

*Світлій пам'яті
Бориса Євгеновича Квасюка
присвячується...*

1938–2008

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

Монографія

За редакцією доктора економічних наук
Л.В.Шинкарук

Київ – 2011

УДК 330.34(477)
ББК 65.050(4Укр)
С 87

Колектив авторів:

Геець В.М. (вступ); *Шинкарук Л.В.* (вступ, висновки, 2.1, 2.2, 3.1.1, 3.1.2); *Артьомова Т.І.* (4.1.5); *Бобух І.М.* (2.3); *Бурлака В.Г.* (3.4.1); *Венгер Л.А.* (3.4.3); *Волощенко Л.Ю.* (2.5); *Гахович Н.Г.* (4.1.6); *Гаркавенко В.І.* (6.1); *Голікова Т.В.* (р. 5); *Гриценко А.А.* (6.2); *Єценко П.С.* (1.1.2.); *Збаразьська Л.О.* (3.3.1, 3.3.2); *Кіндзерський Ю.В.* (3.4.4); *Кіреєв С.І.* (1.1.1, 1.1.4, 1.1.5, 3.1); *Левчук Н.І.* (3.1.1.); *Лопатенко Д.Б.* (3.1.4); *Луцьков В.О.* (1.1.4, 3.1.3); *Меламед М.Я.* (3.1.3); *Москвіна О.Д.* (2.1); *Мунтіян В.І.* (3.4.2); *Мусіна Л.О.* (4.1.5); *Овчарова Л.П.* (4.1.1.); *Одотюк І.В.* (4.1.4); *Пасхавер Б.Й.* (3.2.2); *Петровська О.С.* (1.1.1); *Попова О.Л.* (1.1.3, 3.2.1); *Приходько Т.І.* (3.3.3, 3.3.4); *Ревенко А.П.* (2.4); *Ромусік Я.В.* (3.3.1); *Сақун І.Ю.* (1.1.5); *Сіденко В.Р.* (1.2); *Чебанов О.О.* (3.3.1, 3.3.2); *Чемодуров О.М.* (6.3.1); *Шелудько Н.М.* (6.1); *Шишков С.С.* (6.3.2, 6.3.3); *Якубовський М.М.* (4.1.2, 4.1.3.); *Яременко О.Л.* (6.2).

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України *А.І.Даниленко*;
д-р екон. наук *М.І.Скрипниченко*;
канд. соціол. наук *О.М.Балакірева*.

Затверджено до друку Постановою Вченої ради ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" від 09.07.2010 р. № 70

Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / [Геець В.М., Шинкарук Л.В., Артьомова Т.І. та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Л.В.Шинкарук ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – **С 87** К., 2011. – 696 с. : табл., рис.

ISBN 978–966–02–6094–8

У монографії досліджуються та аналізуються структурні зміни в економіці України за період розбудови її державності і формування сучасної економічної моделі. Розкрито глобальні чинники розвитку і формування сучасної структури економіки. Показано, що основне коло масштабних структурних проблем і структурних обмежень розвитку зосереджено передусім у провідних галузях і сегментах національної економіки та зумовлене низькою ефективністю інституту держави у структурних перетвореннях.

Для фахівців з питань макроекономіки, вчених-економістів, викладачів і студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 330.34(477)
ББК 65.050(4Укр)

ISBN 978–966–02–6094–8

© Національна академія наук України, 2011
© ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", 2011

Слово про вчителя і колегу

*Вашій увазі, шановний читачу, пропонується колективна монографія, написана однодумцями, співробітниками та учнями відомого українського вченого-економіста й авторитетного наукового керівника, доктора економічних наук, члена-кореспондента Національної академії наук України, заступника директора Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, завідувача відділу економічного зростання та структурних змін в економіці у 1997–2008 рр. **Бориса Євгеновича Кваснюка** (1938–2008).*

Б. Є. Кваснюку судилося працювати у когорті тих, хто стояв у витоків формування макроекономічної науки незалежної України. Беручи активну участь у розробленні таких документів, як "Курсом радикальних ринкових реформ" (1994), "Україна-2010" (1999), "Стратегія економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 рр. "Мляхом європейської інтеграції" (2004), щорічних президентських послань до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України, він залишив після себе багату за обсягом та проблематикою наукову спадщину. Але сам Борис Євгенович, який по праву вважався компетентним фахівцем із багатьох актуальних напрямів економічної теорії, понад усе переймався проблемою забезпечення динаміки і структури економічного зростання – її дослідженню присвячено всі його фундаментальні роботи. Працюючи над нею, Б. Є. Кваснюк зміг глибоко й об'єктивно оцінити різні етапи розвитку економіки сучасної України – як на стадії трансформаційного спаду 1990-х років, так і на етапі економічного піднесення 2000–2008 років.

Під науковим керівництвом Б. С. Кваснюка та за його редакцією вийшли чотири монографії високого наукового ґатунку: "Національні заощадження та економічне зростання" (2000) – у ній вперше в країні було викладено концепцію розвитку системи національних заощаджень України, їхніх фінансових джерел і механізмів конвертації в інвестиції і фонду нагромадження як головної передумови економічного зростання; "Роль держави у довгостроковому економічному зростанні" (2003), присвячена аналізу найважливіших аспектів проблеми взаємозв'язку держави та довгострокового економічного піднесення; "Конкурентоспроможність національної економіки" (2007), в якій комплексно досліджувалися макро- і мікроекономічні, галузеві, регіональні та міжнародні аспекти конкурентності. Зперше на основі анкетування близько 1000 українських підприємств розроблено мікроекономічні оцінки конкуренції на товарних ринках.

У тому ж 2007 р. вийшло фундаментальне третє видання "Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України" за редакцією В. М. Гейця, В. Л. Селминоженка і Б. С. Кваснюка.

Загалом у творчому доробку Бориса Євгеновича – понад 150 друкованих праць. Розмірковуючи над ними, є всі підстави вважати, що фундаментальний характер наукової спадщини Б. С. Кваснюка ще довго надихатиме й слугуватиме дороговказом для молодих амбітних науковців.

Вступ

Підготовлена науковцями Інституту економіки та прогнозування НАН України монографія досліджує специфіку структурних змін у вітчизняній економіці як у період зростання, так і в період світової фінансово-економічної кризи, котра однозначно негативно вплинула на стан справ в економіці України. Авторами обґрунтовано основні напрями і методи здійснення прогресивних структурних перетворень в економіці України. Ід науковим керівництвом Б.Є.Кваснюка та за його редакцією вийшли чотири монографії високого наукового гатунку. Йдеться про такі роботи, як: "Національні заощадження та економічне зростання" (2000), де вперше в країні було викладено концепцію розвитку системи національних заощаджень України, їх фінансових джерел та механізмів конвертації в інвестиції і фонду нагромадження як головної передумови економічного зростання; "Роль держави у довгостроковому економічному зростанні" (2003), що була присвячена аналізу найважливіших аспектів проблеми взаємозв'язку держави та довгострокового економічного піднесення; "Конкурентоспроможність національної економіки" (2007), в якій комплексно досліджено макро- і мікроекономічні, галузеві, регіональні та міжнародні аспекти конкурентності. Вперше розроблено мікроекономічні оцінки конкуренції на товарних ринках, побудовані на основі анкетування близько 1000 українських підприємств.

Дослідження структурних процесів у національній економіці та структурної політики держави, котра забезпечує їхню зміну, цілком закономірно були у центрі уваги вітчизняної економічної думки. Проте досягнуті наукові

результати у сучасних умовах, що суттєво змінилися під впливом глобальної фінансової та економічної криз, стали недостатніми для адекватного пояснення і прогнозування стану національної економіки в структурному відношенні і застосуванні відповідних механізмів структурної політики.

На сьогодні рівень здобутих українськими вченими економічних знань вже не дає можливості всебічно обґрунтувати доцільність та необхідні масштаби державного втручання у певні процеси структурної перебудови вітчизняної економіки, передусім її реального сектора, оскільки відбувається перегляд відповідної парадигми у глобальному відношенні.

Проблема ефективного регулювання структурних змін в економіці України все ще залишається на початковій стадії не тільки розробки, а й усвідомлення, бо національна економіка лише почала виходити із стадії ринкової трансформації. Як відомо, Україну нещодавно визнали країною з ринковою економікою, і це рішення мало швидше політичне підґрунтя, адже за багатьма рейтингами, що характеризують стан ринкового середовища в Україні, ми знаходимося далеко позаду багатьох країн. У проблематиці вітчизняних досліджень структури економіки та напрямів її прогресивних змін й досі переважають, з одного боку, галузеві аспекти, а з іншого – макроекономічний спектр проблем, який не враховує достатньою мірою всіх важливих реалій української економіки. Розроблені ж на основі такого роду досліджень висновки і рекомендації в області як макроекономічного, так і галузевого регулювання не можуть слугувати надійною базою для прийняття довгострокових рішень, які зачіпають перспективні потреби та інтереси структурного розвитку економіки.

Аналізуючи наслідки світової кризи, у державних, бізнесових і наукових колах України все більше усвідомлюють: ефективний розвиток національної економіки у подальшому неможливий без розв'язання назрілих структурних проблем, особливо тих, які мають загальнонаціональне значення. Тут досить згадати про проблему національної конкурентоспроможності. Відомо, що її стан обумовлений неприйнятно низькими рівнями ефективності використання сировинних та енергоресурсів, наявністю депресивних галузей, підгалузей та регіонів, розміщенням капітальних вкладень переважно у сферу обігу, а не виробництва товарів тощо. Але до останнього часу саме в таких напрямках часто проявлялися структурні зміни, що консервувало власне структуру економіки, знижуючи її конкурентоспроможність.

Результати, викладені у монографії, свідчать, що основне коло масштабних структурних проблем загальнонаціональної значимості і структурних обмежень розвитку економіки в Україні зосереджене передусім у провідних галузях і сегментах національної економіки.

Досліджені авторами структурні зміни стосовно випуску товарів і послуг в економіці України 2000-х років показали, що панування в Україні з 2000 р. сировинно орієнтованої експортної моделі розвитку, котра спиралася на конкурентні переваги, що виникали внаслідок кризи 1998–1999 рр. та завдяки відносній дешевизні енергетичних і трудових ресурсів, а також можливостям "оптимізації" податкового навантаження створило ілюзію міжнародної конкурентоспроможності національної економіки та успішності відповідної моделі конкуренції. Це прирєкло українську економіку на зволікання з вирішенням ключових системних суперечностей та здійсненням структурних зрушень, що й підтвердила криза 2008–2009 рр., через яку спад української економіки був чи не найбільший у світі.

Автори акцентують увагу й на тому, що досягнута у свій час макроекономічна стабілізація і поживлення виробництва так і не розв'язали застарілих протиріч української економіки, котрі сформувалися ще в останню чверть ХХ ст. і були доведені дослідженнями Інституту економіки та прогнозування НАН України 20 років тому. Незважаючи на здавалося би ринковий характер реформ, що триває вже майже 20 років, реальний сектор економіки України все ще зберігає сировинний характер та низько-технологічну спрямованість. У більшості господарських структур не існує належної ринкової мотивації для вирішення завдань технологічної та структурної модернізації виробництва, формування та освоєння нових товарних ринків. Має місце й слабкість або відсутність підприємств, здатних у необхідних масштабах розв'язувати завдання структурної диверсифікації реального сектора, особливо вітчизняної промисловості.

У монографії обґрунтовується невідкладність реалізації політики формування прогресивної структури національної економіки. У зв'язку з цим запропоновано пріоритети у розвитку секторів і галузей національної економіки та потрібні для цього механізми державної структурної політики. В дослідженні підкреслюється, що для надолуження втрат економічного потенціалу і конкурентоспроможності першорядною метою має стати скорочення розриву за економічним і технологічним розвитком від групи країн зі схожою структурою економіки.

Науковому колективу вдалося ґрунтовно дослідити й вплив глобалізації на процеси структурування у національній економіці. У роботі зроблено важливі висновки про нерівномірний та асиметричний вплив глобалізації на економічний розвиток в Україні, де поряд із позитивними наслідками є й очевидні негативні ефекти, здатні пригнічувати національний економічний розвиток, який яскраво засвід-

чила криза 2008–2009 рр., унаслідок надзвичайного рівня відкритості економіки та домінування в її розвитку екзогенних чинників над ендогенними.

У колективній праці зазначається, що попри загальну тенденцію до зростання відкритості більшості економік світу цей процес у різних групах країн світу є неоднаковим за своєю інтенсивністю та підпорядковується різноманітним чинникам. Тому Україні доцільно відмовитися від апріорі заданої апології експортно орієнтованого розвитку й актуалізувати внутрішній попит, насамперед у сферах високих технологій та диверсифікації самої експортної структури для значного збільшення частки високотехнологічних товарів і послуг та розширення участі у міжнародній кооперації виробництва, що в найближчі 20 років визначатимуть індустріальний поступ Заходу на Схід.

Привертають увагу результати досліджень інвестиційних змін щодо забезпечення трансформаційних зрушень технологічної структури промисловості України. Зокрема, у монографії набуло подальшого розвитку використання секторального підходу до наукового аналізу цієї структури, результати застосування якого дозволили узагальнити роль зовнішнього та внутрішнього інвестиційних факторів у реалізації інноваційних зрушень у наукомісткому виробництві, реалізації наукомісткого напрямку структурних зрушень у промисловості на середньострокову перспективу.

Вагомим теоретичним доробком авторського колективу є дослідження ефективності інституту держави щодо структурних перетворень у промисловості. Зокрема, доведено, що деструктивні явища у вітчизняній промисловості тісно пов'язані із деградацією держави як інституту, внаслідок чого закріплюється структурна, технологічна та організаційна відсталість виробництва, особливо, якщо врахувати низьку, за оцінками міжнародних агенцій, дієздатність

української держави. І хоча в останні роки Україна зміцнила свої позиції, але переміщення з 2007 р. по 2011 р. більш ніж на 4 позиції вниз і вихід на 110-е місце у світі, через очікуване зниження багато в чому зумовлює інвесторів до стриманості. Зараз вони у своїх критеріях поряд з питомою вагою витрат і надмірністю ринку обов'язково враховують й дієздатність країни.

Чималу увагу дослідники приділили висвітленню проблем фінансування реального сектора. Зокрема, авторами доведено, що збільшення капіталовкладень у національну економіку впродовж 2000–2008 рр. поки що не спонукає до перерозподілу інвестиційних ресурсів на масову заміну основних засобів, які відпрацювали нормативний термін. Інвестиційні процеси сприяють відтворенню і закріпленню деформованої структури економіки. На жаль, це далеко не той висновок, який би міг сприяти очікуванню швидких прогресивних структурних змін.

У науковій праці розглянуто й регіональний аспект економічного розвитку та структурних змін упродовж 2001–2009 рр. і виявлено тенденції щодо поглиблення нерівномірності у відновленні продуктивності регіонів. Доведено, що експортно-сировинний тип економічного зростання і надцентралізація фінансових ресурсів у столичному мегаполісі підсилюють територіальні диспропорції. Перед країною постало надзвичайно серйозне завдання перегляду регіональної економічної політики.

Розділ 1

**ЗРОСТАННЯ, РОЗВИТОК
І СТРУКТУРНІ ЗМІНИ
В ЕКОНОМІЦІ:**

**ГЕНЕЗИС ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ**

1.1. Економічна динаміка, структурні зміни та структурна політика: контури взаємодії

1.1.1. Економічний розвиток та економічне зростання: міра спільності та взаємозв'язку

Найчастіше категорію "економічне зростання" інтерпретують як приріст реального валового внутрішнього продукту країни або реального обсягу ВВП на душу населення внаслідок кількісного збільшення чинників виробництва, що використовуються у даному періоді порівняно із попереднім. У такому тлумаченні економічне зростання виглядає всезростаючою здатністю країни до реалізації своїх виробничих можливостей.

*Вважається, що суть економічного зростання полягає у розширеному відтворенні одних і тих же товарів і послуг із використанням незмінної техніки і технології. Тобто, певна країна виробляє у поточному році ті ж самі види продукції **a** і **b**, що і в минулому році, але в більшому обсязі: $(a + da)$ і $(b + db)$.*

На відміну від економічного зростання під економічним розвитком розуміють те, що у новому періоді відбувається не просто кількісне збільшення випуску товарів і послуг, які вироблялися раніше, а має місце хоча б одне із зазначених нижче нових економічних явищ:

- а) виробництво нових товарів і послуг;
- б) упровадження та використання нової техніки і нових технологій;
- в) опанування нових, порівняно з минулими періодами, соціально-економічних інститутів (відносин).

*Інакше кажучи, якщо б певна країна у новому періоді: а) окрім товарів **a** і **b** стала б випускати й товари **c** і **d**, які вона раніше не виробляла; б) продовжувала б випускати старі товари **a** і **b**, але із застосуванням нових технологічних процесів або нових засобів праці; в) нарешті, виробляла б товари **a** і **b** на базі тієї ж технології і старих засобів праці, але вже у нових соціально-економічних умовах (наприклад, в умовах вільного ринку на протиположності плановому регулюванню), – її економічна діяльність відбувалася б у рамках економічного розвитку.*

Отже, можна побачити, що, економічне зростання та економічний розвиток певним чином пов'язані поміж собою й водночас відрізняються. Так, країна може пережити економічне зростання без економічного розвитку, а економічний розвиток, особливо в умовах зміни і становлення нових соціально-економічних відносин, як правило, супроводжується економічним спадом. На думку Е.Райхліна, про взаємозв'язок між економічним зростанням та економічним розвитком можна сказати таке: економічне зростання – це суто кількісний економічний розвиток, а останній – не що інше, як якісне економічне зростання¹.

У "Macmillan Dictionary of Modern Economics" економічний розвиток (*economic development*) визначається як процес підвищення життєвого рівня населення у країнах, що розвиваються, внаслідок зростання доходу на душу населення. Звичайно це досягається розвитком індустріалізації з меншою опорою на аграрний сектор. А під економічним зростанням (*economic growth*) зазвичай розуміється зростання реального рівня чистого національного продукту (*net national product*)². Оскільки у словниках наводяться сталі (хрестоматійні) уявлення про сутність предметів і процесів, то з наведеного вище випливає, що на Заході поняття "економічний розвиток" застосовується, як правило, не стосовно розвинених країн (*advanced countries*), а стосовно країн, що розвиваються (*developing countries*). Ці групи країн зазвичай відрізняються рівнем доходу на душу населення. Ті країни, де цей дохід менше 1/5 від рівня США, вважаються такими, що розвиваються. Таке визначення не є абсолютним, бо деякі країни, наприклад, нафтодобувні країни Середнього Сходу, за наведеним критерієм могли б бути віднесені до розвинених країн. Проте, якщо розглядати розподіл доходів (*income distribution*) й доступність певних послуг, стає очевидним, що ці країни ще недорозвинені (*underdevelopment*)³.

У розробленій зарубіжними економістами теорії економічного розвитку (*development economics*) останній визначається як довго-

¹ Райхлин Э. Основы экономической теории. Макроэкономическая теория валового внутреннего продукта (кейнсианский подход). – М. : Наука, 1997. – С. 39–40.

² Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 144–145.

³ Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 17.

тривалий процес, котрий забезпечує збільшення доходу (або продукту) у розрахунку на душу населення.

Наведене визначення містить у собі ознаки як розвитку, так і зростання. Така неоднозначність зовсім не випадкова: вона виникла, бо термін "development" перекладають з англійської на українську (і російську) і як "зростання", і як "розвиток". Це й породжує певну плутанину, у чому можна переконатися при ознайомленні у науковій літературі з відповідними і досить численними думками економістів.

Утім різноманіття дефініцій економічного розвитку не вичерпує усього змісту цього складного поняття. Тому дискусії про суть понять "економічне зростання" та "економічний розвиток" тривають вже не одне десятиліття, а однастайності з цього приводу й досі не вдалося досягти.

Велика кількість тлумачень поняття "економічний розвиток" у літературі не в останню чергу обумовлена тим, що ця дефініція охоплює широкий спектр економічних інтересів. Саме тому численні теорії економічного розвитку пропонують різні поведінкові гіпотези, по-різному пояснюють сам процес розвитку і, як наслідок, надають державним установам різні рекомендації щодо шляхів і механізмів його регулювання.

Розмаїття точок зору на економічний розвиток вимагає послідовного аналізу еволюції найважливіших теоретичних поглядів на розвиток і зростання у сфері економіки. І почнемо з розгляду надбань економістів-класиків.

А.Сміт і Д.Рікардо про природу і причини зростання і розвитку в економіці. "Батьки" політичної економії передовсім намагалися з'ясувати, які процеси лежать в основі тривалого зростання сукупного доходу і сукупного продукту країни.

А.Сміт засвідчив цей інтерес у самій назві своєї праці: "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776)⁴. Оцінюючи цю видатну працю, М.Блауг писав: "Повна назва книги Сміта – "Дослідження про природу і причини багатства народів" – не залишає сумніву в тому, що головним її предметом є економічний розвиток. Це ясно видно і з того, як він розмежовує продуктивну і непро-

⁴ Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов / вступ. статья и коммент. канд. экон. наук Афанасьева В.С. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

дуктивну працю, як він вибудовує ієрархію продуктивності галузей, яке значення він надає заощадженням, як він трактує роль капіталу, як старанно він підходить до теорії вартості – акцентуючи не на встановленні відносних цін на якийсь певний момент, а на зміні вартості у часі, понад усе – з того, як він розмірковує про напрями економічної політики, її вплив на економічне зростання у минулому, так само як і на розвиток економіки різних країн за його життя. Але відрізняє теорію економічного розвитку Сміта від пізніших праць у цій галузі те, як часто він звертається до особливостей соціальних умов, котрими визначаються і спрямовуються матеріальні інтереси"⁵.

Найцікавішим у роботі є розділ 1 "Про поділ праці", де на прикладі виробництва шпильок А.Сміт показує величезні переваги поділу праці у мануфактурі. Він зазначає, що не навчений робітник навіть докладаючи всіх зусиль, навряд чи зможе виготовити одну шпильку в день"⁶.

А.Сміт показав, що якісне перетворення в організації праці, безпосереднім свідком чого був він сам, приводить до підвищення продуктивності праці, а отже, до збільшення випуску продукції у сотні або тисячі разів. Саме у цьому місці геніальний шотландець упритул підійшов до розуміння справжнього взаємозв'язку між якісними зрушеннями в економіці та "вибуховим" зростанням "багатства народів".

А характерний для А.Сміта акцент на ролі нагромадження капіталу став найважливішим елементом багатьох наступних теорій економічного зростання. Його концепція зростання багатства як поступового самодостатнього процесу згодом поділяла більшість економістів класичного і неокласичного напрямів.

Висунуті А.Смітом положення отримали подальший розвиток у працях іншого геніального економіста – Д.Рікардо. У "Принципах політичної економії та оподаткування" (1817 р.) він розробив порівняно строгую теорію економічного зростання, надавши йому динамічного характеру і зробивши акцент на ролі розподілу доходів за факторами виробництва"⁷.

⁵ Блауг Марк. Экономическая мысль в ретроспективе. – М. : Дело Лтд, 1994. – С. 54–55.

⁶ Смит Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов. – С. 21–22.

⁷ Рикардо Давид. Начала политической экономии и налогового обложения // Соч. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1955.

Ключовим елементом його концепції є нагромадження капіталу, яке здійснюється за рахунок чистого доходу (тобто надлишку над вартістю товарів, необхідних для підтримки життєздатності робочої сили) завдяки заощадженням капіталістів. Д.Рікардо також розвинув концепцію порівняльних переваг, яка зміцнила теоретичні обґрунтування зробленого А.Смітом висновку про вигоди, що приносить зовнішня торгівля⁸.

Інтерпретація та метод дослідження економічного розвитку К.Марксом і його адептами. Першу значну спробу *системного дослідження* економічного розвитку здійснив К.Маркс, який стояв на позиціях трудової теорії вартості, розробленої його великими попередниками А.Смітом і Д.Рікардо.

Найсуттєвішою рисою буржуазного способу виробництва, за К.Марксом, є виробництво і привласнення додаткової вартості. Капіталіста до цього підштовхує не лише прагнення збагачення, але й умови ринкової конкуренції: чим більша маса додаткової вартості, тим ширші можливості збільшення розмірів капіталу; чим більші розміри капіталу, тим більш сталими є позиції капіталіста. Ключову роль у цьому відіграє виробництво не абсолютної, а відносної додаткової вартості, яке базується на зростанні продуктивності праці і пов'язане із трьома стадіями розвитку капіталістичного виробництва, а саме: простою капіталістичною кооперацією, капіталістичною мануфактурою й капіталістичним крупним машинним виробництвом, яке виникло внаслідок промислової революції кінця XVIII–початку XIX ст. Цей титанічний зсув відкрив небачені до цього можливості для зростання випуску товарів. Черговий раз підтвердилося, що саме якісні зміни і зрушення в економіці штовхають уперед виробництво благ.

У IV розділі I тому "Капіталу" "Виробництво відносної додаткової вартості" К.Маркс на багатому історичному матеріалі розкрив реальну діалектику економічного розвитку та економічного зростання. Він довів, що якісні зміни та зрушення у продуктивних силах і виробничих відносинах, які й утворюють зміст явища, яке називають економічним розвитком, відкривають простір для кількісних змін, тобто стають потужним локомотивом економічного зростання. При цьому при інтенсивному впровадженні нової техніки і нових технологій економічне зростання стає *якісним* і набу-

⁸ Афанасьев В.С. Давид Рикардо. – М. : Экономика, 1988. – 128 с.

ває рис економічного розвитку. Саме тому у багатьох авторів поняття "економічний розвиток" та "економічне зростання" фактично ототожнюються.

За К.Марксом, економічний розвиток може відбуватися як по лінії прогресу, так і по лінії регресу. Проте якщо рух від простого до складного є магістральною закономірністю виникнення та формування економічних форм, то рух від складного до простого, від більш до менш розвинутого – тимчасова тенденція, що має суто швидкоплинний характер. В окремих випадках вона може видозмінювати процес економічного розвитку, але тільки в окремих пунктах та в обмежених періодах.

Суттєвим моментом розвитку економічної системи є її *деградація*. Остання може відбутися у разі, коли:

а) економічна система затягує процес переходу: при збільшенні кількості нових ознак не відбувається (блокується) відповідна зміна її поведінки, через що вона перестав виконувати свої функції й дезорганізується;

б) економіка обирає неконструктивну гілку або сценарій розвитку;

в) різко зменшується кількість компонентів, потрібних для функціонування економіки;

г) в економічній системі збільшується кількість "баластних" компонентів;

д) підсистема управління економікою або не виконує свої функції, або гіпертрофує їх.

Економічна система може *зруйнуватися*, якщо:

а) означені вище умови деградації існують упродовж тривалого часу, а зусилля з коригування структури і поведінки економічної системи і підсистеми управління або не покладаються, або недостатні, або сильно запізнюються;

б) економічна система тривалий час перебуває у безпосередній близькості від стану рівноваги;

в) на економіку впливають сильні флуктуації із боку зовнішнього середовища;

г) внутрішні флуктуації руйнують зв'язки між компонентами економіки;

д) внаслідок зовнішніх та/або внутрішніх флуктуацій економічна система позбавляється елементів, замінити які неможливо.

У процесі свого розвитку економічна система проходить дві стадії – еволюційну (адаптаційну) та революційну (якісний стрибок).

Еволюційний етап характеризується тим, що структура і функціонування економіки та зміни компонентів і зв'язків у масштабі національної економіки не є швидкими.

Революційний етап (стрибок, фазовий перехід, точка біфуркації) порівняно з еволюційним займає значно менше часу, але його роль важко переоцінити: саме він забезпечує перехід економіки на новий (але, зазначимо, не обов'язково вищий) рівень розвитку, вибір нею шляху розвитку, внаслідок чого відбувається різка зміна структури економіки та механізму її функціонування.

Під час розгортання еволюційного процесу відбувається повільне нагромадження кількісних і якісних змін параметрів економічної системи та її компонентів, у відповідності з чим у точці біфуркації економічна система обирає один з можливих для неї шляхів розвитку. Унаслідок цього відбудеться якісний стрибок і економічна система здатна сформувати нову структуру.

Коли зміни параметрів економічної системи під впливом зовнішніх або внутрішніх флуктуацій перевищують її адаптаційні можливості, настає стан несталості – точка біфуркації, переломний для розвитку системи момент. Несталість нерідко виникає у відповідь на введення в економіку нової складової.

Марксова діалектика взаємозв'язку зростання і розвитку в економіці була застосована у наукових розвідках таких видатних вчених-марксистів, як Р.Гільфердінг і В.І.Ленін, які дослідили закономірності утворення нової стадії капіталізму – стадії панування фінансового капіталу.

У 1910 р. вийшла праця відомого теоретика II Інтернаціоналу Р.Гільфердінга "Фінансовий капітал", підзаголовок якої проголошував: "Дослідження новітньої фази у розвитку капіталізму"⁹. Ця книга побачила світ у період, коли в економіці розвинених країн відбулися глибокі зрушення. Відбувся перехід від капіталізму вільної конкуренції до нової стадії у розвитку буржуазного суспільства, основною визначальною рисою якого стало панування монополій.

⁹ Гільфердінг Р. Финансовый капитал. – М. : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1959.

У своїй роботі Р.Гільфердінг детально проаналізував процес утворення фіктивного капіталу і розкрив роль фондової біржі як ринку фіктивного капіталу. Він дослідив розширення і поглиблення процесів мобілізації та концентрації капіталу у великих банках, які все тісніше спліталися з промисловим виробництвом. Через це Р.Гільфердінг розглянув питання про утворення фінансового капіталу, форми і методи реалізації його панування і впливу на внутрішню і зовнішню політику.

Проте значним недоліком роботи Р.Гільфердінга, на нашу думку, було ігнорування ним тих зрушень у розвитку продуктивних сил, що відбулися в останній третині XIX ст.

Бурхливий розвиток науки і техніки у зазначений період викликав суттєві зміни у матеріально-технічній базі капіталістичного суспільства. Темпи технічного прогресу залишили далеко позаду усю історію техніки попередніх часів. Якщо у першій половині XIX ст. винаходи та удосконалення рахували десятками, то в останній третині XIX ст. і на початку XX ст. – буквально тисячами (лише один Т.Едісон запатентував понад 1000 винаходів).

Зрушення у розвитку продуктивних сил передовсім привели до серйозних змін галузевої структури машинної індустрії. На базі нової техніки і технології виникли нові галузі промисловості. Насамперед це виробництво електроенергії та хімічної продукції, видобуток та переробка нафти. Ускладнилася структура машинобудівної промисловості; особливо динамічною виявилась автомобільна промисловість. Змінилась і структура чорної металургії – тут різко підвищилася частка сталеливарного виробництва.

Технічні зрушення кінця XIX ст. не тільки вимагали укрупнення промислового виробництва, але й створювали для цього технічні умови. Це потягло за собою і зміни в організації капіталу: велике виробництво вимагало великих інвестицій, що вимагало об'єднання окремих капіталів, залучення вільних капіталів, створення монополістичних союзів капіталістів: картелів, синдикатів, трестів і концернів. Отже, зрушення у розвитку продуктивних сил в останній третині XIX ст. створювали умови для концентрації і централізації капіталів. Ці процеси були прискорені економічними кризами (1873, 1883, 1893, 1901–1902 рр.), під час яких розорилося багато дрібних і середніх підприємств, що ще більше сприяло концентрації і централізації виробництва і капіталу.

Однак цьому Р.Гільфердінг у своєму "Фінансовому капіталі" не надав належного значення. Цей аналіз у 1916 р. зробив В.І.Ленін у роботі "Імперіалізм як вища стадія капіталізму", де теоретично обґрунтував перехід капіталістичної економіки на вищий щабель і вказав на те, що "у цілому капіталізм зростає і дуже швидко".

Слід зазначити, що революційні переконання В.І.Леніна украй негативно вплинули на об'єктивність його дослідження монополістичного капіталізму, який він уважав "загниваючим і вмираючим", "останньою стадією капіталізму". Насправді історія ХХ ст. продемонструвала дивовижну здатність капіталізму до нових трансформацій, а держава, створена В.І.Леніним, припинила своє існування у 1991 р.

Оригінальність поглядів Й. Шумпетера на зміни в економічній системі. Аналізуючи теорії економічного розвитку, не можна також не згадати Й.Шумпетера, який увібрав у своє економічне вчення усе ідейне різноманіття сучасної для нього економічної думки та здійснив величезний вплив на наступний розвиток немарксистської політичної економії, особливо на інституціоналізм.

Звісно, теорія рівноваги, від якої він відштовхувався, була статичною теорією. Передбачалося, що економічна система, будучи виведеною зі стану рівноваги, завжди поверталася до неї. Завдання ж теорії полягало в тому, щоб пояснити, як відбувається це повернення.

Заперечивши цей ортодоксальний підхід, Й.Шумпетер у центр свого аналізу власне поставив розвиток системи та ті внутрішні фактори, які цей розвиток генерують.

Він був першим західним економістом, який спробував надати цілісне уявлення про механізми розвитку ринкової економіки. Говорячи про мету своєї роботи "Історія економічного розвитку", яка неодноразово (починаючи з 1911 р.) перевидавалася, Й.Шумпетер писав: "Я хотів знайти відповідь на запитання, як економічна система створює ту силу, яка безперервно її змінює"¹⁰.

У 1926 р. Й.Шумпетер здійснив друге, значно доопрацьоване видання цієї роботи. В ній учений-економіст увів в економічну науку новий критерій розмежування між економічним зростанням

¹⁰ Шумпетер Й. Теория экономического развития / пер. с нем. – М. : "Прогресс", 1982. – С. 52.

та економічним розвитком. Різницю між цими поняттями він об-
разно пояснив так: "Поставте в ряд стільки поштових карет, скільки
побажаєте, – залізниці у вас при цьому не вийде". Економічне зрос-
тання – це збільшення за певний час виробництва і споживання
одних і тих же товарів і послуг. Економічний розвиток – це, перед-
усім, поява чогось нового, раніше невідомого, або, інакше кажучи,
інновацій.

*У "Теорії економічного розвитку" уперше було висловлено ідеї про
"креативну руйнацію". Й.Шумпетер чітко розмежував процес присто-
сування системи у рамках її кругообігу, тобто простого відтворення
(статика), і процес розвитку, що порушував й перетворював усю
структуру кругообігу (динаміка). Поява нових продуктів, нових мето-
дів виробництва, освоєння нових ринків збуту і нових джерел сировини,
зміна ринкової ситуації у цілому, виникнення "нових виробничих ком-
бінацій" – ось у чому суть динамічних змін в економіці. Розвиток, писав
Й.Шумпетер, "є зміною траєкторії, за якою здійснюється кругообіг...
є зміщення стану рівноваги на відміну від процесу руху у напрямі стану
рівноваги, однак не будь-якою такою зміною або зміщенням, а лише,
по-перше, такою, що стихійно виникає в економіці та, по-друге,
дискретною..."¹¹.*

Усім цим на практиці займаються люди, яких Й.Шумпетер
назвав підприємцями. Економічна функція підприємця (здійс-
нення інновацій) є дискретною і не закріплена довічно за пев-
ним носієм.

Одним із важливих положень його теорії є таке: економічний
розвиток відбувається не лише за рахунок збільшення націо-
нальних запасів засобів виробництва, але й за рахунок перероз-
поділу засобів виробництва, що належить старим комбінаціям,
на користь нових.

У суспільстві, яке переживає економічне зростання, товари і гро-
ші рухаються назустріч одне одному давно встановленими шляхами.
Й.Шумпетер називав такий рух циркулярним потоком економічно-
го життя. Економічний розвиток порушує хід циркулярного потоку,
викликаючи до життя нові галузі промисловості та припинаючи
існування застарілих.

¹¹ Там же. – С. 157.

У своїх творах Й.Шумпетер також відкинув неокласичні уявлення про розвиток як поступовий, гармонійний процес. Навпаки, стверджував вчений, значне зростання національного продукту відбувається у формі дисгармонійних стрибків та ривків внаслідок освоєння цілком нових інвестиційних проектів. Цей процес невідворотно передбачає чергування недовгих періодів процвітання та депресії¹². Особливо цінними є акценти на дискретність розвитку та його генерування внутрішніми силами національної економіки.

Проте, створивши абстрактну еволюційну теорію економічного розвитку, Й.Шумпетер не зміг довести її до такого рівня сприйняття, який би дозволив перейти від теоретичних схем до прикладних макроекономічних досліджень, моделювання та статистичного аналізу. Залишається незатребуваною й фундаментальною ідея Й.Шумпетера про те, що сутність економічного розвитку полягає не стільки у нагромадженні капіталу та прирості додаткової робочої сили, скільки у перерозподілі наявного капіталу та наявної робочої сили з менш ефективних сфер економічної діяльності у більш ефективні.

Багато в чому це пояснює й плутанину у поняттях в теорії економічного розвитку. Найчастіше розвиток національної економіки ототожнюють з однією з його ліній – прогресом¹³ або з його формою – еволюцією (значно рідше – з революцією), яка відбувається без стрибків¹⁴; з економічним зростанням; з одним із можливих результатів розвитку – ускладненням або удосконаленням.

¹² Там же. – С. 153–154, 157.

¹³ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М. : Прогресс, 1968. – С. 302 ; Кронрод Я.А. Очерки социально-экономического развития XX века. – М., 1992. – С. 107 ; Тойнби А. Постигание истории: сборник / пер. с англ. Е.Д.Жаркова. – М. : Рольф, 2001. – С. 250 ; *Мизес Л.* Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М. : Дело, Catalaxu, 1993. – С. 189–190.

¹⁴ *Мизес Л.* Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – С. 135 ; Методология исследования развития сложных систем. – Л., 1979. – С. 53 ; *Маршалл А.* Принципы экономической науки / пер. с англ. – В 3-х т. – Т.1. – М., 1993. – С. 51.

Після Другої світової війни найбільш розповсюдженим серед західних економістів стало трактування економічного розвитку як процесу структурних змін, обумовленого зростанням доходу на душу населення¹⁵. Однак, по-перше, зростання доходів населення є лише одним із багатьох факторів розвитку національної економіки. По-друге, у процесі розвитку змінюються не лише структура системи (склад і зв'язки), але й відношення між компонентами системи, а також механізм функціонування національної економіки. По-третє, зміна структури економіки є одним із результатів економічного розвитку, отже, його не можна визначити через цю зміну.

Розвиток економіки крізь призму системного підходу і концепцій самоорганізації. З точки зору системного підходу і концепцій самоорганізації, розвиток національної економіки – глибока якісна зміна її складу, зв'язків (тобто у цілому структури) і функціонування. Про *саморозвиток* економіки йдеться, коли ці зміни продукуються власними компонентами та елементами національної економіки.

Важливим кроком уперед є розповсюджене визначення розвитку економіки як процесу нагромадження та реалізації її економічного потенціалу. Проте розуміння реалізації потенціалу як зміни внутрішньої структури, яка розширює можливості економічного зростання та підвищує ефективність витрат праці, багато в чому позбавляє його переваг із наступних причин. По-перше, як вже зазначалося, у процесі розвитку відбувається зміна не тільки структури, але й функціонування економіки; по-друге, результатом розвитку (який може бути не тільки прогресивним) може стати не розширення, а звуження можливостей економічного зростання. Також може знизитися ефективність праці та виробництва.

Флуктуації будь-якої системи, у тому числі й економічної, відіграють роль рушійних сил розвитку, тому їхнє дослідження є одним із необхідних етапів вивчення розвитку національної економіки. Флуктуації можна поділити на внутрішні і зовнішні. Раніше дослідники або абстрагувалися від зовнішніх впливів і зосереджувалися на внутрішніх (К.Маркс, Й.Шумпетер), або, навпаки, виходили із зовнішніх коливань (Л.Вальрас, А.Маршалл). Це пояснювалося

¹⁵ Simmons C. Economic Development and Economic History // Development Studies and Colonial Policy / ed. by B.Sygham, S.Simmons. – L., 1987. – P. 8.

специфікою предмету здійснюваних досліджень: аналіз рівноваги, наприклад, передбачає відсутність внутрішніх стимулів до змін, а дослідження динаміки економіки спонукає звернутися до його внутрішніх сил.

До певних меж національна економіка може нейтралізувати, "гасити" флуктуації різного характеру, чому сприяє сталість її структури в еволюційний період, насамперед – сталість економічних інститутів.

Чутливість же національної економіки до флуктуацій, її вразливість тим більша, а сталість – тим менша, чим менш диверсифікована її структура.

Окрім флуктуацій, що згасають самостійно або нейтралізуються національною економікою, існують також кумулятивні коливання, результуючі дії яких поступово накопичуються в економіці і сприяють появі стрибка. Серед кумулятивних флуктуацій особливо слід виокремити мультиплікативні та акселеративні флуктуації. У макроекономіці найбільш відомі мультиплікатор інвестицій, відкритий Дж.М.Кейнсом, та принцип акселератора, описаний Дж.М.Кларком. Наявність лише цих двох механізмів, за умови відносно великого обсягу інвестицій або приросту попиту, перетворює економіку на нерівноважну.

Незбалансованість умовно можна поділити на два види: функціональна незбалансованість і незбалансованість, яка породжує розвиток. Вони розрізняються як за силою викликаних і підтримуючих їх флуктуацій, так і за мірою віддаленості від гіпотетичного рівноважного стану, а також за наслідками: перша веде до незначної зміни поведінки економічних суб'єктів та макроекономічних показників у рамках структури, що склалася, а друга викликає точку біфуркації, яка приводить до якісного стрибка – розвитку, що виражається у більш-менш швидкій та сильній перебудові структури економіки.

Зміна шляху розвитку відбувається швидко – стрибком. Причини стрибкоподібності процесу розвитку економіки в основному пов'язані із таким. По-перше, динаміка національної економіки залежить від нагромадження капіталу, а воно відбувається стрибкоподібно: амортизаційні відрахування, що накопичуються в амортизаційному фонді, можуть не використовуватися протягом трива-

лого часу або може бути використана лише їхня незначна частина, а капіталізація більшої частини цих коштів відбувається й одночасно і є флуктуацією, що відображається на всій системі. Певна річ, даний процес прискорюють і полегшують кредит, лізинг і рентинг, які у свою чергу виступають додатковою флуктуаційною силою і частково пояснюють причину скорочення фаз середньострокового й кондратьєвського циклів. По-друге, стрибкоподібно з'являються наукові відкриття та винаходи. По-третє, внаслідок сказаного вище впровадження нової техніки і технології також відбувається украй нерівномірно: інновації з'являються одразу у великій кількості, що зазначив ще Й.Шумпетер. Ці процеси ведуть до виникнення у національній економіці протиріч, які розв'язуються у точці біфуркації переходом на новий шлях розвитку.

У момент настання точки біфуркації в економіці відбуваються серйозні зміни: змінюються структура системи, пропорції, а потім, у ході адаптації до нової структури, – і механізм її функціонування. У структурі першими "беруть на себе удар" зв'язки. Злам колишньої структури та зміна звичної поведінки економічних суб'єктів приводять економіку у стан хаосу, який і сприяє виводу економіки на новий виток розвитку.

Є підстави стверджувати, що точки біфуркації провокуються глибокими й затяжними кризами перевиробництва і або співпадають із періодами криз, які, через дію механізмів синхронізації, вибухають у тісно пов'язаних національних господарствах майже водночас, або ідуть безпосередньо за ними. Це підтверджується тим, що найбільш глибокі кризи ХХ ст. (1929–1933 та 1973–1974 рр.) спричинили великі зміни структури економіки охоплених ними країн, функціонування національних економік у цілому, поведінки економічних суб'єктів, методів і спрямованості державного регулювання економіки тощо. За аналогією, не менш значні зміни відбудуться й унаслідок глобальної фінансово-економічної кризи.

Можливо, точки біфуркації економіки пов'язані й з великими циклами кон'юнктури М.Кондратьєва. На користь даного припущення говорить той факт, що періоди, які відокремлюють дві суміжні точки біфуркації, у ХХ ст. приблизно дорівнюють 40 рокам, а також те, що вони припадають на періоди переходу від одного великого циклу до іншого.

Слід наголосити на тому, що аналіз економічного зростання може бути результативним лише за умови охоплення досить тривалого періоду. Якщо абстрагуватися від сезонних та циклічних коливань, то зростання є складним довготерміновим процесом усього комплексу економіки. Короткострокові коливання обсягу випуску, рівня зайнятості та цін відбуваються навколо тренду, заданого загальним поступовим рухом економіки, збільшенням її реального обсягу.

Тим самим, економічне зростання, що на перший погляд відображає лише кількісне прирощення створеної продукції, у довгостроковій перспективі неможливе без економічного розвитку. Справді, усяке зростання передбачає перетворення структур суспільства не лише в економічному плані, а й також у плані соціальному, у сфері інститутів і навіть у менталітеті громадян. Внаслідок таких змін створюються передумови економічного зростання на новому якісному рівні.

Дискусії навколо різних концепцій економічного зростання довели, що у економістів не було і немає однозначного ставлення до нього, оскільки економічне зростання супроводжується і позитивними, і негативними наслідками. Тому виникла дилема: збереження всього позитивного, що дає зростання економіки, і одночасно усунення або принаймні мінімізація його вад. Для розв'язання цієї дилеми економісти погодилися з тим, що реальний розвиток економіки охоплює більш широке коло процесів, ніж вони раніше враховували у своїх теоретичних моделях. Символізуючи це зрушення, поняття "економічне зростання" в лексиконі західних економістів все частіше стало замінюватися на поняття "економічний розвиток", що передбачає невідворотну спрямованість закономірного розвитку об'єктів матеріального і духовного виробництва, результатом якого є новий якісний стан об'єкту, в тому числі перебудова його складу і структури. Ці якісні зміни можливі й у процесі економічного зростання. З цього випливає, що економічний розвиток передбачає і кількісні, і якісні зміни.

Слід звернути увагу й на дві основні особливості аналізу економічного зростання у наддовгому періоді. По-перше, економічне зростання розглядається як складовий елемент розвитку економіки. Воно, з одного боку, індукує циклічний характер розвитку, а з іншого – само є результатом змін, підготовлених в періоди спаду та депресій. Тому основну увагу приділяють не темпам економічного зростання, а глобальним змінам в економіці, стійким тенденціям

та закономірностям її перетворення у нову якість. По-друге, поряд з макроекономічними змінними досліджуються мікроекономічні, галузеві та індустріальні основи економічного розвитку, проблеми підприємництва, суперечливе зіткнення інтересів виробників, споживачів та інститутів державної влади, формування нових економічних структур, що дають змогу підвищити ефективність функціонування економіки, її стійкість в умовах мінливого зовнішнього середовища.

Аналіз теорій економічного зростання, зокрема, показав, що кожна з розглянутих теорій була розроблена відповідно до реального стану справ у економіці й містила відповіді на нагальні питання того періоду розвитку, котрий розглядався. Водночас, у кожній із наведених теорій фактор капіталу виявлявся ключовим у забезпеченні процесу зростання. Зокрема, неокейнсіанці розглядали інвестиції як рушійну силу економічного зростання, Р.Солоу здійснив спробу оцінити внесок праці та капіталу в економічне зростання, а прибічники теорії ендогенного зростання вперше використали концепцію сукупного капіталу в поясненні темпів приросту ВВП.

Та попри існування численних теорій економічного зростання, вибір адекватної теорії зростання для економіки України залишається у край актуальним. Однак, на нашу думку, саме положення теорії ендогенного зростання, які ґрунтуються не лише на кількісних, а й на якісних аспектах розвитку, здатні забезпечити наукове обґрунтування стабільного зростання національної економіки¹⁶.

З точки зору системного підходу та концепцій саморуху розвиток національної економіки є глибокою якісною зміною її складу, зв'язків і функціонування. Суть економічного розвитку виявляється і у прогресивних змінах найважливіших макроекономічних пропорцій на основі високих технологій, диверсифікації виробництва та експорту, послаблення залежності від одного постачальника критичного імпорту, проведення глибоких ринкових перетворень, покращання умов життя широких верств суспільства, скорочення соціальних контрастів тощо. Як наслідок, економіка країни, врешті-решт, забезпечує розширене відтворення на національній основі.

¹⁶ Петровська О.С. Сучасна модель економічного розвитку національної економіки // Економічна теорія. – 2008. – № 1. – С. 30–40.

1.1.2. Структурні трансформації у глобально модифікованій системі

Останні десятиліття світ живе у глобально зміненій системі, яка суттєво відрізняється не лише від класичного капіталізму, а й від капіталізму, описаного Р.Гільфердінгом і В.І.Ленінім. Річ у тім, що діюча модель ринку як досконалий, на думку класиків, механізм управління економікою, її "вічний двигун", виявилася недостатньо ефективною, свідченням чому є сучасна економічна, фінансова і структурна криза. Сукупні втрати у вартості активів оцінюються у 50 трлн дол., що еквівалентно обсягу світового ВВП. Обсяги ж світового "фінансового пухиря" перевищують величину світового ВВП у десятки разів. Рентабельність фінансових операцій кратно перевищує прибутковість у реальному секторі економіки. Внаслідок цього розвинені країни різко скоротили індустріальний сектор.

Так, у США частка промисловості у ВВП становить всього 11%. Домінують посередницькі послуги і насамперед фінансові¹⁷. Ряди робітничого класу у цих країнах потіснили банківські працівники, страхові агенти, біржові маклери, тобто ті, хто в основному оперує у фінансовій сфері.

Подібне становище характерне і для інших розвинених країн, де частка реального сектора в економіці становить лише 10% загального обороту фінансових ресурсів, а 90% усіх коштів вкладено у спекулятивні торговельно-фінансові активи, у тому числі 75% із них – у фінансові ресурси валютних ринків і цінних паперів¹⁸.

Специфіка економік розвинених країн полягає в тому, що вони представлені, головним чином, сферою нематеріального виробництва, а отже, у процесі виробництва не використовують природні ресурси у колишніх масштабах і тому менше забруднюють довкілля. Монопольним ресурсом у такій економіці стають інформація та знання. Останні є не лише передумовою виробництва нового знання, а й ресурсом, доступ до якого обмежений, оскільки на відміну від індустріальних благ знання та інформація відрізняються рідкісністю, а зростання витрат на їхнє виробництво непропорційне отриманим результатам.

¹⁷ Лужков Ю.М. Транскапіталізм и Россия. – М. : ОАО "Московские учебники и Картолиграфия", 2009. – С. 16.

¹⁸ Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы российской экономики / рук. авт. колл. Д.С.Львов; отд.экон. РАН. – М. : Изд-во "Экономика", 1999. – С. 19.

Перехід розвинених країн на виробництво "нової продукції" у вигляді грошей, фінансових та інших послуг, шоу-бізнесу, ігрового бізнесу, так званої маскультури, інноваційних благ сприяє появі нових робочих місць, розвитку прогресу. Країна, яка прямує подібним шляхом, отримує як вигаш зростання реальних доходів споживачів, які замість дорогих товарів внутрішнього виробництва купують дешеві іноземні товари. Наприклад, у США гвіздки і дріт вже давно не виробляють, як і багато товарів легкої промисловості, натомість виробляють автомобілі, комп'ютерні та інші програми.

Існуючий диспарат цін на "нову" і традиційну продукцію, яка виробляється в решті країн світу, сприяє економічній стратифікації. Так, на ринках сировини країни, що розвиваються, втрачають свої позиції, оскільки ціни на таких ринках формуються швидше під впливом суб'єктивних, а не об'єктивних чинників. Розвинені країни, використовуючи сучасні інформаційні технології та заходи політичної дії, можуть впливати на ціноутворення на зазначених ринках на свою користь. Так, упродовж 90-х років ХХ ст. спостерігалось реальне зниження цін на сировинні товари, незважаючи навіть на промисловий бум у США та країнах Західної Європи.

Економічна стратифікація, у свою чергу, породжує екологічну та інноваційну стратифікацію. Це знаходить свій прояв у тому, що ресурсомісткі, трудомісткі та екологічно "брудні" виробництва, особливо їх застарілі галузі, поступово виносяться з розвинених країн у країни з найдешевшою робочою силою, а у постіндустріальних країнах залишаються високотехнологічне і наукомістке виробництво і зазвичай високорозвинена сфера послуг, завдяки чому докільля тут страждає набагато менше, а також значно зменшується ймовірність техногенних катастроф, ніж у країнах, де домінує індустріальна економіка.

Причиною структурних деформацій світової економіки є існуюча модель глобалізації, яка відтворює загальну нерівномірність і загострює економічні суперечності. Як вважає Дж.Стігліц, сьогодні глобалізація "не працює" ні на бідних, ні на збереження навколишнього середовища, ні на стабільність світової економіки. Головну причину цього він вбачає в існуючій інституційній системі. "На жаль, – зазначає вчений, – у нас немає світового уряду, відповідального за народи всіх країн. Замість цього ми маємо систему, яку можна назвати глобальним управлінням без глобального уряду,

в якій купка інститутів (СБ, МВФ, СОТ) і купка гравців (міністерства фінансів, внутрішньої і зовнішньої торгівлі), тісно пов'язаних із фінансовими і комерційними інтересами, домінують на сцені, але при цьому величезна більшість, яку їхні рішення зачіпають залишається майже безголосою"¹⁹.

Глобалізація – через механізм перерозподілу у вигляді фінансів, кредиту, грошового обігу, а також розвиток комунікацій, транспорту і засобів зв'язку, підвищення мобільності факторів виробництва між різними державами та можливості обмінюватись досвідом, знаннями, спеціалістами, технологіями та іншим – створює умови для синхронізації структурних змін у різних країнах. У цьому контексті ускладнення економічних структур, про які йшлося вище, відбувається не лише у найрозвиненіших країнах, але й у країнах, що перебувають на нижчих щаблях розвитку. Саме тому загальносвітовою тенденцією макроструктурних зрушень стало скорочення частки аграрного сектора економіки та зростання частки послуг у виробництві ВВП. Зазначена тенденція характерна для країн як з високим, так і з низьким рівнем доходу на душу населення²⁰.

Усе більше не тільки вчених, а й політиків і громадських діячів вбачають як в основі сучасної світової кризи, так і у структурних деформаціях мегаекономіки не якісь випадкові помилки у фінансовій політиці або в оцінках фінансових ризиків, а своєрідний "генетичний" дефект у глобальній системі. Світові трансформації потребують не лише значного часу, а й певних перехідних форм і на думку Н.Назарбаєва²¹, це можна здійснити, через використання регіоналізму, тобто нагромадження необхідних інноваційних елементів спочатку на регіональному рівні, де присутні моменти великої культурно-історичної, ментальної схожості та об'єктивно швидше можуть бути знайдені необхідні рішення.

Сьогодні ведуться дискусії про можливість відмови від долара як основної резервної валюти світу, а також валюти для міжнародних розрахунків. Про створення у певній перспективі наднаціональних

¹⁹ Стиглиц Дж. Ю. Глобалізація: тривожні тенденції / пер. с англ. і прим. Г.Г.Пирогова. – М. : Мысль. 2003. – С. 249.

²⁰ Шинкоренко Т.П. Структурні зміни в економіці України: порівняння із загальносвітовими тенденціями // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 1. – С. 77–92.

²¹ Назарбаєв Н. Ключи от кризиса. – Российская газета (Центральный выпуск). – 2009г. – 2 февраля. – № 4839.

платіжних засобів та способів розрахунків ішлося навесні 2009 р. на саміті двох організацій – ШОС і БРІК (Бразилії, Росії, Індії і Китаю) в Єкатеринбурзі.

Як бачимо, на наших очах розгортається чергова системна криза формації, причини якої слід шукати у вадах існуючої ліберальної ринкової моделі і неадекватності її концептуального і теоретичного інструментарію новим реаліям. Звідси випливає потреба у новій моделі упорядкування світової економіки, здатної визначити стратегічну перспективу розвитку країн та їхніх угруповань, забезпечити модернізацію економіки та її структури.

У зв'язку з цим слід зазначити, що класичні та неокласичні теорії виявилися неспроможними адекватно пояснити явища сучасного соціально-економічного життя, а відтак, і запропонувати відповідні заходи щодо зміни сучасного світу. Причиною цього, на нашу думку, є те, що новітні економічні теорії, які посилено пропагуються як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються, насправді розраховані на багаті і монополізовані економіки та захист їхніх національних інтересів і майже непридатні для бідних і слабких країн. Так, із появою фінансового капіталу і прискореного розвитку фондового ринку фінансові "пузири" стають потужним інструментом отримання величезних доходів, а рентабельність фінансових операцій значно перевищила рівень прибутковості у реальному секторі економіки. Як результат, надто вигідним є перепродажа цінних паперів. І це не випадково, оскільки. продукування грошей дає змогу підтримувати випереджаюче розширення споживчого попиту, від якого потрапили у повну залежність як економіка, так і соціально-політична стабільність розвинених країн. Саме тому у країнах Заходу продукування грошей набагато випереджає реальне виробництво, перетворюючись у визначальну галузь національної економіки.

Так, якщо приріст прибутків протягом ХХ століття в США становив у середньому 5–6% на рік, а темпи приросту ВВП із 1995 р. знаходилися на рівні 4,5%, то приріст грошової маси за цей період відбувається значно швидше, перевищуючи в окремі роки 10% за рік²². Інакше і бути не могло, враховуючи те, що США, як найбільша економіка світу, виробляли близько 20% світового ВВП, а споживали удвічі більше.

²² Распад мировой долларовой системы: ближайшие перспективы : сборник работ / под общ. ред. Ю.Д.Маслюкова. – М. : Издатель Н.Е.Чернышова, 2001. – С. 132, 134.

Подібне стало можливим через те, що панування на основі відомої формули "гроші–товар–гроші" перетворилося на панування за формулою "гроші–цінні папери–гроші", прийомами якого віртуозно володіє фінансова олігархія.

У нинішніх умовах світове господарство вибудовано у такий спосіб, що найбільші за оборотом корпорації перевищують ВВП десятків країн світу. Одна General Electric має більший обсяг обороту, ніж ВВП таких розвинених країн, як Австрія, Швейцарія і Швеція разом узятих. Те ж саме стосується компаній із абсолютно різних секторів, котрі ведуть бізнес практично в усьому світі – від енергетичних BP, Royal Dutch, ExxonMobil до телекомунікаційних AT&T, автомобілебудівних типу Toyota. У списку найбільших 100 економік світу 51 місце тримають корпорації і лише 49 – країни.

У такій економіці всього 8 млн сімей отримують 25% доходів і фінансових ресурсів населення Землі (близько 7 млрд). Попри фінансову та економічну кризу, статки багатих людей світу зростають. Усього 1% сімей на планеті володіє 35% багатствами світу, а 0,001% сімей володіють п'ятою частиною цих багатств. Водночас близько 1,4 млрд людей (майже кожна п'ята людина планети) живуть за межею бідності. За даними Світового банку, розрив між багатими і рештою населення світу зростає прискореними темпами. З середини XIX ст. до кінця 70-х років XX ст. різниця між доходом середнього мешканця планети і середньосвітовим доходом на душу населення зростає приблизно з 40 до 80%. Глобальна нерівність досягла найвищих показників на початок 1980-х років. Із початком економічного піднесення в Індії та Китаї цей показник поступово скорочується – в основному за рахунок цих країн²³.

Характерною рисою подібної моделі економіки стає утворення на базі тріади промислового, торговельного і банківського капіталів лише фіктивної частини фінансового капіталу. Остання зосереджується переважно на фондовому ринку і в основному у вигляді похідних цінних паперів, так званих деривативів.

Так, віртуальні квазіринкові інструменти – фінансові деривативи у 2008 р. оцінювалися у понад 1,2 квдрл дол., що в десятки

²³ А.Беликов. Либерализм – дорога на обочину // 2000. – 2009. – 15 мая. – А 2.

разів перевищує не лише ВВП США, але й усього світу. Навіть такі гіганти західної промисловості, як корпорація "Дженерал електрик" останнім часом отримують переважну частку свого прибутку від фінансових операцій. Їхнім фінансовим обличчям і символом могутності стають власні банки і фінансові підрозділи, а не виробництво²⁴.

Саме цей фіктивний капітал у вигляді фінансових "пузирів" і став найприбутковішим. Він вигадав фіктивні оцінки багатства у вигляді так званої капіталізації і став фактичним володарем світу, сприяючи утворенню купки країн "золотого мільярда". Статистика засвідчує, що ці країни, де проживає приблизно 15% населення планети, споживають близько 85% ресурсів, вироблених в усьому світі.

Фіктивний спекулятивний капітал утворює принципово нову економіку – bubbleeconomics (від англ. bubble – пухир). Така економіка спрямована на ірраціональне виробництво, збільшує обсяги і частку у ВВП сфери послуг у вигляді розважального бізнесу тощо, відтворюючи тим самим ірраціональне споживання, котре деформує людину.

Структура економіки України на сьогодні поки що характеризується слабкою інноваційністю. Такий її стан з огляду на структурні диспропорції функціонування свідчить про відсутність належних передумов для переходу до стійкого економічного розвитку. Крім того, економічна структура, сформована в Україні, характеризується прогресуючою примітивізацією, значним скороченням можливостей самовідтворення на ефективній основі. Вона зменшує можливості інвестиційно-інноваційного розвитку, підвищує фондомісткість і матеріаломісткість виробництва, знижує продуктивність праці, що підриває джерела підвищення рівня життя населення. Використання такої моделі заважає країні в історично короткий термін вийти на рівень передових країн. Відмова ж від існуючої моделі та перехід на шлях інноваційно-інвестиційного розвитку, безперечно, сприяв би подальшому піднесенню вітчизняної економіки.

²⁴ Лужков Ю.М. Транскапіталізм и Россия. – М. : ОАО "Московские учебники и Картолиграфия", 2009. – С. 20.

1.1.3. Сталий розвиток як вимога XXI століття

На рубежі віків зазвичай актуалізуються дослідження щодо підведення підсумків пройденого шляху та розроблення перспектив і стратегій подальшого суспільного розвитку, розвитку економіки нового тисячоліття. Досить часто наслідками таких оцінок стає зміна парадигм, підходів, пріоритетів та мобілізація громадської підтримки для трансформаційних процесів. Однією з основних таких змін, на нашу думку, є визнання світовою спільнотою *сталого розвитку як імперативу* на XXI ст.²⁵. Для характеристики сталого розвитку (sustainable development) найчастіше використовується сформульоване ООН визначення: це розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління, але не загрожує здатності майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Сталий розвиток означає позитивне зростання економічних, соціальних і екологічних параметрів, забезпечуючи загальний прогрес суспільства в усіх його сферах. Досить глибоко відображають сутність такого розвитку терміни "самопідтримуючий розвиток", "життєздатний розвиток", "довготривалий розвиток". Схематично сталий розвиток можна представити як зону перетину трьох його складових – економічної, соціальної, екологічної, які утворюють ядро сталості, а також зони компромісів щодо сталого розвитку – як перетин лише двох складових (рис. 1.1).

Отже, сталий розвиток передбачає такі зміни, які відповідають інтересам більшості громадян, сприяють підвищенню якості їхнього життя і дозволяють з упевненістю дивитись у майбутнє протягом тривалого часу. Деяке зміщення акцентів на початку формування відповідної концепції призвело до сприйняття сталого розвитку лише як підтримуючого, з фіксацією досягнутого рівня, стабілізацією ситуації. У резолюції "План виконання рішень Світового саміту на найвищому рівні щодо сталого розвитку" в Йоганнесбурзі 2002 р. підкреслено необхідність інтеграції трьох компонентів сталого розвитку – економічного зростання, соціального прогресу і охорони навколишнього середовища як взаємодоповнюючих і взаємопідкріплюючих елементів.

²⁵ Узагальнення і схвалення концепції сталого розвитку відбулося на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро і на Світовому саміті зі сталого розвитку 2002 р. в м. Йоганнесбург.

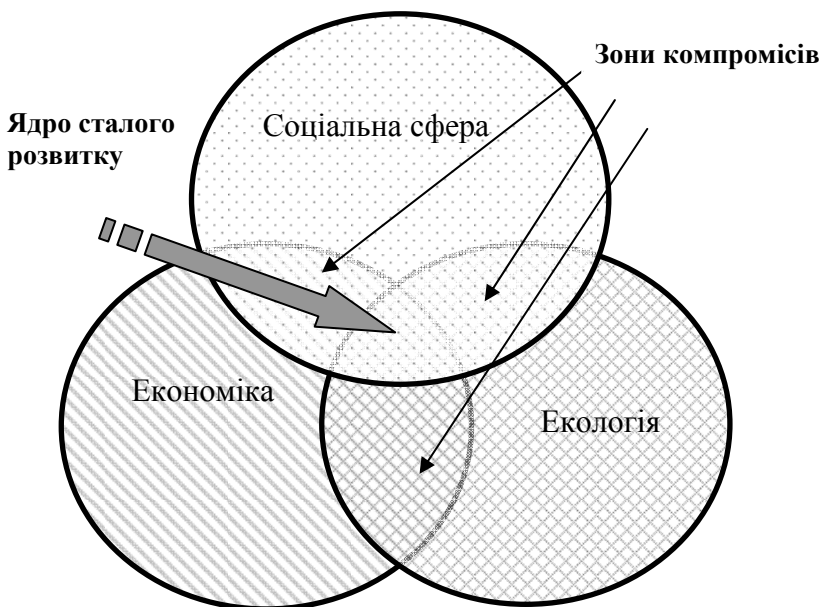

Рис. 1.1. Сталій розвиток

Джерело: Соціально-економічний потенціал устойчивого розвитку: учебник / под ред. проф. Л.Г.Мельника (Україна) и проф. Л.Хенса (Бельгія). – Суми : Университетская книга, 2007. – С. 233.

Безперечно, що для забезпечення сталого розвитку необхідно забезпечити адекватну якість економічного зростання. У контексті сталого розвитку необхідні стратегічні зрушення від традиційно запізнлої реакції на неблагополучні соціально-екологічні явища до сприйняття превентивних заходів, переходу на інноваційний шлях, який має основою якісно інші чинники зростання (людський капітал, якість, технології, систему управління), а відтак здатен забезпечити нову якість економічного зростання.

В умовах економічного детермінізму виробництво зазвичай базується на проїданні ресурсів наступних поколінь, і розв'язання відкладених еколого-соціальних проблем у подальшому вимагатиме значно більших зусиль і коштів. Порушується головний постулат сталого розвитку – не створювати загроз майбутнім поколінням, задовольняючи нинішні потреби, тобто постулат дотримання справедливості щодо поколінь.

Уже досить тривалий час економічне зростання є своєрідною ідеологією, що рухає суспільствами.

Порівняно з початком XX ст., зазначається в доповіді одного з авторитетних наукових центрів – американського Інституту "Worldwatch", чисельність світового населення збільшилася в 4 рази, а світова економіка – в 17 разів. Зростання світового валового продукту за 3 роки (1995–1998 рр.) перевищило його рівень за період від появи землеробства до 1900 р.; зростання світової економіки за один лише 1997 р. було вищим, ніж за все XVI ст.²⁶.

Це зростання, забезпечивши підвищення життєвого рівня, разом із тим відчутно підірвало природні екосистеми і виявилось вкрай нерівномірним для різних народів і громадян. Зокрема, нанесено значну шкоду продуктивним сільськогосподарським угіддям (через деградацію за останні 50 років із експлуатації виведено 2 млрд га, або 17% оброблюваних земель), лісам, водоносним горизонтам, біорізноманіттю, що формує істотні загрози збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, а також середовищу проживання людей.

Сьогодні у світі 840 млн осіб недоїдають, а 1,2 млрд не мають доступу до чистої питної води. Якщо в XXI ст. західна модель економіки поширяться на весь світ, а чисельність світового населення становитиме 10 млрд осіб (на зламі століть його чисельність перевищила 6 млрд), то наслідки цього будуть жахливими. Зокрема, для забезпечення такої кількості населення на рівні нинішнього раціону харчування пересічного американця знадобиться 9 млрд т зерна, а для його виробництва – чотири планети Земля.

Цілий ряд дослідників стверджує, що безперервно зростаюча глобальна економіка уже впритул підійшла до багатьох природних меж свого функціонування. Очевидно, що продуктивістська економіка не зможе реалізуватися у всезростаючих масштабах і надалі. Страждаючи вірусом продуктивізму, нинішня економіка зверхдетермінує людину лише як виробника і споживача матеріальних продуктів (людину економічну), при цьому не враховуються інші соціальні й екологічні її потреби як соціо-природної істоти (людини соціоекономічної). За такого розвитку подій у подальшому капітал ще ближче зіткнеться з загрозою своєму функціонуванню і буде змушений

²⁶ [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.familiesinbusiness.ru/2p=41>>.

виходити за межі вузьких суто економічних інтересів, і, принаймні певним чином, перейматиметься гуманістичними цілями.

Новим морально-етичним компасом на XXI ст. може стати забезпечення розвитку саме на засадах сталості, оптимально структурованого за усіма його складовими з тим, щоб якнайкращим чином поєднати економічну раціональність, соціальну турботу і екологічну безпеку суспільного розвитку. Завдяки такому підходу вдасться забезпечити довготривалий соціально-економічний і екологічний прогрес, що найбільшою мірою відповідатиме триєдиній системній цілісності людини: біо=соціо=економічній. Розвиток для людини (людства) означає у найширшому розумінні цього слова покращення якості життя, яке вбирає в себе як самостійні цільові складові більшу рівність можливостей, свободу, багатше культурне життя, а також усебічну безпеку. У такому контексті економічне зростання є, з одного боку, найважливішим засобом розширення доступної людям свободи вибору, тобто передумовою, з іншого – економічне зростання виявляється наслідком соціального розвитку (зміцнення здоров'я, підвищення освітнього рівня громадян, навичок і здібностей, що зумовлюють зростання продуктивності праці).

Ураховуючи самодостатність підсистем (економічної, соціальної і екологічної) сталого розвитку, їхню нестабільність, певну конкурентність (вони функціонують і розвиваються за рахунок загальних ресурсів), потрібно вишукувати між ними об'єктивно зумовлені функціональні взаємозв'язки, забезпечуючи коеволюцію і на цій основі – синергічний ефект розвитку як нову якість їхнього спільного прояву. До переліку напрямів розвитку, які відносяться до ядра сталості, належать ресурсоекономія, енергоефективність, виробництво енергії з відновлюваних джерел, замкнутий екологічний цикл виробництва, повніше задоволення потреб людей у якісному харчуванні, освіті, зміцненні здоров'я тощо.

Безперечно, перехід на засади сталого розвитку вимагатиме адекватної трансформації економіки: йдеться насамперед про подолання домінуючої логіки економічного детермінізму, а також зміни інституціональної структури економічної системи. Зрушення на користь такого розвитку може стати перетворенням, зрівняним з промисловою революцією. У відповідності до базового принципу сталого розвитку йдеться про перехід до соціоекономічної моделі, реалізацію

різноманіття функцій (багатофункціональність) і форм економічної діяльності та забезпечення економічного зростання, враховуючи життєпідтримувальну здатність екосистем, досягнення визначених соціальних цілей, підвищення соціальної відповідальності бізнесу тощо.

Згідно з методологічним підходом до визначення оптимальності розмірів економічної системи в екосистемі за концепцією антропоцентричного оптимуму – це точка, при якій граничний прибуток від додатково утвореного людською працею капіталу дорівнює граничним витратам через виснаження природного капіталу. Ідеям сталого розвитку більшою мірою відповідає принцип біоцентричного оптимуму, який передбачає обмеження масштабів людської діяльності до меж регенеративно-асиміляційної та відновлювальної спроможності природного навколишнього середовища. При цьому йдеться про структурне скорочення економіки в екосистемі (рис. 1.2) за рахунок скорочення експлуатації невідновлюваних природних ресурсів, натомість розширення використання відновлюваних, повторного використання відходів, запровадження нових вискоелективних ресурсощадних і маловідходних технологій тощо.

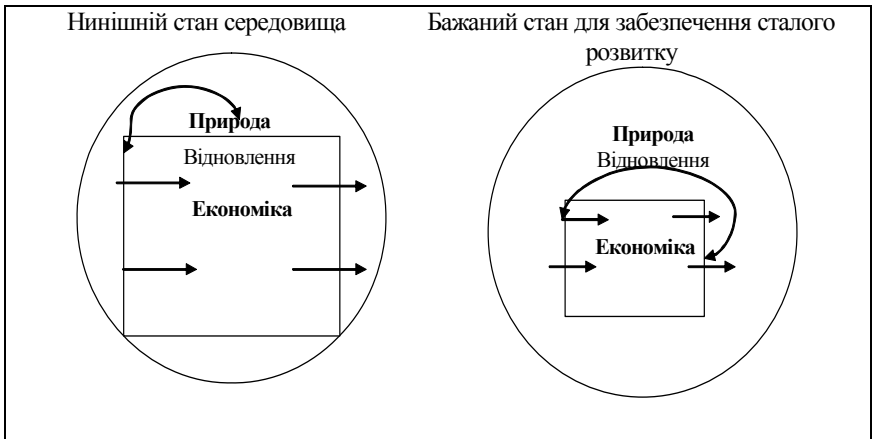

Рис. 1.2. Структурне скорочення економіки в екосистемі у контексті забезпечення сталого розвитку

Джерело: Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. – К. : Логос, 1999. – С. 452.

Сталий розвиток як структурований методологічний підхід, специфічна філософія повинен реалізуватися на всіх рівнях – йдеться

про сталий розвиток глобального суспільства (планетарний рівень), сталий розвиток локальних суспільств (національний рівень), сталий розвиток економічної діяльності (рівень видів економічної діяльності), стале життєзабезпечення (рівень людських спільнот, сімей), стале споживання (рівень споживачів).

З метою створення надійної основи для процесу прийняття рішень на всіх рівнях щодо забезпечення сталого розвитку провідними міжнародними організаціями і науковими колективами вже тривалий час проводиться робота з розробки відповідних показників оцінки прогресу на цьому шляху. Запропоновані проекти систем індикаторів стосуються переважно глобального та крайнього рівнів (для міжкраїнних порівнянь). Агрегування здійснюють на основі трьох підгруп індикаторів – екологічних, соціальних і економічних – з побудовою інтегрального індексу, на основі якого можна оцінювати ступінь сталості соціально-економічного розвитку. Однак однозначної згоди поки що не досягнуто.

Комісією сталого розвитку ООН розроблено і погоджено в 2006 р. третій уточнений набір, який включає 50 найважливіших показників із їхнього розширеного переліку (96 од.)²⁷, згрупованих за напрямками (темами): бідність, управління, охорона здоров'я, освіта, демографія, стихійні лиха, атмосфера, земля, океани, моря і узбережжя, ресурси прісної води, біорізноманіття, економічний розвиток, глобальне економічне партнерство, моделі споживання і виробництва. У числі найвідоміших інтегральних показників, за якими певною мірою оцінюється прогрес щодо сталого розвитку – індекс людського розвитку, екологічно скоригований чистий внутрішній продукт, показник скоригованих чистих заощаджень або дійсної норми нагромадження²⁸,

²⁷ Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. – United Nations: New York, 2007.

²⁸ Індекс людського розвитку розраховується на основі характеристик показників, які відображають обсяг ВВП на душу населення, тривалість життя, рівень освіти. Екологічно скоригований чистий внутрішній продукт розраховується за системою еколого-економічного обліку – "зелених" національних рахунків: із валового внутрішнього продукту відраховується вартісна оцінка виснаження природних ресурсів і екологічної шкоди. Показник скоригованих чистих заощаджень або дійсної норми нагромадження розраховується так: від валових внутрішніх нагромаджень віднімають знос основних виробничих фондів, виснаження енергетичних, мінеральних та лісових ресурсів, збитки від викидів двоокису вуглецю, додають витрати на освіту (усі величини беруться у відсотках до ВВП).

а також показник екологічного сліду, індекс реального прогресу і індекс сталого економічного добробуту.

За рівнем людського розвитку Україна в 2009 р. перебувала у групі країн із середнім рівнем, посідаючи 85 місце зі 182 досліджуваних країн (після Білорусі – 68 місце і Росії – 71, які віднесені до країн з високим рівнем)²⁹.

За розрахунками Світового банку (1999 р.), скориговані чисті заощадження у країнах з низьким рівнем доходів становили 7,8%, у країнах із середнім рівнем – 14,3, із високими доходами – 13,5% ВВП³⁰.

Згідно з розрахунками за новою метрикою для вимірювання процесів сталого розвитку, розробленою вітчизняними вченими, Україна увійшла в групу країн із середнім рівнем індексу сталого розвитку³¹. Інтегральний індекс сталого розвитку у неї за величиною на 20% нижчий, ніж у Франції, яка увійшла до групи країн із високим рівнем, за рахунок нижчих значень усіх складових індексів, особливо економічного і соціального. Привертає увагу факт поглиблення несталості у розвитку України, оскільки вона перемістилася з 45 (2005 р.) на 66 місце (2007/2008 рр.).

Сталий розвиток суспільств (глобального і локальних) потребує вираженого наукового супроводу, який може бути забезпечений на основі міждисциплінарного підходу і розробок. Це спільна зона природничих і суспільствознавчих наук, які тривалий час були роз'єднані внаслідок їхнього прагнення до спеціалізації та ізоляції, що й посприяло розвитку і загостренню серйозних проблем сучасного суспільства. За таких умов представники природничих наук можуть визнавати, що деякі проблеми, зокрема пов'язані зі зростанням населення, загрозою атомної війни, забрудненням навколишнього середовища, не розв'язуються з допомогою технічних засобів, і делегувати їх у сферу політики, а суспільствознавці можуть заявляти, що ці проблеми сьогодні не мають політичного вирішення, і тому їх можна відкласти до появи відповідних технологій³².

²⁹ За даними щорічного Звіту з людського розвитку ООН // Євробюлетень. – 2009. – № 11. – С. 17.

³⁰ Устойчивое развитие в меняющемся мире. Доклад о мировом развитии 2003 года. – Мировой банк, 2003. – С. 17.

³¹ Згуровский М.З., Гвициани А.Д. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности жизни людей (2005–2007/2008 годы). – К. : НТУУ "КПИ" "Политехника", 2008. – С. 8–10, 18, 20.

³² Кроу Берил. Еще раз о трагедии ресурсов общего пользования – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.inliberty.ru/library/studi/293/>>.

Вчений Йельського університету Р.Шіллер відзначає, що дослідники-економісти надто сконцентрувалися на проблемах підвищення ефективності ринків, і через це напрям думок спрямувався в невірне русло. Економіку слід перестати розглядати як ізольовану науку та мислити ширше. Розширений погляд на розвиток саме й забезпечується за системного підходу на засадах сталості.

Проблема сталого розвитку, на нашу думку, відноситься до категорії тих, для яких не просто і недостатньо лише віднайти технічні засоби вирішення. І це тому, що забезпечення такого розвитку неможливе без розв'язання ряду соціально-екологічних проблем, які можна класифікувати як "проблеми без технічного розв'язання", зі сфери "трагедій ресурсів загального користування" тощо³³. Для переходу і функціонування на засадах сталого розвитку недостатньо змін лише в методиці і відповідно в реальній практиці, надто важливими є також адекватні зміни в сфері людських цінностей, моралі і поведінки як суб'єктів економічної діяльності, так і споживачів.

Отже, людина повинна стати не лише об'єктом, але й суб'єктом сталого розвитку, а саме його ініціатором, учасником відповідних соціальних мереж, аудитором тощо. У цьому контексті повинні відбуватися зміни в системі освіти, організації людських спільнот, взаємодії учасників розвитку. З позиції сталого розвитку, мабуть, слід переглянути поведінку суб'єктів економічної діяльності як "незалежних, економічно раціональних" саме на предмет їхньої соціально-екологічної відповідальності. Остання має бути вмотивована і унормована певними стандартами і вимогами. У цьому випадку відповідальність виступає як продукт конкретних суспільних домовленостей (за Ч.Френкелем).

Інституціональну складову сталого розвитку інколи виділяють окремо, поряд із соціальною, економічною, екологічною або ж об'єднують із соціальною. В будь-якому випадку значення її надзвичайне. Власне інституціональна складова сталого розвитку – це механізм соціального впорядкування економічних та інших дій агентів. Правила гри щодо сталого розвитку в суспільстві реалізуються за допомогою як формальних обмежень (зокрема законодавчо-норма-

³³ Футурологи не передбачали у ХХ ст. виникнення таких глобальних загроз стабільності природного світу, які маємо нині, а також те, що мільярду людей доведеться боротися за своє виживання.

тивні акти, права власності, структура та функції органів влади й управління), так і неформальних (рівень культури та освіти, суспільної та індивідуальної свідомості людей, здатності до самоорганізації, історичні та національні традиції, звички, моральні закони, неписані правила). При цьому вагоме значення мають неформальні обмеження, які реалізуються в повсякденних діях людей, тобто їхня економічна ментальність, що характеризує специфіку свідомості і відображається в поведінці (зокрема стереотипи споживання, норми і зразки взаємодії тощо).

Ринкова економіка з її тенденцією до експансії загрожує небезпечним порушенням балансу в інституціональній структурі, проникненням і поширенням відповідних їй інститутів (наприклад, таких, як ринкова операція, "інститут грошей" тощо) в усі сфери суспільного життя. За таких умов важко підтримувати здатність до погоджених дій. Роль противаги ринковій експансії може виконати вісь "державо-самоорганізація населення", а саме сім'я, малий бізнес, кооперація, місцеве самоуправління тощо. При цьому Ф.Хайек стверджував, що державі слід надавати індивідууму, їхнім групам свободу у локальних обставинах, оскільки тільки ті, кого це стосується безпосередньо, знають обставини кожного випадку краще і можуть діяти відповідно до них³⁴. Для досягнення системного прогресу на засадах сталості надто важливим є становлення і ефективний розвиток різних форм об'єднань людей для спільної діяльності з реалізації своїх інтересів у межах певного інституціонального середовища.

Таким чином, на початковому етапі переходу країни на модель сталого розвитку важливо усвідомити методологію структурованого трикритеріального підходу до функціонування всіх сфер життєдіяльності й поступово забезпечити цілеспрямовану самоорганізацію суспільства для реалізації адекватних пріоритетних завдань. Україна, підписавши документи зазначеної Конференції ООН 1992 р. і "План імплементації" Світового саміту зі сталого розвитку 2002 р., тим самим підтвердила свій намір рухатися шляхом сталого розвитку. Стратегічними засадами розвитку для України повинні бути парадигма прогресу, просування до постіндустріального соціалізованого суспільства з високими характеристиками якості життя населення, формуванням нового технологічного укладу і соціально орієнтованої

³⁴ Хайек Ф. Дорога к рабству // Новый мир. – № 7. – 1991. – С. 211.

ринкової економіки. Чинниками такої стратегії є гуманізація економіки, демократизація господарського життя, екологізація економічного розвитку, формування та розширення соціальної бази реформ, розробка та реалізація довгострокових пріоритетів³⁵.

1.1.4. Структурні зміни у системі економічних явищ та процесів

У нинішніх кризових умовах різко актуалізується питання специфіки структурних змін у вітчизняній економіці. З теоретичної, методологічної та практичної точок зору дослідження цих змін та особливостей їхнього перебігу в економіці України дає можливість обґрунтувати основні напрями і способи здійснення прогресивних структурних перетворень.

Досягнення цієї мети вимагає розв'язання низки завдань: визначення феномену структурної зміни в економіці, його змісту, форм прояву та функцій і причин; класифікація структурних змін та структурних зрушень в економіці, виявлення їхніх кількісних та якісних характеристик і дослідження закономірностей їхньої взаємодії; аналіз впливу змін і зрушень у структурі економіки на динаміку основних макроекономічних показників; дослідження особливостей і перспектив структурних змін у сучасній українській економіці та розробка стратегії і політики формування прогресивної структури національної економіки.

Теоретико-методологічною основою аналізу структурування економіки України на початку ХХІ ст. є виділення критеріїв понять "структурні зміни" і "структурні зрушення" в економіці із маси інших економічних явищ і процесів, оскільки у дослідженнях учени-економісти зазначені поняття часто плутають. Встановлення ж справжнього взаємозв'язку між змінами і зрушеннями в економіці передовсім вимагає розгляду такого висхідного й водночас ключового поняття, як "економічна структура".

Структура (лат. structura – побудова) є внутрішньою формою організації елементів системи, сукупністю сталих взаємозв'язків між її частинами, що забезпечують цілісність, функціонування і розвиток будь-якої системи.

³⁵ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М Гейця. – К. : Ін-т екон. прогноз. ; Фенікс, 2003. – С. 72, 93, 95.

Структура як загальнонаукове поняття відображає певну форму розташування елементів та характер взаємодії їхніх сторін і властивостей. Як вдало висловився природознавець А.М.Молчанов, "структура є наслідком учорашньої кінетики"³⁶, тобто структура є підсумком руху елементів цілого, результатом їхньої організації. І в цьому розумінні структура виступає законом зв'язку елементів. Саме завдяки структурі система відтворює себе як таку й існує певний термін у відносно незмінному вигляді.

Елементи і структура системи взаємно обумовлюють один одного. Зміна елементів цілого, їхньої кількості та якості тягне за собою зміну структури, а поява нової структури зумовлює відповідні зміни її елементів, їхніх властивостей, якісних і кількісних характеристик.

Структура аж ніяк не є інваріантним аспектом системи. Елементи, що її утворюють, мають тенденцію до постійної зміни. І коли кількісні зміни системи виходять за межі *міри*, вони викликають зміни якісні, що повсякчасно виступають як зміни структури будь-якої системи.

Отже, структурні характеристики економічної системи так чи інакше змінюються через певний проміжок часу, але переважною мірою вони виражають сталість і спадковість, а відтак, – цілісність і системність відтворювальних процесів.

На певному рівні розвитку збільшення невідповідності структури тим елементам, що вже змінилися, робить її несумісною із зазначеними елементами, через що відбувається злам старої структури і утворення нової побудови, з новими функціями³⁷. Формування нової структури свідчить про перехід того чи іншого утворення у новий якісний стан, на новий рівень розвитку.

Кожна існуюча система є поліструктурною, тобто має структурні рівні. Так, економічна система характеризується галузевою (за видами економічної та промислової діяльності), секторальною, регіональною, інституціональною тощо структурою. У свою чергу, кожному структурному рівню економічної системи відповідає певна структура об'єктів. Залежно від цілей дослідження може розкриватися чи один, чи інший компонент структури. При цьому структура будь-якої системи є більш сталою, ніж її окремі складові, властивості та рівні.

³⁶ Молчанов А.М. Возможная роль колебательных процессов в эволюции // Колебательные процессы в биологических и химических системах. – М., 1967. – С. 287.

³⁷ Егоров А.А. Возможность и структура // Современные проблемы материалистической диалектики. – М., 1971. – С. 124 ; Егоров Ю.Л., Хасанов М.Х. Система, структура, функция // Философские науки. – 1978. – № 5. – С. 38.

Разом із тим, структурні зміни у системі тягнуть за собою зміни властивостей її елементів, які підлягають загальним законам розвитку системи як цілого. При цьому ціле, маючи властивість інтегративності, не зводиться до частин (елементів), а характеризується новими якостями і властивостями, не притаманними окремим частинам (елементам). Ця особливість взаємодії частин і цілого приводить до виникнення нового у процесі розвитку: появи нових типів цілісності, виникнення нових структурних рівнів та їхньої ієрархічної співвідпорядкованості, коли у суспільно-економічних системах властивості їхніх частин повністю визначаються властивостями цілого.

Викладені вище загальні закономірності взаємодії у тріаді "система–структура–елемент" спрацьовують і у такій специфічній тріаді, як "економічна система–економічна структура–елемент економіки".

У сфері економіки поняття "структура" застосовується до різноманітних економічних підрозділів: домашніх господарств, підприємств, секторів, видів економічної і промислової діяльності (галузей), регіонів, народногосподарських комплексів, національних економік, наднаціональних та міжнародних економічних утворень.

Найбільш чітко й предметно стан економічної структури як певного взаємозв'язку, взаємного розміщення частин цілого виражають *пропорції*, завдяки котрим визначається значення тієї чи іншої складової національної економіки або якого-небудь економічного агрегату. Отже, якщо коротко, економічна структура – це система пропорцій і зв'язків, притаманних економіці.

Економічна структура як сукупність сталих зв'язків між елементами економічної системи, які забезпечують збереження та утримання її основних властивостей за різних зовнішніх і внутрішніх змін, визначає довгострокові характеристики тієї чи іншої економічної одиниці, що розглядається. У зв'язку з цим вона є поняттям, проміжним між "економічною системою" та "економічним режимом" (устроєм, методом правління; встановленим порядком економічного життя, у тому числі через структурну (промислову) політику). Втілюючи економічні й технічні умови організації господарської діяльності, економічна структура встановлює загальні рамки економічної активності, а економічний режим виступає однією із характерних компонентів структури даної економіки³⁸.

³⁸ Бернар Ив, Колли Жан-Клод. Толковый экономический и финансовый словарь : в 2-х т. – Т. 2. – М. : Международные отношения, 1994. – С. 574.

Структура економіки тієї чи іншої країни є комплексом виробництв, що виник на основі поєднання суспільного поділу праці, природних ресурсів, історичних традицій та територіальної специфіки. Складність структури національної економіки визначається не лише через такі поняття, як вид економічної діяльності (галузь), сектор економіки тощо. Залежно від відносин власності, що склалися у національній економіці, виділяються такі сектори, як приватний, державний, кооперативний. Останнім часом поняття "сектор економіки" використовується й у зв'язку з особливостями сучасного суспільного поділу праці. Так, у науковій літературі виділяється "реальний сектор економіки" як сукупність видів економічної діяльності, де виробляються товари і матеріальні послуги, "сектор послуг" та "фінансовий сектор".

Структурні зміни в економіці є змінами пропорцій між елементами економічної системи упродовж певного часу.

Зміни у структурі економічної системи відбуваються під впливом різних економічних і позаекономічних факторів та процесів управління. Наприклад, зміни у співвідношенні виробництва товарів і послуг, засобів виробництва і предметів споживання, прискорене зростання одних видів економічної діяльності та уповільнене – інших, перерозподіл інвестицій – усе це приводить до змін і зрушень в економічній структурі.

Розглядаючи взаємозв'язок структурних змін в економіці та динаміку зростання національної економіки, цілком очевидно, що економічне зростання тісно пов'язане зі структурними змінами в економіці, які, у свою чергу, є наслідком різних темпів зростання елементів економічної системи.

Зміни в економічній структурі відбуваються насамперед під впливом суспільних потреб, що змінюються, та через нагромадження капіталу.

Безпосередньою причиною структурних змін в економіці є розвиток системи суспільних потреб. Зміни у структурі потреб, опосередковуючи появу одних, згасання та зникнення інших потреб, викликають необхідність відповідних структурних змін.

Серед причин, що впливають на формування самих потреб, а через них – на структурні зміни в економіці, можна виділити такі: науково-технічний прогрес, суспільний поділ праці та її подальша спеціалізація, інноваційні цикли, розвиток відносин власності, економічна політика держави та зовнішньоекономічні зв'язки національних госпо-

дарств. При цьому одні причини детермінують структурні зміни з боку продуктивних сил, а інші – з боку економічних відносин.

Структурні зміни в економіці є також наслідком появи нових продуктів, нових методів виробництва, освоєння нових ринків збуту і нових джерел сировини, зміною ринкової ситуації у цілому. Тобто завжди має місце несталість, рухливість, позитивна чи негативна динаміка економічного розвитку, що зумовлюється стихійним механізмом ринкової економіки, який не забезпечує рівновагу між попитом і пропозицією. Звідси випливає необхідність державного регулювання економіки для забезпечення її сталості. Суттєво важливим інструментом такого регулювання є державна структурна політика.

Нерівномірна динаміка структурних змін виражається через різну швидкість зміни відносних кількісних характеристик структурних елементів (прискорення або гальмування), різні часові лаги й різну спрямованість вказаних динамічних процесів. Унаслідок цього відбувається якісне перетворення взаємозв'язків між елементами структури, змінюються основні пропорції економічної системи.

Структурні зміни можна розглядати у широкому і вузькому розумінні. У вузькому розумінні – це зміни у продуктово-галузевій структурі економіки. У широкому ж розумінні до цих змін слід додати й зміни у складі виробництва і споживання ресурсів: інвестицій і основного капіталу (галузева, технологічна, вікова та інші структури), трудових ресурсів, матеріальних та енергетичних ресурсів.

Взаємодіючи одна з одною, структурні зміни в економіці можуть як підсилюватися, так і послаблюватися. За різних інших умов накладання односпрямованих структурних змін підсилює результуючу зміну у структурі економіки, а різноспрямованих (протилежних) – послаблює.

Будь-яка зміна у побудові економічної системи має структурний характер. Найбільш значущі, якісні зміни у структурі економіки класифікуються як економічні зрушення. Вони виступають опорою, каркасом формування нової якості продуктивних сил і техніко-виробничих та економічних відносин. Відтак, зміни і зрушення в економічній системі не можуть не розглядатися як базові поняття у дослідженні економічних процесів. Виходячи з цього, теоретичний аналіз структурних змін і структурних зрушень в економіці цілком правомірно може бути віднесений до розряду методології економічного дослідження.

Структурні зрушення в економіці є якісними змінами взаємозв'язків між зіставними елементами економічної системи, обумовленими нерівномірною динамікою співвідношення їхніх кількісних характеристик. При цьому можна визначити межі, переступивши які, зміна у структурі економіки переростає у структурне зрушення. Дані межі слід розглядати з точки зору філософського закону переходу кількості у якість. Виходячи з цього, можна стверджувати, що структурні зрушення є різновидом структурних змін. При цьому структурні зміни виступають як родові поняття, а структурні зрушення – як видові. А отже, не усяка зміна структури економіки може розглядатися як її структурне зрушення.

Під зіставними розуміються елементи, які належать одному рівню економічної системи. Отже, говорити про структурні зрушення можна тільки по відношенню до однорідних шарів або зрізів економічної структури.

Суть структурних зрушень – процес забезпечення відповідності змін у структурі суспільних потреб змінам у структурі алокації й розподілу факторів виробництва. Врешті-решт будь-яке структурне зрушення є тим чи іншим перерозподілом ресурсів (у більш вузькому плані – факторів виробництва) між вказаними елементами економічної структури. У кожному конкретному випадку можна виділити межі, коли зміна у структурі економіки переростає у структурне зрушення.

Структурне зрушення як економічний процес може бути зіставлений з іншими динамічними процесами, які відбуваються у господарській системі: циклами, коливаннями та збуреннями. Та на відміну від коливань і збурень, характерними особливостями структурних зрушень є їхня незворотність та змінність у системі суспільних потреб, – якості, непідвладні збуренням і поверховим коливанням. Стосовно технологічних та економічних циклів, то вони, поза сумнівом, супроводжуються зрушеннями у господарській структурі і є системами структурних зрушень різної (спад – піднесення) спрямованості.

Незворотною складовою структурних зрушень у довгостроковому плані є прогресивне економічне зростання (= економічний розвиток), зумовлене загальним економічним законом задоволення потреб.

Структурні зрушення в економіці мають кількісну та якісну визначеність. Якісна характеристика структурних зрушень в економіці передовсім відображає їхню орієнтацію на науково-технічний і соціально-економічний прогрес. Прогресивними зрушеннями слід вважати

лише ті зміни, які врешті-решт приводять до підвищення економічної та соціальної ефективності національної економіки.

Слід розрізняти ефективність структурних змін в економіці та ефективність самої економічної структури. Структура економіки визнається ефективною, якщо має місце зростання основних макроекономічних параметрів функціонування економіки, а також відповідність виробленої продукції потребам суспільства. Відображаючи динамічну складову структурного розвитку, ефективність структурних змін показує, наскільки швидко структурні зміни досягають цілі, наскільки вони підвищують ефективність структури економіки у цілому, ведуть до якомога повного задоволення зростаючих потреб при мінімумі витрат на їхнє здійснення.

Структурні зміни в економіці можна виміряти, розглядаючи динаміку зміни питомої ваги і частки відповідної структурної складової у певній економічній сукупності.

Структурні зміни і відповідні їм індикатори можна аналізувати на основі порівняння суміжних періодів, даючи зведену кількісну оцінку структурних змін на одному кроці у часі. Це дає змогу провести аналіз інтенсивності структурних змін, тобто виявити, у якому із послідовних інтервалів часу структура сукупності зазнала більш значної зміни, а у якому – менш значної. На передній план тут виходить часовий аспект: першорядним є визначення характерних періодів структурних змін, тобто виявлення, коли саме розпочався, закінчився, прискорився, уповільнився, мав кульмінацію тощо той чи інший період структурних змін.

Інший підхід до аналізу структурних змін та відповідних їм індикаторів ґрунтується на порівнянні будь-яких періодів. Надання кількісної оцінки структурним змінам за відповідний час дає змогу проводити аналіз поступальності структурних змін, тобто встановлювати, якою мірою на них впливає тенденція, а якою мірою вони є результатом лише нерегулярних коливань.

Аналіз інтенсивності структурних змін не дозволяє судити про міру їхньої поступальності, оскільки при помірній інтенсивності, але послідовні і у певному напрямі, вони у змістовному плані можуть важити значно більше, ніж інтенсивні зміни, викликані лише нерегулярними коливаннями без ясно вираженої тенденції. Аналіз же поступальності структурних змін покликаний відповісти на за-

питання, чи стала структура іншою. Для вирішення двох розглянутих задач досліджується одна й та ж сукупність у різні періоди часу, поза її зв'язком з іншими сукупностями та без залучення іншої додаткової інформації.

Для здійснення аналізу спрямованості структурних змін, окрім даних про динаміку стану системи, що досліджується, слід залучити додаткову інформацію – наприклад, через завдання виділеної структури (зовнішньої, еталонної, нормативної тощо): це дає змогу проаналізувати динаміку структурних розбіжностей між поточною і виділеною структурою й оцінити першу.

Вирішення завдання аналізу структурних змін дозволяє отримати оцінку якості структури у кожний досліджуваний момент часу, тобто оцінити як сам масштаб якості, так і його динаміку³⁹.

У випадку структурних змін макрорівня порівняльними структурними елементами та зрізами економічної структури передовсім мають бути найважливіші пропорції у виробництві та споживанні валового випуску та його складових – проміжного споживання і ВВП.

1.1.5. Структурна політика та проблеми модернізації

Визначення принципів напрямів та особливостей економічного розвитку неможливе без вивіреної структурної політики держави. Саме вона сприяє здійсненню прогресивних зрушень у структурі національної економіки, удосконаленню народногосподарських пропорцій, випереджаючому розвитку секторів і галузей економіки, покликаних визначити науково-технічний та технологічний прогрес.

У найзагальнішому вигляді структурна політика може бути визначена як комплекс заходів, дії держави, що базуються на свідомому намаганні змінити структуру національної економіки у певному напрямі за рахунок створення сприятливіших умов для розвитку певних (пріоритетних) секторів і виробництв.

По суті, еквівалентним є й визначення структурної політики як дискримінації державою одних секторів порівняно з іншими. І в першому, і в другому випадку йдеться про створення нерівних умов функціонування.

³⁹ Бессонов В.А. О трансформационных структурных сдвигах российского промышленного производства // Экономический журнал ВШЭ. – 2000. – № 2.

Структурна політика включає й дії держави, спрямовані на перерозподіл ресурсів національної економіки для підтримання конкурентоспроможності окремих галузей і підприємств, а також економіки у цілому на світових ринках, проведення коригувань ринкових механізмів у випадках ринкових провалів.

Структурна політика пов'язана із проведенням інноваційної, інвестиційної та структурної перебудови національного виробництва. Її головна мета – економічне зростання при динамічній зміні структури та підвищенні ефективності суспільного виробництва і конкурентоспроможності продукції.

Справедливим є і те, що структурна політика повинна сприяти реалізації моделі "креативної руйнації", що в умовах ринкової економіки означає розширення і створення нових ринків, вихід на конкурентоспроможний рівень виробництва, збільшення доходності підприємств, забезпечення їхньої лідируючої ролі на ринку товарів і послуг, отримання надприбутку за рахунок тимчасової монополії порівняно з іншими конкурентами в результаті пропозиції нового продукту.

Структурна політика держави виступає регулятором усієї системи відтворювальних пропорцій – макроекономічних, міжгалузевих, територіальних. Удосконалення структури національної економіки покликане забезпечити: збалансований та динамічний розвиток національної економіки та її секторів; переведення економіки на інноваційно-інвестиційний шлях розвитку, підвищення її ефективності, раціоналізацію споживання матеріальних та інших ресурсів, їхню усіялку економію; підвищення добробуту населення.

Основоположним питанням структурної політики є вибір пріоритетних цілей соціально-економічного розвитку, досягнення яких можливе лише за державної підтримки. На сучасному етапі це передовсім розвиток новітніх технологій і продуктів із високим ступенем обробки, сучасних інформаційних та інших послуг, людського капіталу, розвиток та удосконалення існуючих виробництв, підвищення конкурентоспроможності продукції, захист довкілля.

Структурна політика упроваджується в життя шляхом розподілу факторів економічного зростання за напрямками їхнього використання. Здійснюється вона в основному за допомогою політики у галузі капітальних вкладень (інвестиційної політики). Крім того, до меха-

нізмів структурної політики відноситься стимулювання інвестицій у формі кредитів, субсидій, різних податкових пільг, системи державних замовлень і закупівель. Важливий інструмент структурної політики – заходи з регулювання прямих іноземних інвестицій. Необхідні інституціональні заходи включають реструктуризацію підприємств, їхню приватизацію, механізми банкрутства, програми розвитку малого бізнесу тощо.

Для досягнення цілей структурної політики також можуть використовуватися національні цільові програми по згортанню збиткових і неперспективних виробництв.

Взагалі структурна політика за схемою розробки і реалізації схожа на великий інвестиційний проект: визначення цілі, оцінка альтернативних способів її реалізації з точки зору наявних ресурсів та ефективності, розробка конкретних механізмів використання ресурсів для її втілення. У випадку зі структурною політикою йдеться про ресурси, які має у своєму розпорядженні держава. Ці ресурси умовно можна розбити на чотири групи: податково-тарифні, грошово-кредитні, інфраструктурні, адміністративно-політичні (організаційні).

Панівна економічна теорія ("mainstream"), найбільш явно втілена у концепціях міжнародних фінансових організацій (МВФ, СБ), зазвичай розглядає структурну політику як неправомірне втручання держави в економіку, яке викривляє дію ринкових механізмів і перешкоджає ефективному (оптимальному) розподілу ресурсів. Згідно з панівними поглядами, держава не в змозі визначити справжні точки зростання, через що будь-які пріоритети держави щодо секторів і галузей вестимуть до зниження загальної економічної ефективності. Саме тісний зв'язок українських реформаторів початку 1990-х років із економістами МВФ і СБ багато в чому визначив і визначає край негативне ставлення багатьох економістів не лише до використання структурної політики, але навіть до обговорення цього поняття.

Найбільш розповсюджені аргументи "за" і "проти" структурної політики добре відомі, усі вони мають право на існування й, точно кажучи, не можуть бути ані остаточно доведені, ані остаточно спростовані.

Питання про необхідність активної структурної політики в Україні у сучасних умовах вимагає аналізу як наявної структури економіки і конкурентоспроможності окремих її секторів, так і оцінки сформованих тенденцій та механізмів відтворення, які визначають довгострокові перспективи розвитку, а також існуючих загроз ста-

лому економічному зростанню. Отже, чи потрібна Україні структурна політика?

Відповідь на це запитання слід розпочати з в'яснення того, а що власне поганого в нинішній економіці України і в нинішній економічній політиці держави.

Багато економістів висловлюють занепокоєння і навіть тривогу з приводу перспектив розвитку. Пов'язано це з тим, що економічне зростання (так же, як і економіка) має не тільки масштаб, але й структуру. Сталість економічного зростання – характеристика не менш, а, можливо, й більш важлива, ніж темпи зростання ВВП. Ця сталість, у свою чергу, сильно залежить не тільки від кон'юнктури світових ринків, але й від структурних характеристик економіки. Саме структурні особливості економіки України й викликають побоювання. Структурних проблем у вітчизняній економіці багато, і всі вони добре відомі. Тому ми нагадаємо лише про деякі з них, не претендуючи на вичерпний перелік.

Передусім Україна має "обтяжливу" структуру промисловості із високою часткою первісних, сировинних секторів і відносно низькою часткою галузей переробної промисловості, які виробляють кінцеву продукцію. Така структура є не тільки наслідком реформ 1990-х років – вона була характерною і для економіки радянського періоду. Однак за 10 років XXI ст. ситуація погіршилася. Ці зміни, як відомо, відбулися не за рахунок випереджаючого зростання сировинного сектору, а за рахунок випереджаючого падіння у переробній промисловості.

Отже, слід констатувати, що за цей період багато структурних проблем не було розв'язано. Попри те, що в цілому замість планової створена ринкова економіка, остання має ту ж "обтяжену" структуру, страждає сировинною спрямованістю експорту, має низьку продуктивність праці та ефективність використання інших ресурсів. Потенціал ОПК, на який покладалися великі надії, не був реалізований, а науковий та інтелектуальний потенціал залишився незатребуваним і значною мірою деградував.

Ще суттєвішим є те, що в Україні слабко розвинені або відсутні передумови для "природного" виправлення структурних дисбалансів. Існує свого роду "гравітаційна модель", за якої вихідні порівняно сильніші позиції сировинних галузей забезпечують відтворення і посилення цієї відносної конкурентоспроможності. Навіть якщо

стан сировинних галузей буде погіршуватися, стан усіх інших погіршуватиметься ще швидше.

Чи можлива структурна політика в Україні?

Припустимо, що в суспільстві сформувалося переконання у необхідності державного втручання і державної політики, спрямованої на зміну структури економіки за рахунок форсованого розвитку певних пріоритетних секторів і виробництва. Як у держави є можливості, щоб розробити і реалізувати таку політику і досягти бажаного? На цьому шляху бачаться серйозні перепони, подолання яких у свою чергу є окремою і складною проблемою.

Як показує вітчизняний і зарубіжний досвід, структурна політика – це двосічна зброя, якою слід користуватися обережно, аби не заподіяти шкоду. Дотримання правил безпеки означає насамперед наявність стратегії, яка враховує основні прямі й непрямі, негативні й позитивні ефекти. Поки що Україна не повністю володіє об'єктивною інформацією про реальні та потенційні конкурентні переваги вітчизняних галузей і секторів. Понад те, оскільки структурна стратегія за визначенням є довгостроковою, такий розрахунок повинен базуватися на комплексному і багатоваріантному прогнозі. Однак такі прогнози не мають достатньої деталізації і не охоплюють усі фактори, врахування котрих необхідне саме при довгостроковому прогнозуванні.

За кордоном інструментарій структурної політики традиційно включав і включає різноманітний набір механізмів впливу на структурні процеси в національній економіці, до яких належать як власне механізми впливу на економіку, так і макроекономічні інструменти, що непрямо зачіпають її сектори.

Перша група механізмів традиційно була домінантою державної структурної політики у більшості промислово розвинених країн. Вона включала такі інструменти, як: селективна галузева підтримка певних виробництв через державний бюджет (дотації, кредити, цільові податкові пільги, галузеві інвестиційні програми); сприяння малим і середнім підприємствам, фінансування і організація НДДКР; передача нових технологій національним компаніям; фонди економічного розвитку; індикативне планування; стимулювання зон, що відстають в економічному розвитку; механізм прискореної амортизації; сприяння товарному експорту; регулювання імпорту товарів; патентне регулювання і стандартизація вітчизняної продукції.

Друга група механізмів за лінією впливу на макроекономічне середовище (їй надавали перевагу у таких країнах, як США) набуває останнім часом нового значення і все більшої важливості як засіб формування сприятливого національного та регіонального середовища для підвищення конкурентоспроможності національних компаній в умовах глобалізації та лібералізації ринків. Сюди можна віднести, зокрема, фінансово-кредитну, валютну, інфраструктурну (транспортні, інформаційні мережі), освітянську політику та інші форми впливу держави на економіку.

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з необхідністю використання інструментів структурної політики у сучасних українських умовах, однак спробувати відповісти на запитання: "Чим торгуватиме Україна через 5, 10 років?" економісти зобов'язані.

Підставою для застосування інструментів структурної політики, як правило, слугують міркування національної безпеки, посилення на необхідність забезпечити довгострокові стратегічні інтереси країни, які ринок не враховує через коротший "горизонт планування" (market-failure), високі соціальні витрати "невтручання" в економічний розвиток тощо. Отже, *цільми* структурної політики держави можуть бути:

- забезпечення національної безпеки та зниження залежності від зовнішніх джерел критичної для цієї безпеки ресурсів;
- розв'язання соціальних проблем, зокрема, проблем зайнятості за рахунок стимулювання зростання трудомістких видів виробництва;
- розв'язання регіональних проблем, зокрема, проблем забезпечення більш швидкого розвитку депресивних регіонів;
- реалізація потенційних конкурентних переваг окремих секторів, які не можуть бути реалізовані через нерівні стартові умови;
- штучне підвищення інвестиційної привабливості певних галузей, що мають низьку рентабельність і високі терміни окупності, але можуть дати значний непрямий ефект у суміжних галузях.

Цей перелік цілей структурної політики можна продовжити.

Важливим компонентом усякої структурної політики є скоординовані державні заходи з мобілізації виробничих ресурсів із метою сприяння національним товаровиробникам в обраних галузях стати більш конкурентоспроможними на світовому ринку.

У світовій практиці існує декілька критеріїв для вибору пріоритетних галузей (Российская экономика в 2007 году. Тенденции и перспективы. Вып. 27. – М. : ИЭПП, 2008. – С. 60):

– традиційний: підтримка депресивних галузей, які переживають період структурної кризи і потребують або згортання виробництва, або його переміщення в інші країни (з більш прийнятною структурою витрат), або модернізації задля утримання конкурентних позицій;

– підтримка молодих наукомістких галузей з перспективою підвищення конкурентоспроможності;

– націлювання на галузі з високою доданою вартістю у розрахунку на одного працівника;

– виділення галузі, здатної здійснити найбільший вплив на решту економіки;

– реакція у відповідь на аналогічне націлювання в інших країнах;

– виділення галузі з найбільшими позитивними зовнішніми ефектами (у вигляді розповсюдження результатів НДДКР, знань, створення додаткової зайнятості тощо).

Зворотною стороною пріоритетності є деінвестування, згортання деяких секторів національної економіки. Тому не випадково, що структурні зміни супроводжуються конфліктними політичними та економічними процесами і пошуками компромісів.

Структурна політика водночас є й політикою ліквідації нежиттєздатних виробництв, які гальмують економічне зростання. У її рамках мають бути чітко визначені загальнонаціональні пріоритети: кого, як довго, у яких масштабах слід підтримувати за рахунок бюджетних субсидій, а кому слід дати можливість вийти із гри під назвою "бізнес". Отже, невід'ємною складовою структурної політики, що забезпечує економічне зростання, є механізм банкрутств, особливо у найбільш монополізованих галузях.

Пріоритетними ж мають бути підприємства "високих технологій", науково-технічний та освітній потенціал країни, її енергетична, транспортна інфраструктура, підприємства експортної орієнтації, а також комплекс галузей, які працюють на масового споживача.

Необхідність забезпечити вирішення основних соціально-економічних завдань – таких, як досягнення сталих темпів економічного зростання при позитивних зрушеннях у структурі економіки і зростання реальних доходів населення, доводить доцільність *стратегії*

структурного маневру, що базується на сценарії "активного позиціонування на ринках", як економічно раціональної та такої, котру можна реалізувати. Ця стратегія заснована на поступовій зміні структури економіки, що склалася, за рахунок наявних переваг галузей, конкурентоспроможних на світовому ринку, при послідовному розповсюдженні імпульсів зростання у суміжні галузі або в інші на-родногосподарські комплекси.

Існують різні типи та моделі структурної політики держави, особливості яких визначаються специфікою і рівнем економічного розвитку країни, її економічним та науково-технічним потенціалом, історичними традиціями, позицією країни у міжнародному поділі праці.

Світовий досвід ХХ ст. дає численні приклади різних (як мінімум трьох) типів структурної політики:

1) експортноорієнтованої (створення умов для збільшення експорту певних видів продукції);

2) внутрішньоорієнтованої (захист внутрішнього ринку та забезпечення економічної самодостатності);

3) стратегічної структурної політики, спрямованої на обмеження використання власних природних і невідтворюваних ресурсів (менш розповсюдженої і не такої явно вираженої моделі).

Прикладами структурної політики першого типу слугують Південна Корея 1960–1980-х років та інші "тигри" Південно-Східної Азії, Китай 1980–2000-х років, частково Японія, Індія 1990-х років, Чилі 1970–1980-х років, другий тип представляють Індія 1960–1980-х років, Франція 1950–1970-х років, Японія, Китай, США (у частині політики у сільському господарстві), СРСР; третій тип – США, країни ОПЕК.

Цей список може бути значно розширений, оскільки у певні періоди практично усі країни так чи інакше використовували інструменти структурної політики (часто не називаючи її так) для розв'язання проблем окремих, важливих для них секторів і галузей.

При цьому зазначимо, що політика, орієнтована на розвиток експорту, частіше виявлялась успішною, ніж політика, спрямована на розвиток виробництва для внутрішніх потреб.

Для структурної політики характерні власні особливості у кожному з історичних відрізків часу. Разом із тим кінцева мета зводиться до забезпечення збалансованого й рівноважного розвитку економіки,

технічного удосконалення виробництва за рахунок застосування досягнень науки і техніки, а також інноваційних упроваджень.

Та про які б особливості структурної політики не йшлося, вона завжди передбачає наявність чітких державних пріоритетів. Окрім того, структурна політика – це завжди спроба змінити звичайний перебіг подій. Практично завжди активна структурна політика означає покращення стану одних секторів економіки за рахунок відносного погіршення умов функціонування інших. Структурна політика може вважатися успішною, якщо вираш країни від розвитку вибраних, пріоритетних секторів у цілому (включаючи як прямі, так і непрямі вигоди) вище, ніж втрата від уповільнення розвитку усієї решти галузей.

Тому головним компонентом раціональної структурної політики української держави сьогодні має стати розробка довгострокової стратегії структурної перебудови відтворення, відповідно до якої можна було б послідовно позбавлятися неефективних підприємств і галузей та надавати прискорення зростанню потенційно (і реально) життєздатних ланок вітчизняної економіки.

Одним із основних напрямів структурної політики держави є підвищення конкурентних переваг національної економіки.

У випадку збереження пасивної ролі держави, перспективи кожної галузі переробної промисловості та високих технологій в Україні залежатимуть від того, чи встигне великий бізнес, який вже має грошові ресурси, розвинути цей напрям, чи він приречений на зникнення під потужним конкурентним тиском якісного імпорту, що безперервно оновлюється.

Важливе значення при цьому має спосіб, у який сформульована структурна політика держави. На нашу думку, цілеспрямована структурна політика значно краща, ніж індивідуальний лобізм проектів, повністю закритий від суспільної експертизи і контролю, коли успішними виявляються не найбільш конкурентоспроможні компанії, не компанії перспективних галузей, а ті, котрі мають потужний лобістський потенціал. І тому говорити про наявність в Україні ефективної структурної політики можна лише тоді, коли набір конкретних проектів в аграрній сфері, у сфері промисловості, будівництві та інфраструктурі держава визначить на основі чітких критеріїв, а бізнес реалізуватиме за певного сприяння держави.

До останнього часу консенсусу відносно цілей і методів структурної стратегії і політики і у політичній, і у бізнес-еліті України не було, що на практиці наперед запрограмувало реалізацію у цій сфері стратегії мінімальної активності держави. А оскільки самостійно, шляхом саморозвитку бізнес зможе прийти до тієї чи іншої "проектної схеми" ще й як нескоро – за цей час країна втратить шанс стати лідером у конкретній галузі. Отже, відмова від структурної стратегії і політики – це шлях у безвихідь. Нагадаємо, що у роки, коли почалися реформи, в ейфорії сподівалися, що дерегулювання і приватизація швидко допоможуть розв'язати проблеми структурної перебудови та економічного зростання і входження національної економіки у світове господарство.

Як показує світовий досвід, не ринкова стихія, не анархія, а правильний вибір фокусу для концентрації національних ресурсів має надзвичайно важливе значення для сталого, інноваційноорієнтованого розвитку. Такий фокус визначається лише у рамках структурної політики.

На відміну від широко розповсюджені думки про те, що структурна політика є політикою держави з підтримки окремих галузей, ми вважаємо, що структурна політика не є лише державною – це політика національна.

Держава оцінює основні системні загрози для економіки, формує рекомендації з найбільш бажаних напрямів інвестиційної активності приватних компаній, використовує для їхньої реалізації непрямі методи впливу на бізнес-середовище. Приватні ж компанії, що діють на своєму полі і керуються основним принципом прийняття рішень – доходи на вкладені інвестиції, але при цьому діють у рамках визначеної урядом стратегічної ніші, мають змогу отримати бажані результати у найбільш ефективний спосіб. Чим гармонійніші відносини між державою і бізнесом, тим більш сталою і процвітаючою є національна економіка.

Одним із основних елементів структурної політики є *вибір перспективних галузей* (які називають молодими – infant або висхідними – sunrise). Такий вибір будується на основі порівняльних переваг (comparative advantage) і з урахуванням умов заздальгідь визначених ринків збуту продукції. Поступове збільшення доходності від обраних напрямів розвитку, розширення процесу реінвестування у ці напрями та дія ефекту мультиплікатора інвестицій дозволяє досягти потужного ефекту (однак лише у випадку вдалого вибору даного перспективного

напряму). Проте не слід забувати, що другою стороною вибору таргетованих галузей є вибір структурно-неперспективних галузей, котрим має бути рекомендовано поступове перепрофілювання на виробництво нової, більш технологічної продукції (це, до речі, й стосовно питання про джерела фінансування нових перспективних напрямів). Водночас співіснування перспективних і застарілих галузей створює загрозу успішної реалізації структурної політики.

Структурна політика має забезпечити ефективну і швидку реструктуризацію, переміщення ресурсів із віджилих галузей, до нових що створюються на основі принципово нових технологій. Здавалося б, нічого складного тут немає. Проте видимість легкого розв'язання структурних проблем вітчизняної економіки ілюзорна, бо поряд із існуючими структурними завданнями, щодо необхідності подолання сировинної залежності, переходом на нові технології і заміни виробничого апарату (основних засобів, виробничих потужностей, яку причому треба здійснювати на вітчизняній технологічній базі, щоб не потрапити у повну технологічну залежність від розвинених країн), існують фундаментальні структурні перекося. Ліквідація або виправлення цих "перекося" (краще сказати – структурних диспропорцій), вимагає підпорядкування даній цільовій установці усього інструментарію економічної політики, включаючи фіскальну та грошово-кредитну політику, адміністративні та інституційні впливи, організаційні зміни.

У протилежному ж випадку – коли структурними завданнями нехтують, що було характерне для більшості урядів незалежної України (відсутній єдиний план дій і розуміння небезпеки базисних структурних диспропорцій, котрі програмують неефективність української економіки), – маємо прояви деградації структури економіки, її примітивізації й підбір неефективних інструментів та вибір невірних пріоритетів у рамках запропонованих заходів макроекономічної політики, у більшості випадків позбавленої структурного компоненту – "структурної логіки", "структурного мислення".

В оцінці структурних проблем часто зустрічається помилкова думка. Мовляв, висока частка промисловості і сільського господарства в економіці України на даний час нібито свідчить про відсталість української економіки відносно розвинених країн Заходу, де ця частка невисока, тоді як галузі інформації, транспорту, послуг і фінансів визначальні. Домінування цих інфраструктурних галузей у ВВП є сим-

волом розвиненості та успіху таких економічних систем. Тому успіхи України можуть бути пов'язані нібито лише з розвитком указаних секторів господарства, чого можна досягти через більшу інтеграцію України у світову економіку та більшу відкритість ринків.

Чим викликані такі висновки й наскільки вони адекватні?

З одного боку, прогнозуються серйозні структурні зміни, які зачіпають низькоефективні сектори економіки – промисловість і сільське господарство. З іншого боку, навіть не зазначається той факт, що за останні 20 років в Україні не проводилася структурна політика у її справжньому розумінні, що структурні пропорції економічної системи змінювалися дуже швидко, причому – не у кращий бік. Справжня проблема полягає не у скороченні частки промисловості і сільського господарства, а у тому, щоб зробити ці сектори ефективнішими, оскільки розвиток інфраструктурних галузей при мізерній ефективності базових секторів, які створюють основну частину продуктової маси в економіці, стає дуже проблематичним.

Однією з ключових проблем структурної політики України на сьогодні залишається й правильний вибір фундаментальних пріоритетів. Державне регулювання тут повинне привести до оптимальних результатів. Необхідна гранична концентрація політичної волі і матеріальних ресурсів із низки напрямів, у яких Україна має серйозні науково-технологічні досягнення і передові позиції на світових ринках.

Визначивши базові пріоритети для прориву, не можна залишати без уваги і підтримку такого ешелону вітчизняної економіки, як ряд галузей машинобудівного комплексу, що випускають конкурентоздатну продукцію для внутрішнього споживання, а частково і на експорт. Коли обмежені можливості для повноцінного розвитку автомобілебудування, тракторного і сільськогосподарського машинобудування, авіа- та суднобудування і деяких інших галузей машинобудівного комплексу, слід приділити особливу увагу використанню вищих форм науково-технічної кооперації і виробничої інтеграції з суб'єктами господарської діяльності країн ближнього і далекого зарубіжжя. Останнім часом керівництво України різко активізувало свої зусилля на даному напрямі, особливо у стосунках із Росією.

Визначивши пріоритети розвитку наукомістких виробництв і технологій, слід враховувати, що відновлення усього їх спектра економічно неспідйомне і нераціональне навіть у розвинених країнах.

Виходячи з цього об'єктивного обмеження, пріоритет у структурній політиці має належати високотехнологічним наукомістким виробництвам, виробництвам засобів для розвитку матеріальної бази науки, освіти, виховання і культури, а також промисловим виробництвам, орієнтованим на забезпечення внутрішніх потреб країни, у тому числі заміщення імпорту.

У вказаній сукупності виробництв повинні отримати перевагу ті, які здатні забезпечити найвищий мультиплікативний ефект зростання виробництва і зайнятості. Це можуть бути як великі виробничі комплекси, вертикально інтегровані корпорації, так і дрібні та середні підприємства несировинного сектора (у тому числі й високотехнологічні).

Серед виробництв, орієнтованих на експорт, потрібно насамперед визначити наукомісткі й такі, що допомагають зайняти певні ніші у світовому відтворювальному процесі. Це особливо актуально в умовах глобалізації економічних зв'язків, оскільки прив'язує партнерів і створює основу для майбутнього стійкого лідерства у певному сегменті світового відтворювального процесу.

Держава повинна формувати адекватну структурну політику, яка б у певний період забезпечувала витрачання виробничих ресурсів, мобілізованих на цілі економічного зростання. Наприкінці першого десятиліття ХХІ ст. – це курс на модернізацію.

Вихід із нинішньої глобальної кризи, який обов'язково відбудеться, не веде до відправної точки. Конкуренти, перехворівши, вийдуть із кризи міцнішими, оновивши фінансові системи та запустивши ключові технології.

Модернізаційна проєкція кризи дає змогу побачити жорсткий взаємозв'язок між необхідними умовами її подолання та передумовами енергійної модернізації країни. З одного боку, модернізація країни вирішальною мірою залежить від структурної перебудови національної економіки, а з іншого – без радикального оновлення вітчизняного виробництва товарів і послуг неможна повернути Україну до числа розвинених країн.

Активна структурна політика, націлена на модернізацію національної економіки і перехід до інноваційних форм господарювання, є обов'язковою і вирішальною передумовою подолання наслідків соціально-економічної кризи, що вразила Україну на рубежі другого і третього тисячоліть і наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст.

Першим кроком до відродження України повинен стати її вихід на траєкторію високих і стійких темпів економічного зростання. Безперечно, це завдання неможливо вирішити поза рамками всебічно продуманої, чіткої і послідовної структурної політики, метою і змістом котрої можуть і повинні стати глибока структурна трансформація економіки та її технологічна модернізація.

При цьому слід усвідомлювати, що модернізація української економіки, диверсифікація її реального сектора не можуть відбуватися спонтанно, на основі виключно механізмів ринкового саморегулювання. Ставка на ці механізми у 1990-і роки не тільки не привела Україну до "постіндустріальної цивілізації" і не просто заблокувала реалізацію завдань постіндустріальної модернізації, вона насамперед визначила стрімку деіндустріалізацію однієї з провідних промислових держав Європи, ініціювавши структурну перебудову навпаки.

За відсутності активної структурної політики невідворотна консервація нинішньої експортно-сировинної моделі зростання, окрім іншого, загрожує подальшою соціально-економічною диференціацією українських регіонів, посиленням точковості, дрібноареальності просторової еволюції країни при люмпенізації великих територій. Протилежна цим дезінтеграційним процесам ефективна регіональна політика держави є необхідною складовою загальної стратегії розвитку, безперечним доповненням курсу на здійснення позитивних структурних зрушень в економіці.

Інакше кажучи, якщо ставляться завдання модернізації економіки, включаючи її диверсифікацію і відновлення міжнародної конкурентоспроможності вітчизняних несировинних виробництв, то у країни немає іншого шляху, ніж перехід до активної структурної політики, яка передбачає вибір пріоритетів розвитку та способів їхньої реалізації.

Існуючі великі господарюючі суб'єкти первинної обробки сировини (металургія, хімія) не мають достатньої економічної мотивації галузевої диверсифікації бізнесу внаслідок розриву, що склався у рівнях рентабельності господарської діяльності в експортноорієнтованому напівсировинному і переробному секторах національної економіки, насамперед машинобудівному. Разом із тим, обсяги падіння виробництва у машинобудуванні і наукомісткому приладобудуванні свідчать про те, що у цих секторах так і не сформувалися господарюючі структури, здатні вести конкурентну діяльність

на глобальному рівні (в умовах відкритого внутрішнього ринку) й вирішувати масштабні завдання структурної модернізації та інноваційного розвитку. Наслідком такої ситуації і є низька якість економічного зростання 2000–2008 рр. і явно недостатня конкурентоспроможність національної економіки.

У 2009 р. стало зрозуміло, що глибина кризи в Україні та відсутність прогресу з інноваціями пов'язані з неефективною, можна сказати, відсталою, структурою економіки. Сам собою напрашувався висновок про необхідність керованих структурних змін в економіці.

Політико-економічна еліта України повинна усвідомити небезпеку примітивізації та технологічної деградації, що вже протягом тривалого часу відбувається в економіці, й негативні наслідки вказаних тенденцій не лише для конкурентоспроможності країни, але й для її економічної та військової безпеки. Політика має бути переведена у конструктивну, практичну площину, у пошук реальних управлінських технологій, спрямованих на ефективне розв'язання конкретних проблем економіки.

На концептуальному рівні структурна політика, як мінімум, має відповісти на такі, принципово важливі для економічного розвитку країни, запитання:

- на яких регіональних ринках переважно має здійснюватися економічне зростання (розвиток внутрішнього ринку, інтеграція та її формати, експортноорієнтована економіка);*
- яким має бути товарне наповнення (галузева структура) економічного зростання;*
- за рахунок яких джерел має здійснюватися економічне зростання і як відбуватиметься мобілізація та цільове використання таких ресурсів;*
- хто має бути основним суб'єктом модернізації економіки у різних її секторах (держава, великий бізнес, малий і середній бізнес, іноземний капітал);*
- яким повинен бути економічний механізм, що забезпечує зацікавленість господарюючих суб'єктів в активній участі у проектах структурної модернізації національної економіки, а також достатню прозорість структурної модернізації фінансових потоків та ефективний контроль за їх цільовим використанням.*

На конкретно-оперативному рівні слід визначитися не лише зі змістом структурної політики, але й з критеріями відбору пріоритетів. Наведемо деякі міркування з цього приводу.

По-перше, навряд чи існує досконалий і незалежний від суб'єктивних устремлінь механізм визначення пріоритетів структурної політики. Як немає досконалого ринку, що забезпечує оптимальну алокацію ресурсів, так немає і ідеального, науково обґрунтованого державного механізму виявлення потреб суспільства у тій чи іншій структурі економіки.

Найгірше, коли держава взагалі відмовляється від вибудовування структурних пріоритетів. Тоді за рахунок платників податків часто реалізуються по суті нелегітимні переваги, які формуються головним чином відповідно до лобістського потенціалу носіїв тих чи інших групових або, у буквальному сенсі, приватних інтересів. "Економіка привілеїв", що розвивається у таких умовах, є на порядок менше соціально справедливою, ніж та, де потреба у зміні структури національної економіки відкрито формулюється урядом і потім затверджується парламентом, навіть якщо згодом виникає необхідність у її корекції.

По-друге, у пріоритети структурної політики слід закладати ті напрями розвитку, стосовно яких Україна все ще зберігає конкурентні переваги – реальні або тепер вже більшою мірою потенційні. Однак це питання у цілому підлягає ретельному системному вивченню, причому відповідна "інвентаризація" ракетно-космічної галузі та авіапрому, атомної галузі, виробництва зброї, суднобудування, транспортного машинобудування, низки нанотехнологічних напрямів тощо, повинна здійснюватися за участю наукових колективів.

По-третє, слід визнати, що Україна має шанс вистояти у глобальній конкуренції, лише скоординовано спершись на два укрупнених пріоритети, пов'язані із новою, інноваційною економікою, з одного боку, і старою, сировинною економікою – з іншого. Пропорції між ними підлягають цілеспрямованому регулюванню, виходячи з довгострокових національних інтересів.

По-четверте, ряд пріоритетів сучасної структурної політики повинен мати не галузевий, а міжгалузевий характер, у зв'язку з чим мають бути виділені напрями техніки, технології та НДДКР, які об'єднують більш-менш однорідні класи технічних засобів і технологій того чи іншого покоління. Використовуючи ефект кооперування організацій різних галузей, сучасна індустрія проектує, створює і тиражує складні техніко-технологічні системи, стратегічно

важливі з позицій життєзабезпечення суспільства і підтримання національної безпеки.

Роль держави у проведенні структурної політики полягає не в управлінні конкретними підприємствами або у їхньому опікуванні, а у побудові довгострокової політики через розробку пріоритетів та "коридорів" розвитку, орієнтовану на досягнення сталого розвитку через забезпечення продовольчої, енергетичної та економічної безпеки.

Коли ж ідеться про товари і послуги, які лежать в основі життєдіяльності суспільства і його безпеки у найширших аспектах, критерій конкурентоспроможності порівняно зі світовим рівнем втрачає своє значення.

Із цих же позицій слід оцінювати процес інтегрування вітчизняних підприємств у контрольовані ТНК технологічні ланцюжки, що вже розпочався в Україні. Одне із важливих завдань при виборі структурних пріоритетів тут – мінімізація негативних наслідків включення країни у глобалізаційні процеси.

Серед можливих шляхів проведення структурної перебудови в умовах відсутності необхідного обсягу інвестицій в Україні – також генерування хвилі структурного оновлення з використанням максимального ефекту мультиплікатора шляхом точкових інвестиційних вливань у відносно замкнені економічні системи (підприємства, виробничі об'єднання) – послідовно від локальних до все більш глобальних.

Підсумовуючи зазначимо, що структура національної економіки не є постійною: одні галузі і види виробництв характеризуються бурхливим розвитком, інші, навпаки, уповільнюють темпи свого зростання, зазнають стагнації. Структурні зміни в економіці можуть мати стихійний характер, а можуть бути регульованими з боку держави у процесі здійснення структурної політики, яка є складовою частиною політики макроекономічної.

В умовах, що склалися в Україні, перехід на інноваційну модель економічного розвитку є необхідним стратегічним вибором, який в середньостроковій перспективі (5–10 років) сприятиме подоланню кризи виробництва, його структурній перебудові і насиченню ринку конкурентоздатною продукцією. В довгостроковій перспективі така стратегія повинна допомогти Україні відновити своє місце у співтоваристві розвинених країн.

1.2. Глобальні чинники розвитку і формування сучасної структури економіки

1.2.1. Глобалізація та процеси структуроутворення: інтеграція в світову чи дезінтеграція національної економіки?

Процеси глобалізації в сучасному світі стали одним з визначальних чинників економічної динаміки та структурних зрушень в економіці. Проте внаслідок внутрішньо суперечливого характеру глобалізаційних процесів цей вплив є неоднозначним і в різних країнах світу суттєво відрізняється – залежно від структурних особливостей їхніх господарств, характеру міжнародної спеціалізації та профілю міжнародної конкурентоспроможності.

У науковій літературі підкреслюється парадоксальність впливу глобалізації на економічний розвиток, яка розгортається через складну взаємодію різноспрямованих процесів: з одного боку, інтернаціоналізації, інтеграції, а з іншого – регіоналізації, локалізації та фрагментації світового простору⁴⁰. А отже, сприймати реальні глобалізаційні процеси сучасності виключно як посилення взаємодії національних господарств, їхнє інтегрування в єдину глобальну структуру, нехтуючи при цьому наявними процесами фрагментації та дезінтеграції, означало б істотно викривлювати дійсність і неправильно розуміти суперечливий зміст глобалізації.

Слід відзначити, що фрагментаційно-дезінтеграційні тенденції, присутні в сучасному процесі економічної глобалізації, мають декілька форм прояву.

По-перше, глобалізація створює дуже нерівні ефекти для різних країн і дає особливо великі переваги найбільш розвиненим країнам та вузькій групі нових індустріальних країн із великим потенціалом міжнародної конкурентоспроможності. А це, в свою чергу, посилює нерівномірність розвитку.

⁴⁰ Naisbitt J. Global Paradox: The Bigger the World Economy the More Powerful Its Smallest Players. – New York : W. Morrow, 1994 ; Володин А.Г. Глобальный парадокс // Мегатренды мирового развития / отв. ред. М.В.Ильин, В.Л.Иноземцев ; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : ЗАО "Издательство "Экономика", 2001. – С. 170–174.

При цьому, з одного боку, хоча менш розвинені країни демонструють вищі темпи економічного зростання у довгостроковому періоді, їхні показники сильно варіюють: за даними Світового банку⁴¹, якщо середній темп зростання ВВП упродовж 1980–2008 рр. для світу в цілому становив у середньому 3,0% на рік, а для групи країн ОЕСР – 2,5%, то для країн Близького Сходу та Північної Африки – 3,7%, Південної Азії – 5,9%, Східної Азії та Тихого океану – 8,2%, а от для країн Латинської Америки та Карибського басейну – лише 2,8%, Африки на південь від Сахари – 2,9%, найбільш розвинених (за класифікацією ООН) країн світу – 3,9%. З іншого боку, слід звернути увагу на те, що розрив у середньодушових показниках ВВП, які вказують на досягнутий рівень економічного розвитку, між розвиненими та найменш розвиненими країнами в період інтенсивного поширення глобалізації навіть зростає: у 1985–2008 рр. він збільшився в багатих країнах – членах ОЕСР з \$10973 до \$41168, тобто у 3,8 раза, в країнах із середнім рівнем доходу – з \$741 до \$3260 (у 4,4 раза), тоді як в найменш розвинених країнах – лише з \$252 до \$585 (у 2,3 раза). Якщо в регіоні країн Східної Азії та Тихого океану таке зростання у 1980–2008 рр. було більш ніж десятикратним (з \$254 до \$2631), то в країнах Африки на південь від Сахари – менш ніж двократним (з \$573 до \$1082). Загалом, якщо різниця в середньодушових доходах між багатими країнами ОЕСР та найменш розвиненими країнами становила в 1985 р. 44:1, то в 2008 р. – 70:1.

Але головне полягає в тому, що в рамках загальносвітового процесу розвитку дедалі більше посилюється *системний розрив* між окремими країнами та групами країн, коли різні частини світового господарства опиняються в принципово різних технологічних укладах, що об'єктивно звужує сферу їхньої потенційної взаємодії і підриває самі основи глобалізаційного поступу. Невипадково В.Іноземцев охарактеризував такий ефект глобалізації як "*розколоту цивілізацію*"⁴².

Дійсно, якщо найрозвиненіші країни дедалі більше зміщують свій потенціал розвитку щодо п'ятого та шостого технологічних укладів, то високодинамічні країни, що розвиваються, значною мірою спи-

⁴¹ Всі дані у цьому абзаці з: World Development Indicators database [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/>>.

⁴² Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – М. : Академия: Наука, 1999.

раються на третій-четвертий уклади, а найменш розвиненим знайти собі місце навіть в цих рамках дуже важко – через велику різницю щодо наділення розвиненими факторами виробництва.

Так, якщо середньодушові рівні наділення високорозвинених країн (ОЕСР) і країн із середнім рівнем доходу, з одного боку, та країн із низьким рівнем доходу, з іншого, стосовно фактора природного капіталу становлять, за даними Світового банку, відповідно 2,8:1 та 5,0:1, то виробничого капіталу та міських земель – 14,2:1 та 64,9:1, а щодо фактора нематеріального капіталу (що, як правило, є об'єктом інтелектуальної власності) – 18,8:1 та 79,7:1⁴³.

По-друге, що теж важливо, глобалізаційні процеси в менш розвинених країнах породжують процес розщеплення економічних комплексів усередині окремих національних господарств – із відокремленням однієї частини, що залучається до діяльності світогосподарських центрів, від іншої, яка малоцікава для згаданих центрів, замикається у вузьких національних рамках і може маргіналізуватися⁴⁴. За таких умов глобалізація цілком може перетворюватися на механізм, що підриває стабільний національний розвиток, оскільки веде до утворення в рамках національних економік анклавів, які і в технологічному, і в організаційному, і в фінансовому, і навіть у соціальному (рівень доходів та соціального забезпечення) планах слабо зв'язані з внутрішньо орієнтованим сектором господарства. Тим самим створюється характерний для більшості країн, які активно включаються в процеси глобалізації, ефект "подвійної економіки". Дуже часто він виступає у формі утворення так званих вільних або спеціальних економічних зон, які, як правило, є експортоорієнтованими і тісно пов'язаними з іноземним капіталом.

По-третє, сучасна глобалізація нерівномірно включає в сферу своєї дії різні макросектори економіки. Найбільш глобалізованою на сьогодні постає фінансова сфера, де обсяг лише традиційних (без урахування операцій із похідними фінансовими інструментами) валютних трансакцій перевищував обсяги торгівлі товарами в 2004–2007 рр.

⁴³ Розрахунки автора за даними: World Development Report 2010. – Washington, D.C. : IBRD / The World Bank, 2010. – Table A6.

⁴⁴ Коллонтай В. Западные концепции экономической глобализации / [Горбачев М.С. и др.] Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М. : Альпина Пабlishер, 2003. – С. 179.

в 72–102 рази⁴⁵. З іншого боку, сфера працевлаштування залишається найменш глобалізованою: загальна кількість міжнародних мігрантів становить лише близько 3% від величини світового населення⁴⁶. За таких умов країни, в економіці котрих домінують первинні сектори та проста праця, не можуть знайти свого місця в глобалізаційних процесах, центром яких виступає глобальний фінансовий капітал. А якщо й включаються в міжнародний обмін, то займають в ньому місце залежної периферії.

Отже, маємо нерівномірний та асиметричний вплив глобалізації на економічний розвиток, де поряд з позитивними наслідками розширення і поглиблення поділу і кооперації праці, можливістю оптимально концентрувати необхідні ресурси у найефективніших із глобальної точки зору місцях та розширенням сфери вибору, мають місце й очевидні негативні ефекти, які можуть пригнічувати національний економічний розвиток і навіть дестабілізувати національну економіку – що яскраво засвідчила глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр.

Слід, однак, відзначити, що всупереч поширеним уявленням анти-глобалістів, вважаємо, що сама по собі глобалізація не означає ані позитивного, ані негативного впливу на розвиток національної економіки. Але вона потенціює процеси, що відбуваються всередині окремої національної економіки, підсилюючи її конкурентні позиції або – навпаки – її недостатність в аспекті конкурентоспроможності. Тобто вона дає додаткові можливості сильним та здатним проводити ефективну національну політику розвитку, але створює значні ризики для слабких національних економік та малоефективних урядів.

Процес глобалізації економіки є багатоаспектним та органічно пов'язаний із великими змінами в різних аспектах економічних структур – галузевих, територіальних, техніко-економічних, інституційних. Далі розглянемо деякі найважливіші аспекти таких змін.

⁴⁵ Сиденко В.Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель. – Т. 1. Глобализация и экономическое развитие. – К. : Феникс, 2008. – С. 100.

⁴⁶ UN. International Migration 2006. – New York : United Nations, October 2006 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.un.org/esa/population/publications/2006Migration_Chart/2006IftMig_wallchart.xls>.

Глобалізація веде до посилення формування так званих глобальних галузей економіки, які існують і розвиваються в умовах глобальної конкуренції і глобальної взаємодії суб'єктів ринку. При цьому вони головним чином складаються з високотехнологічних галузей (виробництво комп'ютерів, авіа- і космічної техніки, устаткування для радіо, телебачення і зв'язку, наукових приладів, фармацевтики), а також окремих середньо-високотехнологічних галузей із високим рівнем транснаціоналізації виробництва (електротехнічна, автомобільна галузі).

Участь у глобальних ланцюгах створення вартості, в рамках яких національні підприємства виступають не інакше як ланки відповідних глобальних (або макрорегіональних) науково-виробничих та маркетингових систем, дає можливість отримувати значні позитивні ефекти насамперед внаслідок:

- значної економії від зростання масштабів збуту, поза якими неможливо відшкодувати значні витрати у високотехнологічних галузях на проведення необхідних досліджень і розробок та технологічні нововведення;

- істотного прискорення процесів прийняття рішень та здійснення комерційних операцій, що особливо яскраво видно в таких глобально діючих ринкових інституціях, як електронна торгівля та е-банкінг, а також підвищення швидкості надання послуг через комерційну присутність на ринках основних споживачів;

- можливості істотно розширювати потенціал задоволення споживчого попиту через проведення політики глобальної диверсифікації відповідно до особливостей конкретних ринків, але на глобально інтегрованій технологічній основі;

- активним використанням порівняльних переваг окремих регіонів світу щодо певних ресурсів та факторів виробництва (відносно дешева та/або кваліфікована робоча сила, наявність багатих природних ресурсів, місткість та ефективність місцевих ринків капіталу тощо).

Саме ефекти в указаних глобальних галузях визначають значну масу позитивних впливів глобалізації на економічний розвиток. А отже, їх можуть отримувати саме ті країни, які у своїй структурі економіки мають велику частку таких галузей і проводять цілеспрямовану політику структурної корекції з цією метою.

Слід зазначити, що саме високотехнологічні галузі виступили у початковій фазі процесу глобалізації⁴⁷ головним рушієм цього процесу, що засвідчують структурні зрушення у світовому експорті, де до початку 2000-х років спостерігався тренд випереджаючого зростання світових ринків високотехнологічних товарів та послуг, тоді як низькотехнологічні відставали (табл. 1.1 та рис. 1.3). Це, до речі, давало підставу для передбачень, що саме ці ринки відіграватимуть у стратегічній перспективі дедалі більшу роль. Проте, як засвідчили подальші події, цей висновок був передчасним. Криза 2001–2002 рр. призвела до корекції фондових оцінок щодо багатьох високотехнологічних компаній, що представляли "нову економіку" та, як наслідок, до певного гальмування надшвидкого розвитку виробництв, пов'язаних з електронікою та комп'ютерними технологіями.

Таблиця 1.1

**Структура світового експорту та структурні зрушення
в експорті у 1990–2008 рр.**

Товарна група	Вартість світового експорту у 2008 р., млрд дол. США	Частка в світовому експорті, %			
		1990	2000	2005	2008
<i>Експорт товарів</i>	15717 ⁴⁸	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>А. Сировинні товари (Primary products)</i>	4872	26,6	22,7	25,6	31,0
Сільськогосподарські продукти	1342	12,2	8,8	8,4	8,5
харчові продукти	1114	9,3	6,9	6,7	7,1
сировина	228	2,9	1,9	1,7	1,5
Продукція добувної промисловості	3530	14,4	13,9	17,2	22,5
руди та інші копалини	308	1,6	1,1	1,5	2,0
паливо	2862	10,7	10,8	13,8	18,2
кольорові метали	360	2,1	2,0	2,0	2,3
<i>Б. Готові вироби (Manufactures)</i>	10458	70,4	74,8	72,0	66,5
вироби чорної металургії	587	3,1	2,3	3,1	3,7
хімічна продукція	1705	8,7	9,3	10,9	10,9
фармацевтична продукція	427	...	1,7	2,7	2,7
інші напівфабрикати	1004	7,8	7,1	7,0	6,4

⁴⁷ Хоча існують різні думки щодо часових вимірів процесу глобалізації і його витoki нерідко вбачають у більш чи менш віддаленому історичному періоді, автор вважає, що глобалізація – це новітній процес, який бере початок у 1980-х роках у тісному зв'язку з інформаційно-комунікаційною революцією, що почалася в 1970-х роках у відповідь на структурну кризу світового господарства (нафтовий шок) на початку вказаного періоду.

⁴⁸ Показник експорту в цілому включає неспецифіковані товари, а отже, він дещо більший за суму сировинних товарів та готових виробів.

Товарна група	Вартість світового експорту у 2008 р., млрд дол. США	Частка в світовому експорті, %			
		1990	2000	2005	2008
машини і транспортне устаткування	5348	35,7	41,8	37,9	34,0
автомобільна продукція	1234	9,4	9,2	9,0	7,8
офісне і телекомунікаційне устаткування, у т.ч.:	1561	8,8	15,4	12,6	9,9
обладнання для електронної обробки даних та офісна техніка	548	...	5,9	4,6	3,5
телекомунікаційне устаткування	596	...	4,6	4,6	3,6
інтегральні схеми та електронні компоненти	417	...	4,9	3,4	2,7
текстильні вироби	250	3,1	2,5	2,0	1,6
одяг	362	3,2	3,1	2,7	2,3
Інші готові вироби: наукові та контрольно-вимірювальні прилади	308	...	1,9	2,1	2,0
Експорт послуг	3780	100,0	100,0	100,0	100,0
Транспортні послуги	890	28,5	23,5	23,2	23,6
Туристичні послуги (подорожі)	950	33,8	32,0	27,6	25,2
Інші комерційні послуги	1935	37,6	44,6	49,2	51,2

Джерело: WTO. International Trade Statistics 2001. – Geneva: WTO, 2001. – P. 95–96; International Trade Statistics 2006. – Geneva: WTO, 2006. – P. 108–109; International Trade Statistics 2009. – Geneva: WTO, 2009. – P. 41, 121, 196; розрахунки автора.

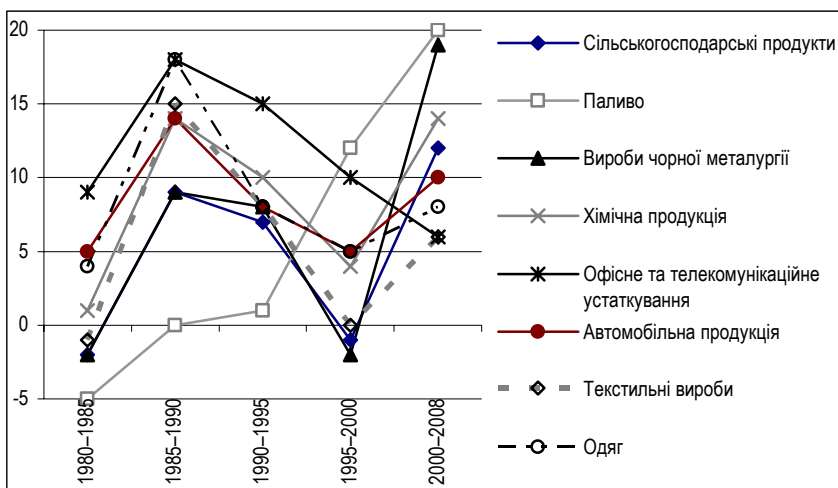

Рис. 1.3. Темпи зростання світового експорту окремих груп товарів, 1980–2008 рр., %

Джерело: International Trade Statistics 2009. – Geneva: WTO, 2009. – P. 41.

Сьогодні стає очевидним, що вплив глобалізації на структурні галузеві зміни на світових ринках зовсім не має строго лінійного характеру: зростання експорту–імпорту одних галузей і неухильне відносне зниження ролі інших. І після 2000 р. характер впливу глобалізації на структурні пріоритети міжнародного обміну дещо змінився. Це пов'язано з деяким відновленням ролі ряду традиційних галузей, передусім паливних матеріалів, руд та інших копалин, а також виробів чорної металургії, деякі з яких (наприклад, метали) до цього перебували у стані стагнації в 1990-х рр. При цьому розвиток торгівлі продукцією високотехнологічних галузей – головного динамізуючого компонента світової торгівлі в попередній період – став характеризуватися тенденцією до зниження динаміки та ринкової частки поставок обладнання для електронної обробки даних і офісного устаткування, а також інтегральних схем і електронних компонентів при підвищенні фармацевтики і стабілізації відносної частки наукових і вимірювальних приладів.

Це свідчить про те, що в процесі розвитку глобальних ринків не спостерігається стійкого зростання одних і зниження ролі інших секторів. Швидше ми стикаємося з *хвилеподібним* перебігом процесів реструктуризації міжнародного обміну, при якому деякі галузі можуть зростати на певних етапах настільки швидко, що світові ринки перенасичуються їхньою продукцією і виникає спонтанна необхідність в корекції для відновлення оптимальних галузевих структурних пропорцій. Саме такого роду корекція стала одним із чинників глобального економічного спаду в 2001–2002 рр. В 2009 р., ми стали свідками чергової хвилі такої корекції, коли знизилася частка палива (до 14,8%) та чорних металів (до 2,7%), а також автомобільної продукції (до 7,0%), які до цього мали виключно високі темпи зростання та зазнали дуже відчутних втрат унаслідок світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 р.⁴⁹; і навпаки – знову зросла частка високотехнологічних ринків, на які сьогодні роблять ставку як на "локомотиви" виходу з кризи. Зокрема, частка офісного і телекомунікаційного устаткування підвищилася з 9,9 до 10,9%. Істотно зросли і част-

⁴⁹ Оскільки найбільш гостра фаза цієї кризи настала у вересні 2008 р., вона не змогла кардинальним чином вплинути на показники усього року, тож вони не показують повною мірою цього кризового впливу.

ки хімічної продукції (до 11,9%) та сільськогосподарських продуктів (до 9,6%)⁵⁰.

Проте в будь-якому разі можна стверджувати, що в умовах сучасного етапу глобалізації традиційні галузі зовсім не йдуть у тінь. Це пов'язано насамперед із змінами на гео економічній карті світу, де всезростаючу роль відіграють такі країни – великі споживачі енергії й металів, як Китай, Індія, Бразилія. Водночас, самі ці традиційні галузі також стають об'єктами радикальної технологічної модернізації, впровадження новітніх технологій. Отже, поділ світової економіки і торгівлі на високотехнологічні і невисокотехнологічні сектори вимагає певної обережності і може в перспективі все більше нівелюватися.

Вплив економічної глобалізації на територіальні структури економіки вкрай складний і суперечливий.

Попри поширену думку про те, що глобалізація веде до уніфікації, вона насправді специфічно виявляється в конкретних соціально-економічних структурах і це зумовлює чітку інституційно обумовлену територіальну локалізацію глобалізаційних процесів. Тобто глобальний по суті процес формується за своєю структурою як локально зумовлений, що визначає формування і розвиток безлічі регіональних міжнародних виробничих систем (організаційно оформлених виробничих мереж) і територіально локалізованих кластерів конкурентоспроможних галузей⁵¹, які створюються формально незалежними суб'єктами ринку.

В рамках таких структур іде інтенсивний обмін, перелив факторів виробництва і встановлюються різноманітні інституційні стосунки, що охоплюють укладення субконтрактів, угод про промислову кооперацію, ліцензійних угод, стратегічних альянсів, створення спільних підприємств та інші інституційні утворення.

Самі ТНК, як ключові суб'єкти процесу глобалізації, у багатьох випадках виступають як достатньо дисперсні структури, об'єднані лише спільною фінансовою і технологічною стратегією, але в іншому – досить децентралізовані і з філіями, тісно інтегрованими у відповідні структури національних економік

⁵⁰ Всі дані за 2009 р. – WTO. International Trade Statistics 2010. – Geneva : WTO, 2010. – Р. 44.

⁵¹ Див. детальніше: Соколенко С. Производственные системы глобализации. Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: украинский контекст. – К. : Логос, 2002 ; Соколенко С. Кластеры в глобальной экономике. – К. : Логос, 2004.

приймаючих країн⁵², що, однак, не суперечить раніше наведеному висновку про анклавний характер таких утворень відносно решти національної економіки.

Важливим напрямом впливу процесів глобалізації на структуру світової торгівлі стає збільшення частки внутрігалузевої торгівлі, яка поступово заміщує собою класичну міжгалузеву торгівлю. Зростання такої торгівлі прийнято вважати важливим наслідком зростаючого взаємного переплетення економічних структур окремих країн, характерного для країн з високим рівнем економічного розвитку. Дослідження для Всесвітнього банку⁵³ показує, що в світовій економіці в цілому має місце довготривала тенденція до зростання частки внутрігалузевої торгівлі, що відображає зростаюче зближення галузевих структур економіки.

У 2006 р. у структурі світової торгівлі (деталізованій на рівні 5 знаків міжнародної товарної номенклатури SITC) внутрігалузева торгівля вже займала 27%⁵⁴, проте її зростання було прив'язане головним чином до регіонів Західної Європи, Північної Америки, Східної Азії і регіону Австралія–Нова Зеландія (у країнах з великим або середнім рівнем доходу). В більшості країн ОЕСР в період 1996–2003 рр. у торгівлі продукцією обробної промисловості частка внутрігалузевої перевищувала 60%, у тому числі в Швеції – 73,5; США – 73,7; Канаді – 74,9; Німеччині – 77,5; Іспанії – 84,2; Нідерландах – 84,5; Великобританії – 85,4; Австрії – 87,6; Франції – 87,7; Бельгії – 90,9%⁵⁵.

Таким чином, глобалізація економіки поступово заміщає (хоча і нерівномірно, насамперед в ареалі розвиненіших країн) традиційну структуру міжгалузевого обміну готових виробів на сировині, які раніше характеризували структуру світової економіки в рамках моделі "центр – периферія"⁵⁶. Ця остання модель починає відіграва-

⁵² Спеціально присвячений аналізу зв'язків ТНК і національних економік : UNCTAD. World Investment Report 2001 : Promoting Linkages. – New York and Geneva : United Nations, 2001.

⁵³ Brulhart, Marius. An Account of Global Intraindustry Trade, 1962–2006: Background Paper for World Development Report "Reshaping Economic Geography". – February, 2008 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2009/Resources/>>.

⁵⁴ Розрахована на базі 3 знаків SITC ця частка становила 44%.

⁵⁵ OECD Structural Analysis Statistics (STAN Indicators), April 2005 [Електронний ресурс]. – <<http://ocde.p4.siteinternet.com/publications/doi/files/922005091-I-13.xls>>.

⁵⁶ Ця модель була всебічно розроблена Раулем Пребишем в 1960-х рр.

ти другорядну роль в структурі світового поділу праці та світогосподарського обміну.

У рамках процесу трансформації моделі поділу праці слід особливо відзначити прискорений розвиток спеціалізації на випуску окремих деталей, вузлів та технологічних операцій, яка обумовлює зростаюче роздроблення виробничих процесів, раніше єдиних виробничих ланцюжків, та їхню територіальну локалізацію в найбільш сприятливих для цього місцях і бурхливий розвиток на цій основі внутрігалузової кооперації і внутрігалузового обміну – як усередині єдиних корпоративних структур, так і між формально незалежними фірмами.

Саме ця глибинна трансформація в структурі міжнародного поділу праці виступає основою і, у свою чергу, є наслідком (оскільки для її перетворення на стійкий процес необхідні відповідні глобальні інститути) розвитку економічної глобалізації.

На світових ринках в умовах глобалізації відбувається становлення нових форм здійснення зв'язків між контрагентами, тобто змінюється функціональна структура стосунків. Це яскраво виявляється насамперед у розвитку світової електронної торгівлі, яка стала найбільш динамічним сектором операцій на міжнародних ринках. Так, у США доходи від роздрібною торгівлі онлайн (не враховуючи оплату подорожей, автомобілів та ліків за рецептами) виростили удвоєно з 1999–2006 рр. з 12,3 млрд дол. США до 130,3 млрд дол. США, тобто у 10,6 рази. В Європі обсяг ринку електронної торгівлі досяг в 2006 р. 133 млрд дол. США і може досягти 407 млрд дол. США в 2011 р.⁵⁷

Вказана структурна еволюція найтіснішим чином пов'язана з протіканням технологічного прогресу у вигляді довгих хвиль кондратьєвського циклу⁵⁸. Як показує аналіз п'яти таких циклів, кожен із них супроводжувався корінними змінами у формах економічної організації, кооперації і конкуренції: основною ланкою першого циклу (рання

⁵⁷ E-Commerce Market Size and Trends [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.machrotech.com/services/ecommerce-marketsize-statistics.asp>>; The E-Commerce Market: Size and Trends [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://gspay.com/the-e-commerce-market.php>>.

⁵⁸ Див.: Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: избранные труды / Международный фонд Н.Д.Кондратьева; Международный ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева; Институт экономики РАН. – М.: Экономика, 2002. – 767 с.

механізація, з 1770–1780 рр. до 1830–1840 рр.) був індивідуальний підприємець; другого циклу (парова енергія і залізниці, до 1880–1890 рр.) – малі фірми, хоча вони були досить великі за середніми розмірами; третього циклу (електро- і важке машинобудування, до 1930–1940 рр.) – монополістичні, олігополістичні та картельні структури; четвертого циклу (масове виробництво за фордовськими технологіями, до 1980–1990 рр.) – централізовані, ієрархічно структуровані ТНК; нинішнього п'ятого (інформаційна і комунікаційна економіка) – "мережеві" та альянсні форми організації⁵⁹.

В результаті розвитку глобалізаційних процесів відбувається структурне ускладнення світової економіки, яка більш не може бути представлена ані як просто безліч торгуючих і конкуруючих фірм, ані лише як сфера держав, що співробітничать і суперничать. У результаті становлення все нових глобальних інститутів економічна структура набуває рис багаторівневості та взаємозалежності, де щовагомішу роль відіграють глобальний та міжнародний регіональний рівні економічної діяльності.

Однак і в умовах сучасної глобалізації національний рівень все ще продовжує залишатися головним структуроутворюючим, оскільки саме на ньому здійснюється найбільш комплексне і широке за сферою охоплення регулювання максимально диверсифікованим макроекономічним інструментарієм, тоді як інструментарій глобального і міжнародного регіонального рівня все ще має (принаймні на даному етапі розвитку глобалізації і у видимій перспективі) частковий договірний характер, а не всеосяжний. Рішення, що приймаються на глобальному і регіональному міжнародному рівнях, навіть наднаціональними органами регіональних інтеграційних об'єднань, мають *похідний* характер, оскільки здебільшого формуються органами, що складаються з представників суверенних національних держав. Глобальні і регіональні міжнародні інститути формуються у міру знаходження консенсусу між різними культурними (а в разі глобалізації – і загальноцивілізаційним) контекстами.

Найбільш складними у вказаній ієрархічній структурі є взаємовідношення держав і ТНК. Останні, на відміну від міжнародних регулюючих організацій і об'єднань, у своїй поведінці досить автономні. При цьому реальна влада ТНК заснована не лише на транснаціоналі-

⁵⁹ Dicken P. Global Shift: Reshaping the Goeonomic Map in the 21st Century: 4th edition. – New York – London: The Guilford Press, 2003. – P. 88–89.

зованій власності, а ґрунтується і на широко розгалуженій *системі міжфірмових взаємин*, що дозволяють в міжнародному (глобальному) масштабі координувати і контролювати господарські операції усередині географічно розосереджених міжнародних виробничих систем. Остання обставина практично не враховується офіційною статистикою, що не дає правильно оцінити реальну потужність ТНК.

Таким чином, глобалізація не здійснює якогось однотипного впливу на національну економіку: його результати істотно різняться в залежності від досягнутого рівня розвитку, структурних особливостей та національної економічної політики. В одних випадках це веде в цілому до розширення можливостей розвитку національної економіки в рамках відповідних транснаціоналізованих комплексів, в інших – до прискореної руйнації недостатньо конкурентоспроможних національних структур та, по суті, до випадання національної економіки з контексту економіки глобалізованої, а у найважчих випадках – до її маргіналізації. Але в будь-якому разі глобалізація пов'язана з підвищеним ризиком розщеплення національних економічних комплексів, їх більш чи менш вираженою дезінтеграцією – як передумовою інтегрування частини національних структур у рамках глобальних (транснаціональних) економічних комплексів.

1.2.2. Експортоорієнтований розвиток та експортна залежність: довгострокові наслідки для національної економіки

Прискорений розвиток зовнішньоторговельних операцій порівняно з динамікою економічних процесів у цілому є однією з ознак доби економічної глобалізації. Статистичні дані дійсно переконливо свідчать на користь довготермінової стабільності тренду випередження зростання зовнішньоторговельного обороту над темпами зростання світового ВВП за період з 1950 р. І якщо стосовно періоду 1950–1970 рр. говорили, те, що окремі країни світу (насамперед у Східній Азії) обрали для себе експортоорієнтовану модель розвитку, то для періоду глобалізації (особливо з 1990-х рр.) вказаний розвиток представляє не окрему модель, що існує поряд із моделями імпортозаміщуючої індустріалізації, автаркічної моделі, моделі переважно внутрішньо орієнтованого розвитку, а швидше системну характеристику розвитку переважної більшості країн світу.

Проте детальніший розгляд цього феномену показує, що він не такий однозначний, як це може здатися на перший погляд. Наведені нижче (табл. 1.2) дані стосовно коефіцієнтів випередження темпами зростання фізичних обсягів експорту темпів зростання сукупного виробництва та ВВП показують помітні коливання цих показників, які досягли максимуму в період неоліберального триумфу в 1990-і роки, проте помітно послабшали після 2000 р. і відносно показника виробництва повернулися до рівня 1950–1970 рр., а за показником ВВП – навіть помітно нижче темпів випередження торгівлі, характерних для того "доглобалізаційного" періоду. Тобто популярна теза про те, що виробництво дедалі більше орієнтуватиметься на світові ринки, не є беззаперечною.

Таблиця 1.2

Коефіцієнти випередження темпами росту фізичних обсягів товарного експорту темпів росту фізичних обсягів виробництва та ВВП (1950–2008 рр.)

Період	Експорт товарів / виробництво	Експорт товарів / ВВП
1950–1960	1,22	1,31
1960–1970	1,20	1,29
1970–1980	1,17	1,13
1980–1990	1,12	1,07
1990–2000	1,45	1,46
2000–2008	1,24	1,20

Джерело: розраховано автором на основі даних: World Trade Organization. International Trade Statistics 2009. – Geneva: WTO, 2009. – P. 173.

Та парадоксальна обставина, що початковий період переходу до глобалізації був пов'язаний зовсім не із збільшенням темпів випередження зростання експорту, а з їхнім скороченням до мінімального за весь післявоєнний період рівня (відповідно 1,12 та 1,07), а досягнення піку глобалізації в 1990-і роки призвело до низки глобальних кризових потрясінь, за якими настало істотне зниження темпів такого випередження, підштовхує до думки, що експорт-орієнтований бум 1990-х був не стільки іманентною рисою сучасного глобалізованого розвитку як такого, скільки наслідком глобального панування у цей час неоліберальної ідеї обвального відкриття національних ринків.

Якби економічний розвиток, його рівень та якість були однозначно пов'язані саме зі ступенем відкритості національної економіки до зовнішнього світу, то неможливо було пояснити наступні обставини (рис. 1.4):

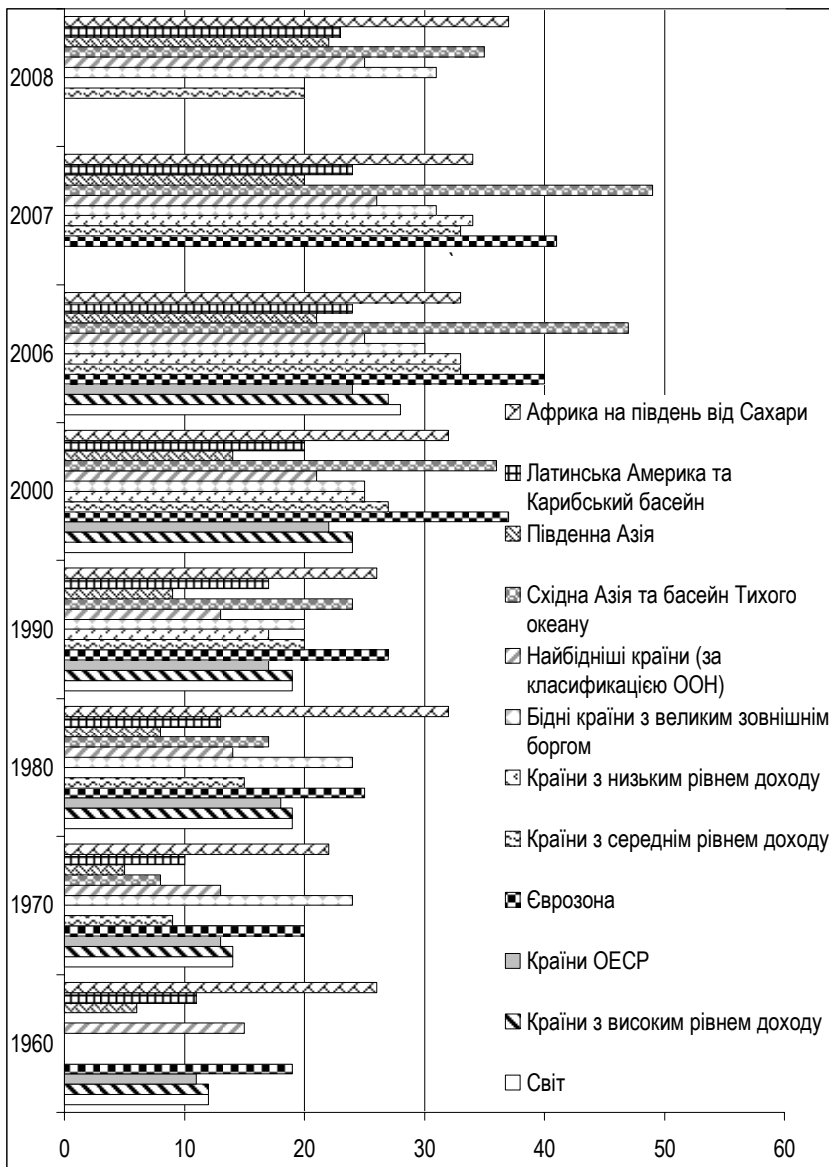

Рис. 1.4. Динаміка відношення експорту товарів та послуг до ВВП у різних групах країн світу (1960–2008 рр.)

Джерело: World Development Indicators database [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/DATASTATISTICS/>>.

- що в середньому країни з високим рівнем доходу (здебільшого це тісно корелює з високим рівнем розвитку) останнім часом мають рівень відношення експорту до ВВП менший, ніж країни з середнім та низьким рівнем розвитку (в 2006 р., відповідно 27⁶⁰, 33 та 33%);

- що у високодинамічних країнах східноазійського регіону, які перші випробували модель експортоорієнтованого зростання, тенденція до збільшення відношення експорту до ВВП в 2008 р. змінилася його помітним зниженням (з 49 до 35%), тоді як у значно менш розвинених країн Африки на південь від Сахари продовжується його зростання – до 37%;

- що країни Південної Азії, а це насамперед Індія, яка дедалі більше позиціонується як один із глобальних лідерів, швидко розвиваються при досить помірному рівні експортної квоти.

Таким чином, має йтися про те, що, незважаючи на загальну тенденцію до зростаючого відкриття абсолютної більшості економік світу в цілому, цей процес неоднаковий за своєю інтенсивністю в різних групах країн світу та очевидно підпорядковується різноманітним чинникам, зумовленим особливостями національних та регіональних моделей розвитку, які, у свою чергу, відображають пріоритети, визначені не тільки об'єктивними обставинами (наявність певного роду ресурсів, розмір країни, рівень віддаленості від основних економічних центрів тощо), але й не меншою мірою певними суб'єктивно встановленими орієнтаціями, що спираються на специфічний культурно-ціннісний фундамент.

У цьому зв'язку доцільно відмовитися від апріорно заданої апології експортоорієнтованого розвитку, яка набула надзвичайного поширення в 1990-і роки і справила значний вплив на політиків та представників сфери наукових досліджень (у тому числі й на автора цього розділу), а ретельно аналізувати роль та реальні механізми функціонування експортної діяльності в національній економічній системі, а також співвідношення потенційних можливостей та ризиків, які вона створює у коротко- та більш довготерміновому аспектах. При цьому необхідно дуже уважно слідкувати за тим, коли експортна орієнтація призводить до виникнення *феномену надмірної експортної залежності* з усіма її негативними наслідками.

⁶⁰ Характерно, що показник 27% для країн із високим рівнем доходу багато в чому зумовлений дуже високим його рівнем у високоінтегрованому ареалі єврозони, де він у 2006 р. становив 40%. Показовішим тут є рівень експортної квоти у ВВП високорозвинених країн ОЕСР – лише 24%.

Безумовно, в даному дослідженні за браком місця неможливо адекватно висвітлити всі нюанси вказаної проблеми. Тому обмежилося найбільш принциповими моментами.

По-перше, збільшення рівня експортної орієнтації справляє позитивний вплив на нерозвинену економіку через ініціювання дії механізму порівняльних переваг, що дозволяє країні концентрувати свої виробничі можливості на тих сегментах економічної структури, для яких у неї існують порівняно кращі умови. Ці класичні рікардіанські ефекти міжнародної торгівлі сьогодні представлені в усіх підручниках і тому не потребують додаткових пояснень. Відзначимо лише, що найбільш проблемними країнами щодо рівня соціально-економічного розвитку в аспекті добробуту є саме ті територіально замкнені країни, які віддалені від маршрутів міжнародних комунікацій і через те не беруть активної участі у міжнародному поділі праці. Проте та обставина, що активна участь в міжнародній торгівлі має великі переваги над автаркічним розвитком, ще не означає, що *безграничне* розширення експорту та, відповідно, імпорту⁶¹ країни є ефективним.

Свого часу один із патріархів сучасної теорії міжнародної торгівлі Дж.Бхагваті окреслив умови, за яких потенційно може формуватися так зване "збіднююче зростання" в умовах міжнародної торгівлі⁶². При цьому він виокремив такі умови для виникнення цього феномену: погіршення умов торгівлі; низька еластичність попиту на експорт країни; низька еластичність попиту на імпортований товар за ціною; низька еластичність пропозиції на імпортований товар за ціною; зменшення внутрішнього виробництва товару, що імпортується; висока частка імпорту у споживанні.

Безумовно, одночасне поєднання таких чинників – не дуже поширене, тому окреслена модель збіднюючого зростання вважалася швидше теоретичною конструкцією, аніж реальним феноменом.

⁶¹У довготерміновому періоді розширення експорту та імпорту тісно корелюють. Альтернативою тут може бути або стабільний дисбаланс в експорті–імпорті капіталу, коли країна, яка швидко розвивається, є об'єктом тривалого та масштабного припливу капіталу з-за кордону, або ж коли країна (як США) має необмежені можливості покриття платіжного дисбалансу емісією власної національної валюти, що виконує роль резервного активу.

⁶² Bhagwati J.N. Immiserizing Growth: A Geometrical Note // Review of Economic Studies. – 1958. – No. 3. – P. 201–205 ; Bhagwati J. International Trade and Economic Expansion // American Economic Review. – 1958. – December. – Vol. 48. – No. 5. – P. 941–953.

Проте в умовах неоліберальної глобалізації цей випадок став істотно реальнішим через особливості ціноутворення, з одного боку, та формування економічних структур – з другого.

За умов неоліберальної глобалізації світові ринки дедалі більше зазнають впливів процесів *віртуалізації*. Це виявляється у наступному:

- у надзвичайно високому темпі поширення віртуальних фінансових інструментів (фактично – форм фіктивного капіталу), що веде до розбухання маси квазігрошових інструментів, які шукають прибуткового застосування, в тому числі й у сфері суто спекулятивних операцій;
- зростаючому відриві операцій із деякими сировинними товарами від їхньої реальної товарної основи – через впровадження відповідних товарних деривативних контрактів, наприклад, нафтових⁶³;
- дедалі прогресуючому мотиваційному зсуві в механізмі формування балансу попиту та пропозиції на світовому ринку, внаслідок якого ціни на окремі стандартизовані товари дедалі більше залежать не від реального попиту на товар, а від віртуальних цінових очікувань та відповідних їм фінансових розрахунків щодо можливості отримання прибутків чи збитків.

За таких умов ціни можуть або невиправдано зростати, або, в умовах негативних очікувань, настільки ж стрімко падати (табл. 1.3), як це, наприклад, продемонстрував ринок нафти, який у другій половині 2008 р. скотився з позначки майже 150 дол. до менше 40 дол. за барель. Значне погіршення цінових умов спостерігалось і стосовно металів: відповідно, на 8,0 і 28,6% у доларах США та 10,9 і 26,8% у євро упродовж 2008–2009 рр. Також несприятливою була динаміка світових цін на харчові продукти, де після буму 2007 та 2008 рр. настав період їхнього зниження в 2009 р. (14,7% у доларах США та 12,6% у євро) та дуже незначного зростання в 2010 р. До цього слід додати схожу картину щодо сільськогосподарської сировини, яка відрізняється від ситуації щодо харчових продуктів лише тим, що тут спад триваліший і охопив період ще до 2008 р. А 2011 рік обіцяє нову тенденцію до зниження цін по багатьох товарних групах.

⁶³ Якщо в червні 2006 р. такі непогашені похідні позабіржові товарні контракти (форварди, свопи, опціони) номінально становили 6394 млрд дол. США, то вже у червні 2008 р. – 13229 млрд, тобто суму, порівняну з річним обсягом усієї світової торгівлі товарами (15,7 млрд в 2008 р.). А валова ринкова вартість таких операцій зросла відповідно з 718 млрд у червні 2006 р. до 2209 млрд через три роки.: Bank of International Settlements. BIS Quarterly Review. December 2008. – P. A103.

Таблиця 1.3

Динаміка світових цін, дол. США/євро

Товарні групи	2007	2008	2009	2010 (прогноз)	2011 (прогноз)
Готові вироби	5,9/1,7	6,7/3,4	-6,1/-3,8	3,1/4,9	1,4/1,1
Нафта	10,7/6,4	36,4/32,1	-36,3/-34,8	23,3/25,5	3,3/3,1
Неенергетичні сировинні товари	14,1/9,6	7,5/4,1	-18,7/-16,7	16,8/18,9	-2,0/-2,3
Харчові продукти	15,2/10,7	23,4/19,5	-14,7/-12,6	6,8/8,7	-1,3/-1,6
Напої	13,8/9,4	23,3/19,4	1,6/4,1	11,7/13,6	-18,2/-18,4
Сільськогосподарська сировина	5,0/0,9	-0,8/-3,9	-17,0/-14,9	23,9/26,1	-5,6/-5,8
Метали	17,4/12,8	-8,0/-10,9	-28,6/-26,8	31,4/33,7	1,9/1,6

Джерело: IMF. World Economic Outlook. October 2010. – Washington, D.C.: IMF, 2010. – P. 192.

Вказані цінові тенденції мали негативні наслідки для розвитку багатьох країн світу, які спеціалізуються на експорті вищезазначених товарів з невисоким рівнем переробки, в тому числі й для економіки України (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Динаміка умов торгівлі України в 2008–2009 рр., %

Товарна група згідно з УКТЗЕД	2008	2009	I кв. 2010	II кв. 2010	III кв. 2010
Загалом	100,1	73,8	91,5	114,1	110,3
<i>У т.ч.:</i>					
М'ясо та харчові субпродукти	91,8	98,0	143,6	108,5	110,6
Молоко та молочні продукти	78,9	84,7	109,6	120,7	125,0
Зернові культури	99,2	57,8	121,1	113,6	136,1
Жири та олії	118,6	68,5	106,0	109,4	109,3
Продукти з м'яса, риби	104,6	76,4	98,9	104,5	110,9
Цукор і кондитерські вироби з цукру	127,7	83,1	118,8	108,9	109,2
Какао та продукти з нього	98,3	80,0	78,7	93,0	93,2
Продукти із зернових культур	93,0	94,6	96,9	107,3	112,9
Продукти переробки овочів, плодів	104,4	82,9	92,1	86,7	91,2
Алкогольні та безалкогольні напої, оцет	93,3	93,1	90,4	97,6	110,2
Сіль, сірка, шпакатурні матеріали, цемент	85,8	104,2	100,5	73,3	84,7
Руди	89,9	85,5	98,6	111,5	167,9
Енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки	89,2	73,8	91,4	117,5	98,8
Продукти неорганічної хімії	100,7	91,8	117,2	119,5	97,5
Органічні хімічні сполуки	85,7	82,3	132,1	144,6	89,5
Фармацевтична продукція	104,1	103,2	124,1	116,3	112,6

Товарна група згідно з УКТЗЕД	2008	2009	I кв. 2010	II кв. 2010	III кв. 2010
Добрива	78,9	117,3	115,4	97,6	91,2
Полімерні матеріали, пластмаси	90,3	91,0	105,1	101,5	98,5
Каучук, гума	98,6	113,5	85,4	98,4	98,4
Шкури та шкіра необроблені	94,3	76,6	91,4	132,4	136,7
Вироби з шкіри	88,4	61,3	87,2	90,6	107,2
Деревина і вироби з деревини	98,5	81,0	79,4	83,6	87,0
Папір та картон	110,3	101,7	106,5	96,3	98,3
Бавовна (тканини)	92,3	84,3	98,6	106,7	101,8
Хімічні штапельні волокна	97,2	92,8	107,2	89,8	97,1
Килими	90,8	87,4	84,7	84,0	65,7
Текстильні матеріали	112,8	84,7	184,8	101,6	96,2
Трикотажні полотна	98,2	96,6	86,8	99,4	94,2
Одяг трикотажний	91,3	96,8	95,9	77,7	69,7
Одяг текстильний	94,3	90,5	89,9	79,5	67,7
Взуття	66,7	79,5	122,0	74,6	73,4
Вироби з каменю, гіпсу, цементу	101,3	76,1	94,3	87,5	92,6
Керамічні вироби	96,5	76,4	104,5	95,3	93,2
Скло та вироби із скла	99,3	92,3	102,5	90,6	88,4
Дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них	108,5	69,9	147,7	50,1	54,8
<i>Чорні метали</i>	<i>116,5</i>	<i>77,6</i>	<i>105,1</i>	<i>118,5</i>	<i>109,5</i>
<i>Вироби з чорних металів</i>	<i>89,3</i>	<i>61,8</i>	<i>97,2</i>	<i>105,2</i>	<i>112,2</i>
Алюміній і вироби з алюмінію	86,7	74,6	114,0	119,0	108,2
Котли, машини, апарати і механічні пристрої	117,4	99,5	131,4	106,5	106,3
Електричні машини і устаткування	98,2	79,2	96,2	90,3	99,0
Залізничні або трамвайні локомотиви, шляхове обладнання	131,3	—*	96,4	84,9	193,4
Наземні транспортні засоби, крім залізничних	112,6	—**	200,4	90,5	156,2
Аеронавігаційні або космічні апарати	91,8	86,0	87,5	98,4	77,7
Плавучі засоби морські або річкові	73,8	112,6	—	335,3	91,0
Прилади і апарати	99,9	122,1	140,7	87,3	77,6
Меблі	95,3	64,9	82,5	79,2	92,0
Іграшки, ігри	78,1	70,0	108,8	85,9	94,0

Примітка: показник більше 100,0 означає покращення умов торгівлі, менше 100,0 – їх погіршення;

* річні дані відсутні; за I–III кв. 2009 р. відповідні індекси склали 81,9; 56,0; 49,6;

** річні дані відсутні; за I–III кв. 2009 р. відповідні індекси склали 95,4; 95,7; 79,4.

Джерело: Держкомстат України. Індекси фізичного обсягу, середніх цін та умов торгівлі у зовнішній торгівлі України товарами за 2008, 2009 рр., за I–III квартали 2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

З іншого боку, характерна для країн із нерозвиненим внутрішнім ринком гіпертрофія експортоорієнтованого сектора економіки (часто відірваного від решти національної економіки) істотно посилюється в умовах неоліберальної глобалізації, коли під тиском глобальних організацій та урядів світових країн-лідерів демонтуються механізми промислової політики у менш розвинених країнах. Звідси посилюються процеси заміщення імпортом нерентабельних з глобальної точки зору видів вітчизняного виробництва. А оскільки такі види виробництва часто становлять важливу передумову розвитку й задоволення базових потреб населення країни, така еволюція структури збільшує частку нееластичного за ціною критичного імпорту. Це, безумовно, посилює ступінь імовірності настання "умов Бхагваті" щодо збіднюючого зростання, принаймні в окремі кризові періоди.

Слід, однак, зазначити, що механізми збіднюючого зростання становлять не єдину загрозу для країни з гіпертрофованим експортним сектором. Інший можливий механізм, який реально виявив себе під час перехідного періоду в пострадянських країнах (і насамперед у Росії та Україні), – механізм так званої "голландської хвороби" (*Dutch disease*)⁶⁴.

У Росії перебіг "голландської хвороби" спостерігався в її класичній формі і був пов'язаний з витісненням інвестицій у високоприбуткову сферу нафто- та газовидобутку та розробки інших сировинних ресурсів.

В Україні вона набула дещо модифіковані форми, оскільки пов'язана насамперед не з сировинним, а з сектором напівфабрикатів (чорна металургія, металопрокат та прості хімічні продукти з низькою доданою вартістю): однак суть процесу від цього не змінилася. Вона полягає в заміщенні більш складного виробництва простішим і дедалі більшому застосуванні менш кваліфікованої праці – з відповідним знеціненням накопиченого людського капіталу.

⁶⁴ Вперше її виявили в 1950-і роки в Голландії, де відкриття покладів газу в Північному морі та істотне зростання інвестицій в цю галузь спричинили інвестиційне знекровлення галузей обробної промисловості, породивши ефект *деіндустріалізації* та відповідний спад добробуту (через те, що скорочення відбулося в сферах, які випускали продукцію з підвищеним рівнем доданої вартості). Теорія даного питання викладена в: Corden M., Neary J.P. Booming sector and de-industrialisation in a small open economy // *Economic Journal*. – Vol. 92. 1982. – December – P. 825–848; Corden W.M. Booming sector and Dutch disease economics: A survey // *Oxford Economic Papers*. – 1984. – No. 36. – P. 359–380.

У Росії своєчасно зрозуміли безперспективність такого типу "розвитку" і з початку 2000-х років вживають заходи щодо корекції траєкторії зростання за рахунок бюджетно-податкових і митних важелів, які забирають у експортерів частину їх надприбутків на користь суспільства та перерозподіляють їх не лише на соціальні потреби, але й на цілі стимулювання технологічного оновлення та модернізації галузей з випуску наукомісткої, технологічно місткої продукції. До речі, саме такі підходи були свого часу реалізовані в регіоні Східної Азії, завдяки чому в тих умовах експортоорієнтована модель виявилася успішною, адже дозволила накопичити ресурси для радикального структурного маневру в бік вищих щаблів міжнародної конкурентоспроможності.

В Україні, навпаки, жодних подібних кроків не було здійснено, а надприбутки експортних галузей у повному обсязі потрапляли в кишені олігархічних кіл, стимулюючи марнотратне та марнославне споживання ними престижної імпоротної продукції, придбання за кордоном нерухомості тощо.

Модель експортоорієнтованого зростання перетворилася в умовах України навіть не стільки на пастку, скільки на щось схоже на організм-паразит, який висмоктує всі соки з того, на кому паразитує, і, врешті-решт, може його занепасти. При цьому навіть проблеми з чорною металургією та хімічною промисловістю, які останнім часом зазнали істотних втрат свого потенціалу, не позбавляє Україну загроз, які приховані в гіпертрофії експортоорієнтованого розвитку, що базується на продукції з низькою доданою вартістю. Адже вже означилася нова "перспективна" міжнародна спеціалізація України – на постачанні сировини для європейської біоенергетики, що може призвести до витіснення стратегічно важливого виробництва продовольства.

Таким чином, для України вкрай актуальним є завдання переосмислення пріоритетів свого розвитку, які мають включати, серед іншого, відхід від однобічної експортної орієнтації, істотне посилення внутрішнього попиту – насамперед у сферах високих технологій та диверсифікацію самої експортної структури в бік значного збільшення частки високотехнологічних виробів та послуг.

1.2.3. Дилеми політики відкриття національного ринку

Поряд із гіпертрофією експортно орієнтованого сектора, структурна еволюція національної економіки може зазнавати досить неоднозначного впливу з боку політики відкриття національного ринку.

Як в суто науковому плані, так і в аспекті принципів міжнародної економічної політики переваги свободи торгівлі та лібералізації ринків сьогодні широко визнані. Вони становлять свого роду глобальний консенсус, зафіксований провідними міжнародними форумами, – який був актуалізований через глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр. У цьому контексті підкреслюється необхідність дотримання принципів відкритої глобальної економіки, при цьому слід запобігати протекціонізму та замиканню всередині себе, через що країни мають утримуватися від зведення нових бар'єрів для руху товарів та послуг, інвестицій шляхом запровадження нових експортних обмежень чи несумісних із правилами СОТ інструментів стимулювання експорту⁶⁵. Хоча слід відзначити, позиція ООН⁶⁶ має у цьому контексті певну специфіку: підкреслюючи необхідність уникнення протекціонізму в будь-якій формі при застосуванні національних заходів стимулювання та запобігання утворенню негативних наслідків для третіх країн, особливо країн, що розвиваються, ООН визнає, що водночас країнам, що розвиваються (які стикаються з гострою та надзвичайною нестачею інвалютних резервів під впливом кризи і, це негативно впливає на стан їх платіжних балансів), не слід відмовляти у праві застосовувати законні заходи торговельного захисту відповідно до чинних положень угод СОТ.

Указаний глобальний консенсус щодо позитивної ролі, яку в принципі відіграє міжнародна торгівля (так само, як й міжнародні

⁶⁵ Declaration of the Summit on Financial Markets and the World Economy. Washington, 14–15 November 2008. – Par. 13 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2008/11/20081115-1.html>>; G20 London Summit. Global plan for recovery and reform. – Par. 22 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.londonsummit.gov.uk/resources/en/news/15766232/communique-020409>>; G8 Summit 2009. Declaration on Responsible Leadership for a Sustainable Future. – Par. 45–46 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.g8italia2009.it/G8/Home/G8-G8_Layout_locale-1199882116809_Atti.htm>.

⁶⁶ Генеральная Ассамблея ООН / Итоговый документ Конференции по вопросу о мировом финансово-экономическом кризисе и его последствиях для развития. Документ A/RES/63/303. –2009. 13 July. – Пп. 12, 15.

інвестиції, про що йтиметься в підрозділі 4), має дуже просте й логічне пояснення. Воно випливає з того, що відсутність бар'єрів для руху товарів і послуг, а також факторів виробництва призводить – на основі реалізації принципу порівняльних переваг – до оптимізацій дії принципу глобальної ефективності, коли за заданих умов сукупний економічний потенціал світового господарства використовується найбільш раціональним чином, а споживачі в цілому мають найширший спектр можливостей щодо задоволення своїх потреб. На цьому постулаті де-факто базуються всі основні теорії міжнародної торгівлі.

Проте світова економічна система занадто складна та суперечлива, настільки динамічно та непередбачливо змінюється, щоби її розвитком керували виключно такі прості принципи, як принцип вільної торгівлі. У цьому контексті вже довелося доводити обмеженість сфери застосування класичних принципів вільної торгівлі та методологічну недосконалість пануючих класичних і неоліберальних моделей торгівлі й відкритої економіки та обґрунтовувати випадки, коли відхід від принципу вільної торгівлі має позитивне підґрунтя⁶⁷.

Основні з цих обмежень стосуються того, що класичні і неоліберальні моделі:

- побудовані на постулаті про зовнішню (фактично природну) заданість структури переваг факторів тієї або іншої країни, їхню певну статичність; при цьому апіорі вважається, що будь-яке державне втручання в економіку лише спотворює цю "природну" структурну заданість і тому є контрпродуктивним. Проте насправді первинна наділеність країни певними факторними перевагами дуже мало говорить про структуру її реально можливих динамічних порівняльних переваг. Бо останні формуються не екзогенно, а ендогенно – в результаті цілеспрямованої політики розвитку. А отже, взята в динаміці структура порівняльних переваг країни на світовому ринку буде у зростаючій мірі визначатися штучно створеними або розвиненими в процесі реалізації політики розвитку факторами;

⁶⁷ Сиденко В.Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розв'язання: українська модель. – Т. 1. – С. 31–66.

• виходять з припущення про наявність досконалої конкуренції. Проте в реаліях ми маємо справу з недосконалою конкуренцією, яка має ряд проявів, що спотворюють умови для функціонування принципу порівняльних переваг⁶⁸;

• виходять із наукової абстракції про наявність ринків, що саморегулюються, уникаючи при цьому поглибленого аналізу інституційної структури ринків. Проте в реальній дійсності ми маємо справу зі складними, ієрархічно збудованими економічними системами, де переплетені процеси саморегулювання і регулювання з боку інших ієрархічних рівнів. При цьому держави своєю політикою дуже істотно впливають на якість і вартість ресурсів, які використовуються в процесі виробництва, на формування параметрів середовища економічної діяльності, витрат виробництва і комерційні ризики. Поряд із недержавними регулюючими інститутами вона значно ускладнює, модифікує процес формування механізму порівняльних переваг.

Один з найпопулярніших аргументів щодо обмеження дії принципу вільної торгівлі та необмеженої лібералізації імпорту – стосовно захисту молодих галузей (*infant industry protection*), який в 1950–1970-і роки був теоретичною основою для політики імпортозаміщуючої індустріалізації країн "третього світу". У контексті цієї політики менш розвиненій країні намагалися дати час для розвитку відповідних вітчизняних виробництв і підвищення її конкурентоспроможності до міжнародного рівня за рахунок застосування тимчасового протекціонізму. При цьому лідер так званого "структуралістського" напрямку економічної думки Рауль Пребіш⁶⁹ обґрунтував тезу про те, що незбалансований розвиток і гіпертрофована експортна орієнтація менш розвинених країн з прив'язкою до економіки розвиненіших країн у поєднанні з викривленими інститутами і внутрішніми економічними структурами породжують залежність від "першого світу" (розвинених країн з ринковими системами)

⁶⁸ Цей висновок уперше детально розроблений та формалізований П.Кругманом, нині Нобелівським лауреатом: (Krugman P.R. Increasing returns, monopolistic competition, and international trade // Journal of International Economics. – 1979. – November. Vol. 9. – No. 4. – P. 469–476).

⁶⁹ Prebisch R. Change and Development: Latin America's Great Task. – Washington, D.C.: The Inter-American Development Bank, 1970.

і утворення взаємин типу "центр – периферія", в рамках якого менш розвинені країни втрачають можливості прискореного розвитку. За таких умов, згідно з Пребішем, саме торговий протекціонізм і політика імпортозаміщення повинні стати адекватною політикою самодостатнього розвитку.

Суть аргументу про захист молодих галузей базується на мотивації недосконалості чисто ринкових механізмів, які в умовах інституційної недорозвиненості не здатні адекватно акумулювати і спрямовувати або передислокувати ресурси вбік потенційно конкурентоспроможних виробництв. Економіка при цьому потрапляє немов би в зачароване коло залежності від її поточного стану, коли недостатній рівень поточної конкурентоспроможності (а отже, і прибутковості) не дозволяє вкладати ресурси в довготривалі проекти, а це, у свою чергу, ще більше погіршує поточний стан конкурентоспроможності. За таких умов до створення основ більш-менш розвинених ринкових інститутів і ринку капіталу, по суті, немає альтернативи запровадженню захисних механізмів, що дозволяють тимчасово підвищити прибутковість пріоритетних галузей і тим самим зробити їх привабливішими для довготривалих інвестицій і стійкішими в конкуренції з іноземними фірмами, які мають доступ до дешевших і різноманітних ресурсів розвитку. Витрати виробництва при освоєнні його нового виду, як правило, істотно вище, ніж у період його зрілості. Отже тимчасовий захист молодих галузей – це також і спосіб компенсації цих підвищених витрат, для того, щоб зробити вигідним для вітчизняних суб'єктів економічної діяльності освоєння нових сегментів виробничої структури.

Визнаючи логічність вказаних теоретичних постулатів тимчасового захисту молодих галузей, не можна не враховувати і закладені в цій політиці ризики, включаючи небезпеку того, що молоді галузі, що захищаються, перетворюються на "вічно молоді", які вимагатимуть невизначено тривалого захисту від конкуренції та будуть позбавлені стимулів для технологічного удосконалення внаслідок гарантованих прибутків⁷⁰.

⁷⁰ Тому є багато переконливих прикладів з практики країн Латинської Америки та Африки.

Політика захисту молодих галузей може не спрацювати в умовах відсутності або недостатності таких чинників, як: відкритість, неупередженість та захист від корупції щодо процедур ухвалення державних рішень із питань надання пільгових режимів; високий рівень кваліфікації та моральних якостей персоналу державного управління, здатного правильно визначати галузі виробництва, що мають перспективні порівняльні і конкурентні переваги; наявність якісної ринкової інформації про відносні витрати виробництва та їхню динаміку, що дозволяє приймати обґрунтовані рішення про відносну конкурентоспроможність; націленість суспільства на цінності розвитку, самовдосконалення, а не лише матеріального споживання.

Політика протекціонізму може дуже легко витіснити на узбіччя справді ключовий пріоритет – створення сучасних, ефективних суспільних та економічних інститутів, які підтримують розвиток. Нарешті вона може ускладнити макроекономічний стан країни, насамперед в аспектах розбалансування державного бюджету (зростання витрат на підтримку молодих галузей і дотації) та посилення інфляційних тенденцій (через зростання виробничих витрат у початковий період розвитку молодих галузей і подорожчання критичного імпорту).

Таким чином, політика захисту молодих галузей і політика імпортозаміщення для довготривалого зростання не можуть розглядатися як панацея. Їхня дієвість істотно залежить від широкого комплексу умов розвитку, включаючи активну політику інституційного та інфраструктурного розвитку, активне формування людського та інтелектуального капіталів, розважливу макроекономічну політику та боротьбу з корупцією та за створення ефективного державного апарату.

Істотний внесок у розробку питань, пов'язаних із дилемами лібералізації ринків для зовнішньої торгівлі, внесло обґрунтування політики стратегічної торгівлі (strategic trade policy)⁷¹. Її основна ідея зводиться до того, що наявність міцних позицій країни у високотехнологічних галузях украй важлива для технологічного прогресу економіки в цілому, оскільки високотехнологічні галузі – джерело дифузії знань, що породжує для економіки значні позитивні зовнішні ефекти (так звані екстерналії).

⁷¹ Див.: Krugman P.R. (ed.). Strategic Trade Policy and the New International Economics. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 1986; Helpman E., Krugman P.E. Market Structure and Foreign Trade. – Cambridge, Mass., London, UK: MIT Press, 1985; Helpman E., Krugman P.E. Trade Policy and Market Structure. – Cambridge, Mass., London, UK: MIT Press, 1989.

Як і у випадку захисту молодих галузей, про який йшлося вище, тут постає проблема підвищених витрат первинного періоду і підвищених ризиків відносно їхнього відшкодування в майбутньому – через можливість безоплатного копіювання технологічних досягнень конкурентами. За таких умов необхідна активна політика державної підтримки інновацій, у тому числі за рахунок відповідних субсидій на пріоритетний технологічний розвиток та сприяння у виході на відповідні високотехнологічні ринки (розвиток відповідної торговельної та бізнесової інфраструктури). При цьому слід брати до уваги, що у високотехнологічних сферах істотне значення відіграє так званий *ефект випередження*, коли фірма-піонер отримує такі конкурентні переваги, які в подальшому виявляються незрівнянно стійкішими за конкурентні переваги у сфері випуску стандартних товарів і послуг невисокої технологічності.

Але, як і у випадку захисту молодих галузей, існують значні ризики в сфері стратегічної торговельної політики, яка може легко призвести до значних втрат у разі її неправильного застосування⁷². При цьому основною проблемою є брак або недоліки інформації для ухвалення правильного рішення. В цілому така політика буде ефективно працювати лише *в системі* з іншими заходами економічної політики, насамперед у галузі освіти, розвитку науки і технологій, створення сучасної інфраструктури, що забезпечують нарощування факторних переваг економіки країни.

Дискусії навколо дилем політики відкриття національного ринку в Україні істотно загострилися через вступ України до СОТ, первинний період адаптації до якої співпав із глобальною фінансово-економічною кризою, що стала каталізатором ендогенно зумовлених глибоких кризових потрясінь в українській економіці.

У цьому контексті слід відзначити, що українські владні структури передбачали і пророкували українському суспільству істотний економічний прогрес внаслідок приєднання до СОТ та пов'язаного з ним широкого відкриття вітчизняних ринків для іноземної конкуренції, включаючи:

⁷² Krugman, Paul. Does the New Trade Theory Require a New Trade Policy? // World Economy. – 1992. – Vol.15. – P. 423–442.

• за версією Секретаріату Президента України: додаткове зростання ВВП на 1,5–2 п.п.; збільшення прямих іноземних інвестицій протягом 1–2 років після вступу у 1,5–2 рази з подальшим їх збереженням в обсягах більших, ніж до приєднання до СОТ; щорічне збільшення експорту продукції в обсязі 1,43 млрд дол. США; збільшення доходів бюджету на 3–4 млрд грн⁷³;

• за версією Кабінету Міністрів України: загальне зростання виробництва не менше, ніж на 5–10%, додаткове щорічне збільшення експорту продукції на 7–10% (на 1,5–4 млрд дол. США), в тому числі збільшення експорту в ЄС щорічно не менше, ніж на 10%; збільшення доходів держбюджету внаслідок детінізації імпорту, за версією Кабміну, повинне становити 5–10% щорічно, збільшення темпів зростання обсягів іноземних інвестицій, щонайменше вдвічі, а обсягів інвестицій – до 3–5 млрд дол. США щорічно⁷⁴.

Ці оптимістичні прогнози багато в чому спиралися на окремі експертні дослідження із залученням зарубіжних фахівців, які, відповідно до відомого дослідження в цій сфері⁷⁵ пророкували (у варіанті, що враховував динамічні наслідки лібералізації): сукупне зростання суспільного добробуту на 10,2%, зміну реального ВВП – на 4,8, приріст сукупного експорту – на 9,2, приріст запасу капіталу – на 3,7, зниження споживчих цін – на 2,0%.

Навіть у своєму ex-post аналізі наслідків приєднання до СОТ⁷⁶ Інститут економічних досліджень та політичних консультацій (один із учасників згаданого вище дослідницького консорціуму) продовжує наполягати на дуже позитивному впливі цього приєднання на економіку України: додаткове зростання ВВП країни на 2,6% у серед-

⁷³Секретаріат Президента України. Інформаційно-аналітичні матеріали з питань вступу України до СОТ. – К., 2006. – С.14–15.

⁷⁴Кабінет Міністрів України. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему "Стан підготовки вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ), проблеми та перспективи". – К., 2006. – С. 51–52.

⁷⁵ Проект "Аналіз економічних наслідків вступу України до СОТ". Результати опубліковані в: Osteuropa-Institut München, Copenhagen Economics, Institute for Economic Research and Policy Consulting. Analysis of Economic Impacts of Ukraine's Accession to the WTO. Overall Impact Assessment. – Kyiv, Munich, Copenhagen, December 2005.

⁷⁶ Аналіз економічних наслідків вступу України до СОТ: оновлена оцінка / [Бураковський І., Мовчан В., Бетлій О. та ін.] ; Міжнародна благодійна організація "Гуманітарний фонд "Єдиний світ" ; Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. – К., 2008.

ньостроковій перспективі й на 5,2% у довгостроковій; додаткове зростання добробуту домогосподарств – відповідно 4,8 та 8,6%; додаткове зростання експорту на рівні 8,1%. Хоча слід відзначити, що в умовах кризових явищ, які вже розгорталися, автори пере-страхувалися, заявивши, що вказані оцінки не охоплюють наслідків світової фінансової кризи, а саме дослідження не є прогнозом чи оцінкою очікуваного результату через 5–10 років, а лише спробою моделювання наслідків впливу для національної економіки лише одного чинника – членства у СОТ.

Остання теза є досить важливою, оскільки вказує на радикальну підміну понять, яку використовують пропагандисти переваг радикальної лібералізації торгівлі: якщо автори моделей загальної рівноваги при оцінці наслідків лібералізації, вказують на вплив лише одного фактора, популяризатори результатів цих досліджень, у тому числі в українських владних структурах, подають їх як загальний вплив на економічний розвиток країни в цілому. Така підміна в кращому випадку – результат нерозуміння суті проблеми, а в гіршому – свідоме маніпулювання громадською думкою заради досягнення поставлених політичних цілей. Насправді ми маємо справу зі свого роду інтелектуальними вправами, які відносяться до реальної економічної динаміки приблизно так само, як розв’язання журнальних головоломок до запуску космічних кораблів.

На жаль, сьогоденний стан самого апарату економіко-математичного моделювання великих та складних соціально-економічних систем не дозволяє достовірно оцінювати системний вплив будь-якого окремо взятого заходу економічної політики в умовах значних структурних та інституціональних зрушень, оскільки ступінь складності великої соціально-економічної системи, якою є національна економіка, за вказаних умов не може бути адекватно описана з допомогою жодного з існуючих економіко-математичних методів.

Невипадково реальні показники економіки України через рік після вступу до СОТ виявилися кардинально іншими, ніж передбачалося. І апелювання до того, що в передбаченнях не враховувалися наслідки впливів світової кризи, виглядає просто анекдотично. Якщо обрана модель інтеграції в світову торговельну систему підвищує не стійкість проти можливих глобальних потрясінь, а навпаки, ступінь вразливості до них, у чому ж тоді її реальні переваги?

Проте навіть до кризи і без оцінки її руйнівних наслідків можна було ставити безліч запитань щодо структурних наслідків обраної моделі інтеграції у світову торговельну систему.

Адже згадані вище модельні розрахунки вказували на низку вкрай важливих, регресивних за своїм значенням змін у цьому аспекті, включаючи:

- занепад ряду важливих галузей матеріального виробництва, і, що особливо важливо, насамперед машинобудування (основи ендогенного технологічного прогресу в економіці в цілому) і харчової промисловості (основи продовольчої безпеки) і подальше посилення крену у бік виробництв продукції з невисокою доданою вартістю або екологічно шкідливих виробництв (металургія і хімічна промисловість);
- пріоритетний розвиток у секторі послуг готельного і ресторанного господарства (уже воістину "ключовий пріоритет для України") при стагнації ряду соціально важливих секторів послуг (включаючи освіту, охорону здоров'я і соціальну допомогу, рекреаційні послуги і, як не дивно, послуги з транспортування нафти і газу), скороченні сфери досліджень і розробок. Позитивним у цій загальній картині представляється хіба що помітне збільшення об'єму телекомунікаційних послуг.

Тобто якби методологічні засади аналізу, використані при модельних розрахунках виявилися правильними, приєднання до СОТ могло б призвести до такої структурної еволюції економіки, яка б недостатньою мірою вписувалася в проголошені пріоритети інноваційної моделі розвитку України, що ґрунтуються на фундаментальних наукових дослідженнях українських учених, серед яких і Б.Є.Кваснюк⁷⁷.

У цьому контексті Україна може зазнати істотних соціальних втрат унаслідок скорочення виробництва в ряді ключових і пріоритетних для України галузей і знецінення через це наявного в них капіталу. А суспільство буде змушене йти на додаткові витрати щодо нейтралізації негативних зовнішніх ефектів від гіпертрофії екологічно шкідливих виробництв (металургія, хімічна

⁷⁷ Див.: Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України: в 3 т. / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад. НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007.

промисловість), які в контексті міжнародної спеціалізації заміщуватимуть собою виробництва з випуску продукції з підвищеним рівнем доданої вартості, – не лише стосовно природи, але і стосовно здоров'я населення.

Однак все це жодним чином не ставить під сумнів доцільність приєднання України до СОТ – однієї з провідних організацій із глобального регулювання. Членство в цій організації має позитивно вплинути на внутрішні *інституційні* зміни, пов'язані з уведенням нових правил економічної поведінки, що при правильній державній політиці може стимулювати підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності. Проте такі позитивні результати ніяк не обумовлені очікуваннями "манни небесної" від одностороннього митно-тарифного роззброєння України.

СОТ – не благодійна організація, і переваги членства в ній реалізуються не автоматично, а внаслідок продуманої державної політики підвищення конкурентоспроможності в пріоритетних сферах та нарощування потенціалу використання переваг міжнародної торговельної системи. Для досягнення вказаних цілей держава повинна була мати в своєму розпорядженні повний арсенал засобів впливу на структурні зміни всередині країни та поведінку зарубіжних партнерів України в процесі багатосторонніх міжнародних торговельних переговорів.

1.2.4. Стратегія опори на іноземний капітал і ТНК: вигоди та ризики

Міф про іноземний (насамперед американський та з країн ЄС, але ж ніяк не російський) капітал як один з головних рушіїв прогресу українського суспільства – один із найпоширеніших у сегменті українського суспільства, який налаштований на ліберальні цінності та європейську (євроатлантичну) інтеграцію України. Про це свідчить хоча б той факт, що при оцінці будь-яких зовнішньополітичних дій збільшення припливу такого капіталу⁷⁸ завжди оцінюється як показник правильності політичного курсу, при цьому реальні наслідки його не враховуються.

⁷⁸ Тут і далі, зважаючи на названі ідеологічні особливості відносно російського капіталу, під іноземним капіталом, прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) в Україні розуміється саме капітал, походженням із так званого "далекого зарубіжжя".

Оцінюючи зростання ПІІ та ТНК у світі та порівнюючи ступінь проникнення транснаціоналізованого капіталу в окремі країни і окремі галузі, можна дійти висновку, що ці процеси мають дуже неоднорідний характер і залежать як від економічної моделі країни (ступеня її орієнтації на розвиток за рахунок зовнішніх джерел капіталу), так і від обраного нею профілю міжнародної спеціалізації (галузі, де країна має порівняльні переваги, притягують до себе іноземний капітал, у тому числі й капітал ТНК).

Наведена нижче табл. 1.5 вказує на величезні розбіжності в ступені опори різних держав світу на ПІІ.

Таблиця 1.5

Рівні залежності регіонів та країн світу від припливу прямих іноземних інвестицій

Регіон чи країна світу	Накопичений обсяг ПІІ в економіку до ВВП, %			Поточний приплив ПІІ до валового утворення постійного капіталу, %	
	1990	2000	2008	2007	2008
Світ у цілому	9,1	18,1	24,5	16,0	12,3
<i>Розвинені країни,</i>	<i>8,1</i>	<i>16,1</i>	<i>24,7</i>	<i>17,1</i>	<i>11,4</i>
у т.ч. ЄС	10,6	25,6	35,1	23,4	13,0
Країни, що розвиваються	13,8	25,1	24,8	13,1	12,8
<i>Південно-Східна Європа та СНД (нові ринкові економіки),</i>	<i>...</i>	<i>15,6</i>	<i>17,9</i>	<i>22,0</i>	<i>21,4</i>
у т.ч. СНД	...	15,7	16,3	20,5	21,0
Країни (території) з екстремально високою залежністю від ПІІ					
Гонконг (Китай)	262,3	269,3	388,1	130,4	148,8
Ліберія	710,6	578,7	499,0	133,1	127,7
Сингапур	82,6	119,3	179,3	78,7	43,8
Країни з дуже високою залежністю від ПІІ					
Бельгія	102,9	111,6	52,2
Ірландія	79,4	131,9	63,7	36,0	-34,8
Нідерланди	23,1	63,3	74,0	71,0	-2,0
Швейцарія	14,4	34,7	76,1	52,6	16,7
Країни з високою залежністю від ПІІ					
Грузія	...	24,9	54,1	66,9	54,3
Молдова	...	34,8	42,5	32,9	34,6
ПАР	8,2	32,7	43,2	9,5	14,0
Угорщина	1,5	47,7	41,4	27,2	27,2
Чеська Республіка	...	38,2	52,7	24,7	20,6
Чилі	48,1	60,8	59,6	38,4	41,0
Швеція	5,2	38,3	52,9	25,6	46,7
Країни (території) з середньою залежністю від ПІІ					
Австралія	23,2	28,7	27,4	17,5	16,4
Аргентина	5,5	23,8	23,0	10,2	11,6
Велика Британія	20,6	30,4	36,9	37,0	21,8
Вірменія	...	30,5	29,5	19,7	24,4
Ізраїль	7,9	18,6	28,9	29,5	26,8

Регіон чи країна світу	Накопичений обсяг ППІ в економіці до ВВП, %			Поточний приплив ПІІ до валового утворення постійного капіталу, %	
	1990	2000	2008	2007	2008
Єгипет	28,0	20,0	37,0	44,3	29,2
Іспанія	12,7	26,9	39,6	6,3	13,9
Канада	19,4	29,3	27,5	33,6	13,2
Мексика	8,5	16,7	27,1	11,8	8,5
Польща	0,2	20,0	30,7	24,7	14,4
Тайвань (провінція Китаю)	...	16,7	37,0	26,7	37,8
<i>Україна</i>	..	<i>12,4</i>	<i>26,1</i>	<i>25,2</i>	<i>21,8</i>
Фінляндія	3,7	19,9	32,2	24,7	-7,5
Франція	7,9	19,5	34,7	28,2	18,8
Країни з низькою залежністю від ПІІ					
Білорусь	...	12,5	11,1	12,6	10,9
Бразилія	8,5	19,0	18,3	14,8	15,1
Індонезія	6,9	15,2	13,1	6,4	5,6
Італія	5,3	11,0	14,9	9,0	3,5
Німеччина	6,5	14,3	19,2	9,1	3,6
Російська Федерація	...	12,4	12,7	20,2	19,5
США	6,8	12,9	16,0	10,9	12,5
Узбекистан	...	5,1	10,9	18,1	17,9
Країни з дуже низькою залежністю від ПІІ					
Алжир	2,5	6,4	9,1	5,0	6,8
Індія	0,5	3,7	9,9	6,5	9,6
Іран	2,3	2,5	6,0	1,9	1,5
Кенія	6,1	7,4	6,6	13,1	1,5
Республіка Корея	2,0	7,1	9,8	0,9	2,8
Туреччина	5,6	7,2	9,6	15,6	12,3
Японія	0,3	1,1	4,1	2,2	2,2
Країни з екстремально низькою залежністю від ПІІ					
Куба	...	0,2	0,3	0,7	0,8
Кувейт	0,2	1,6	0,6	0,5	0,2
Країни із значними коливаннями або падіннями рівня залежності від ПІІ					
Азербайджан	...	70,8	14,3	-68,1	0,1
Ангола	10,0	87,4	32,1	156,4	176,4
Венесуела	8,2	30,3	13,0	1,2	2,3
Казахстан	...	55,1	44,0	35,4	40,2
Китай	5,1	16,2	8,7	6,0	6,0
Малайзія	23,1	56,2	33,0	20,6	18,4
Саудівська Аравія	18,8	9,3	24,4	31,8	46,1
Сирія	53,4	37,0	18,9	14,2	17,8
Нігерія	27,1	51,6	38,7	81,1	103,1
Філіппіни	10,2	24,2	12,7	13,8	6,2

Примітка: розподіл країн на групи щодо рівня залежності від ПІІ здійснено відповідно до рівня показника накопиченого обсягу ПІІ до ВВП станом на 2008 р.

Джерело: групування автора на основі даних: UNCTAD. World Investment Report 2009. – Geneva: UNCTAD, 2009. – P. 255–265.

Показово, що між рівнем економічного розвитку та рівнем добробуту, з одного боку, та рівнем залежності від ПІІ, з другого боку, не простежується помітної кореляції. Так, до групи країн з низьким рівнем залежності від ПІІ потрапили такі розвинені країни, як Італія, Німеччина, США, із дуже низьким – Республіка Корея, Японія, а екстремально низьким – багатий Кувейт. Всі країни групи БРІК, яка динамічно розвивається, не відносяться сьогодні до країн навіть із середнім рівнем залежності від ПІІ (Бразилія та Росія – низький рівень, Індія – дуже низький, а Китай, який пропагандисти опори на іноземний капітал часто ставлять за приклад, насправді лише в 2000 р. мав середній рівень залежності від іноземних інвестицій, який зменшився в 2008 р. до низького⁷⁹).

Таким чином, популярна теза про вкрай важливу роль іноземного капіталу для сучасного економічного розвитку є міфом, який штучно створюють адепти неолібералізму та глобального фінансового капіталу. Як бачимо з наведеної таблиці, високі рівні залежності від ПІІ спостерігаються, як правило, в невеликих країнах із обмеженим обсягом внутрішнього ринку або в країнах, які внаслідок певних обставин відіграють роль регіональних фінансових центрів.

Ситуація із створенням ТНК (див. табл. 1.6), яка також демонструє значні відмінності в залежності від розміру країни та моделі її розвитку, не повністю відповідає ситуації з потоками інвестицій. Про це, зокрема, свідчить та обставина, що деякі країни з групи держав із низьким або дуже низьким рівнем залежності від припливу ПІІ (наприклад, Італія, Японія, Республіка Корея, держави БРІК), є активними учасниками процесу створення ТНК. Це вказує на об'єктивну значущість процесів транснаціоналізації виробництва та обміну в сучасних умовах глобалізації.

У цьому контексті, однак, слід розрізняти дві різні моделі транснаціоналізації: "негативну", коли країни покладаються головним чином на залучення філій іноземних ТНК, та "позитивну", коли визначну роль відіграє процес утворення вітчизняних ТНК. Критерієм для їхнього розрізнення є коефіцієнт співвідношення кількості материнських компаній вітчизняних ТНК та філій іноземних ТНК у країні.

⁷⁹ При цьому вражають низькі частки потоків припливу іноземного капіталу в останні роки відносно обсягів валового утворення постійного капіталу в цій країні – лише 6%.

Таблиця 1.6

Кількість материнських компаній вітчизняних ТНК та філій іноземних ТНК в окремих країнах світу

Країна	Материнські компанії вітчизняних ТНК	Філії іноземних ТНК	Відношення "материнські компанії : філії"
Світ у цілому	82053	807363	0,10
<i>Розвинені економіки</i>	58783	366881	0,16
<i>Країни, що розвиваються</i>	21425	425258	0,05
<i>Країни Південно-Східної Європи та СНД (нові ринкові економіки)</i>	1845	15224	0,12
<i>Європа</i>	47765	347771	0,14
<i>ЄС</i>	43492	335771	0,13
Австрія (2005)	1048	2721	0,39
Велика Британія (2005)	2360	13667	0,17
Бельгія (2003)	991	2341	0,42
Естонія (2007)	1168	2858	0,41
Фінляндія (2007)	2807	4124	0,68
Франція (2002)	1267	10713	0,12
Німеччина (2007)	6115	11750	0,52
Угорщина (2005)	...	26019	...
Ірландія (2001)	39	1225	0,03
Італія (2005)	5750	7181	0,80
Нідерланди (2008)	4788	17521	0,27
Словаччина (2008)	534	3398	0,16
Іспанія (2008)	1598	14767	0,11
Швеція (2007)	1268	11944	0,11
Швейцарія (2008)	2616	6852	0,38
<i>Північна Америка</i>	3857	9389	0,41
США (2002)	2418	5664	0,43
Австралія (2006)	1380	1991	0,69
Ізраїль (2008)	297	489	0,61
Японія (2006)	4663	4500	1,04
<i>Африка</i>	746	6084	0,12
ПАР (2008)	261	769	0,34
<i>Латинська Америка та Карибський басейн</i>	3533	39737	0,09
Аргентина (2008)	106	1826	0,06
Бразилія (2008)	226	4172	0,05
Чилі (2008)	99	874	0,11
<i>Західна Азія</i>	3245	22509	0,14
Туреччина (2008)	2871	21079	0,14
<i>Східна Азія</i>	12708	318355	0,04
Китай (2007)	3429	286232	0,01
Гонконг (Китай), (2007)	1167	9712	0,12
Тайвань (Китайська пров.) (2005)	606	3034	0,20

Країна	Материнські компанії вітчизняних ТНК	Філії іноземних ТНК	Відношення "материнські компанії : філії"
Республіка Корея (2008)	7460	16953	0,44
<i>Південна Азія</i>	849	4178	0,20
Індія (2008)	815	2242	0,36
<i>Південно-Східна Азія</i>	322	33954	0,01*
Індонезія (2004)	313	721	0,43
<i>Південно-Східна Європа</i>	612	3990	0,15
Хорватія (2007)	485	3256	0,15
Сербія (2008)	97	466	0,21
<i>СНД</i>	1233	11234	0,11
Азербайджан (2008)	3	67	0,04
Білорусь (2008)	5	71	0,07
Казахстан (2008)	270	2282	0,12
Молдова (2002)	951	2670	0,36
Російська Федерація (2004)	...	1176	...
Узбекистан (2008)	3	60	0,05
<i>Україна (2004)</i>	1	367	0,00

Примітки: у дужках зазначений рік, на який зафіксовані відповідні дані;

* низький показник по країнах Південно-Східної Азії відображає відсутність даних щодо материнських компаній стосовно більшості країн регіону. Швидше за все, недоліки статистичного обліку в країнах СНД також впливають на недо врахування кількості материнських компаній вітчизняних ТНК в окремих країнах, зокрема і в Україні.

Джерело: складено та розраховано на основі: UNCTAD. World Investment Report 2009. – Geneva: UNCTAD, 2009. – P. 222–223.

Для сильної "позитивної" транснаціоналізації характерним є високий рівень цього показника – 0,2 та вище (зокрема Австрія, Бельгія, Естонія, Індія, Індонезія, Республіка Корея, Нідерланди, ПАР, США, Швейцарія та особливо – Італія, Німеччина, Фінляндія, Японія). Як бачимо, тут представлені країни, які проводять дуже активну політику опори на високотехнологічний розвиток або перебувають на шляху переходу до такої моделі.

Помірна "позитивна" транснаціоналізація охоплює економіки з показником, який не більш ніж вдвічі перевищує середньосвітовий (0,10): Велика Британія, Франція, Іспанія, Швеція, Чилі, Туреччина, Гонконг (Китай), Китайська провінція Тайвань, Хорватія тощо.

"Негативну" транснаціоналізацію відзначають показники нижчі за середньосвітовий середній рівень, причому сильну "негативну" низький – менше 0,05, що сьогодні демонструють, зокрема успішні в аспекті інноваційного розвитку Ірландія та Китай.

Країни СНД у цьому відношенні підпадають під різні категорії: якщо Молдова⁸⁰ відноситься до країн з сильною позитивною транснаціоналізацією, Казахстан – помірною, то Білорусь – помірною негативною, а Україна – сильною негативною.

Особливий інтерес представляють собою дані щодо галузевого розподілу ПІІ в економіку приймаючих країн (табл. 1.7).

Динаміка ПІІ (табл. 1.7) дає підстави для цілої низки важливих висновків:

- *У всьому світі ПІІ вкладаються насамперед у сферу не виробництва, а послуг, серед яких домінують сфери фінансового посередництва, комерційної діяльності, оптової та роздрібною торгівлі (48,6% світового накопиченого обсягу ПІІ та 44,2% припливу ПІІ за період 2005–2007 рр.).*

- *У світі в цілому спостерігається тенденція до зменшення частки інвестицій у переробну промисловість (на яку сьогодні загалом припадає приблизно 1/4 всіх ПІІ), причому цей процес не розповсюджується лише на країни, що розвиваються, куди переміщуються трудомісткі виробництва з більш розвинених країн.*

- *У світі сфера машинобудування та приладобудування, яка матеріалізує нові технології, в цілому не є пріоритетною для інвестування: за обсягами накопичених ПІІ на неї припадає лише 4,7% (і навіть з урахуванням виробництва автомобілів та інших транспортних засобів – 7,1%) усього обсягу, у тому числі в країнах, що розвиваються, відповідно 4,1% та 5,4%, а в країнах Південно-Східної Європи та СНД – лише 0,9 та 1,5%.*

- *В усьому світі останнім часом істотно зростають вкладення в сектор видобування корисних копалин (11,4% світового припливу ПІІ за період 2005–2007 рр.), що вже перевищують інвестиції у всі галузі машино- та приладобудування. Це відображає зростаючу орієнтацію ТНК на створення потужної та надійної бази сировинного забезпечення, тоді як новітні технології в сфері переробної промисловості та послуг вони намагаються утримувати насамперед у країнах свого базування.*

⁸⁰ Швидше за все, до цієї категорії відноситься й Росія, дані про кількість материнських компаній ТНК щодо якої відсутні.

Оцінка структури прямих іноземних інвестицій в національну економіку регіонів світу за видами економічної діяльності

Вид економічної діяльності	Оцінка накопиченого обсягу ПІІ станом на 2007 р.				Оцінка потоків ПІІ за період 2005-2007 рр.			
	Розвинені країни	Країни, що розвиваються	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому	Розвинені країни	Країни, що розвиваються	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому
Сировинний сектор	7,5	6,3	22,9	7,5	11,7	9,2	30,1	11,6
Сільське господарство, мисливство і лісництво; рибальство	0,1	0,5	0,7	0,2	0,0	0,8	0,7	0,2
Прокрично-видобувна промисловість та розробка кар'єрів (включаючи видобування нафти)	7,4	5,8	22,1	7,3	11,7	8,3	29,4	11,4
Обробна промисловість	28,1	24,0	26,0	27,0	21,9	31,0	16,4	24,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	3,4	1,2	4,2	2,9	3,2	1,4	3,2	2,8
Виробництво текстильних виробів, одягу та виробів із шкіри	0,7	0,3	0,2	0,6	0,5	0,4	0,3	0,5
Виробництво деревини та виробів із дерева	1,0	0,6	1,4	0,9	0,5	0,3	1,3	0,5
Видвигача стірава, поліграфічна діяльність та тиражування носіїв запису	0,7	0,0	0,0	0,5	0,5	0,0	0,0	0,4
Виробництво шкіри, продуктів нафтопереробки та яв'яного палива	0,8	1,1	3,0	0,9	0,4	1,4	3,4	0,7
Виробництво хімічних речовин та хімічних продуктів	6,2	2,9	2,3	5,4	6,2	2,1	2,2	5,1
Виробництво гумових та пластмасових виробів	0,5	0,3	0,5	0,5	0,5	0,2	0,7	0,4

Вид економічної діяльності	Оцінка накопиченого обсягу ІІІ станом на 2007 р.				Оцінка потоків ІІІ за перше півріччя 2005–2007 рр.			
	Розвинені країни	Країни, що розвиваються	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому	Розвинені країни	Країни, що розвиваються	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому
Виробництво неметалічних мінеральних продуктів	1,0	0,6	1,7	0,9	1,1↑	0,5↓	1,6↓	0,9=
Металургія та металобробна промисловість	2,6	1,0	10,2	2,4	2,5↓	1,9↑	0,9↓	2,3↓
Виробництво машин та устаткування, не влючає не в інші категорії	1,8	0,8	0,4	1,6	2,6↑	2,1↑	0,7↑	2,4↑
Виробництво електронно-обчислювальної техніки та електричного обладнання	2,4	3,2	0,5	2,5	2,1↓	1,4↓	0,3↓	1,9↓
Виробництво точних та оптичних інструментів та приладів	0,8	0,1	0,0	0,6	0,1↓	0,0↓	0,1↑	0,1↓
Виробництво автомобілів та інших транспортних засобів та обладнання	2,7	1,3	0,6	2,4	0,6↓	0,6↓	0,8↑	0,6↓
Виробництво інших готових виробів	0,8	0,3	0,2	0,7	1,1↑	0,3=	0,1↓	0,9↑
Недиференційовані продукти обробної промисловості	2,6	10,2	0,8	4,4	0,0↓	18,6↑	1,1↑	4,7↑
Послуги	63,0	67,8	45,0	63,8	60,0↓	56,7↓	52,3↑	59,0↓
Електроенергія, газ та водопостачання	2,3	1,9	0,8	2,2	3,2↑	2,0↑	0,5↓	2,8↑
Будівництво	0,8	1,1	1,6	0,9	0,9↑	1,8↑	2,0↑	1,2↑
Оптова та роздрібна торгівля	11,9	6,9	7,2	10,6	7,7↓	6,8↓	8,7↑	7,5↓
Готелі та ресторани	0,6	0,8	0,8	0,7	0,3↓	1,0↑	0,5↓	0,5↓
Транспорт, складське господарство та зв'язок	5,7	6,5	4,4	5,9	6,5↑	6,8↑	5,1↑	6,6↑
Фінансове посередництво	21,2	14,3	13,3	19,4	22,4↑	19,3↑	13,4↑	21,4↑
Комерційна діяльність	13,3	35,1*	16,0	18,6*	14,7↑	16,4*↓	21,3↑	15,3*↓
Державне управління та оборона	0,2	0,0	0,0	0,1	-0,0↓	-↓	-0,1↓	0,0↓

Вид економічної діяльності	Оцінка накопиченого обсягу ІІІ етапом на 2007 р.				Оцінка потоків ІІІ за період 2005–2007 рр.			
	Розвинені країни розвивається	Крайни, що розвивається	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому	Розвинені країни	Крайни, що розвивається	Південно-Східна Європа та СНД	Світ у цілому
Освіта	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0↓	0,0=	-0,0↓	0,0↓
Охорона здоров'я та соціальні послуги	0,2	0,1	0,1	0,2	0,6↑	0,1=	0,1=	0,4↑
Інші комунальні, соціальні та персональні послуги	0,3	0,4	0,5	0,3	0,2↓	0,6↑	0,5=	0,3=
Інші послуги	1,6	0,6	0,0	1,3	1,5↓	0,6=	0,0=	1,2↓
Недиференційовані послуги	4,9	0,2	-	3,6	2,0↓	1,3↑	0,2↑	1,7↓
Приватне придбання та продаж майна	0,1	-	-	0,0	0,9↑	-	0,0↑	0,7↑
Недиференційовані позиції	1,4	2,0	6,1	1,6	5,5↑	3,2↑	1,3↓	4,8↑

Примітка. Види економічної діяльності подані відповідно до версії 3.1 Міжнародної стандартної галузевої класифікації всіх видів економічної діяльності (див.: Міжнародна стандартна класифікація всіх видів економічної діяльності (МСОК). Пересмотренный вариант 3.1. – Нью-Йорк: ООН, 2005. Вони відрізняються від нині вже чинної МСГК 4 (див.: Міжнародна стандартна класифікація всіх видів економічної діяльності (МСОК). Четвертий пересмотренный вариант. – Нью-Йорк: ООН, 2009);

* значна частка цих операцій припадає на Гонконг (Китай): 88% відповідного обсягу операцій по країнах, що розвиваються та 40% загальносвітових операцій цього виду;

↓ гранична тенденція до зменшення, ↑ гранична тенденція до зростання;

= стабілізація питомої ваги;

виділені заливкою клітинки вказують галузі з найбільшою концентрацією ІІІ.

Джерело: Розрахунки автора на основі даних: UNCTAD. World Investment Report 2009. – Geneva: UNCTAD, 2009. – P. 218, 220.

У контексті наведеного вище часті скарги на те, що інвестиції в Україну концентруються саме на секторі послуг (торгівлі, придбанні нерухомості, фінансовій діяльності.), а не в матеріальному виробництві і при цьому не йдуть у високотехнологічні галузі, не є виправданими: це йде не від недосконалості української політики залучення ПІІ, а від поганого знання світових тенденцій у цій сфері та нерозуміння мотивів зарубіжного інвестування зарубіжними ТНК.

Водночас наявні розбіжності в групі країн Південно-Східної Європи та СНД порівняно з середньосвітовими показниками, вказують на певні інвестиційні особливості названої групи країн із новими ринковими системами, до яких відноситься й Україна:

- *наростаюча спеціалізація регіону як постачальника сировини для іншого світу: ледь не третина всіх ПІІ останнім часом спрямовується в цю сферу (разом із позицією виробництва коксу, продуктів нафтоперегонки та ядерного палива – саме третина);*
- *явно менша частка – навіть порівняно з країнами, що розвиваються, – вкладень у переробну промисловість, що вказує на стимулювання явищ деіндустріалізації всередині регіону нових ринкових економік через механізм іноземного інвестування;*
- *явно менша частка вкладень у виробничу інфраструктуру (електроенергія, газ, водопостачання, транспорт, складське господарство, зв'язок), що вказує на незацікавленість іноземного капіталу в розвитку інфраструктурної галузі в цьому регіоні, при тому, що у світі в цілому вкладення в цю сферу помітно зростають; така політика веде до підризу перспектив нарощування конкурентоспроможності виробництва обробної промисловості та інших більш-менш складних видів економічної діяльності.*

Виникає закономірне питання: чи варто за таких структурних характеристик і далі вважати приплив ПІІ ключовим чинником модернізації економіки? Відповідь на нього очевидна.

Тенденції структурних змін у сучасній світовій економіці і в міжнародній торгівлі, пов'язані з прискореним зростанням торгівлі продукцією високотехнологічних галузей, значною мірою визначаються активністю відповідних країн у формуванні власного науково-технологічного потенціалу.

Цьому висновку не суперечить та обставина, що ТНК нині відіграють зростаючу роль у сучасних дослідженнях і розробках, володіючи, за деякими оцінками⁸¹, приблизно 3/4 загальносвітових НДДКР у цивільному секторі, а у провідних країнах світу ми спостерігаємо виразне зростання участі іноземних філій ТНК у витратах на дослідження і розробки. Адже це свідчить про певну роль цього напрямку забезпечення інновацій, проте здебільшого допоміжну: більшість країн з інтенсивною інноваційною орієнтацією проводять політику опори на власні джерела фінансування НДДКР, оскільки вбачають у цьому найважливіший інструмент підтримки високого рівня міжнародної конкурентоспроможності. Цим же, напевне, пояснюється досить виразна стриманість ТНК щодо переведення за кордон своїх процесів досліджень і розробок, намагання зберегти в країні базування найважливіші технології.

Ця орієнтація на стратегію опори передусім на національні джерела розвитку технологій, коли частка участі іноземних філій у фінансуванні витрат на НДДКР, за даними ОЕСР, знаходиться на рівні менше 20%, є характерною для таких технологічних лідерів, як США, Фінляндія, Японія. І навіть у державах, де ці показники вищі (зокрема у Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, Великій Британії, Швеції), іноземні джерела поступаються національним. Лише в окремих країнах із категорії розвинених держав – членів ОЕСР (Ірландія, Чеська Республіка, Угорщина) спостерігається переважне фінансування НДДКР з боку іноземних філій, проте ці країни відверто обрали для себе шлях імітаційного технологічного розвитку.

⁸¹ Goldin I. and Reinert K. *Globalization for Development: Trade, Finance, Aid, Migration, and Policy*. – Washington, D.C.: The World Bank and New York: Palgrave Macmillan, 2006. – P. 94.

Підсумовуючи сказане, можна зробити один принциповий висновок.

Розвиток глобалізації зовсім не дає підстав вважати, що віднині основні фактори розвитку та економічного успіху на світовій арені зміщуються у сферу зовнішньої взаємодії національних господарств, а національному уряду залишається виключно широко розкрити двері для міжнародної торгівлі та руху іноземного капіталу. Основні фактори міжнародної конкурентоспроможності та стабільного розвитку продовжують перебувати в сфері компетенції національних урядів, які своєю активною та ретельно продуманою політикою розвитку визначають результативність взаємодії зі світовим господарством: чи то буде синергетичне підсилення ендогенно сформованого потенціалу розвитку, чи, навпаки, зовнішній фактор стане чинником зростаючого пригнічення національної економіки, її деградації та врешті-решт маргіналізації в рамках світового господарства, перетворюючись на джерело ресурсів для більш розвиненого світу.

Розділ 2

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ
В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ:
МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ
АСПЕКТ

2.1. Структурні характеристики національної економіки у контексті міжнародних порівнянь

Порівняння структури економіки України з іншими країнами світу дає можливість оцінити причини і глибину падіння під час фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр.

Аналіз зміни обсягів ВВП (табл. 2.1.) показує, найглибший негативний вплив світової фінансової кризи на прибалтійські країни колишнього СРСР, де рівень спаду в 3–4 рази перевищив скорочення ВВП для ЄС-27 в цілому. У решті країн скорочення виробництва було помірнішим, а у Польщі навіть досягнуто економічного зростання порівняно з попереднім роком. Завдяки поліпшенню ситуації починаючи з I кв. 2010 року, у країнах ЄС розпочалося зростання. Внаслідок глибокої інтегрованості України у світову економіку та залежності від кон'юнктури світових ринків, початок зростання ВВП України у I кварталі 2010 р. співпав з країнами ЄС.

Таблиця 2.1

Зміна обсягів ВВП 2009 р.

Країна	Відсоток до відповідного кварталу попереднього року											
	2008 р.				2009 р.				2010 р.			
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	
Україна*	8,5	6,2	4,3	-7,8	-20,0	-18,0	-16,0	-6,8	4,9	5,9	3,4	
ЄС 27	1,8	1,7	0,6	-1,9	-5,4	-5,6	-4,0	-1,9	0,7	2,4	2,1	
Бельгія	1,9	2,1	1,5	-1,4	-4,3	-4,0	-2,5	-0,2	1,5	2,6	1,8	
Болгарія	7,2	7,1	7,1	3,8	-5,3	-3,8	-4,9	-5,8	-4,0	0,5	1,0	
Чеська Республіка	2,9	3,7	3,5	-0,2	-3,5	-5,1	-5,0	-2,9	1,0	2,9	2,5	
Данія	-0,1	1,1	-1,0	-4,3	-4,2	-7,4	-5,9	-3,3	-0,7	2,7	3,3	
Німеччина	1,9	3,0	1,0	-1,9	-6,3	-6,8	-4,4	-1,3	2,2	4,3	3,9	
Естонія	-2,2	-2,6	-4,5	-10,7	-14,6	-16,6	-15,4	-8,8	-2,6	3,1	5,0	
Ірландія	-1,3	-2,1	-1,3	-9,3	-9,2	-7,8	-7,4	-5,8	-1,2	-1,8	-0,5	
Греція	1,9	1,9	1,3	0,0	-1,5	-2,2	-2,3	-3,1	-2,4	-4,0	-4,7	
Іспанія	2,0	1,7	0,8	-1,1	-3,8	-4,5	-4,0	-2,6	-1,4	0,2	0,1	
Франція	1,6	1,2	0,2	-2,0	-3,6	-3,7	-2,5	-0,6	1,2	2,1	1,7	
Італія	0,1	-0,6	-1,3	-3,4	-6,9	-6,5	-4,0	-2,7	0,9	1,6	0,9	
Кіпр	4,8	4,1	3,3	2,3	0,7	-1,7	-2,7	-2,8	-1,1	0,5	1,8	
Латвія	0,8	-1,5	-4,7	-10,1	-17,8	-18,1	-19,1	-16,8	-6,0	-2,1	2,9	
Литва	7,3	5,7	1,9	-2,3	-14,0	-15,9	-14,5	-14,5	-2,0	1,1	1,1	
Люксембург	5,8	3,6	1,1	-4,4	-5,7	-7,9	-2,8	2,1	1,2	5,5	3,8	
Угорщина	2,0	2,3	1,6	-2,4	-7,1	-8,0	-7,5	-4,3	0,1	1,0	1,7	
Мальта	3,0	3,6	3,2	1,0	-2,4	-3,8	-2,5	0,9	4,2	4,0	3,6	

Країна	Відсоток до відповідного кварталу попереднього року										
	2008 р.				2009 р.				2010 р.		
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3
Нідерланди	3,4	3,1	1,9	-0,8	-4,5	-5,3	-3,7	-2,2	0,6	2,2	1,9
Австрія	3,4	3,0	2,4	0,0	-5,4	-5,7	-3,6	-0,9	0,1	2,4	2,4
Польща	6,5	6,0	5,6	2,8	0,6	1,1	1,2	3,5	2,7	3,6	4,8
Португалія	0,7	0,9	0,4	-1,8	-3,9	-2,9	-2,4	-0,8	1,5	1,6	1,0
Румунія	8,5	9,6	9,4	3,1	-6,2	-8,7	-7,1	-6,5	-2,6	-0,5	-2,5
Словенія	6,3	5,9	3,8	-0,8	-8,4	-9,4	-8,8	-5,7	-1,2	2,1	1,7
Словаччина	9,5	6,9	6,3	1,4	-5,1	-5,4	-5,0	-3,6	4,7	4,2	3,8
Фінляндія	3,5	2,6	1,0	-3,0	-9,0	-9,7	-8,2	-5,2	-0,2	4,9	3,7
Швеція	0,4	2,2	0,5	-5,2	-6,6	-7,1	-6,4	-1,3	2,7	5,0	6,9
Велика Британія	1,7	0,8	-0,6	-2,0	-6,0	-6,5	-4,3	-2,7	-0,6	2,5	2,6
Ісландія	4,1	0,7	-0,2	-0,4	-4,3	-6,0	-8,2	-8,5	-7,3	-7,5	-1,6
Норвегія	-0,7	4,6	0,1	-0,8	1,3	-5,0	-0,9	-1,1	-0,8	1,6	-1,4
Швейцарія	3,1	3,2	1,7	-0,3	-3,0	-3,3	-1,7	0,3	2,1	2,8	3,0
Хорватія	4,3	3,4	1,6	0,2	-6,7	-6,3	-5,7	-4,5	-2,5	-2,5	:
Туреччина	7,0	2,6	0,9	-7,0	-14,6	-7,6	-2,7	6,0	11,8	10,2	5,5
Японія	1,4	-0,3	-1,1	-4,5	-10,4	-7,0	-6,3	-1,4	5,9	3,5	5,3

Примітка: * дані для України: веб-сторінка Держкомстату України/статистична інформація/національні рахунки.

Джерело: веб-сторінка Євростату Eurostat news releases on the Internet [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://ec.europa.eu/eurostat>> Selected Principal European Economic Indicators [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://ec.europa.eu/eurostat/euroindicators>>.

Місце України у світовій економіці характеризує рівень ВВП у розрахунку на одну особу, визначений з урахуванням паритетів купівельної спроможності за результатами Глобального раунду міжнародної програми зіставлень у цінах 2005 р. в доларах США (табл. 2.2).

Наведені дані показують, що Україна має найнижчий рівень ВВП на одну особу серед зазначених країн Європи та СНД, що було обумовлено одним із найглибших спадів виробництва ВВП у 1991–1999 рр. Таке падіння ВВП, яке перевищило 50% початкового рівня спостерігалось лише в Грузії, Молдові та Киргизстан.

Загалом за період, який розглядається, ВВП України скоротився на 36,7% і склав 63,3% від рівня 1990 р. Зокрема, світова криза призвела до падіння ВВП у 2009 р. на 14,8%. Враховуючи скорочення населення, падіння ВВП України порівняно з 1990р. у розрахунку на одну особу було дещо нижчим – 28,7%.

Таблиця 2.2

**Розрахунок ВВП на одну особу, з урахуванням паритетів
купівельної спроможності, дол. США у постійних цінах 2005 р.**

Країна (за рівнем ВВП у 2009 р.)	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Люксембург	42670	48399	61047	68358	74102	73893	69860
Норвегія	32115	37527	43633	47309	48822	48550	47252
Сполучені Штати	32189	34111	39750	42664	43801	43397	41890
Швейцарія	32996	32009	34706	35777	37847	38076	36894
Нідерланди	26278	28456	33691	35103	37577	38140	36454
Ірландія	17672	21577	32383	38614	40936	38795	35653
Канада	27120	27911	32634	35212	36359	36077	34694
Австрія	25770	27573	31691	33403	35568	36188	34671
Ісландія	25630	24745	29865	35014	36872	36299	33855
Бельгія	25067	26676	30382	32134	33491	33555	32384
Німеччина	25692	27834	30545	31359	33358	33747	32250
Данія	25442	28067	31656	33189	34597	34010	32063
Швеція	24531	24635	29140	32695	34643	34159	32043
Велика Британія	23696	25357	29585	32718	34109	33858	31965
Фінляндія	23297	21889	27316	30684	33467	33619	30775
Франція	24322	25217	28339	29686	30664	30558	29592
ЄС-27	„	„	24875	26862	28409	28490	27204
Іспанія	19682	21002	25123	27371	28519	28310	27057
Італія	23770	25264	27711	28138	28760	28164	26554
Греція	17474	17763	20499	24567	26549	26775	26109
Ізраїль	„	20549	23175	23391	25130	25734	25941
Кіпр	„	20126	22728	24403	25820	26448	25760
Словенія	„	15935	19717	23489	26335	27278	24819
Мальта	„	„	20526	20963	22220	22610	22082
Чеська Республіка	16317	15596	16884	20362	22883	23206	22080
Португалія	16176	17495	21098	21290	21989	21965	21379
Словаччина	„	10815	12696	16171	19358	20450	19429
Угорщина	12811	11516	13927	16934	17740	17918	16745
Польща	8179	9071	11812	13783	15653	16456	16711
Хорватія	„	9880	12162	15197	16811	17468	16453
Естонія	9630	7598	11081	16527	19612	18639	16055
Литва	12275	7384	9516	14194	17007	17596	15086
Російська Федерація	12670	7845	8596	11856	14015	14766	13606
Латвія	10997	6270	8528	13038	16265	15644	12899
Туреччина	7912	8548	9729	11389	12439	12349	11661
Болгарія	7930	7305	7271	9834	11265	12015	11478
Білорусь	6450	4200	5816	8541	10278	11356	11382
Румунія	7776	7178	6945	9384	10855	11701	10909
Казахстан	7096	4497	5405	8699	10258	10467	10594
Сербія	„	„	6435	8515	9654	10230	9911

Країна (за рівнем ВВП у 2009 р.)	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
СНД-11	..	5634	6106	8507	10071	10586	9846
Чорногорія	6557	7906	9454	10067	9478
Македонія	8022	6550	7324	7876	8752	9170	9071
Азербайджан	..	1918	2565	4579	7500	8196	8845
Албанія	3697	3486	4572	6000	6655	7140	7346
Боснія та Герцоговина	4597	5552	6263	6624	6431
Туркменістан	..	3061	3541	4201	5082	5541	5803
Україна	8108	3920	3706	5605	6578	6766	5770
Вірменія	..	1663	2157	3904	5012	5354	4568
Грузія	5417	1758	2502	3611	4409	4516	4338
Узбекистан	1969	1435	1603	1959	2256	2433	2601
Республіка Молдова	3974	1893	1657	2362	2562	2768	2592
Киргизстан	2525	1232	1510	1737	1910	2053	2102
Таджикистан	3203	1121	985	1413	1558	1646	1674

Джерело: веб-сторінка Європейської статистичної комісії ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://w3.unece.org/pxweb/dialog/Saveshow.asp>>.

Аналогічні результати за період 1990–2009 рр. мають зазначені вище Грузія (80%), Киргизстан (83%) і Молдова (65%) і Таджикистан (52%). Натомість подвоєння ВВП у розрахунку на одну особу за цей же період досягли Польща (204%), Ірландія (202%) та Албанія (199%), Білорусь збільшила його на 76%, Естонія і Люксембург – в 1,6 рази, майже в півтора раза збільшився цей показник у Казахстані, Туреччині, Норвегії, Болгарії та Румунії. Досить низькі темпи зростання (107%) демонструє Російська Федерація.

Для України критичною є втрата позицій 1990 р., не лише відносно країн, які перевищували її, але й тих, які мали нижчий рівень. Так Білорусь і Казахстан на сьогодні майже вдвічі випереджають Україну за рівнем ВВП на одну особу (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Рівень ВВП України в розрахунку на одну особу
відносно інших країн, %**

ВВП України відносно:	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Російської Федерації	64,0	50,0	43,1	47,3	46,9	45,8	42,4
Білорусі	125,7	93,3	63,7	65,6	64,0	59,6	50,7
Казахстану	114,3	87,2	68,6	64,4	64,1	64,6	54,5
Польщі	99,1	43,2	31,4	40,7	42,0	41,1	34,5
США	25,2	11,5	9,3	13,1	15,0	15,6	13,8

Джерело: власні розрахунки за даними Держкомстату України та ЄЕК ООН.

Зміни у виробництві ВВП України характеризуються зростанням частки виробництва послуг на протипагу скороченню виробництва товарів (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Частка товарів і послуг у ВДВ України,
% до ВДВ видів діяльності**

Показник	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Товари	58,7	54,4	44,7	43,5	42,0	39,8	35,4
Послуги	41,3	45,6	55,3	56,5	58,0	60,2	64,6

Джерело: власні розрахунки за даними Держкомстату.

За 1995–2009 рр. частка ВДВ у виробництві товарів скоротилася майже на третину. Варто звернути увагу на те, що, хоча за створеною ВДВ виробництво послуг перевищує виробництво товарів, вартість випуску має протилежне співвідношення і у 2009 році випуск товарів становив 52,6%, а послуг – 47,4%. Що обумовлено тим, що виробництво товарів потребує відносно більшого проміжного споживання.

Детальна структура виробництва ВДВ указує на істотне скорочення частки виробництва сільського господарства, будівництва (більш ніж удвічі) та промисловості при відповідному зростанні частки послуг, насамперед фінансових і послуг підприємцям (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Частка виробництва ВДВ України за видами діяльності,
% до ВДВ видів діяльності**

Показник	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Сільське, лісове та рибне господарство	15,0	16,8	10,3	8,4	7,2	7,6
Промисловість	36,7	33,7	30,3	30,8	30,2	28,8
Будівництво	7,0	3,9	4,1	4,3	4,6	3,4
Торгівля, готелі і ресторани, транспорт	20,2	24,1	26,7	26,7	26,2	26,5
Фінансові послуги та послуги підприємцям	7,2	7,8	12,7	13,2	16,2	17,9
Інші послуги	13,9	13,7	15,9	16,6	15,6	15,8
Усього за видами діяльності	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: власні розрахунки за даними Держкомстату.

Відповідні зміни структури виробництва щодо збільшення частки послуг характерні і для інших країн Європи та СНД. Проте саме надвисокі темпи зростання частки послуг у ВДВ були притаманними країнам із низьким рівнем розвитку: Молдови і Таджикистану (в 1,8 раза більше порівняно з 1995 р.), Грузії (1,6), України та Вірменії (1,5), Киргизстану (1,4 раза). Натомість країни, що мали високі темпи розвитку, демонстрували помірні темпи зростання частки послуг: Польща, Естонія, Російська Федерація (1,1 раза більше), Казахстан та Білорусь (без змін). Азербайджан навіть на третину скоротив частку послуг у ВДВ.

Високий рівень послуг у складі ВДВ був характерним для старих членів Євросоюзу. На сьогодні для ЄС-27 він складає 73,4%, а найвищі позиції посідають Люксембург (85%), Кіпр, Франція та Греція (78%). Серед пострадянських країн до них наблизилась Латвія (76%), Молдова та Естонія (71%), Грузія та Литва (70%). В Україні у 2009р. частка виробництва послуг (65%) істотно зросла порівняно з попереднім роком (60%), вивівши її на середню позицію за цим співвідношенням. Зараз вона займає середню позицію поряд із Болгарією, Польщею та Росією. Низький рівень послуг характерний для Білорусі (48%), Вірменії (47%) та Азербайджану (32%) (табл. 2.6).

Сільське господарство вносить вагомий вклад у формування ВДВ України (8%), що характерне для більшості пострадянських країн та країн східної Європи, тоді як середній рівень для країн Євросоюзу складає 2%. За часткою промисловості близькими до України (25%) є Німеччина (22,2%), Румунія (26,4%), Російська Федерація (27,3%), Словаччина (25,6%), Чехія (30,4%) та Білорусь (30,8%), рівень яких перевищує середній для Євросоюзу (18,2%). Натомість, за часткою будівництва у ВДВ Україна (2,6%) займає останнє місце серед розглянутих країн, тоді як середній рівень для країн ЄС є майже вдвічі вищим (6,4%). Слід відзначити що внесок цієї галузі істотно варіює, і не має чіткої залежності від економічного розвитку країни. Діяльність торгівлі і транспорту не є такою диференційованою за країнами, і Україна має середній рівень цієї галузі (26,7%), який дещо перевищує рівень ЄС- 27 (21,3%). Фінансові та підприємницькі послуги в Україні (20,3%) є нижчими, ніж у країнах ЄС (28,5%), що є характерним для пострадянських та східноєвропейських країн.

Таблиця 2.6

**Галузева структура виробництва валової доданої вартості
за 2009 р., %**

Країна	Сільське, лісове та рибне господарство	Промис- ловість	Будів- ництво	Торгівля, готелі і ресторани, транспорт	Фінансові послуги та послуги підприємцям	Інші послуги
ЄС - 27	1,8	18,2	6,4	21,3	28,5	23,6
Вірменія	18,2	15,1	19,4	23,4	9,9	14,0
Австрія	1,5	21,8	7,3	23,5	23,7	22,1
Азербайджан	7,1	53,1	7,9	17,6	4,6	9,7
Білорусь	9,3	30,8	12,1	22,6	11,8	13,5
Бельгія	0,7	16,3	5,4	21,7	30,5	25,4
Боснія та Герцоговина	8,8	20,0	6,2	25,5	14,7	24,8
Болгарія	5,6	21,4	8,9	25,4	23,0	15,7
Хорватія	6,7	19,1	8,0	23,7	24,4	18,0
Кіпр	2,1	9,6	9,0	25,9	28,1	25,3
Республіка Чехія	2,3	30,4	7,4	24,3	18,3	17,5
Данія	0,9	17,3	4,9	19,5	27,5	29,8
Естонія	2,6	19,5	7,0	25,4	24,8	20,8
Фінляндія	2,7	21,2	7,0	19,5	25,0	24,7
Франція	1,7	12,4	6,4	19,0	33,7	26,7
Грузія	9,5	15,0	6,0	28,2	10,3	31,0
Німеччина	0,8	22,2	4,3	17,5	31,1	24,1
Греція	3,2	13,3	4,6	33,1	20,1	25,7
Угорщина	3,3	25,1	4,4	21,3	23,5	22,6
Ірландія	1,0	24,5	5,6	17,9	27,2	20,5
Ізраїль	2,1	16,5	4,9	16,8	36,5	23,3
Італія	1,8	18,8	6,3	22,2	28,8	22,1
Казахстан	6,2	31,0	8,0	24,4	21,2	9,2
Киргизстан	23,9	16,1	6,2	29,2	8,9	15,7
Латвія	3,3	14,0	6,6	28,0	26,1	22,2
Литва	3,4	20,5	6,4	32,0	16,5	20,8
Люксембург	0,3	8,1	5,3	19,7	48,4	16,8
Мальта	1,8	16,0	3,4	23,3	24,3	31,2
Молдова	9,8	15,2	4,0	31,1	17,9	22,0
Чорногорія	10,0	13,5	6,5	32,1	15,0	22,8
Нідерланди	1,7	17,9	6,0	20,3	28,2	25,9
Норвегія	1,2	35,2	5,3	16,3	19,5	22,5
Польща	3,6	23,0	7,3	27,0	18,3	18,5
Португалія	2,3	16,7	6,1	25,5	23,5	25,4
Румунія	7,0	26,4	10,9	23,6	16,8	15,4
Російська Федерація	4,7	27,3	5,5	30,3	17,6	14,6

Країна	Сільське, лісове та рибне господарство	Промисловість	Будівництво	Торгівля, готелі і ресторани, транспорт	Фінансові послуги та послуги підприємцям	Інші послуги
Словаччина	3,9	25,6	9,5	24,4	19,1	16,9
Словенія	2,4	23,2	7,9	22,0	23,3	21,2
Іспанія	2,6	15,3	10,8	24,6	23,6	23,0
Швеція	1,8	19,8	5,2	20,1	25,7	28,3
Швейцарія	1,2	21,2	5,6	22,0	23,5	26,5
Таджикистан	20,6	19,6	11,3	35,5	3,8	9,3
Македонія	11,2	21,6	5,9	25,4	15,5	20,4
Туреччина	9,1	20,9	4,2	29,4	23,9	12,4
Україна 2008	7,6	28,8	3,4	26,5	17,9	15,8
Україна 2009	7,7	25,0	2,6	26,7	20,3	17,7
Велика Британія	0,7	14,9	6,1	20,4	33,5	23,9

Джерело: веб-сторінка Європейської статистичної комісії ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://unstats.un.org/unsd/snaama/resQuery.asp>>.

Порівняно з 1993 р. Україна має один із найнижчих показників зростання ВВП, проте за видами економічної діяльності тенденції є протилежними (табл. 2.7).

Вироблена додана вартість сільського господарства України скоротилася на 1,8%, що близько до показників Чеської Республіки, Казахстану, Румунії та Росії. Натомість вагоме зростання (більш ніж удвічі) демонстрували Словаччина та Вірменія, у півтора рази – Киргизстан, Угорщина та Естонія. За рівнем падіння у промисловості Україну (-27,7%) перевершив лише Киргизстан, де промислове виробництво скоротилося майже вдвічі. Словаччина, Польща, Фінляндія та Чехія за цей же час наростили обсяг промислового виробництва у 2–3 рази. Катастрофічно, не маючи близьких аналогів серед інших країн, скоротилося в Україні будівництво, натомість Вірменія збільшила його обсяги за цей період у 6,7 рази, Румунія, Казахстан та Латвія – утричі. Хоча у торгівлі і відбулося певне зростання (на 7,9%), воно виявилось найнижчим серед наведених країн. Вшестеро рази зросла торговельна діяльність у Вірменії, утричі – у Киргизстані, Латвії та Румунії. Фінансова діяльність стрімко зростала в усіх країнах за винятком Киргизстану. Передові позиції тут займали Ісландія та Литва, де обсяги цих послуг майже потроїлися. Україна за цим показником, який зріс більш ніж удвічі, також зайняла одне з чільних місць. Зростання інших послуг в Україні на 4% також було одним із найнижчих.

Таблиця 2.7

**Темпи зростання валової доданої вартості видів діяльності,
2009 р. до 1993 р., %**

Країна	ВВП	Сільське, лісове та рибне господарство	Промис- ловість	Будів- ництво	Торгівля, готелі і ресторани, транспорт	Фінансові послуги та послуги підприємцям	Інші послуги
Азербайджан	381,2
Вірменія	309,2	209,2	169,4	665,8	573,5
Ірландія	237,7
Грузія	210,1
Словаччина	207,9	235,8	271,9	204,7	162,5	198,4	148,0
Польща	206,8	113,6	252,1	177,6	196,0	238,5	149,8
Узбекистан	204,3
Білорусь	203,5
Естонія	201,1	150,4	184,2	232,9	206,6	236,1	151,3
Латвія	188,9	124,4	132,9	253,2	255,9	241,6	149,6
Казахстан	187,3	86,3	171,0	283,0	200,5	222,1	159,7
Люксембург	185,0
Литва	178,4	114,1	172,6	148,1	191,3	271,7	158,1
Ісландія	169,4	92,3	160,6	125,5	209,5	271,7	159,8
Туреччина	166,2	124,8	171,6	129,5	181,6	216,8	145,8
Греція	162,1
Румунія	159,0	101,9	149,7	305,9	254,8	143,8	95,5
Фінляндія	158,2	111,1	212,1	111,6	158,7	164,8	115,7
Іспанія	158,1	124,5	124,1	176,2	145,0	187,4	166,6
Чеська Респ.	155,9	85,4	199,7	100,3	194,2	134,4	107,8
Норвегія	152,7	125,6	122,6	125,7	205,5	180,4	133,8
Болгарія	150,1
Угорщина	148,9	156,6	172,6	133,3	153,1	139,0	118,8
Швеція	148,8	128,5	193,2	121,3	177,7	149,6	116,1
Киргизстан	148,4	168,9	58,8	152,8	304,9	81,4	129,8
Нідерланди	145,4	123,8	125,0	115,7	176,4	166,6	126,7
Велика Брит.	144,3	91,9	96,5	113,6	152,4	171,9	120,6
Таджикистан	141,2
РФ	138,9	103,8	110,3	122,3	177,8	173,3	118,7
Австрія	138,7	105,5	149,4	113,9	134,0	175,7	120,8
Бельгія	136,6	96,8	123,0	132,1	115,8	175,8	127,3
Португалія	136,4	85,0	129,5	100,0	138,0	174,7	120,8
Франція	133,0	121,5	120,1	105,1	145,9	144,2	123,7
Данія	131,2	120,0	112,0	112,2	143,3	152,9	121,1
Швейцарія	128,7	100,6	126,3	98,1	127,3	145,8	121,5
Німеччина	121,5	109,1	106,5	67,2	133,8	149,1	125,8
Італія	117,0	107,1	98,7	107,5	123,5	129,0	113,5
Респ. Молдова	92,1
Україна	89,5	98,2	72,3	16,8	107,9	212,6	104,0

Джерело: веб-сторінка Європейської статистичної комісії ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://unstats.un.org/unsd/snaama/resQuery.asp>>.

Склад ВВП за категоріями кінцевого використання, який характеризує кінцеві споживчі витрати, валове нагромадження та зовнішньоекономічні зв'язки, наведений в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Валовий внутрішній продукт за категоріями кінцевого використання за 2009 рік

Країна	ВВП	Витрати на кінцеве споживання		Валове нагромадження основного капіталу	Сальдо експорту-імпорту	Експорт	Імпорт
		домашніх господарств	загального державного управління				
Люксембург	69860	25408	11821	13121	20058	120015	99957
Норвегія	47252	21594	10313	10107	6183	20050	13867
США	41890	29770	6870	6730	-1181	4848	6029
Швейцарія	36894	21917	4177	7657	3630	19213	15583
Нідерланди	36454	16903	9904	6815	3034	26069	23035
Ірландія	35653	17194	6143	6097	6405	31655	25251
Канада	34694	20880	7234	7197	-484	10620	11104
Австрія	34671	18831	6664	7154	1888	17649	15761
Ісландія	33855	16329	8881	3892	3584	13296	9713
Бельгія	32384	16826	7516	6841	813	24660	23847
Німеччина	32250	18981	6385	5725	1452	13892	12440
Данія	32063	15910	9260	6046	1353	16333	14980
Швеція	32043	16169	8707	5706	1919	15535	13616
Велика Британія	31965	20922	7181	4935	-737	8178	8915
Фінляндія	30775	16723	7128	5803	1516	12958	11443
Франція	29592	17507	7361	5960	-739	7079	7817
Іспанія	27057	15305	5618	6815	-807	6613	7420
Італія	26554	16123	5722	5010	-272	6129	6401
Греція	26109	19303	4968	4610	-2741	5032	7773
Ізраїль	25941	..	6379	4665	479	10158	9679
Кіпр	25760	17973	5039	5333	-1726	10593	12319
Словенія	24819	13995	5002	6193	-136	15561	15697
Мальта	22082	14320	4758	2778	122	16049	15927
Чеська Республіка	22080	11112	4615	5256	1318	18038	16720
Португалія	21379	14437	4568	4262	-1955	6189	8144
Словачія	19429	11126	3623	4112	644	14695	14051
Угорщина	16745	8927	3735	3685	1159	14844	13685
Польща	16711	10387	3002	3679	-200	6380	6580
Хорватія	16453	9609	3140	4284	-892	6238	7130
Естонія	16055	8794	3199	3971	702	11417	10716
Литва	15086	9896	3066	2758	48	9375	9328

Країна	ВВП	Витрати на кінцеве споживання		Валове нагромадження основного капіталу	Сальдо експорту-імпорту	Експорт	Імпорт
		домашніх господарств	загального державного управління				
Російська Федерація	13606	7806	2224	2743	1457	4603	3146
Латвія	12899	8331	2328	2762	-163	6537	6700
Туреччина	11661	8381	1624	2025	-33	2641	2674
Болгарія	11478	8206	1765	2826	-1386	6004	7391
Білорусь	11382	6723	1763	4668	-1096	5706	6802
Румунія	10909	8158	1715	3051	-1673	3848	5522
Казахстан	10594	5624	1200	3584	702	4659	3957
Азербайджан	8845	3125	541	2263	2896	6780	3884
Боснія та Герцоговина	6431	6088	1312	1561	-2180	2127	4307
Україна	5770	4384	1050	1006	-443	2266	2709
Вірменія	4568	3683	457	1328	-925	766	1691
Республіка Молдова	2592	2429	480	626	-971	1298	2269
Киргизстан	2102	1902	320	522	-472	925	1397
Таджикистан	1674	1827	183	205	-858	898	1756

Джерело: веб-сторінка Європейської статистичної комісії ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://unstats.un.org/unsd/snaama/resQuery.asp>>.

Україна займає одне з останніх місць (табл. 2.8) не тільки за рівнем ВВП на душу населення, випереджаючи Вірменію, Молдову, Киргизстан і Таджикистан, а й за рівнем витрат на кінцеве споживання, де вона додатково випереджає Азербайджан. Проте, у валовому нагромадженні основного капіталу рівень України нижчий навіть від Азербайджану та Вірменії. Завдяки девальвації гривні у 2008р. Україна має незначне від'ємне сальдо зовнішньоекономічних зв'язків, займаючи середню позицію. Найвищим позитивним сальдо серед країн СНД відзначаються Азербайджан та Росія, а найнижчим – Білорусія, Молдова та Вірменія. Хоча зовнішньоекономічні зв'язки є суттєвими для України, абсолютний рівень експорту та імпорту у розрахунку на одну особу є достатньо низьким. За рівнем експорту Україна перевищує Туреччину, Молдову, Киргизстан і Вірменію, а за рівнем імпорту – Азербайджан, Туреччину, Росію, Молдову, Вірменію й Киргизстан. Аналіз структури ВВП показує основні відмінності між країнами у спрямуванні коштів на споживання та нагромадження (табл. 2.9).

**Структура валового внутрішнього продукту
за категоріями кінцевого використання за 2009 р.**

Країна	ВВП	Кінцеві споживчі витрати				Валове нагро-мадження основного капіталу	Сальдо експорту-імпорту	Експорт	Імпорт
		домашніх господарств та НКО	загального державного управління						
			всього	індивідуальні	колективні				
Північна Америка-2	100	70	17	„	„	16	-3	13	15
ЄС-27	100	59	22	„	„	19	1	37	36
Єврозона-16	100	58	22	„	„	20	1	36	35
Вірменія	100	81	13	5	8	33	-28	16	44
Австрія	100	54	20	„	„	21	5	51	46
Азербайджан	100	43	13	5	8	20	26	50	23
Білорусь	100	56	17	10	7	37	-11	51	62
Бельгія	100	52	25	„	„	21	3	73	70
Боснія та Герцеговина	100	91	24	11	13	23	-23	32	55
Болгарія	100	66	16	7	9	24	-8	48	56
Канада	100	59	22	„	„	22	-2	29	30
Хорватія	100	57	20	„	„	25	-3	36	39
Кіпр	100	69	20	9	11	20	-6	39	45
Чеська Республіка	100	51	22	„	„	22	6	69	64
Данія	100	49	30	„	„	18	4	47	44
Естонія	100	52	22	12	10	22	6	65	59
Фінляндія	100	55	25	17	9	20	2	37	35
Франція	100	58	25	16	9	21	-2	23	25
Грузія	100	82	25	5	19	15	-19	30	49
Німеччина	100	59	20	12	8	18	5	41	36
Греція	100	75	19	8	12	17	-11	19	30
Угорщина	100	53	22	12	10	21	5	77	72
Ісландія	100	51	26	18	9	14	9	53	44
Ірландія	100	51	19	13	6	15	15	91	75
Ізраїль	100	57	24	13	12	17	2	35	32
Італія	100	60	22	„	„	19	0	24	24
Казахстан	100	47	12	6	6	28	8	42	34
Киргизстан	100	91	19	10	9	27	-24	56	81
Латвія	100	62	20	9	11	21	-1	44	45
Литва	100	69	22	13	9	17	-1	55	56
Люксембург	100	34	17	10	6	17	33	168	135
Мальта	100	63	22	11	11	15	1	74	74
Республіка Молдова	100	89	24	18	6	22	-37	37	73

Країна	ВВП	Кінцеві споживчі витрати				Валове нагро-мадження основного капіталу	Сальдо експорту-імпорту	Експорт	Імпорт
		домашніх господарств та НКО	загального державного управління						
			всього	індивідуальні	колективні				
Чорногорія	100	84	22	10	12	27	-33	32	65
Нідерланди	100	46	28	17	12	19	7	69	62
Норвегія	100	43	22	15	7	22	15	42	28
Польща	100	61	18	11	8	21	0	39	39
Португалія	100	67	21	12	9	19	-8	28	36
Румунія	100	63	18	„	„	26	-6	31	37
Російська Федерація	100	55	20	10	10	21	7	28	20
Словаччина	100	61	20	9	11	21	0	71	71
Словенія	100	55	20	12	8	24	1	58	57
Іспанія	100	57	21	„	„	24	-2	23	26
Швеція	100	49	28	20	8	18	7	48	42
Швейцарія	100	58	11	„	„	20	11	52	41
Таджикистан	100	90	9	6	3	26	-37	24	62
Македонія	100	„	19	„	„	20	-22	39	61
Туреччина	100	72	15	„	„	17	-1	23	24
Україна	100	65	20	13	7	18	-2	46	48
Велика Британія	100	65	24	15	9	15	-2	28	30
США	100	71	17	„	„	16	-3	11	14

Джерело: веб-сторінка Європейської статистичної комісії ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://unstats.un.org/unsd/snaama/resQuery.asp>>.

За часткою витрат на кінцеве споживання домашніх господарств у ВВП Україна досить високу позицію (65%). Слід зазначити, що країни, які мають найвищі показники кінцевого споживання домашніх господарств (Киргизстан, Боснія та Герцеговина, Таджикистан, Молдова, Чорногорія, Грузія та Вірменія, досягають цього за рахунок великого від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі. Натомість, Люксембург, Норвегія, Азербайджан, Нідерланди, Казахстан, які мають з високе позитивне сальдо, характеризуються низькою часткою споживчих витрат у ВВП. Рівень витрат загального державного управління України (20%) є середнім і дещо нижчим, від ЄС (22%), а от колективні витрати, які спрямовуються на утримання органів державного управління, науки та інші колективні потреби суспільства, в Україні є одними з найнижчих (7%), що є майже втричі нижче ніж у Грузії (19%) Частка валового нагромадження основного капі-

талу, яка внаслідок кризи істотно скоротилася (18%), як і у країнах ЄС, проте є у півтора-два рази нижчою, ніж у Білорусії, Вірменії, Казахстані, Киргизстані. Девальвація гривні скоротила негативне сальдо зовнішньоекономічних зв'язків України та сприяла зменшенню експорту та імпорту, внаслідок чого Україна за цими показниками займає середні позиції серед інших країн.

Процеси структуроутворення в економіці України показують диспропорції відносно кінцевого споживання та нагромадження основного капіталу, що може негативно вплинути на можливості і результати подолання кризових явищ 2008–2010 рр. Це своєю чергою закладає ризики для подальшого економічного розвитку України.

Підтвердженням звуження можливостей подальшого економічного розвитку України є розгляд зміни зазначених показників за 2008 р. порівняно з 1993 р. (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Зміни показників у 2008 р. порівняно з 1993 р.

Країна	ВВП	Витрати на кінцеве споживання		Валове нагромадження основного капіталу	Експорт	Імпорт	Відношення темпів зростання споживання домашніх господарств до ВНОК
		домашніх господарств	загального державного управління				
Азербайджан	318	284	150	1974	1727	1974	12
Естонія	227	252	154	290	312	290	76
Беларусь	215	329	131	198	219	198	109
Латвія	215	227	133	260	268	260	51
Польща	208	199	171	458	490	458	61
Словаччина	204	198	154	341	288	341	128
Казахстан	196	133	150	170	115	170	76
Ірландія	190	164	166	348	315	348	96
Чеська Республіка	153	170	123	374	419	374	100
Угорщина	153	140	102	667	494	667	76
Греція	151	150	162	190	198	190	91
Фінляндія	150	151	124	246	239	246	92
Люксембург	148	127	150	234	239	234	88
Російська Федерація	145	202	131	254	320	254	168
Ісландія	140	125	135	194	155	194	117
Швеція	139	135	105	233	209	233	80
Норвегія	136	156	135	136	179	136	83
Іспанія	135	131	159	207	238	207	85

Країна	ВВП	Витрати на кінцеве споживання		Валове нагромадження основного капіталу	Експорт	Імпорт	Відношення темпів зростання споживання домашніх господарств до ВНОК
		домашніх господарств	загального державного управління				
Велика Британія	135	142	126	179	195	179	97
Нідерланди	135	126	142	216	222	216	91
Канада	131	140	115	134	161	134	85
Австрія	131	120	127	214	186	214	104
Португалія	128	132	139	186	193	186	110
США	128	136	112	179	201	179	104
Киргизстан	128	132	71	106	92	106	70
Бельгія	128	119	123	171	167	171	87
Данія	123	123	131	182	220	182	78
Франція	122	128	114	165	192	165	94
Німеччина	120	117	122	253	222	253	106
Швейцарія	115	113	107	176	175	176	93
Італія	110	114	110	127	150	127	98
Україна	101	212	88	168	249	168	376
Республіка Молдова	93	223	88	301	389	301	243

Джерело: власні розрахунки за даними ЄЕК ООН.

За даними аналізу (табл. 2.10), Україна із приростом ВВП на 1,0% за 2009 р. проти 1993 р., займає передостаннє місце серед перелічених країн. Маючи одне з останніх місць за кінцевими витратами загального державного сектора (-12,1%) та останнє місце за валовим нагромадженням основного капіталу (-43,6%) Україна, однак подвоїла кінцеве споживання домашніх господарств (+112,0%), що порушує відтворювальні пропорції ВВП. Подібна ситуація щодо перевищення темпів зростання споживання домогосподарств (у 1,5–2 рази) над темпами росту ВВП спостерігається також у Молдові, Білорусії та Російській Федерації. При цьому лише в Україні та Молдові валове нагромадження основного капіталу скоротилося. Варто зазначити, що тенденція істотного (понад 1,5 рази) перевищення зростання споживання над нагромадженням також є характерною лише для України, Молдови та Російської Федерації. У переважній більшості інших країн темпи зростання валового нагромадження були істотно вищими від зростання споживання.

Порівняння темпів зростання окремих категорій кінцевого використання до ВВП у 2008 р. порівняно з 1992 р. дає можливість ідентифікувати фактори економічного розвитку України (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Відношення темпів зростання окремих категорій кінцевого використання до ВВП у 2008 р. порівняно з 1992 р.

Країна	Відносні темпи зростання до ВВП		Відносні темпи зростання фактичного кінцевого споживання домашніх господарств до валового нагромадження основного капіталу
	фактичного кінцевого споживання домашніх господарств	валового нагромадження основного капіталу	
Білорусь	192,2	130,0	147,9
Україна	177,1	73,6	240,5
Російська Федерація	152,4	74,7	204,0
Киргизстан	120,6	115,6	104,3
Литва	118,8	250,5	47,4
Норвегія	110,6	149,6	73,9
Чеська Республіка	107,5	115,7	92,9
США	105,0	121,3	86,6
Португалія	104,8	102,7	102,1
Велика Британія	103,8	119,3	87,0
Канада	103,0	130,1	79,2
Франція	102,7	112,0	91,8
Болгарія	99,4	266,2	37,4
Данія	98,3	137,1	71,7
Греція	97,6	119,0	82,0
Італія	97,2	102,5	94,8
Польща	96,8	158,3	61,2
Іспанія	96,5	120,2	80,3
Швейцарія	95,8	106,4	90,0
Ісландія	93,7	128,0	73,2
Угорщина	93,7	133,1	70,4
Німеччина	93,5	94,1	99,3
Фінляндія	92,0	100,4	91,7
Нідерланди	91,9	108,5	84,7
Бельгія	90,8	110,3	82,3
Швеція	90,1	118,5	76,0
Австрія	87,8	89,9	97,7
Ірландія	85,4	107,3	79,6
Люксембург	80,1	129,4	61,9

Джерело: власні розрахунки за даними ЄЕК ООН.

За період 1993–2008 рр., насамперед у пострадянських країнах, темпи зростання фактичного кінцевого споживання домашніх господарств істотно (у 1,5–2 рази) випереджали темпи зростання ВВП, тоді як в Україні та Російській Федерації валове нагромадження основного капіталу скоротилося приблизно на чверть. Варто зазначити, що тенденція перевищення зростання споживання над нагромадженням (у 1,5–2,4 рази) є характерною лише для України, Російської Федерації та Білорусії. Переважно в інших країн темпи зростання валового нагромадження були істотно вищими від зростання споживання.

Структурні характеристики економіки України порівняно з іншими країнами є такими:

Серед інших країн Європи найглибший негативний вплив світова фінансова криза спричинила на прибалтійські країни колишнього СРСР, де рівень спаду в 3–4 рази перевищив рівень ЄС-27. У решті країн скорочення виробництва було більш помірним. Терміни закінчення спаду в Україні співпадають з європейськими, що свідчить про глибоку інтеграцію України до світового ринку.

Україна має один із найнижчих рівнів ВВП на одну особу серед країн Європи, що обумовлено одним із найглибших спадів виробництва ВВП у 1991–1999 рр. Зараз ВВП України становить лише 63% від рівня 1990 р. Аналогічні результати за цей період мають Грузія, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. Натомість подвоєння ВВП у розрахунку на одну особу за цей же період досягли Польща, Ірландія та Албанія, Білорусь збільшила його в 1,8 рази, Естонія і Люксембург – в 1,6 рази, майже в півтора рази збільшився цей показник у Казахстані, Туреччині, Норвегії, Болгарії та Румунії. Досить низькі темпи зростання (107%) демонструє Російська Федерація.

Скорочення ВВП України за 2009 р. було обумовлене падінням у будівництві, переробній промисловості й торгівлі. Однією з причин стали обмеження інвестиційних можливостей, внаслідок чого скоротився попит на продукцію будівництва, виробництво машин інвестиційного призначення та будівельних матеріалів поряд зі скороченням зовнішнього попиту на продукцію металургії. Зменшення обсягів оптового товарообороту викликано зменшенням купівельної спроможності підприємств, обороту роздрібною торгівлі – зменшенням реальних наявних доходів населення.

Незважаючи на фінансовий характер кризи, єдиною сферою, де відбулося істотне зростання, була оплата послуг фінансових посередників, що обумовлено збільшенням відсоткових ставок за наданими кредитами.

У ВВП України зростає частка виробництва послуг на противагу скороченню виробництва товарів. Істотно скорочується частка виробництва сільського господарства, будівництва та промисловості при відповідному зростанні частки послуг, насамперед фінансових і послуг підприємцям, де Україна вже досягла середнього рівня поміж пострадянських країн. Такі високі темпи збільшення частки послуг у ВДВ притаманні для країн СНД із низьким рівнем розвитку. Натомість постсоціалістичні країни, що мали високі темпи розвитку, демонстрували помірні темпи зростання частки послуг. Отже, економічний розвиток у країнах СНД та Східної Європи досягається насамперед шляхом розвитку товарного виробництва.

Серед категорій кінцевого використання найбільшого впливу кризи зазнали валове нагромадження основного капіталу, експорт та імпорт.

Вагомий вклад у формування ВДВ сільського господарства є характерним для України, як і в більшості країн СНД та країн Східної Європи. Частка промисловості в Україні перевищує середній рівень для Євросоюзу, але, за часткою будівництва у ВДВ Україна займає останнє місце, тоді як середній рівень для країн ЄС є майже вдвічі вищим.

За темпами розвитку промисловості, будівництва й торгівлі за роки незалежності Україна займає одне з найгірших місць, водночас за рівнем зростання фінансових послуг та послуг підприємцям Україна випереджає більшість країн, обраних для порівняння.

Складові кінцевого використання ВВП України в розрахунку на одну особу знаходяться на досить низькому рівні навіть серед країн СНД, проте за часткою фактичного кінцевого споживання домашніх господарств у ВВП Україна займає одне з найперших місць.

Зміна цих показників за роки незалежності вказує на істотний перерозподіл напрямів використання ВВП. Так, при істотному зменшенні валового нагромадження основного капіталу Україна, тим не менше, посіла одне з найвищих місць за зростанням фактичних кінцевих споживчих витрат домашніх господарств. Подібна ситуація спостерігається також у Російській Федерації та Білорусі.

2.2. Макроекономічні пропорції та структурні зміни в економіці України

Перебіг фінансово-економічної кризи в Україні продемонстрував значну вразливість економіки, що стала наслідком не лише кризи фінансового капіталу, а й існуючих структурних дисбалансів. Хоча зростання ВВП, яке тривало протягом 2000 – 2008 рр. і дозволило збільшити обсяг ВВП в 1,8 раза, а у розрахунку на одну особу досягти у 2008 р. 91,4% від рівня 1991 р. проте в умовах кризи вже у 2008 р. відбулося скорочення темпів зростання ВВП утричі, а у 2009 р. – катастрофічне падіння на 15,1%.

Реальний ВВП України 2008 р. був на чверть нижчим, рівня 1990 р., а на початок 2010 р. зазначений розрив збільшився до 37%, тобто весь період 1990–2010 рр. можна ідентифікувати як рецесія, а криза 2008–2010 рр. лише порушує з новою силою питання ефективності обраної моделі економічного розвитку.

Багатовимірність сучасної кризи в Україні і те, що глибина падіння вітчизняної економіки значно перевищила аналогічні показники більшості країн світу, що також потерпають від світової фінансової кризи, засвідчують необхідність ретроспективного дослідження процесу розвитку національної економіки як мінімум з 2000 р. Підставою для цього є те, що саме у 2000 р. відновилося зростання ВВП до 5,9% і завершився період безпрецедентного падіння економіки, коли за 10 років було втрачено 2/3 національного ВВП.

Українській економіці притаманні ознаки порушення макроекономічної рівноваги, оскільки період зростання не зумовлювався стабільними довгостроковими факторами і не був результатом системних внутрішніх реформ, а спричинився дією сприятливих чинників короткострокового характеру як зовнішнього, так і внутрішнього походження.

Аналіз макроекономічної динаміки дає підстави стверджувати, що глибина кризового стану економіки України зумовлена макроекономічними диспропорціями, що є наслідком довгострокових системних суперечностей:

– надмірної частки споживання і низького обсягу нагромадження, що в умовах національного ринку призвело до необхідності компенсувати надлишок внутрішнього попиту випереджаючим зростанням імпорту;

– відносно вузької спеціалізації зовнішньої торгівлі та високої частки низькотехнологічного експорту, що умовах відкритості економіки сформувало високу залежність економічної динаміки та фінансового становища від кон'юнктури зовнішніх ринків;

– інституційна нерозвиненість фінансової системи та вузькість механізмів рефінансування банківської системи, що стало причиною активного виходу комерційних банків на зовнішні ринки запозичень (переважно для споживчого кредитування) і нарощування зовнішнього боргу;

– нарощування обсягів споживчого кредитування в умовах низького рівня інвестицій в оновлення основних засобів призвело до використання кредитних ресурсів для стимулювання імпорту та іпотечного сегмента ринку;

– несприятливі умови для довгострокового інвестування обумовили переважаючу інвестиційну привабливість секторів із високою ліквідністю і швидким обігом та випереджаючі темпи інвестування секторів, які здійснюють експортну діяльність.

Відновлення зростання ВВП, починаючи з 2000 р., передусім зумовлене дією чинників з боку попиту, а саме:

– прискоренням розвитку світової економіки (обсяг світового ВВП у 2000 р. збільшився на 4,5% проти 2,9% у 1998 р. та 3,7% у 1999 р.), що сформувало сприятливу кон'юнктуру на зовнішніх ринках металургійної та хімічної продукції – основних товарних груп українського експорту, обсяги якого збільшилися на 18,8%, започаткувавши в Україні формування експортоорієнтованої моделі економічного зростання;

– проведенням першої грошової приватизації великих інвестиційно-привабливих виробничих комплексів за низькою номінальною вартістю активів, яке зумовило зростання обсягів інвестицій фірмами;

– зростанням прибутків суб'єктів господарювання (у 1,2 раза проти 1999 р.), що стало однією з причин збільшення інвестиційного попиту;

– ліквідацією заборгованості по пенсіях і першого суттєвого скорочення обсягів заборгованості по зарплатах;

За основними характеристиками макроекономічну динаміку протягом 2001–2004 рр. доцільно поділити на два періоди:

- 2001–2002 рр. характеризуються змінами тенденцій на зовнішніх ринках, несистемністю здійснення фіскальної політики, що певною мірою зумовило стрибкоподібний характер макропоказників.

Позитивом 2002 р. стало підвищення конкурентоспроможності окремих видів продукції національних виробників на внутрішньому ринку, що стало наслідком зовнішніх цінових шоків. Протягом даного періоду внутрішній споживчий попит уперше задовольнявся не тільки імпортом, але й також товарами національного виробництва.

- 2003–2004 рр. відзначився надзвичайно сприятливим станом світової економіки. Найвищий за попереднє десятиріччя приріст світового ВВП у 2004 р. становив 5,1%, що стимулювало попит зовнішніх ринків на українську продукцію і сприяло подальшій реалізації в нашій країні експортоорієнтованої моделі економічного зростання (приріст експорту у 2004 р. становив 39,0%, Особливістю економічного розвитку України у 2004 р. стало рекордне зростання ВВП на 12,1%, що відбувалося в умовах стрибкоподібного інвестиційного попиту та значних коливань кінцевих споживчих витрат.

У 2005 р. фактори економічної динаміки зазнали суттєвих змін:

- відбулося зниження зовнішнього попиту на вітчизняну металургійну продукцію, пов'язане з експансією нових експортерів, насамперед із Китаю. Обсяги експорту українських товарів і послуг вперше за період економічного зростання скоротилися, їхній приріст до попереднього року становив лише 6,3%;

- ревальвація національної валюти погіршила умови для експортерів, підвищивши цінову конкурентоспроможність імпорту на внутрішньому ринку;

- приріст роздрібного товарообороту та імпорту перевищили темпи зростання ВВП, що зумовило зародження абсолютно нової тенденції у економічній динаміці – перевищення темпів зростання імпорту над експортом. Це призвело згодом до формування від'ємного сальдо у зовнішній торгівлі товарами;

- погіршення фінансових результатів підприємств загальмувало інвестиційний попит, що призвело до скорочення капітальних інвестицій та зниження рівня валового нагромадження основного капіталу;

- збільшення кінцевих споживчих витрат домашніх господарств зросло до 57,2% ВВП як результат зростання соціальних виплат і розширення споживчого кредитування населення;

- зростання обсягів запозичень на зовнішніх ринках капіталу започаткувало тенденцію до зростання зовнішнього приватного боргу.

2006–2007 рр. динаміка ВВП залишається на достатньо високому рівні (7,9% у 2007 р.). Разом з тим починають наростати макроекономічні диспропорції, пов'язані зі станом платіжного балансу країни. Від'ємне сальдо платіжного балансу на кінець 2007 р. зростає до -3,7% ВВП, закономірно відбувається і стрімке нарощення зовнішнього приватного боргу до 49,1% ВВП країни, або 69,4 млрд дол. США на кінець періоду.

З другої половини 2006 р. зростання світових цін на продукцію металургії стає основним чинником нарощування експорту. За ці роки основний внесок у приріст ВВП і надалі забезпечувало внутрішнє споживання, що зросло в середньому на 18% щороку, головним чином, завдяки значному зростанню реальної заробітної плати (17% на рік), збереженню у бюджетах 2006–2007рр. пропорцій на користь соціальних видатків і зростанню обсягів споживчого кредитування і пенсій. Починаючи з 2006 р. загострюється проблема нестачі власних коштів для здійснення інвестиційної діяльності, особливо у приватному секторі економіки, а перерозподіл заощаджень від підприємств і держави на користь домашніх господарств позначається здебільшого на розвитку житлового будівництва. Позитивом періоду є зростання у 2007 р. внеску інвестиційної складової у приріст ВВП, що певною мірою було зумовлене відновленням позитивної динаміки експорту і зростанням цін на енергоносії, яке примусило національних виробників розпочати технологічне переозброєння виробництва для підтримки конкурентоспроможності вітчизняної продукції.

Макроекономічні тенденції 2008 р. характеризуються двома періодами: у першому (I–III кв.) кризові явища ще не стали помітними, позитивні і темпи зростання були досить високі, на другий же період (IV кв.) припав пік негативних змін.

Зокрема, у I–III кв. 2008 р. ВВП збільшився на 6,7%, обсяги промислового виробництва – на 5,1%, при цьому перші симптоми негативних тенденцій спостерігалися вже тоді. Обсяги виробництва у будівництві та деяких секторах промисловості знизилися вже з початку року, а загальна висока динаміка була забезпечена такими секторами, як торгівля, транспорт, зв'язок і рекордними показниками зростання сільськогосподарства. Цей чинник відтягнув початок спаду економіки майже на три місяці, тоді як більшість країн світу зіткнулася з гальмуванням економічного розвитку ще у перших кварталах 2008 р.

Пік негативних змін припав на останній квартал 2008 р. і, як наслідок, приріст ВВП у річному вимірі знизився до 2,1%, засвідчивши, що динаміка зростання зменшилася майже у 3,5 раза і виявилася найнижчим показником після 1999 р., від'ємне сальдо поточного рахунку становило – 7,2% ВВП, а валовий зовнішній борг перевищив 100 млрд дол. США. Найбільшого удару зазнала промисловість, обсяги виробництва якої скоротилися на 3,1% порівняно з попереднім роком, у тому числі металургії – на 10,6%, як результат суттєвого скорочення експорту у IV кв. 2008 р. (на 45,7% порівняно до попереднього кварталу).

Інфляційні тенденції 2008 р. були переважно закладені у попередні роки. Вже протягом 2004–2006 рр. інфляція (ІСЦ) була на досить високому рівні – в середньому 11,5% на рік унаслідок значного зростання цін на продовольчі товари, підвищення тарифів на комунальні послуги, з подальшим прискоренням до 16,6% у 2007 р., сягнувши таким чином 22,3 % у 2008 р.

Падіння української економіки у 2009 р. є закономірним результатом якості економічного зростання, що мало місце у докризовий період і обумовлене переважно двома факторами: – це зростання цін на український експорт як наслідок прискоренням темпів зростання світової економіки, а також високий внутрішній попит, який стимулювали монетарна політика, суттєве збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу та структури кредитів.

Позитивна тенденція до відновлення ВВП 2010 р. (реальний ВВП за II квартал, порівняно з відповідним періодом попереднього року збільшився на 5,9%) не супроводжується якісними змінами у структурі виробництва ВДВ, що закладає ризики для подальшого економічного розвитку України (рис. 2.1).

Найбільшого спаду зазнало валова додана вартість будівництва, переробної промисловості, фінансової діяльності, торгівлі (рис. 2.1). Перебіг кризи підтвердив тенденції, закладені у 90-х роках минулого століття – частка реального сектора економіки у структурі виробленої ВДВ скоротилася за 20 років на чверть, у тому числі: галузей, що виробляють товари, скоротилася вдвічі (з 70,9% до 35,4% від ВДВ усіх видів діяльності), сільського господарства – у 3,3 раза, будівництва – у 3,1 раза, промисловості – у 1,5 раза, переважно за рахунок переробної. Натомість частка галузей реального сектора,

що виробляють послуги, зростає у 2,2 рази, у тому числі: торгівлі – втричі, транспорту і зв'язку – в 1.6 рази. Світова фінансова криза різко прискорила темпи скорочення реального сектора економіки, особливо у сфері матеріального виробництва, частка якого за другий квартал 2010 р. становила 26,8%.

Зростання виробництва валової доданої вартості у II кв. 2010 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року відбулося у переробній промисловості (на 14,7%), у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води (на 10,3), добувній промисловості (на 8,7), транспорті та зв'язку (на 5,0), торгівлі (на 4,2), сільському господарстві (на 3,4%). Разом з тим суттєве скорочення виробництва валової доданої вартості зафіксовано у будівництві (на 15,5%).

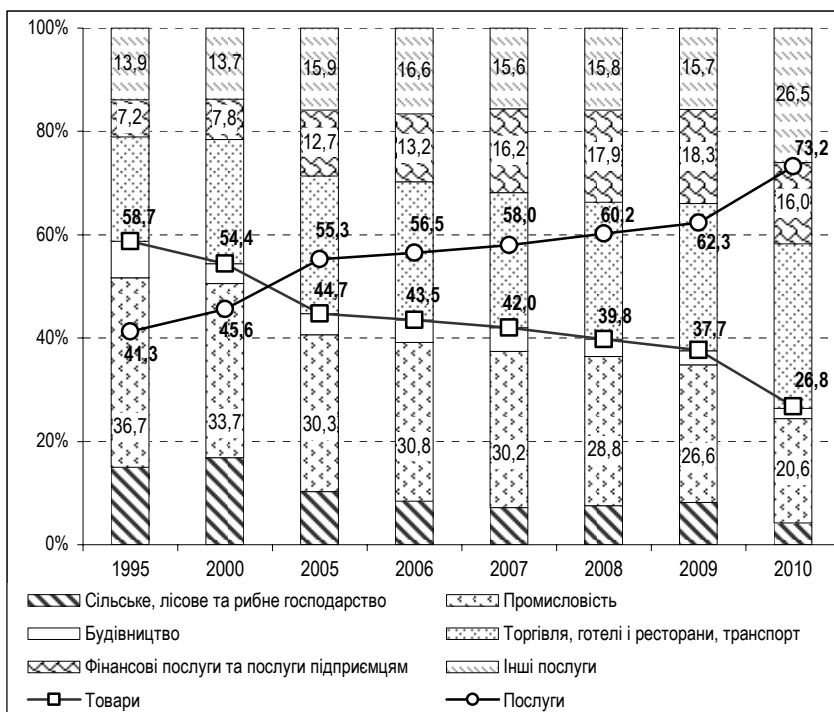

Рис. 2.1. Структура виробництва валової доданої вартості в Україні, %

Примітка: дані 2010 р. за II квартал.

Джерело: "Національні рахунки України" за 1995–2010 рр.

За нашою оцінкою, найбільший внесок у збільшення ВВП при збереженні незмінними індексів фізичного обсягу виробництва галузей реального сектора матиме зростання доданої вартості переробної промисловості, транспорту і торгівлі. Негативним залишиться вплив скорочення виробництва у будівництві і сільському господарстві.

Через відновлення окремих галузей сфери матеріального виробництва відбувається деяке пожвавлення у сфері послуг, яка входить до реального сектора. Зростають обсяги вантажних перевезень, надання послуг зв'язку, товарооборот. Слід відзначити, що скорочення придбання товарів у роздрібній торгівлі в 2009–2010 рр. супроводжувалося зміною структури споживання на користь продовольчих товарів.

Вплив світової фінансової кризи у 2008–2009рр. відкинув промисловість до рівня 2003 р. і актуалізував вирішення питання технологічної деградації та масового зникнення високотехнологічного виробництва, стрімкого наростання сировинної складової, домінування продукції з низькою доданою вартістю, та зниження конкурентоспроможності.

Найбільшого спаду за два кризові роки зазнало машинобудування (-44,7%), зокрема, виробництво транспортних засобів (-55,5), виробництво машин та устаткування (-38,7); виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції (-40,2%); металургія (-35,7); легка промисловість (-33,7); хімічна промисловість (-31,0%). Найменше криза позначилась на видобуванні паливно-енергетичних копалин (-5,4%) та на харчовій промисловості (-8,0%).

Позитивні тенденції промислового виробництва протягом січня – липня 2010 р. певною мірою починають компенсувати спад минулих двох років. Практично відновила докризовий рівень електроенергетика, наполовину відновлено рівень виробництва у хімічній промисловості та виробництві транспортних засобів, на третину – у деревообробній промисловості, виробництві машин і гумових та пластмасових виробів; на чверть – у металургії, виробництві електричного та електронного устаткування. Найменшими темпами йде відновлення легкої промисловості, виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції та целюлозно-паперового виробництва. Спад продовжується лише у видобуванні паливно-енергетичних копалин.

Якщо темпи зростання промислового виробництва, що спостерігалися протягом перших семи місяців 2010 р., збережуться й надалі, можна очікувати, що до 2012 р. промисловість зможе відновити передкризовий рівень, але питання у іншому – можливості подолати процеси деіндустріалізації.

Перебіг кризи посилив тенденції неефективного розподілу доходів в економіці – скорочення частки валового прибутку за рахунок зростання частки оплати праці (рис. 2.2).

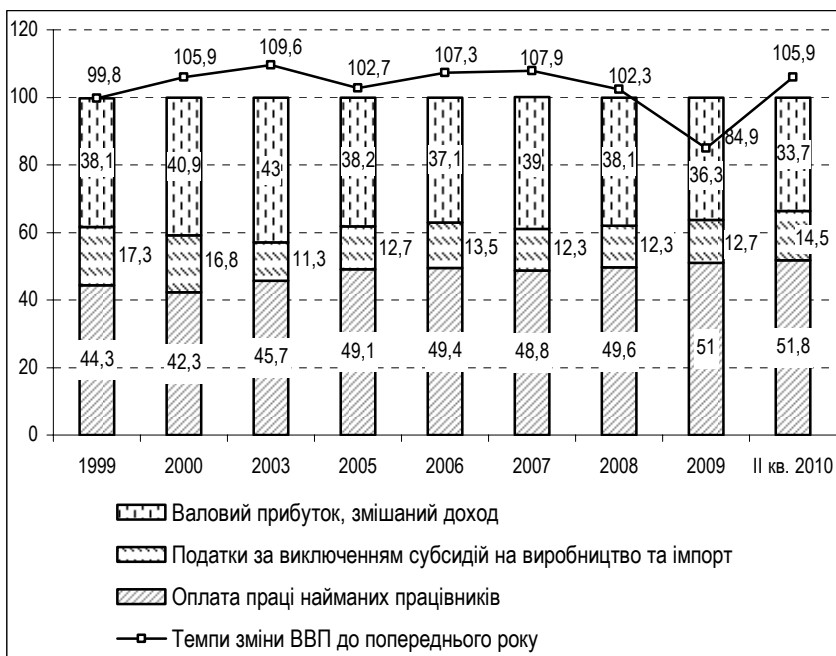

Рис. 2.2 Темпи і пропорції ВВП за доходами

Джерело: розраховано за даними "Національні рахунки України" за 1999–2010рр.

Частка валового прибутку, змішаного доходу як складової валової доданої вартості мала неоднозначні тенденції за секторами. Через розвиток виробництва сектора домашніх господарств прибуток зростав у торгівлі, сільському господарстві. Для будівництва чітко простежується залежність валового прибутку від коливань економічної кон'юнктури: при появі ознак скорочення економічної

активності у 2005 р. та 2008 рр. частка прибутку зазнавала різкого (більш ніж на 10 в. п.) зменшення.

В умовах кризи підвищення рівня оплати праці в Україні є однією з найгостріших проблем, але випереджаючі темпи зростання реального наявного доходу населення над темпами зростання ВВП та інвестицій в основний капітал можуть призвести до поглиблення дисбалансів макроекономічної структури (рис. 2.3).

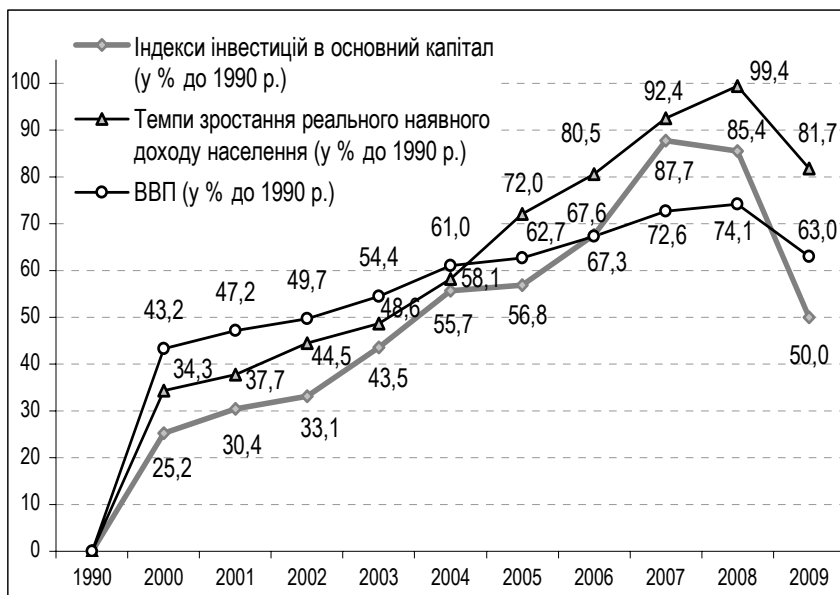

Рис 2.3. ВВП, темпи зростання реального наявного доходу населення, індекси в основний капітал, % до 1990 р.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України.

За II квартал 2010 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року номінальні доходи населення зросли на 17,8% і становили 255,6 млрд грн. Номінальні наявні доходи, що можуть бути використані населенням на придбання товарів і послуг збільшилися на 21,2%, а реальні наявні доходи громадян з урахуванням цінового фактора – на 11,8% (за II квартал 2009 р. – зменшилися на 6,9%).

Наявний дохід у розрахунку на одну особу за II квартал 2010 р. становив 4182,7 грн (за II квартал 2009 р. – 3441,4 грн).

У розподілі ВВП також простежується нестабільна тенденція відносно чистих податків на виробництво, що породжує важкопрогнозовані ризики наповнення державного та місцевих бюджетів.

Наслідком кризи стало найглибше скорочення у структурі ВВП валового нагромадження (23,4% від 1990 р. за 2009 р.), яке супроводжувалося зростанням частки кінцевих споживчих витрат (рис. 2.4).

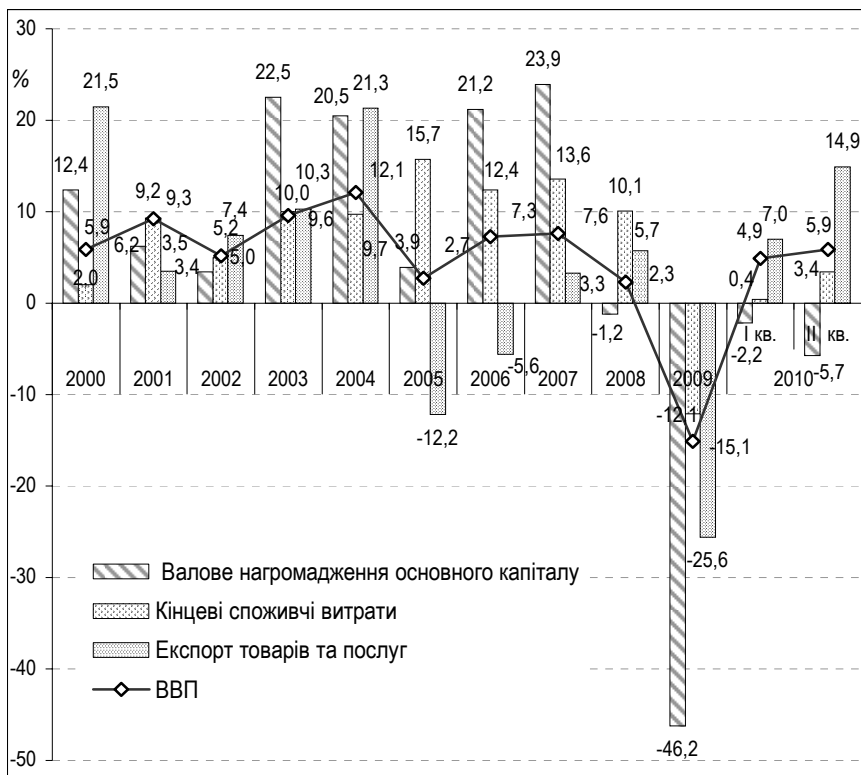

Рис. 2.4. Приріст ВВП за категоріями кінцевого використання, %

Джерело: розраховано за даними "Національні рахунки України" за 1999–2010 рр.

Зростання кінцевих споживчих витрат 2010 р. у сукупності з невичерпаним потенціалом нарощування імпорту та обмеженими можливостями зростання експорту може стимулювати швидші темпи відновлення внутрішнього попиту і негативно вплинути на сальдо поточного рахунку платіжного балансу.

Тенденція до зростання частки проміжного споживання у випуску для економіки в цілому з 1994 р. до 2008 р. коливалася в межах 58,0–60,9% і лише у кризовому 2009 р. скоротилася на 3,8 в. п. за рахунок випереджаючого скорочення випуску галузей матеріального виробництва з більшою високою витратомісткістю (рис. 2.5).

Загалом питання зниження частки проміжного споживання і структури ВВП є важливою складовою системних антикризових заходів. Для видів економічної діяльності, що не входять до реального сектора економіки, характерним є поступове скорочення цього співвідношення, а для економіки в цілому – воно залишається майже незмінним, оскільки економіка характеризується розвитком саме ресурсомістких галузей.

Рис. 2.5. Зміна частки чистого внутрішнього продукту у випуску, %

Джерело: розраховано за даними "Національні рахунки України" за 1999–2010 рр.

Питання ефективної частки проміжного споживання включає і вирішення такого важливого питання, як подолання сировинного

статусу економіки країни через вилучення сировинної ренти на користь усього суспільства і акумулювання його у Державному пенсійному фонді.

Фінансова криза суттєво позначилася на інвестиціях. Їхнє скорочення, що розпочалося ще у 2008 р. продовжується й досі (табл. 2.12). Якщо у 2007 р. вони сягали майже 88% рівня 1990 р. то протягом останніх трьох років зменшилися майже наполовину.

Таблиця 2.12

Структура заощаджень та інвестицій, % до ВВП

Показ- ник	2007				2007	2008				2008	2009		
	I	II	III	IV		I	II	III	IV		I	II	III
Баланс "інвестицій-заощадження", млрд грн													
Валові заощадження	28,0	42,4	54,6	46,7	171,7	32,7	48,3	62,2	38,9	182,1	27,2	36,1	42,5
приватні	20,0	39,7	46,3	45,9	152,0	29,5	44,4	52,9	49,3	176,1	38,7	55,0	43,9
державні	8,0	2,7	8,3	0,8	19,7	3,2	3,9	9,3	-10,4	6,0	-11,5	-18,9	-1,4
Інвестиції	33,5	45,5	56,2	63,1	198,3	51,2	64,8	72,3	61,9	250,2	32,2	37,5	43,0
приватні	32,1	41,7	49,1	49,1	172,1	50,0	59,9	63,4	49,4	222,7	31,1	35,1	39,5
державні	1,4	3,8	7,1	14,0	26,2	1,2	4,9	8,9	12,5	27,5	1,1	2,4	3,5
Баланс "інвестицій-заощадження", у % до ВВП													
Валові заощадження	20,1	25,4	27,4	21,7	23,8	17,1	20,5	22,5	15,9	19,2	14,4	16,9	16,9
приватні	14,4	23,8	23,2	21,4	21,1	15,4	18,8	19,1	20,2	18,6	20,6	25,7	17,5
державні	5,7	1,6	4,2	0,3	2,7	1,7	1,7	3,4	-4,3	0,6	-6,2	-8,8	-0,6
Інвестиції	24,0	27,3	28,2	29,4	27,5	26,7	27,4	26,1	25,4	26,4	17,1	17,6	17,1
приватні	23,0	25,0	24,6	22,9	23,9	26,1	25,4	22,9	20,2	23,5	16,5	16,4	15,7
державні	1,0	2,3	3,6	6,5	3,6	0,6	2,0	3,2	5,2	2,9	0,6	1,2	1,4

Джерело: розраховано за даними НБ України

За I півріччя 2010 р. у розвиток економіки держави підприємствами та організаціями за рахунок усіх джерел фінансування вкладено 60,6 млрд грн капітальних інвестицій, основну частину яких (95,6%) спрямовано у матеріальні активи. Інвестиції в основний капітал становили 81,0% загального обсягу капітальних інвестицій.

Головним джерелом фінансування інвестицій в основний капітал у I півр. 2010 р. залишаються власні кошти підприємств та організацій (58,1% капіталовкладень). За рахунок залучених і запозичених коштів освоєно 17,8%, а за рахунок державного та місцевих бюджетів – освоєно 3,3% інвестицій в основний капітал. Частка коштів населення на будівництво власного житла становила 16,0% усіх капіталовкладень.

Найбільшу частку капіталовкладень (39,9%) було спрямовано на розвиток промислових видів діяльності, обсяги яких порівняно з січнем – червнем 2009 р. скоротилися на 11,4%. Це в першу чергу зумовлено зменшенням (на 11,1%) інвестицій у переробну промисловість. Інвестиції у розвиток добувної промисловості та в підприємства з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води зменшилися на 8,6% та 18,4% відповідно. Нарощують темпи інвестування хімічна та нафтохімічна промисловість й оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів.

Головне джерело інвестицій – валові національні заощадження знизилися у кризовому 2009 р. на 31,4 в. п.

Парадоксом у структурі заощаджень є те, що приватні заощадження за 2009 р. зросли до 192,4% проти 176,1% 2008 р., що відбувалося на тлі зниження державних заощаджень (2009 р. -42,0%) (табл. 2.12).

Прямі іноземні інвестиції в умовах дефіциту капіталу можуть слугувати його компенсатором за умов продуманої інвестиційної політики держави та структурних змін (рис. 2.6).

За I півр. 2010 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 1782,8 млн дол. США прямих інвестицій, що на 34% менше ніж, у I півр. 2009 р. З країн ЄС надійшло 66,1% загального обсягу, з країн СНД – 23,5%. Водночас нерезидентами вилучено капіталу на 534,0 млн дол. США.

Чистий приріст іноземного капіталу за I півр. 2010 р. становив 495,8 млн дол. США, що дорівнює 21,0% від рівня відповідного періоду попереднього року.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну з початку 2010 р. збільшився на 1,2% і досяг на 01.07.2010р. 40402,1 млн дол. США. На одного мешканця України припадає 880,7 дол. США прямих іноземних інвестицій, що є значно нижчим, аніж в інших країнах.

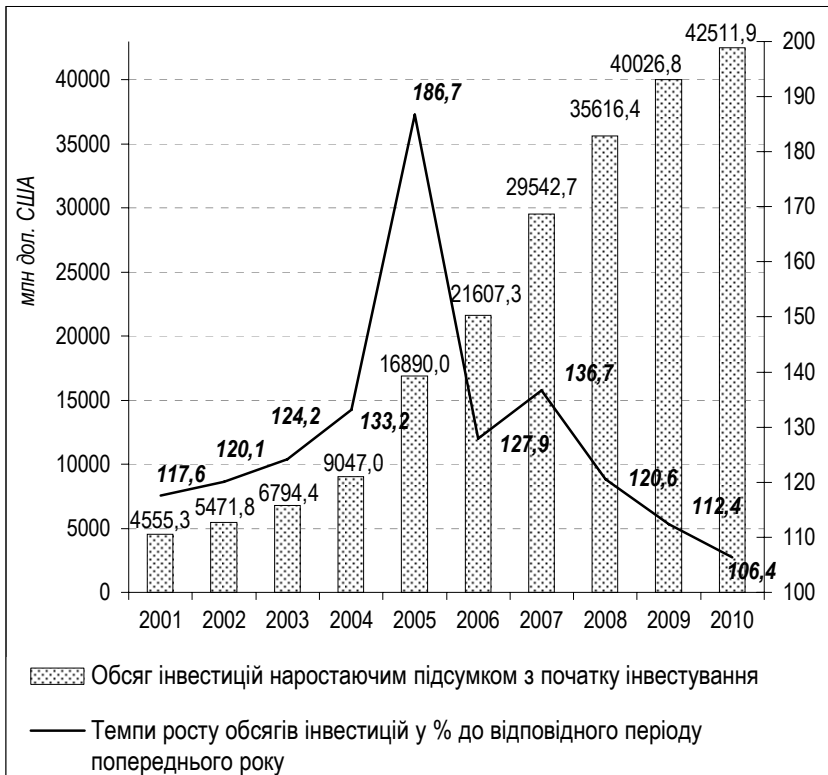

Рис. 2.6. Прямі іноземні інвестиції

Примітка: дані 2010 р. за січень-червень.

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України.

Значний інтерес інвесторів викликають підприємства, що здійснюють фінансову діяльність, в яких акумульовано 32,2% від загального обсягу інвестиції. Інвестиційно привабливими залишаються підприємства торгівлі; ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку (10,8% загального обсягу інвестування); організації, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг і надання послуг підприємцям (10,6%).

На підприємствах промисловості зосереджено 32,3% загального обсягу інвестицій (у тому числі на підприємствах переробної промисловості – 28,8%, добувної – 2,7%). Серед галузей переробної промисловості найбільші обсяги інвестицій зосереджені на підпри-

ємствах металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів (14,0% від загального обсягу інвестицій), з виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (4,4), машинобудування (2,7), хімічної та нафтохімічної промисловості (2,6), з виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції (1,9%).

Структура вкладень прямих іноземних інвестицій не дає можливостей для оптимістичного настрою щодо посилення модернізаційних процесів у економіці України.

Існуючі обсяги капіталовкладень та їхня відтворювальна структура не дозволили призупинити процес фізичного і морального старіння основних фондів, що істотно зменшило функціональні можливості основних засобів і можливості адекватно реагувати на виклики кризи.

Ступінь зносу основних фондів на кінець 2009 р. становив 60,0% проти 49% у 2005 р. (у транспорті та зв'язку – 82,4%, промисловості – 58%, будівництві – 41%). Це порушує питання щодо ліквідації зношених ОЗ та необхідності розроблення адекватної амортизаційної політики як необхідної умови модернізації промислового комплексу України.

У цілому економіка України виявилася найбільш уразливою саме до таких глобальних макроекономічних дисбалансів, які виникли в результаті нестабільного зростання світових цін на сировину та існування надлишкової ліквідності на світових ринках капіталу, а також внутрішніх структурних дисбалансів, закладених у докризовий період.

На сьогодні в Україні спостерігається не просто економічна криза, а крах існуючої моделі економічного розвитку. Зазначена модель сформувалася в другій половині 1990-х років минулого століття, проте прийняла стабільні контури у 2000–2008 рр. і припускала:

- експлуатацію виробничого потенціалу, створеного за радянських на протипагу модернізації;
- опору на декілька галузей експортноорієнтованого сектора економіки (металургія, хімія та трубопровідний транспорт) на шкоду розвитку інших галузей;
- критично високий рівень залежності економіки від зовнішніх чинників, зокрема, експортної кон'юнктури в окремому секторі економіки, припливу спекулятивних іноземних інвестицій, а також імпорту товарів, послуг і незначною мірою технологій;

- послідовне спрощення економічних, соціальних і управлінських конструкцій; будь-які прості рішення представляються елітам надійнішими, а складні – потенційно або актуально ризикованими.

Така модель розвитку могла бути успішною за умови сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури, включаючи:

- низькі ціни на енергоносії і продукти їхньої первинної переробки;
- доступність зовнішніх дешевих кредитних ресурсів;
- приплив іноземного спекулятивного капіталу.

Слід зазначити, що незважаючи на фінансовий характер кризи, єдиною сферою, де відбулося істотне зростання, була оплата послуг фінансових посередників. Це стало наслідком істотного збільшення відсоткових ставок за наданими кредитами.

Сьогодні слід констатувати: підстави даної моделі розвитку для України підірвані, оскільки практично відбулося вичерпання ресурсів і резервів радянського спадку. Той факт, що до цього додалося погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури і циклічний спад, якісно посилює ситуацію, переводячи її у формат системної кризи. Сучасний соціально-економічний стан України є наслідком як впливу світової фінансово-економічної кризи, так і внутрішніх суперечностей, нагромаджених у вітчизняній економіці за минулі роки.

Необхідною умовою стабільного економічного розвитку України є необхідність переходу до стратегії модернізації та розроблення проекту модернізації з чітким висвітленням цілей і способів їхнього досягнення. Оскільки модернізація завжди супроводжується структурною ламкою, перерозподілом ресурсів, нарощуванням диференціації між сегментами господарства, територіями та соціальними групами, тому постає необхідність чітких характеристик перспективи: що виграють від економічного зростання того чи іншого типу конкурентні соціально-економічні групи, яка ціна зростання і хто цю ціну сплатить.

Через систему стратегічного планування слід закласти формування провідного виробничо-господарського укладу (групу взаємопов'язаних виробництв та інститутів, які утворюють системну цілісність), що не лише володіє потужним потенціалом зростання,

але й досить критичною масою для якісного перетворення економіки у цілому, оскільки режим модернізаційного розвитку має принципово "укладний" характер.

Перспективи масових соціальних верств і груп, статусні можливості, стратегічні інтереси мають бути замкненими на цілі розвитку. Повинні з'явитися нові механізми вертикальної соціальної мобільності, і лише у такому середовищі проявляються конструктивні підприємницькі мотивації, інвестиційні імпульси, соціальне партнерство.

Основою економічного розвитку України має стати політика модернізації через вирішення таких завдань:

- визначення обмеженого переліку пріоритетних напрямів розвитку локомотивів модернізації та напрямів диверсифікації виробництва продукції і послуг для задоволення потреб внутрішнього ринку та зростання експорту продукції кінцевого виробництва;
- перехід до стратегічного управління розвитком, яке дозволить скоординувати залучення додаткових ресурсів економічного зростання;
- послідовна капіталізація конкурентних переваг від аграрного комплексу, транзитного потенціалу, промисловості і перехід до реалізації високотехнологічного потенціалу країни;
- розповсюдження ефекту зростання на суміжні галузі промисловості на базі їхньої модернізації за рахунок технологічного трансферту, розширення внутрішнього попиту, підвищення інвестиційної привабливості переробних секторів.

Вихід економіки України з кризи вимагає здійснення масштабних структурних реформ із ліквідації структурних диспропорцій, що призвели до деіндустріалізації промисловості України. Головним підсумком виходу з кризи має стати стабільне економічне зростання, що базуватиметься на розширенні інвестиційного та внутрішнього споживчого попиту, зміцненні конкурентоспроможності української економіки, підвищенні ефективності використання виробничих ресурсів і науково-технологічного потенціалу.

2.3. Сучасні тенденції структурування національного багатства України

Динаміка основних показників соціально-економічного розвитку України впродовж останніх дев'ятнадцяти років свідчить про те, що час, який потрібно було використувати для нарощування національного багатства та становлення самодостатньої економіки як основи для нормального життя людей, безуспішно витрачений. Здійснені реформи виявилися руйнівними: був майже знищений стартовий потенціал розвитку молододержави на початковому етапі її становлення.

Однак слід зауважити, що специфіка використання багатства як показника економічної динаміки полягає у тому, що політекономічне розуміння багатства (на відміну від звичайного) і побудовані на ньому економічні оцінки не підпорядковуються формулі "більше – це завжди й краще" і не можуть розглядатися як універсальний вимірник динаміки соціально-економічного розвитку суспільства у відриві від якісного "наповнення" багатства, внутрішньої збалансованості його елементів¹.

Варто також наголосити й на особливостях співвідношення величини багатства та темпів економічного зростання валового внутрішнього продукту і національного доходу: якщо останнім притаманні різкі зміни у короткострокових періодах, то національне багатство є кумулятивним макроагрегатом, який формується впродовж багатьох років і відображає довготривалі тенденції соціально-економічного розвитку, де коливання за роками часто не мають вирішального значення. Саме тому цілком припустимою є різна спрямованість тенденцій змін ВВП та НБ, що ілюструє специфічну роль багатства як вимірника соціально-економічної динаміки.

Україна є порівняно молододержавою, тому стосовно динаміки обсягів її національного багатства, та враховуючи специфіку цього макроекономічного агрегату, на даний час можна зробити лише попередні висновки, і вони є невтішними. З часів здобуття нашою державою незалежності відбувається зменшення кількості та якості майже всіх елементів національного багатства, зниження і заниження їхньої цінності.

¹ Бухвальд С.М. Відтворення національного багатства України: теорія і методологія / Автореф. дис. д-ра екон. наук. – М., 1994. – 45 с.

Особливо негативні зміни відбулися у важкій промисловості (сільськогосподарському машинобудуванні, тракторобудуванні, виробництві холодильного обладнання тощо); харчовій та переробній промисловості; інфраструктурній сфері, пов'язаній зі зберіганням і транспортуванням продукції; сільському господарстві (рослинництві та тваринництві). За експертними оцінками, за роки незалежності АПК України втратив понад 2/3 економічного потенціалу; окремі складові комплексу були практично знищені. Так, чисельність поголів'я великої рогатої худоби на сьогоднішній день знаходиться на рівні 1914–1915 рр.². Однак особливістю сільськогосподарської сфери є її здатність до швидкого самовідновлення, передусім шляхом створення потужних форм організації діяльності: великих фермерських господарств, що використовують найману працю, або крупних кооперативних підприємств.

Потенціал економічного розвитку нашої держави все ж таки залишається значним. Станом на 01.01.2008 р. загальний обсяг національного багатства України дорівнював 19,8 трлн дол. США; на одну особу – 423,61; на 1 кв. км території – 32850,14 тис. дол. США (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Обсяг і структура національного багатства України станом на 01.01.2008 р.

Елемент національного багатства	Економічна оцінка				
	млрд грн	млрд дол. США	% до заг. обсягу НБ	на 1 особу, тис. дол. США	на 1 кв. км території, тис. дол. США
Людський потенціал	66 734,3	13 214,7	66,7	282,37	21896,77
Природно-ресурсний потенціал, у т.ч.:	32 096,3	6 355,71	32,1	135,81	10531,42
Земельні ресурси	23 522,7	4 657,96	23,5	99,53	7718,24
Біотичні ресурси	213,02	42,18	0,21	0,90	69,89
Водні ресурси	229,38	45,42	0,23	0,97	75,26
Мінерально-сировинні та паливно-енергетичні ресурси ³	7 922,07	1 568,73	7,9	33,52	2599,39
Рекреаційні ресурси	188,97	37,42	0,19	0,80	62,00
Екологічна місткість навколишнього середовища	20,2	4,0	0,02	0,09	6,63
Основний капітал та оборотні кошти в запасах ТМЦ за даними балансової звітності, у т.ч.:	1480,3	293,1	1,5	6,26	485,67
Основний капітал	1047,6	207,4	1,05	4,43	343,66

² Верницький Н. В стране давно нет аграрной политики, а есть лишь аграрное лобби // Бизнес. – 2007. – № 52 (779). – С. 142–143.

³ Станом на 01.01.06 р.

Елемент національного багатства	Економічна оцінка				
	млрд грн	млрд дол. США	% до заг. обсягу НБ	на 1 особу, тис. дол. США	на 1 кв. км території, тис. дол. США
Оборотні кошти в запасах товарно-матеріальних цінностей	275,8	54,6	0,28	1,17	90,47
Об'єкти незавершеного капітального будівництва	156,9	31,1	0,16	0,66	51,53
Елементи фінансового капіталу, у т.ч.:	-194,17	-38,45	-0,19	-0,82	-63,71
Чисті іноземні активи НБУ	164,88	32,65	0,16	0,70	54,10
Чисті іноземні активи інших депозитних корпорацій	-113,88	-22,55	-0,11	-0,48	-37,37
Зовнішній борг сектора державного управління	-59,99	-11,88	-0,06	-0,25	-19,69
Зовнішній борг інших секторів	-169,58	-33,58	-0,17	-0,72	-55,64
Заборгованість прямих інвесторам: міжфірмовий борг	-15,55	-3,08	-0,02	-0,07	-5,10
НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО, ВСЬОГО:	100116,7	19825,06	100,0	423,61	32850,14

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2009. – 232 с.; Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2007. – С. 265–268, 273–276; Національні рахунки України за 2006–2007 рр.: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2008; Основні засоби України / Держкомстат України. – К., 2008, 2009; Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України. – К., 2009. – 568 с.; Короткий довідник лісового фонду України за матеріалами обліку лісів 2002 року. – Ірпінь: Держкомлісгосп України. – 2003. – С. 6–11, 128–133; Короткий довідник по лісовому фонду України (за матеріалами чергового державного обліку лісів України станом на 01.01.1996 р.). – К.: Держкомлісгосп України, 1998; Бежанова М.П., Бежанов С.К. Минеральные ресурсы мира и экономический механизм управления минерально-сырьевым сектором. – М.: ООО "Геоинформмарк", 2007 – С. 98; Запасы и добыча важнейших видов минерального сырья мира / Бежанова М.П., Бежанов С.К., Кызина Л.В. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", НИА-Природа, 2006. – 110 с.; Бежанова М.П., Кызина Л.В. Цены мирового рынка на минеральное сырье и продукты его переработки в 1990–2006 гг. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", 2007. – 58 с.; Міщенко В.С. Економічні пріоритети розвитку й освоєння мінерально-сировинної бази України. – К.: Наукова думка, 2007. – 360 с.; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва. – М.: Экономика, 2005. – 624 с.; Морехозяйственный комплекс / под ред. Б.В.Буркинського и др. – В 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1991. – 349 с.; International Financial Statistics / IMF Statistics Department. – V. LXII. – № 6. – 2009. – 1444 p.; Офіційна статистическа інформация [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.gks.ru>>; Макроекономічні показники [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>; Офіційний курс гривні до іноземної валюти [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua>>; National Income and Product Accounts Table of the USA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bea.gov/national/nipaweb>>; Compensation of employees in the EU [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>>; Зовнішній борг України на кінець I кварталу 2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua/balance/debt/ExtDebt_report_2009.pdf>.

Найбільша частка у загальному обсязі вітчизняного національного багатства – 66,7 % (13,2 трлн дол. США) – належить людському потенціалу (рис. 2.7), обсяг і якість якого істотно зменшилися з часу проведення економічної оцінки національного багатства у 1996 р.⁴, коли його цінність, за сучасними експертними оцінками авторів дослідження, була занижена вдвічі.

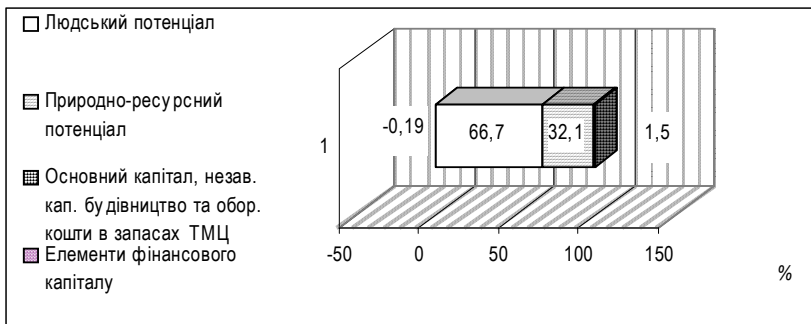

Рис. 2.7. Структура національного багатства України станом на 01.01.08 р., %

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2009. – 232 с.; Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2007. – С. 265–268, 273–276; Національні рахунки України за 2006–2007 рр.: Стат. зб. / Держкомстат. України. – К., 2008; Основні засоби України / Держкомстат. України. – К., 2008, 2009; Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України. – К.: 2009. – 568 с.; Короткий довідник лісового фонду України за матеріалами обліку лісів 2002 року. – Ірпінь: Держкомлісгосп України. – 2003. – С. 6–11, 128–133; Короткий довідник по лісовому фонду України (за матеріалами чергового державного обліку лісів України станом на 01.01.1996 р.). – К.: Держкомлісгосп України, 1998; Бежанова М.П., Бежанов С.К. Минеральные ресурсы мира и экономический механизм управления минерально-сырьевым сектором. – М.: ООО "Геоинформмарк", 2007 – С. 98.; Запасы и добыча важнейших видов минерального сырья мира / Бежанова М.П., Бежанов С.К., Кызина Л.В. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", НИИ-Природа, 2006. – 110 с.; Бежанова М.П., Кызина Л.В. Цены мирового рынка на минеральное сырье и продукты его переработки в 1990–2006 гг. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", 2007. – 58 с.; Міщенко В.С. Економічні пріоритети розвитку й освоєння мінерально-сировинної бази України. – К.: Наукова думка, 2007. – 360 с.; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва. – М.: Экономика, 2005. – 624 с.; Морехозяйственный комплекс / под ред. Б.В.Буркинського и др. – В 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1991. – 349 с.; International Financial Statistics / IMF Statistics Department. – V. LXII. – № 6. – 2009. – 1444 р.; Офіційна статистична інформація [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.gks.ru>>; Макроекономічні показники [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>; Офіційний курс гривні до іноземної валюти [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua>>; National Income and Product Accounts Table of the USA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bea.gov/national/nipaweb>>; Compensation of employees in the EU [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>>; Зовнішній борг України на кінець I кварталу 2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua/balance/debt/ExtDebt_report_2009.pdf>.

⁴ Національне багатство України / За ред. Дорогунцова С.І. – К.: РВПС України НАН України, 2005. – 224 с.

Згідно з авторськими розрахунками, обсяг людського капіталу України станом на 01.01.08 р. дорівнює 12,36 трлн дол. США за інерційним та 13,62 трлн дол. – за інвестиційно-активним сценарієм. А величина людського потенціалу України на початок 2008 р. становить 13,2 та 14,6 трлн дол. відповідно до сценарію.

Людський потенціал інших досліджуваних країн внаслідок порівняно менших коливань рівнів кризового падіння та наступного зростання ВВП і більшого абсолютного й відносного розміру оплати праці найманих працівників значно перевищує їх обсяг в Україні, на душу населення якої припадає 282,2 тис. дол. США людського потенціалу: у Польщі цей показник дорівнює 412,1 тис. дол., Російській Федерації – 453,8, Швеції – 1375,3, Фінляндії – 1146,4, Німеччині – 1148,1, Франції – 1184,4, Швейцарії – 1687,4, США – 1751,9, Великій Британії – 1272,6 тис. дол. США (табл. 2.14).

Така суттєва різниця в обсягах людського потенціалу на душу населення в країнах світу є наслідком передусім різних можливостей доступу населення до інформаційних технологій та інших ресурсів (зокрема природних, фінансових), а не різного рівня державних видатків на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист, як це декларується багатьма вченими.

Таблиця 2.14

**Людський капітал і потенціал країн світу
станом на 01.01.2008 р.**

Країна	Людський капітал, трлн дол. США	Середньорічна кількість населення у 2007 р., млн осіб	Людський капітал на одну особу, тис. дол. США	Незадіяні (некапіталізовані) людські ресурси ⁵		Людський потенціал, трлн дол. США	Людський потенціал на одну особу, тис. дол. США
				%	трлн дол. США		
Україна	12,36	46,8	264,0	6,4	0,84	13,2	282,2
Польща	14,19	38,2	371,5	9,6	1,51	15,7	412,1
Франція	68,5	63,1	1085,6	8,3	6,20	74,7	1184,4

⁵ Незадіяний (некапіталізований) потенціал представлений у вузькому розумінні як питома вага безробітного населення у загальній кількості економічно активного населення.

Країна	Людський капітал, трлн дол. США	Середньорічна кількість населення у 2007 р., млн осіб	Людський капітал на одну особу, тис. дол. США	Незадіяні (некапіталізовані) людські ресурси ⁵		Людський потенціал, трлн дол. США	Людський потенціал на одну особу, тис. дол. США
				%	трлн дол. США		
Фінляндія	5,68	5,3	1071,5	6,9	0,42	6,1	1146,4
Німеччина	86,65	82,4	1051,6	8,4	7,95	94,6	1148,1
Швеція	11,74	9,1	1289,8	6,1	0,76	12,5	1375,3
Швейцарія	12,0	7,4	1621,6	4,0	0,5	12,5	1687,4
Сполучене Королівство	72,9	60,4	1207,0	5,2	4,0	76,9	1272,6
США	500,37	299,4	1671,3	4,6	24,13	524,5	1751,9
Російська Федерація	60,32	143,2	421,2	7,2	4,68	65,0	453,8

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2009. – С. 15; Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2007. – С. 265–268, 273–276; Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України, 2008. – С. 550–551; Официальная статистическая информация [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.gks.ru>>; National Income and Product Accounts Table of the USA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bea.gov/national/nipaweb>>; Compensation of employees in the EU [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal>>.

Це пов'язано з тим, що ефективність витрат опосередковується впливом фактора індивідуальної здатності людини до навчання та наявністю можливостей реалізації отриманих знань, навичок, досвіду на практиці, що істотно залежить від рівня суспільної інформатизації: кореляція між витратними коефіцієнтами та обсягами людського потенціалу на душу населення є незначною, тоді як величина коефіцієнту інформатизації прямопропорційна масштабам людського потенціалу (рис. 2.8).

Водночас слід зауважити, що загальні обсяги людського потенціалу та його величина, що припадає на одну особу, відображають абстрактну узагальнену та усереднену картину наявності ЛП, на процес формування якого вагомий вплив спричиняють проблеми формальної рівності та фактичної глибокої економічної нерівності громадян.

Рис. 2.8. Співвідношення коефіцієнту інформатизації населення та людського потенціалу на одну особу в країнах світу

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2009. – С. 15; Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделенном мире / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2007. – С. 265–268, 273–276; Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України. – К., 2008. – С. 550–551; Формирование ВВП Российской Федерации по источникам доходов [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.gks.ru>>; National Income and Product Accounts Table of the USA [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bea.gov>>; Compensation of employees in the EU [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>>.

За даними ПРООН основні показники нерівності – децильний коефіцієнт та індекс Джині – в Україні у 2007 р. були одними з найнижчих, дорівнюючи відповідно 6,0 та 28,2, тоді як у США їхній розмір становив відповідно 15,9 та 40,8; Російській Федерації – 11,0 і 37,5; Індії – 8,6 та 36,8; Італії – 11,6 і 36,0; Іспанії – 10,3 і 34,7; Австрії – 6,9 та 29,1; Німеччині – 6,9 і 28,3 (рис. 2.9).

За даними Держкомстату України, індекс Джині з 2006 р. до 2007 р. зменшився за середньодушовими грошовими доходами з 0,32 до 0,27, а за загальними – з 0,302 до 0,252, збільшившись у 2008 р. до 0,278 та 0,259 відповідно (рис. 2.10).

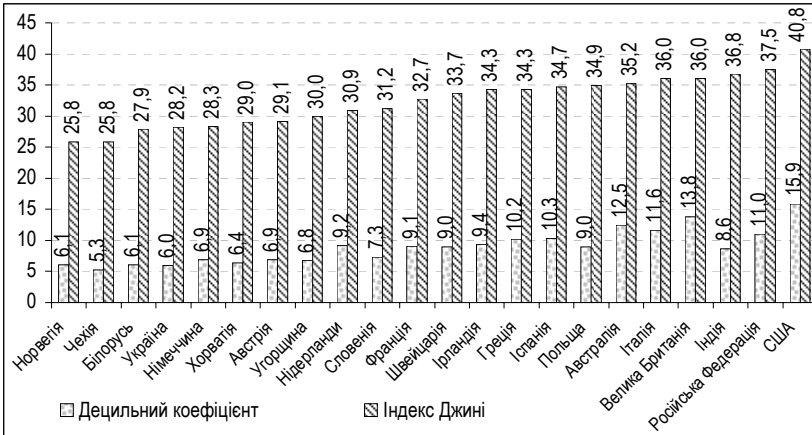

Рис. 2.9. Співвідношення соціально-економічної нерівності населення країн світу за децильним коефіцієнтом і індексом Джині у 2007 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / United Nations Development Program / пер. с англ. – М.: "Весь мир", 2009. – С. 15.

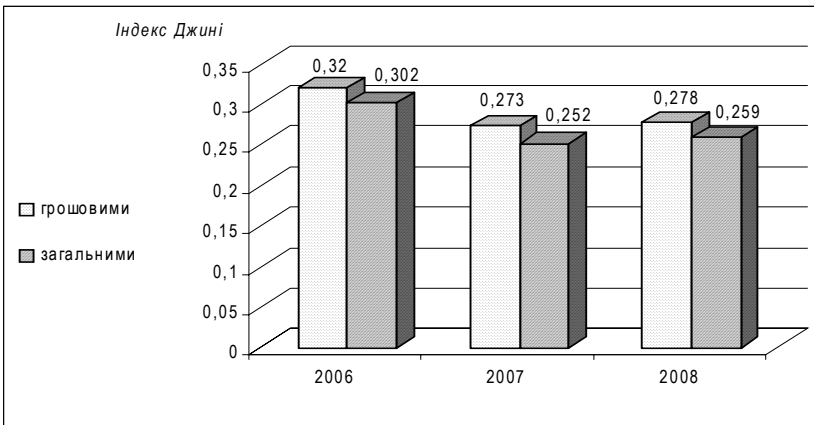

Рис. 2.10. Динаміка індексу Джині в Україні за середньодушовими доходами у 2006–2008 рр.

Джерело: складено на основі даних: Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році: стат. зб. / Держкомстат України, – У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2009. – 434 с.; Витрати і ресурси домогосподарств України у 2007 році: стат. зб. / Держкомстат України; – У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2008. – 433 с.

Протягом 2007–2008 рр. зростання рівня нерівності в Україні спостерігалось також за децильним і квінтільним коефіцієнтами: децильний збільшився за грошовими доходами з 6,1 до 6,4, а за загальними – з 5,2 до 5,4, тоді як квінтільний – за грошовими доходами – з 4,1 до 4,2, а за загальними – з 3,6 до 3,8 (рис. 2.11).

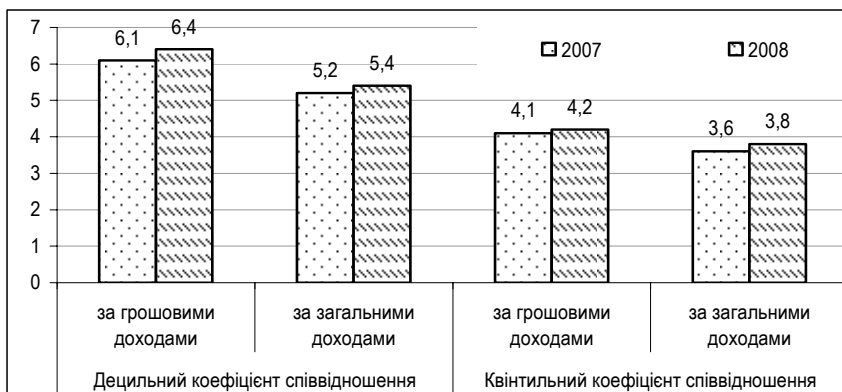

Рис. 2.11. Динаміка коефіцієнтів нерівності населення України

Джерело: складено на основі даних: Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році: Стат. зб. / Держкомстат України. – У 2-х ч. – Ч. 1. – К., 2009. – 434 с.

Однак альтернативні та експертні розрахунки свідчать, що реальний коефіцієнт Джіні в Україні є значно вищим, ніж його величина згідно зі звітами Держкомстату України та ПРООН (зокрема, за даними UNICEF, у 1998 р. він був у 1,5 раза вищий за аналоги Чехії, Польщі, Румунії і приблизно на чверть – за відповідні показники Латвії, Литви, Словенії⁶), внаслідок високого рівня мінізації економіки; недостатньої репрезентативності офіційної вибірки, у якій широко представлені бідні, але практично відсутні багаті та дуже багаті; суб'єктивізму програми обстеження домогосподарств, що передбачає збір даних на добровільній основі шляхом проведення вибіркового опитування.

Диференціація за основними складовими багатства в Україні набула стійких ознак поляризації, спричиненої хаотичним і практично неконтрольованим перерозподілом суспільних благ на перехідному

⁶ Лібанова Е.М. Проблеми майнового розшарування населення України (аналіз, прогноз і можливі шляхи вирішення) // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 1. – С. 25.

етапі економічного розвитку внаслідок нечітких умов приватизації державного майна; надання виняткових прав на керування підприємствами, контрольний пакет акцій яких належить державі, представникам певних фінансово-промислових груп для реалізації тіньових схем з метою власного збагачення; виключного доступу до здійснення неоподатковуваних зовнішньоекономічних операцій тощо. Такі механізми перерозподілу зумовили акумулювання значної частки багатства нації окремими особами, зубожіння переважної частини населення і розмивання середнього класу, що спричинило деградацію та знецінення людського потенціалу, великі диспропорції у його нагромадженні та втрати більшістю людей стимулів і можливостей отримувати освіту, зберігати здоров'я й бути повноцінними учасниками суспільних процесів.

До значного скорочення середнього класу в нашій країні призвела й державна політика регулювання співвідношення ціни та якості робочої сили (низька ціна – висока якість), яке протягом усього періоду незалежності України позиціонувалося як конкурентна перевага держави, що спричинило стійку тенденцію до вирівнювання зазначеного дисбалансу в напрямі погіршення якості робочої сили, тоді як вочевидь більш продуктивним для нашої країни було б усунення даної диспропорції у напрямі стимулювання підвищення рівня доходів людей для забезпечення умов їх розширеного відтворення.

Вагомим чинником соціально-економічного розшарування населення стали й інші дисбаланси процесу нагромадження людського потенціалу в галузі освіти, охорони здоров'я та інших сферах.

Серед дисбалансів одними з найважливіших є диспропорції у накопиченні освітнього потенціалу, збільшення якого традиційно пов'язується зі зростанням обсягів фінансування освітньої сфери, що, безумовно, є бажаним, але для поліпшення добробуту людей і мінімізації рівня економічного розшарування населення значно важливіше підвищувати дієвість цих видатків. Тому акценти в удосконаленні фінансування освіти в нашій державі необхідно перемістити на його реструктурування.

Результати емпіричних досліджень свідчать, що кількісні зміни без забезпечення якісних перетворень не дозволяють досягти бажаного результату в країнах, що розвиваються, де на соціальні послуги

й без того вже виділяється значна частка бюджетних коштів⁷. До таких держав відноситься і Україна, питома частка бюджетних видатків якої на освіту у ВВП протягом останніх років збільшується, однак їхня ефективність залишається низькою. Згідно з результатами міжнародних зіставлень, менший ступінь освітньої нерівності спостерігається у країнах, в яких "державні кошти зосереджені в неринкових сферах – початковій та середній шкільній освіті"⁸. Причому найкращими були результати подолання нерівності в освіті там, де державні видатки на одного учня перевищували відповідний показник для студентів коледжів.

Українськими урядовими та статистичними відомствами, на жаль, не розмежовуються видатки на початкову та середню освіту. Тому зараз неможливо проаналізувати тенденції їхнього структурування повною мірою. Однак досить інформативним є розподіл коштів за середнім та вищим рівнями освіти, у тенденціях змін пропорцій якого в нашій державі протягом останніх років спостерігалися невеликі позитивні зрушення:

– протягом 2002–2007 рр. питома частка державних витрат на загальну середню освіту збільшилася з 40,2 до 56,1%, а на вищу та професійно-технічну – зменшилася з 40 до 46% їхнього загального обсягу) (табл. 2.15);

– співвідношення витрат Зведеного бюджету на освіту за освітніми рівнями та ВВП на одну особу протягом 2004–2007 рр. також суттєво поліпшилося, про що свідчить: збільшення видатків на одного учня загальноосвітніх шкіл відносно ВВП з 17,95 у 2004 р. до 50,46% у 2007 р.; зростання витрат на одного студента професійно-технічних закладів протягом досліджуваного періоду з 30,74 до 63,97%; збільшення затрат на одного студента вищих навчальних закладів у цей період з 30,94 до 37,08%.

⁷ Так, зіставлення результатів розвитку 35 країн світу, проведене Д.Філмером та Л.Притчеттом, свідчить, що кореляція між державними видатками на освіту (у розрахунку на одного учня) та питоמוю вагою осіб у віці від 15 до 19 років, які закінчили п'ять класів, (з поправкою на обсяг ВВП на одну особу), є досить слабкою (Filmer D., Pritchett L. The Effect of Household Wealth on Educational Attainment: Evidence from 35 Countries // *Population and Development Review* – 1999. – 25 (1). – Р. 85–120).

⁸ Качество роста / [В.Томас, М.Дайлами, А.Дхарешвар и др.]; / пер. с англ. – М. : Издательство "Весь Мир", 2001. – С. 89.

Таблиця 2.15

**Структура видатків Зведеного бюджету України на освіту
протягом 2002–2007 рр.**

Показник	2002		2003		2004		2005		2006		2007	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Видатки на освіту зі Зведеного бюджету, усього, у т.ч.:	12269	100	14978	100	18320	100	26802	100	33785	100	38071	100
дошкільну	1372,2	11,2	1710,2	11,4	2058,9	11,2	2940,7	11,0	3825,1	13,2	4511,5	15,6
загальну середню	4931,0	40,2	6243,7	41,7	7507,5	41,0	11159	41,6	14229,2	49,2	16203,6	56,1
професійно-технічну	733,1	6,0	891,7	6,0	1137,2	6,2	1749,9	6,5	2096,0	7,3	2298,8	8,0
вищу	4167,0	34,0	4627,9	30,9	5813,7	31,7	7934,1	29,6	9935,7	34,4	10982,5	38,0

Джерело: розраховано автором на основі даних: Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2007/08 навчального року: Стат. бюлетень. – К. : Держкомстат України, 2008. – 88 с.

Однак, як демонструють результати досліджень низки країн світу⁹, таких структурних зрушень недостатньо для істотних змін у освітній нерівності, з метою досягнення яких необхідно забезпечити перевищення витратами на одного учня загальноосвітніх шкіл витрат на одного студента професійно-технічних навчальних закладів відносно ВВП на одну особу, тоді як у 2007 р. вони дорівнювали відповідно 50,46 та 63,97 % (рис. 2.12). Диспропорції в даній сфері залишаються значними і потребують підвищення ефективності витрачання державних коштів.

Якісне поліпшення існуючої ситуації в освітній сфері можливе за рахунок перерозподілу коштів у напрямі збільшення структурної частки видатків, спрямованих на поліпшення початкової освіти. Вища освіта має величезне значення для технічного прогресу та зростання продуктивності, однак її можна вважати приватним бла-

⁹ Качество роста / [В.Томас, М.Дайлами, А.Дхарешвар и др.]; пер. с англ. – М. : Издательство "Весь Мир", 2001. – С. 89.

гом, оскільки основну частину користі від нього можуть інтерналізувати окремі люди та підприємства; початкова ж і середня освіта забезпечують значні ефекти перетікання, що не поглинаються повністю окремими особами та підприємствами.

Рис. 2.12. Співвідношення витратів Зведеного бюджету України на одну особу (за освітніми рівнями) та ВВП на одну особу

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України. – К., 2009. – 568 с. ; Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2007/08 навчального року: Стат. бюлетень. – К. : Держкомстат України, 2008. – 88 с.

Загалом з метою зменшення диспропорційності нагромадження людського потенціалу в Україні необхідно:

1) оптимізувати співвідношення державних і приватних коштів в освітній сфері України шляхом підвищення питомої частки державних витрат, які спрямовуються на початковий та середній освітні рівні;

2) сприяти залученню приватних інвестицій у вищу освіту і одночасно підвищувати якість освітніх послуг та формувати попит на кваліфікованих працівників, а також залучати корпорації та підприємства платити за освіту. Для нівелювання можливих негативних наслідків підвищення частки приватних коштів у фінансуванні вищої освіти потрібно розробити і впровадити систему високих гарантій і зберегти частку державного замовлення на підготовку висококваліфікованих фахівців на рівні не нижчому за 20%. Освіта не повинна стати товаром, який можна придбати, лише сплативши певну суму коштів, необхідно зберегти відповідальність викладачів і престиж їхньої діяльності;

3) запровадити в українській системі середньої та вищої освіти персоніфікацію фінансування, що забезпечує свободу вибору та закладає конкурентні основи в даному секторі. З цією метою в системі початкової та середньої освіти доцільно впровадити нормативний принцип спрямування коштів з бюджету в той навчальний заклад, який батьки вважатимуть кращим для своєї дитини. Випускникам середньоосвітніх установ необхідно видавати іменні фінансові сертифікати – зобов'язання держави сплатити певну суму за навчання майбутнього студента у вищому або середньоспеціальному навчальному закладі, розмір яких залежатиме від результатів атестації загальноосвітніх закладів і навчальних досягнень абітурієнта (у тому числі повинні враховуватися перемоги та призові місця на олімпіадах із різних дисциплін та інші здобутки). Персоніфікація фінансування дозволить значно підвищити ефективність використання бюджетних коштів і підняти рівень якості освіти;

4) сприяти створенню в державі довіри людей до інститутів влади, відновленню їхньої впевненості у майбутньому, самоповаги шляхом розробки і впровадження чітких програм виходу з рецесії, проведення роз'яснювальної роботи, але не з використанням популістських гасел, а на основі обґрунтованих кроків. Ці заходи стимулюватимуть формування в Україні потужного соціального капіталу (до якого відноситься довіра, норми суспільної поведінки, процеси голосування, участь у референдумах, а також формування горизонтальних зв'язків між різними групами)¹⁰, що спричиняє істотний вплив на економічне зростання внаслідок: зменшення кількості ресурсів, необхідних для захисту від шахрайства; вивільнення ресурсів, які могли б спрямовуватися на відслідковування поведінки постачальників і працівників, для інвестицій та інновацій; прискорення розповсюдження інформації і нововведень; зменшення ризикованості потенційно більш вигідних, але пов'язаних з великими ризиками операцій і тощо;

5) встановити оптимальні межі нерівності, нижнім порогом якої повинні бути державні гарантії мінімального соціального забезпечення громадян. Рівень доходів і величини благ, які знаходяться в розпорядженні людей в нашій країні, повинні стати проблемою

¹⁰ Качество роста / В. Томас, М. Дайлами, А. Дхарешвар и др. / Пер. с англ. – М.: Издательство "Весь Мир", 2001. – С. 89.

рівня життя людей, а не проблемою їхнього життя або смерті. Мінімальний рівень благополуччя має забезпечувати можливість для найменш забезпечених верств населення вести гідний спосіб життя і залишатися повноцінними членами суспільства. З цією метою передусім потрібно поступово підвищувати прожитковий мінімум і мінімальну заробітну плату громадян до рівня розвинених країн світу.

На початку 2010 р. мінімальна заробітна плата в Україні становила 76,03 євро/міс.¹¹, що є неприпустимим для держави, що прямує до інтеграції з розвиненими країнами Європи, у яких нижня межа оплати праці є набагато вищою і ще у 2007 р. становила, зокрема, в Румунії 114 євро на місяць, Словаччині – 217, Польщі – 246, Угорщині – 258, Франції – 1254, Великої Британії – 1361, Люксембурзі – 1570 євро на місяць (рис. 2.13).

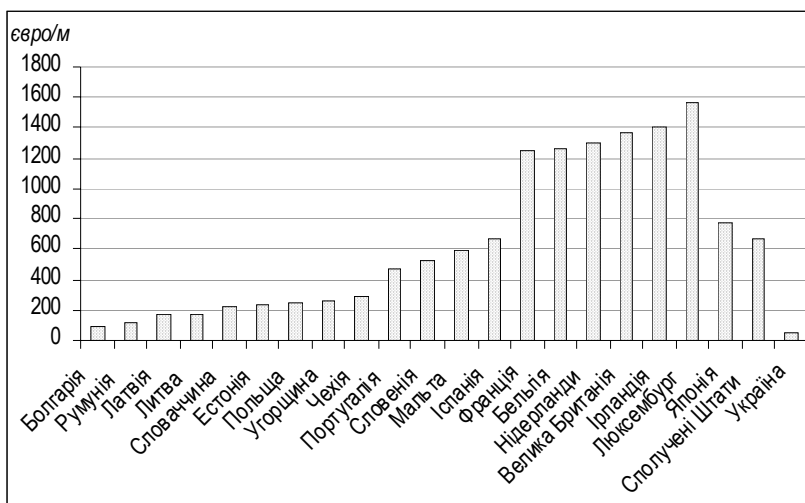

Рис. 2.13. Співвідношення мінімальної заробітної плати в Україні та країнах світу у 2007 р., євро/м

Джерело: складено на основі даних: John Hurley Minimum wages in Europe. – Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – 2008. – 11 р.

¹¹ Закон України "Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати" від 20.10.2009 р. – № 1646-VI [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1646-17>>.

Другим за величиною елементом національного багатства України є природно-ресурсний потенціал, питома частка якого станом на 01.01.2008 р. досягла 32,1%, а обсяг дорівнював 32 096,3 млрд грн (6 355,71 млрд дол. США). У структурі природно-ресурсної складової національного багатства найбільша частка належить земельним ресурсам (23,5% – від загального обсягу НБ та 73,3% – від ПРП) (рис. 2.14).

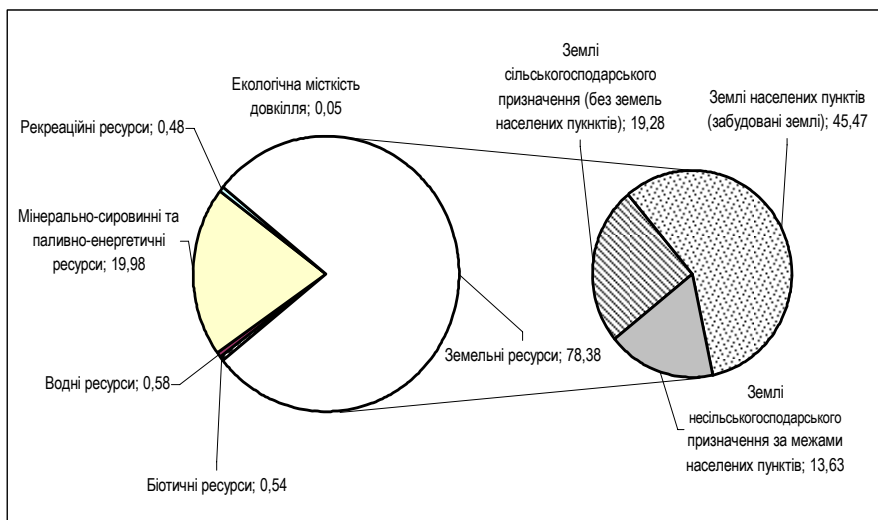

Рис. 2.14. Структура природно-ресурсного потенціалу України станом на 01.01.2008 р., %

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2007 р. / Держкомстат України; – К., 2008. – С. 550–551; Національні рахунки України за 2006–2007 рр.: Стат. зб. / Держкомстат України; – К., 2008; Короткий довідник лісового фонду України за матеріалами обліку лісів 2002 року. – Ірпінь: Держ. ком. ліс. госп. України, 2003. – С. 6–11, 128–133; Короткий довідник по лісовому фонду України (за матеріалами чергового державного обліку лісів України станом на 01.01.1996 р.). – К.: Держ. ком. ліс. госп. України, 1998. – С. 6–7; Бежанова М.П., Бежанов С.К. Минеральные ресурсы мира и экономический механизм управления минерально-сырьевым сектором. – М.: ООО "Геоинформмарк", 2007. – С. 98; Запасы и добыча важнейших видов минерального сырья мира / Бежанова М.П., Бежанов С.К., Кызина Л.В. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", НИИ-Природа, 2006. – 110 с.; Бежанова М. П., Кызина Л. В. Цены мирового рынка на минеральное сырье и продукты его переработки в 1990–2006 гг. – М.: ОАО "ВНИИ Зарубежгеология", 2007. – 58 с.; Міщенко В.С. Економічні пріоритети розвитку й освоєння мінерально-сировинної бази України. – К.: Наукова думка, 2007. – 360 с.; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва. – М.: Экономика, 2005. – 624 с.

Земельні ресурси завдяки унікальному поєднанню ціннісних складових по праву традиційно вважаються одним із головних елементів національного багатства. І Україна в даному відношенні не є виключенням. У зарубіжній, наприклад американській практиці, економісти при оцінці національного багатства велику увагу приділяють частці землі, зокрема сільськогосподарських угідь в його загальному обсязі. Так, за обчисленнями Р. Голдсмита, у США вартість землі в середині XIX ст. становила 45% усього національного багатства; в наступний період питома вага землі рівномірно зменшувалася: в 1900 р. вона дорівнювала 35%, у 1929 – 25, у 1955 р. – 17%. У західноєвропейських державах, де здійснюються аналогічні розрахунки, питома вага землі у вартості національного багатства співпадає з американськими даними і коливається від 14 до 26%. У азійських країнах, зокрема у Індії, цей показник вищий і становить 30–50%¹². В Україні реальна цінність землі з кожним роком, безперечно, зростає, однак номінальна іноді навіть знижується і занижується, що пов'язано з процвітанням тіньових схем перерозподілу земельної власності.

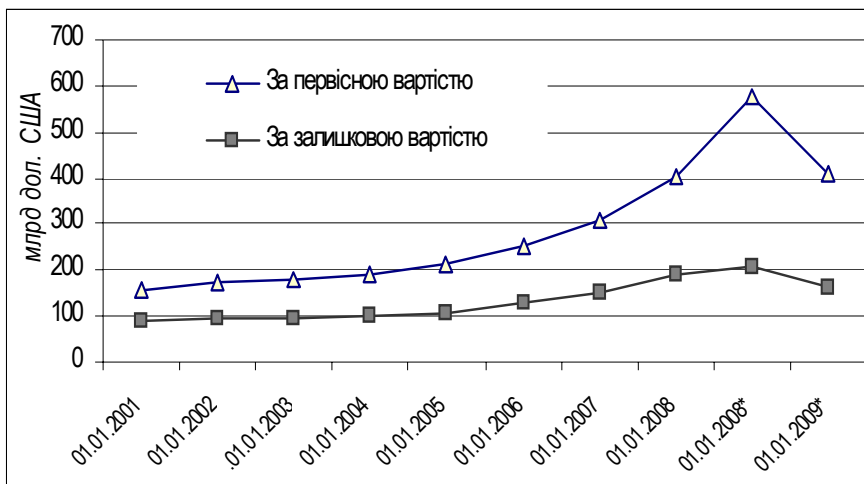
Вагомою є також частка мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів (7,9% від загального обсягу національного багатства України – 1 568,73 млрд дол. США). Для виявлення реальної динаміки величини вартості мінеральних і паливно-енергетичних ресурсів України протягом 1996–2006 рр., крім розбіжностей у методичних підходах, необхідно врахувати трансформацію цінового фактора, що суттєво вплинув на результативні значення відповідних років. Попри те, що номінальна вартість запасів корисних копалин збільшилася з 1,3 до 1,57 трлн дол., що пов'язано зі зростанням світових цін на більшість їх видів, реальна динаміка зміни їхньої економічної цінності є негативною, оскільки протягом 10 років частина ресурсів була видобута з надр.

Меншими за величиною, але не за роллю у формуванні цілісного збалансованого потенціалу розвитку держави, є інші види природно-ресурсного потенціалу – водних, біотичних, рекреаційних ресурсів та екологічної місткості навколишнього середовища, питома вага яких у національному багатстві України станом на 01.01.2008 р.

¹² Голдсмит Р. Национальное богатство США в послевоенный период. – М.: Статистика, 1968. – С. 5–26.

була відповідно 0,23; 0,21; 0,19; 2,02%. Особливе стратегічне значення для економічного розвитку країни серед цих складових ПРП мають водні ресурси, вагомість яких зростатиме з огляду на можливості розширення спектру їхнього функціонального призначення, зокрема як джерела енергії.

Досить суперечливою є динаміка основного капіталу, частка якого у загальному обсязі національного багатства України на початку 2008 р. становила 1,05%, дорівнюючи 1 047,6 млрд грн (207,4 млрд дол. США), зменшившись станом на січень 2009 р. до 162,5 млрд дол. США. Попри позитивні офіційні тенденції зміни масштабів ОК у доларовому вимірі протягом 2001–2008 рр. (рис. 2.15), слід зауважити, що, за експертними оцінками багатьох вчених, їхня вартість протягом останніх років суттєво коливалася внаслідок індексацій та переоцінок, остання з яких була здійснена у 2007 р.

Примітка: * з урахуванням індексації та переоцінки.

Рис. 2.15. Динаміка обсягу основного капіталу України протягом 01.01.2008–01.01.2009 рр., млн дол. США

Джерело: розраховано автором на основі даних: Основні засоби України у 2008 р. / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009. – 207 с. ; Офіційний курс гривні до іноземних валют [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua>>.

Найбільш руйнівні зміни відбуваються у сфері промисловості, питома вага основного капіталу якої у загальноукраїнському обсязі дорівнювала станом на 01.01.2009 р. лише 25,5 % (319,2 млрд грн або 41,5 млрд дол. США) (табл. 2.16).

Зокрема, у переробній промисловості було зосереджено 187,2 млрд грн або 24,3 млрд дол., виробництві електроенергії, газу і води – 80,4 млрд грн або 10,4 млрд дол., у добувній промисловості – 51,6 млрд грн або 6,7 млрд дол. США. А переважна частина основних засобів – 28% (357,3 млрд грн або 46,4 млрд дол. США) – задіяна в операціях із нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям.

Причому слід зазначити, що в структурі основного капіталу за первісною вартістю переважає частка сфери транспорту і зв'язку (38,36%) (рис. 2.16, зовнішнє коло), однак унаслідок величезного рівня зношеності цих засобів – понад 80% – за залишковою вартістю їхня питома вага дорівнює лише 16,98% (рис. 2.16, внутрішнє коло).

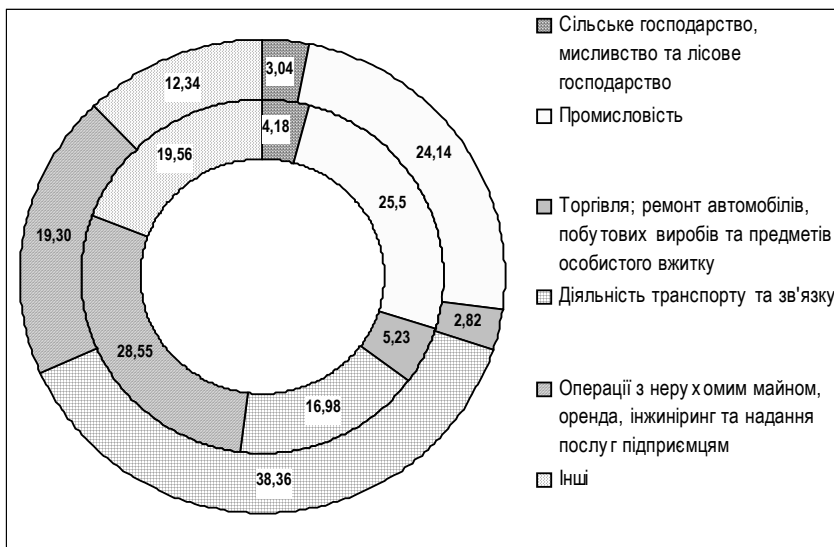

Рис. 2.16. Структура основного капіталу України за видами економічної діяльності за первісною переоціненою (зовнішнє коло) та залишковою вартістю (внутрішнє коло) станом на 01.01.2009 р.

Джерело: Основні засоби України / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с.

Динаміка структури вартості основних засобів за видами

Вид економічної діяльності	Код за КВЕД	За первісною (переоціненою) вартістю станом на 01.01.08 р.		
		млрд грн	млрд дол.	%
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство, включаючи вартість довгострокових біологічних активів тваринництва і рослинництва, у тому числі:	A	84,2	16,7	2,9
сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги, включаючи вартість довгострокових біологічних активів тваринництва і рослинництва	01	82,7	16,4	2,9
лісове господарство та пов'язані з ним послуги	02	1,5	0,3	0,1
Рибальство, рибництво	B	1,2	0,2	0,0
Промисловість, у тому числі:		698,2	138,3	24,1
добувна	C	99,9	19,8	3,4
переробна	D	395,9	78,4	13,6
виробництво електроенергії, газу та води	E	202,4	40,1	7,0
Будівництво	F	40,2	8,0	1,4
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	G	68,2	13,5	2,4
Діяльність готелів та ресторанів	H	21,7	4,3	0,7
Діяльність транспорту та зв'язку	I	1151,7	228,1	39,7
Фінансова діяльність	J	40,2	8,0	1,4
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	K	561,8	111,2	19,4
Державне управління	L	37,3	7,4	1,3
Освіта	M	58,9	11,7	2,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	N	49,1	9,7	1,7
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	O	30,1	6,0	1,0
Всього в Україні		2900,5	574,4	100

Джерело: складено автором на основі даних: Основні засоби України / Держкомстат у 2008 р. / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009. – 207 с.

Таблиця 2.16

економічної діяльності станом на початок 2008 та 2009 рр.

За первісною (переоціненою) вартістю станом на 01.01.09 р.			Ступінь зносу, %		За залишковою вартістю					
			станом на 01.01.08 р.	станом на 01.01.09 р.	станом на 01.01.08 р.			станом на 01.01.09 р.		
млрд грн	млрд дол.	%			млрд грн	млрд дол.	%	млрд грн	млрд дол.	%
95,9	12,5	3,0	48,8	45,7	43,1	8,5	4,1	52,1	6,8	4,18
94,1	12,2	3,0	48,9	45,7	42,3	8,4	4,05	51,1	6,6	4,06
1,8	0,2	0,1	46,7	44,4	0,8	0,2	0,1	1,0	0,1	0,06
1,3	0,2	0,0	58,3	53,8	0,5	0,1	0,05	0,6	0,1	0,06
760,2	98,7	24,1	61,4	58,0	269,5	53,4	25,8	319,2	41,5	25,5
109,7	14,2	3,5	55,1	53,0	44,9	8,9	4,29	51,6	6,7	4,12
438,9	57,0	13,9	62,3	57,3	149,4	29,6	14,27	187,2	24,3	14,95
211,6	27,5	6,7	62,8	62,0	75,2	14,9	7,18	80,4	10,4	6,40
52,1	6,8	1,7	43,8	40,9	22,6	4,5	2,17	30,8	4,0	2,46
88,8	11,5	2,8	28,7	26,4	48,6	9,6	4,63	65,4	8,5	5,23
23,5	3,1	0,7	41,0	41,7	12,8	2,5	1,21	13,7	1,8	1,11
1208,2	156,9	38,4	85,7	82,4	164,4	32,6	15,72	212,3	27,6	16,98
48,7	6,3	1,5	28,1	24,8	28,9	5,7	2,75	36,6	4,8	2,95
607,9	78,9	19,3	43,9	41,2	315,0	62,4	30,09	357,3	46,4	28,55
41,3	5,4	1,3	45,8	46,5	20,2	4,0	1,93	22,1	2,9	1,78
61,9	8,0	2,0	57,6	57,8	25,0	5,0	2,41	26,1	3,4	2,09
61,5	8,0	2,0	48,7	43,4	25,2	5,0	2,41	34,8	4,5	2,77
34,5	4,5	1,1	46,2	44,3	16,2	3,2	1,54	19,2	2,5	1,54
3149,6	409,0	100	63,9	60,3	1047,6	207,4	100	1251,2	162,5	100

України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с. ; Основні засоби України

У структурі вітчизняних основних засобів за групами станом на початок 2009 р. переважали будинки, споруди й передавальні пристрої (60,2%), машини та обладнання (18,3%) і транспортні засоби (16,7%), тоді як вартісний обсяг інших основних засобів становив лише 4,8% (рис. 2.17).

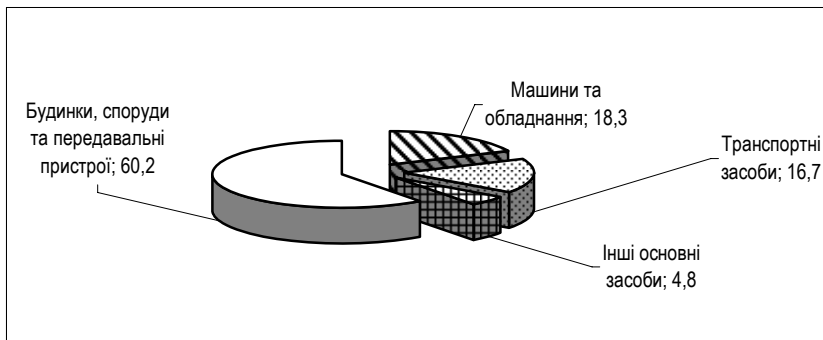

Рис. 2.17. Структура вартості основних засобів України за групами станом на початок 2009 р., %

Джерело: Основні засоби України у 2008 р. / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009. – 207 с.

Такі структурні характеристики основного капіталу (здебільшого будинків, споруд і передавальних пристроїв) були притаманні майже всім видам економічної діяльності, за винятком переробної промисловості та будівництва, структурною особливістю яких є переважання питомої частки машин та обладнання, що станом на початок 2009 р. дорівнювала відповідно 49,65 та 45,76% (215,03 та 86,9 млрд грн), тоді як питома вага будинків, споруд та передавальних пристроїв не перевищувала 40% вартості основного капіталу.

Таким чином, не зважаючи на постійне збільшення гривневої вартості основного капіталу в Україні, його формування супроводжується суттєвими диспропорціями. Головні з них пов'язані з мізерними обсягами поточного нагромадження основного капіталу і стрімким зростанням рівня зносу наявного основного капіталу (який станом на початок 2009 р. у сфері транспорту і зв'язку перевищував 82%, дорівнюючи в промисловості 58%, а у сфері освіти – 57,8%).

Водночас розрахунки, проведені на основі даних міжнародних статистичних збірників "СНР: основні показники та деталізовані таблиці"¹³ свідчать про наявність значних дисбалансів як у поточних процесах нагромадження ОК, так і у співвідношеннях його "стокових" вартісних обсягів з ВВП не тільки в Україні, а й у багатьох країнах світу. Особливо різкі зміни відсоткового відношення запасів ОК до ВВП протягом досліджуваного періоду відбувалися у країнах – колишніх республіках СРСР, у більшості з яких його розмір суттєво зменшився, зокрема, в Молдові – з 1 267,8% станом на 01.01.97 р. до 333,3% станом на 01.01.05 р., Киргизії – з 654,9 до 196,5% протягом 1997–2004 рр., Азербайджані – з 568,4 станом на 01.01.97 р. до 216,8% станом на 01.01.07 р., Білорусі – з 606,3 до 359,6% протягом 1997–2008 рр. Причому у Білорусі тенденція до зниження була хвилеподібною: різке зниження цього показника протягом 1998 р. (з 717,7 до 404,8) змінилося його стрімким зростанням (більше ніж удвічі) у наступному році – до 950,5% станом на початок 2000 р. та подальшим поступовим скороченням до 359,6% станом на початок 2008 р. (рис. 2.18).

На початку ХХІ ст. збільшення вартісного обсягу ОК відносно ВВП у цій групі країн відбувалося лише в Латвії – з 82,9% станом на 01.01.03 р. до 763,2% станом на 01.01.2004 р., – що було спричинено вступом цієї країни 01 травня 2004 р. до ЄС і переходом, у зв'язку з цим на нову систему оцінювання запасів основного капіталу.

Загалом слід зазначити, що різкі хвилеподібні коливання вартості ОК у досліджуваній групі країн переважно пов'язані зі змінами у методичних засадах здійснення оцінки основного капіталу. Теоретично вони повинні бути однаковими для всіх країн, що представляють ці дані у форматі міжнародних статистичних збірників "Статистика національних рахунків: основні показники та деталізовані таблиці", але на практиці можуть бути суперечливими як у різних країнах, так і в одній державі у різний час.

¹³ National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York: United Nations, 2008. – 895 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York: United Nations. – 898 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York: United Nations, 2007. – 983 p.

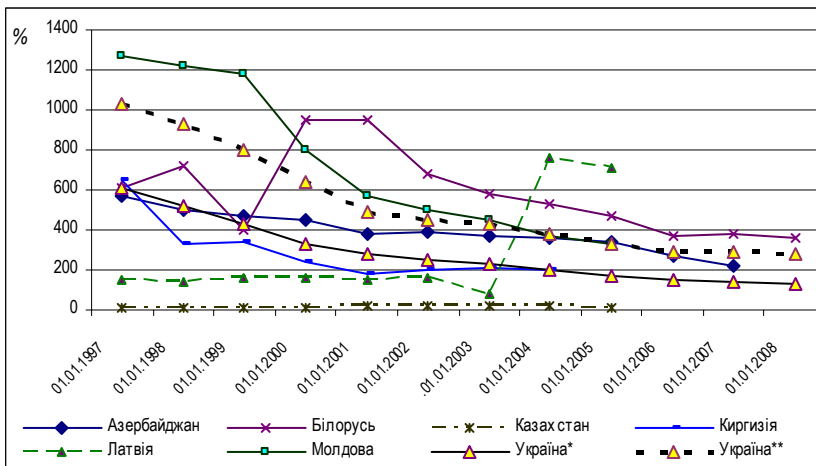

Рис. 2.18. Динаміка вартості ОК по відношенню до ВВП України та країн-колишніх республік СРСР протягом 1996–2008 рр. (у фактичних цінах)

Примітки: * залишкова вартість; ** загальна вартість.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України / [За ред. О.Г.Осауленка]. – К. : Консультант, 2009. – 568 с. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York : United Nations, 2008. – 895 p. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York : United Nations. – 898 p. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York : United Nations, 2007. – 983 p. ; Основні засоби України / Державний комітет статистики України ; За ред. Л.М.Овденко. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с. ; Основні засоби України у 2008 р. / Державний комітет статистики України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2009. – 207 с.

Однак, якщо у розвинених країнах точаться дискусії навколо удосконалення принципів мейнстріму методології оцінювання ОК, прийнятої у СНР (що базується на методі безперервної інвентаризації¹⁴), то у країнах – колишніх республіках СРСР основна

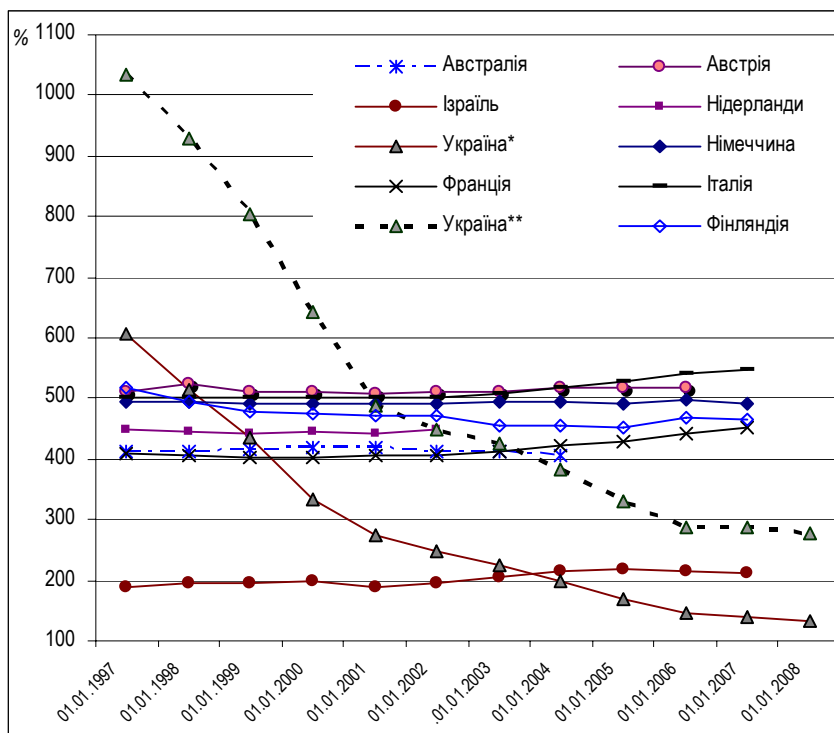
¹⁴ Згідно з методом безперервної інвентаризації (МБІ) вартість запасів основних засобів розраховується на основі "...оцінок нагромадження основного капіталу, що додаються (після вирахування нагромадженого споживання основного капіталу) та переоцінюються на достатньо тривалий період для охоплення придбання всіх основних засобів, які утворюють досліджуваний запас" (Система національних счетов 1993 / Евростат, МВФ, ОЭСР, ООН, ВБ. – В 2-х т. – Т. 1. – Брюссель, Люксембург, Вашингтон, О.К., Нью-Йорк, Париж, 1998. – С. 301).

проблема полягає у різній інтенсивності розробки і впровадження заходів із уведення стандартної методики СНР. Ці проблеми посилюються спільним для всіх країн високим ступенем складності застосування базової методики економічної оцінки основного капіталу СНР, що обумовлено "...відсутністю, навіть у розвинених країнах, повномасштабних даних відносно капіталовкладень і вибуття, а також реального зносу основного капіталу, що не віддзеркалюється даними відносно щорічних амортизаційних відрахувань, варіативністю гіпотез середнього строку служби його елементів і необхідністю обліку зміни цін протягом усього періоду його експлуатації"¹⁵. Тим не менш, даний метод у міжнародній практиці подібних оцінок є найбільш перспективним, і впровадження у країнах світу (у тому числі і в Україні) його удосконалених концептуальних принципів, які, у числі інших, повинні включати методичні підходи до оцінки нематеріальних активів ("*intangible assets*"), які відповідно до нових методологічних стандартів СНР–2008¹⁶ отримали назву "продукти інтелектуальної власності" ("*intellectual property products*").

Розрахунки, проведені для *розвинених країн* світу, свідчать, що динаміка вартості ОК відносно ВВП у цій групі держав була набагато рівномірніша, ніж в попередній. Протягом 1997–2007 рр. величина цього показника в Австралії, Австрії, Нідерландах, Німеччині, Франції, Італії та Фінляндії знаходилася майже на одному рівні – у межах 400–600%. І на цьому фоні зменшення величини відповідного показника в Україні з 01.01.97 р. до 01.01.08 р. було дуже різким: загальна вартість вітчизняного основного капіталу відносно ВВП скоротився з 1 034,7 до 276,3%, а залишкова вартість – з 606,3 до 134% (рис. 2.19). Це скорочення призвело до принципової зміни місця України у міжкраїнових зіставленнях за даним показником: якщо до 2001 р. його величина суттєво перевищувала відповідні значення у розвинених країнах, то після 2005 р. (за залишковою вартістю) вона стала найменшою у цій групі країн.

¹⁵ National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York: United Nations. – 898 p.

¹⁶ System of National Accounts 2008. Pre-edited version of Volume 1 / Eurostat, IMF, OECD, UN, WB. – 2009. – P. XXXI.

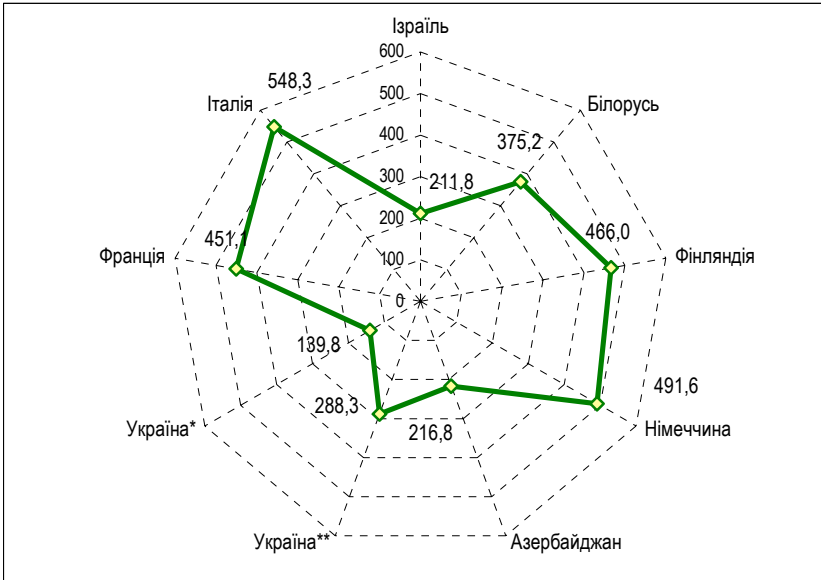

Примітки: * залишкова вартість; ** загальна вартість.

Рис. 2.19. Динаміка вартості ОК відносно ВВП України та розвинених країн протягом 1996–2008 рр., у фактичних цінах

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України. – К., 2009. – 568 с.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York : United Nations, 2008. – 895 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York : United Nations. – 898 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York : United Nations, 2007. – 983 p.; Основні засоби України / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с.; 2009. – 207 с.

Станом на 01.01.07 р. вартісний обсяг основного капіталу України відносно ВВП становив 139,8% при обчисленні за залишковою вартістю і 288,3% – за загальною вартістю, тоді як у Італії він сягнув 548,3%, Німеччині – 491,6%, Франції – 451,1% (рис. 2.20).

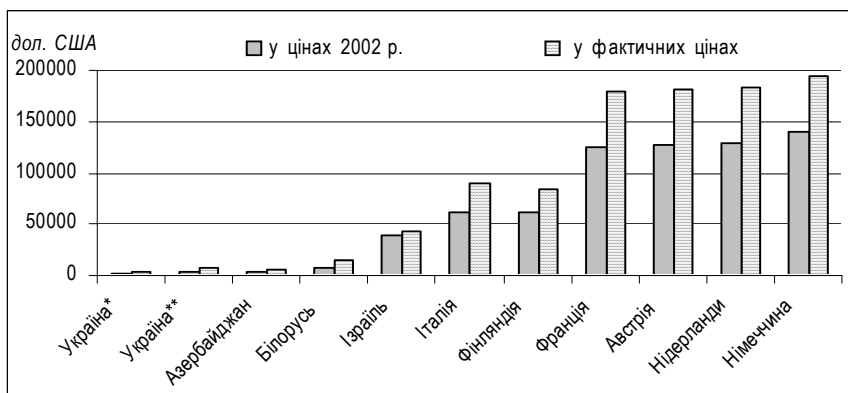

Примітки: * залишкова вартість; ** загальна вартість.

Рис. 2.20. Вартісний обсяг ОК відносно ВВП в Україні та країнах світу, у фактичних цінах станом на 01.01.07 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України. – К., 2009. – 568 с. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York : United Nations, 2008. – 895 p. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York : United Nations. – 898 p. ; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York : United Nations, 2007. – 983 p. ; Основні засоби України / Держкомстат України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с.; 2009. – 207 с.

Вартісний обсяг основного капіталу на душу населення України станом на 01.01.07 р. також був найнижчим серед досліджуваних країн: залишкова вартість вітчизняного ОК становила 3,25 тис. дол. США/чол. у фактичних та 1,73 тис. дол./чол. у цінах 2002 р., тоді як у Франції, Австрії, Нідерландах та Німеччині вартісний обсяг ОК на одну особу перевищував 100 тис. дол. США, дорівнюючи відповідно 179,1; 181,6; 183,3; 194,1 тис. дол. США у фактичних та 124,8; 127,3; 128,3; 140,6 у цінах 2002 р. (рис. 2.21).

Примітки: * залишкова вартість; ** загальна вартість.

Рис. 2.21. Вартісний обсяг ОК на одну особу в Україні та країнах світу станом на початок 2007 р., дол. США

Джерело: розраховано автором на основі даних: Статистичний щорічник України за 2008 р. / Держкомстат України; – К., 2009. – 568 с.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York: United Nations, 2008. – 895 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York: United Nations. – 898 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York: United Nations, 2007. – 983 p.; Основні засоби України / Державний комітет статистики України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2008. – 158 с.; 2009. – 207 с.

Це свідчить про те, що населення України є менш забезпеченим основними засобами порівняно з жителями інших країн світу, що обмежує можливості реалізації їхніх здібностей, навичок і знань у різних сферах економічної діяльності і обумовлює низький рівень технологічності виробленої в межах нашої країни продукції.

Сукупний негативний вплив описаних вище факторів нівелює невеликі позитивні зрушення у динаміці нагромадження основного капіталу, що спостерігаються з початку 2000 р., вимагаючи застосування невідкладних заходів щодо їх інтенсифікації. Причому особливо важливим, крім власне збільшення обсягів нагромадження, є впровадження системних заходів, спрямованих на переорієнтування інвестиційних потоків на виробництво і придбання високо-технологічних основних засобів та модернізації діючих виробничих потужностей держави.

При їх розробці необхідно зважати на те, що сучасний стан основних засобів є наслідком використання хаотичної суміші методів регулювання соціалістичної планової системи з капіталістичною системою оновлення, що призвело до безвідповідальної і майже неконтрольованої експлуатації основних засобів, які залишилися з радянських часів, без будь-якої суттєвої їхньої модернізації чи, принаймні, розширення. Нещадна експлуатація основного капіталу супроводжувалася нераціональним використанням природних ресурсів і формуванням гіпертрофованих фінансових "мільних бульбашок", що, зрештою, спричинило кризові економічні явища.

Головним напрямом мінімізації описаних вище диспропорцій і досягнення нової якості економічного розвитку має стати розробка і впровадження комплексних заходів зі збільшення обсягів інвестування в основний капітал, які повинні супроводжуватися відповідними вкладеннями в людський капітал, раціональним використанням природно-ресурсного потенціалу та оптимізацією процесів формування фінансового капіталу.

Вагомою передумовою інтенсифікації процесу оновлення основних засобів має також стати удосконалена амортизаційна політика, якою забезпечуватиметься можливість самостійного обрання підприємствами оптимального з фінансової точки зору методу нарахування амортизації не лише в бухгалтерському, але й у податковому обліку. А максимізація темпу приросту основних засобів повинна опосередковуватися поліпшенням відтворювальних характеристик ОК шляхом збільшення обсягів списання (ліквідації) зношених об'єктів (запобігання дестабілізації виробництва вимагає зростання обсягів ліквідації на повільній, але усталеній основі)¹⁷. З цією метою передусім необхідно:

– розробити схему тривалості корисного використання основних засобів за групами на основі зарубіжного досвіду і методологічних засад СНР;

– зобов'язати суб'єктів господарювання здійснювати списання (ліквідацію) основних засобів по завершенню строку їх корисної експлуатації;

¹⁷ Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. Б.С. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2005. – 582 с.

– у перспективі створити систему державного контролю, а на першому етапі – моніторингу напрямів використання коштів амортизаційного фонду суб'єктами господарювання;

– уніфікувати методи нарахування амортизації, передбачені вітчизняними законами та нормативно-правовими актами, зокрема Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств", у якому розрізняється три види амортизації: звичайна, бонусна та прискорена¹⁸, та Наказом Міністерства фінансів України "Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 "Основні засоби", яким наразі передбачено п'ять методів нарахування амортизації: прямолінійний, зменшення залишкової вартості, прискореного зменшення залишкової вартості, кумулятивного та виробничого¹⁹;

– шляхом внесення відповідних змін до Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств"²⁰ надати можливість суб'єктам підприємницької діяльності більш широкого вибору методів "податкової" амортизації, попередньо налагодивши систему контролю за цільовим використанням коштів амортизаційного фонду.

Необхідно розробити і законодавчо затвердити національну програму модернізації основного капіталу, узгоджену з напрямками реформування інших сфер економічної діяльності та обсягами нагромадження інших видів активів, які входять до складу національного багатства України. Це сприятиме забезпеченню надійного підґрунтя для нівелювання кризових явищ і подальшого економічного піднесення. Зазначена програма повинна базуватися на вичерпному інформаційно-аналітичному підґрунті, що характеризує формування основного капіталу України у міжнародному контексті, першим кроком у вдосконаленні якого повинна стати розробка нормативно-правового забезпечення приведення методології та

¹⁸ Закон України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 28.12.94 р. № 334/94-ВР (редакція від 16.02.2010 р.) // [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=334%2F94-%E2%F0>>.

¹⁹ Наказ Міністерства фінансів України "Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 7 "Основні засоби" № 92 від 27.04.2000 р. (редакція від 01.11.2009 р.) / [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0288-00>>.

²⁰ Закон України "Про оподаткування прибутку підприємств" від 28.12.94 р. № 334/94-ВР (редакція від 16.02.2010 р.) // [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=334%2F94-%E2%F0>>.

методики вартісної оцінки основного капіталу у відповідність зі стандартами Системи національних рахунків.

Найбільш специфічними складовими національного багатства України протягом останніх років є елементи фінансового капіталу, що впливають на його обсяг (чисті іноземні активи НБУ, чисті іноземні активи інших депозитних корпорацій, зовнішній борг сектора державного управління, зовнішній борг інших секторів, міжфірмовий борг прямим інвесторам). Станом на 01.01.10 р. величина елементів фінансового капіталу, що впливають на обсяг національного багатства, дорівнювала -62,7 млрд дол. США. Причому слід зауважити, що динаміка їхньої зміни протягом 2004–2010 рр. майже постійно була негативною (з невеликим збільшенням на початку 2006 р.) (рис. 2.22).

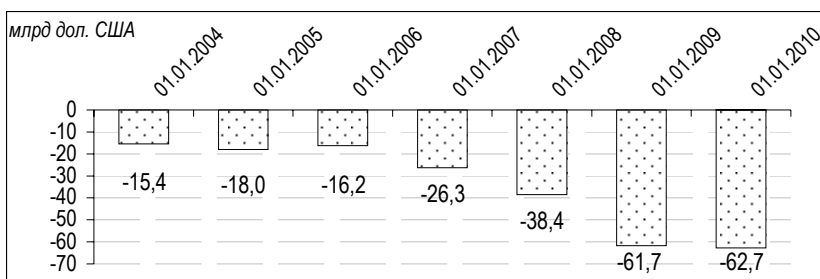

Рис. 2.22. Динаміка елементів фінансового капіталу, що впливають на обсяг національного багатства, в Україні у 2004–2010 рр., млрд дол. США

Джерело: розраховано автором на основі даних: International Financial Statistics / IMF Statistics Department. – V. LXIII. – № 3. – 2010. – 1401р. ; Зовнішній борг України I кварталу 2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua/balance/Debt/ExtDebt_report_Q1_2010.pdf>.

Величина більшості елементів фінансового капіталу, що впливають на обсяг національного багатства, – чистих іноземних активів інших депозитних корпорацій, зовнішнього боргу сектора державного управління, інших секторів, заборгованості прямим інвесторам – протягом 2004–2010 рр. була від’ємною, зменшившись з -0,27; -8,74; -10,99; -0,41 млрд дол. США відповідно станом на 01.01.2004 р. до -18,67; -11,96; -41,6; -4,25 млрд дол. США – станом на початок 2010 р. (рис. 2.23). Позитивним елементом фінансового капіталу України протягом досліджуваного періоду були чисті

іноземні активи НБУ, обсяг яких з січня 2008 р. до 01.01.10 р. скоротився майже на 60% – з 32,65 до 13,44 млрд дол. США унаслідок фінансування заходів з нівелювання наслідків світової фінансової кризи для національної економіки.

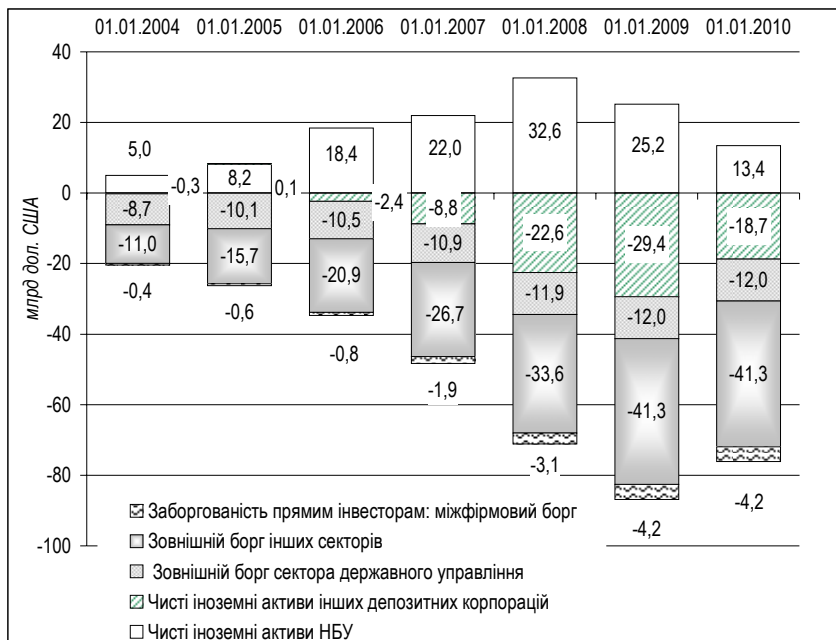

Рис. 2.23. Динаміка структури сукупної величини елементів фінансового капіталу, які впливають на обсяг національного багатства, в Україні, млрд дол. США

Джерело: розраховано автором на основі даних: International Financial Statistics / IMF Statistics Department. – V. LXIII. – № 3. – 2010. – 1401р. ; Зовнішній борг України I кварталу 2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.bank.gov.ua/balance/debt/ExtDebt_report_2009.pdf>.

Найуразливішою до кризових явищ сферою економічної діяльності виявилася фінансова. Але не тільки наслідки, а й причини рецесії сконцентровані переважно у фінансовому секторі, тому основні заходи зі здійснення "запуску" економічної системи на сьогодні і запобігання подібним шокам у майбутньому повинні здійснюватися саме у царині фінансів.

Зазначені заходи повинні здійснюватися узгоджено з програмами дій урядів інших держав. Вони у першу чергу повинні бути спрямовані на: активізацію процесу кредитування, мінімізація якого під час рецесії "знекровлює" економіку; посилення контролю та відповідальності за нецільове використання коштів у процесі рекапіталізації та рефінансування банків; збільшення обсягу державних видатків, спрямованих на будівництво доріг, мостів, соціального житла та інших об'єктів інфраструктури; створення національної системи ефективного контролю та регулювання діяльності фінансових корпорацій – банків та небанківських інституцій, що здійснюють операції зі зберігання депозитів та кредитування, інвестування як шляхом безпосереднього вкладання грошових коштів, так і шляхом випуску похідних цінних паперів, безконтрольна емісія яких посилює ризик розростання фінансових "бульбашок". Необхідно на державному рівні створити аналітичні центри з моніторингу та аналізу ситуації на світовому та вітчизняному фінансових ринках для оперативної розробки заходів з нівелювання та запобігання поширенню "кризово-небезпечних" інноваційних фінансових інструментів.

У рамках реалізації стратегії загального оздоровлення економічної системи нашої країни, що включатимуть заходи з інтенсифікації формування та раціоналізації використання інших складових національного багатства, ці дії сприятимуть виходу нашої держави на нове спіральне коло економічного піднесення.

2.4. Структура і динаміка зайнятості та ринку праці

Політичні, економічні та соціальні зміни в Україні, що відбулися з часу становлення її державної незалежності, суттєво вплинули на структуру та динаміку зайнятості та ринку праці. За цей час відчутно скоротилась загальна чисельність населення, що спричинило скорочення зайнятості та відбулися значні зміни в галузевому розподілі працюючих та їх статусі. Специфічною рисою ринку праці стала трудова еміграція – масштабний вплив економічно активного населення за межі України, викликаний неможливістю працевлаштування в країні та низьким рівнем життя населення. На початку ХХІ ст. ринок праці в Україні розвивався під впливом сприятливих макроекономічних тенденцій – позитивної динаміки

зростання ВВП, активізації інвестиційної політики та державної політики у соціальній сфері. Але економічна криза, яка охопила Україну наприкінці 2008 р., зупинила економічне піднесення і призвела до скорочення зайнятості та зростання безробіття.

Зменшення чисельності населення як головний чинник скорочення чисельності зайнятих. До 1993 р. чисельність населення України постійно збільшувалась і у 1992 р. досягла 52,2 млн осіб. Але з того часу демографічні тенденції, на які, безумовно, впливало і відчутне погіршення соціально-економічного становища в країні, змінилися на протилежні. Почався процес щорічного зменшення чисельності населення, обумовлений перевищенням смертності над народжуваністю та трудовою еміграцією. З України в інші країни на Сході і Заході виїздили переважно особи віком від 20 до 40 років – найбільш активного працездатного віку.

Слід зазначити, що серед країн Європи протягом останніх 10–15 років населення зменшувалося не лише в Україні. Аналогічні тенденції характерні і для кількох інших країн. За 13 років – з 1993 по 2006 рр. населення України зменшилось на 10,4%. Протягом цього періоду більш різким, ніж в Україні, було зменшення населення лише в Латвії (на 11,5%) та Естонії (на 11,4%). Дещо менші зниження – на 9,1% – відбулися у Болгарії та Литві. Інші країни Європи, в яких за цей період також, але в менших масштабах, зменшилася кількість мешканців, – це Хорватія (7,1%), Білорусь (6,0%), Румунія (5,1%), Росія (4,1%), Угорщина (2,2%) та Польща (1,1%)²¹. В цілому з 1990 до 2008 р. наявне населення України в середньорічному розрахунку зменшилося на 10,9% (5,63 млн осіб) – з 51,89 до 46,26 млн осіб. Прогнози зміни кількості населення України в наступні роки також є невтішними. За авторитетними розрахунками Департаменту народонаселення Секретаріату ООН чисельність населення України у 2025 р. зменшиться за середнім варіантом до 41,62 млн, а у 2050 р. до 35,03 млн осіб, частка працездатного населення у віці 15–59 років зменшиться з 65,4% у 2009 р. до 51,2% у 2050 р. при одночасному збільшенні частки населення старше 60 років з 20,8% у 2009 р. до 32,8% у 2050 р.²².

²¹ Demographic Yearbook 2006. United Nations, New York. – 2008. – С. 151–152; Demographic Yearbook 2008. United Nations. New York. – 2009. – С. 98–99.

²² Розрахунки Секретаріату ООН [Електронний ресурс]. – Доступний з: <un.org/esa/population/publications/wpp2008>.

Зменшення загальної чисельності населення України, що в останні роки відбувалося на фоні одночасного суттєвого погіршення соціально-економічного становища, природно обумовило досить значне скорочення чисельності зайнятих в економіці. Протягом 1990–2009 рр. чисельність зайнятих скоротилася майже на 4,5 млн – з 25,42 до 20,19 млн осіб, а питома вага зайнятих у чисельності населення зменшилась за цей час з 49,0 до 45,3% (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

**Населення та зайняті в економіці,
середньорічні показники, тис. осіб**

Роки	Наявне населення	Зайняті	Зайняті до населення, %
1990	51891	25419	49,0
1993	52179	23945	45,9
1995	51513	23725	40,2
2000	49176	20175	41,0
2005	47105	20680	43,9
2008	46258	20972	45,3
2009	46053	20191	43,8
2009 до 1990, %	88,7	79,4	x

Джерело: дані Департаментів статистики населення та статистики праці Держкомстату України.

Однак скорочення зайнятості протягом досліджуваного періоду в Україні було значно меншим, ніж скорочення ВВП (за цей час ВВП зменшився майже у 2,5 раза).

Слід зауважити, що в період економічного спаду в Україні, який тривав до 2000 р., зайнятість скорочувалася приблизно втричі меншими темпами, ніж ВВП, що значною мірою стримувало збільшення безробіття. За умови скорочення зайнятості пропорційно падінню ВВП чисельність працюючих у 1999–2000 рр. становила б лише 10,40–11,0 млн., або на 9–10 млн менше фактичної, а чисельність безробітних перевищила би чисельність працюючих.

Щодо економічно активного та інших категорій населення, то з 1995 до 2009 рр. на фоні зменшення всього наявного населення України на 10,6%, чисельність населення у віці 15–70 років скоротилася лише на 6,2%, що означає зменшення чисельності населення молодших (0–14 років) та старших вікових груп (старше 70 років) і в абсолютному і у відносному виразі (табл. 2.18). У 1995 р. чисельність населення цих двох вікових груп дорівнювала 13,84 млн осіб – 26,9% усього наявного населення, зменшившись до 24,1% у 2009 р. Водночас чисельність економічно активного населення протягом досліджуваного періоду скоротилася майже на 2,3 млн, або на 12,3% до рівня 1995 р. А чисельність економічно неактивного населення за цей період навіть збільшилася з 12,11 млн до 12,82 млн осіб.

Таблиця 2.18

Населення за економічною активністю, тис. осіб

Показник	1995	2000	2005	2008	2009	2009 до 1995, %
Все наявне населення	51513	49176	47105	46258	46053	89,4
Все населення 15–70 років	37672	36149	35841	35368	34973	92,8
0–14, 70+	13841	13027	11264	10890	11080	80,1
% наявного населення	26,9	26,5	23,9	23,5	24,1	x
Населення працездатного віку (чоловіки 16–59, жінки – 16–54 років)	29513	28713	28892	28584	28373	96,1
старше працездатного віку	8159	7436	6949	6784	6600	80,9
Економічно активне населення	25562	22831	22281	22397	22150	86,7
працездатного віку	23058	21151	20482	20675	20322	88,1
старше працездатного віку	2504	1680	1799	1722	1828	74,6
Зайняті	24125	20175	20680	20972	20191	83,7
працездатного віку	21720	18521	18886	19251	18365	84,6
старше працездатного віку	2405	1654	1794	1721	1826	75,9
Безробітні	1437	2656	1681	1425	1959	136,3
працездатного віку	1338	2630	1595	1424	1957	146,3
старше працездатного віку	99	26	6	1	2	2,0
Економічно неактивне населення	12110	13318	13560	12971	12823	105,9
працездатного віку	6455	7562	8410	7909	8052	124,7
старше працездатного віку	5655	5756	5150	5062	4771	84,4

Джерело: дані Департаментів статистики населення та статистики праці Держкомстату України за відповідні роки.

Чисельність зайнятого населення також зменшилася. Найбільш масштабне скорочення – майже на 4 млн працівників – відбулося між 1995 та 2000 рр. Починаючи з 2000 р., чисельність працюючих збільшилася на 0,8 млн осіб. Причому найбільше серед зайнятих скорочувалася частина осіб старше працездатного віку, а зайнятих працездатного віку істотно менше.

Протягом 1995–2009 рр. чисельність осіб старше працездатного (чоловіки старше 60 років, жінки старше 55 років) змінювалася значно інтенсивніше, ніж осіб працездатного віку. Ці тенденції обумовлені тим, що, по-перше, особам передпенсійного віку було значно важче пристосуватися до нових соціально-економічних умов, ніж особам більш молодих вікових груп. А, по-друге, керівники підприємств, установ, організацій, особливо в інституційному секторі нефінансових корпорацій в умовах необхідності скорочення працюючих, викликаних інтенсивним падінням обсягів виробництва, були вимушені в першу чергу позбавлятися від працівників старших вікових груп, оскільки їхня індивідуальна інтенсивність, ефективність праці у сферах економічної діяльності переважно поступається результативності та ефективності праці працівників більш молодих вікових груп.

Проблемою є також невіднесення, згідно з методикою МОП, до зайнятих тих осіб, які виробляють сільськогосподарську продукцію у власних домогосподарствах, котра цілком або частково споживається ними (точніше – використовується як кінцева або проміжна продукція) ними, а не реалізується. Тоді виходить, що у СНР частина продукції сільського господарства виробляється без будь-яких витрат праці (тобто без зайнятості). Мабуть цей аспект не має суттєвого значення у країнах Євросоюзу, США, інших високорозвинених країнах, де в домогосподарствах, за незначним винятком, не виробляють у себе (на присадибних ділянках, дачах) продукцію для власного споживання. Але він досить масштабний і важливий для багатьох країн, які розвиваються, країнах із нерозвиненим ринковим господарством, у яких переважає або домінує натуральне (неринкове) сільськогосподарське виробництво.

Щодо зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції у власних господарствах України, то даний аспект має далеко не другорядне значення, оскільки питома частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства є досить

вагомою. Так, у 1990 р. у господарствах населення було вироблено 30,6% усієї продукції цієї галузі, у 1995 р. – 48,7, 2000 р. – дві третини (66,0), 2005 р. – 63,5, 2007 р. – 60,1%²³. Згідно з даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2008 р. 56,5% домогосподарств мали земельні ділянки, на яких вирощували рослинні продукти (в сільській місцевості 98,7%), а 31,4% домогосподарств утримували худобу, птицю, бджіл (у сільській місцевості 80,9%)²⁴.

Слід також враховувати, що в різних домогосподарствах існують різні пропорції між обсягом виробленої у них продукції та витратами праці на її виробництво. З одного боку, може бути типовою ситуація, коли в домогосподарстві сільськогосподарську продукцію цілком виробляють особи пенсійного віку, які більш ніде не працюють і повністю або частково націлені на її реалізацію. А, з іншого – існує чимало домогосподарств, які виробляють сільськогосподарську продукцію на присадибних ділянках, частково споживають її, частково мають намір реалізувати на ринку, а дорослі члени цих домогосподарств зайняті в інших галузях економіки, зокрема на сільськогосподарських підприємствах, в установи сфери торгівлі, охорони здоров'я, державного управління тощо.

Чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки у 2008 р. становила 4,56 млн осіб (21,8% усіх зайнятих), більшість з яких (68,8%) проживають у сільській місцевості. З загальної кількості зайнятих у цьому секторі 65,6% займаються сільським господарством на присадибних ділянках та земельних паях, 12,8% (переважно в містах) – торгівлею, ремонтом побутової техніки, перевезення автотранспортом, 12,1% – будівництвом. Незважаючи на те, що за статусом зайнятості у неформальному секторі 61,4% зайнятих працювали не за наймом, 38,6 % зайнятих (чоловіки в містах) були найманими працівниками. Причому в сільській місцевості в усіх сферах економічної діяльності у неформальному секторі було зайнято 90,4% працюючих у віці 60–70 років²⁵.

²³ Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України. – К, 2008. – С. 149.

²⁴ Соціально-демографічна характеристика домогосподарств України у 2008 році : стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2009. – С. 46.

²⁵ Економічна активність населення України 2008: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2009. – С. 100–105.

В останні роки продовжується перерозподіл зайнятості, рівень якої зменшується у промисловості, сільському, лісовому господарстві, зростаючи у будівництві, торгівлі, готелях, ресторанах, операціях з нерухомим майном і фінансах (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Зайнятість населення за видами економічної діяльності

Показник	тис. осіб				%			
	2000	2005	2008	2009	2000	2005	2008	2009
УСЬОГО	20175	20680	20972	20151	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське, лісове господарство мисливство, рибальство	4334	3986	3322	3152	21,5	19,3	15,4	15,6
Промисловість	4598	4072	3871	3547	22,8	19,7	18,7	17,6
Будівництво	904	942	1043	966	4,5	4,6	5,0	4,8
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку готелі та ресторани	3121	4175	4744	4739	15,5	20,2	22,9	23,5
Транспорт та зв'язок	1355	1400	1466	1388	6,7	6,8	7,1	6,9
Фінанси	166	248	395	351	0,8	1,2	1,9	1,7
Нерухомість, оренда, інжиніринг, послуги підприємцям	816	967	1150	1149	4,0	4,7	5,6	5,7
Державне управління	1198	1029	1068	1079	5,9	4,8	5,2	5,3
Освіта	1610	1668	1702	1698	8,0	8,1	8,2	8,4
Охорона здоров'я і соціальна допомога	1380	1357	1370	1348	6,9	6,5	6,6	6,6
Інша економічна діяльність	693	836	841	784	3,4	4,1	3,4	3,9
Довідково: рівень зайнятості*	55,8	57,7	59,3	57,7	x	x	x	x

Примітка: * рівень зайнятості за методикою МОП визначається як співвідношення кількості працюючих до чисельності населення 15–70 років.

Джерело: розраховано за даними: Економічна активність населення України: Стат. зб. за 2000, 2005, 2008 та 2009 рр.

Галузева структура зайнятості України ідентична польській, а у інших країнах Європи та в Росії набагато меншою є частка зайнятих у сільському господарстві. У ФРН, Франції, Італії, Угорщині вона становить від 2,2 до 4,9% загальної чисельності зайнятих в економіці, тоді як в Україні – 15,9%, причому продукція цієї галузі виробляється у край неефективних, заснованих переважно на ручній праці, господарствах населення (табл. 2.20). Лише у Туреччині частка працюючих у сільському господарстві майже вдвічі більша, ніж в Україні.

Відповідно меншою порівняно з досліджуваними країнами є питома вага зайнятих у промисловості України. Лише у Франції в цій галузі зайнята трохи менша частка працюючих, ніж в Україні. Питома вага зайнятих у вітчизняному будівництві також є меншою, ніж у інших країнах, що обумовлено меншими обсягами інвестицій в основний капітал.

Таблиця 2.20

Структура зайнятості в Україні та деяких зарубіжних країнах за основними галузями економіки, %

Показник	Україна	Польща	Росія	ФРН	Франція	Італія	Туреччина	Угорщина
	2008	2006	2006	2006	2005	2006	2006	2006
Усього, тис. осіб	20972	14594	68834	37322	24920	22988	22330	3930
%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське, лісове господарство, мисливство, рибальство	15,9	15,8	10,0	2,2	3,8	4,3	27,3	4,9
Промисловість	18,5	23,6	22,9	23,0	17,6	21,9	19,7	24,1
Будівництво	5,0	6,3	6,5	6,6	6,8	8,3	5,7	8,2
Транспорт і зв'язок	7,0	6,5	9,0	5,5	6,4	5,3	5,2	7,7
Торгівля, ремонт автомобілів, предметів особистого вжитку, готелі та ресторани	22,6	16,0	17,4	17,9	16,8	20,2	21,2	18,8
Фінанси	1,9	2,3	1,5	3,5	3,0	2,9	1,0	2,0
Нерухомість, оренда, інжиніринг, послуги підприємцям	5,5	5,7	6,0	10,0	10,1	10,6	3,5	7,2
Державне управління	5,1	6,3	7,1	7,8	9,4	6,3	5,5	7,6
Освіта	8,1	7,8	9,0	5,8	6,9	6,9	4,1	8,2
Охорона здоров'я та соціальна допомога	6,5	6,0	7,1	11,4	12,0	6,8	2,6	6,8
Інші галузі економіки	3,9	3,7	3,5	6,3	6,9	6,5	4,2	4,5
Нерозподілено	–	–	–	–	0,3	–	–	–
Довідково: рівень зайнятості*	59,3	46,5	53,5	54,3	51,6	45,8	43,2	46,8

Примітка: * Україна – зайняті до економічно активного населення у віці 15–70 років, по інших країнах – до економічно активного населення старше 15 років.

Джерело: розраховано за даними: Економічна активність населення України 2008: Стат. збірник / Держкомстат України. – К., – 2009. – С. 85, 182 ; Yearbook of Labour Statistics 2007. ILO. Geneva. – 2008, p. 27–28, 160–186.

У торгівлі і ремонтних роботах для населення, готелях, громадсько-харчуванні частка працюючих у нас більша, ніж у інших досліджуваних країнах. Відчувається, що принаймні у роздрібній торгівлі ми маємо істотне перевищення оптимально необхідної чисельності працюючих. Багато з них раніше працювали у промисловості, закладах культури тощо, а в кризові роки вимушені були покинути більш кваліфіковану роботу і почати торгувати на ринках.

Рівень зайнятості у транспорті та зв'язку в Україні – приблизно на середньому рівні у групі представлених країн. А за часткою зайнятих в освіті Україна навіть перевищує відносні показники інших країн. Водночас частка зайнятих в Україні в медицині відчутно менша, ніж в основних західно-європейських країнах. Незважаючи на поширене уявлення про надмірну чисельність вітчизняного державного апарату, частка працюючих в цьому секторі економіки в Україні менша, ніж у цих країнах.

У структурі зайнятих за статевим складом з 1995 до 2008 рр. частка чоловіків підвищилась на 2,0 в. п. – з 49,7 до 51,7%, а жінок – зменшилася з 50,3 до 48,3%, оскільки в сучасних соціально-економічних умовах жінкам важче працевлаштуватися і утриматися на роботі.

Частково збільшення пропорції чоловіків серед зайнятих впливає із збільшення їхньої частки серед населення у віці 15–70 років на 0,7 в.п. (з 46,3 до 47,0%). Це обумовлює зростання їхньої частки серед зайнятих лише на третину, а на дві третини зменшення чисельності жінок впливає з того, що їхня частка порівняно з чоловіками у структурі економічно неактивного населення є значно більшою (61,3% у 2008 р.). І на відміну від скорочення чисельності зайнятих протягом 1995–2008 рр. на 13,1%, загальна чисельність економічно неактивного населення за ці роки не зменшувалася, а збільшувалася на 7,1%.

Відносно статевих пропорцій зайнятості за видами економічної активності слід зауважити, що внаслідок особливостей виробництва чоловіки переважають у галузях, де потрібні більші фізичні зусилля: у будівництві на кінець 2008 р. їхня частка становила – 79,0%, транспорті – 65,1% та промисловості – 59,2%. Чоловіків набагато більше й у добувних галузях – 73,2%, виробництві і розподілі електроенергії, газу і води – 60,7, металургії та обробленні металу – 64,1, виробництві коксу на нафтопереробці – 63,3, машинобудуванні – 59,3%. Приблизно рівні пропорції у харчовій – 52,4%, целюлозно-паперовій промисловості і видавничій діяльності – 50,4, та у хімічній промисловості – 46,7% жінок.

Водночас жінки переважають у легкій промисловості, де їхня частка у загальній чисельності працюючих становить 79,9%, у сфері охорони здоров'я та соціальної допомоги (82,9), освіти (76,7), серед працівників готелів і ресторанів (71,7), у фінансовій діяльності (69,6), у державному управлінні (68,3), в установах культури, відпочинку, спорту і розваг (65,2), серед працівників пошти та зв'язку (63,7%)²⁶.

Додатково слід зупинитись на пропорціях зайнятості у сільському господарстві, де серед 931 тис. найманих працівників сільськогосподарських підприємств переважали чоловіки – 62,2%. Але виробництво сільгосппродукції в Україні не вичерпується лише сільгосппідприємствами. Понад 60% продукції цієї галузі виробляється у господарствах населення, де переважає зайнятість жінок. І в цілому у сільськогосподарській сфері серед 4118 тис. зайнятих було 1966 тис. жінок, або 47,7%.

Щодо більш престижної групи зайнятих – державних службовців, яких на кінець 2008 р. в Україні було 247,1 тис., або 1,8% всіх зайнятих, необхідно зазначити, попри те, що в цілому у цій групі переважали жінки (75,4%), на найвищих посадах значною була перевага чоловіків. З 329 посад першої категорії чоловіки займали 288 (87,5%), з 1594 посад другої – 1185 (74,3%). На середньому рівні державних посад пропорції були приблизно рівні. А на низьких категоріях посад була значна перевага жінок – їм належало 75,9% посад шостої та 84,0% посад найнижчої сьомої категорії державних службовців²⁷. А середня заробітна плата чоловіків (2080 грн на місяць) у середньому по економіці України у 2008 р. на 24,8% перевищувала заробітну плату жінок (1565 грн).

За віковою структурою у чисельності зайнятих переважає населення у віці 25-49 років. З 16,71 млн осіб, що належать до цієї вікової групи, працювало 13,27 млн, або 79,7%; 5,1 % у ній були безробітними, а 15,2% – економічно неактивними. Серед 7,31 млн. молоді у віці 15-29 років працювало лише 37,3% унаслідок труднощів із працевлаштуванням, що зумовило поміж них 5,7% безробітних та 57,0% неактивного населення, якого було навіть більше ніж зайнятих. Це головним чином учні та студенти (3,44 млн або 47,0% осіб цього віку) і 387 тис. жінок (5,3% осіб цієї вікової групи), які виховують малих дітей та зайняті у домогосподарстві).

²⁶ Праця в Україні 2008: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2009. – С. 61, 63.

²⁷ Там само. – С. 117, 119, 121.

У віковій групі 50–59 років рівень зайнятості є відчутно меншим порівняно з населенням 25–49 років. З 6245 тис. осіб обох статей зайнятими були лише 61,0%, що пояснюється правом жінок виходити на пенсію у 55-річному віці (1307 тис. жінок цієї вікової групи, або 20,9% по відношенню до обох статей цієї групи вже перебувають на пенсії. Серед чоловіків у цій групі значну частину – 529 тис. осіб – становлять пенсіонери, які мали право виходу на пенсію раніше 60 років. Разом у цій групі 29,4% чоловіків і жінок уже не працюють, а знаходяться на пенсії. Нарешті, серед осіб 60–70 років працює лише 21,8%, а 78,2% знаходяться на пенсії. В основному вони зайняті у освіті, охороні здоров'я та наукових установах.

Зайняте населення України має досить високий освітній рівень. Повну вищу освіту у 2008 р. мали 23,8% працюючих, базову вищу – 1,2, неповну вищу – 21,2, повну загальну середню – 44,7, базову загальну середню – 8,5 і лише 0,7% мали початкову загальну або не мали освіти. Причому працюючі жінки навіть мають вищий рівень, ніж чоловіки: 53,6% жінок і лише 39,1% чоловіків мали повну, базову та неповну вищу освіту. А серед чоловіків відповідно більше осіб із загальною середньою освітою – 60,3%, тоді як серед жінок – лише 45,2%.

Існують певні відмінності й у регіональному рівні зайнятості. У 2005–2008 рр.) найбільший рівень зайнятості був у містах Києві і Севастополі та у Донецькій, Закарпатській і Чернігівській областях. А найнижчий – у більшості областей Західної України – Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій. Водночас Волинській області він дорівнює середньому по Україні, а у Закарпатті був одним із найвищих у країні. В соціальному плані більш гостро, ніж показники зайнятості по регіонах, сприймаються регіональні показники рівня безробіття, розглянуті нижче.

Важливо враховувати також регулярні щорічні сезонні коливання зайнятості, які щоквартально відслідковуються в обстеженнях економічної активності населення. Чисельність зайнятих є вищою за середньорічну у II (у 2007 р. на 1,0%) та III (на 3,1%), а більш низькою – у I (на 1,8%) та IV (на 2,4%) кварталах (у зв'язку з початком економічної кризи у IV кв. 2008 р. зайнятість знизилась проти середньорічної на 4,0%).

Безробітні. Офіційна реєстрація безробітних в Україні розпочалася у 1992 р. Тоді офіційне безробіття тільки зароджувалось і його рівень був досить низьким. На кінець 1992 р. було зареєстровано лише 70,5 тис. безробітних, що становило 0,3% до працездатних осіб працездатного віку. Можливо, що в перші роки не всі безробітні мали уявлення про можливість офіційної реєстрації і отримання допомоги по безробіттю, тому реальна кількість безробітних, швидше за все була вищою. З того часу через падіння обсягів виробництва, стрімкого скорочення ВВП безробіття поступово зростало до 1999 р.

На кінець 1999 р. була зафіксована найбільша чисельність безробітних – 1,21 млн осіб. Початок процесу нарощування виробництва обумовив зменшення чисельності офіційно зареєстрованих безробітних. На кінець 2000 р. їх було 1,2 млн, кінець 2005 р. – 903 тис., кінець 2007 р. – 660 тис., а на кінець вересня 2008 р. – лише 514 тис. безробітних. Але з початком економічної кризи і стрімким спадом обсягів виробництва, їх чисельність на кінець 2008 р. зростає до 845 тис. Найвищий рівень безробіття прийшовся на лютий 2009 р. – 906 тис. З II кв. 2009 р. чисельність безробітних почала зменшуватися. На кінець червня 2009 р. було 658 тис. безробітних, а на кінець вересня – 543 тис., тобто лише трохи вище (на 5,7%), ніж у вересні 2008 р.

За методикою МОП, стосовно безробіття слід зазначити, що на кінець 1995 р., коли були розпочаті вибіркові обстеження економічної активності населення, що передбачало виявлення кількості безробітних, в Україні було зареєстровано 1,44 млн осіб, які не мали роботи, або 0,5% до чисельності працездатних порівняно з 70 тис. офіційно зареєстрованих. Існуюча значна різниця між чисельністю безробітних в Україні, за методологією МОП, та офіційно зареєстрованої відповідно до Закону України "Про зайнятість населення", після 1995 р. (у 2000 р. ця різниця становила 2,25 раза, у 2005 р. – 1,79 раза і в середньому за 2008 р. знову збільшилася до 2,39 раза)²⁸, спричинена тим, що для офіційної реєстрації безробітних існують жорсткі формальні вимоги, а методика МОП базується на власній думці опитуваних респондентів щодо належності їх до цієї економічної категорії населення.

²⁸ Економічна активність населення України у 2008 році. – С. 155, 212.

До 1999–2000 рр. чисельність безробітних за обома методиками розрахунків продовжувала стрімко збільшуватися. А в наступні роки, за винятком кінця 2008 р. та 2009 р. чисельність безробітних поступово зменшувалася (табл. 2.21). Основними причинами безробіття, за методикою МОП, у 2008 р., як і в попередні роки, були: звільнення з роботи за власним бажанням – 38,6%, вивільнення через економічні причини за ініціативою адміністрації – 28,1, неможливість працевлаштуватися після закінчення навчання – 18,3 та закінчення строку контракту – 10,9. Серед безробітних переважають чоловіки (54,0% у 2008 р.). Безробіття значно поширеніше в міських поселеннях, ніж у сільських. У містах мешкало 72,0% безробітних.

Таблиця 2.21

**Чисельність і структура безробітних в Україні,
за методикою МОП, та зареєстрованим безробіттям
(середньорічні дані)**

Показник	Методика МОП*					Зареєстроване безробіття**				
	1995	2000	2005	2008	2009	1995 (жовтень)	2000	2005	2008	2009
Україна, тис. осіб	1437	2656	1601	1425	1959	120	1179	892	596	693
%	5,6	11,6	7,2	6,4	8,8	0,5	5,6	4,4	2,9	3,4
міське населення	6,8	13,7	7,8	6,7	9,6	...	6,0	3,2	2,0	
сільське населення	3,3	6,8	5,7	5,7	7,2	...	4,5	7,1	5,0	
чоловіки	6,3	11,7	7,5	6,6	10,3	0,4	4,0	3,1	2,1	
жінки	4,9	11,7	6,8	6,1	7,3	0,7	7,3	5,8	3,8	
<i>Регіони з високими показниками</i>										
Рівненська	6,6	12,2	9,7	8,8	12,7	1,0	9,9	7,7	5,1	5,0
Тернопільська	4,3	13,8	9,1	8,8	11,3	0,9	9,2	10,1	5,9	4,8
Чернівецька	4,5	17,1	9,8	8,4	11,1	0,5	6,8	7,9	4,1	5,8
<i>Регіони з низькими показниками</i>										
м. Київ	7,2	8,6	4,3	3,1	6,5	0,1	1,2	0,5	0,4	0,8
Одеська	4,3	11,8	5,4	4,5	6,8	0,1	1,4	2,9	2,2	2,1
АР Крим ***	6,9	8,1	5,5	4,7	6,8	0,3	3,1	3,9	2,1	2,2

Примітка: * кількість безробітних до економічно активного населення;

** кількість офіційно зареєстрованих безробітних до економічно активного населення працездатного віку;

*** жовтень 1995 р., включаючи м. Севастополь.

Джерело: розраховано за даними департаменту праці Держкомстату України за відповідні роки.

Рівень безробіття порівняно з країнами Євросоюзу в Україні у 2000 р. був значно вищим. Особливо високими показники безробіття були в країнах із перехідною економікою, що пізніше стали членами Євросоюзу. В останні роки рівень безробіття в Україні є нижчим за середні показники ЄС., але в цих країнах показники безробіття суттєво відрізняються. Найвищі – в Іспанії, Словаччині, Угорщині, а найнижчі – у Нідерландах, Данії та Кіпрі (табл. 2.22).

Таблиця 2.22

Рівень безробіття в Україні та країнах Євросоюзу, %

Країна	2000	2005	2008	2009	у тому числі:	
					чоловіки	жінки
Україна	11,6	7,2	6,4	8,8	10,3	7,3
ЄС-27	8,7	8,9	7,1	8,9	9,0	8,8
ФРН	7,5	10,7	7,3	7,5	8,0	6,9
Велика Британія	5,4	4,8	5,6	7,6	8,6	6,4
Франція	9,0	9,3	7,8	9,5	9,2	9,8
Італія	10,1	7,7	6,7	7,8	6,8	9,3
Іспанія	11,1	9,2	11,3	18,0	17,7	18,4
Польща	16,1	17,8	7,1	8,2	7,8	8,7
Словаччина	18,8	16,3	9,5	12,0	11,4	12,8
Угорщина	6,4	7,2	7,8	10,0	10,3	9,7
Румунія	7,3	7,2	5,8	6,9	7,7	5,8

Примітка: Євросоюз – до економічно активного населення у віці 15 років і старше, для України – у віці 15–70 років.

Джерело: розраховано за даними: Економічна активність населення України 2009. – С. 166–167.

Рівень безробіття в Україні на кінець 2008 р. (4,1%) порівняно з показниками офіційно зареєстрованих безробітних у країнах СНД був вищим, ніж в Росії (2,0), Білорусі (0,8) та Казахстані (0,6%). Аналогічні співвідношення були і в попередні роки. Однак слід зауважити, що ці показники не враховують конкретику національного законодавства стосовно критеріїв визнання безробітними, що можуть істотно впливати на їх кількісні значення.

Чисельність економічно неактивного населення у 2008 р. становила майже 13 млн осіб, або понад 60% загальної кількості працюючих.

На тлі абсолютного збільшення чисельності економічно неактивного населення (табл. 2.23) за 1995–2008 р. на 7,1% і підвищення його частки серед населення вікової групи 15–70 років з 32,1 до 36,7% відбуваються помітні зміни у структурі цієї економічної категорії. Дещо зменшилася чисельність пенсіонерів, хоча частка осіб старше

70 років в Україні за цей період не зменшилася, а збільшилась з 8,0 до 10,6%. Водночас досить відчутно збільшилась чисельність учнів і студентів (майже на 30%). У цій групі переважають студенти: їхня кількість у ВНЗ I–IV рівнів акредитації зросла з 940 тис. у 1995/96 навчальному році до 2814 тис. у 2007/08 навчальному році. Збільшується й чисельність зайнятих у домашньому господарстві, в основному за рахунок жінок, які виховують маленьких дітей і розуміють, що в сучасних соціально-економічних умовах їм, навіть при бажанні, досить складно влаштуватися на роботу, хоча значна частина жінок мають повну, базову та неповну вищу освіту. У 2008 р. серед 625 тис. цих жінок 275 тис. мали вищу освіту.

Таблиця 2.23

Економічно неактивне населення

Показник	1995	2000	2005	2008	2009	2009 до 1995, %
Усього економічно неактивне, тис.	12110	13275	13560	12971	12823	105,9
у тому числі:						
пенсіонери за віком, по інвалідності і на пільгових умовах, тис.	6830	6956	6469	6433	6309	92,4
учні, студенти, тис.	2676	3518	3688	3476	3231	120,7
зайняті в домашньому господарстві, тис.	}2604	1341	1803	2036	2103	}126,1
інші, тис.		1460	1600	1025	1180	
чоловіки, %	38,4	40,3	39,9	38,7	39,5	x
жінки, %	61,6	59,7	60,1	61,3	60,5	x
міське населення, %	69,7	67,7	71,1	71,9	73,1	x
сільське населення, %	30,3	32,3	28,9	28,1	26,9	x
Довідково: частка економічно неактивного населення у населенні у віці 15–70 років	32,1	36,5	37,8	36,7	36,7	x

Джерело: розраховано за даними: стат. зб. : Економічно активне населення України за відповідні роки.

Характерною рисою зовнішньої трудової міграції населення України останніх років стала трудова еміграція робочої сили в Україні. Вона виникла в кризових умовах перехідного періоду і була обумовлена поширенням безробіття та труднощами гідного працевлаштування. До недавнього часу в Україні були відсутні науково обґрунтовані показники її масштабів та інших структурних соціально-економічних характеристик.

У 2009 р. вийшло видання "Зовнішня трудова міграція населення України", підготовлене авторським колективом фахівців Держкомстату та Українським центром соціальних реформ під керівництвом академіка НАН України Е. Лібанової, що містило результати вичерпного аналізу загальноукраїнського вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань трудової міграції. Об'єктом цього проекту були громадяни України працездатного віку (чоловіки 16–59 років, жінки 16–54 років), які займалися оплачуваною економічною діяльністю на території інших країн постійно, сезонно або тимчасово за період з 1 січня 2005 р. по 1 червня 2008 р. Протягом цього періоду за межами України перебувало близько 1,5 млн осіб. В останні роки потік зовнішніх мігрантів зменшився приблизно на 15% порівняно з 2000–2002 рр., коли в Україні був найвищий рівень безробіття.

Структурні зміни ринку праці в Україні відбувалися в умовах відсутності цілеспрямованої структурної політики, що могла б закласти підґрунтя як для позитивних зрушень на ринку зайнятості, так і для розвитку національної економіки загалом.

2.5. Структурні дисбаланси зовнішнього сектора як результат недостатності внутрішніх перетворень

Загальна проблема української економіки у зв'язку із зовнішнім сектором обумовлена диспропорційним нераціональним розподілом ресурсів, спрямованих на короткострокове одержання доходу, і, як наслідок, неефективною міжнародною спеціалізацією. Остання сформувала небезпечну залежність національної економіки від кон'юнктури світових товарних і фінансових ринків, спричинивши високу вразливість для макроекономічної стабільності.

Різке скорочення зовнішнього попиту та зниження цін на основні позиції українського експорту в III кв. 2008 р. (на момент розгортання кризових явищ) призвело до виникнення валютної, згодом банківської кризи, значного скорочення фіскальних надходжень і розширення дефіциту бюджету в умовах звуження джерел його фінансування. У 2009 р. скорочення світового ВВП становило 2,2%, в той час як фізичні обсяги міжнародної торгівлі знизилися на 12% (вартісні – на 23%) – найбільше з початку функціонування багатосто-

ронньої системи домовленостей ГАТТ/СОТ²⁹. Через розгортання кризи в українській економіці обсяг ВВП протягом 2009 р. скоротився на 15,1%, а зовнішньоторговельний оборот – на 40,1%, продемонструвавши значну вразливість з боку зовнішнього сектора для макроекономічної стабільності країни.

Різна динаміка скорочення українського експорту у розрізі товарних груп, яка мала місце у 2009 р., визначила суттєві зміни його вартісної структури (рис. 2.24). Частка зовнішніх поставок металургійної продукції, що у вартісній структурі товарного експорту України протягом 2005–2008 рр. була найбільшою і в середньому становила 41%, скоротилася майже на чверть. Завдяки високому врожаю рослинництва у 2008 р. відчутно зросла частка сільгосппродукції у вартісній структурі товарного експорту. Відбувалося це за рахунок збільшення фізичних обсягів зовнішніх поставок, у той час як ціни на експорт відповідних товарних позицій знижувалися. Суттєві зміни у вартісній структурі товарного експорту України, спричинені кризовими явищами, ще раз засвідчили очевидний факт нестабільності існуючої монопродуктової моделі.

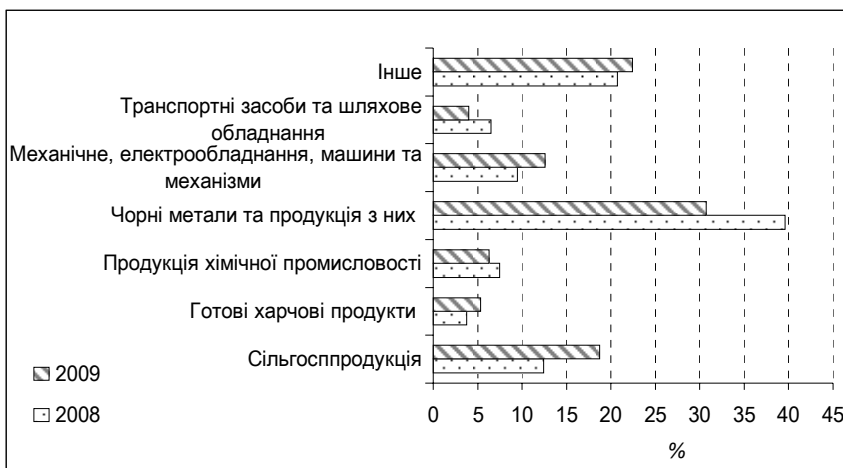

Рис. 2.24. Вартісна структура товарного експорту України у 2008–2009 рр., %

Джерело: розроблено автором за даними Держкомстату за відповідний період.

²⁹ WTO Press Release "World Trade 2009, Prospects for 2010", Press/598, 26 March 2010. – 2010. – P. 1.

Експортоорієнтована модель економічного зростання, що реалізувалася в Україні протягом докризового періоду, забезпечувала відносно стабільний результат³⁰ за рахунок сприятливої кон'юнктури зовнішніх товарних ринків. Поступове "цементування" неефективної моделі міжнародної спеціалізації супроводжувалося супутніми для неї негативними тенденціями – темпи зростання імпорту в Україні з серпня 2005 р. почали випереджати експорт.

У 2009 р. навіть при різкому скороченні зовнішньоторговельного обігу показник відкритості економіки залишився на докризовому рівні (рис. 2.25).

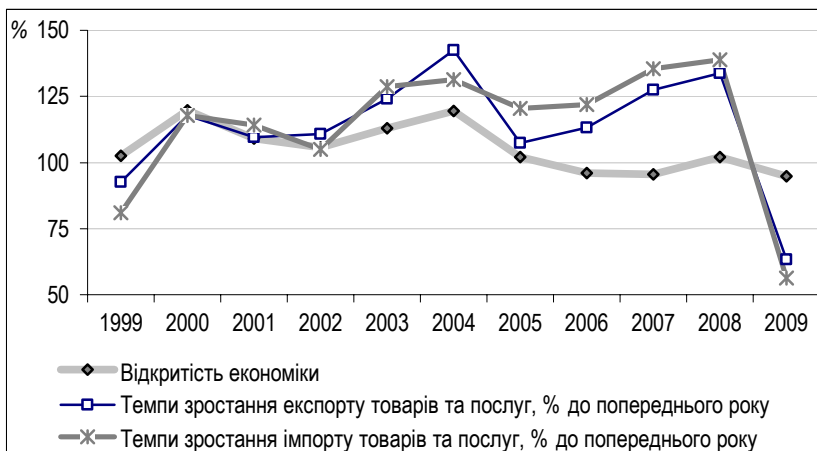

Рис. 2.25. Динаміка показників зовнішньої торгівлі України впродовж 1999–2009 рр., %

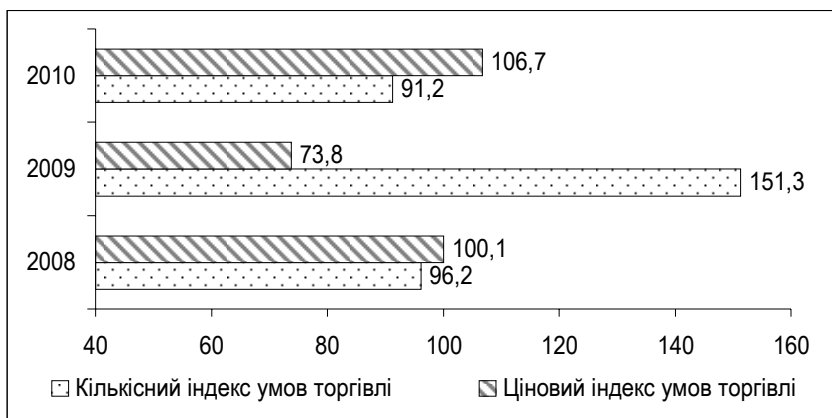
Джерело: розроблено автором на основі даних щоквартального аналітично-статистичного видання Національного банку України "Платіжний баланс і зовнішній борг України" за 2004–2008 рр., а також даних по платіжному балансу за 2009 р.

Аналіз індексу цін на український імпорт у 2009 р. указує на те, що вони були на 27 в. п. вищими за експорт. Погіршення цінових умов торгівлі компенсувалося для торговельного балансу країни паритетним переважанням темпів зростання фізичних обсягів експорту над імпортом (27,5 в. п.). Тобто для того, щоб профінансува-

³⁰ Крім 2005 р. та IV кв. 2008 р., коли спостерігалось значне падіння темпів економічного зростання.

ти імпорт, ціна на який є вищою за експорт, Україна мала збільшити фізичні обсяги останнього.

У результаті падіння цін на металопродукцію, зниження цін на основні позиції експорту агропродовольства протягом маркетингового року 2008/2009 та зростання цін на газ у 2009 р. відбулося відчутне погіршення умов торгівлі України (рис. 2.26).

**Рис. 2.26. Індекси умов торгівлі України у 2008–2010 рр.,
% до попереднього року**

Джерело: розроблено автором за даними Держкомстату за відповідні роки.

Як наслідок, у натуральному виразі у 2009 р. на кожну одиницю імпорту вивозилося 1,51 од. експорту, при цьому зовнішньому світу останній обходився по ціні нижчий на 0,26 од. порівняно з тією, по якій у нього купувалися товари для реалізації на внутрішньому ринку країни. Очевидно, що імпорт, який надходив у кризовий 2009 р., переважно мав низьку еластичність по ціні та по доходу, а його обсяги були тими, від яких Україна навіть за існуючих темпів зростання економіки відмовитися не може, оскільки на внутрішньому ринку або немає, або недостатньо відповідних заміників.

Зазначене відбулося на суттєвій зміні вартісної структури товарного імпорту країни – в результаті значного зростання цін на природний газ відчутно збільшилася його частка, водночас питома вага ввезення транспортних засобів скоротилася майже втричі (рис. 2.27).

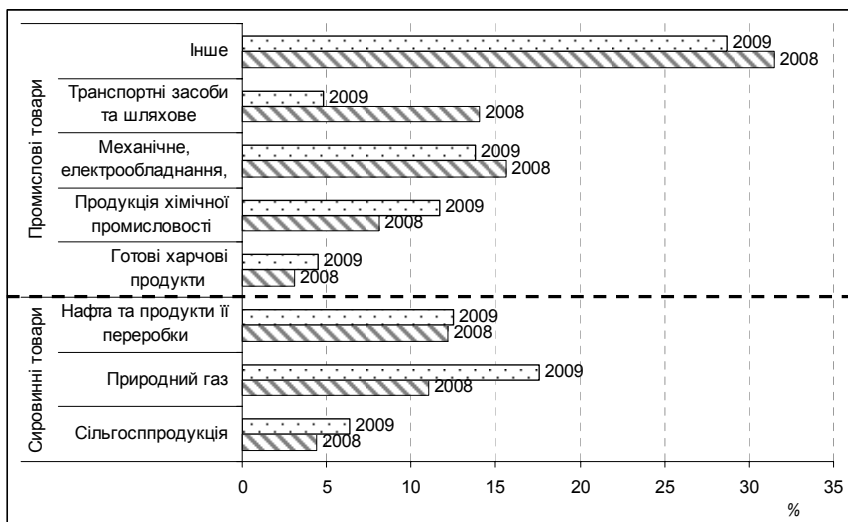

Рис. 2.27. Вартісна структура товарного імпорту України у 2008–2009 рр., %

Джерело: розроблено автором за даними Держкомстату за відповідні роки.

Існуюча структура зовнішньої торгівлі обумовила неухильне зниження коефіцієнту покриття імпорту експортом в Україні протягом останніх п'яти років, який опустився з 1,126 у 2004 р. до 0,8 у 2008 р., зростаючий при цьому дефіцит торговельного балансу вдавалося профінансувати за рахунок зовнішніх джерел, у результаті чого боргове навантаження, виражене як співвідношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг, збільшилося з 74,2 у 2004 р. до 120,6 у 2008 р. і до 192,4% у 2009 р. (рис. 2.28).

Існуюча товарна структура зовнішньої торгівлі України обумовлює хронічний характер дефіциту торговельного балансу. Результати її аналізу протягом докризового періоду свідчать про те, що український експорт переважно складається з продукції перших технологічних періодів, імпорт, навпаки, з високотехнологічної продукції та товарів кінцевого споживання, а також енергоносіїв.

Які чинники дозволили результативно експлуатувати в Україні впродовж 2005–2008 рр. експортоорієнтовану модель економічного зростання, ігноруючи необхідність проведення структурних змін, що

наприкінці зазначеного періоду призвело до руйнівних наслідків у результаті розгортання світової фінансово-економічної кризи?

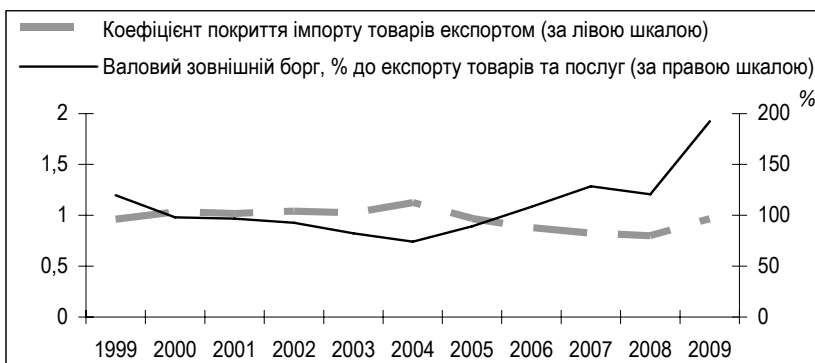

Рис. 2.28. Динаміка валового зовнішнього боргу України та коефіцієнт покриття імпорту експортом у 1999–2008 рр.

Джерело: розроблено автором на основі даних щоквартального аналітично-статистичного видання Національного банку України "Платіжний баланс і зовнішній борг України" за 2004–2008 рр., а також даних по платіжному балансу за 2009 р.

Україна, знаходячись на периферії світової економіки та фінансової системи, виявилася пасивним учасником процесів, жодного впливу на які не мала (якщо поглянути у минуле з позицій одержаного досвіду, то можна говорити про те, що жорсткіша макроекономічна політика була б доречна у протидії цим процесам і дозволила б зменшити руйнівні наслідки світової фінансово-економічної кризи для української економіки). Йдеться про формування впродовж 1996–2008 рр. *світових диспропорцій (global imbalances)* у торгівлі та потоках капіталу.

Характерні ознаки глобальних диспропорцій у торгівлі та потоках капіталу:

– становлення у світі з кінця 1990-х років характерної моделі, що полягала у формуванні значних дефіцитів поточного рахунку платіжного балансу в одних країнах (США, Велика Британія, країни Південної Європи, включаючи Грецію, Італію, Португалію, Іспанію) і надлишків в інших (Китай, Японія, Малайзія, Корея тощо, а також країни-експортери нафти)³¹;

³¹ World Economic Outlook April 2009: Crisis and Recovery / World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund. – Washington, DC : International Monetary Fund. – 2009. – P. 34.

– помітний реверс у потоках позичкового капіталу до країн із ринками, що формуються, зміна, яка перетворила їх з позичальників на світових ринках капіталу та чистих кредиторів³²;

– зниження норми заощаджень та інвестування в світі та розширення дисбалансів поточних рахунків національних економік до безпрецедентного рівня на фоні збереження в більшості країн низької реальної відсоткової ставки на довгострокові кредитні ресурси³³.

Дослідження цього феномену цікавить нас з позицій пояснення природи виникнення на світових ринках надлишку ліквідності, до попиту на який, починаючи з 2004 р., приєдналися країни Східної Європи, в тому числі і Україна, що дозволило їм розширювати дефіциті рахунків поточних операцій.

Одне з провідних місць у поясненні причин цього феномену займає визначення, сформульоване Б.Бернанке, де рушійною силою формування світових диспропорцій називається специфіка реалізації макроекономічної політики в низці країн світу. Б.Бернанке (2005) указує на зростання обсягу заощаджень у світовій економіці, в результаті чого формується їх надлишок (global saving glut), який дозволяє профінансувати значне розширення дефіциту поточного рахунку платіжного балансу США при відносно низькому рівні довгострокової реальної відсоткової ставки³⁴.

Разом з цим результати дослідження М.Дулі, Д.Фолкертса-Ландау та П.Гарбера (2005) указують на те, що дані по нормі заощадження у світі не дозволяють говорити про те, що формування даного феномену обумовлено сукупним надлишком заощаджень. Особливі, але взаємно врівноважені зміни у нормі заощаджень, за висновками авторів, обмежуються лише трьома регіонами, і полягають у значному її скороченні у США натомість відчутному їх зростанні у ряді країн Азії та Близького Сходу (рис. 2.29).

³² Bernanke Ben S. The Global Saving Glut and the U.S. Current Account Deficit / Remarks by Governor Ben S. Bernanke. At the Sandridge Lecture// Virginia Association of Economics. – Richmond, Virginia. – 2005. – March 10.

³³ World Economic Outlook September 2005: Building Institutions / World economic outlook : a survey by the staff of the International Monetary Fund. – Washington, DC : International Monetary Fund. – 2005. – P. 91.

³⁴ Bernanke, Ben S. The Global Saving Glut and the U.S. Current Account Deficit. – 2005. – March 10.

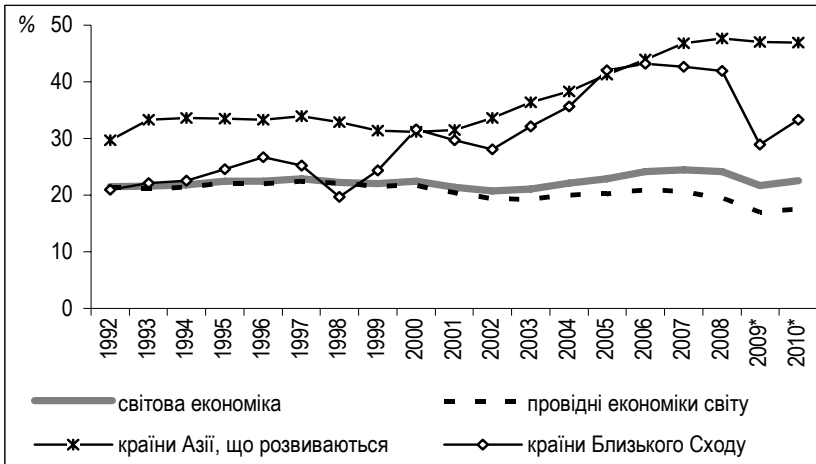

Рис. 2.29. Норма заощадження по групах країн світу впродовж 1992–2010 рр., %

Примітка: групи країн подано відповідно до класифікації джерела даних; * – оціночні дані.

Джерело: розроблено автором за даними International Monetary Fund, World Economic Outlook Database. – 2009. – October.

Три чверті обсягу збільшення заощаджень у країнах Азії та Близького Сходу були розміщені у міжнародних резервах, і всі ці додаткові заощадження, зрештою, абсорбовано США, де, на думку авторів, продовжують зберігатися потужні інвестиційні можливості на відміну від решти регіонів, в яких вони залишаються порівняно слабкими³⁵.

Розрив між нормою заощаджень та інвестицій у зазначених вище регіонах обумовив значні диспропорції у балансі рахунку поточних операцій (рис. 2.30).

Узагальнюючи причини формування зазначених світових диспропорцій, визначальною серед них слід вважати специфічну макроекономічну політику країн Азії та Близького Сходу впродовж досліджуваного періоду. До цього сходяться висновки всіх досліджень, присвячених цій проблематиці.

³⁵ Saving Gluts and Interest Rates: The Missing Link to Europe / Michael P. Dooley, David Folkerts-Landau, Peter M. Garber: NBER Working Paper 11520. – 2005. – [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.nber.org/papers/w11520>>. – P. 2.

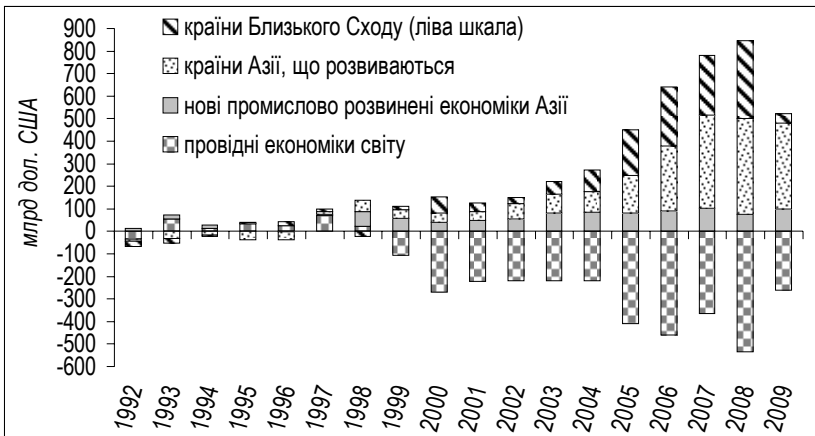

Рис. 2.30. Динаміка балансу рахунку поточних операцій по групах країн світу впродовж 1992–2009 рр., млрд дол. США

Примітка: групи країн, подано відповідно до класифікації джерела даних.

Джерело: розроблено автором за даними International Monetary Fund // World Economic Outlook Database. – 2009. – October.

Водночас специфіка макроекономічної політики в зазначених регіонах була мотивована різними чинниками, зокрема:

– у низці країн Південно-Східної Азії стратегія макроекономічної політики останнього десятиліття, як зазначає Б.Бернанке, була сфокусована на протидії чинникам, які призвели у 1998 р. до фінансової кризи в регіоні. Проблема нестабільності світових потоків капіталу актуальна і на сьогодні, звідси компенсаційний механізм, що виступив би у ролі "подушки безпеки" у критичний момент у зазначеній групі країн було обрано формування значних міжнародних резервів. Реалізації такої політики сприяв існуючий розрив між нормою заощадження та інвестування на користь першою, що відбивалося у зростаючих надлишках рахунків поточних операцій. М.Обстфельд і К.Рогофф (2009) зазначають, що у четвірки країн, що входять до групи нових промислово розвинених азієських економік, після 1998 р. норма заощаджень залишилася на докризовому рівні, в той час як обсяги інвестування відчутно скоротилися. У країнах Азії, що розвиваються, рівень заощаджень повернувся до свого докризового значення лише у 2002 р. (33% ВВП), після чого стрімко зростав (у 2007 р. досягнувши 47%) випереджаючими темпами

порівняно з інвестиціями. Останні повернулися на свій докризовий рівень у 35 % ВВП лише у 2004 р.³⁶;

– у Китаї забезпечення стрімкого економічного зростання за рахунок експорту вимагало реалізації такої макроекономічної політики, що не дозволяла б національній валюті зміцнюватися. Останнє було б неминучим за умов надлишку рахунку поточних операцій платіжного балансу та стрімко зростаючого розриву між рівнем заощаджень та інвестицій. Метою такої макроекономічної політики, як зазначається у дослідженні М. Дулі, Д. Фолкертса – Ландау та П. Гарбера, є експорт величезних за обсягом заощаджень (рис. 2.31) з внутрішнього ринку на світові за будь-якої, навіть низької, відсоткової ставки, оскільки для їхнього продуктивного використання в Китаї все ще серйозними перешкодами залишаються слабка фінансова система, нестача технологій та управлінських навичок.

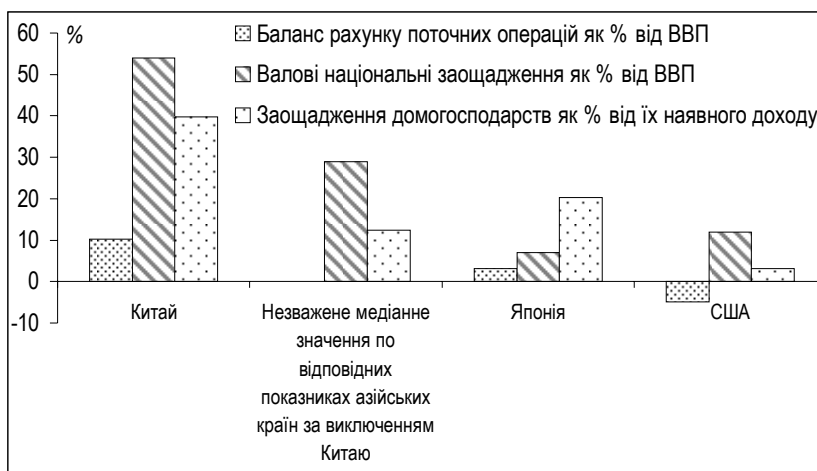
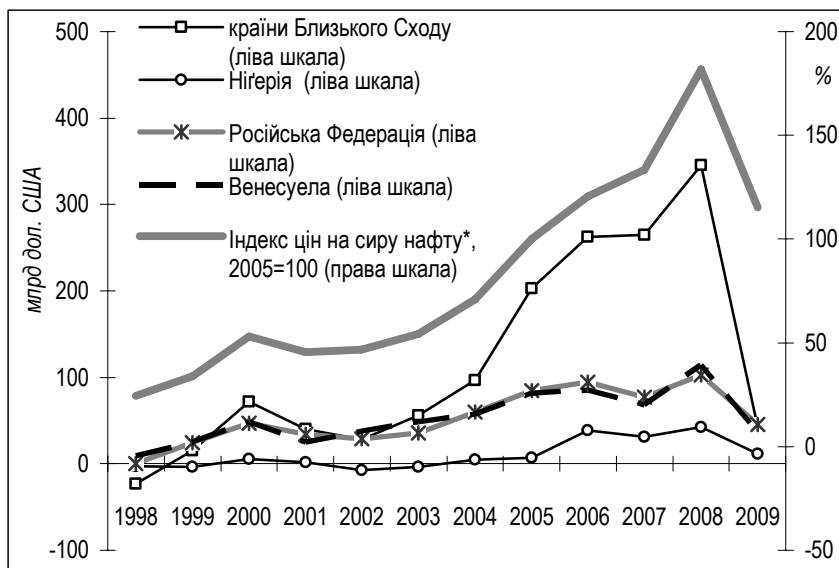

Рис. 2.31. Порівняння норми заощадження та балансу рахунку поточних операцій Китаю з обраними країнами, 2008 р., %

Джерело: розроблено автором за даними: Eswar S. Prasad, *Rebalancing Growth in Asia* / NBER Working Paper 15169. – 2009. – Р. 40 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.nber.org/papers/w15169>>.

³⁶ M. Obstfeld, K. Rogoff, *Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes* // University of California, Berkeley, and Harvard University. Paper prepared for the Federal Reserve Bank of San Francisco Asia Economic Policy Conference, Santa Barbara, CA, October 18–20, 2009.

– стрімке економічне зростання в країнах Азії спричинило відчутне збільшення попиту на енергоносії, в результаті чого протягом 1998–2008 рр. ціна на нафту підскочила в середньому в понад 7 разів. Таке поліпшення умов торгівлі вплинуло на формування надлишків рахунку поточних операцій платіжного балансу в країнах–експортерах нафти за рахунок збільшення доходів від її продажу на зовнішніх ринках, дозволивши сформувати значні резервні фонди (рис. 2.32).

Примітка: * методика розрахунку індексу відповідно до джерела даних.

Рис. 2.32. Динаміка балансу рахунку поточних операцій країн і регіонів – експортерів нафти впродовж 1998–2009 рр., млрд дол. США

Джерело: розроблено автором за даними International Monetary Fund// World Economic Outlook Database. –2009. – October.

М.Обстфельд і К.Рогофф³⁷, досліджуючи еволюцію світових диспропорцій та їхній зв'язок із фінансовою кризою, зауважують, що,

³⁷ M.Obstfeld, K.Rogoff, Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes / University of California, Berkeley, and Harvard University [Paper prepared for the Federal Reserve Bank of San Francisco Asia Economic Policy Conference, Santa Barbara, CA, October 18–20, 2009].

починаючи з 2004 р., надлишок заощаджень, на який указував Б.Бернанке, перестає відігравати роль рушійної сили, на перше місце виходить "м'яка" монетарна політика, насамперед у США. З початком нового тисячоліття, після краху доткомів у США досить стрімко знижувалася відсоткова ставка, центральні банки інших країн дотримувалися цієї ж практики, але стриманіше. Упродовж 2005–2008 рр. у світовій економіці спостерігається значне збільшення потоків капіталу, де провідну роль відіграє позичковий капітал. Розширення дефіциту рахунку поточних операцій у провідних економіках світу підсилюється підвищенням цін на імпорт сировинних товарів, котирувань на ринках цінних паперів та ще прискоренішим зростанням цін на нерухомість та обсягу інвестицій у неї.

Зростання цін на сировинні товари на світових ринках, у тому числі основні експортні позиції України, фактично долучають її до зазначених вище процесів. Збільшення доходів, норми споживання (майже на 10 в. п.) та інвестування обумовлюють формування дефіциту рахунку поточних операцій. Останній вдається профінансувати іззовні завдяки існуючому на світових ринках капіталу надлишку ліквідності.

Результативність реалізації в Україні впродовж 2005–2008 рр. експортоорієнтованої моделі економічного зростання, не стимулює здійснення заходів з диверсифікації структури зовнішньої торгівлі країни. Ситуація фактично консервується вже традиційною для України політикою широкої державної підтримки експортоорієнтованих виробництв металургійної та хімічної промисловості перших технологічних переділів. Це обумовлює диспропорційний перекис у структурі економіці, перетягуючи ресурси у зазначені галузі і водночас стримуючи потенційний розвиток експорту інших виробництв вищого технологічного укладу.

Сформована таким чином залежність значної частки бюджетних надходжень від фінансового стану експортоорієнтованих галузей обумовлює вразливість для макроекономічної стабільності. Пов'язані з цим ризики є не виправданими, оскільки наявність мультиплікативного ефекту для економіки загалом і державного бюджету зокрема від їх підтримки, якщо враховувати всі витрачені та недоотримані кошти (недоотримані кошти від приватизації, державні дотації та преференції), а також альтернативні витрати, є сумнівною. Незважаючи на дуже сприятливу кон'юнктуру світових ринків метало-

продукції, особливо впродовж останніх 3 років, розподіл одержаних прибутків йшов не на модернізацію галузі (рис. 2.33), про що свідчить рівень зношеності основних фондів гірничо-металургійного комплексу у понад 60% та показник затрат праці на одиницю продукції, що у 3 рази вищий, ніж у розвинених країнах. Все це не дозволяє мати сподівання щодо зростання продуктивності металургійного виробництва в майбутньому.

Примітка: * дані з Indices of Primary Commodity Prices, 1999–2010 // IMF. – 2010. – 04 Feb.

Рис. 2.33. Темпи зростання фонду оплати праці та валових капітальних інвестицій у металургійному виробництві України у 2000–2007 рр.

Результати дослідження дозволяють виокремити ще низку існуючих у сфері зовнішньої торгівлі дисбалансів, подолання яких дозволило б вийти на якісно нову траєкторію розвитку.

Серед них – слабка диверсифікація географічної структури торгівлі як наслідок неефективної моделі міжнародної спеціалізації. Основним експортним ринком України залишається РФ з часткою у майже 30% у 2009 р., водночас щодо країн ЄС відповідний показник зазнав суттєвого скорочення (рис. 2.34).

Очевидним для такої моделі міжнародної спеціалізації є і рух технологій – із заходу на схід (технології імпортуються з країн ЄС, а товари, вироблені з їх використанням – у країни СНД і Азії). Важливим стратегічним завданням для України залишається створення

шляхом міжнародної інтеграції сприятливих умов для проведення внутрішніх економічних реформ. Досвід використання цього інструменту в Україні є досить суперечливим, що є наслідком спрощеного бачення суті цих процесів. Міжнародна інтеграція не може бути самоціллю, а має стати засобом досягнення економічних перетворень всередині країни.

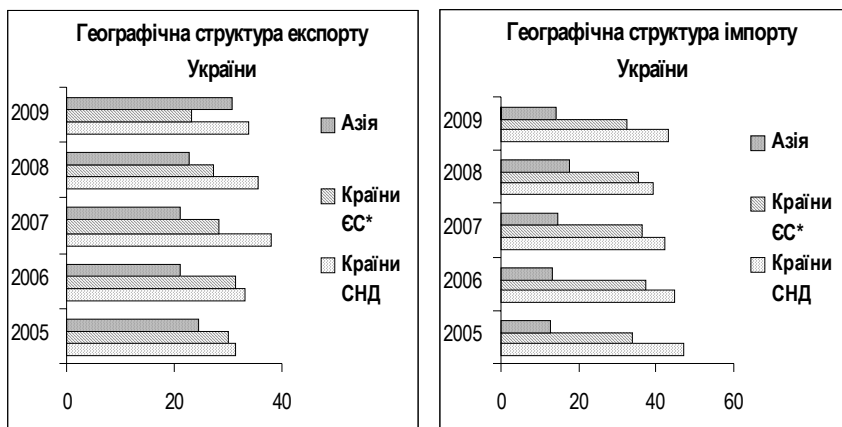

Рис. 2.34. Географічна структура зовнішньої торгівлі України у 2005–2009 рр.

Джерело: розроблено автором за даними Держкомстату за відповідні роки.

Упродовж останніх п'яти років Україні не вдалося досягнути серйозного прогресу в процесі підписання угоди про зону вільної торгівлі з ЄС. Водночас мали місце торгові війни з найбільшим партнером – РФ. Зокрема, заборона імпорту до РФ м'ясо-молочної продукції з України на початку 2006 р. призвела до втрати зовнішнього ринку збуту сирів вітчизняного виробництва, частка якого становить понад 80%. Про суттєву обмеженість шляхів диверсифікації зовнішніх ринків для цієї товарної позиції свідчить те, що наступні три роки частка РФ у вартісних обсягах експорту зберігалася на такому ж рівні (разом із Казахстаном така частка становить 96%). У зв'язку зі вступом України у 2008 р. до СОТ неодноразово робилися заяви, зокрема з боку офіційних осіб РФ, щодо перегляду застарілих угод про зону вільної торгівлі, підписаних у рамках СНД. З 1-го липня 2010 р. розпочинає функціонування Митний союз між

РФ, Білоруссю та Казахстаном, спрямований на розвиток єдиного внутрішнього ринку, загальна чисельність населення якого становила у 2008 р. 167,2 млн осіб., що є серйозним викликом для української економіки. Таке інтеграційне утворення не тільки об'єктивно призведе до зростання протекціоністських заходів стосовно української продукції, але й серйозно конкуруватиме в регіоні за транзитні потоки та інвестиції.

Відчутна девальвація реального ефективного обмінного курсу гривні як макроекономічна передумова імпортозаміщення, хоча мала вплив на скорочення обсягів імпорту, але бурхливого його заміщення вітчизняною продукцією не викликала (знайшли практичне підтвердження попередні оцінки еластичності імпортозаміщення в Україні як досить низької³⁸). При девальвації реального ефективного обмінного курсу гривні в середньому майже на 17,8% протягом 2009 р. частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі в 2009 р. збільшилася лише на 4,3 в. п. порівняно з відповідним періодом попереднього року, і становить 67,4% (по продовольчих товарах частка є вищою (88,4%), але її збільшення порівняно з відповідним періодом 2008 р. відбулося лише на 0,2 в. п.). Це свідчить як про низький рівень імпортозаміщення на споживчому ринку, так і існуючу проблематику просунення вітчизняних товарів у торгові мережі.

По низці товарних груп частка продукції, виробленої на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі є взагалі мізерною, зокрема, "трикотаж верхній та білизняний" 9,2 (у 2008 р.) та 12,6 (у 2009 р.), "взуття шкіряне, текстильне, комбіноване, включаючи спортивне" 4,3 (у 2008 р.) та 6,4 (у 2009 р.), "аудіо- та відеообладнання" 2,7 (у 2008 р.) та 3,0 (у 2009 р.) тощо³⁹.

³⁸ Волощенко Л.Ю., Формування ефективної моделі регулювання доступу товарів на внутрішній ринок / Розділ у колективній монографії "Ринки реального сектору економіки України: структурно-інституціональний аналіз" / [Точилін В.О., Осташко Т.О., Пустовойт О.В. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна; НАН України; Ін-т економіки та прогнозів. – К., 2009.

³⁹ Продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торговій мережі за 2009 р. // Експрес-випуск Держкомстату України № 272 від 21.12.2009 р. – К., 2010.

Протягом усього докризового періоду (рис. 2.35) спостерігалася загалом стійка тенденція скорочення частки продукції, виробленої на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі.

Проведене дослідження розподілу частки продажів споживчих товарів, вироблених на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі залежно від рівня середньомісячної заробітної плати в регіональному розрізі дозволило визначити досить високий коефіцієнт кореляції на рівні 0,78 (чим нижчий рівень середньомісячної заробітної плати в регіоні, тим вища частка споживання товарів, вироблених на території України у структурі роздрібного товарообороту) (рис.2.36).

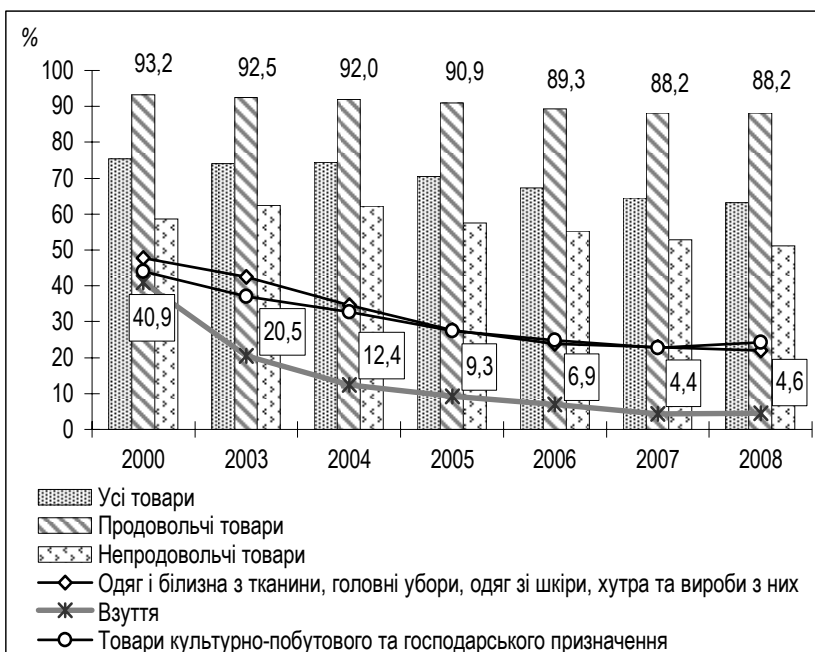
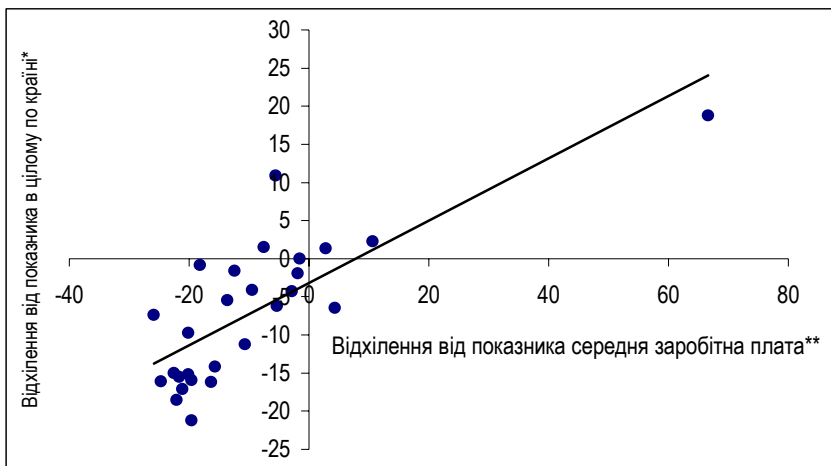

Рис. 2.35. Частка продукції, виробленої на території України, у структурі роздрібного товарообороту торгової мережі по групах товарів протягом 2000–2008 рр., %

Джерело: розроблено автором за даними Держкомстату про продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торгівій мережі за відповідний період.

Примітки: * відхилення показника частки продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, у товарообороті торгової мережі підприємств, у регіоні від у цілому по Україні ((-) –перевищення); ** відхилення показника середня заробітна плата у регіоні від у цілому по Україні ((+) –перевищення).

Рис. 2.36. Розподіл частки продажів споживчих товарів, вироблених на території України, у структурі роздрібногo товарообороту торгової мережі залежно від рівня середньомісячної заробітної плати в регіоні у 2009 р.

Джерело: розрахунки автора за даними Держкомстату про продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торгової мережі за 2009 р.

Звідси механізми державного впливу на темпи зростання доходів населення та розвиток споживчого кредитування мають бути синхронізовані з темпами потенційного імпортозаміщення.

Слабкість вітчизняної сировинної бази впливає на високу імпортозалежність (рис. 2.37). Проведений нами аналіз агропродовольчих ринків у 2009 р.⁴⁰ засвідчив, що вразливість харчової промисловості України, якій вдалося сформувати конкурентні переваги як на внутрішньому, так і на деяких зовнішніх ринках, обумовлена слабкістю вітчизняної сировинної бази.

⁴⁰ Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Осташко Т.О., Волощенко Л.Ю., Ленінова Г.В. ; відпов. ред. д-р екон. наук, проф. В.О.Точилін ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 208 с.

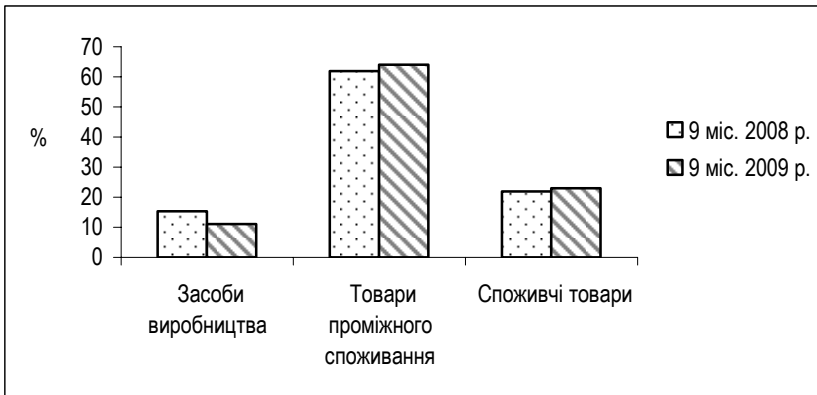

Рис. 2.37. Динаміка імпорту товарів за категоріями, %

Джерело: розроблено автором за даними НБУ по зовнішній торгівлі.

Імпортозалежність, обумовлена слабкістю вітчизняної сировинної бази, посилилася під час кризи через ефект переносу девальвації гривні на ціни. За оцінками фахівців НБУ, такий перенос мав місце як в кінці 2008 р., так і за перші три квартали 2009 р. (підтвердженням цього є базова інфляція, що протягом року перевищувала річні темпи приросту ІСЦ, хоча і знизилася у річному вимірі з 21,3 до 14,9%).

Разом із зазначеними дисбалансами існують і серйозні виклики, обумовлені слабкістю інфраструктури, що забезпечує здійснення зовнішньоторговельних операцій.

Реалізація стратегічного завдання щодо диверсифікації товарної структури експорту шляхом збільшення частки високотехнологічної продукції потребує модернізації інфраструктури транспортування, надання послуг, пов'язаних із перевезенням, зберіганням, розмитненням, сертифікацією та контролем за якістю товарів тощо з метою скорочення витрат на здійснення поставки вітчизняних товарів на зовнішні ринки та транзиту вантажів територією країни. Результати дослідження, проведеного по 167 країнах, засвідчили мультиплікативний ефект від зниження витрат на здійснення зовнішньоторговельної операції на 1 дол. США у збільшенні вартісних обсягів експорту на 1000 дол. США⁴¹. За оцінками фахівців, кожний

⁴¹ Doing Business 2010: Reforming through Difficult Times / A publication of the World Bank and the International Finance Corporation. – 2009. – P. 11.

додатковий дозвільний підпис, який має отримати експортер, впливає на зниження обсягів зовнішньоторговельних операцій на 4,2%, для високотехнологічного експорту – на 5%⁴². Водночас із зниженням конкурентоспроможності товарів, вироблених на внутрішньому ринку, за кордоном, довгі та непередбачувані процедури оформлення експортних вантажів також негативно впливають на ефективність реалізації державних програм фінансової підтримки експорту⁴³. Наразі стосовно імпорتنих операцій витратні та затягнуті процедури негативно впливають на розміщення в країні виробництв, включених в глобальну систему поставок, оскільки останнє вимагає своєчасної доставки товарів, які використовуються у проміжному споживанні на виробництві.

В Україні, за даними рейтингу "Doing Business 2010", у середньому термін здійснення експортної операції становить 31 день, тоді як у країн, які зайняли 1–3 місця в рейтингу – тільки 5–6 днів. У торговельних партнерів України, Туреччині, Польщі та Білорусі він у середньому в два рази менший; у РФ та в регіоні Казахстану (партнерів Білорусі по новоутвореному митному союзу) такий показник становить відповідно 36 та 89 днів. Витрати на експорт та імпорт товарів на один контейнер вантажу за даними рейтингу "Doing Business 2010", в Україні сягає відповідно 1230 та 1430 дол. США. Тут варто підкреслити, що зазначений показник стосовно імпорту збільшився порівняно з минулорічними даними рейтингу на 180 дол. США, і серед досліджуваних країн тільки в Україні він настільки різниться від відповідного показника по експорту, тоді як для решти вони є паритетними. У той же час порівняно з країнами, що зайняли 1–3 місця в рейтингу, в Україні зазначені витрати в 2–2,5 рази вищі, але разом з тим нижчі, ніж у Білорусі, РФ, і майже вдвічі нижчі, ніж у Казахстані. За даними того ж рейтингу, в середньому термін здійснення імпорتنної операції в Україні становить 36 днів, тоді як у країн, які зайняли 1–3 місця в рейтингу – від 3 до 5 днів. Середня кількість документів, необхідна для митного оформлення імпортного вантажу, становить 10, тоді як у країн-лідерів рейтингу – 4.

⁴² Doing Business 2009 / A publication of the World Bank and the International Finance Corporation. – 2008. – P. 45.

⁴³ Державна підтримка щодо кредитування, страхування та просування експорту.

Серйозний виклик для розвитку зовнішньої торгівлі України також обумовлено світовою тенденцією погіршення умов фінансування торговельних операцій. Фахівцями МВФ у співпраці з банківськими асоціаціями проводилося дослідження, результати якого підтвердили те, що з кінця 2007 р. спостерігається тенденція щодо відчутного зростання витрат, пов'язаних з фінансуванням торгівлі, а також в деяких випадках скорочення доступу до відповідних ресурсів у країнах з ринками, що формуються. Щодо останніх, то банки засвідчили скорочення угод, пов'язаних із фінансуванням торговельних операцій, наприкінці 2008 р. – у середньому на 6%, та очікуване у 2009 р. – у середньому на 10%. Разом з тим Україна названа серед країн, щодо яких банками застосовуються жорсткіші вимоги до кредитування у зв'язку з ризиком банкрутства, що спричиняє його здорожчення та ускладнення доступу⁴⁴.

Під час світової фінансової кризи та різкого скорочення торгових потоків зарубіжними фахівцями проводилося дослідження міри, в якій доступ до фінансових ресурсів впливає на можливість компаній виробляти та реалізувати свою продукцію на експорт та купувати імпорт, адже значне зменшення обсягів міжнародної торгівлі в останньому кварталі 2008 р. було набагато більшим за очікуване у зв'язку зі спадом економічної активності. Результати ретроспективного аналізу, подані авторами дослідження⁴⁵, вказують на зменшення обсягів торгових кредитів майже до 50% при проходженні дна недавніх криз в Аргентині та Бразилії, а також на співрозмірне з цим скорочення в часи корейської кризи 1997–1998 рр. Одержані ними результати проведеного емпіричного дослідження на основі економетричного аналізу щорічних даних за період 1980–2005 рр. по 38 країнах з ринками, що формуються, підтвердили те, що загалом умови на кредитному ринку, включаючи обіговий капітал і фінансування довгострокових інвестицій, так само як і торговельних операцій, мають вагомий вплив на міжнародну торгівлю в додаток до існуючого фінансування відносно виробництва на внутрішньому та зовнішніх ринках.

⁴⁴ Thomas Dorsey. Trade Finance Stumbles // Finance & Development March 2009, IMF. – 2009.

⁴⁵ Alun Thomas. Financial Crises and Emerging Market trade / prepared by the Strategy, Police and Review Department IMF. – March 11, 2009.

Результати проведеного дослідження вказують на нагальність здійснення в Україні прагматичної ревізії пріоритетів державної політики з метою подолання дисбалансів у зовнішньому секторі з тим, щоб переломити негативні поточні тенденції у цій сфері. Низький рівень диверсифікації товарної та географічної структури експорту супроводжується слабкістю імпортозаміщення та вітчизняної сировинної бази на фоні незначною частки інвестиційного імпорту. Така модель є вкрай неефективною та нестабільною.

Ігнорування необхідності проведення фіскальної консолідації як умови забезпечення макроекономічної стабільності у посткризовий період і закладення основ для подальшого економічного зростання, натомість сподівання на пошкваллення світових товарних та фінансових ринків для повернення до реалізації все тієї ж експортоорієнтованої моделі зростання, є як вкрай ризикованими, так і такими, що можуть відкинути економіко-соціальний розвиток України на десятиліття назад порівняно з її торговельними партнерами.

Успішні економіки світу⁴⁶, як стверджується у доповіді Комісії по зростанню та розвитку⁴⁷, "...виграли двома шляхами. Перший – вони імпортували ідеї, технології та ноу-хау. Другий – вони експлуатували глобальний попит, який забезпечував глибокий та еластичний ринок для їхньої продукції... Просто кажучи, вони імпортували те, що знала решта світу, а експортували те, чого вона потребувала".

⁴⁶ При підготовці "Доповіді про "Стратегії сталого зростання та інклюзивного розвитку" Комісією було досліджено 13 країн, що у період після Другої світової війни демонстрували високі сталі темпи економічного зростання. Серед них: Ботсвана, Бразилія, Китай, Гонконг, Індонезія, Японія, Республіка Корея, Малайзія, Мальта, Оман, Сінгапур, Тайвань (Китай), Таїланд.

⁴⁷ "The Growth Report Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development". Commission on Growth and Development, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. – 2008.

Розділ 3

СТРУКТУРНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ
У РЕАЛЬНОМУ СЕКТОРІ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.1. Процеси відтворення реального сектора у Системі національних рахунків

3.1.1. Структурні індикатори реального сектора

Оцінка перспектив економічного зростання України вимагає дослідження ролі реального сектора, без якого неможливо забезпечити високі та стабільні темпи приросту валового внутрішнього продукту країни. Особливо важливою для економіки України є оцінка нової ролі реального сектора у суспільному відтворенні крізь призму зміни структури його елементів.

Найбільше значення у структурі вітчизняної економіки належить реальному сектору та його пропорціям. Слід зауважити, що попри значну наукову спадщину, проблеми його розвитку і ролі у відтворенні валового випуску і валового внутрішнього продукту в економіці України ще досліджені недостатньо. Водночас сьогодні виникають нові аспекти цих проблем, пов'язані з процесом глобалізації. Зокрема, важливо не тільки виявити новий зміст ролі реального сектора у відтворенні національної економіки, але й проаналізувати соціально-економічну ефективність його розвитку з урахуванням особливостей української національної моделі та закономірності зміни структури реального сектора економіки України в умовах відкритої моделі національної економіки.

В рамках Economics робиться висновок, що у розвитку економіки постіндустріального суспільства, роль реального сектора постійно зменшується, а отже, усуваються матеріально-сировинні обмеження господарського розвитку. Насправді ж реальний сектор – невід'ємна складова економічної системи, важлива умова функціонування національного і світового виробництва. Він є основою суспільного виробництва. Фундаментальна роль реального сектора економіки обумовлена тим, що він є економічною діяльністю зі створення речових благ і матеріальних послуг і за їх допомогою задоволення суспільних потреб. При цьому слід підкреслити, що реальний сектор – ексклюзивний продуцент сировини, енергоносіїв та інвестиційних товарів. Отже, він відіграє роль вихідної основи не тільки існування, але й подальшого розвитку будь-якого суспільства.

Характер і спосіб функціонування реального сектора визначається як рівнем розвитку продуктивних сил, так і розвитком виробничих відносин. Сьогодні внаслідок якісних змін у структурі національних економік і світової економічної системи у цілому виникають нові специфічні риси цього підрозділу економіки, що веде до появи нових механізмів взаємозв'язку частин і взаємодії елементів цього сектора як усередині нього, так і з економічною системою в цілому, а також нових механізмів їхнього регулювання. У глобальній економіці посилюється спеціалізація національного виробництва, що обумовлюється прагненням великого капіталу до підвищення своєї ефективності й у країнах ядра світової економіки виражається у переважному розвитку високотехнологічного виробництва, а у периферійних країнах-постачальниках природних ресурсів – у розвитку добувної промисловості. У цьому знаходить вияв процес глобалізації, результатом якого стає формування нового щабля продуктивних сил – глобальних продуктивних сил і відповідних їм економічних відносин.

У таких умовах первісна економічна проблема – дефіциту матеріальних благ і необмеженості потреб знаходить розв'язання у специфічних формах. Ідеологія раціонального використання економічних ресурсів відповідно до варіанту ресурсозберігаючого національного економічного розвитку в розвинених країнах замінюється ідеологією глобальної ефективності їхнього використання. При цьому практична значущість таких матеріальних благ, як сировинні та енергетичні ресурси різко зростає, оскільки сама можливість їх мати стала визначати перспективи економічного розвитку – не лише короткострокові, але й довгострокові.

Брак сировинно-енергетичних ресурсів у розвинених країнах обумовлює прагнення цих країн встановити свою владу (економічну, політичну) над країнами – власниками сировини, тому що, як зазначив ще К.Маркс, "опановуючи двома первинними творцями багатства, робочою силою і землею, капітал отримує здатність до розширення, що дозволяє йому вивести елементи свого нагромадження за межі, обумовлені, здавалося б, його власною величиною"¹.

Дане положення зберігає свою силу і в сучасних умовах, хоча для ринково розвинених країн теоретиками постіндустріалізму був виявлений новий тип економічного зростання – самопідтримуюче зростання, яке, на їхню думку, незалежне від природних ресурсів.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – С. 617.

Однак факти спростовують зазначене твердження: попри помітне підвищення ефективності використання природних ресурсів у країнах "золотого мільярду", саме розвинені країни залишаються їхніми основними споживачами. Із 1/6 населення планети вони споживають понад 55% видобутої у світі природної сировини. Особливо яскраво цей розрив демонструють США: при 5% населення вони споживають 40% світових ресурсів.

Існування такого світового порядку спирається не лише на військову могутність "передових держав", але й на "високі технології", що прискорено розвиваються у "провідних" країнах. Ціни ж на високотехнологічні товари містять у собі технологічну ренту, реалізація якої приносить шалені прибутки. Подібні світові процеси, коли бідність і багатство рознесені у просторі, є суттєвим моментом того, що називається глобалізацією. Водночас глобалізація економіки обертається деіндустріалізацією країн Заходу. Так чи інакше, але нові індустріальні країни (NIC), рано чи пізно, зажадають свою частку світового валового продукту.

Щодо самопідтримуючого розвитку, про який йшлося вище, то статистичні дані свідчать як про абсолютне зростання споживання сировинних та енергетичних ресурсів, так і про відносне зменшення їхньої частки у валовому випуску ринково розвинених країн. Невпинне абсолютне збільшення споживання матеріальних ресурсів спостерігалось упродовж усіх етапів просування до постіндустріального суспільства – з 50-х рр. XX ст. по теперішній час. При цьому ринково розвинені країни, як правило, не мають запасів сировинно-енергетичних ресурсів у необхідних обсягах: 36% споживаної тут природної сировини імпортується, через що їхня залежність від сировинно-енергетичного імпорту постійно зростає, а коливання цін на цю сировину (в основному на енергоносії) продовжують сильно впливати на економіку розвинених країн.

Структуру реального сектора необхідно оцінювати через комплекс показників щодо виробництва та використання продукції, і, враховуючи такий підхід, для економіки України є важливим процес утворення доходу та його розподіл за видами економічної діяльності реального сектора.

Аналіз доходу реального сектора вимагає окреслення загальної картини за секторами, оскільки саме зниження частки сектора нефінансових корпорацій (НК) і загальнодержавного управління (ЗДУ) та окремих видів діяльності сектора домашніх господарств (ДГ), на

основі яких формується реальний сектор, і провокує основні ризики і виклики економіці України.

Аналіз валового прибутку, змішаного доходу за період 1990–2009 рр. доводить таку зміну пропорцій (табл. 3.1):

Таблиця 3.1

Утворення та розподіл первинних доходів в Україні, % до ВВП

Показник	1996	1998	1999	2000	2003	2004	2005	2006	2008	2009
Використання:										
– оплата праці най- маних працівників	53,0	56,0	53,0	49,0	45,0	46,0	49,0	49,4	51,6	49,4
– валовий прибуток, змішаний дохід:	34,0	38,0	45,0	48,0	43,0	44,0	38,0	37,2	38,1	38,0
НК	17,0	19,0	26,0	27,0	26,0	26,0	22,0	22,6	22,4	22,8
ФК	1,0	0,8	1,0	1,0	2,0	4,0	2,0	2,3	4,4	4,6
ЗДУ	2,0	3,0	3,0	3,0	2,0	3,0	2,0	1,7	1,1	1,6
ДГ	14,0	15,0	16,0	17,0	14,0	13,0	13,0	12,8	14,0	14,4
НКОДГ	0,7	0,6	0,5	0,5	0,3	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1

Джерело: розраховано за даними збірників "СНР України за 1990–2000 рр.", "СНР України за 2001 р.", "СНР України за 2006 р."

– частка НК з 1996р. зростає до 26,0% у 2004 р., а тенденція до зниження, яка намітилася з 2005р., заклала диспропорційність у загальному розподілі доходів;

– частка ФК у 2004 р. була найвищою саме у 2008–2009 рр., саме під час фінансово-економічної кризи, що порушує багато питань, щодо поведінки банків на етапі прийняття антикризових заходів;

– зниження частки сектора ЗДУ відбувалося з 2005 р., і стало свідченням зниження прибутковості підприємств реального сектора, які знаходилися у державній власності;

– за 2008–2009 рр. хоча і відбулося зростання частки ДГ, але в умовах зниження темпів зростання та існуючої інфляції, можна говорити про зниження реальних доходів сектора, що значно ускладнює процес виходу економіки України з кризового стану.

Така структура розподілу свідчить про несистемність участі промисловості у створенні додаткової вартості, що негативно відбивається на зростанні ВВП. Окрім того, випереджаючі темпи зростання заробітної плати, в умовах зниження прибутку, започаткували диспропорції, які сформувавши підґрунтя виходу з кризи і порушують питання про якість майбутнього зростання.

Структурні зрушення національної економіки початку XXI ст., свідчать, що упродовж 2001–2009 рр. помітно змінилося співвідношення трьох великих компонентів, на які можна поділити будь-яку національну економіку. Йдеться про: 1) виробництво товарів; 2) виробництво матеріальних послуг та 3) виробництво нематеріальних послуг (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Структура випуску товарів і послуг за видами економічної діяльності у 2001–2009 рр., у фактичних цінах, % до підсумку

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Реальний сектор економіки	84,4	83,2	82,7	81,5	81,2	79,7	78,1	77,5	73,7
Виробництво товарів	67,0	65,4	63,7	63,4	62,0	60,2	58,4	57,6	52,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	14,4	13,2	11,0	10,6	9,5	8,3	7,2	7,5	8,4
Добувна промисловість	5,1	4,8	4,4	3,9	4,1	3,9	3,7	4,4	3,8
Переробна промисловість	37,5	38,0	39,0	40,3	40,1	38,6	37,6	36,3	32,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	6,0	5,6	5,0	3,9	3,7	4,0	3,9	3,7	4,6
Будівництво	4,0	3,8	4,3	4,7	4,6	5,4	6,0	5,7	3,5
Виробництво матеріальних послуг	17,4	17,8	19,0	18,1	19,2	19,5	19,7	19,9	21,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	8,4	8,5	9,1	8,8	10,0	10,4	11,1	11,6	11,4
Діяльність транспорту та зв'язку	9,0	9,3	9,9	9,3	9,2	9,1	8,6	8,3	9,7
Виробництво нематеріальних послуг	15,6	16,8	17,3	18,5	18,8	20,3	21,9	22,5	26,3
Освіта	2,7	2,9	3,1	2,7	3,0	3,1	2,9	3,0	3,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2,2	2,4	2,5	2,3	2,3	2,4	2,3	2,2	2,7
Інші види економічної діяльності, з них:	10,7	11,5	11,7	13,5	13,5	14,8	16,7	17,3	20,0
фінансова діяльність	1,8	2,0	2,5	3,9	3,0	3,1	3,8	4,5	5,4
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	4,3	4,7	4,5	4,8	5,4	5,9	7,2	7,1	8,8
державне управління	2,7	2,9	2,8	2,8	3,0	3,0	3,0	3,0	3,1
Виробництво послуг, усього	33,0	34,6	36,3	36,6	38,0	39,8	41,6	42,4	47,4
Усього в основних цінах	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Так, частка реального сектора економіки у випуску товарів і послуг упродовж 2000-их років невпинно скорочувалася і за підсумками 2009 р. втратила порівняно з 2001 р. 10,7 в. п., знизившись із 84,4 до 73,5%. Водночас кореспондуюча з реальним сектором частка виробництва нематеріальних послуг зросла на 10,7 в. п. – з 15,6 у 2001 р. до 25,3% у 2009 р. Приріст питомої ваги виробництва нематеріальних послуг у випуску відбувся завдяки приросту частки операцій із нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям на 4,5 в. п., частки фінансової діяльності – на 3,6, частки освіти – на 0,9, частки охорони здоров'я та надання соціальної допомоги – на 0,4, частки державного управління – на 0,4 в.п.

У межах самого реального сектора одна його складова – виробництво товарів, щорічно скорочуючись, втратила 14,4 в. п (з 67,0 до 52,6%), а друга – виробництво матеріальних послуг, навпаки, зміцнила свої позиції на 3,7 в. п. – з 17,4 до 21,1%. Приріст у 3,7 в. п. стався за рахунок приросту питомої ваги торгівлі на 3,0 в. п. (з 8,4 до 11,4%) та транспорту і зв'язку на 0,7 в. п (з 9,0 у 2001 р. до 9,7% у 2009 р.).

Питома вага всіх видів економічної діяльності, що продукують товари, у 2009 р. порівняно з 2001 р. скоротилася. Особливо високі показники відносного падіння демонструвало сільське господарство, мисливство, лісове господарство – упродовж 2001–2007 рр. його частка зменшилась удвічі: з 14,4 у 2001 р. до 7,2% у 2007 р. Однак у 2008–2009 рр. аграрний сектор покращив свої позиції і у матеріальному виробництві, і у випуску товарів і послуг у цілому через сприятливі кліматичні умови для виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, у 2008 р. отримано рекордний (53,3 млн т), а у 2009 р. – другий за величиною (46,0 млн т) за період незалежності країни врожаї зернових культур. У 2009 р. більше, ніж у 2008 р., зібрано овочів (на 4,2%), плодів та ягід (на 7,2), винограду (на 12,9), картоплі (на 0,8), сої (на 28,3%). Покращення кормової бази дало поштовх розвитку тваринництва – особливо птахівництва та свинарства. У цілому ж валова продукція сільського господарства у 2009 р. залишилася на рівні 2008 р. Завдяки високим урожаям, сільське господарство у 2008 р. збільшило свою частку на 0,3 в. п. – до 7,5% і ще на 0,9 в. п. – до 8,4% у 2009 р. У цілому ж за період 2001–2009 рр. показник випуску сільськогосподарської продукції у загальному випуску товарів і послуг упав на 6,0 в. п. – з 14,4 на початку періоду до 8,4% – наприкінці періоду.

Добувна промисловість країни демонструвала нестійкий розвиток, але у цілому в ній переважала тенденція до зменшення частки видобувної продукції у випуску: якщо на початку періоду вона становила 5,1%, то наприкінці цей показник зменшився на 1,3 в. п. (на 1/4) – до 3,8%.

У переробній промисловості України за період 2001–2009 рр. чітко проглядаються два тренди – висхідний (період 2001–2004 рр.), коли її питома вага у валовому випуску зросла на 2,8 в. п. (з 37,5 до 40,3%), та низхідний – (2001–2009 рр.), коли спочатку дуже повільно (на 0,2 в. п. у 2005 р. порівняно з 2004 р.), а потім прискорено у випуску питома вага цього виду економічної діяльності зменшувалася. У 2009 р. вона становила 32,3 проти 40,3% у 2004 р., тобто за 5 років втратила 8,0 в. п. У цілому ж за 2001–2009 рр., переживши різноспрямовані структурні зрушення, частка переробної промисловості впала на 4,2 в. п. (з 37,5 до 32,3%).

За роки економічного піднесення питома вага виробництва та розподілення електроенергії, газу та води у валовому випуску втратила 2,3 в. п. (6,0 проти 3,7% у 2008 р.), або майже 2/5 від рівня 2001 р. Однак у кризовий 2009 р. цей вид економічної діяльності додав 0,9 в. п. до 2008 р., що можна пояснити двома причинами. По-перше, внаслідок невдалої газової угоди від 19 січня 2009 р. російський газ став надходити в Україну за різко завищеними цінами. Це природно у вартісному вираженні збільшило проміжне споживання у цій галузі: якщо у 2008 р. частка виробництва та розподілення електроенергії, газу та води у структурі проміжного споживання становила 3,9%, то у 2009 р. вона збільшилася до 5,0%. А по-друге, обсяги виробництва у даній галузі у кризовому 2009 р. знизилися менше, ніж у промисловості в цілому.

Частка у випуску такої важливої базової галузі, як будівництво, упродовж 2001–2007 рр. зросла в 1,5 раза – з 4,0 до 6,0%, або на 2,0 в. п., однак у 2008–2009 рр. будівництво втратило 2,5 в. п. – у 2009 р. його частка у випуску становила лише 3,5%. Будівельна галузь виявилася особливо чутливою до економічних коливань: кризові явища на ній позначилися гостріше й упродовж тривалішого часу.

Так, починаючи з II кварталу 2008 р. у будівництві спостерігалось падіння обсягів виконаних робіт, яке прискорилося наприкінці року (проти 2007 р. скорочення будівництва становило 15,8%). Різке падіння обсягів будівельних робіт відбулося у січні 2009 р. (на 56,4%). За підсумками 2009 р. обсяги будівництва становили лише 1/2 рівня

2008 р. Відповідно до цього обсяги введеного в експлуатацію житла проти 2008 р. скоротилися у 2009 р. на 39,0% – з 10496 тис. кв. м до 6400 кв. м загальної площі, що відповідає рівню 2003 р. В основному це відбулося за рахунок падіння обсягів індивідуального житлового будівництва у 2,5 раза.

Таблиця 3.3

Структура проміжного споживання за видами економічної діяльності у 2001–2009 рр., у фактичних цінах, % до підсумку

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Реальний сектор економіки	89,3	88,5	88,1	87,5	87,0	85,6	84,0	83,8	79,2
Виробництво товарів	77,4	76,1	74,9	74,9	72,6	70,7	68,6	68,3	63,7
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	13,2	12,2	10,2	9,7	8,9	8,1	7,1	7,3	8,5
Добувна промисловість	5,3	4,8	4,3	3,9	3,8	3,4	2,8	3,0	3,3
Переробна промисловість	49,0	49,8	51,1	52,7	51,4	49,1	47,8	47,0	42,8
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	6,0	5,5	5,0	3,9	3,6	4,0	4,0	3,9	5,0
Будівництво	3,9	3,8	4,3	4,7	4,9	6,1	6,9	7,1	4,1
Виробництво матеріальних послуг	11,9	12,4	13,2	12,6	14,4	14,9	15,4	15,5	15,5
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	5,9	6,0	6,4	6,1	7,2	7,6	8,4	8,7	8,3
Діяльність транспорту та зв'язку	6,0	6,4	6,8	6,5	7,2	7,3	7,0	6,8	7,2
Виробництво нематеріальних послуг	10,7	11,5	11,9	12,5	13,0	14,4	16,0	16,2	20,8
Освіта	1,3	31,3	1,3	1,2	1,4	1,4	1,4	1,5	1,9
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1,4	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,4	1,4	1,8
Інші види економічної діяльності, з них:	7,0	7,6	7,8	8,7	8,9	9,7	10,8	10,4	12,4
фінансова діяльність	1,2	1,2	1,6	2,1	1,7	1,6	1,8	1,9	2,7
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2,6	2,9	2,8	3,1	3,8	4,4	5,3	4,9	6,0
державне управління	1,7	1,8	1,8	1,7	1,5	1,4	1,4	1,1	1,3
Оплата послуг фінансових посередників	1,0	1,0	1,2	1,1	1,2	1,8	2,4	2,9	4,7
Виробництво послуг, усього	22,6	23,9	25,1	25,1	27,4	29,3	31,4	31,7	36,3
Усього в основних цінах	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Із наведених у табл. 3.3 даних випливає, що найбільші можливості для економії матеріальних ресурсів – у зниженні витрат у реальному секторі економіки. І хоча упродовж 2001–2009 рр. його частка у структурі проміжного споживання скоротилася на 10,1 в. п. (із 89,3 до 79,2%), вона все ще залишається занадто великою. Левова частка проміжного споживання припадає на промисловість – 60,3 у 2001 р. і 51,1% у 2009 р., у тому числі частка переробної промисловості становила у 2001 р. 49,0, а у 2009 р. – 42,8%.

У цьому зв'язку слід наголосити на необхідності формування та послідовної реалізації промислової політики, яка повинна відповідати новим конкурентним викликам глобальної економіки. В основу таких підходів мають бути покладені принципи розвитку на основі передових технологій та економіки знань, які створюють умови для систематичного зниження витрат.

Для оцінки реального внеску видів економічної діяльності у національне виробництво використовується друга складова валового випуску – валовий внутрішній продукт. До аналізу його структури у 2001–2009 рр. ми й переходимо (табл. 3.4).

Наведена у табл. 3.4 структура ВДВ за видами економічної діяльності свідчить про кінцевий розподіл результатів дев'ятирічної економічної динаміки в Україні.

Аналіз показує, що частка виробництва товарів невпинно скорочувалася у ВДВ усієї економіки й за підсумками 2009 р. порівняно з 2001 р. зменшилася на 13,3 в. п. (з 50,9 до 37,6%), частка виробництва матеріальних послуг зросла на 2,4 в. п. (з 26,0 до 28,4%), а частка виробництва нематеріальних послуг зазнала суттєвих змін, тобто зрушень, збільшившись на 10,9 в. п. (з 23,1 до 34,0%). Починаючи з 2002 р., коли частка виробництва послуг досягла 50,8%, економіка України стала активно перетворюватися на економіку послуг. У цілому за період, що розглядається, частка послуг у ВДВ зросла на 13,3 в. п. (із 49,1 до 62,4%).

Падіння питомої ваги виробництва товарів у сукупній ВДВ за видами економічної діяльності було обумовлене майже двократним падінням частки сільського господарства (на 8,1 в. п.), незначним падінням частки добувної промисловості (на 0,3 в. п.), падінням частки переробної промисловості (на 1,5 в. п.), падінням більш ніж у 1,5 раза (на 2,2 в. п.) частки виробництва і розподілення електроенергії, газу та води та падінням на 30% (на 1,2 в. п.) частки будівництва.

Таблиця 3.4

Структура валової доданої вартості за видами економічної діяльності у 2001–2009 рр., у фактичних цінах, % до підсумку

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Реальний сектор економіки	76,9	75,1	74,5	71,7	72,1	71,1	69,6	68,0	66,0
Виробництво товарів	50,9	49,2	46,7	45,0	45,5	44,8	43,6	41,5	37,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	16,3	14,6	12,1	11,9	10,4	8,6	7,5	7,9	8,2
Добувна промисловість	4,7	5,0	4,5	4,0	4,6	4,7	5,0	6,6	4,4
Переробна промисловість	19,7	20,1	20,7	20,5	22,4	23,1	22,6	20,0	18,2
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	6,2	5,7	5,1	4,0	3,9	3,9	3,7	3,5	4,0
Будівництво	4,0	3,8	4,3	4,6	4,2	4,5	4,8	3,5	2,8
Виробництво матеріальних послуг	26,0	25,9	27,8	26,7	26,6	26,3	26,0	26,5	28,4
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	12,4	12,2	13,2	13,1	14,4	14,5	15,0	15,9	15,4
Діяльність транспорту та зв'язку	13,6	13,7	14,6	13,6	12,2	11,8	11,0	10,6	13,0
Виробництво нематеріальних послуг	23,1	24,9	25,5	28,3	27,9	28,9	30,4	32,0	34,0
Освіта	4,9	5,4	5,7	5,2	5,4	5,5	5,2	5,3	6,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	3,3	3,7	3,8	3,5	3,6	3,8	3,5	3,5	4,0
Інші види економічної діяльності, з них:	16,3	17,5	17,8	21,3	20,8	22,4	25,2	27,6	30,4
фінансова діяльність	2,9	3,0	3,9	6,8	5,1	5,4	6,7	8,4	9,0
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	7,0	7,4	7,0	7,5	7,9	8,2	10,0	10,4	12,5
державне управління	4,1	4,4	4,2	4,5	5,3	5,5	5,3	5,5	5,7
Оплата послуг фінансових посередників	-1,5	-1,6	-1,8	-1,7	-1,9	-2,7	-3,5	-4,4	-6,4
Виробництво послуг, усього	49,1	50,8	53,3	55,0	54,5	55,2	56,4	58,5	62,4
Усього в основних цінах	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Такий найважливіший сегмент виробництва товарів, як переробна промисловість, упродовж 2001–2006 рр. розвивався більш високими темпами, ніж національна економіка у цілому, що привело до збільшення питомої ваги переробної промисловості на 3,4 в. п. (з 19,7 до 23,1%). Серйозне позбавлення спостерігалось у цілому

ряді оброблювальних виробництв. Певною мірою це пов'язано зі збільшенням попиту на інвестиційне обладнання. Прискорення заміни обладнання привело до зростання замовлень українських підприємств на машини не лише за кордоном, а й в Україні. Як наслідок, випереджаючими темпами зростав випуск продукції інвестиційного призначення. Так, у машинобудуванні виробництво продукції в 2006 р. порівняно з 2000 р. збільшилося в 2,75 раза, у тому числі виробництво машин та устаткування – в 1,98 раза, електричного та електронного устаткування – в 2,23 раза, транспортного устаткування – в 4,27 раза. Однак через кризу частка переробної промисловості за період 2007–2009 рр. втратила 4,9 в. п.

У будівництві спостерігалось коливання частки ВДВ галузі у сукупній ВДВ. У 2002, 2005 та 2008–2009 рр. частка галузі зменшувалася, а в 2003, 2004 та 2006–2007 рр. – мала тенденцію до збільшення. У цілому за період, що розглядається, будівництво через кризу помітно зменшило свою питому вагу.

У виробництві матеріальних послуг на 3,0 в. п. збільшилася частка торгівлі; ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (з 12,4 до 15,4%). Водночас частка діяльності транспорту та зв'язку зазнала певних коливань. Так, протягом 2001–2003 рр. вона збільшилася на 1,0 в. п., у 2004–2008 рр. порівняно з 2003 р. втратила 4,0, а за 2009 р. набула 2,4 в. п. У цілому частка ВДВ діяльності транспорту та зв'язку зменшилася на 0,6 в. п. (з 13,6 до 13,0%), що при динамічному зростанні послуг зв'язку можна пояснити лише уповільненим зростанням транспорту порівняно зі зростанням усієї економіки.

Узагальнюючу картину структурних змін у виробництві валового, проміжного та кінцевого продукту за видами економічної діяльності надано у табл. 3.5. Оскільки період 2001–2009 рр. чітко розмежовується на два – період економічного піднесення в Україні (2001–2008 рр.) і 2009 р., котрий ми розглядаємо як початок періоду спаду, то у даній таблиці кожний вид продукту розглядається у трьох часових інтервалах, так що арифметична сума змін випуску (проміжного споживання, або ВДВ), наведена у першій (2001–2008 р.) і у другій колонці (2009 р. до 2008 р.) є підсумком змін (у відсоткових пунктах) в окремому виді економічної діяльності за весь період, що розглядається у роботі, тобто за 2001–2009 рр.

Таблиця 3.5

**Структурні зміни у виробництві валового, проміжного
і кінцевого продукту за видами економічної діяльності, у в. п.**

Показник / роки	Зміни у структурі								
	випуску товарів і послуг			проміжного споживання			валової доданої вартості		
	2001– 2008	2009	2001– 2009	2001– 2008	2009	2001– 2009	2001– 2008	2009	2001– 2009
Реальний сектор економіки	-6,9	-3,8	-10,7	-5,5	-4,6	-10,1	-8,9	-2,0	-10,9
Виробництво товарів	-9,4	-5,0	-14,4	-9,1	-4,6	-13,7	-9,4	-3,9	-13,3
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	-6,9	0,9	-6,0	-5,9	1,2	-4,7	-8,4	0,3	-8,1
Добувна промисловість	-0,7	-0,6	-1,3	-2,3	0,3	-2,0	1,9	-2,2	-0,3
Переробна промисловість	-1,2	-4,0	-5,2	-2,0	-2,2	-4,2	0,3	-1,8	-1,5
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	-2,3	0,9	-1,4	-2,1	1,1	-1,0	-2,7	0,5	-2,2
Будівництво	1,7	-2,2	-0,5	3,2	-3,0	0,2	-0,5	-0,7	-1,2
Виробництво матеріальних послуг	2,5	1,2	3,7	3,6	0,0	3,6	0,5	1,9	2,4
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	3,2	-0,2	3,0	2,8	-0,4	2,4	3,5	-0,5	3,0
Діяльність транспорту та зв'язку	-0,7	1,4	0,7	0,8	0,4	1,2	-3,0	2,4	-0,6
Виробництво нематеріальних послуг	6,9	3,8	10,7	5,5	4,6	10,1	8,9	2,0	10,9
Формування людського капіталу, у т. ч.:	0,3	1,1	1,4	0,2	0,8	1,0	0,6	1,2	1,8
Освіта	0,3	0,6	0,9	0,2	0,4	0,6	0,4	0,7	1,1
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	0,0	0,5	0,5	0,0	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7
Фінансова діяльність	2,7	0,9	3,6	0,7	0,8	1,5	5,5	0,6	6,1
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2,8	1,7	4,5	2,3	1,1	3,4	3,4	2,1	5,5
Державне управління	0,3	0,1	0,4	-0,6	0,2	-0,4	1,4	0,2	1,6
Виробництво послуг, усього	9,4	5,0	14,4	9,1	4,6	13,7	9,4	3,9	13,3

Джерело: розраховано за даними таблиць Держкомстату України за відповідні роки.

Динаміка доходів реального сектора економіки України характеризується такими ознаками (табл. 3.6):

– реальний сектор є основним агентом формування валового національного доходу і за сім років частка чистого прибутку/змішаного доходу знизилася з 89,1 до 73,5%;

Таблиця 3.6

Рахунок виробництва та утворення доходу реального сектора за 2001–2006 рр., %

Реальний сектор	Роки	Випуск	Проміжне споживання	Валова додана вартість	Оплата праці найманих працівників	Валовий прибуток, змішаний дохід	Споживання основного капіталу	Чистий прибуток, змішаний дохід
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2001	14,4	13,2	16,3	6,8	26,1	14,7	31,4
	2002	13,2	12,2	14,6	5,0	25,3	11,3	32,2
	2003	10,9	10,2	12,1	4,0	21,1	10,9	24,9
	2004	10,6	9,7	11,9	3,8	20,9	10,9	24,1
	2005	9,5	8,9	10,4	3,2	20,4	7,1	24,6
	2006	8,3	8,1	8,6	3,1	17,0	6,1	19,6
	2008	7,5	7,3	7,9	3,0	14,9	3,5	16,4
	2009	8,4	8,5	8,2	3,1	13,0	-	-
Добувна промисловість	2001	5,1	5,3	4,7	5,9	4,6	7,3	2,8
	2002	4,8	4,7	5,0	6,2	4,7	7,9	2,6
	2003	4,4	4,3	4,5	5,7	4,0	7,7	2,0
	2004	3,9	3,9	4,0	6,1	2,5	7,2	3,8
	2005	4,1	3,8	4,6	5,9	3,9	7,5	2,3
	2006	3,9	3,4	4,7	5,7	4,4	6,9	3,1
	2008	4,4	3,0	6,6	5,8	9,3	5,7	9,2
	2009	3,8	3,3	4,4	6,0	4,7	-	-
Переробна промисловість	2001	37,5	49,0	19,7	23,6	15,4	19,5	12,3
	2002	38,0	49,8	20,1	22,7	16,1	19,0	13,6
	2003	39,0	51,1	20,7	24,9	15,1	18,3	12,9
	2004	40,2	52,7	20,5	26,3	13,6	17,6	11,2
	2005	40,0	51,3	22,4	24,8	18,1	18,9	16,7
	2006	38,6	49,0	23,1	23,4	21,7	19,9	20,5
	2008	36,3	47,0	20,0	20,5	19,3	20,6	16,7
	2009	32,3	42,8	18,2	18,1	15,0	-	-
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2001	6,1	6,0	6,2	4,8	7,8	7,7	7,4
	2002	5,6	5,6	5,7	5,1	6,4	9,1	4,5
	2003	5,0	5,0	5,1	5,0	5,4	8,5	3,6
	2004	3,9	3,9	4,0	5,5	2,7	7,1	0,7
	2005	3,7	3,6	3,9	4,2	3,6	7,4	1,8
	2006	4,0	4,1	3,9	4,5	3,2	7,0	1,5
	2008	3,7	3,9	3,5	4,3	2,8	6,7	1,4
	2009	4,6	5,0	4,0	4,8	3,0	-	-

Реальний сектор	Роки	Ви-пуск	Про-міжне споживання	Валова додана вартість	Оплата праці най-маних працівників	Валовий прибуток, змішаний дохід	Спожи-вання основного капіталу	Чистий прибуток, змішаний дохід
Будів-ництво	2001	4,0	3,9	4,1	4,9	3,2	2,4	3,4
	2002	3,8	3,8	3,8	4,7	2,8	2,3	3,0
	2003	4,3	4,3	4,3	5,5	3,0	2,5	3,0
	2004	4,7	4,7	4,6	5,7	3,5	2,6	3,7
	2005	4,6	4,9	4,2	5,9	2,1	2,9	1,6
	2006	5,4	6,1	4,5	5,6	2,9	3,2	2,5
	2008	5,7	7,1	3,5	4,9	1,5	3,0	0,9
	2009	3,5	4,1	2,8	3,2	1,7	-	-
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та пред-метів особис-того вжитку	2001	8,5	5,9	12,4	10,3	13,2	3,2	18,4
	2002	8,5	6,0	12,2	10,3	13,6	3,4	18,8
	2003	9,1	6,4	13,2	8,3	17,5	3,9	23,2
	2004	8,8	6,1	13,1	7,2	18,6	4,4	23,7
	2005	10,0	7,2	14,4	9,6	19,9	5,0	24,8
	2006	10,4	7,6	14,5	9,2	20,6	5,3	24,6
	2008	11,6	8,7	15,9	10,7	21,6	7,8	22,9
	2009	11,4	8,3	15,4	10,3	20,2	-	-
Діяль-ність транс-порту та зв'язку	2001	9,0	6,0	13,6	11,9	15,0	17,4	12,9
	2002	9,3	6,4	13,7	13,6	13,8	16,7	11,4
	2003	9,9	6,8	14,6	13,7	15,7	15,9	14,7
	2004	9,3	6,5	13,6	10,7	16,5	18,5	14,9
	2005	9,2	7,2	12,2	10,9	13,7	16,0	11,9
	2006	9,1	7,3	11,8	11,4	12,1	18,3	11,0
	2008	8,3	6,8	10,6	10,7	10,0	20,0	5,9
	2009	9,7	7,2	13,0	10,7	11,9	-	-
Всього реаль-ний сектор	2001	78,6	89,9	80,1	69,0	85,9	73,1	89,1
	2002	83,9	89,2	75,7	68,5	83,2	70,7	86,3
	2003	83,3	88,6	75,2	68,0	82,4	68,6	84,7
	2004	82,2	88,1	72,4	66,2	79,0	87,4	82,6
	2005	81,8	87,7	73,0	65,2	82,4	65,8	84,2
	2006	80,8	86,6	72,2	63,7	83,6	68,0	84,9
	2008	77,5	83,8	68,0	59,9	79,4	67,3	73,5
	2009	73,7	79,2	66,0	56,1	69,4	-	-
Усього за видами економічної діяльності		100	100	100	100	100	100	100

Джерело: складено за даними: Національні рахунки України за 2006 рік : стат. зб. / Держкомстат України. – Київ, 2008. – с. 98–100.

– найрізкіше частка валового (2001 р. – 26,1; 2008 р. – 13,0%) та чистого (2001 р. – 31,4; 2008 р. – 16,4%) доходу у структурі реального сектора знизилася у сільському господарстві. Хоча у даному секторі висока частка самовитрат (близько 30% вартості створеної продукції), все ж таки переважаюча участь домашніх господарств у сільськогосподарській діяльності дає можливість утримувати доходи на третьому місці після торгівлі та переробної промисловості. Певною мірою висока доходність сільського господарства є намаганням компенсувати низький рівень оплати праці через змішаний прибуток ДГ;

– висока доходність і постійна тенденція до його зростання у торгівлі зумовлена вагомою часткою участі фізичних осіб-підприємців та певною мірою необхідністю в отриманні кредитних ресурсів, які вимагають декларування валових і чистих доходів від підприємницької діяльності;

– відмінною особливістю реального сектора є й те, що, маючи найвищі обсяги випуску, переробна промисловість займає частку лише у валовому прибутку у 15,0% та 16,7% у чистому прибутку реального сектора за умови найвищої частки оплати праці.

Окрім того, внутрішні коливання доходності машинобудування, транспорту, будівництва тощо та пільгові умови для окремих галузей (добування вуглеводів, пошта і зв'язок тощо) поглиблюють диспропорції і перекоси не тільки в середині реального сектора, а й загалом у макроекономічній відтворювальній структурі.

Із 2006 р. намітилися нові тенденції у розподілі чистого прибутку реального сектора:

- зросла частка переробної промисловості та добувної, будівництва;
- знизилася частка сільського господарства, виробництва електроенергії, газу, води, торгівлі та діяльності транспорту.

Зниження частки чистого прибутку формує передумови для дефіциту джерел капіталоутворення секторів, що провокує обмеження зростання ВВП.

Особливості капіталоутворення реального сектора визначаються і особливими функціями інституційних секторів. Учасниками реального сектора є такі інституційні сектори, як нефінансові корпорації, домашні господарства і загальнодержавного управління.

Тенденції формування валового доходу реального сектора та участь інституційних секторів характеризуються такими ознаками (табл. 3.7):

- у сільському господарстві протягом дев'яти років частка НК встановилася на рівні близько 48,6; ДГ – 50,5% і ЗДУ – 1,0%, тобто стали переважати домашні господарства;
- високою є частка НК у переробній промисловості і зменшилася у ДГ;
- у сфері діяльності транспорту та зв'язку НК з 2001 р. займали 95,1–90,7%.

Таблиця 3.7

Секторна структура валового прибутку, змішаного доходу реального сектора за 2001–2006 рр., %

Реальний сектор	Роки	Нефінансові корпорації	Сектор загального державного управління	Домашні господарства	Уся економіка
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2001	39,2	1,5	59,3	100
	2002	34,7	1,9	63,4	100
	2003	33,1	1,4	65,5	100
	2004	39,4	1,2	59,4	100
	2005	39,0	1,4	59,6	100
	2006	40,1	1,3	58,6	100
	2007	41,6	1,3	57,1	100
	2008	48,6	0,9	50,5	100
	2009	48,6	1,0	50,5	100
Добувна промисловість	2001	100,0	-	-	100
	2002	100,0	-	-	100
	2003	99,9	-	0,1	100
	2004	100,0	-	-	100
	2005	99,9	-	0,1	100
	2006	99,9	-	0,1	100
	2007	99,9	-	0,1	100
	2008	99,9	-	0,1	100
	2009	99,8	-	0,2	100
Переробна промисловість	2001	96,2	-	3,8	100
	2002	96,3	-	3,7	100
	2003	96,6	-	3,4	100
	2004	98,2	-	1,8	100
	2005	98,2	-	1,8	100

Реальний сектор	Роки	Нефінансові корпорації	Сектор загального державного управління	Домашні господарства	Уся економіка
	2006	98,3	-	1,7	100
	2007	98,0	-	2,0	100
	2008	97,2	-	2,8	100
	2009	96,7	-	3,3	100
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2001	100,0	-	-	100
	2002	100,0	-	-	100
	2003	100,0	-	-	100
	2004	100,0	-	-	100
	2005	100,0	-	-	100
	2006	100,0	-	-	100
	2007	100,0	-	-	100
	2008	100,0	-	-	100
	2009	100,0	-	-	100
Будівництво	2001	89,3	-	10,7	100
	2002	89,4	-	10,6	100
	2003	90,3	-	9,7	100
	2004	90,7	-	9,3	100
	2005	90,8	-	9,2	100
	2006	86,6	-	13,4	100
	2007	85,3	-	14,7	100
	2008	83,6	-	16,4	100
	2009	83,2	-	16,8	100
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2001	86,2	-	13,8	100
	2002	85,6	-	14,4	100
	2003	86,3	-	13,7	100
	2004	87,2	-	12,8	100
	2005	81,4	-	18,6	100
	2006	77,7	-	22,3	100
	2007	78,2	-	21,8	100
	2008	77,6	-	22,4	100
	2009	77,2	-	22,8	100
Діяльність транспорту та зв'язку	2001	95,1	3,4	1,5	100
	2002	94,0	3,1	2,9	100
	2003	93,3	2,9	3,8	100
	2004	93,9	2,0	4,1	100
	2005	93,0	1,6	5,4	100
	2006	90,6	2,9	6,5	100
	2007	90,1	2,9	7,0	100
	2008	89,2	2,8	8,0	100
	2009	90,7	2,9	6,4	100

Джерело: складено за даними: Національні рахунки України за 2006 рік: стат. зб. / Держкомстат України. – Київ, 2008. – С. 98–100.

Секторний аналіз свідчить про продовження становлення системи власності у сфері транспорту і зв'язку, переробної промисловості, рибальства, сільського господарства і особливо актуальним в умовах світової продовольчої кризи є визначення відносин між суб'єктами власності сектора сільського господарства, оскільки його потенціал не повністю задіяний.

Викривлення макроструктурних пропорцій через порушення пропорцій утворення прибутку за секторами породжують ризики, які зумовлюють порушення оптимальних пропорцій утворення і розподілу ресурсів. Окрім того, у процесі відтворення ВВП та регулюванні загальноекономічного циклу розвитку реального сектора кожен інституційний сектор відіграє свою специфічну роль, визначену його функціями і формує подальшу модель розвитку економічної системи, тому диспропорції порушують питання якості майбутньої економічної системи.

Процес капіталоутворення свідчить про нестачу ресурсів для реального сектора:

- зниження розміру чистого експорту зменшило ресурси капіталу на початковому рівні;
- зростання негативного сальдо факторних доходів зменшило ресурси на рівні валового національного доходу.

Доповнює картину капіталоутворення аналіз сектора НК як елемента структури (табл. 3.8) реального сектора, який підтверджує, що:

- сфера сільського господарства є однією з найпроблемніших, нестабільні тенденції формування чистого прибутку не дозволяють закладати модернізаційні процеси;
- також існують проблеми щодо формування чистого прибутку у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води. Саме дані види діяльності суттєво формують структуру витрат інших секторів, а якість їхнього основного капіталу вимагає негайної модернізації через високу затратність.

Таблиця 3.8

Чистий прибуток, змішаний дохід реального сектора НК за 2001–2006 рр.

Реальний сектор	Роки																	
	2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	80	0,3	-476	-2,2	-818	-2,4	2938	5,9	4212	7,5	4072	5,6	3858	3,7	13108	10,3	9816	9,0
Рибальство, рибництво	-62	-0,3	-26	-0,1	5	0,0	22	0,0	31	0,1	35	0,0	0	0,0	-22	-0,0	-7	-0,0
Добувна промисловість	1629	6,6	1583	7,2	1551	4,5	428	0,9	2829	5,0	4926	6,8	12208	11,6	28424	22,4	11613	10,6
Переробна промисловість	3363	13,6	4176	19,0	5611	16,2	8804	17,8	16571	29,4	27791	38,5	39111	37,2	40757	32,2	27255	24,9
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	4396	17,6	2805	12,7	2872	8,3	751	1,5	2318	4,1	2406	3,3	3401	3,2	4229	3,3	5487	5,0
Будівництво	849	3,4	855	3,9	1226	3,5	2436	4,9	7	0,0	1880	2,6	526	0,5	-5013	-4,0	-2013	-1,8
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	6959	28,2	6876	31,2	13433	38,8	19098	38,7	17941	31,8	22153	30,7	29339	27,9	33722	26,6	35315	32,3
Діяльність готелів та ресторанів	228	0,5	20	0,1	119	0,3	253	0,5	38	0,1	7	0,1	5	0,0	-583	-0,5	-741	-0,7
Діяльність транспорту та зв'язку	7224	29,3	6203	28,2	10633	30,7	14682	29,7	12423	22,0	10694	14,8	16830	16,0	12047	9,5	22734	20,8
Усього реального сектора НК	24666	100	22016	100	34632	100	49412	100	56369	100	72151	100	105278	100	126669	100	109459	100

Джерело: розраховано автором за даними СНР за 2006 р.

Загалом, позитивом розвитку реального сектора є зростання валового і чистого доходу у структурі виробництва, але насторожує те, що це відбувається за умов зниження частки випуску та частки валової доданої вартості.

Це свідчить про недостатню кількість відтворювальних ресурсів і наявність передових технологій у всіх видах економічної діяльності реального сектора, які дали б можливість нарощувати обсяги виробництва і формувати передумови для пропорційного розвитку економіки і переходу до постіндустріального розвитку.

Структура капіталоутворення може бути змінена тільки внаслідок істотної зміни у номенклатурі випуску продуктів та через запровадження нових технологій виробництва і відповідних капітальних інвестицій.

Економічний розвиток в Україні на початку XXI ст. характеризується сильною структурною нерівномірністю. У виробництві товарів у цілому та в усіх видах діяльності, що його складають, спостерігаються лише спадні тенденції структурних змін. Ця структурна перебудова вітчизняного матеріального виробництва відбувалася під впливом зростаючої участі України у міжнародному поділі праці та різкого зниження конкурентоспроможності вітчизняних товарів не лише на зовнішньому, але й на внутрішньому ринках.

В умовах демонетизації української економіки у 1990-ті роки та збіднюючого зростання 2000-х структурні зміни відбувалися некеровано. Монополізм різних структур економіки, нерозвиненість або скасування окремих ринків, особливо наукомісткої продукції, невміння і небажання працювати на обсягах, наявність у поведінці агентів ефекту марнотратства, асинхронність розвитку фінансової, банківської систем і продуктивних сектора, що переживали у той період деградацію, демонетизація та недоінвестування реального сектора – все це, а також ряд інших релевантних факторів, у тому числі інституціонально-організаційної природи, сприяли виникненню від'ємного кореляційного зв'язку між указаними параметрами.

Був відсутнім реальний прогрес і у становленні інноваційних секторів. В Україні погіршуються перспективи переходу до інноваційного типу розвитку: інновації усередині країни були не заплановані; зникають галузі, здатні трансформувати їх у продукцію кінцевого споживача. Нарешті на горизонті – невідворотне виникнення технологічної несумісності української економіки з індустріально розвиненими країнами. Сьогодні Україна впритул наблизилася до небезпечної межі – втрати власної технологічної бази машинобудування і промисловості, яка випускає товари народного споживання. За деякими розрахунками, у найближчій перспективі Україна вимушена буде купувати за кордоном понад 2/3 технологій.

Аналіз структурних змін показує, що розвиток різних складових української економіки й реальна економічна динаміка в країні мають вражаюче різну інтенсивність. Яку б структуризацію економіки не взяти – галузеву, розподільчу територіальну, за формами власності, за розмірами підприємств тощо, усюди можна помітити значну різницю у темпах і якості зростання або спаду. Немає потреби повторювати, що показники диспропорцій між розвитком сільськогосподарської і добувної галузі (вторинний сектор економіки) та переробним комплексом, між рівнем окремих територій, між доходами різних прошарків населення тощо – вони широко відомі.

Проте, окрім об'єктивних факторів, що вплинули на ситуацію у виробництві товарів в Україні у 2008–2009 рр., негативну роль відіграла й цілеспрямована політика неадекватного споживання: від дешевих кредитів для населення до ретельно не прорахованих програм корпоративної позики і державних боргів. Багато українців на собі відчули спокусу і високу ціну доступних позичкових коштів, привабливих іпотечних програм і дорогих товарів у кредит, про які ще п'ять років тому можна було лише мріяти. Захоплення ідеалами суспільства споживання дозволило українцям на певний час відволіктися від жорстких реалій країни, що розвивається, і відчути себе – частиною "золотого мільярду". ЗМІ сповіщали про високу динаміку будівництва, про зростання витрат на

Таблиця 3.9

Темпи і пропорції розподілу ВВП

Роки	Темп зміни ВВП		ВВП у ринкових цінах	ВВП за доходами			ВВП за категоріями кінцевого використання				
	до попереднього року	1999 = 100%		оплата праці найманих працівників	податки за виключенням субсидій на виробництво та імпорт	валовий прибуток, змішаний дохід	кінцеві споживчі витрати	валове нагромадження	сальдо експорту імпорту товарів і послуг		
1999	99,8	100,0	130442	57838	22975	49629	100481	22746	7215		
Структура, %	44,3	17,6	38,1	77,0	17,5	5,5					
2000	105,9	105,9	170070	71930	28523	69617	127982	33531	8557		
Структура, %	42,3	16,8	40,9	75,3	19,7	5,0					
2001	109,2	115,6	204190	86440	27264	90486	156344	44525	3321		
Структура, %	42,3	13,4	44,3	76,6	21,8	1,6					
2002	105,2	121,7	225810	103117	27639	95054	170325	45594	9891		
Структура, %	45,7	12,2	42,1	75,4	20,2	4,4					
2003	109,6	133,3	267344	122188	30247	114909	201624	58851	6869		
Структура, %	45,7	11,3	43,0	75,4	22,0	2,6					
2004	112,1	149,5	345113	157450	35163	152500	245556	73070	26487		
Структура, %	45,6	10,2	44,2	71,1	21,2	7,7					
2005	102,7	153,5	441452	216600	56077	168775	337879	99876	3697		
Структура, %	49,1	12,7	38,2	76,6	22,6	0,8					
2006	107,3	164,7	544153	268631	73486	202036	424906	134740	-15493		
Структура, %	49,4	13,5	37,1	78,1	24,8	-2,9					
2007	107,9	177,7	720731	351936	87841	280954	558581	203318	-41168		
Структура, %	48,8	12,3	39,0	77,5	28,2	-5,7					
2008	102,3	181,8	948056	470464	116782	360810	758902	264883	-75729		
Структура, %	49,6	12,3	38,1	80,1	27,9	-8,0					
2009	84,9	154,4	914720	466281	116413	332026	774075	156480	-15835		
Структура, %	51,0	12,7	36,3	84,6	17,1	-1,7					

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України.

товари тривалого користування. При цьому не звертали уваги на перерозподіл доходів від експортноспроможних товарів, що в умовах сприятливої світової кон'юнктури зросли на десятки відсотків, на зростаючі втрати реального сектора на користь імпорту, на нові ризики обвальної лібералізації торговельного режиму після вступу України до СОТ.

Крім пропорцій виробництва, дуже важливе значення мають пропорції розподілу ВВП за категоріями доходу і за категоріями кінцевого використання (табл. 3.9, с. 239).

Споживацький капіталізм призвів до різкого збільшення рівня експлуатації, оскільки заліз у кишеню кожного українця на довгі роки наперед. Тож не дивно, що у національній економіці різко зміцнили свої позиції такі види послуг, як фінансова діяльність (зростання частки у структурі випуску на 3,6 в. п., у структурі ВДВ – на 6,1 в. п.), операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (відповідно, на 4,5 та 5,5 в. п.), торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (відповідно, на 3,0 і 3,0 в. п.). Якщо скласти частки перелічених видів послуг у ВДВ, то виходить, що разом вони збільшили свою питому вагу у структурі ВВП на 14,6 в. п. (6,1 + 5,5 + 3,0). Водночас виробництво товарів втратило у структурі ВВП 13,3 в. п.

Наведені дані свідчать, як, із яких причин, якою мірою та у яких складових національної економіки упродовж 2001–2009 рр. відбувалися карколомні структурні зрушення. Зовні вони нагадували напрями зрушень у розвинених економіках світу. Однак це – чистісінька імітація, оскільки дані того ж Світового банку свідчать, що у тих же Сполучених Штатах, у Німеччині, у Франції тощо структурна перебудова відбувалася на користь сектора послуг при абсолютному збільшенні виробництва промислових і сільськогосподарських товарів, уведення в експлуатацію нового житла й нових виробничих і невиробничих об'єктів.

3.1.2. Капіталоутворення сектора як основа відтворювальних процесів

Значне падіння інвестиційної активності розглядається протягом всього періоду становлення ринкових відносин в Україні як одна з найсуттєвіших причин, що стримують перехід національної економіки на траєкторію економічного зростання та сталого розвитку.

Враховуючи структурні диспропорції економічної системи України, важливо акцентувати увагу не тільки на впливові інвестиційного процесу на темпи економічного зростання, тобто не тільки на кількісному оціночному аспекті, а й на якісному, – він включає аналіз глибинних структурних змін, які є підґрунтям для позитивних стійких тенденцій економіки, котрі повинні переростати у закономірності. Тобто важливою складовою структурної кризи в Україні є деформація механізму нагромадження капіталу, невід’ємні елементи якого – нагромадження основного капіталу (НОК) саме реального сектора економіки України на валовій і чистій основі.

Акцентування уваги на проблемі нагромадження реального капіталу зумовлено незадовільним якісним станом основних засобів, тобто їх значною моральною і фізичною зношеністю, що не дозволяє національному виробництву успішно функціонувати в сучасних умовах. Щодо якісних характеристик основного капіталу, Україна наближається до критичної межі, і ситуація ще ускладнюється недостатнім обсягом інвестицій у нього, що ставить під сумнів подальше зростання ВВП і національного багатства без нарощування темпів валового і особливо чистого нагромадження капіталу.

Результати аналізу економічного зростання 60 країн у кінці 1980-х та у 1990-ті роки показали, що близько 16 із них здійснювали серйозні реформи, де відводили значну роль зростанню фізичного (виробничого) капіталу, і за десять років темпи зростання запасів фізичного капіталу на одного працівника збільшилися із 2,1 до 3,5% (табл. 3.10), а видатки на освіту – із 3,2 до 3,5% ВВП. У країнах, які реформи не проводили, відповідно темпи фізичного капіталу знизилися на (-0,5%), а видатки на освіту зросли від 4,6 до 4,7% ВВП.

Аналіз показників розвитку 60 країн

Показник розвитку	Роки	16 країн, які проводили реформи	44 країни, які не проводили реформи
Темпи зростання подушевого ВВП, %	1984–1989 1990-і	2,8 3,5	-0,5 0,1
Темпи зростання запасів фізичного капіталу (на робітника), %	1984–1989 1990-і	2,1 3,5	0,0 -0,5
Темпи обезлісення, %	1984–1989 1990-і	0,7 1,1	1,2 1,4
Видатки на освіту як відсоток від ВВП	1984–1989 1990-і	3,2 3,5	4,6 4,7

Джерело: Качество роста / [Томас В. и др.] ; пер. з англ. – М. : Издательство "Весь мир", 2001. – С. 53.

Дані табл. 3.10 свідчать, що темпи нагромадження виробничого капіталу в країнах-"реформаторах" зросли майже на 70%, а в країнах, де реформи не проводилися, темпи знизилися, тому припускається, що в основі даного зростання лежить збільшення фізичного (виробничого) капіталу, тоді як інвестиції у людський і природний капітал (відносно) відстають.

Період 2002–2005 рр. є складним для систематизації передумов і чинників економічного зростання реального сектора в Україні, оскільки потенціал економічного зростання змінювався хаотично та різноспрямовано, подекуди в абсолютно протилежних напрямках. У даний період існування хаотичних коливань, зумовлених переструктуризацією як економіки країни загалом, так і елементів реального сектора, питання стабільності переходу до економічного зростання значною мірою залежить від незворотних процесів у тенденціях нагромадження основного капіталу саме реального сектора.

Валове нагромадження основного капіталу реального сектора 2002–2009 рр. було надзвичайно низьке за обсягами. Розмір валового нагромадження основного капіталу не мав сили кумулятивного ефекту і незворотності змін, оскільки навіть кризове падіння нагромадження 1990–2000 рр. не компенсувалося. Кінець 2002 р. ознаменувався зменшенням більше ніж удвічі приросту промислового виробництва, суттєвим зниженням прибутковості підприємств і рівня рентабельності економіки. Причиною недостатніх обсягів капіталовкладень є зниження норми нагромадження.

**Рахунок нагромадження основного капіталу
реального сектора за 2001–2006 рр.**

Реальний сектор	Роки	Валове нагромадження, %	Споживання основного капіталу, %	Чисте нагромадження основного капіталу, млн грн	Чисте нагромадження основного капіталу, %
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2002	5,2	11,3	-1826	-
	2003	3,3	10,9	-2445	-
	2004	4,1	10,9	-1888	-
	2005	5,3	7,1	1571	4,7
	2006	5,8	6,1	4226	8,5
	2007	4,7	5,5	5291	6,4
	2008	6,2	3,5	12450	13,1
	2009	8,0	4,3	6651	10,2
Рибальство, рибництво	2002	0,1	0,2	-25	-
	2003	0,1	0,1	-12	-
	2004	0,0	0,1	-10	-
	2005	0,0	0,1	-9	-
	2006	0,0	0,1	24	0,1
	2007	0,0	0,0	5	0,0
	2008	0,0	0,0	34	0,0
	2009	0,1	0,0	114	0,2
Добувна промисловість	2002	9,0	7,9	1060	17,8
	2003	7,9	7,7	1348	11,0
	2004	7,2	7,2	2282	10,0
	2005	6,1	7,5	2084	6,2
	2006	4,5	6,9	1965	4,0
	2007	4,7	5,8	5011	6,1
	2008	5,0	5,7	7418	7,8
	2009	8,2	8,4	3825	5,9
Переробна промисловість	2002	19,8	19,0	1665	27,9
	2003	20,3	18,3	4072	33,2
	2004	18,7	17,6	6364	27,9
	2005	24,8	18,9	14523	43,1
	2006	23,5	19,9	19891	40,0
	2007	22,3	20,0	29654	35,8
	2008	18,6	20,6	28501	30,1
	2009	22,8	26,0	8508	13,1
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2002	6,7	9,1	-382	-
	2003	6,2	8,5	109	0,9
	2004	5,9	7,1	1291	5,7
	2005	4,5	7,4	576	1,7
	2006	4,1	7,0	1445	2,9
	2007	3,6	7,5	2919	3,5
	2008	3,6	6,7	3206	3,4
	2009	6,1	7,5	1804	2,8

Реальний сектор	Роки	Валове нагромадження, %	Споживання основного капіталу, %	Чисте нагромадження основного капіталу, млн грн	Чисте нагромадження основного капіталу, %
Будівництво	2002	4,3	2,3	1025	17,2
	2003	4,4	2,5	1437	11,7
	2004	5,3	2,6	2948	12,9
	2005	4,0	2,9	2406	7,2
	2006	4,3	3,2	3913	7,9
	2007	4,2	2,7	6436	7,8
	2008	4,6	3,0	8994	9,5
	2009	8,6	3,2	8775	13,5
Торгівля; ремонт автомобілів побутових виробів та предметів особистого вжитку	2002	4,8	3,4	823	13,8
	2003	5,7	3,9	1616	13,2
	2004	6,1	4,4	2666	11,7
	2005	7,6	5,0	4889	14,7
	2006	8,3	5,3	7971	16,0
	2007	8,0	7,1	10732	13,0
	2008	9,5	7,8	16900	17,8
	2009	12,8	8,7	10744	16,5
Діяльність готелів та ресторанів	2002	1,1	0,8	186	3,1
	2003	1,2	0,8	353	2,9
	2004	1,2	0,8	561	2,5
	2005	1,5	0,9	991	2,9
	2006	1,0	1,2	654	1,3
	2007	1,0	0,8	1354	1,6
	2008	1,3	0,8	2542	2,7
	2009	0,9	1,0	610	0,9
Діяльність транспорту та зв'язку	2002	16,8	16,7	1204	20,2
	2003	18,5	15,9	4048	33,0
	2004	19,6	18,5	6693	29,4
	2005	15,2	16,0	6621	19,7
	2006	15,2	18,3	9624	19,4
	2007	17,3	17,7	21412	25,9
	2008	13,0	20,1	14772	15,6
	2009	15,9	21,1	24045	36,9
Усього реальний сектор	2002	67,8	70,7	5963	83,7
	2003	78,9	68,6	12277	75,8
	2004	68,1	87,4	22805	73,0
	2005	69,0	65,8	33670	72,5
	2006	66,7	68,0	49713	65,8
	2007	65,8	67,1	82814	66,1
	2008	61,8	68,2	94817	58,4
Усього за видами економічної діяльності	2002	100	100	7125	100
	2003	100	100	16190	100
	2004	100	100	31244	100
	2005	100	100	46420	100
	2006	100	100	75609	100
	2007	100	100	125277	100
	2008	100	100	162244	100
	2009	100	100	60440	100

Джерело: складено за даними: Національні рахунки України за 2006 рік : статистичний збірник / Держкомстат України. – Київ, 2008. – с. 98–100.

Тенденції зростання абсолютного розміру валового нагромадження реального сектора у 2003 р. мали іншу природу і статистичний аналіз свідчить про зародження нової еволюційної лінії економіки, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку і початком оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту, які не знайшли продовження у трендах наступних років. Зокрема за 2003 р. приріст інвестицій в основний капітал становив 27,7%, у тому числі в машини й обладнання – 32,9, і зростання інвестиційного попиту зумовило випереджаючі темпи виробництва (на 35,8% за рік) продукції машинобудування, а також зростання на 39% імпорту механічних та електричних машин і обладнання.

Уточнену картину щодо нагромадження реального сектора окреслюють тенденції за видами економічної діяльності (табл. 3.11):

- відсутні сталі тенденції зростання нагромадження капіталу сільським господарством;

- участь капіталу сектора транспорту в капіталоутворенні реального сектора знизилася з 16,8 до 15,8%;

- знижується також частка виробництва та розподілу електроенергії, газу, води, що ставить питання про перспективи розвитку даного виду діяльності;

- позитивним у процесі капіталоутворення є зростання за період 2002–2009 рр. частки переробної промисловості, але у 2008 р. спостерігалось зниження обсягів нагромадження як складової реального сектора.

Аналіз структурних складових реального сектора доводить існування глибоких диспропорцій процесу нагромадження основного капіталу.

Отже, на даному етапі економічного розвитку України, для якого характерні багатокладність економіки, висока матеріало- та енергомісткість продукції, низька частка інноваційної складової у структурі валового нагромадження та надзвичайно низький абсолютний рівень нагромадження ОК доцільною у короткотерміновому періоді є необхідність хвилеподібного зростання вкладень у фізичний капітал саме реального сектора із поступовим переходом до гармонізованого співвідношення із вкладеннями у людський та природний капітал у довготерміновому періоді. Для підтримки хвилеподібного зростання економіки, зумовленого вкладеннями в ОК, яке повинно дати поштовх для стабільного розвитку, у подальшому необхідна політика збалансованого підходу до нагромадження трьох основних видів капіталу.

Аргументом щодо такого підходу є те, що за відсутності значних вигод від передачі технологій або економії від масштабу швидке нагромадження фізичного капіталу у довготерміновому періоді, при повільному зростанні людського капіталу та виснаженні природного, призводить до зниження граничної продуктивності капіталу по мірі його зростання порівняно із іншими видами капіталу.

Секторна структура валового нагромадження основного капіталу (табл. 3.12) ще раз доводить важливість сектора НК у формуванні капіталу реального сектора, оскільки за виключенням сільського і лісового господарства, мисливства і діяльності транспорту та зв'язку головна роль відведена саме нефінансовим корпораціям.

Таблиця 3.12

**Секторна структура валового нагромадження
основного капіталу за 2002–2006 рр., %**

Реальний сектор	Роки	Нефінансові корпорації	Сектор загального державного управління	Домашні господарства	Уся економіка
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	2002	79,8	3,1	17,1	100
	2003	102,9	5,8	-8,7	100
	2004	87,3	6,2	6,5	100
	2005	102,2	3,4	-5,6	100
	2006	99,9	2,5	-2,4	100
	2007	101,3	2,9	-4,2	100
	2008	101,5	2,4	-3,9	100
	2009	100,6	1,6	-2,2	100
	Діяльність транспорту та зв'язку*	2002	92,9	7,1	-
2003		91,1	8,9	-	100
2004		67,5	32,5	-	100
2005		80,9	19,1	-	100
2006		80,1	19,9	-	100
2007		75,8	24,2	-	100
2008		83,2	16,2	0,2	100
2009		88,5	11,4	0,1	100
Всього реальний сектор	2002	84,9	-	-	100
	2003	84,2	-	-	100
	2004	84,1	-	-	100
	2005	83,7	-	-	100
	2006	81,7	-	-	100
	2007	80,7	-	-	100
	2008	79,8	-	-	100
	2009	83,4	-	-	100

Примітка: * усі решта видів економічної діяльності здійснюють нагромадження лише у секторі НК.

Джерело: складено за даними: Національні рахунки України за 2006 рік: стат. зб. / Держкомстат України. – Київ. – 2008, С. 113–115.

Викликає пересторогу те, що серед інституційних секторів провідна роль у формуванні прибутку сільськогосподарського виробництва повинна належати ДГ (78,1%), а валове нагромадження формують НК (табл. 3.12), нагромадження же домашніх господарств від'ємне.

Для України важлива ще й особлива увага до норми та абсолютного розміру чистого нагромадження основного капіталу (ЧНОК), причиною чого є значний розрив у обсягах споживання ОК країн, які розвиваються, і розвиненими країнами. Отже, ефективність нагромадження реального сектора залежить не лише від його обсягу, оскільки це було б вибором екстенсивного шляху розвитку, а й від ступеня оновлення активної частини основного капіталу, найтісніше пов'язаної із ЧНОК.

Показник чистого нагромадження основного капіталу показує: можливості економічного розвитку і зниження його частки може призвести до незворотних негативних змін для окремих галузей, оскільки в Україні абсолютний розмір чистого нагромадження в багато разів нижчий за показники розвинених країн, а зношеність основних фондів у багато разів вища. На споживання основного капіталу припадало від 50,0 до 70,0% внутрішнього нагромадження основного капіталу, що свідчить про низьку норму інвестицій та про закладення тенденції до "проїдання" нагромадженого раніше капіталу.

Період 2002–2006 рр. характеризується низькою часткою чистого нагромадження реального сектора (табл. 3.11). Процес нагромадження капіталу, на відміну від багатьох суперечностей економічного відтворення, зазнав найглибших деформацій і перші ознаки поновлення позитивної динаміки чистого нагромадження основного капіталу саме реального сектора, на жаль, відсутні через зниження частки.

Позитивні зрушення у чистому нагромадженні реального сектора основного капіталу виражалися у покращенні лише кількісних параметрів, а не якісного стану чистого нагромадження, вираженого часткою видів економічної діяльності.

Підтверджує відсутність глибоких структурних змін механізму чистого нагромадження, як основи стабільного розвитку виробництва України, зниження частки багатьох видів економічної діяльності.

Чисте нагромадження основного капіталу за 2002–2006 рр.

Реальний сектор	Роки															
	2002		2003		2004		2005		2006		2007		2008		2009	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Добувна промисловість	1060	18	1348	11	2282	12	2084	6,5	1965	4,2	5011	6,1	7418	7,8	3825	5,9
Переробна промисловість	1665	28	4072	32	6364	34	14523	45	19891	42	29654	35,8	28501	30,1	8508	13,1
Будівництво	1025	17	1437	—	2948	16	2406	7,4	3913	8,3	6436	7,8	8994	9,5	8775	13,5
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предме- тів особистого вжитку	823	14	1616	11	2666	14	4889	15	7971	17	10732	13,0	16900	17,8	10744	16,5
Діяльність готелів та ресторанів	186	3,1	353	2,8	561	3	991	3,1	654	1,4	1354	1,6	2542	2,7	610	0,9
Діяльність транспорту та зв'язку	1293	21	3688	29	2556	14	4508	14	9662	14	21412	25,9	14772	15,6	24045	36,9
Усього 1–6	6052	100	—	—	—	—	—	—	—	—	74599	—	79127	—	56507	—
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	-382	—	109	0,9	1291	6,9	576	1,8	1445	3,1	2919	3,5	3206	3,4	1804	2,8
Усього 1–7	—	—	-12623	100	18668	100	—	—	—	—	-77518	—	-82333	—	-58311	—
Сільське господарство, мис- ливство, лісове господарство	-1740	—	-1853	—	-1690	—	2333	7,2	4705	10	5291	6,4	12450	13,1	6651	10,2
Усього 1–8	—	—	—	—	—	—	-32310	100	—	—	-82809	100	94783	100	64962	99,8
Рибальство, рибництво	-17	—	-12	—	-10	—	-9	—	24	0,1	5	—	34	—	114	0,2
Усього реальний сектор	3905	—	10758	—	16965	—	32301	—	47030	100	82814	—	94817	—	65076	100,0

Джерело: складено за даними: Національні рахунки України за 2006 рік : статистичний збірник / Держкомстат України. – Київ, 2008. – С. 92–94.

Передумовою реалістичних оцінок чистого нагромадження основного капіталу є адекватність розрахунку споживання основного капіталу (СОК) ринковій вартості основного капіталу. Дані свідчать про те, що період зростання чистого нагромадження основного капіталу характеризується зниженням у його валовому нагромадженні частки споживання капіталу (табл. 3.11).

Тобто зростання чистого нагромадження певною мірою зумовлене зниженням споживання основного капіталу, що в умовах критичної зношеності основного капіталу реального сектора та мізерних обсягів капіталовкладень насторожує, оскільки економіка України надзвичайно енерго- та матеріалозатратна і зростання цін на енергоносії при сучасному технічному та технологічному забезпеченні виробництва може призвести до колапсу цілих галузей.

Розгляд чистого нагромадження сектора НК (табл. 3.13) показує незначний потенціал ресурсів капіталоутворення даного сектора, а враховуючи його домінуюче становище у реальному секторі, необхідно негайно вживати заходи щодо оптимізації пропорцій сільського господарства, електроенергетики, транспорту.

Аналіз стану чистого нагромадження основного капіталу реального сектора за період 2002–2009 рр. та порівняння його із трендом споживання основного капіталу України доводять, що саме темпи і глибина падіння чистого нагромадження основного капіталу і є однією з причин низьких темпів зростання не тільки реального сектора, а й нестабільності економічної системи, оскільки сформувалася дезінвестиційна модель економічного відтворення, яка виключає капіталізацію доходів із метою нагромадження основного капіталу, натомість стимулює споживацьку модель розвитку.

Механізм нагромадження основного капіталу реального сектора в Україні, незважаючи на зростання абсолютного розміру ВНОК (у фактичних цінах), не набув ознак якісних незворотних позитивних змін.

3.1.3. Структурний аспект відтворення корпоративного сектора

Капітал – одна з головних домінант функціонування та розвитку економічної системи, котра є продуктивною силою, що забезпечує виробничий процес засобами праці. Як суспільно-економічна функція останніх він опосередковує підприємницький потенціал нації. Завдяки приватизації державних підприємств і персоніфікації капіталу як ринкового інституту в Україні були змінені передумови для формування структури капіталу.

Однак протягом тривалих років структурні зміни корпоративного сектора відбуваються у досить складному і несприятливому інвестиційному середовищі, що суттєво позначається на темпах економічного зростання.

Звуження сфери використання наявного капіталу монополізованими ринками, як результат часткової фрагментарності відродження виробництва, зумовлює постійне зростання розриву між сукупним попитом та можливостями його задоволення за рахунок вітчизняного виробництва. Головними факторами конкуренції стають не витрати, ціна і якість, а рівень та обсяг корпоративної влади і контролю за ринком. Ситуація ускладнюється також через нерозвиненість інфраструктури ринку, що перешкоджає вирівнюванню цін.

З іншого боку, вкрай незадовільна захищеність та/або нелегітимність прав власності, набутих під час приватизації чи позаприватизаційних процедур (штучного банкрутства, вимивання активів, рейдерських захоплень тощо), змушує власників підприємств спрямовувати свої зусилля швидше на збереження майнового status quo, ніж на розширення корпусу акціонерів та інвесторів. Із цією метою використовується, зокрема, інститут закритих акціонерних товариств, кількість яких перевищує число відкритих АТ удвічі.

Україна відстає від інших країн із перехідною економікою за обсягами прямих іноземних інвестицій (ПІІ), які могли б стати джерелом залучення передових технологій. У 2009 р. іноземні інвестори вклали в економіку України 5634,6 млн дол. США прямих інвестицій, що становить 51,6% надходжень попереднього року. У той же час капітал нерезидентів зменшився на 941,0 млн дол. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну, на 1 січня

2010 р. становив 40026,8 млн дол., що на 12,4% більше обсягів інвестицій на початок 2009 р., але все ж не досягає рівня докризового періоду² Відмова від імпорту інвестицій породжує підвищену потребу в імпорті товарів.

На сьогодні структура ПІІ є далекою від потреб побудови самодостатньої, збалансованої економіки з власною фондовиробляючою базою. Власне за багатьма напрямками прямого інвестування приховується намагання використовувати його як інструмент легалізації коштів, виведених із-під оподаткування в поточній економічній діяльності на території України, або отриманих іншим незаконним шляхом.

На користь даного твердження свідчить той факт, що протягом 2007–2009 рр. втрата валютних коштів у формі недоотриманої виручки за експорт товарів і послуг, оплати за імпорт, що не надійшов, та платежів за фіктивними операціями з цінними паперами перевищила 20 млрд дол. США, тоді як весь чистий приріст прямих іноземних інвестицій – 18,5 млрд дол.

Загалом у ділових колах існує розуміння необхідності тіснішої координації бізнес-стратегій із інтересами соціально-економічного розвитку держави.

У макроекономічному ж аспекті головною проблемою відтворення суспільного капіталу в Україні є його недостатній зв'язок із економічним зростанням.

Мається на увазі не просто дискретний внесок нагромадження капітальних товарів у приріст реального ВВП³, а підтримання стійкого, пролонгованого продуктивного ефекту від оновлення виробничих потужностей. Якщо в 2005–2007 рр. на 1 в. п. приросту ВВП порівняно з 2004 р. в кумулятивному обчисленні припадало 0,8 – 1,4 в. п. приросту інвестицій в основний капітал, то в 2008 р. – 1,2, а в 2009 р. – 0,6 в. п., що могло б означати незначне сповільнення ефективності інвестиційного процесу в останні два роки – період упровадження антикризових заходів. У розрахунку за щорічними співвідношеннями виявляється значна залежність показників ефективності від політичних змін, проте загальна тенденція все ж є спадною.

² Державний комітет статистики України. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2009 році. Експрес-випуск. – 2010. – 17 лютого. – № 35.

³ Шангіна Л. Місто Сонця до 2015 року: ліберальна версія // Дзеркало тижня. – 12 квітня. – 2008. – № 14.

Це стосується не тільки валового, а навіть більшою мірою й чистого нагромадження. Розмивання виробничого ефекту чистих інвестицій свідчить, зокрема, про неповне або неякісне заміщення зношеного капіталу, що у свою чергу веде до подовження стану недовантаження економіки. Загалом така ситуація може бути характерною для капіталовкладень в об'єкти інфраструктури або соціального призначення, які здійснюють лише опосередкований внесок в економічне зростання. Проте в нашій ситуації недостатньо ефективними виявляються також інвестиції сектора нефінансових корпорацій, що в остаточному рахунку призводить до поглиблення проблем з їхнім фінансуванням. Тут, як можна бачити в табл. 3.14, відбувається, по-перше, постійне підвищення норми нагромадження (у 2008 р. вона майже на 20% перевищила відповідний показник 2000 р.), по-друге, також постійно зростає його частка, що підлягає покриттю, за рахунок запозичень у 2008 р. вона перевищила 44%. Однак за тих засад, за якими функціонує капітал нефінансового корпоративного сектора, канал запозичень звужується головним чином до ресурсів банківської системи, яка теж підшукує для себе лише надрентабельні проекти і відповідно розбудовує відсоткову політику. Залучення коштів іноземних банків із практично необмеженою ресурсною базою виявляється для багатьох підприємств неможливим, оскільки вони не мають прозорих і зрозумілих за міжнародними критеріями бізнес-планів.

Необхідно підкреслити ще два моменти, пов'язані з формуванням та використанням заощаджень нефінансових корпорацій. Дані (табл. 3.14) свідчать, що на перешкоді мобілізації ресурсів у сферу нагромадження стоїть система відносин власності та система оподаткування.

В економіках багатьох країн для корпоративних нефінансових підприємств характерне переакцентування власності на активи, через що більшість із них одночасно є і одержувачем, і платником із доходу від власності. Таким чином, "усі контролюють усіх", а відносини власності підкріплюють та зміцнюють функціональні зв'язки споживачів, постачальників, кредиторів та інвесторів.

В Україні з розглянутих вище причин корпоративні підприємства є закритими для спільного володіння і тому надходження доходів від власності значно менші. Проте вилучення чистого сплаченого доходу від власності виявляються помітно більшими, а підприємства стають надто залежними від кон'юнктури фінансових ринків.

Таблиця 3.14

**Рахунки розподілу доходу та капіталу сектора
нефінансових корпорацій України, % до валової доданої вартості**

Показник	Україна						
	1990	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Рахунок первинного та вторинного розподілу доходу							
Ресурси							
Валовий прибуток, у т. ч.:	37,0	40,4	44,2	38,4	39,6	42,0	40,6
споживання основного капіталу	19,4	24,5	17,4	15,4	14,9	14,2	13,7
чистий прибуток	17,5	15,8	26,8	23,0	24,7	27,8	26,8
Доход від власності одержаний	0,1	0,3	0,4	0,4	0,4	0,9	1,1
Внески на соціальне страхування	0,0	0,0	0,0	1,3	1,4	1,4	1,5
Інші поточні трансферти	1,0	0,7	0,5	0,6	0,5	0,5	0,5
Разом	38,1	41,4	45,1	40,7	41,9	44,8	43,7
Використання							
Податки на доходи та майно	12,9	10,1	7,5	8,6	7,6	7,3	7,8
Доход від власності сплачений	1,7	8,2	10,0	12,2	13,4	13,7	17,1
Внески на соціальне страхування сплачені та соціальні допомоги	0,0	0,0	0,7	2,0	2,2	2,1	2,1
Інші поточні трансферти	5,1	3,9	2,0	1,8	1,5	2,9	1,8
Валове заощадження	18,5	19,1	24,8	16,1	17,2	18,7	14,9
Разом	38,1	41,4	45,1	40,7	41,9	44,7	43,7
Похідні показники:							
рівень обкладання чистого прибутку податками на доходи та майно, %	73,3	63,8	28,1	37,2	30,7	26,5	29,1
чистий дохід від власності	-1,6	-7,9	-9,6	-11,8	-13,0	-12,8	-16,0
Рахунок капіталу							
Ресурси (зміни в заощадженнях і чистому багатстві)							
Валове заощадження	18,5	19,1	24,8	16,1	17,2	18,7	14,9
Капітальні трансферти одержані	3,3	2,0	2,9	2,1	2,5	2,6	2,0
Капітальні трансферти сплачені	-1,6	-0,3	-5,5	-0,4	-0,4	-0,4	-0,3
Разом	20,2	20,8	22,1	17,8	19,2	20,9	16,7
Використання (зміни в активах)							
Валове нагромадження основного капіталу, у т. ч.:	23,2	27,8	27,5	29,9	33,6	36,6	35,3
чисте нагромадження основного капіталу	3,8	3,2	10,2	14,5	18,7	22,4	21,6
Зміна запасів матеріальних оборотних фондів	3,1	-2,6	-3,0	1,0	0,8	1,6	2,3
Чисте придбання невироблених нефінансових активів	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Чисте кредитування (+), чисте запозичення (-)	-6,1	-4,3	-2,4	-13,2	-15,1	-17,3	-21,0
Разом	20,2	20,8	22,1	17,8	19,2	20,9	16,7
Довідково: частка валового нагромадження, яка покривається за рахунок запозичень	-23,1	-15,4	-8,6	-44,0	-45,1	-47,4	-59,3

Джерело: розраховано за даними: Національні рахунки України за 2005–2008 рр. : стат. зб. – К. : Держкомстат України.

В Україні також залишається досить високою міра обкладання чистого прибутку податками на доходи і майно, головним із яких є податок на прибуток підприємств. У 2008 р. у вигляді цих податків вилучалося 29,1% чистого прибутку (у 2000 р. майже удвічі більше – 63,8%), що з урахуванням методології обчислення доданої вартості та прибутку в Національних рахунках (зокрема не включається прибуток від подорожчання активів під час їхнього перебування у запасах) відповідає законодавчій ставці податку на прибуток в 25%. Вибір законодавцем подібної агресивної податкової моделі, очевидно, свого роду захисна реакція у відповідь на суцільну практику приховування підприємствами доходів через завищене проміжне споживання.

Важливим є також аналіз капіталу нефінансових підприємств та його ефективності як узагальнюючої характеристики результатів відтворення. У найбільш загальному вигляді висновок щодо цього можна зробити шляхом зіставлення капіталу з кінцевим суспільним ефектом виробництва (валовою або чистою доданою вартістю), або його індивідуальним ефектом (прибутком), в прямій (як капіталовіддачу) чи зворотній (як капіталомісткість) формах, у нагромадженому або прирістному вираженні.

Показник капіталомісткості при цьому більш зручний, оскільки він дає сукупний результат у вигляді суми показників ефективності окремих складових капіталу. В табл. 3.15 наведено розрахунки капіталомісткості доданої вартості підприємств України, оціненої відповідно до балансової вартості їхніх активів; при цьому виключено показники фінансового посередництва, тобто діяльність, яка не відповідає функціональній спеціалізації нефінансового корпоративного сектора.

За 2008 р. (табл. 3.15) у виробництво кожної гривні валової доданої вартості зазначеного сектора було залучено 6,21 грн нагромаджених активів, отже "вихід" ВДВ з кожної гривні авансованого капіталу становив 16,1 коп. Враховуючи, що, як було показано вище, на валову додану вартість припадало лише 35,3% вартості сукупного випуску товарів і послуг сектора, неважко підрахувати: цей випуск обслуговувався майже дворічним запасом активів.

Таблиця 3.15

**Питома нагромаджена капіталомісткість
виробництва валової доданої вартості нефінансового
корпоративного сектора, грн на кінець року**

Показник	1990	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
I. Необоротні активи	2,1	8,34	4,67	3,99	3,84	3,53	3,11	2,92	2,92	3,03	2,97
Основні засоби та нематеріальні активи	1,94	7,95	3,84	3,20	3,03	2,65	2,18	2,02	1,98	1,90	1,86
Незавершене будівництво	0,17	0,36	0,46	0,36	0,35	0,36	0,31	0,33	0,36	0,38	0,39
Довгострокові фінансові інвестиції	0,00	0,03	0,35	0,31	0,34	0,40	0,50	0,46	0,47	0,63	0,58
Інші необоротні активи	0,00	0,00	0,02	0,12	0,13	0,12	0,12	0,11	0,11	0,13	0,14
II. Оборотні активи	1,18	2,25	3,24	3,05	3,16	3,15	2,84	2,56	2,70	2,96	3,19
Запаси	0,69	0,88	0,79	0,71	0,70	0,70	0,66	0,64	0,66	0,67	0,67
Дебіторська заборгованість	0,32	1,33	2,16	2,10	2,21	2,15	1,85	1,55	1,62	1,76	1,96
Поточні фінансові інвестиції	0,00	0,00	0,04	0,04	0,04	0,06	0,07	0,08	0,10	0,19	0,21
Грошові кошти	0,17	0,04	0,11	0,10	0,11	0,14	0,14	0,19	0,19	0,24	0,24
Інші оборотні активи	0,00	0,00	0,15	0,11	0,11	0,11	0,10	0,10	0,13	0,11	0,10
III. Витрати майбутніх періодів	0,00	0,00	0,02	0,03	0,02	0,02	0,03	0,03	0,03	0,03	0,05
Усього,	3,29	10,58	7,93	7,07	7,03	6,70	5,97	5,51	5,65	6,02	6,21
у тому числі:											
нефінансові активи	2,8	9,19	5,09	4,27	4,08	3,71	3,15	2,99	2,99	2,94	2,92
фінансові активи	0,49	1,4	2,84	2,8	2,95	3	2,82	2,52	2,65	3,08	3,29

Джерело: розраховано за даними стат. зб. Держкомстату України: "Фінанси України", "Діяльність підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності", "Національні рахунки України" за відповідні роки.

Про силу інфляційної складової у вартості активів і пасивів свідчать результати зіставлення доданої вартості з їхнім приростом (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

**Питома прирістна капіталомісткість виробництва валової
доданої вартості нефінансового корпоративного сектора, %**

Показник	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Активи										
I. Необоротні активи	8,5	-4,5	28,0	21,8	35,1	41,6	36,5	50,5	70,7	58,0
Основні засоби та нематеріальні активи	5,3	-13,9	15,1	11,7	16,1	16,0	21,2	30,1	36,4	34,9
Незавершене будівництво	3,2	2,5	-0,2	2,0	5,2	3,8	7,5	9,0	10,5	9,0
Довгострокові фінансові інвестиції	0,0	6,3	8,7	6,0	12,7	19,5	6,0	9,2	19,9	10,2
Інші необоротні активи	0,0	0,6	4,4	2,0	1,1	2,4	1,8	2,2	3,9	3,9
II. Оборотні активи	16,3	37,5	50,0	44,5	70,2	54,8	41,0	68,7	92,0	93,2
Запаси	5,8	11,2	8,9	5,3	12,3	13,8	11,8	14,0	18,1	16,3
Дебіторська заборгованість	7,7	19,2	39,6	35,1	48,1	31,6	17,6	41,0	54,9	63,3
Поточні фінансові інвестиції	0,0	1,0	1,6	0,6	2,4	2,8	2,7	4,2	7,5	6,4
Грошові кошти	2,8	4,0	1,3	2,2	4,5	4,0	6,7	4,2	8,0	5,1
Інші оборотні активи	0,0	2,1	-1,4	1,4	2,8	2,6	2,1	5,2	3,5	2,1
III. Витрати майбутніх періодів	0,0	0,3	1,1	-0,3	0,6	1,1	0,5	1,1	1,0	2,5
Баланс, з нього:	24,8	33,3	79,1	66,0	105,9	97,5	78,0	120,3	163,7	153,7
нефінансові активи	14,3	-0,2	23,9	19,0	33,6	33,6	40,6	53,2	65,0	60,2
фінансові активи	10,5	33,5	55,3	46,9	72,3	63,9	37,4	67,1	98,7	93,5
Пасиви										
I. Власний капітал	12,8	-7,1	26,3	13,5	24,0	31,9	28,5	37,8	56,2	19,9
II. Забезпечення наступних витрат і цільове фінансування	5,7	1,4	1,8	0,8	2,4	1,1	2,6	2,1	4,0	2,2
III. Довгострокові зобов'язання	-2,0	0,6	8,4	3,9	10,2	13,8	15,5	24,0	32,0	43,7
IV. Поточні зобов'язання	8,2	37,8	41,9	47,3	68,6	49,2	30,9	55,5	70,8	87,4
Короткострокові кредити банків	0,8	5,3	6,1	6,5	8,1	4,7	6,9	10,2	11,0	16,9
Поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями	0,0	1,9	1,7	1,5	1,1	0,9	1,2	0,9	1,7	3,9
Кредиторська заборгованість	7,4	30,7	34,2	39,3	59,4	43,6	22,8	44,5	58,0	66,7
V. Доходи майбутніх періодів	0,1	0,5	0,6	0,5	0,7	1,5	0,5	0,8	0,3	0,6
Баланс	24,8	33,3	79,1	66,0	105,9	97,5	78,0	120,3	163,7	153,7
Чиста кредиторська заборгованість	-0,2	11,5	-5,4	4,2	11,3	12,0	5,1	3,5	3,1	3,4

Джерело: розраховано за даними стат. зб. Держкомстату України: "Фінанси України", "Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності", "Національні рахунки України" за відповідні роки.

У 2008 р. приріст активів на 53,7% перевищив обсяг доданої вартості. Найбільший рівень приросту (63,3%) припадав на дебіторську заборгованість; він лише трохи менший за нагромаджену частину суспільного продукту – сумарне збільшення основних засобів та запасів матеріальних оборотних коштів. Проте, якщо можливості інфляційного нарощування основних засобів стримуються нормативними вимогами щодо незалежного підтвердження їхньої справедливої вартості, або індексації балансової вартості в межах минулого рівня інфляції на споживчому ринку, то дебіторська та паралельна їй кредиторська заборгованість виступають безпосередніми провідниками інфляційних намірів суб'єктів господарювання на майбутнє.

Зазначені заборгованості виражають різноманітні платіжні вимоги, пов'язані насамперед із продажем товарів і послуг у борг, комерційним кредитуванням. Продукування боргових вимог та зобов'язань по суті означає емісію приватних грошей, які обертаються паралельно з тими, що випускаються Національним банком, проте не регулюються його кредитно-грошовою політикою. Про роль децентралізованих платіжних засобів у фінансуванні відтворювального процесу можна судити хоча б із того, що у 2008 р. приріст поточної кредиторської заборгованості (66,7% обсягу ВДВ) майже у 4 рази перевищив приріст короткострокових кредитів банків.

Чиста кредиторська заборгованість усе значнішою мірою переміщується до групи малих підприємств (рис. 3.1), де вона швидше за все використовується в багатоступінчатих схемах ухилення від податків або виведення активів, бо малі підприємства у більшості галузей економіки у сальдованому вигляді збиткові. У 2008 р. приріст чистої кредиторської заборгованості цих підприємств становив 159,2% від загального показника, а її велична на кінець року перевищила 66%.

Найбільш уживаним показником ефективності капіталу нефінансових корпоративних підприємств є його рентабельність, яка під час прийняття рішень щодо нових капіталовкладень порівнюється з реальною відсотковою ставкою альтернативних фінансових вкладень. В Україні таким критеріям відповідали показники рентабельності головних складових основного капіталу – основних засобів та нематеріальних активів сільського господарства, промисло-

вості в цілому та переробної промисловості, торгівлі автомобілями і оптової торгівлі, освіти, харчової, целюлозно-паперової промисловості та металургії (табл. 3.17).

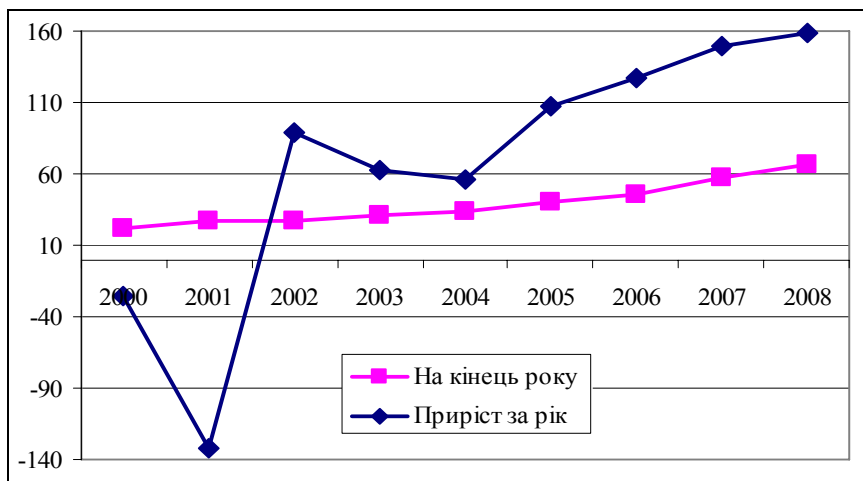

Рис. 3.1. Малі підприємства в розподілі чистої кредиторської заборгованості

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників Держкомстату України: "Фінанси України" та "Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності" за відповідні роки.

Такі ж галузі, як машинобудування, енергетика, легка промисловість, із якими саме пов'язані існуючі рамки економічного зростання, за показником рентабельності в цілому є низькорентабельними і не відповідають фінансовим індикаторам не тільки міжнародної, а й внутрішньої міжгалузевої конкурентності. В сфері послуг – це роздрібна торгівля, транспорт та зв'язок, готелі та ресторани, надання колективних та індивідуальних послуг, охорона здоров'я, операції з нерухомим майном, оренда та інжиніринг, які швидше за все знаходяться у тіні.

У цілому по економіці та у переважній більшості галузей з 2006 до 2008 р. умови капіталізації прибутку погіршилися, що негативно позначилося на динаміці рентабельності: відношення чистого збитку до прибутку зросло за абсолютною величиною з 43,5 до 128,4%, а ступінь тежаврації чистого прибутку у нерозподіленому прибутку, що прямо іде на формування власного капіталу, значно знизився.

Показники чистого прибутку та рентабельності капіталу в Україні, %

Показник	Збитку в прибутку				Чистого прибутку (збитку) в нерозподіленому прибутку (ненокритому збитку)				Рентабельність			
	збитку в прибутку		чистого прибутку (збитку) в нерозподіленому прибутку (ненокритому збитку)		усіх активів		основних засобів і нематеріальних активів					
	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008
Усього без фінансової діяльності, у т.ч.:	-43,5	-36,3	-128,4	70,6	60,8	-82,7	4,5	5,3	4,5	6,4	7,6	5,0
сільське господарство, мисливство та лісове господарство	-45,3	-24,6	-51,0	46,2	53,6	32,2	6,8	10,2	8,9	8,9	15,6	16,2
промисловість	-33,0	-31,3	-90,0	64,1	53,6	12,7	5,5	5,5	5,6	6,2	6,2	7,1
будівництво	-71,7	-88,7	-254,1	70,4	24,9	110,9	3,7	3,6	3,2	10,6	11,9	9,6
торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів, предметів особистого вжитку	-66,3	-53,8	-264,3	149,5	81,4	132,0	3,5	3,8	2,7	28,7	32,4	21,5
діяльність готелів та ресторанів	-158,5	-127,4	-493,3	16,2	9,1	56,9	2,4	2,7	2,3	3,3	4,0	3,4
діяльність транспорту та зв'язку	-35,2	-32,7	-98,1	36,3	32,5	1,5	4,7	4,9	4,6	2,8	2,3	0,9
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	-52,3	-27,5	-147,3	-154,2	110,2	204,3	2,6	6,1	3,3	3,2	8,4	5,1
з промисловості:												
добувна промисловість	-28,1	-24,5	-18,0	190,2	81,0	62,8	7,2	8,7	14,5	6,6	9,4	17,5
добування паливно-енергетичних корисних копалин	-38,0	-59,4	-60,8	-2174,1	85,2	23,1	7,0	4,9	5,1	6,3	5,2	5,1
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	-8,8	-3,3	-6,1	78,0	80,0	78,5	7,6	16,5	30,1	7,5	18,9	52,0
переробна промисловість	-31,2	-27,7	-136,0	37,8	39,5	-41,9	5,6	6,0	4,7	7,2	7,9	7,0

Продовження табл. 3.17

Показник	Інгода вага						Рентабельність					
	збитку в прибутку			чистого прибутку (збитку) в нерозподіленому прибутку (непокритому збитку)			усіх активів			основних засобів і нематеріальних активів		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	-39,5	-54,2	-262,6	40,2	27,9	1450,0	5,9	4,2	3,0	10,1	7,5	5,7
легка промисловість	-135,8	-101,3	-366,9	14,3	1,0	57,1	2,8	3,7	2,3	1,6	5,5	3,8
оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів	-171,7	-123,4	-877,8	88,5	-121,3	82,5	2,8	3,2	1,9	4,4	4,6	2,9
целюзно-паперове виробництво, видавнича діяльність	-39,4	-55,5	-295,6	31,3	25,5	669,3	6,6	5,1	3,8	8,9	7,3	5,7
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	-11,9	-43,9	-282,8	9,3	7,7	-183,5	2,4	2,9	3,6	6,2	4,1	8,4
хімічна та нафтохімічна промисловість	-45,5	-30,3	-118,4	76,9	140,0	64,1	4,0	4,9	5,7	3,3	3,4	4,5
металургічне виробництво та виробництво готових металевих виробів	-9,1	-6,7	-61,8	46,3	41,4	19,9	9,7	9,9	7,0	12,4	13,6	10,8
машинобудування	-70,8	-36,7	-119,0	32,7	67,1	-28,2	3,1	4,7	3,7	4,1	6,0	5,9
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	-44,7	-71,9	-109,6	-41,6	-13,2	4,0	4,1	2,4	2,1	3,9	1,9	1,8

Джерело: розраховано за даними: "Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності" за 2006, 2007, 2008 рр.: стат. зб. Держкомстату України.

З іншого боку, наведені рівні рентабельності виявляються завищеними порівняно з попередніми роками через значний рівень зносу основних засобів, або навіть його збільшення, про що свідчать дані табл. 3.18. Знос у розмірах, що перевищують 50% повної вартості, відзначається, зокрема, у більшості галузей переробної промисловості.

Таблиця 3.18

**Ступінь зносу по основних засобах економіки України
в 2006 р. та її окремих галузях, % до повної вартості**

Показник	2006	2007	2008
Усього	51,5	52,6	-
сільське господарство, мисливство та лісове господарство	48,2	47,8	-
промисловість	58,6	59,0	58,0
добувна промисловість,	49,9	49,8	52,9
з неї добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	63,2	61,8	59,1
переробна промисловість	60,0	59,7	57,3
легка промисловість	45,7	45,4	44,2
хімічна та нафтохімічна промисловість	69,5	70,9	68,3
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	53,8	49,3	43,8
металургійне виробництво готових металевих виробів	67,5	62,5	61,9
машинобудування	63,7	68,4	65,8
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	60,9	62,2	62,0
будівництво	40,8	39,3	-
торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів, предметів особистого вжитку	29,8	22,0	-
діяльність транспорту та зв'язку	60,4	66,9	-
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	40,9	41,2	-

Джерело: розраховано за даними балансу основних засобів економіки України за 2006, 2007, 2008 роки Держкомстату України.

Особливо гостро ці проблеми постають в індикаторах відтворення фондового капіталу промисловості (табл. 3.19).

Показники нагромадження, оцінені за реноваційним критерієм, тобто з огляду на необхідність та повноту поступового оновлення зношених фондів дозволяють ідентифікувати обсяги нарощення основних засобів як передумову розширеного відтворення виробництва.

Таблиця 3.19
Відтворення основних засобів у промисловості України, % до вартості на початок року

Показник	Чистий приріст (введення мінус ліквідація)				Чисте введення (введення мінус амортизація)				Непогашена амортизація (амортизація мінус ліквідація)				Велична індексації (переоцінки)							
	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008					
	Промисловість – усього	5,5	3,6	5,6	6,6	6,7	2,5	1,3	2,0	2,4	2,8	3,1	2,3	3,5	4,1	3,9	9,8	4,5	6,9	16,1
Добувна промисловість	8,1	6,7	6,7	7,5	9,1	4,6	3,1	2,8	3,4	4,3	3,6	3,7	3,9	4,1	4,8	3,5	0,3	2,9	-0,3	8,4
Переробна промисловість	5,4	3,5	6,5	8,4	8,6	2,1	1,9	2,7	4,3	4,3	3,3	1,6	3,8	4,1	4,4	13,7	7,0	9,9	14,2	13,7
харчова промисловість	11,4	0,7	10,9	14,9	13,9	4,9	5,1	4,6	8,5	7,6	6,5	-4,4	6,3	6,4	6,3	49,7	2,2	2,4	5,9	4,3
легка промисловість	2,6	4,0	4,8	3,9	5,6	0,0	0,6	0,7	-0,2	1,3	2,5	3,4	4,1	4,1	4,3	0,7	1,0	6,4	1,9	5,7
деревообробна і целюлозно-паперова промисловість	11,9	8,1	12,3	11,1	9,0	5,9	2,8	6,0	2,9	2,6	6,0	5,3	6,3	8,2	6,5	20,6	0,3	0,6	8,6	6,9
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	7,8	6,2	7,6	11,2	5,3	3,3	1,6	3,0	6,1	0,1	4,5	4,6	4,6	5,1	5,2	7,8	2,3	21,6	1,0	0,0
хімічна та нафтохімічна промисловість	4,1	3,6	4,8	5,4	3,1	1,7	1,0	1,6	2,6	1,4	2,4	2,6	3,2	2,8	1,7	7,6	1,7	30,8	19,8	10,5
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	7,1	7,0	12,1	12,2	21,9	3,9	3,3	7,6	10,6	15,7	3,2	3,7	4,5	1,6	6,2	1,3	0,3	17,1	8,8	13,3
металургічне виробництво та виробництво готових металевих виробів	3,6	3,5	6,0	8,1	9,0	0,9	1,3	3,2	4,2	4,2	2,7	2,2	2,8	3,9	4,8	30,0	11,7	1,5	6,8	17,8
машинобудування	2,9	2,6	2,4	4,1	4,8	0,9	0,0	0,2	1,1	1,8	2,0	2,6	2,3	3,0	3,0	-6,0	14,9	9,8	30,7	25,4
інше виробництво та видавничо-друківна діяльність	9,4	7,9	10,8	13,7	13,7	2,6	-6,3	3,4	6,2	5,5	6,8	14,2	7,4	7,4	8,2	1,0	1,8	0,6	7,8	2,7
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	4,3	2,0	3,1	2,5	2,4	1,9	-0,7	0,2	-1,8	-0,3	2,4	2,7	2,8	4,3	2,7	6,6	2,4	3,7	29,4	1,6

Джерело: розраховано за даними балансів основних засобів промисловості Держкомстату.

Найбільші відносні рівні непогашеної амортизації стосовно чистого приросту основних засобів є характерними для машинобудування, енергетики, хімічної, легкої промисловості, коксовиробництва та нафтоперероблення. Ці ж галузі в принципі надають перевагу антиінфляційному захисту існуючих основних засобів перед нагромадженням нових.

Загалом в Україні сектор нефінансових корпорацій продовжує відрізнятися від аналогічних секторів надзвичайно роздутою оборотною сферою. Питома капіталомісткість валової доданої вартості за запасами матеріальних оборотних засобів, дебіторської та кредиторської заборгованості у декілька разів перевищують рівні інших країн. Чиста кредиторська заборгованість за комерційними розрахунками перевищує річний обсяг валової доданої вартості сектора, який розглядається.

Водночас підприємства України мають низький рівень забезпеченості грошовими коштами, що позначається на мобільності їхнього капіталу. Показник приросту сукупної капіталомісткості в Україні є високим, що відповідає рівню інфляції в країні. Такі диспропорції не відповідають раціональним засадам ринкового господарювання і спотворюють економічне середовище, в якому працюють його суб'єкти, оскільки ринки роз'єднані монопольними бар'єрами, а економічна влада спирається на сфери концентрації чистої кредиторської заборгованості та володіння запасами.

3.1.4. Структурні характеристики відтворення транспортного сектора

Стабільне та ефективне функціонування транспортного сектора структурує економіку, формує єдиний економічний простір, сприяє розвитку світової торгівлі через розширення доступу до основних ринків товарів та послуг, забезпечує на них конкурентоспроможність продуктів і організацій, а також є одним із інструментів зайнятості населення. Зокрема, в 2008 р. питома вага транспорту в ВВП України становила 7,3%, а частка штатних працівників на підприємствах транспорту – 6,4%.

Діяльність транспорту в утворенні ВВП країни відіграє значну роль, зокрема в 2001–2008 рр. його частка була більшою за частки таких видів економічної діяльності, як машинобудування, металур-

гійного виробництва та виробництва готової продукції (рис. 3.2). У 2001 р. частка транспорту в ВВП країни становила 10,6%, однак у 2008 р. вона зменшилася в 1,4 раза і становила 7,3%, при цьому абсолютні показники вартісної складової протягом 2001–2008 рр. збільшилися у 3,2 раза (з 21646 млн грн у 2001 р. до 69178 млн грн у 2008 р.)

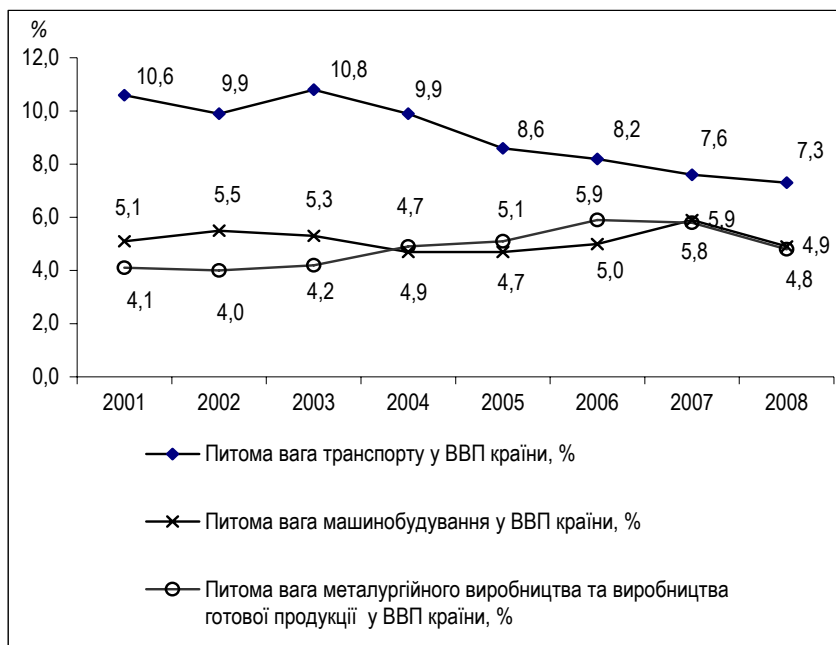

Рис. 3.2. Питома вага транспорту, машинобудування, металургійного виробництва та готової продукції у ВВП країни за 2001–2008 рр.

Джерело: розраховано за даними Таблиць "витрати-випуск" у цінах споживачів за відповідні роки.

Найбільші темпи приросту транспорту спостерігалися у 2003 р. (28,82%), однак у 2008 р. цей показник зменшився до 26,8%. За темпами приросту машинобудування скоротилося з 18,24% (2002) до 14,25% (2004), після чого збільшилося в 3 рази – до 53,78% (у 2007 р.) та скоротилося в 4 рази в 2008 р. (11,03%) (рис. 3.3).

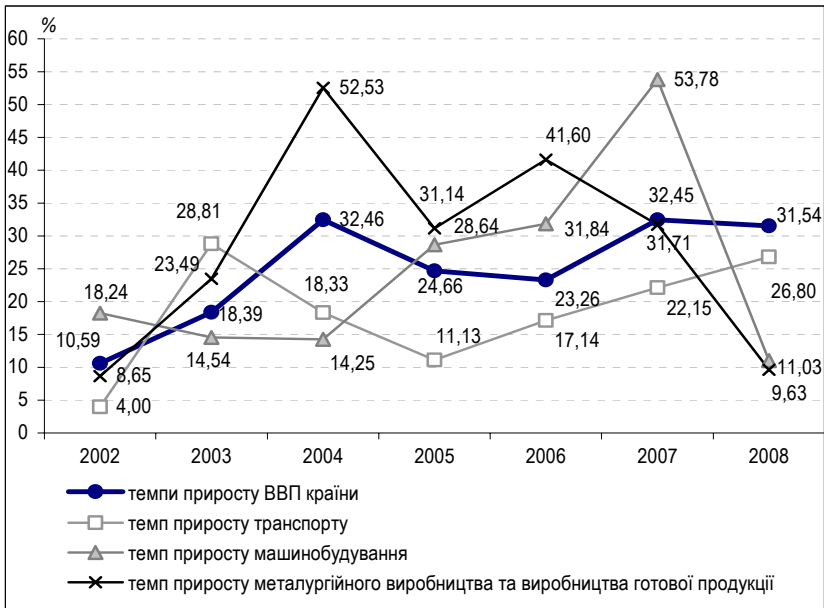

Рис. 3.3. Динаміка темпів приросту ВВП країни, транспорту, машинобудування, металургійного виробництва та виробництва готової продукції за 2002–2008 роки, % до попереднього року

Протягом 2001–2008 рр. у структурі утворення частки ВВП транспортом відбулися деякі зміни, зокрема частка оплати праці найманих працівників у 2008 р. становила 57,3% (в 2001 р. 37,6%), що пояснюється значною часткою податку на виробництво та імпорт, враховуючи субсидії на виробництво – 15,5%, частка валового прибутку, змішаного доходу в утворенні вартісної складової транспорту скоротилася з 46,9% (2001 р.) до 35,5% (2008 р.). Разом із тим питома вага податків на виробництво та імпорт, враховуючи субсидії на виробництво, протягом 2001–2008 рр. скоротилася в 2 рази, а частка валового прибутку змішаного доходу – на 11,6 в. п. (рис. 3.4).

Для детальнішого аналізу динаміки темпів приросту транспорту (рис. 3.3, рис. 3.5) розрахуємо коефіцієнт еластичності динаміки темпів приросту частки транспорту в ВВП країни до темпів приросту ВВП країни, а також коефіцієнти еластичності темпів приросту складових транспорту (табл. 3.20).

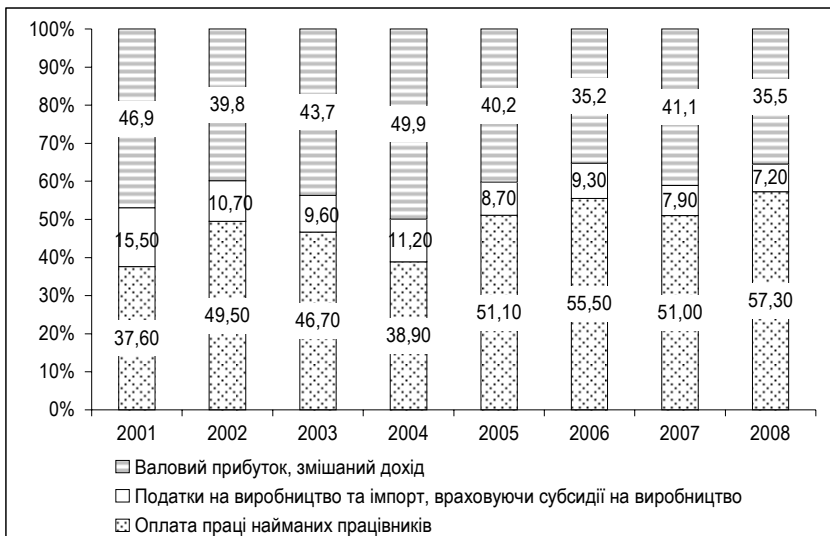

Рис. 3.4. Динаміка вартісної структури утворення ВВП транспортом за 2001–2008 роки, %

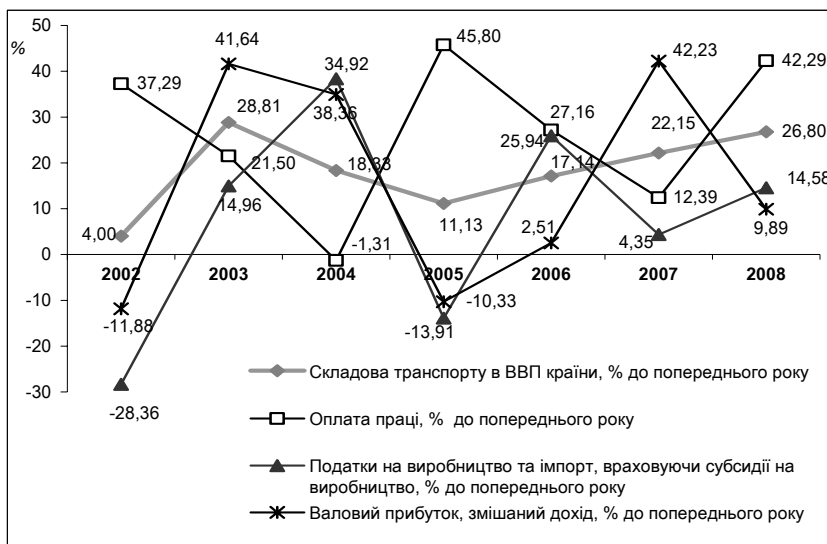

Рис. 3.5. Темпи приросту (зниження) складової транспорту в ВВП країни та складових транспорту за 2001–2008 рр., % до попереднього року

Таблиця 3.20

Коефіцієнти еластичності темпів приросту

Коефіцієнт еластичності	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
$\text{Кел}_1 = \frac{T_{\text{нр}} (\% \text{ транспорту в ВВП країни})}{T_{\text{нр}} (\text{ВВП країни})}$	0,37	1,56	0,56	0,45	0,74	0,68	0,84
Кел (Тпр складових транспорту в ВВП країни)							
$\text{Кел}_2 = \frac{T_{\text{нр}} (\text{оплати праці})}{T_{\text{нр}} (\% \text{ транспорту в ВВП країни})}$	9,3	0,75	-0,07	4,11	1,58	0,56	1,57
$\text{Кел}_3 = \frac{T_{\text{нр}} (\text{податків на виробництво та імпорт})}{T_{\text{нр}} (\% \text{ транспорту в ВВП країни})}$	-7,09	0,52	1,9	-1,24	1,51	0,19	0,54
$\text{Кел}_4 = \frac{T_{\text{нр}} (\text{валового прибутку, змішаного доходу})}{T_{\text{нр}} (\% \text{ транспорту в ВВП країни})}$	-2,97	1,44	2,09	-0,93	0,15	1,91	0,37
Довідково: % транспорту в ВВП країни	9,9	10,8	9,9	8,6	8,2	7,6	7,3

Як свідчать розрахунки, в 2003 р. питома вага транспорту в ВВП країни становила 10,8% за рахунок збільшення валового прибутку, змішаного доходу та зменшення виплат на оплату праці та податків на виробництво та імпорт, а в 2008 р. відбулося зменшення питомої ваги транспорту в ВВП країни до 7,3% за рахунок збільшення виплат на оплату праці та зменшення валового прибутку змішаного доходу.

Продукція (послуги) транспорту створюється за рахунок внутрішнього виробництва, частка якого за 2001–2008 рр. скоротилася з 86,9 (2001 р.) до 75,4% (2008 р.), значного скорочення податків на продукти та імпорт (враховуючи субсидії на виробництво) з 7,3 (2001 р.) до 2,7% (2008 р.) та збільшення імпортованої продукції втричі (з 5,8 в 2001 до 21,8% в 2008 р.) (рис. 3.6).

У використанні послуг транспорту (рис. 3.7) збільшилася частка у внутрішньому споживанні (з 43,5 у 2001 р. до 60,2% у 2008 р.), скоротилася частка експорту вдвічі – з 42,2 (2001 р.) до 25,7% (2008 р.) та збільшилася частка витрат домашніх господарств (із 9,9 у 2001 р. до 14,5% у 2005 р.).

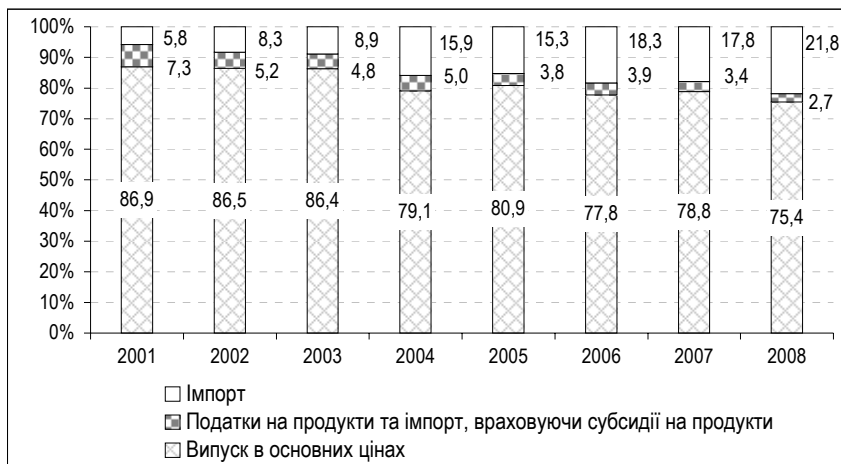

Рис. 3.6. Динаміка структури утворення ресурсів транспорту за 2001–2008 роки, %

Джерело: розраховано за даними Таблиць "витрати-випуск" у цінах споживачів за відповідні роки.

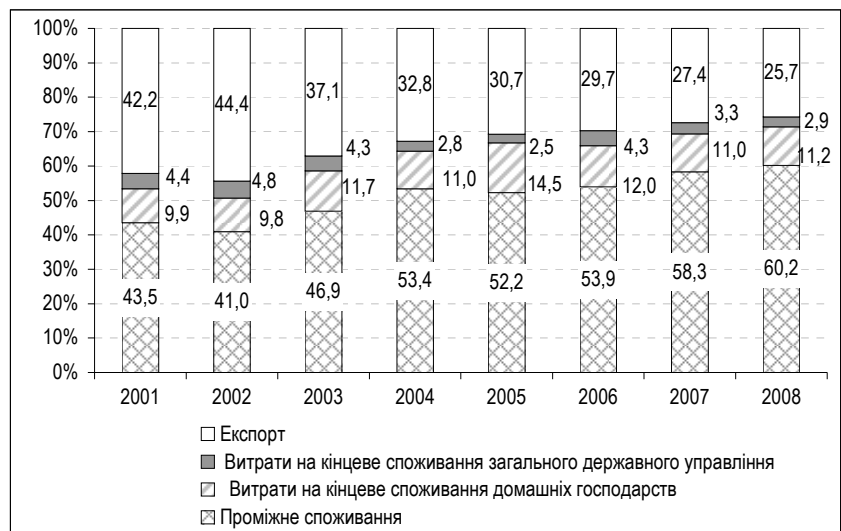

Рис.3.7. Динаміка структури використання продукції (послуг) транспорту за 2001–2008 рр., %

Джерело: розраховано за даними Таблиць "витрати-випуск" у цінах споживачів за відповідні роки.

У структурі виробництва продукції (послуг) транспорту (табл. 3.21) в 2008 р. скоротилися частки продукції діяльності видобування вуглеводнів, хімічного виробництва, металургії та оброблення металу, електроенергетики, дослідження та розробки і збільшилися частки продукції нафтоперероблення та власного виробництва (з 8,39 у 2001 р. до 15,02% у 2008 р.).

Таблиця 3.21

Динаміка використання продукції в проміжному споживанні для утворення продукції транспорту за 2001–2008 роки, %

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Видобування вуглеводнів	22,06	15,91	16,31	13,20	11,82	10,70	12,48	15,57
Нафтоперероблення	17,06	15,55	17,84	19,30	23,82	28,00	28,03	29,93
Хімічне виробництво, гумові та пластмасові вироби	2,09	1,50	2,00	1,51	1,83	1,35	1,42	1,20
Металургія та оброблення металу	5,80	6,43	4,86	2,81	4,19	3,28	3,48	2,86
Машинобудування	4,74	4,58	6,31	4,35	6,13	6,11	7,18	5,81
Електроенергетика	9,54	8,46	6,83	4,89	5,22	6,96	7,48	6,86
Транспорт	8,39	10,44	12,66	18,41	18,56	16,49	16,62	15,02
Дослідження та розробки	1,39	4,46	0,57	0,46	0,56	0,23	0,32	0,09

Джерело: за даними Таблиць "Витрати-Випуск" у цінах споживачів за відповідні роки.

Разом із тим у структурі використання продукції (послуг) транспорту за 2001–2008 рр. у 2,4 раза частка сільського господарства, мисливства та пов'язаних із ними послуг скоротилася, а використання металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, машинобудування та державного управління збільшилося, однак тенденція до використання власних послуг протягом 2001–2008 рр. була нестабільною (рис. 3.8).

Водночас зазначимо, що за даними Державного комітету статистики України, абсолютні показники кількості штатних працівників підприємств транспорту, без найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян-підприємців з 1990 по 2008 рр. скоротилися удвічі (в 1990 р. – 1491 особа, в 2008 р. – 729,5 особи), а частка середньооблікової кількості штатних працівників підприємств транспорту в загальній кількості штатних працівників по економіці за цей же період була більшою за 6% (у 1990 р. – 6,4, у 2001 р. – 6,1, в 2008 р. – 6,4%).

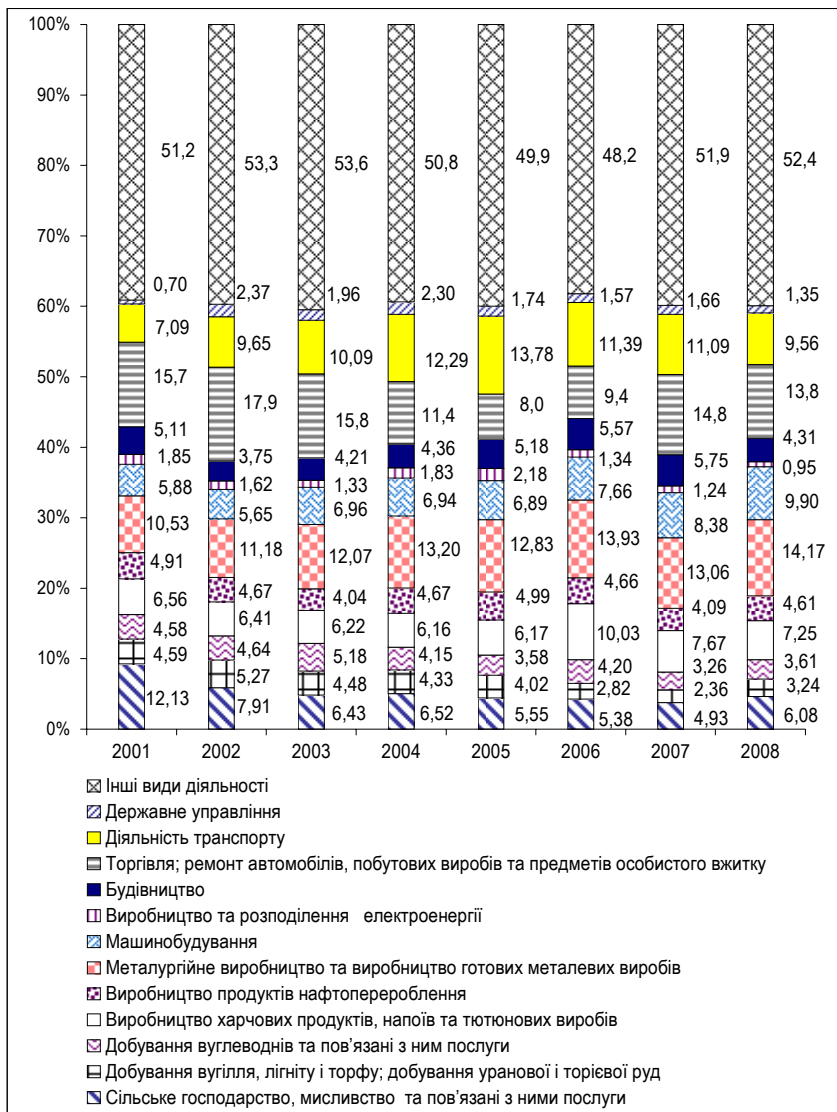

Рис 3.8. Структура використання продукції (послуг) транспорту за 2001–2008 рр., %

Зазначені зміни відбулися за рахунок істотного скорочення кількості працівників за період 1990–2008 рр. – у 4,3 раза на залізничному виді транспорту; в 4,7 раза на автомобільному та міському;

у 6,8 раза на морському та річковому транспорті, а також в авіаційному, однак на трубопровідному транспорті спостерігалось збільшення в 1,35 раза кількості штатних працівників.

При цьому середньомісячна заробітна плата штатних працівників підприємств транспорту була вищою за середню по економіці (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників підприємств транспорту,* грн

Показник	1996	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Діяльність залізничного транспорту	180	352	526,0	683,4	819,43	982,8	1147,1	1467,0	1834,3	2431,5
Діяльність іншого наземного транспорту	109	161	249,9	312,9	378,27	475,03	646,08	845,70	1103,7	1486,6
Діяльність трубопровідного транспорту	378	740	1020,9	1225,3	1465,4	1659,2	2005,3	2449,1	3085,8	3781,3
Діяльність морського транспорту	222	649	591,3	629,2	785,60	695,41	888,38	1038,4	1336,3	1861,0
Діяльність річкового транспорту	154	354	396,9	542,8	631,68	849,52	1067,8	1282,5	1658,5	2129,5
Діяльність авіаційного транспорту	146	663	529,7	702,3	856,61	1232,1	1621,8	2052,8	2704,0	4060,9
Додаткові транспортні послуги та допоміжні операції	-	-	590,7	729,8	851,06	1016,4	1217,8	1513,1	1871,9	2456,6
<i>Довідково:</i> Середня по економіці	73,0	230,0	311,0	376,0	462,0	590,0	806,0	1041,0	1351,0	1806,0
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	199	421	540	619	781	994	1287	1560	2003	2418
Виробництво машин та устаткування	117	226	332	388	493	639	832	1068	1380	1791

Примітка: * без найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян-підприємців.

Джерело: Транспорт і зв'язок України 2008 : стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2009.

Також істотна проблема для транспорту – нестача власних основних засобів і значних інвестицій на збільшення основного капіталу. Так, ступінь зносу основних засобів у 1996 р. становив 55,1%, однак уже в 2000 р. цей показник знизився до 51,5%, зокрема за рахунок уведення в дію нових основних засобів на 3069 млн грн, що більше проти 1996 р. удвічі (1496 млн грн). Що стало можливим за рахунок вкладення інвестицій в основний капітал транспорту (13% від загальних інвестицій в ОК по економіці) (рис. 3.9).

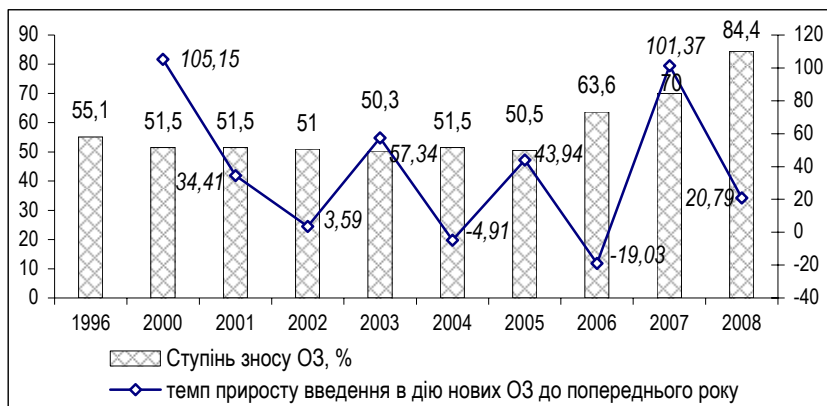

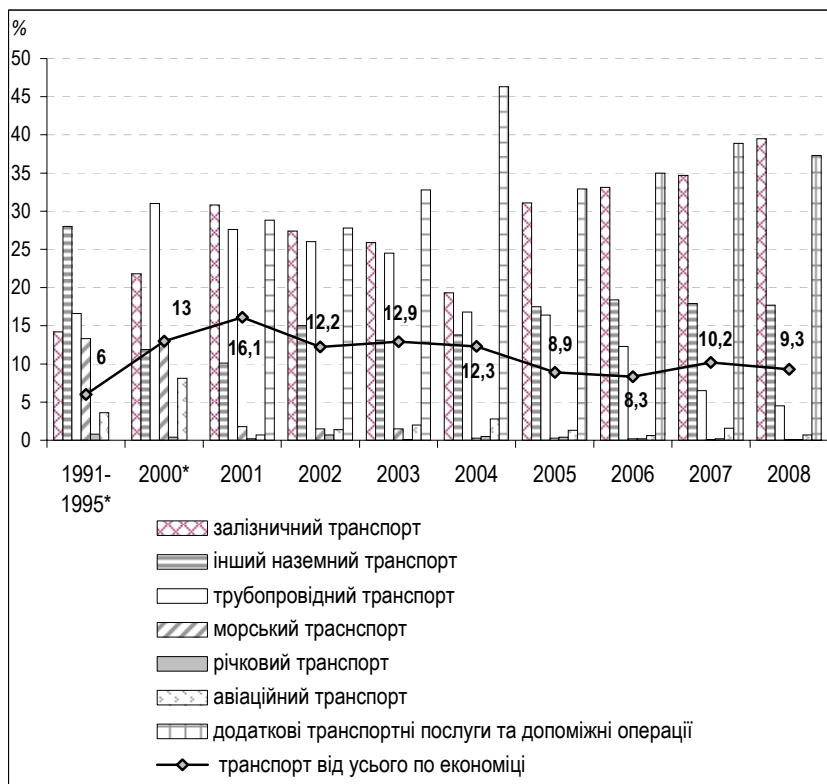
Рис. 3.9. Ступінь зносу основних засобів транспорту та темпи приросту введення в дію нових основних засобів за 1996, 2000–2008 рр.

Джерело: Транспорт і зв'язок України 2008: стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2009.

Однак уже з 2006 по 2008 р. знос основних засобів збільшився з 63,6 до 84,4%, при цьому інвестицій в основний капітал за цей період було вкладено 8,3 та 9,3% відповідно (від загальних інвестицій в економіку).

У структурі вкладання інвестицій (рис. 3.10) в основний капітал транспортного сектора країни за 2000 р. переважав трубопровідний транспорт (31%), частка якого у 2008 р. скоротилася до 4,5%. У 2001 р. більше інвестицій було вкладено в основний капітал залізничного транспорту (30,8%) та в додаткові транспортні послуги і допоміжні операції (навантаження, складування, логістичні операції тощо), частка яких у 2004 р. становила 46,3%.

Разом із тим з 2005 р. збільшилася частка інвестицій в основний капітал залізничного транспорту (з 31,1 у 2005 р. до 39,5% у 2008 р.).

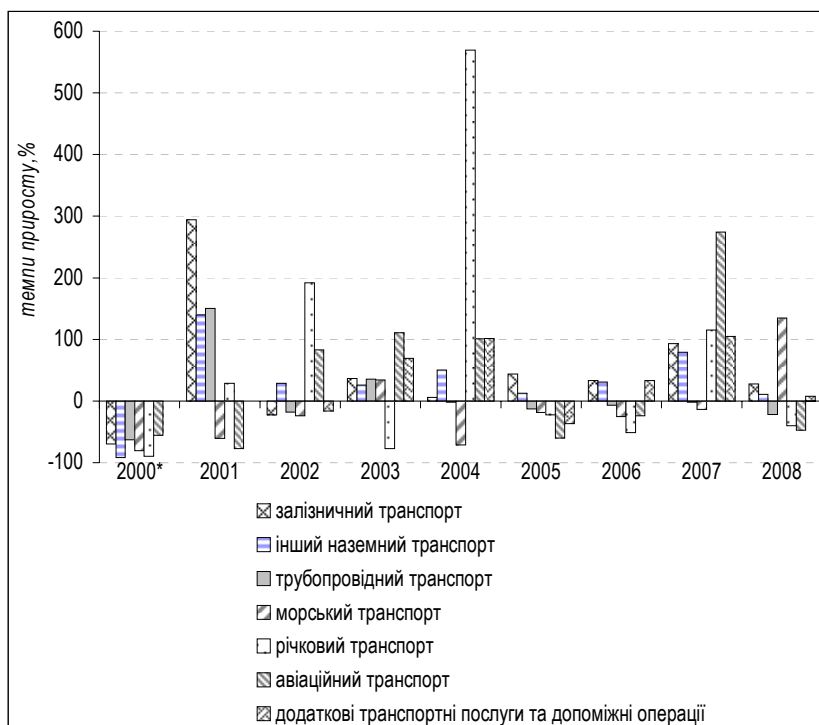
Примітка: * у фактичних цінах що склалися в будівництві у 1996 р.

Рис. 3.10. Динаміка структури інвестицій в основний капітал транспортного сектора України за 1991–1995, 2000–2008 рр., %

Джерело: розраховано за даними: стат. зб. Державного комітету статистики України, "Транспорт і зв'язок України" за 2001, 2008 роки.

У 2007 р. в усіх видах транспорту окрім морського, відбувся приріст інвестицій, а найбільші темпи спостерігалися в авіації; в 2008 р. відбулося скорочення темпів приросту в трубопровідному, річковому, авіаційному транспорті та збільшилися на залізничному, морському, іншому наземному транспорті та в додаткових

транспортних послугах (рис. 3.11). У свою чергу зазначені зміни відповідно вплинули на структуру вантажообороту та пасажирообороту країни.

Примітка: * у 2000 р. темпи приросту до показників 1991–1995 рр.

Рис. 3.11. Динаміка темпів приросту вкладання інвестицій в основний капітал за видами транспорту в 2000–2008 рр.

Джерело: розраховано за даними: стат. зб. Державного комітету статистики України "Транспорт і зв'язок України" за 2001 та 2008 роки.

У структурі вантажообороту країни частка залізничного транспорту збільшилася з 46 (1990 р.) до 51% (2009 р.), істотно скоротилася частка морського транспорту з 25 (1990 р.) до 2,1% (2009 р.) та збільшилась питома вага трубопровідного – з 20 (1990 р.) до 37% (2009 р.), в автомобільному транспорті спостерігалось збільшення з 5 у 1996 р. до 12% у 2009 р. (рис. 3.12, рис. 3.13).

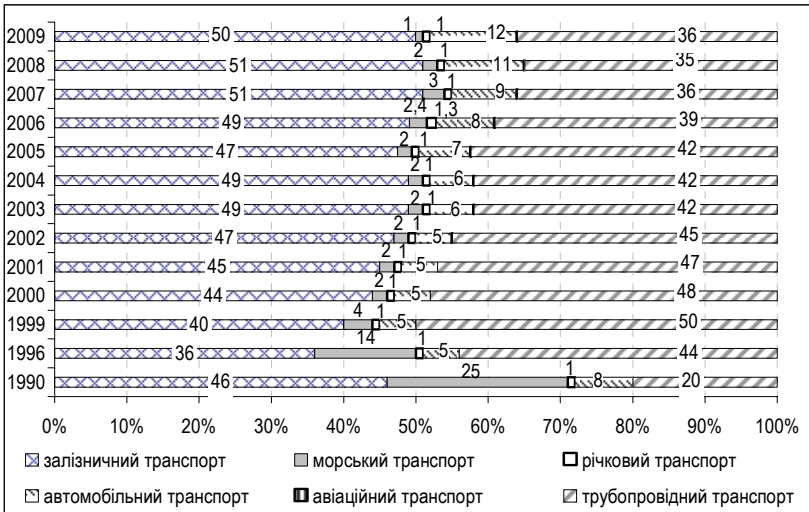

Рис 3.12. Динаміка структури видів транспорту в загальному вантажообороті країни за 1990–2009 рр., %

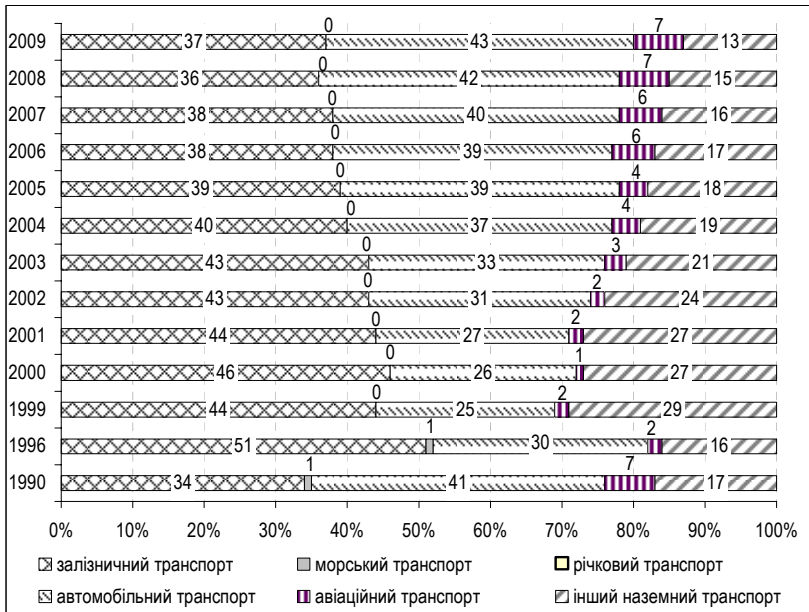

Рис 3.13. Динаміка структури видів транспорту в загальному пасажирообороті країни за 1990–2009 рр., %

У структурі пасажирообороту за період 1996–2004 рр. переважає залізничний транспорт, а в 2005–2009 рр. – автомобільний, при цьому з 2000 р. збільшилась частка авіаційного транспорту з 1 (2000 р.) до 7% (2009 р.).

За 2001–2008 рр. в Україні скоротилась частка експорту транспортних послуг на 0,8 в. п. з 83,5 (2001 р.) до 65,0% (2008 р.) та збільшилась частка імпорту на 5,8 в. п. з 19,8 (у 2001 р.) до 25,6% (у 2008 р.).

У структурі загального обсягу експорту транспортних послуг за період 2000–2008 рр. в Україні переважає трубопровідний транспорт, водночас спостерігається також збільшення частки залізничного транспорту в 1,9 раза, морського транспорту – в 1,1 раза; повітряного транспорту – в 2,2 раза (рис. 3.14).

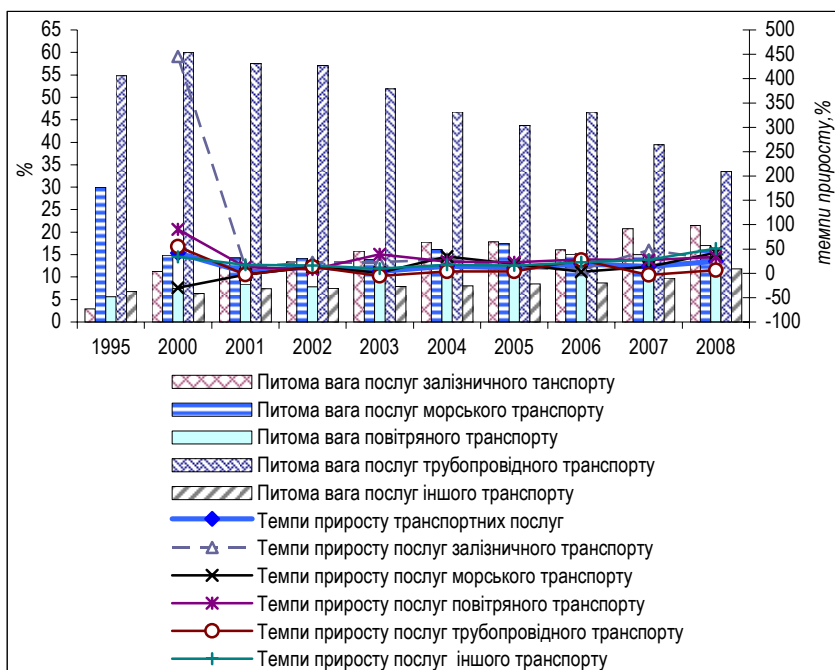

Рис.3.14. Структура видів транспорту в експорті транспортних послуг та темпів приросту (до попереднього року) за 1995, 2000–2008 рр., %

У структурі загального обсягу імпорту транспортних послуг за період 2000–2008 р. переважають послуги залізничного та повітря-

ного транспорту, однак, як видно з рис. 3.15, у 1995 р. в імпорті послуг значно переважав морський транспорт.

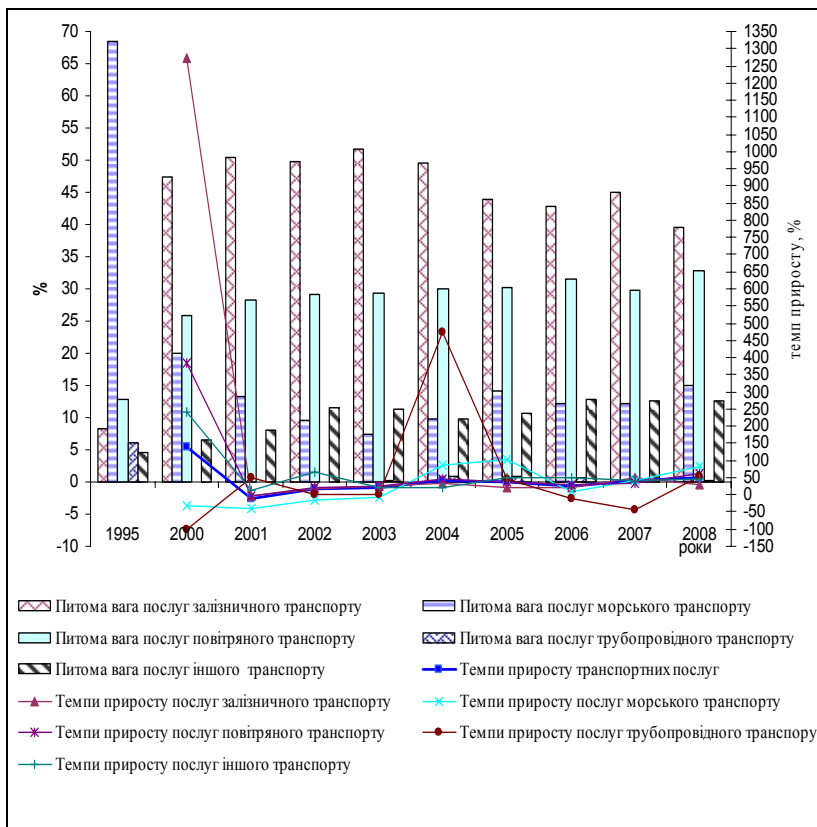

Рис.3.15. Динаміка структури видів транспорту в імпорті транспортних послуг та темпів приросту (до попереднього року) за 1995, 2000–2008 рр., %

Таким чином, зростання транснаціональних транспортних потоків нагально потребує посилити інтеграцію транспортної системи України та ухвалити на національному рівні відповідні рішення щодо їхнього оптимального розвитку. Оскільки на світових ринках розширюється попит на перевезення всіма видами транспорту (інтермодальні перевезення), що в свою чергу призводить до більш високих вимог щодо якості наданих транспортних послуг.

Основними проблеми транспортного сектора є:

- недостатнє оновлення основних засобів усіх видів транспорту і дорожнього господарства, невідповідність їхнього технічного рівня потенційним вимогам;
- низький рівень міжгалузевої координації у розвитку транспортної інфраструктури, що призводить до роз'єднання єдиного транспортного простору, нераціонального використання ресурсів і зниження ефективності використання транспорту;
- нераціональне використання геополітичного розташування України та можливостей її транспортної системи для міжнародного транзиту вантажів територією України;
- повільне запровадження сучасних транспортних технологій та їхній недостатній взаємозв'язок із виробничими, торговельними, складськими і митними технологіями;
- низький рівень інформатизації транспортного процесу та інформаційної взаємодії транспорту з іншими секторами економіки;
- недостатня ефективність фінансово-економічних механізмів, що стимулюють інвестування транспортного сектора;
- відставання у реалізації державних і галузевих програм в окремих видах діяльності, видів транспорту, транспортного машинобудування, а також розбудови державного кордону.

3.2. Структурні процеси в агропродовольчому комплексі

3.2.1. Структурні зміни в агросфері у контексті сталого розвитку

Сільське господарство зазвичай визнається важливим сектором економіки, оскільки здатне забезпечити не лише зростання валового внутрішнього продукту, а й зниження рівня бідності та безпеку людей⁴. У Доповіді щодо світового розвитку 2008 р. "Сільське господарство на службі розвитку" вказується, що швидке розширення національних і міжнародних ринків, інноваційні інституційні

⁴ Економічне зростання, зумовлене розвитком сільського господарства, впливає на скорочення масштабів бідності у декілька разів ефективніше, ніж зростання не-сільськогосподарських галузей.

рішення, фінансування спільних дій, революція у сфері біо- й інформаційних технологій – все це відкриває сьогодні захоплюючі можливості використання сільського господарства. Сільське господарство є унікальним інструментом розвитку, оскільки завдяки притаманній йому багатофункціональності воно сприяє розвитку як вид економічної діяльності, як джерело доходів і як постачальник екологічних послуг⁵.

Сільське господарство належить до групи секторів української економіки, що мають гарні перспективи зростання (поряд із роздрібною торгівлею, секторами фінансових послуг і телекомунікацій), при цьому володіють достатнім потенціалом підвищення продуктивності без значного залучення додаткових трудових ресурсів⁶. Поліпшення харчування людей залишається першочерговою ціллю у кризові періоди, тому капітал слід спрямовувати у сільське господарство та сферу послуг навіть за реалізації стратегій так званого "нульового зростання" (за Д.Медоузом); зазначена ціль визнається стратегічною й у теоріях і сценаріях якісного, модифікованого, помірнього зростання.

Останнім часом очевидніше проявилася специфічна особливість сільського господарства – воно в меншій мірі піддається впливу глобальних фінансових криз (стресостійке) і за сприятливих погодно-кліматичних умов здатне досягати високих результатів.

Ураховуючи сучасні структурні макроекономічні зміни в пост-індустріальних економіках, а саме зменшення частки сільського господарства у загальному обсязі випуску і зайнятості, роль цієї сфери діяльності у суспільному розвитку не лише не знижується, але й набуває особливого значення. Все очевиднішою стає його незамінність, багатофункціональність і важливість як для національного, так і цивілізаційного розвитку.

По-перше, для головної функції сільського господарства – виробництва основного обсягу продовольства на землі, під відкритим небом нині немає альтернатив, незважаючи на певні досягнення з вирощування окремих видів продуктів у закритих системах.

⁵ Доклад о мировом развитии 2008 "Сельское хозяйство на службе развития" / Всемирный банк. – М : Изд-во "Весь Мир", 2008. – С. 3.

⁶ Возобновление экономического роста Украины. [Електронний ресурс] / McKinsey&Company. – Октябрь 2009. – Доступний з: <http://www.mckinsey.com/aboutus/Ukraine_Economic_Growth_RUS.pdf>.

По-друге, в аграрному виробництві є можливість отримати "дармову", подаровану природою частину вартості виробленої сільськогосподарської продукції. Так, витративши у 2008 р. 7,2% загального обсягу використаних у національній економіці ресурсів, тут створили 7,8% валової доданої вартості, тоді як для переробної промисловості відповідні показники становили 49,1 і 21,7%.

По-третє, виробляючи сировину для інших галузей (харчової і легкої промисловості) та як вагомий споживач різних продуктів промислового походження (будівельних матеріалів, пального і мастил, продукції хімічної промисловості і машинобудування тощо), сільське господарство є мультиплікатором розвитку всієї економіки.

По-четверте, особливе значення галузі полягає у продукуванні ряду специфічних суспільних благ, окрім продовольчої безпеки, – збереження агроландшафтів і сільських пейзажів, резерватів природи і агробіорізноманіття, культурної спадщини, систем сільського розселення і поліпшення людського життєвого середовища.

Отже, недоцільно й надалі будувати аграрну політику лише на агро-економіці, обмеженому продуктивістському підході, а слід формувати її ширше – на засадах багатofункціональності, інтегрованих базі сучасних наукових знань. У заключному резюме "Міжнародна оцінка сільськогосподарських знань, науки і технології для цілей розвитку. Глобальна оцінка для директивних органів" 2008 р. підкреслено необхідність швидкого перегляду підходів до розвитку сільського господарства з орієнтацією на агроекологічну науку, що сприятиме розв'язанню екологічних проблем при збереженні та підвищенні продуктивності.

Структурування агросфери відповідає трикритеріальному принципу сталості: економічну її складову представляє аграрне виробництво як вид економічної діяльності, соціальну – людський потенціал як рушій розвитку, екологічну складову – агроландшафти як територіальні соціально-природні комплекси. Слід зауважити, що саме за сталого розвитку значно посилюється суспільне значення аграрної сфери (рис. 3.16), вона здатна більшою мірою сприяти національному піднесенню, а також підвищенню агроекологічного іміджу України у міжнародному масштабі. І ця ціль має стати вагомою складовою національної ідеї суспільного прогресу.

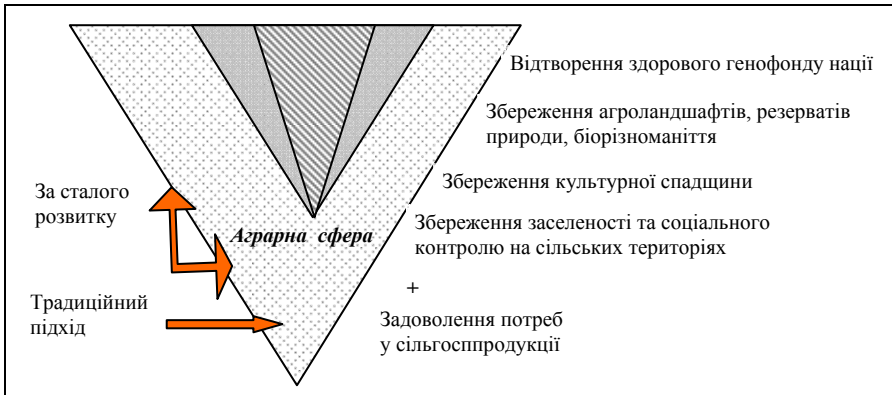

Рис. 3.16. Посилення суспільного значення агросфери за її сталого розвитку

Джерело: побудовано автором.

Аналіз процесу імплементації засад сталого розвитку, які містяться у підписаних Україною міжнародних документах, у національну аграрну політику дає підстави для висновку: остання поки що орієнтує на впровадження в аграрне виробництво тих аспектів екологобезпечного господарювання, які безпосередньо пов'язані з конкурентоспроможністю вітчизняного сільського господарства і впливають на її рівень.

Ідеться про родючість ґрунтів і ресурсозберігаючі технології як важливі комерційні чинники. Реалізація ж інших функцій сільського господарства, зокрема щодо формування оптимальних агроландшафтів, екологічної мережі та загалом охорони навколишнього середовища поки що "не на часі". У Законі України "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року" визначено спрямованість на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора. Однак серед стратегічних цілей тільки дві відповідають вимогам сталості – економічна ефективність та соціальний розвиток, разом із тим відсутні чіткі цільові орієнтири щодо екологічної складової. Базова ставка на економічну і соціальну компоненти розвитку агросфери може бути певною мірою виправданою в короткотерміновому періоді. Проте в довготерміновій перспективі сталий економічний розвиток в аграрній сфері не можна підтримувати, не приділяючи належної уваги екологічним ресурсам і проблемам.

Розвиток агросфери на нинішньому етапі характеризується істотною системною несталістю процесів. У аграрній діяльності преваюють економічні інтереси, а соціальним й особливо екологічним аспектам належної уваги не приділяється, часто їх і зовсім ігнорують. Щодо соціальної складової слід, зокрема, зазначити, що заробітна плата у сільському господарстві найнижча серед видів діяльності і ледь перевищує половину рівня в економіці. Несталість екологічної складової значною мірою зумовлена значною комерціалізацією землеробства у сільгоспідприємствах із порушенням вимог плодозміни, що призводить до істотної деградації землі. Однак масштабне збільшення виторгу на поліпшенні еколого-соціальної діяльності сільгоспідприємств позначається незначною мірою.

Таким чином, нинішнє аграрне виробництво базується на хижацькому використанні агроресурсів, у т. ч. і наступних поколінь, створюючи реальні загрози щодо подальшого агропродовольчого забезпечення.

Очевидно, що трансформаційна рецесія в аграрному секторі зупинилася: 2000 р. став поворотною точкою в спадному бізнес-циклі і у подальші роки спостерігалася чітка тенденція поліпшення макроекономічних показників (табл. 3.23). Однак потрібно враховувати, що це відновлювальне зростання, яке може мати затухаючий характер. У сприятливих для аграрного сектора 2008 і 2009 рр. виробництво продукції зростало, за обсягами перевищивши 70% рівня 1990 р.

Поглиблене дослідження сільськогосподарського виробництва за інституційними секторами – нефінансових корпорацій (підприємницьким сектором) і домашніми господарствами (господарствами населення) – доводить, що обидва ці сектори важливі для вітчизняної аграрної економіки, доповнюють один одного щодо обсягів і темпів виробництва (коефіцієнт кореляції між темпами зростання валової продукції сільського господарства в них становить $r = -0,495$).

Господарства населення виявилися стабілізатором розвитку сільського господарства у трансформаційний період, маючи певні переваги щодо стійкості за кризових умов: коефіцієнт варіації обсягів валової продукції у них становив приблизно 5%, тоді як варіювання обсягів у сільгоспідприємствах було набагато масштабнішим: за 90-ті роки – 41%, за 2000–2006 рр. – 14%. Інерційний прогноз до 2010 р. показує, що можна очікувати нарощування валової сільськогосподарської продукції – досить активного в сільськогосподарських підприємствах і помірного в господарствах населення.

**Основні макроекономічні показники розвитку
сільського господарства, мисливства і лісового господарства
України, 1996–2008 рр., у фактичних цінах**

Показник	1996	2000	2004	2008
Випуск, млн грн	26746	54356	85668	154445
% (ланцюговий індекс)	...	165,9	128,9	180,3
Частка у випуску, %				
нефінансових корпорацій	56,3	38,2	39,6	48,9
домашніх господарств	43,7	61,8	60,4	51,1
Проміжне споживання, млн грн	17162	30915	48410	90148
% (ланцюговий індекс)	...	148,2	130,8	186,2
частка проміжного споживання у випуску, %	64,2	56,9	56,5	58,4
Валова додана вартість, млн грн	9584	23441	37258	64297
% (ланцюговий індекс)	...	197,3	126,6	172,6
частка у випуску галузі, %	35,8	43,1	43,5	41,6
частка галузі у ВДВ по Україні, %	14,0	16,2	11,9	7,8

Джерело: Статистичний щорічник України за 1997 р. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – С. 18 ; Статистичний щорічник за 2001 р. – К. : Техніка, 2002. – С. 34 ; Статистичний щорічник за 2008 р. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2009. – С. 31–33 ; Сільське господарство України за 1999 р. : стат. зб. – К., 2000. – С. 24 ; Сільське господарство України у 2008 р. : стат. зб. – К., 2009. – С. 37–38.

Визнаючи обмеженість потенціалу господарств населення щодо подальшого економічного зростання, важливо враховувати переваги малого агрогосподарювання для забезпечення сталого розвитку. По-перше, воно має вагомий потенціал виживання, є економічно поміркованим (максимізація прибутку – не самоціль) і досить ефективним, насамперед за рахунок економного використання природно-ресурсного потенціалу. По-друге, соціальна спрямованість такого господарювання вагоміша. По-третє, малі господарства краще "вписуються" в екосистеми, вони менш екологодеструктивні.

Великі і малі господарства не є конкурентами, оскільки перші спеціалізуються на інтенсивних культурах (зернових, цукрових буряках, соняшнику), другі – переважно на трудомістких (овочах, картоплі, плодах та ягодах). Сільгоспідприємства залишатимуться вузько-спеціалізованими на виробництві інтенсивних комерційних культур, у тому числі з орієнтацією на зовнішній ринок, а внутрішній ринок у широкому спектрі трудомістких продуктів і в подальшому забезпечуватимуть господарства населення.

На нашу думку, за ринкових умов раціональною є трьохсекторна модель сільського господарства, яка забезпечує сталість аграрного розвитку: перший сектор – фермерське господарство сімейного типу; другий – сільськогосподарське підприємство з використанням найманої праці; третій сектор – соціальне сільське господарство, в якому сільськогосподарська діяльність зорієнтована переважно на задоволення потреб сім'ї у продовольстві.

Спостерігається істотна деформація структури виробництва валової продукції сільського господарства за видовим складом: якщо у 1990 р. частки продукції рослинництва і тваринництва становили 46 і 54%, то у 2000 р. ситуація змінилася на користь рослинництва через нерентабельність тваринництва – 58 і 42, у 2008 р. – 62 і 38%. За такого стану сформовані раніше агрокомплекси вже практично зруйновано. Спостерігається згорання тваринництва навіть у господарствах населення. Тому ця галузь сільського господарства має стати предметом особливої державної турботи з метою забезпечення потреби населення у якісних тваринницьких продуктах вітчизняного виробництва.

У розвитку рослинництва нині переважають інтереси капіталу господарюючих суб'єктів за майже повного ігнорування екологічних аспектів. Орендарі, порушуючи вимоги плодозміни, раціональної структури посівів, з року в рік вирощують найбільш прибуткової культури – пшеницю, ячмінь, соняшник і ріпак. Ці комерційні культури займали 80–90% у структурі посівів сільгоспідприємств під урожай 2008 р. у третині регіонів (рис. 3.17). Частка надто виснажуючого ґрунту соняшнику в структурі загальної посівної площі досягла 16%, а в спеціалізованих на цій культурі підприємствах – понад третини, тоді як раціональною є норма на рівні 10%. У Харківській, Херсонській, Кіровоградській, Миколаївській областях частка цієї прибуткової культури становить 20–28% та ще вища вона у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Запорізькій областях – 32–36%.

Це призводить до масштабної деградації сільгоспугідь; за правового неунормування ситуації багаті українські чорноземи швидко перетворюються в безплідну субстанцію, створюючи загрозу ресурсо-екологічній безпеці подальшого розвитку аграрної сфери.

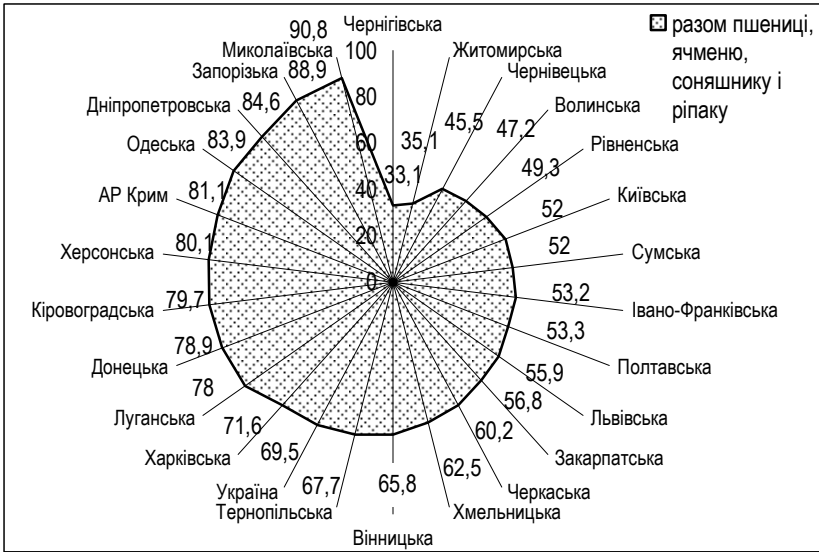

Рис. 3.17. Частка комерційно привабливих культур у структурі посівів сільськогосподарських підприємств за регіонами, 2008 р., %

Джерело: побудовано автором за даними: Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2008 року : стат. бюл. / Держкомстат України. – К., 2009. – С. 34, 36, 41, 43–44.

Людський потенціал агросфери як важливу складову сталого розвитку доцільно проаналізувати насамперед за обсягом і структурою зайнятості, освітою. Рівень зайнятості у сільському господарстві, мисливстві і лісовому господарстві, рибництві в Україні залишається високим – 16% порівняно з приблизно 4% у ЄС. І ця сфера залишається основним місцем прикладання праці в селі. У трансформаційний період відбувалася певна адаптація зайнятості за відсутності цілеспрямованої реструктуризації надлишкового аграрного трудового потенціалу, перерозподілу його в інші сфери.

Сформувалася дещо спотворена соціально-економічна (за формами господарювання) структура зайнятості: з одного боку, відносно невелика і така, що постійно зменшується, чисельність найманих працівників, а з іншого – завищена кількість осіб, зайнятих (часто вимушено) недостатньо продуктивною працею в особистих селянських господарствах (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Динаміка зайнятості в аграрному секторі України, 1990–2008 рр.

Показник	1990	1995	2000	2005	2007	2008
Зайнято населення у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, тис. осіб	4959,8	5257,5	4334,1	3986,3	3468,1	3300,1
% (1990 р. = 100)	100,0	106,0	87,4	80,4	69,9	66,5
Кількість найманих працівників, тис. осіб	4281,4	3514,0	2752,8	1418,1	1104,2	987,3
%	100,0	82,1	64,3	33,1	25,8	23,1
Зайнято у господарствах населення, тис. осіб	678,4	1743,5	1581,3	2568,2	2363,9	2312,8*
%	100,0	257,0	233,1	378,6	348,4	340,9

Примітка: * розраховано автором.

Джерело: Статистичний щорічник України за 2008 р. – К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2009. – С. 364.

В особисті селянські господарства без достатніх економічних підстав механічно перемістилися більше 2/3 зайнятих у аграрному секторі. Очевидна ірраціональність обліковування досить великого обсягу зайнятості в цій категорії господарств зумовлена балансуванням між зайнятістю і відкритим безробіттям.

Земля була і залишається засобом існування й розвитку селян, гарантування продовольчої безпеки їхніх родин і місцем прикладання праці. Здавалося б, внаслідок земельної реформи доступ до землі для них покращився: у приватній власності у 2008 р. знаходилося 73, а в державній – 27% сільгоспугідь; розподіл ріллі становив відповідно 82 і 18%. Структурний розподіл сільгоспугідь у державі в основному сформувався, і подальший рух відбуватиметься за рахунок оренди і купівлі землі. Однак, якщо оренда не обмежує доступу громадян до землі і хоча б потенційних можливостей одержання доходів від неї, у тому числі підвищених внаслідок комерціалізації сільського господарства, то продаж землі громадянами позбавляє їх цих можливостей.

У багатьох країнах обмежується ринковий обіг землі та надаються переваги здаванню землевласниками землі в оренду. В Україні є загроза і відбуваються реальні тіньові процеси концентрації сільгоспземель за допомогою її купівлі в селян, багато з яких доведені до крайньої скрути і свої земельні паї змушені продавати через необхідність сплати грошей за навчання дітей, лікування тощо.

Протягом останніх чотирьох років навіть за мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення їх продано більше 5 млн га (за даними консалтингової групи DLL Top Consulting)⁷. При цьому агрофірми-покупці не беруть на себе зобов'язань щодо найму на роботу селян, які продали їм свої земельні паї, адже спеціалізуються на комерційних інтенсивних культурах, що вимагають періодичного індустріального обробітку з допомогою динамічних бригад найманих працівників.

Якщо порівняти розподіл зайнятості за категоріями господарств – у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення (32 і 68%), із розподілом сільськогосподарських угідь між ними (у власності і користуванні 57 і 43%), то очевидно: за концентрації землі в сільськогосподарських підприємствах, які ведуть досить інтенсивне господарювання, можливості зайнятості селян обмежуватимуться (рис. 3.18).

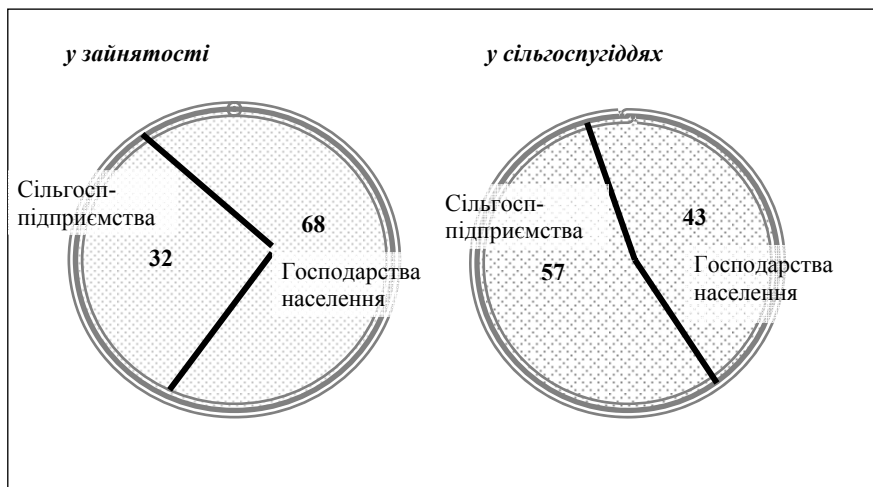

Рис. 3.18. Частки різних категорій господарств у зайнятості і сільгоспугіддях, %

Джерело: побудовано автором за офіційними статистичними даними.

⁷ Умный обход [Електронний ресурс]. – Доступний з: <www.creditdeposit.com.ua/pressrelizi/DDL-Top-Consulting--Umnii-obhod>.

Для захисту селян від загрози залишитися без землі як місця прикладання праці й засобу існування необхідна національна політика і відповідна правова структура. Державі слід формувати фонд стратегічних категорій земель, зокрема природоохоронного призначення, а також соціального резерву. З метою забезпечення ефективної зайнятості в галузі та диверсифікації діяльності сільгоспвиробників доцільно стимулювати відповідними заходами переорієнтування частини господарюючих суб'єктів на виробництво екологічно чистої продукції, вирощування лікарських рослин, грибів, екзотичних тварин, культур для несільськогосподарського використання, зайнятість лісівництвом, продукування важливих суспільних благ і послуг із підтримання ландшафтного, рекреаційного, туристичного, культурно-історичного та природно-заповідного потенціалу сільських територій, розвиток агротуризму й підсобних промислів, розширення участі у ланцюгу доведення продовольства до споживачів. Важливо створювати сприятливі умови для диверсифікації зайнятості несільськогосподарськими видами діяльності.

Третя структурна складова сталого розвитку аграрної сфери – агроландшафти в Україні антропогенно переобтяжені, а отже, екологічно нестійкі, не саморегулюючі, продукційна функція переважає на шкоду середовищестроюючої, і, як наслідок, відчутно розбалансовані базові елементи територіальних соціально-природних комплексів. За науково обґрунтованою рекомендацією до активного сільськогосподарського обробітку слід залучати 1/3 території. У більшості країн з розвиненим аграрним сектором цей важливий принцип використання землі, формування сприятливих агроландшафтів дотримується. В Україні ж рівень сільськогосподарської освоєності території досягає 69% (тоді як у світі 37%, або в 1,9 раза менше), а розораності – 54% (у світі – відповідно 11%, або в 4,9 раза менше) (табл. 3.25).

Аграрна сфера справляє значний екологодеструктивний вплив на переважну частину території, яка є середовищем проживання сільського населення. Така природноресурсомістка модель здатна призвести до кризи: ознаки цього вже очевидні – істотна деградація сільгоспземель, нестійкість агроландшафтів, несприятливе навколишнє середовище проживання селян.

Таблиця 3.25

Розподіл і використання земельного фонду в Україні та світі, %

Роки	Сільськогосподарська освоеність території	Розораність територій	Розораність сільгоспугідь	Сінокосів і пасовищ у площі території	Частка лісів
<i>Україна</i>					
2000	68,6	53,9	78,6	13,1	15,8
2003	68,5	53,8	78,5	13,2	15,8
2005	68,4	53,8	78,6	13,2	15,9
2008	69,0	53,8	77,9	13,1	16,0
<i>Весь світ</i>					
2000	36,9	10,4	28,2	25,5	29,7
2003	36,9	10,5	28,4	25,4	29,5
2005	36,9	10,6	28,6	25,3	29,4

Примітка: сільське господарство України у 2008 р. : стат. зб. – К., 2009. – С. 65.

Джерело: Food and Agriculture Organization of the United Nations [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://faostat.fao.org/>>.

Назріла нагальна необхідність раціонально вписувати сільськогосподарську діяльність у межі екосистем із тим, щоб не порушувати якісні параметри їхнього сталого функціонування, формувати сприятливі агроландшафти з відновленням, збереженням і розширенням природного каркасу (лісонасадження, пасовища, сінокоси, буферні зелені зони, водойми, болота, луки тощо) за допомогою відповідних методів економічної діяльності та економічних важелів. Зокрема частку лісів, яких в Україні приблизно 16%, доцільно довести до третини території, як у країнах ЄС. Згідно з Законом України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки", починаючи з 2000 р. передбачено забезпечити консервацію 2339,2 тис. га деградованих і забруднених земель і відвести 575 тис. га під заліснення. Однак механізм проведення консервації цих земель і фінансування не передбачений.

За нинішньої продовольчої кризи у світі слід очікувати подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що призведе до поглиблення екологодеструктивних наслідків через відмову від сівозмін, звуження спеціалізації, збільшення наванта-

ження на пасовища, скорочення природних елементів агроландшафтів, розширення застосування агрохімікатів, посилення концентрації земель. Вкрай необхідним і нагальним є формування дійового організаційно-економічного механізму регулювання функціонування національної аграрної сфери з метою переходу її на засади сталого розвитку.

Формування засад довготривалого розвитку національної агро-сфери на засадах сталості актуалізується за умов глобалізації, а саме розширення глобалізаційного обміну з можливістю експортувати чи імпортувати агропродовольство. Продовольча безпека все-таки залишається національною проблемою, вимагає розв'язання на національному рівні – не доцільно покладатися на світовий агропродовольчий ринок через його нестабільність. Значне зростання світового виробництва продовольства за останні 50 років не розв'язало проблему голоду в світі. Згідно з гіпотезою ФАО, у 1995–2010 рр. середньорічні темпи зростання світового виробництва продовольства становитимуть 1,8%, що відповідає довготривалій тенденції до зниження темпів зростання. У різних моделях глобальний дефіцит пропозиції зернових, необхідний для задоволення платоспроможного попиту, оцінюється від 160 до 300 млн т, ще 400 млн т необхідно для задоволення прихованих потреб бідняків. Розвинені країни концентрують у своїх руках більше 2/3 міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Є ряд наукових підтверджень, що імпорт дестабілізує впливає на агрокомплекси "дефіцитних" країн, тобто країн із продовольчим дефіцитом. Аграрне виробництво в "дефіцитних" країнах, що розвиваються, за оцінками фахівців, у 80-х роках минулого століття перебувало в стані стагнації, а в 90-х – занепаду. Процеси лібералізації сільськогосподарської торгівлі в подальшому можуть болючіше вдарити по цих країнах, оскільки призведуть до здорожчання імпорту у валюті та скорочення продовольчої допомоги з боку розвинених країн. Тому в Декларації Світового саміту з продовольчої безпеки 2009 р. глави держав і урядів, передбачивши заходи щодо посилення міжнародної координації і регулювання забезпечення продовольчої безпеки на основі глобального партнерства, визнали надто важливим схвалення політики і програм сприяння формуванню ефективних національних систем продовольчої безпеки.

Таким чином, стратегія сталого розвитку в частині досягнення продовольчої безпеки має орієнтувати на забезпечення необхідної кількості продовольства за рахунок власного виробництва і лише частково – за рахунок імпорту окремих його видів, підтримання стабільності продовольчого постачання, а також забезпечення фізичного і економічного доступу всіх верств населення до продовольства. У контексті сталого розвитку агросфери України як держави з потенціалом нарощування виробництва агропродовольства і відповідно експортними можливостями важливо відповісти на запитання: чиї доходи зростають при збільшенні обсягів виробництва і експорту? Чи гарантується людині право прогнати себе, що передбачає не лише наявність продуктів харчування, але й забезпечення достатньої купівельної спроможності, щоб їх придбати? Чи узгоджується нарощування обсягів продовольства з охороною агровиробничих ресурсів і навколишнього середовища тощо?

Очевидно, що за несталого суспільного розвитку, макроекономічного середовища важко реалізувати сталий розвиток агросфери. Потрібен загальносистемний перехід на засади сталості всіх сфер життєдіяльності суспільства. Разом із тим, сталість, яка, з одного боку, генетично притаманна аграрній сфері, з іншого – особливо важлива саме для цієї сфери, оскільки задоволення потреб населення в агропродовольстві й здоровому довкіллі є найпершою ціллю й одночасно умовою розвитку.

3.2.2. Сільське господарство та структурні зміни національної економіки

Структурні зміни у сільському господарстві України формують не лише умови подальшого розвитку реального сектора економіки, а й впливають на подальшу модель розвитку держави.

У 1990 р. на сільське господарство припадала п'ята частина валового суспільного продукту і така ж частка у зайнятості населення. За першим показником промисловість перевищувала агросферу втричі, за другим – в 1,5 рази, але інші галузі значно поступалися аграрній. Усього в сфері матеріального виробництва було зайнято майже три чверті працюючих, у невиробничих галузях – одна чверть, тобто до постіндустріального етапу розвитку економіки було ще далеко.

Політичні події початку останньої декади минулого століття, фрагментація єдиного господарського комплексу СРСР, необхідність формування в Україні економіки перехідного типу зумовили тяжку економічну кризу, що не обминула і аграрний сектор.

На "дні" рецесії (1999 р.) виробництво продукції сільського господарства у порівнянні з докризовим рівнем скоротилося більше ніж удвічі, а продукції харчової промисловості (1998 р.) – в 2,5 раза. З початку поточного століття в сільському господарстві спостерігалися високі темпи післякризової відбудови, але і сьогодні галузь виробляє значно менше продукції, ніж 20 років тому.

Згідно з офіційними індексами динаміки фізичного обсягу виробництва галузей національної економіки (табл. 3.26) структурна частка сільського господарства у загальному підсумку не повинна була зменшуватися ані в роки рецесії, ані в період післякризового підйому. Понад те, події останньої кризи продемонстрували неабияку антикризову стійкість агросфери: у 2008 р. загальноекономічний приріст ВВП становив 2,1%, у сільському господарстві – 17,2%, у 2009 р. падіння ВВП країни на 15%, у сільському господарстві ж падіння – 2%.

Таблиця 3.26

Індекси обсягів виробництва за видами економічної діяльності

Галузь	1990 = 100			
	2000	2007	2008	2009
Сільське господарство	53,4	60,9	71,3	70,0
Промисловість	58,0	111,0	107,7	84,1
Будівництво	11,5	19,6	16,5	8,5
Транспорт вантажний	24,3	31,7	31,4	24,3
Транспорт пасажирський	51,9	54,8	55,3	48,4
Всі види економічної діяльності				
– випуск товарів і послуг	52,9	97,7	98,2	81,3
– валовий внутрішній продукт	45,2	80,9	82,6	70,2

Джерело: статистичні збірники "Національні рахунки України" за відповідні роки.

Перехідний період в Україні, на жаль, супроводжується значними темпами інфляції. За час існування купоно-карбованця дефлятор випуску перевищував 50 тис. разів, для гривневого періоду цей

показник досягає вже 5-разової величини. Сільське господарство – немонополізована галузь, ціноутворення якої значною мірою визначає "стеля" платоспроможного попиту, тому аграрний сектор в умовах інтенсивної інфляції у цінових перегонах програє іншим галузям. Між 1990 і 2009 рр. дефлятор випуску в цілому по економіці перевищував відповідний показник у сільському господарстві в 2,4 раза. Через те, якщо в 1990 р. частка сільського господарства у випуску товарів і послуг дорівнювала 18,7%, то у 2009 р. у фактичних цінах вона становила лише 8,3%. Таке значне зменшення структурної частки агросфери суперечить наведеним вище індексам фізичного обсягу виробництва, але відповідає структурним зрушенням у ціноутворенні.

Характерна риса формування української економіки суверенного періоду – розвиток глобалізаційних процесів, зокрема значна активізація зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектора. Хоча агропродовольче виробництво завжди вважалося базовою галуззю України, в радянські часи зовнішньоекономічна активність аграрного сектора була відносно невисокою. За межі України тоді вивозилося близько 10% виробленої продукції сільського господарства і харчової промисловості, при цьому 94% із цього припадало на міжреспубліканський обмін і не слугувало джерелом валютних надходжень.

Кризове скорочення виробництва у 90-х роках минулого століття зменшило й можливості агропродовольчого експорту, але в роки після кризової відбудови експортна орієнтація агропродовольчого виробництва почала впевнено посилюватися (табл. 3.27). Завдяки випередженню темпів зростання експорту над темпами зростання виробництва (головний показник глобалізації), його частка швидко зростає і в 2009 р. перевищила 27%. Зростає питома вага агропродовольчого експорту і в загальному підсумку експорту українських товарів: у 2000 р. – 10,3, у 2009 р. – 24,4%.

Існує думка, що значний експорт продукції сільського господарства і її переробки є ознакою сировинної експортної орієнтації, яка притаманна країнам із низьким рівнем економічного розвитку. Дійсно, для багатьох країн із переважно аграрним населенням, сільське господарство – головне джерело експортного потенціалу.

Правда і те, що на світовому агропродовольчому ринку домінують країни з високотехнологічним АПК. Так, більше 80% світового експорту зерна припадає на розвинені країни. Щорічний зерновий експорт із США сягає 90 млн тонн. До цього слід додати, що сільське господарство виробляє продукцію із значною часткою доданої вартості. Так, у 2009 р. в Україні питома вага валової доданої вартості у випуску продукції переробної промисловості становила 24%, будівництва – 33, сільського господарства – 42%. Таким чином, зростання аграрної складової в експорті України слід розглядати як прогресивну структурну тенденцію.

Таблиця 3.27

Експорт агропродовольчої продукції України

Показник	1990*	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Обсяги виробництва продукції сільського господарства і харчової промисловості (у фактичних цінах), млрд руб./грн	93,5	76,1	169,2	181,5	219,9	289,6	285,8
Експорт продукції сільського господарства і харчової промисловості (за середньорічним офіційним валютним курсом), млрд руб./грн	9,3	5,6	22,8	25,4	33,8	58,9	77,5
Частка експорту в обсягах виробництва, %	9,9	7,4	13,5	14,0	15,4	20,3	27,1

Примітка: * у 1990 р. вивіз включав міжреспубліканський обмін.

Сучасна статистика поділяє всіх сільськогосподарських виробників на дві категорії господарств: сільськогосподарські підприємства (великі і середні господарства товарного напрямку) та господарства населення (дрібні господарства із значною часткою продукції для власного споживання). Структура агровиробництва в розрізі цих двох категорій господарств – важлива характеристика стану аграрної галузі і всієї економіки країни. В часи, коли Україна бідніла і її інвестиційні можливості були вкрай обмежені, нація вижила завдяки ручній праці мільйонів дрібних селянських господарств. Покращання ситуації з фондоозброєністю сільського господарства підвищувало роль великих господарств. Дані табл. 3.28 дають можливість прослідкувати цю структурну закономірність.

**Частка господарств населення у виробництві
сільськогосподарської продукції, %**

Показник	1945	1990	2000	2009
Валова продукція сільського господарства, <i>в тому числі:</i>	69,4	30,6	66,0	55,2
продукція рослинництва	60,7	25,0	59,1	53,7
продукція тваринництва	87,3	35,2	74,8	57,4

Висока питома вага дрібних господарств населення у загальному обсязі сільськогосподарського виробництва фіксується в роки післявоєнної руйнації і роки тяжкої трансформаційної рецесії. Відбудовна тенденція поточного століття підвищує концентрацію сільськогосподарського виробництва, зменшуючи виробничу частку господарств населення. Але це не означає, що цю категорію господарств можна визнати безперспективною.

Підтримка малих форм аграрного виробництва залишається пріоритетним напрямком державної аграрної політики з огляду на таке.

– Навіть, якщо визнати зростання концентрації виробництва прогресивною і бажаною структурною тенденцією для аграрного сектора, участь дрібних господарств населення у продовольчому забезпеченні країни ще довго залишатиметься надзвичайно вагомою.

– Здатність значної частини домогосподарств України до продуктивної аграрної праці – безцінна гарантія продовольчої безпеки і продовольчої незалежності країни, про що свідчить наведений динамічний ряд.

– Малі аграрні господарства – важлива форма забезпечення зайнятості (основної і додаткової) в невеликих населених пунктах, що дозволяє вирішувати проблему збереження необхідної щільності заселення.

– Нарешті аматорське сільське господарство як форма відпочинку і дозвілля заслуговує на всіляку підтримку. Любов до землі додає здоров'я і ушляхетнює людину.

Пропорції у виробництві і споживанні рослинницької і тваринницької продукції – ще одна важлива структурна характеристика рівня розвитку аграрної і загальнонаціональної економік. Ознака бідності країни – змушене вегетаріанство. Душове споживання молока і м'яса в розвинених країнах перевищує відповідні показники країн, що розвиваються, відповідно майже в 5 і в 3 рази⁸.

⁸ Глобальна продовольча безпека. – [О.Г.Білорус, М.В.Зубець, П.Т.Саблук, В.І.Власов] / К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2009. – С. 230.

Проявом цієї закономірності в Україні став занепад тваринницького підкомплексу у роки трансформаційної кризи. Якщо обсяги виробництва продукції рослинництва у 2009 р. уже наблизилися до рівня 1990 р. (93%), то щодо тваринництва цей показник значно менший – 51%. Через це у 1990 р. частка продукції тваринництва у виробництві всієї сільськогосподарської продукції становила 54, а у 2009 р. – 40%.

Головна причина такої тенденції – недостатня купівельна спроможність населення. Існуючі пропорції споживчих цін на продовольчі продукти такі, що 1 тис. ккал у продуктах тваринного походження коштує споживачеві у 8–10 разів дорожче, ніж у продуктах рослинництва. Як наслідок такої ситуації, середньодушкове споживання хлібопродуктів, картоплі, цукру, олії перевищує рекомендовані медиками норми харчування, а продуктів тваринництва ми значною мірою недоїдаємо⁹. Отже, структура харчового раціону – важливий узагальнюючий показник рівня добробуту населення.

На шляху сільськогосподарської продукції "від лану до столу", крім хлібороба та їдця діють й інші суб'єкти продовольчого ринку. Наприклад, в ланцюжку "зерно – елеватор – млин – пекарня – оптова торгівля – роздрібна торгівля – ресторанне господарство" немає зайвих ланок. Понад те, поглиблення поділу праці збільшує кількість суб'єктів ринку: наразі на одному полі орати і жати можуть різні спеціалізовані фірми. Тому важливою для агросфери структурною характеристикою є частка агровиробника у кінцевій ціні продовольчого споживання.

Існує світовий досвід відповідної статистики (табл. 3.29). За даними США, частка фермерської ціни у роздрібній ціні продовольства становить близько однієї п'ятої і має тенденцію до зниження.

Українська офіційна статистика, на жаль, таких розрахунків не проводить, але на базі наявної інформації рівень показника, який нас цікавить, можна обчислити принаймні у першому наближенні. Логіка і схема розрахунку така:

- Згідно з даними статистики сімейних бюджетів, у 2009 р. на душу населення витрати на продовольчі потреби за рік становили: сукупні – 6857 грн, грошові – 5969 грн. При середньорічній чисель-

⁹ Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдаван Л.В. та ін.]; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – С. 17.

ності населення 46 млн осіб витрати на продовольство в цілому по країні оцінюються: сукупні – 316 млрд грн, грошові – 275 млрд грн. Отже, остання цифра – місткість внутрішнього продовольчого ринку за реальними споживчими цінами, різниця між двома оцінками – 41 млрд грн – натуральний сегмент продовольчого споживання, що оцінюється умовно за ринковими цінами.

- Випуск продукції сільського господарства у 2009 р. у поточних цінах дорівнював 154 млрд грн, проміжне споживання – 90 млрд грн. У структурі матеріальних витрат сільськогосподарських підприємств продукція сільського господарства (насіння, корми тощо) займає 40%. Отже, можна вважати, що сільськогосподарська продукція, використана на виробничі цілі, оцінюється у 36 млрд грн (90 млрд грн * 0,4).

- Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією у 2009 р. дорівнювало 4,6 млрд дол. США, або, за офіційним середньорічним курсом гривні, 36 млрд грн.

Таблиця 3.29

Частка фермерської ціни у роздрібних цінах на продовольчі товари у США, %

Показник	1996	2006
Хліб і хлібопродукти	9	6
Фрукти й овочі свіжі	20	18
Фрукти й овочі перероблені	20	17
Жири та олія	20	16
Молочні продукти	36	27
М'ясо червоне	36	31
Птиця	44	38
По всіх продовольчих товарах	25	21

Джерело: Agricultural statistics 2008 / U.S. Department of agriculture. – 2009. – Tab. 9–34.

Таким чином, за реалізовану на внутрішньому і зовнішньому ринках продукцію сільськогосподарські виробники у 2009 р. отримали 77 млрд грн (154 – 41 – 36). Загальна виручка від продажу агропродовольчої продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках становила 311 млрд грн (275 + 36). Звідси частка ціни агровиробників у кінцевих цінах продовольчого ринку дорівнює в Україні 24,8% – не нижче від світового рівня цього показника.

Питома вага цін, що отримують сільськогосподарські товаровиробники, у роздрібних цінах на продовольство – виключно важливий структурний показник для аграрної економіки. Назвемо його

"фермерською часткою" і розглянемо детальніше. Офіційна статистика розраховує індекси цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами і індекси споживчих цін на продовольчі товари. Співвідносна динаміка цих індексів дає уявлення про динаміку "фермерської частки".

Для економіки перехідного типу характерні високі темпи інфляційного процесу, динаміка якого в Україні розгорталася таким чином, що зростання цін продовольчого споживання за темпами випереджало рух цін аграрних виробників. Так, за період існування купону-карбованця (1992–1996 рр.) зростання цін агровиробників становило 70% від зростання роздрібних цін на продовольство, а за гривневий період (1997–2009 рр.) відповідно – 85%, що означає постійне зменшення "фермерської частки". Це змусило задуматися про зайву кількість посередників, які привласнюють доходи сільськогосподарських виробників. Ця точка зору має певні підстави, оскільки в Україні ще не набула належного розвитку система кооперативних і корпоративних об'єднань агровиробників, яка займається післяфермерськими стадіями продовольчого ринку.

Водночас відсоток "фермерської частки" визначається не тільки по-стадійним поділом праці – на неї суттєво впливають методи державної політики регулювання продовольчого ринку. В радянські часи підвищення роздрібних цін на продовольство стримувалося їхнім потужним бюджетним дотуванням, а державні закупівельні ціни для сільськогосподарських виробників швидко зростали, зокрема за рахунок цінової надбавки для збиткових і малорентабельних господарств. Тож між 1980 і 1990 рр. споживчі ціни на продовольчі товари збільшилися на 19%, а ціни агровиробників – майже удвічі (на 98%). Такі методи цінового регулювання збільшували "фермерську частку".

Сьогодні споживчі продовольчі ціни не дотуються, а бюджетна підтримка сільськогосподарських виробників вагомою часткою спрямовується у нецінові канали, через що рівень операційної рентабельності сільськогосподарських підприємств значно перевищує цінову рентабельність. Така бюджетна політика зменшує "фермерську частку".

Зниження частки виробників у кінцевій ціні продовольчого споживання зумовлює також швидке зростання податкової складової роздрібних цін. За період 2000–2009 рр. фізичний обсяг роздрібногo товарообороту продовольчих товарів в Україні зріс у 2,6 раза,

а доходи бюджету від непрямого оподаткування (ПДВ, акциз, мито) збільшилися у 8,6 раза.

У майбутньому слід очікувати зменшення "фермерської частки" через поширення послуг ресторанного господарства, де на придбання продовольчих продуктів витрачається приблизно половина вартості замовлення. В 2000 р. витрати населення за позицією "харчування поза місцем проживання" становили 1,35% (у вищому десятилі – 3,0%) продовольчих витрат, у 2009 р. відповідно – 3,60 (9,80)%. Для порівняння: в США витрати населення на харчування поза місцем проживання становить 44% загального підсумку витрат продовольчого призначення¹⁰.

Визнаний індикатор рівня розвитку країни – питома вага продовольчих витрат у сімейних бюджетах населення. Бідними вважаються країни, де цей структурний показник перевищує 60%, багатими – де він нижчий за 20%. Наприклад, у США витрати на продовольчі цілі складають 13,9% всіх витрат сімейного бюджету, в тому числі витрати на харчування (без алкогольних і тютюнових виробів) – 12,4%, із них на придбання харчових продуктів – 7,0%, послуги ресторанного господарства – 5,4%¹¹.

Продовольча частка сімейних бюджетів в Україні – красномовне структурне свідчення як кризового занепаду, так і післякризового одужання. У 1990 р. середня сім'я витрачала на харчові продукти 33% свого сукупного доходу, що дозволяло забезпечити 3,6 тис. ккал добового душевого харчування. На "дні" рецесії (1999 р.) обсяги душевого споживання харчових продуктів зменшилися (у співставних цінах) на 40%, а частка продовольчих витрат у сімейному бюджеті піднялася до 65%, тобто купівельна спроможність 1% сімейного бюджету скоротилася більш ніж утричі. З початку 2000-х років стан справ почав змінюватись на краще. Душеве споживання у 2009 р. порівняно з 1999 р. зросло на 30%, а частка витрат на харчування у сімейному бюджеті тепер становить 53%. Все ж таки купівельна спроможність 1% сімейного бюджету щодо продуктів харчування поки що вдвічі менша від рівня 1990 р.

До структурних показників глобального макроекономічного значення відносяться частки сільського і аграрного населення у загальній чисельності населення і зайнятості. Сьогодні питома вага сільського населення в Україні дорівнює 31,7% із значним коливанням цієї вели-

¹⁰ Statistical Abstract of United States. – 2010. – Table 670.

¹¹ Там само.

чини за регіонами: від 10 у Донецькій області до 63% у Закарпатті. Оцінку такому стану може дати огляд світових тенденцій (табл. 3.30).

Таблиця 3.30

**Частка сільського і аграрного населення
у його загальній чисельності, %**

Країна	Сільське населення		Аграрне населення*	
	1994–1996	2006	1994–1996	2006
Весь світ	55,3	51,0	44,2	39,7
Україна	33,1	32,2	18,7	13,1
Російська Федерація	26,6	27,1	12,0	8,9
Білорусь	32,1	27,4	16,1	10,4
Разом країни Прибалтики (Естонія, Латвія, Литва)	31,7	32,4	15,6	10,8
Разом країни Закавказзя (Вірменія, Грузія, Азербайджан)	44,4	45,8	24,1	19,5
Разом країни Середньої Азії (Казах- стан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан)	57,0	58,3	29,1	23,2
Разом країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія)	38,2	38,0	16,9	11,7
Разом Китай та Індія	70,5	64,2	63,2	57,4
США	22,7	18,9	2,6	1,8
Разом країни "сімки" (США, Канада, Японія, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія)	25,6	23,2	3,6	2,2

Примітка: * в аграрне населення включаються зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві.

Джерело: FAO Statistical Yearbook 2007–2008, Table A-1, A-2.

Історичні і національні особливості різних країн і регіонів світу створюють різнобарвну мозаїку рівня і динаміки процесу урбанізації, але узагальнення наведеної інформації неминуче підштовхує до таких висновків.

1. Наразі половина людства – сільські жителі, а селянство – домінуюча соціально-професійна група земної кулі.

2. Світові темпи урбанізації значні. З 2009 р. чисельність міського населення світу почала перевищувати чисельність сільського населення.

3. Для країн із високим рівнем економічного розвитку характерна відносно мала частка сільського населення, а за питомою вагою аграрної зайнятості вони разюче (більше ніж у десять разів) відрізняються від країн, що розвиваються. Отже, необхідно визнати, що високий рівень урбанізації є ознакою економічного успіху. Одночасно заслуговує наслідування досвід розвинених країн щодо політики збереження і розвитку сільських поселень.

В Україні процес абсолютного і відносного зменшення сільсько-го населення почався ще в 20-х роках минулого століття. Але до 1979 р. цей процес відбувався тільки за рахунок урбанізації, тобто міграції сільських мешканців у міста. З 1979 р. у сільській місцевості України почав діяти фактор депопуляції. Все ж таки до кінця радянського періоду основним чинником зменшення сільського населення залишалася міграція (табл. 3.31).

Таблиця 3.31

Складові приросту (зменшення) чисельності наявного населення України, тис. осіб

Показник	1979–1990			1991–2008		
	Все населення	в тому числі		Все населення	в тому числі	
		міське	сільське		міське	сільське
Загальний приріст (зменшення)	+2192	+4603	-2411	-5801	-3498	-2303
– природний приріст (зменшення)	+1914	+2157	-243	-5123	-2672	-2451
– міграційний приріст (зменшення)	+278	+2240	-1962	-678	-782	+104
– адміністративно-територіальні перетворення	х	+206	-206	х	-44	+44

Джерело: Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – К., 2007. – С. 15.

Період української державності та ринкових трансформацій вніс принципові зміни в структурно-демографічні параметри. Депопуляція охопила все населення України і стала головною причиною зменшення чисельності як міського, так і сільського населення. Процес урбанізації припинився: село отримало міграційний плюс.

Слід сказати, що припинення урбанізації людських поселень спостерігається у більшості країн пострадянського простору і Центральної Європи. Але це явище зумовлене не розквітом сільських територій, а є наслідком труднощів перехідної економіки, які тим не менше не завадили тенденції до скорочення частки аграрної зайнятості (табл. 3.30).

Не заперечуючи необхідність розвитку сільських територій і потужної державної підтримки цього пріоритетного напрямку соціально-економічної політики, одночасно слід чітко сформулювати питання щодо урбанізації та її бажаної динаміки.

Якщо майбутнє України буде благополучним і вдасться сформувати економіку наздоганяючого типу, її макроекономічні показники поступово наблизатимуться до відповідних показників розвинених країн, як дороговказ для розвитку національної економіки. Тому успішний сільський розвиток означає не фіксацію, а оптимізацію часток сільського населення і аграрної зайнятості. Стратегічна мета такого розвитку – вирівнювання стандартів рівня і якості життя у місті і селі.

Реалізація цієї задачі вимагає широкомасштабних інвестицій у виробничу сферу села, але, на жаль, структурні зміни в інвестиційному процесі пострадянського періоду відбувалися не на користь агросфери. У 1990 р. капітальні вкладення у сільське господарство дорівнювали 21,7% всіх народногосподарських інвестицій. Цей структурний показник перевищував відповідну частку аграрної зайнятості, що означало зростання фондоозброєності сільськогосподарської праці темпами вище середніх. У 2008 р. частка сільськогосподарських інвестицій у їхньому загальнонаціональному обсязі становила 7,2%, що понад удвічі менше від частки аграрної зайнятості. Сумні наслідки такої тенденції ілюструють дані табл. 3.32. Якщо в цілому по національній економіці фондооснащеність одного робочого місця сягає 150 тис. грн, у сільському господарстві вона у п'ять разів менша.

Таблиця 3.32

Динаміка фондоозброєності сільськогосподарської праці в Україні

Показник	1960	1970	1980	1990	2000	2008
Питома вага зайнятих у сільському господарстві в загальній зайнятості у національній економіці, %	46,7	30,6	22,9	20,1	23,2	15,8
Частка основних фондів сільського господарства у загальній вартості основних фондів національної економіки, %	15,6	14,0	15,8	16,3	11,8	3,0
Фондоозброєність сільськогосподарської праці у відсотках до середньої фондоозброєності у національній економіці, %	33,4	45,8	67,0	81,1	50,9	19,0

Джерело: статистичні збірники "Народне господарство УРСР у 1985 р.". – К., 1986. – С. 22, 240 ; "Народне господарство УРСР у 1990 р.". – К., 1991. – С. 50, 243 ; "Основні засоби України у 2008 році". – К., 2009.

Ще менш втішні показники щодо іноземних інвестицій, де частка сільського господарства досягає лише 2,2%. Усе це – незаперечний

доказ необхідності принципового реформування існуючого механізму забезпечення інвестиційної привабливості галузі, зокрема створення розвинутого ринку земельної іпотеки.

Сприятлива передумова розвитку цього потужного джерела аграрних інвестицій – принципові структурні зрушення у формах земельної власності. Завдяки ринковим перетворенням пострадянського періоду на зміну єдиній державній формі власності на земельні ресурси прийшли три її рівноправних різновиди: державна, комунальна, приватна. Сьогодні 73% сільськогосподарських угідь і 82% ріллі знаходяться у приватній власності. Поступово розвиваються ринкові форми реалізації права приватної земельної власності. Цілеспрямоване формування та удосконалення правових, економічних, соціальних, екологічних елементів системи ринкового землеволодіння та землекористування за взірцями розвинених країн – важлива складова наздоганяючої економіки.

Викладене дозволяє зробити такі узагальнення і висновки щодо місця і ролі сільського господарства в структурних змінах національної економіки.

1. Для розвитку сільського господарства суверенного періоду характерне посилення глобалізаційних процесів, зокрема активізація зовнішньоекономічної діяльності агропродовольчого комплексу. По-перше, зростає частка експорту у виробництві продукції сільського господарства і харчової промисловості: в 1990 р. – 9,9, у 2009 р. – 27,1%. По-друге, підвищується питома вага агропродовольчого експорту в загальному експорті українських товарів: у 1990 р. – 19,3, у 2009 р. – 24,4%.

2. Важливою структурною характеристикою присутності сільського господарства на продовольчому ринку є частка ціни, що отримують аграрні виробники, у кінцевій ціні споживання. Сьогодні вона дорівнює 25%, що не нижче від світового рівня. Надалі ця частка зменшуватиметься, що у процесі розподілу праці є прогресивною тенденцією.

3. До структурних показників глобального макроекономічного значення відносяться частки сільського і аграрного населення у загальній чисельності населення і зайнятості. Огляд світового стану свідчить, що для країн із високим рівнем економічного розвитку характерна відносно мала частка сільського населення і сільськогосподарської зайнятості. Тому для України успішний сільський розвиток означає не фіксацію, а оптимізацію часток сільського населення і аграрної зайнятості.

3.3. Промисловість у структурі реального сектора

3.3.1. Динамічні та структурні характеристики промисловості України

Структурні особливості і перспективи національної промисловості (у видовому, технологічному, відтворювальному, продуктовому та інших аспектах) нині набувають пріоритетного значення і нового звучання у контексті розв'язання стратегічно значущих для економіки проблем – підвищення конкурентоспроможності і здійснення паритетної економічної інтеграції. Вплив структурних чинників на перебіг реалізації нових моделей і векторів розвитку національної економіки стає усе відчутнішим. Недостатнє їхнє врахування зумовлює формування загроз національній безпеці у сфері виробництва і технологій, перешкоджає соціально-економічному розвитку, інтеграції у глобальний економічний простір.

Падіння обсягів промислового виробництва, яке тривало майже десять років, припинилося лише у 1999 р. Протягом наступних десяти років промислове виробництво в Україні постійно зростало. У 2006 р. згідно з даними офіційної статистики індекс промислового виробництва досяг і навіть на 1% перевищив рівень 1990 р., а у 2007 р. збільшився проти попереднього року ще на 10,2% і становив уже 111% до 1990 р. Однак у середині 2010 р. індекси промислового виробництва України за 2007–2008 рр., як сказано в коментарях до них, були перераховані за новою міжнародною методологією і стали нижчими, ніж попередні. Найбільшою мірою перерахунки стосувалися секцій легкої промисловості та машинобудування. Проте індекси за попередні роки, тобто за 2006 р. і раніше, залишаються розраховані за стару методологією.

У 2008 р., з кінця якого почалася економічна криза, промислове виробництво в Україні скоротилося проти попереднього року на 3,1% за старою методикою та на 5,2% – за новою. А у 2009 р. воно зменшилося проти попереднього року на 21,9%. І, згідно з існуючими індексами, у 2006–2008 рр. обсяги промислового виробництва в Україні дещо перевищували обсяги виробництва у 1990 р., а вже у 2009 р. становили лише 80,2% до 1990 р. (до перерахунків – 89%) (табл. 3.33).

Таблиця 3.33

Індекси обсягу промислової продукції за 2000–2009 рр.

Вид діяльності	2000	2005	2006	2007	2008	2009
ПРОМИСЛОВІСТЬ	100,0	164,1	174,3	187,5	177,7	138,8
<i>Довідково: 1990 = 100%</i>	57,8	94,8	100,7	108,4	102,7	80,2
Добувна	100,0	121,2	128,2	131,6	125,9	112,6
енергетичні матеріали	100,0	113,1	116,8	113,8	114,1	107,6
неенергетичні матеріали	100,0	133,8	146,5	160,6	144,7	119,8
Переробна	100,0	178,0	189,2	207,9	195,5	143,7
харчові продукти, напої, тютюнові вироби	100,0	196,5	216,1	232,4	227,5	213,8
легка	100,0	135,5	132,9	129,5	115,7	85,9
текстильна, швейна, хутряна	100,0	139,6	132,9	128,9	113,7	81,9
шкіряна, взуттєва	100,0	120,0	132,4	131,6	126,0	106,0
деревобробна, крім виробницт- ва меблів	100,0	292,9	333,6	375,0	366,0	276,7
целюлозно-паперова, видавнича діяльність	100,0	228,4	251,9	281,1	281,4	228,8
коксова та нафтопереробна	100,0	188,4	165,6	169,1	146,4	141,4
хімічна і нафтохімічна	100,0	172,8	178,3	193,3	176,7	136,0
хімічна	100,0	161,6	163,1	176,8	161,6	124,4
гумова та пластмасова	100,0	227,9	253,2	289,9	287,3	219,2
неметалеві вироби з мінеральної сировини	100,0	188,6	212,7	238,1	231,4	142,3
металургія і готові металеві вироби	100,0	137,5	149,7	160,2	140,5	103,0
машинобудування	100,0	246,1	275,1	327,4	328,4	180,9
виробництво машин та устатку- вання	100,0	192,9	198,5	204,4	200,8	125,3
електротехнічне, електронне, оптичне устаткування	100,0	201,2	222,7	287,5	268,0	192,4
транспортні засоби та устатку- вання	100,0	359,0	427,6	555,8	587,5	247,3
Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	100,0	110,5	117,9	120,6	118,4	105,3

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

За останні дев'ять років (табл. 3.33) обсяги промислового виробництва, до 2006 р. обчислені за старою, а з 2007 р. за новою методологією, досягли найбільшого рівня у 2007 р. (187,5% до 2000 р.), у 2009 р. раніше досягнутий рівень впав до 138,8%.

Якщо порівнювати індекси за період 2000–2008 рр., найменше зростання було зафіксовано в секції добувної промисловості (125,9%, особливо у видобуванні енергетичних матеріалів – 114,1%), та у легкій промисловості (115,7%). Індекси нижче середньопромислових показників мали також металургія і виробництво готових металевих виробів (140,5%), коксова і нафтопереробна (146,4) та хімічна (161,6%) промисловість. Значно відставали у розвитку виробництво і розподіл електроенергії, газу та води (118,4%).

В інших видах діяльності індекси виробництва перевищували середньопромислові показники. Найбільш динамічно зростало машинобудування: у цілому – більш ніж утричі (328,4%), а виробництво транспортних засобів та устаткування зросло до 587,5%. Високі темпи розвитку мали також деревообробна – 366,0% та целюлозно-паперова промисловість і видавнича діяльність (281,4%) та гумова і пластмасова промисловість (287,3%). Але до цих показників за 2001–2006 рр. треба ставитися з обережністю, оскільки ще раз необхідно наголосити, що вони визначалися за старою радянською методологією, яка суттєво завищувала промислові індекси.

Структурні зміни в обсягах реалізованої продукції, які представлені в таблиці (табл. 3.34), показують, що впродовж 2001–2009 рр. частка секцій С (добувна промисловість) та секції Е (виробництво та розподілення електроенергії, газу та води) мали тенденцію до зменшення, а секції D (переробна промисловість) – збільшувалася.

У структурі переробної промисловості основну частку реалізованої продукції створюють лише три галузі: металургія та готові металопродукти (розділи 27 та 28 за КВЕД) – 19,5% у 2009 р., харчової та тютюнової (розділи 15 та 16) – 18,6 і машинобудування (розділи 29–35) – 11,1%. Разом обсяг реалізованої продукції цих груп у 2009 р. становив 49,2% (у 2001 р. – 44,8%).

Однак наведені дані засвідчують, що машинобудівні види промислової діяльності значно втратили провідні позиції у структурі промислового виробництва, і у 2009 р. поступилися не тільки металургії, яка стала промисловим лідером, а і харчовій та тютюнової промисловості. Одним із вагомих факторів зменшення частки машинобудування є значне зниження випуску військової продукції.

Крім того, більшість видів вітчизняних машин та устаткування якісно поступаються аналогам провідних зарубіжних виробників. Друга група галузей, окрім машинобудування, яка практично зникає – це легка промисловість. У 1990 р. на неї припадало 10,8%, у 1995 р. – уже лише 2,8%, а у 2009 р. – тільки 0,9%. Частка легкої промисловості в останні роки зменшується і в структурі промисловості країн Заходу, але не в таких пропорціях, як в Україні.

Таблиця 3.34

Структура обсягів реалізованої промислової продукції, %

Секція та розділ промисловості	2001	2005	2008	2009
<i>Довідково: обсяги реалізованої продукції, млн грн</i>	210843	468563	917035	806551
ПРОМИСЛОВІСТЬ	100,0	100,0	100,0	100,0
Секція С. Добувна	9,7	8,3	9,3	8,3
паливно-енергетичні копалини	6,5	4,6	4,6	4,5
інші корисні копалини	3,2	3,7	4,7	3,8
Секція Д. Переробна	65,5	75,8	72,9	69,4
харчова і тютюнова	16,6	16,3	15,2	19,8
легка	1,4	1,1	0,9	0,9
текстильна, одяг, хутра	1,0	0,8	0,6	0,6
шкіряна, взуттєва	0,4	0,3	0,3	0,3
оброблення деревини, вироби з неї, крім меблів	0,7	0,8	0,7	0,8
целюлозно-паперова та видавництва	2,4	2,5	2,2	2,7
коксова, нафтопереробна	4,9	9,4	7,2	6,7
хімічна і нафтохімічна	6,0	6,4	6,1	6,0
хімічна	4,7	4,7	4,4	4,1
гумова і пластмасова	1,3	1,7	1,7	1,9
інша неметалева мінеральна продукція	2,7	2,9	3,8	3,0
металургія і готові металовироби	18,0	22,1	22,0	17,6
машинобудування	10,2	12,7	13,3	10,6
виробництво машин та устаткування	4,8	4,4	4,1	4,2
електричне, електронне та оптичне машинобудування	2,7	2,9	2,8	3,0
транспортне машинобудування	2,7	5,4	6,4	3,4
інші виробництва	2,6	1,6	1,5	1,3
Секція Е. Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	24,8	15,9	17,8	22,3

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Аналізуючи напрями і динаміку змін найважливіших структурних пропорцій промисловості упродовж років становлення національного господарства ринкового зразка, можна стверджувати, що структурні диспропорції не тільки не подолані, але й окремі з них досягли критичного рівня, що стосується насамперед агрегованої і видової структури промислового виробництва (табл. 3.35 та табл. 3.36).

Таблиця 3.35

**Структура промислового виробництва України
за видами діяльності у 2000–2009рр.,
% до підсумку, у діючих цінах відповідного року**

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Промисловість – усього,	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
у тому числі:										
Добувна промисловість	12,0	9,7	8,5	7,7	7,3	8,3	8,2	7,9	9,3	8,3
Переробна промисловість	72,8	65,5	67,7	71,9	76,4	75,8	73,5	73,9	72,9	69,4
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,1	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8	22,3

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Критичними можна вважати показники питомої ваги таких видів промислової діяльності, як машинобудування (11–14%), легка промисловість (вже менше 1%), добування паливно-енергетичних копалин (скорочення частки з 8 до 4,5–4,8%). Стабільно висока вага металургії (близько чверті промислового обсягу), зростання удвічі частки виробництва коксу та продуктів нафтоперероблення як галузей переважно первинних переділів віддзеркалюють загрозливі тенденції поглиблення моноспеціалізації національної промисловості на низькотехнологічних ресурсомістких виробництвах. Фактична втрата легкої промисловості – галузі, яка виконує важливі функції у забезпеченні підвищення життєвого рівня населення та якості відтворення людського потенціалу, швидкого повернення грошових потоків у сферу виробництва та їхнього обігу на внутрішньому ринку, суттєво погіршує економічне підґрунтя для розв'язання завдань соціального розвитку.

Таблиця 3.36

**Структура промислового виробництва України
за видами діяльності у 2000–2009 рр.,**

% до загального обсягу у фактичних цінах відповідного року

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Промисловість	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Добувна промисловість	12,0	9,7	8,5	7,7	7,3	8,3	8,2	7,9	9,3	8,3
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	8,0	6,5	5,4	4,7	4,3	4,6	4,9	4,2	4,6	4,5
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	4,0	3,2	3,1	3	3	3,7	3,3	3,7	4,7	3,8
Переробна промисловість, з неї:	72,8	65,5	67,7	71,9	76,4	75,8	73,5	73,9	72,9	69,4
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	17,7	16,6	17,1	17	15,8	16,3	15,5	15,3	15,2	19,8
Легка промисловість	1,7	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9	0,9
текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів із хутра	-	1	1	0,9	0,8	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6
виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	-	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	0,7	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,7	0,8
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,2	2,7
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	3,7	4,9	6,8	7,4	9,1	9,4	8	7,3	7,2	6,7
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,7	6	5,8	6,4	6,2	6,4	6,4	6,1	6,1	6,0
хімічне виробництво	-	4,7	4,4	5	4,7	4,7	4,5	4,3	4,4	4,1
виробництво гумових та пластмасових виробів	-	1,3	1,4	1,4	1,5	1,7	1,9	1,8	1,7	1,9
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,9	2,7	2,7	2,6	2,6	2,9	3,3	3,8	3,8	3,0
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	23,0	18	18,2	20	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0	17,6
Машинобудування	11,3	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7	13,3	10,6
виробництво машин та устаткування	-	4,8	4,5	4,5	4,3	4,4	4,1	4,2	4,1	4,2
виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	-	2,7	2,7	2,9	4,1	2,9	2,8	3,0	2,8	3,0
виробництво транспортних засобів та устаткування	-	2,7	3,5	4,8	5	5,4	5,6	6,5	6,4	3,4
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,1	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8	22,3

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Крім означених структурно-галузевих змін, структурну якість промислового сектора України характеризують тенденції у динаміці найважливіших макропропорцій (табл. 3.37).

Таблиця 3.37

Вартісна структура промислового випуску в Україні у 2001–2008 рр., % до загального обсягу, за фактичними цінами

Вид діяльності	Роки	Структура за елементами	
		проміжне споживання	валова додана вартість
Промисловість – усього	2001	75,3	24,7
	2002	74,6	25,4
	2003	75,1	24,9
	2004	77,1	22,9
	2005	74,8	25,2
	2006	72,7	27,3
	2007	71,9	28,1
	2008	73,1	26,9
Добувна промисловість	2001	63,6	36,4
	2002	58,9	41,1
	2003	59,0	41,0
	2004	60,6	39,4
	2005	56,4	43,6
	2006	52,2	47,8
	2007	44,9	55,1
	2008	43,7	56,3
Переробна промисловість	2001	79,4	20,6
	2002	78,9	21,1
	2003	78,9	21,1
	2004	80,3	19,7
	2005	78,2	21,8
	2006	76,0	24,0
	2007	75,6	24,4
	2008	77,4	22,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2001	59,7	40,3
	2002	59,5	40,5
	2003	59,6	40,4
	2004	61,1	38,9
	2005	58,7	41,3
	2006	60,7	39,3
	2007	61,8	38,2
	2008	61,3	38,7

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з : <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

У вартісній структурі промислового випуску зберігається висока питома вага проміжного споживання відносно доданої вартості (середнє співвідношення – 74 до 26%), що певною мірою свідчить про збереження ресурсомісткого типу виробництва та недостатній рівень відтворювальних ресурсів промислової діяльності. Галузеві відмінності цього співвідношення пов'язані з особливостями технології (характером ресурсоспоживання), структурою та ціновою кон'юнктурою відповідних сировинних і товарних ринків, а також реальною продуктивністю галузі.

Відбувалося досить помітне зростання фізичних обсягів ВДВ в обробному секторі – у 1,7 раза, що помітно перевищує аналогічні показники двох інших. Однак інфляційні процеси, що мали місце, були значно динамічнішими (рис. 3.19), що й відіграло свою роль у збільшенні у 2008 р. вартісної "ваги" ВДВ у випуску обробної галузі на два відсоткових пункти проти 2001 р.

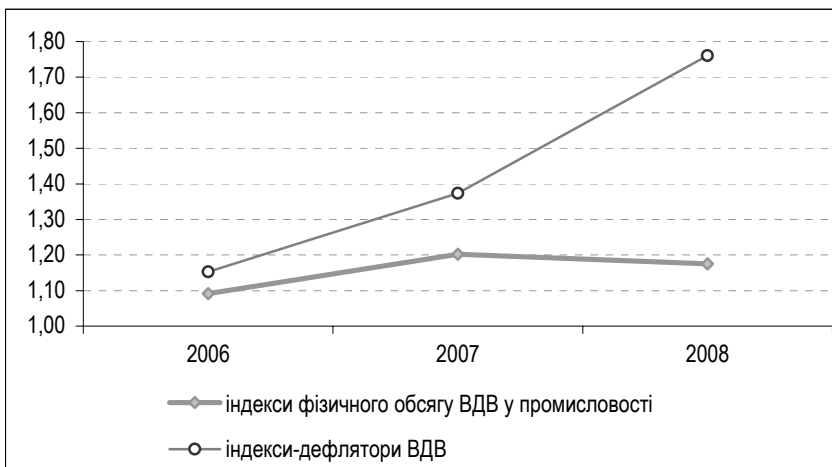

Рис. 3.19. Порівняльна динаміка індексів фізичних обсягів ВДВ та дефлятора в обробній промисловості у 2006–2008 рр., % до 2005 р.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Отже, значний вплив інфляційних процесів на формування важливих відтворювальних пропорцій національної промисловості був і залишається важливою тенденцією.

У порівнянні з загальноекономічними пропорціями промисловість за часткою ВДВ у цілому "програє" в 1,4 раза (2008 р.), а її наймасштабніший – обробний сектор – у 1,6 раза. Тобто, залишаючись надто ресурсомісткою, у виробництві ВДВ промисловість не є порівняно продуктивною.

Особливу увагу доцільно звернути на динаміку структурних пропорцій промислової ВДВ за видами первинних доходів (табл. 3.38).

Таблиця 3.38

Структура валової доданої вартості у промисловості України за видами первинних доходів у 2001–2008 рр., % до обсягу ВДВ, за фактичними цінами

Вид (категорія) доходів	2001	2003	2005	2006	2007	2008
Промисловість у цілому						
оплата праці	53,6	59,7	63,1	60,1	57,3	59,8
чисті податки на виробництво та імпорт	1,0	1,6	0,8	0,4	-0,3	-2,9
валовий прибуток, змішаний дохід	45,4	38,7	36,1	39,5	43,1	43,1
Добувна промисловість						
оплата праці	59,8	64,2	71,0	69,9	58,0	57,4
чисті податки на виробництво та імпорт	-8,3	-6,2	-8,2	-10,6	-9,9	-11,8
валовий прибуток, змішаний дохід	48,5	42,0	37,2	40,7	52	54,4
Обробна промисловість						
оплата праці	57,3	61,2	62,0	57,3	56,4	60,2
чисті податки на виробництво та імпорт	3,5	3,7	2,8	2,7	1,7	-1,1
валовий прибуток, змішаний дохід	39,2	35,1	35,2	40,1	41,9	40,9
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води						
оплата праці	37,3	49,5	60,4	64,9	61,4	61,7
чисті податки на виробництво та імпорт	0,04	0,3	-0,4	0,22	0,41	0,62
валовий прибуток, змішаний дохід	62,7	50,2	40,0	34,9	38,2	37,6

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

У промисловості України впродовж останніх років відбувалися помітні зміни: у структурі розподілу первинних доходів (табл.3.38): до 2005 р. зростала частка оплати праці, а у 2006–2008рр. – частка валового прибутку. Проте відносно більшим був приріст оплати праці – майже на шість в. п. (2008 р. проти 2001 р.)

Привертають увагу коливання частки чистих податків на виробництво та імпорт – від 1,6 у 2003 р. до -2,9% у 2008р. з мінімальним значенням (0,4%) у 2006 р. Це відображає наявність відчутного ситуаційного впливу на структурні показники податкового перерозподілу та виробничого субсидування. Провідну роль у формуванні зазначеної тенденції відіграла добувна галузь, де суттєво зросла частка чистих субсидій унаслідок збільшення абсолютного обсягу при переважному скороченні номінальних обсягів податків, пов'язаних із виробництвом.

По основних агрегованих секторах промисловості тенденції дещо відрізнялися: у добувній галузі при "хвилі" змін, подібній до загальнопромислової, структурні характеристики 2008 р. були гіршими проти 2001 р. за оплатою праці і значно кращими за валовим прибутком.

В обробному секторі на тлі щорічних коливань частка оплати праці на кінець періоду (2008 р.) зросла на три пункти при одночасному збільшенні й частки валового прибутку. За цей період майже удвічі зменшилася частка чистих податків, набувши у 2008 р. від'ємного значення за рахунок надання субсидій.

У секторі виробництва та розподілення електроенергії, газу та води відбулися наймасштабніші зміни у структурі первинних доходів на користь оплати праці.

З огляду на "дзеркальність" зміни показників, можна стверджувати, що це був процес перерозподілу факторних доходів, спричинений, з одного боку, специфікою цих видів діяльності як природних монополій, а з іншого – певною державною політикою у цій сфері.

На підставі аналізу вартісної структури випуску таких галузей, як харчова та легка промисловість, а також машинобудування (табл. 3.39–3.41), можна зробити висновки про внесок кожного фактора у валову додану вартість (ВДВ). Так, у легкій промисловості у 2001–2003 рр. основна маса новоствореної вартості йшла на оплату праці і можливості розширеного відтворення були обмежені, а з 2004 р. спостерігаємо зміну структури ВДВ галузі й переважання фактора капіталу.

Таблиця 3.39

**Динаміка вартісної структури валового випуску
харчової промисловості, %**

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Проміжне споживання	75,8	74,2	74,2	75,9	74,0	70,6	72,6	73,4
Оплата праці найманих працівників	6,4	6,4	6,6	8,2	10,3	9,7	7,7	7,2
Валовий прибуток, змішаний дохід	6,0	7,1	7,4	3,8	4,6	5,8	7,1	7,9
Інші податки за винятком субсидій	0,5	0,6	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3
ВАЛОВА ДОДАНА ВАРТІСТЬ	12,9	14,1	14,5	12,4	15,2	15,8	15,1	15,4
Податки за винятком субсидій	11,3	11,7	11,3	11,7	10,8	13,5	12,3	11,2
ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ	24,1	25,8	25,8	24,1	26,0	29,4	27,4	26,6
ВИПУСК ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: складено та розраховано за: Таблиці "витрати-випуск" України за 2001–2008 рр. у цінах споживачів та в основних цінах: стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2010.

Таблиця 3.40

**Динаміка вартісної структури валового випуску
легкої промисловості, %**

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Проміжне споживання	74,8	73,8	75,3	75,5	65,3	65,0	66,3	64,3
Оплата праці найманих працівників	10,2	11,7	11,7	9,3	8,1	7,6	9,8	9,9
Валовий прибуток, змішаний дохід	7,9	10,4	9,8	12,9	9,4	11,7	10,3	6,0
Інші податки за винятком субсидій	0,6	0,3	0,1	0,3	0,0	0,2	0,2	0,3
ВАЛОВА ДОДАНА ВАРТІСТЬ	18,6	22,4	21,6	22,5	17,5	19,5	20,3	16,2
Податки за винятком субсидій	6,6	3,9	3,1	2,0	17,2	15,5	13,4	19,5
ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ	25,2	26,3	24,7	24,5	34,7	35,0	33,7	35,7
ВИПУСК ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: складено та розраховано за: Таблиці "витрати-випуск" України за 2001–2008 рр. у цінах споживачів та в основних цінах: стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2010.

Таблиця 3.41

**Динаміка вартісної структури валового випуску
виробництва машин та устаткування, %**

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Проміжне споживання	65,7	66,9	70,2	74,5	74,5	73,4	71,6	75,9
Оплата праці найманих працівників	17,9	17,4	18,5	13,5	12,2	12,4	12,0	11,8
Валовий прибуток, змішаний дохід	8,8	7,3	3,6	7,7	4,9	4,2	7,1	2,3
Інші податки за винятком субсидій	0,4	0,7	0,5	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3
ВАЛОВА ДОДАНА ВАРТІСТЬ	27,1	25,4	22,6	21,7	17,6	17,0	19,4	14,4
Податки за винятком субсидій	7,2	7,7	7,2	3,8	8,1	9,6	9,0	9,7
ВАЛОВИЙ ВНУТРІШНІЙ ПРОДУКТ	34,3	33,1	29,8	25,5	25,5	26,6	28,4	24,1
ВИПУСК ТОВАРІВ ТА ПОСЛУГ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: складено та розраховано за: Таблиці "витрати-випуск" України за 2001–2008 рр. у цінах споживачів та в основних цінах: стат. зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2010.

У машинобудуванні та харчовій промисловості (в останній за винятком 2002 та 2003 рр.) у структурі доданої вартості спостерігається тенденція до переважання фактора праці. У 2008 р. у харчовій промисловості спостерігаємо зміну структури ВДВ з переважанням фактора капіталу, що є позитивною тенденцією.

Також позитивним моментом є тенденція до зниження частки проміжного споживання у харчовій та легкій промисловості, хоча в цілому за період 2001–2008 рр. ця динаміка є нерівномірною. У виробництві машин та устаткування у 2008 р. констатуємо значне збільшення частки проміжного споживання (до 75,9%), відповідно частка ВДВ є найнижчою за період 2001–2008 рр., що є вкрай негативною тенденцією, котра, зокрема, може свідчити про зниження частки високотехнологічної продукції з більшим вмістом доданої вартості.

Узагальнюючим показником фінансової стійкості при аналізі на базі абсолютних показників є надлишок або нестача фінансових ресурсів для формування запасів і витрат. Для покриття запасів і витрат

нестача власних оборотних коштів становить -250667,6 млн грн, нестача власних оборотних і довгострокових позикових коштів – -75073,9 млн грн. Отже, для покриття запасів і витрат підприємствами промислового комплексу необхідно залучити власні оборотні кошти, довгострокові позикові кошти, поточні зобов'язання і доходи майбутніх періодів (табл. 3.42). Висновок із аналізу фінансового стану промисловості: можливість формувати запаси і витрати, здійснювати інвестиції в розвиток підприємств для формування конкурентних переваг є обмеженою. В кризовий 2009 рік та у 2010 році фінансове становище підприємств промисловості суттєво не покращилося, отже, вкрай важливим є відновлення ліквідності підприємств та передбачення механізмів, за яких банки будуть кредитувати реальний сектор економіки.

Таблиця 3.42

Розрахунок трикомпонентного показника типу фінансової стійкості промисловості України, млн грн

№ п/п	Показник	Роки
		2009
1.	Власний капітал	410801,9
2.	Забезпечення наступних витрат і платежів	17371,5
3.	Необоротні активи	546823,6
4.	Наявність власних оборотних коштів (1+2-3)	-118650,2
5.	Довгострокові зобов'язання	175593,7
6.	Наявність власних і довгострокових позикових коштів для формування запасів і витрат (4+5)	56943,5
7.	Поточні зобов'язання	484456,5
8.	Доходи майбутніх періодів	9274,4
9.	Загальна величина основних джерел коштів для формування запасів і витрат (6+7+8)	550674,4
10.	Загальна величина запасів і витрат	132017,4
11.	Надлишок (+), брак (-) власних оборотних коштів (4–10)	-250667,6
12.	Надлишок (+), брак (-) власних оборотних і довгострокових позикових коштів для формування запасів і витрат (6–10)	-75073,9
13.	Надлишок (+), брак (-) загальної величини основних джерел коштів для формування запасів і витрат (9–10)	418657,0
14.	Трикомпонентний показник типу фінансової стійкості – 1(ряд. 11), 2 (ряд. 12), 3 (ряд. 13)	0, 0, 1

Джерело: розраховано за даними: Діяльність суб'єктів господарювання 2009: стат. зб. / Державний комітет статистики України. — К., 2010.

Процеси розвитку промислового виробництва повинні спрямуватися на забезпечення спільного і збалансованого зростання економіки за умови відновлення функціонально повноцінного розширеного відтворення, котре передбачає не тільки збільшення випуску товарів і послуг, але й здатність промислових структур продукувати власні внутрішні інноваційні капіталовкладення, тобто створювати в усе зростаючій кількості високопродуктивні робочі місця.

Важливим моментом розвитку є людський фактор: підвищення кваліфікації робочої сили та мотивації до праці має сприяти зростанню оплати праці, але меншими темпами, ніж її продуктивність. Табл. 3.43 демонструє співвідношення між темпами зростання продуктивності праці та реальною заробітною платою в економіці України, що є однією з основних макроекономічних пропорцій.

Як видно з таблиці, диспропорція виявляється, коли темпи зростання реальної заробітної плати за 2001–2009 рр. перевищують темпи зростання продуктивності праці за аналогічний період. Отже, з точки зору економічної теорії, таке співвідношення між показниками темпів приросту реальної заробітної плати і продуктивності праці є неприйнятним і свідчить про звуження джерел розвитку економіки, виникнення в ній інфляційних процесів. Навпаки, випереджаюче зростання продуктивності праці по відношенню до зростання реальної заробітної плати свідчить про наявність в економіці та її окремих галузях джерел фінансування розширеного відтворення – збільшення об'ємів капітальних вкладень і витрат держави на проведення нових заходів щодо підвищення доходів і рівня життя населення.

Доводиться констатувати, що досі значна частка вітчизняних підприємств не стали конкурентоспроможними, що закладає підґрунтя для їх стратегічного відставання в конкурентній боротьбі із зарубіжними компаніями, яка посилюється через зростання відкритості вітчизняної економіки України. Так, табл. 3.44 демонструє відставання економіки України за показником продуктивності праці на одного зайнятого на годину.

Таблиця 3.43

Зростання продуктивності праці та реальної заробітної плати в економіці України за 2001–2009 рр. (2000 = 100%)

Роки	Продуктивність праці*	Реальна заробітна плата
2000	100	100
2001	110,3	119,3
2002	115,4	141,0
2003	126,0	162,4
2004	140,3	201,1
2005	141,4	241,9
2006	151,3	286,2
2007	162,0	322,0
2008	165,1	342,3
2009	145,7	310,8

Примітка: * продуктивність праці розрахована на основі ВВП у співставних цінах та зайнятості населення за Національними рахунками України за 2008 р. та Статистичним щорічником України за 2008 р.; ukrstat.gov.ua.

Джерело: за даними Держкомстату України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

Порівняння показників продуктивності праці між країнами є складним, однак достатньо надійним орієнтиром можуть бути показники виробництва ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності (ПКС) національних валют. За результатами 2006 р. констатуємо перевищення в 1,5 раза ВВП за ПКС валют на одного зайнятого на годину в Російській Федерації над ВВП за ПКС в Україні, також відповідний вітчизняний показник поступається в 5 разів показнику США, у 3,4 раза показнику Японії, у 5,1 раза показнику Франції, у 4,4 раза показнику Італії, у 4,2 раза показнику Великої Британії, у 4 рази показнику Німеччини, у 3,9 раза показнику Канади. Навіть порівняно з колишніми країнами соцтабору Україна значно відстає, а саме від Словенії – у 2,9 раза, від Угорщини та Чеської Республіки – у 2,7 раза, Польщі – у 2,3 раза.

У 2009 р. відповідні розбіжності між Україною та першою десяткою країн – лідерів за рівнем продуктивності праці погіршилися (табл. 3.44).

**Співставлення показників продуктивності
на душу населення за країнами**

Країна	Продуктивність праці, ВВП (ПКС) на одного зайнятого на годину, 2006 р.		Країна	Продуктивність праці, ВВП (ПКС) на одного зайнятого на годину, 2009 р.	
	Ранг	дол. США		Ранг	дол. США
Люксембург	1	49,8	Люксембург	1	59,4
Норвегія	2	48,9	Норвегія	2	57,2
Франція	3	46,9	Франція	3	50,1
Бельгія	4	45,9	Ірландія	4	49,6
США	5	44,0	Бельгія	5	48,1
Фінляндія	6	43,2	США	6	47,8
Австрія	7	42,1	Нідерланди	7	45,7
Італія	8	40,3	Австрія	8	44,7
Данія	9	39,6	Фінляндія	9	43,1
Швеція	10	38,9	Італія	10	41,5
Україна	38	9,2	Україна	51	8,7

Джерело: IMD World Competitiveness Yearbook.

За таких співвідношень продуктивності праці важко розраховувати на суттєве скорочення диспропорцій у реальній зарплаті України та інших розвинених країн. З 2006 по 2009 рр. Україна перемістилася в рейтингу з 38-го на 51-е місце за рівнем продуктивності праці і погіршила відповідний показник з 9,2 до 8,7 дол. США ВВП (ПКС) на одного зайнятого на годину.

Проглядається певна кореляція між рівнем продуктивності праці за країнами та рівнем доходу на душу населення (табл. 3.44, 3.45). Так, перша десятка країн за рівнем продуктивності праці (2009 р.) за класифікацією IMD входить до перших 26 країн світу за рівнем доходу на душу населення за класифікацією Світового банку (табл. 3.45). Однак, якщо відкинути країни, дохід яких формується переважно за рахунок багатих сировинних ресурсів, то кореляційний зв'язок між рівнем продуктивності і рівнем життя населення буде ще більшим. Такий аналіз дає підстави стверджувати, що одним із пріоритетів стратегії розвитку національної економіки має стати підвищення показника продуктивності праці.

**Співставлення показників доходу на душу населення
за країнами**

Країна	Доход на душу населення, 2008 р.		Країна	Доход на душу населення, 2008 р.	
	Ранг	PPP (international dollars)		Ранг	PPP (international dollars)
Норвегія	1	59,250	Франція	23	33,280
Кувейт	2	53,480	Іспанія	24	30,830
Макао	3	52,300	Італія	25	30,800
Бруней	4	50,820	Греція	26	28,300
Люксембург	5	52,770	Республіка Корея	27	27,840
Сингапур	6	47,970	Ізраїль	28	27,450
США	7	46,790	Словенія	29	27,160
Гонгконг (Китай)	8	44,000	Ісландія	30	25,300
Нідерланди	9	40,620	Нова Зеландія	31	25,200
Швейцарія	10	39,210	Кіпр	32	24,980
Канада	11	38,710	Саудівська Аравія	33	24,500
Швеція	12	37,780	Гринідад і Тобаго	34	24,240
Данія	13	37,530	Оман	35	22,170
Австрія	14	37,360	Чеська Республіка	36	22,890
Австралія	15	37,250	Португалія	37	22,330
Велика Британія	16	36,240	Екваторіальна Гвінея	38	21,720
Німеччина	17	35,950	Словацька Республіка	39	21,460
Фінляндія	18	35,940	Мальта	40	20,580
Ірландія	19	35,710
Бельгія	20	35,380	Російська Федерація	73	15,460
Японія	21	35,190
Бахрейн	22	33,430	Україна	116	7,210

Джерело: Gross national income per capita 2010, Atlas method and PPP [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf>>.

З усіх видів промислової діяльності в 2008 р. найбільше реалізували інноваційну продукцію підприємства машинобудування, що є позитивною тенденцією з огляду на значну частку продукції з більшим вмістом доданої вартості, що характерно для даного виду промислової діяльності, а також на міжгалузеві зв'язки: від рівня розвитку машинобудування залежить ефективність виробничого потенціалу

країни, продуктивність праці, енерго- та матеріаломісткість ВВП, якісний рівень його відтворення та промислова безпека країни.

Конкурентні переваги високого порядку зазвичай можливі при умові довготривалих та інтенсивних капіталовкладень у виробничі потужності, спеціалізоване навчання персоналу, проведення НДДКР, маркетинг. Це створює матеріальні та нематеріальні цінності – репутацію виробника, базу спеціальних знань. Переваги високого порядку не тільки довго зберігаються, але й пов'язані з вищим рівнем продуктивності. Країна, що має технологічні переваги, може бути конкурентоспроможною на світових ринках, підтримуючи при цьому високі доходи та рівень життя.

В Україні витрати на виконання наукових та науково-технічних робіт за 2008 р. у ВВП становили близько 0,9%. У розвинених країнах даний показник становить 2,5–3% від ВВП (тобто вітчизняний показник відстає приблизно втричі).

Близько 95% обсягів виробленої вітчизняної продукції належить до 3-го (60%) і 4-го (35%) технологічних укладів, характерними рисами яких є випереджальний розвиток електроенергетики і використання нафти як головного енергоносія. Частка ж продукції 5-го і 6-го технологічних укладів відповідно 4% і $\approx 0,1\%$. Зростання ВВП за рахунок уведення нових технологій в Україні оцінюється всього до 1%, тоді як у розвинених країнах він коливається в межах 60–90%.

Наведена вище статистика свідчить про домінування в економіці України промислового виробництва 3-го і 4-го технологічних укладів, тоді як у розвинених країнах світу домінують вищі технологічні уклади. Вихід із цієї ситуації для економіки України — це перехід до інноваційного типу економічного розвитку шляхом заміни галузевого розподілу національної економіки технологічним, тобто розробки і впровадження високих технологій у всіх галузях.

У глобальному звіті з конкурентоспроможності (Global Competitiveness Report) Україна перемістилася з 72-го місця в 2007–2008 рр. на 82-е місце з 134 країн світу в 2009–2010 рр., при цьому за інноваційною складовою з 52 на 62 місце та за рівнем "технологічної готовності" (technological readiness) з 65 на 80 місце.

Головні проблеми впровадження в практику наукових досягнень полягають як у відсутності дієвого механізму зв'язку науки та виробництва, так і у невідповідності експериментально-виробничої

бази науки технологічній базі промислового виробництва. Наукові організації здебільшого перебувають у важкому становищі, що викликано недостатнім бюджетним фінансуванням науки та тим, що наукові розробки незатребувані підприємствами через відсутність коштів. Старіють та зношуються машини, устаткування та прилади, а оновлення технічних засобів не відповідає потребам через відсутність централізованих інвестицій. Кошти, зароблені науковими організаціями в результаті виконання договорів, ідуть на заробітну плату та покриття експлуатаційних витрат.

Такий стан не є нормальним, враховуючи, що найбільш розвинені країни Європи, а також США та Японія прискорили проведення структурної перебудови промисловості на основі нових прогресивних технологій, забезпечивши перехід до нового технологічного укладу. Це сприяло значному зростанню їхнього економічного та науково-технологічного потенціалів, внаслідок чого наше відставання від провідних країн світу є закономірним.

Для виправлення ситуації, що склалася, мають бути створені та розвинені сучасні форми економічних взаємовідносин наукових організацій із промисловими підприємствами і державою, сприятливі умови оподаткування наукових організацій, забезпечена координація напрямів наукової діяльності, що проводяться галузевими НДІ та у вищих навчальних закладах. Тільки такий шлях розвитку веде до підвищення конкурентоспроможності промисловості та сприяє формуванню динамічних конкурентних переваг.

Державні методи сприяння розвитку промисловості повинні базуватися на визначенні конкретних цілей щодо науково-технічного забезпечення, які повинні вирішувати галузеві НДІ, серед них: створення умов, які усувають несприятливі тенденції розвитку в Україні найбільш екологічно небезпечних виробництв, залежності економіки країни від імпорту та перетворення у світовий сировинний придаток; реалізація розробок, що дозволяють досягти граничних значень економічної та соціальної безпеки країни, беручи до уваги те, що сьогодні насичення вітчизняного ринку матеріалами та виробами здійснюється переважно за рахунок імпорту і національні виробники значною мірою використовують зарубіжні технології та матеріали; розширення внутрішнього та зовнішнього ринків вітчизняної продукції, просування науково-технічної продукції на світо-

вий ринок; забезпечення споживачів галузі сучасними технологіями, прогресивними матеріалами, технікою нового покоління для створення та випуску конкурентоспроможної продукції.

Роботи по створенню та впровадженню зразків прогресивної техніки, інноваційних технологій, що спрямовані на розробку сучасного асортименту виробів, а також енерго- та ресурсозберігаючих екологічно чистих технологій, дозволять у перспективі підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції, забезпечити попит на неї на внутрішньому та зовнішньому ринках та збільшити надходження до бюджету.

У цілях прискорення технологічних нововведень доцільне використання корпоративного венчурингу (партнерства між великими та малими підприємствами). Завдяки йому поєднується швидке реагування на зміни ринку та впровадження нових технологій малих підприємств і комерційний, фінансовий і технічний потенціал великих компаній. Аналіз використання корпоративного венчурингу в багатьох країнах показав, що при реалізації інноваційної політики він сприймається багатьма підприємствами як ефективний засіб досягнення стратегічних цілей. Для підтримки корпоративного венчурингу необхідна правова основа, що регулює матеріально-технічні, організаційні, інформаційні та фінансові питання діяльності, також треба передбачити пільговий механізм оподаткування для капіталів, які вкладаються у венчурне виробництво.

Важливе джерело фінансування основних виробничих фондів – амортизаційний фонд. На державному рівні розглядаються питання удосконалення амортизаційної політики, застосування прискореної амортизації поряд із наданням підприємствам права самостійного визначення відсотку амортизаційних відрахувань із урахуванням специфіки їхніх основних фондів, нормативних термінів їхньої експлуатації. Однак підприємства необхідно позбавляти податкової пільги, якщо амортизаційний фонд не інвестується і використовується за іншим призначенням.

Важливим і ефективним джерелом фінансування капітальних вкладень є лізинг. Висока його результативність може бути забезпечена наявністю спеціального законодавства, регламентуючого права та обов'язки сторін і взаємоузгодженого із законами про податки, про банки і банківську діяльність, про страхову справу, про

заставне право, про зарубіжні інвестиції. Доцільне розповсюдження на лізингові установи пільг, котрі мають банки та кредитні установи при видачі інвестиційних кредитів. У сучасних умовах найбільш актуальним є створення й активізація регіональних агентств чи центрів лізингу.

Ефективне залучення інвестиційних ресурсів у цих умовах можливе на основі використання механізму розміщення акцій підприємств у потенційних інвесторів, що широко використовується за рубежом. Кооперація з іноземними виробниками та створення сприятливого інвестиційного клімату може залучити додаткові іноземні інвестиції та вирішити проблеми фінансування. Окрім прямих іноземних інвестицій, іншими недержавними методами покращення капіталізації промисловості можуть бути: розвиток інституту фінансових посередників та підвищення рівня банківського капіталу в промисловості (створення фінансово-промислових груп).

Для забезпечення якісного рівня відтворювальних процесів, підвищення конкурентноздатності промислового виробництва, збільшення обсягів реалізації промислової продукції необхідні такі заходи:

- розробка державою стратегічних напрямів у промисловому секторі;
- стимулювання замкненого циклу виробництва високотехнологічних товарів у середині країни;
- розробка довгострокового прогнозу розвитку видів промислової діяльності;
- структурна перебудова промисловості за допомогою стимулювання попиту на продукцію інвестиційного призначення;
- формування ресурсної бази для розвитку промисловості;
- створення механізму просування виробу до його промислової реалізації через дієвий зв'язок науки і виробництва, відповідність експериментально-виробничої бази науки технологічній базі промислового виробництва;
- прийняття законів про державне регулювання промисловості, про державну промислову політику, про засади стратегічного планування розвитку промисловості;
- стимулювання розвитку лізингових компаній, ФПГ, корпоративного венчуринга в цілях прискорення технологічних нововведень та швидкого реагування на зміни ринку, впровадження нових

технологій малих підприємств і комерційного, фінансового, технічного потенціалу великих компаній;

- забезпечення державної підтримки структурно-перспективних галузей промисловості (податкова, цінова, амортизаційна політика) для розповсюдження мультиплікативного інвестиційного ефекту на інші галузі;

- підвищення якості товарів вітчизняного виробництва шляхом сприяння поширенню міжнародних стандартів якості;

- зменшення собівартості продукції шляхом зменшення ресурсо- та енергомісткості виробництва;

- створення динамічних конкурентних переваг, здатних ефективно реагувати на зовнішні та внутрішні виклики;

- забезпечення конкурентного середовища шляхом контролю за цінами підприємств, що мають монопольне становище на ринку;

- стимулювання високих темпів нагромадження капіталу за рахунок створення сприятливого інвестиційного клімату і скорочення експорту заощаджень;

- відновлення довіри до банківської системи та заохочення кредитування реального сектора економіки;

- розробка регуляторних заходів щодо підвищення мотивації бізнесу до капіталовкладень, оскільки головну частку інвестицій в основний капітал становлять власні кошти підприємств; введення відрахування частки дивідендів на модернізацію основних фондів;

- перевищення темпів зростання продуктивності праці відповідно до темпів зростання реальної заробітної плати;

- формування національної інноваційної системи та визначення пріоритетних напрямів технологічного розвитку, які в подальшому стануть інноваційними точками зростання;

- наповнення внутрішнього ринку товарами вітчизняного виробництва відповідно до споживчого попиту шляхом застосування механізмів імпортозаміщення.

Основні ризики для формування ефективної структури промислового виробництва України пов'язані з:

- *незавершеністю ідентифікації українського промислового сектора у контексті реалізації стратегічних завдань внутрішнього соціально-економічного розвитку та економічної інтеграції у світогосподарський простір;*

- непропорційною динамікою зростання і розвитку різних складових промислового сектора (галузевих, ресурсно-продуктових, територіальних, експортно та внутрішньоорієнтованих тощо);

- наростанням динамізму вільного руху факторів виробництва (капіталів, робочої сили) на тлі економічно непривабливих або інституційно недосконалих внутрішніх ринків інвестицій, праці, технологій;

- посиленням зовнішнього конкурентного тиску (у різних формах економічного й політичного впливу) на сфери і процеси, які є структуроутворюючими (приватизація, інвестиції, інтеграція, регулювання цін, податків тощо);

- значними втратами якості людського потенціалу.

Найважливішою інституційною передумовою прискорення ефективних структурних перетворень є досягнення високого рівня консолідації стратегічних економічних інтересів держави, бізнесу та суспільства щодо пріоритетів промислового розвитку України з подальшим відпрацюванням дієвих механізмів їхні реалізації.

3.3.2. Структурні зміни у світовій промисловості та їх особливості у промисловому комплексі України

У контексті розв'язання інтеграційних завдань слід звернути особливу увагу на динаміку структурних пропорцій промислової діяльності України порівняно з промислово розвиненими країнами (ПРК).

Останнє десятиліття позначене неоднаковими тенденціями структурних змін у промисловості різних країн (табл. 3.46–3.53).

Для ПРК провідною тенденцією є відносно зменшення масштабів промислового виробництва в національних економіках, що розвиваються переважно у постіндустріальному форматі.

Зафіксовані в Україні тенденції до зменшення часток промисловості у ВДВ та випуску співпадали зі змінами відповідних показників у країнах з розвинутою економікою.

Водночас переважно серед країн, що розвиваються, частка промисловості у випуску по економіці була значно вищою, ніж в розвинених країнах, та на відміну від них мала тенденцію до збільшення. Частка промисловості у ВДВ по економіці у цій групі країн також зростала на відміну від розвинених країн порівняно з ними була більшою.

Частка робітників, зайнятих у промисловому секторі як розвинутих економік, так і економічних систем, що розвиваються, щорічно зменшується.

Необхідно також відзначити, що в країнах, які демонструють в останні роки надзвичайно високі темпи економічного зростання (зокрема у Кореї та Росії), частка промисловості у кількості зайнятих по економіці знаходиться майже на одному рівні з розвиненими країнами світу, а частки промисловості у випуску та ВДВ по економіці – значно вищі порівняно з провідними країнами. Отже, саме вища продуктивність праці в промисловості порівняно з середньою по економіці є характерною рисою економічних систем країн з високими темпами розвитку.

У всіх розвинених країнах світу та більшості країн, що розвиваються, спостерігається скорочення показника частка ВДВ у випуску промисловості (табл. 3.46).

На відміну від розвинених країн світу, в Україні у структурі випуску частка ВДВ значно менша за частку проміжного споживання як в промисловості, так і в економіці у цілому. При цьому частки ВДВ у випуску по промисловості та по економіці в цілому в Україні скорочувалися швидше, ніж в інших країнах.

Між структурами випуску в Україні та в країнах – світових лідерах існували і зберігаються суттєві відмінності, які, з одного боку, обумовлені системною кризою української економіки, а з іншого – характеризують відставання нашої держави від країн з розвинутою економікою за рівнем промислового розвитку та ресурсоспоживання і ефективності.

Спільність для ПРК тенденції до зменшення частки ВДВ у вартості випуску промислового виробництва в цілому та окремих його видів можна вважати віддзеркаленням процесу зниження відносної ефективності більшості традиційних галузей в умовах розвитку постіндустріальних секторів економіки.

Відмінності, що спостерігаються в динаміці цього відносного показника по країнах, вказують на різний рівень і потенціал галузевої ефективності. Водночас у ньому опосередковано відбиваються наслідки існуючої спеціалізації промислового виробництва та присутності на регіональних і світових ринках. Виявлення таких зв'язків, безумовно, потребує детальніших досліджень.

Напрямок змін у структурі промислової ВДВ по категоріях доходу (табл. 3.47) майже у всіх країнах співпадав з напрямом змін у структурі ВДВ економіки.

Необхідно відзначити, що у провідних країнах ЄС та в Японії частка оплати праці в структурі ВДВ промисловості вище, ніж у відповідній структурі економіки, а частка валового прибутку, змішаного доходу (тут і надалі – "валовий прибуток"), – навпаки, нижче. Протилежні співвідношення між елементами доходної структури ВДВ промисловості та економіки зафіксовані в США.

Таблиця 3.46

Частка промисловості у випуску, ВДВ та кількості зайнятих в економіці по окремих країнах, % *

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
У загальному випуску товарів і послуг								
Велика Британія	28,0	26,5	25,0	23,8	23,1	23,3	23,4	22,8
Італія	36,9	36,0	35,3	34,5	34,3	34,4	35,1	35,6
Німеччина	36,8	36,9	36,4	36,4	37,3	37,9	39,2	40,3
Франція	31,4	30,8	29,5	28,5	28,2	28,1	27,9	27,6
США	27,1	25,6	24,6	24,4	24,3	24,9	24,8	24,3
Японія	35,2	34,3	33,5	33,9	34,7	35,4	36,4	37,0
Корея	51,2	49,4	48,3	48,1	50,5	51,4	51,5	51,2
Росія	38,1	39,0	40,7	41,8	40,9	40,4
Польща	35,3	34,2	34,0	35,7	38,2	37,7	38,2	38,0
Угорщина	46,1	44,1	41,5	42,3	42,6	42,3	43,5	43,7
Чехія	45,4	46,6	45,1	43,4	45,4	45,5	46,4	46,2
Україна	50,0	48,7	48,4	48,4	48,1	47,9	46,5	45,2
У валовій доданій вартості								
Велика Британія	22,0	20,7	19,3	18,0	17,5	17,3	17,3	16,7
Італія	23,4	22,8	22,4	21,4	21,2	20,9	21,1	21,4
Німеччина	25,1	24,9	24,6	24,5	25,1	25,2	26,0	26,1
Франція	17,7	17,2	16,6	15,9	15,4	15,0	14,4	14,1
США	18,9	17,6	17,1	16,8	16,9	16,8	17,0	16,7
Японія	24,9	23,9	23,4	23,7	23,9	24,0	23,6	23,2
Корея	32,4	30,6	29,9	29,4	31,3	31,1	30,6	30,5
Росія	27,7	26,9	30,9	32,9	32,0	31,0
Польща	24,0	22,5	22,3	23,7	25,2	24,7	24,7	24,5
Угорщина	27,2	25,6	24,6	25,1	25,4	25,3	25,3	25,1
Чехія	31,6	31,5	30,5	29,5	32,1	31,6	31,9	32,0
Україна	34,2	30,7	30,7	30,3	28,5	30,9	27,6	31,2
У кількості зайнятих								
Велика Британія	16,1	15,3	14,5	13,6	12,8	12,1	11,6	11,4
Італія	25,8	25,2	24,8	24,5	24,2	23,8	23,5	23,2
Німеччина	23,3	23,3	22,9	22,6	22,2	21,9	21,6	21,5
Франція	16,7	16,4	16,0	15,6	15,0	14,6	14,2	13,8
США	14,1	13,5	12,7	12,1	11,8	11,6	11,4	11,1
Японія	20,0	19,6	18,9	18,6	18,2	17,9	18,1	18,1

Продовження табл. 3.46

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Корея	27,3	26,5	25,3	25,3	25,1	24,3	23,4	22,7
Росія	23,7	23,6	23,1	22,7	22,2	21,7	21,4	21,0
Польща	31,9	31,0	29,4	29,3	29,5	29,3	29,2	29,3
Угорщина	29,4	29,7	29,5	27,9	27,2	26,4	26,0	26,2
Чехія	33,5	33,9	33,4	32,7	32,7	32,6	32,7	32,4
Україна	29,7	29,5	29,2	29,2	30,1	30,0	29,4	28,8

Примітка: * інформацію у табл. 3.46–3.53 наведено в основних цінах.

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epp.eurostat.cec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Таблиця 3.47

Частка ВДВ у випуску видів промислової діяльності окремих країн, %

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Промисловість – загалом								
Велика Британія	38,2	38,1	38,0	37,7	37,3	36,6	36,6	36,3
Італія	29,2	29,2	29,4	28,9	28,6	27,9	27,2	27,1
Німеччина	34,3	34,1	34,9	34,5	34,3	33,2	32,6	31,4
Франція	27,9	27,4	28,0	28,2	27,4	26,6	25,4	25,1
США	37,7	37,8	38,7	38,3	38,1	36,2	36,8	36,8
Японія	38,1	37,4	37,8	37,7	36,9	35,8	33,8	32,4
Корея	25,6	25,3	25,6	25,2	24,7	23,4	22,7	22,6
Росія	37,3	35,1	39,0	40,1	39,9	38,7
Польща	30,9	29,8	30,0	30,0	29,3	29,1	27,9	27,2
Угорщина	23,1	23,1	24,7	24,9	25,0	24,8	23,4	23,3
Чехія	25,7	24,5	25,1	25,0	25,3	25,0	24,0	23,9
Україна	30,6	26,4	25,3	24,9	22,9	25,2	27,3	28,1
Харчова промисловість								
Велика Британія	33,3	33,9	33,7	34,1	34,3	33,5	33,4	33,1
Італія	23,4	23,0	24,0	23,2	23,3	22,2	22,0	21,5
Німеччина	28,2	27,5	28,3	27,6	27,4	26,3	25,3	24,5
Франція	23,6	22,5	23,4	24,4	24,8	24,5	23,7	23,0
США	27,8	29,3	30,2	28,0	25,4	24,0	23,9	24,6
Японія	37,8	38,1	38,0	38,0	36,9	36,2	36,1	35,5
Корея	19,8	19,6	20,3	20,6	20,6	20,1	20,4	20,4
Польща	22,7	20,1	20,7	20,2	19,7	22,4	22,4	21,5
Угорщина	21,1	22,5	24,1	23,1	22,2	22,7	22,5	22,3
Чехія	24,1	24,8	26,0	25,7	24,8	25,1	24,5	22,4
Україна	20,1	18,3	19,8	19,8	17,6	22,4	24,9	25,0

Продовження табл. 3.47

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Виробництво коксопродуктів та нафтоперероблення								
Велика Британія	15,4	17,0	16,5	15,4	13,7	11,8	9,4	11,5
Італія	12,5	12,9	10,5	11,3	11,6	11,4	10,3	12,4
Німеччина	13,4	18,1	12,7	10,3	10,2	8,1	9,9	6,5
Франція	12,6	10,8	9,0	10,3	10,7	10,5	7,7	8,5
США	11,4	15,3	12,4	16,1	17,7	15,6	13,9	12,2
Японія	40,8	40,5	42,9	40,4	39,1	33,4	29,8	29,2
Корея	14,5	14,5	15,6	17,0	19,4	15,4	12,9	13,2
Польща	13,0	12,0	13,4	15,7	30,9	15,5	10,9	12,0
Угорщина	23,6	19,6	30,2	26,4	28,0	26,0	21,7	20,3
Чехія	12,3	6,7	2,9	5,2	11,5	4,3	5,3	2,8
Україна	2,0	5,4	6,3	10,5	9,9	12,9	12,6	13,7
Металургія та оброблення металу								
Велика Британія	41,1	40,9	40,6	40,4	38,4	38,1	36,8	36,2
Італія	32,0	32,0	31,8	31,9	30,2	29,4	28,5	28,3
Німеччина	37,4	37,3	38,2	37,9	35,9	34,9	33,6	31,5
Франція	34,9	34,1	34,2	33,4	32,5	32,3	30,0	29,9
США	40,6	39,8	39,2	38,5	39,2	36,9	36,1	36,5
Японія	36,2	35,3	34,0	35,1	32,7	32,6	28,9	25,1
Корея	23,9	23,8	23,4	22,9	22,2	21,2	20,1	20,4
Польща	28,2	25,0	27,0	26,4	25,4	26,6	25,6	24,7
Угорщина	24,4	24,3	24,5	26,4	26,8	25,3	25,3	26,6
Чехія	25,9	25,5	27,1	26,2	24,8	25,1	25,0	26,0
Україна	24,1	19,2	18,5	18,4	18,1	20,0	23,7	22,9
Виробництво машин та устаткування								
Велика Британія	34,4	34,0	34,2	34,1	34,3	34,1	33,9	32,9
Італія	29,0	28,6	28,3	28,5	28,7	28,8	28,2	27,4
Німеччина	32,6	32,3	33,5	33,9	33,5	32,4	32,2	31,5
Франція	25,0	24,3	25,1	25,1	24,5	23,6	22,7	22,2
США	34,6	33,6	34,7	33,7	32,8	32,2	33,5	34,3
Японія	34,5	33,0	34,0	34,1	33,9	33,8	33,2	33,6
Корея	25,9	25,1	24,8	24,5	24,8	23,7	23,6	23,6
Польща	27,4	27,9	27,6	28,4	23,9	24,5	23,4	22,2
Угорщина	17,6	17,0	18,4	19,8	20,5	21,2	19,8	19,0
Чехія	22,5	20,5	19,6	20,5	21,0	20,5	18,9	18,2
Україна	33,8	35,6	33,9	29,9	27,1	24,0	24,5	27,5

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epp.eurostat.ecs.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

На відміну від розвинених країн світу у більшості країн, що розвиваються, спостерігається перевищення частки валового прибутку над часткою оплати праці найманих працівників.

Частка промисловості в оплаті праці найманих працівників майже у всіх провідних країнах світу та більшості країн, що розвиваються, зменшується разом зі скороченням промислової частки зайнятих (табл. 3.31 та табл. 3.33).

Таблиця 3.48

Структура ВДВ за категоріями доходу в промисловості окремих країн, % до обсягу

Країна	2000			2007		
	ОП*	ВП	ЧПВ	ОП	ВП	ЧПВ
Промисловість – загалом						
Італія	50,9	45,9	3,3	52,8	42,8	4,5
Німеччина	71,9	27,8	0,3	61,6	36,7	1,7
Франція	60,9	33,7	5,5	63,5	30,2	6,3
США	58,2	37,1	4,7	51,0	43,4	5,6
Корея	42,5	56,9	0,6	48,2	51,1	0,6
Польща	60,3	37,3	2,4	47,1	51,0	2,0
Угорщина	53,9	46,2	-0,1	49,8	49,8	0,4
Чехія	48,0	51,9	0,1	46,2	54,7	-0,9
Україна	51,6	46,2	2,2	57,2	43,1	-0,3
Харчова промисловість						
Італія	43,7	53,7	2,5	49,0	48,0	3,0
Німеччина	62,9	36,2	0,9	61,8	36,9	1,3
Франція	54,3	41,1	4,6	57,0	36,2	6,8
США	46,1	42,7	11,2	49,6	37,9	12,5
Корея	43,2	56,2	0,7	46,0	52,9	1,1
Угорщина	59,0	42,0	-1,1	60,0	39,5	0,5
Чехія	41,8	58,0	0,2	49,6	50,3	0,0
Україна	63,6	30,8	3,6	51,1	47,0	1,9
Виробництво коксопродуктів та нафтоперероблення						
Італія	30,8	66,1	3,2	22,0	72,0	6,0
Німеччина	32,4	64,4	3,2	41,6	54,4	4,0
Франція	32,0	59,9	8,1	33,6	53,7	12,7
США	36,8	57,6	5,6	25,5	71,1	3,4
Корея	23,1	74,7	2,2	29,4	69,1	1,5
Угорщина	35,9	63,5	0,6	21,1	77,9	1,0
Чехія	14,9	85,7	-0,6	52,8	47,1	0,1
Україна	134,5	-56,4	22,0	54,1	55,2	-9,3
Металургія та оброблення металу						
Італія	53,8	42,4	3,9	54,2	41,3	4,5
Німеччина	73,4	25,5	1,1	60,7	36,8	2,5

Продовження табл. 3.48

Країна	2000			2007		
	ОП*	ВП	ЧПВ	ОП	ВП	ЧПВ
Франція	67,4	27,5	5,1	68,9	25,3	5,8
США	67,8	30,3	1,9	61,1	36,6	2,4
Корея	42,7	56,7	0,5	40,9	58,6	0,6
Угорщина	63,7	35,7	0,6	58,6	40,5	0,8
Чехія	58,1	41,5	0,3	48,0	52,2	-0,2
Україна	37,8	58,4	3,8	57,3	39,7	3,0
Виробництво машин та устаткування						
Італія	60,7	36,8	2,5	64,6	31,6	3,8
Німеччина	81,4	17,9	0,7	69,0	29,3	1,7
Франція	65,7	29,2	5,1	75,2	18,8	5,9
США	75,6	22,9	1,5	75,6	22,1	2,3
Корея	45,4	54,0	0,5	53,9	45,5	0,6
Угорщина	51,6	48,1	0,4	48,0	51,4	0,6
Чехія	53,4	46,3	0,3	55,0	45,4	-0,4
Україна	70,2	25,6	4,1	61,7	36,7	1,6

Примітка: * "ОП" – оплата праці найманих працівників; "ВП" – валовий прибуток, змішаний дохід; "ЧПВ" – податки на виробництво, за винятком субсидій.

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://erp.eurostat.cec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Водночас як в Україні, так і в розвинених країнах світу, залишається тенденція порівняно вищої частки промисловості в оплаті праці відносно її частки у кількості зайнятих.

Частка промисловості у валовому прибутку розвинених країн світу також зменшується, а в країнах світу, що розвиваються, навпаки, – збільшується. В Україні цей показник має аналогічну тенденцію порівняно з розвиненими країнами.

У структурі ВДВ вітчизняної промисловості (2007 р.) необхідно відзначити високу частку оплати праці найманих працівників та незначну частку чистих податків на виробництво порівняно з іншими країнами.

У цілому протягом періоду, що розглядається, доходна структура ВДВ промисловості України за своїми показниками стала ближчою до структур розвинених країн, а доходна структура ВДВ економіки, навпаки, віддалилася від них.

Суттєві відмінності структури ВДВ по категоріях доходу у промисловості та окремих видах (галузях), як і її змін у часі, по різних країнах дають повні підстави вбачати за цим значний вплив особливостей інституційного середовища національних економік на процеси первинного міжфакторного розподілу створюваної вартості (ефекту). Цей висновок видається логічним на тлі порівняно більшої спільності національних показників динаміки ВДВ у випуску як індикатора рівня промислової ефективності, зумовленого переважно певними структурно-технологічними параметрами.

Водночас слід звернути увагу на загальні для ПРК тенденції відносного зростання оплати праці (крім США) та чистих податків у створеній ВДВ. Це можна вважати певним віддзеркаленням, з одного боку, вибору цими країнами моделі промислового розвитку з орієнтацією на високовартісну робочу силу, а з іншого – посилення участі держави у первинному розподілі через податкові механізми.

Цей висновок опосередковано має підтвердження також при співставленні змін, що відбуваються у пропорціях первинного розподілу ВДВ за різними видами промислової діяльності. За збільшенням частки оплати праці за умови одночасного зростання частки ВДВ у випуску, як правило, стоять не тільки зміна вартості робочої сили як такої, але й її нові, у загальному випадку досконаліші, структурні параметри – галузеві, професійно-освітні, кваліфікаційні тощо.

Однією з найпоказовіших у цьому сенсі є ситуація у виробництві машин та устаткування в США, де за останні роки частка оплати праці у ВДВ зросла майже на 5 в. п. при скороченні частки зайнятих на 7 в. п.

У свою чергу така розподільча політика на користь збільшення оплати праці створює певний "економічний магніт" для висококваліфікованих кадрів з усього світу, що в умовах глобалізації ринку праці створює небезпеку посилення їхнього дефіциту в національних економіках з менш привабливою структурою ВДВ по доходах.

Якщо у загальнопромисловому вимірі тенденції розвитку серед ПРК переважно співпадають, то у міжгалузевих порівняннях структурні відмінності та їхня динаміка є більш виразними та специфічними по країнах (табл. 3.47–3.53). Так, для проаналізованої групи країн структурні тенденції у таких видах промислової діяльності, як виробництво коксу та нафтоперероблення, виробництво машин або

харчова галузь різнилися досить помітно. Це зумовлено, як правило, технологічними особливостями галузей, кон'юнктурними тенденціями на ринках їхньої продукції та необхідних ресурсів, і водночас специфікою структурно-промислової політики урядів.

Таблиця 3.49

Частка промисловості в окремих видах доходів економік країн, %

Країна	Оплата праці найманих працівників		Валовий прибуток, змішаний дохід	
	2000	2007	2000	2007
Італія	27,1	24,8	20,3	18,0
Німеччина	30,4	29,7	17,4	21,6
Франція	18,7	15,5	15,5	10,9
США	18,6	15,1	20,4	20,0
Корея	28,5	28,7	36,4	33,1
Польща	32,0	28,4	16,7	21,3
Угорщина	28,8	23,3	25,5	26,6
Чехія	32,8	31,0	30,0	32,8
Україна	35,3	32,3	32,7	30,4

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epp.eurostat.ec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Звернімо увагу лише на окремі принципові галузеві характеристики і тенденції.

Харчова промисловість. Частка харчової промисловості в загальному обсязі промислового випуску в 2000–2007 рр. скоротилася майже у всіх країнах, що розвиваються, та розвинених країнах світу (табл. 3.50). При цьому частка зайнятих у харчовій промисловості в провідних країнах світу зросла, що спостерігалось і в Україні. В країнах світу, що розвиваються, цей показник зменшився. Одночасно майже у всіх країнах (крім Великої Британії, Франції та Кореї) зменшилася частка харчової промисловості в промисловій ВДВ.

У ПРК знизилася ефективність структури випуску харчової промисловості (окрім Великої Британії) – частка ВДВ зменшилася. Протилежна тенденція до зростання частки ВДВ у випуску спостерігається в країнах, що розвиваються.

Таблиця 3.50

**Частка харчової галузі у випуску, ВДВ та кількості зайнятих
у промисловості окремих країн, %**

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
У загальному випуску товарів і послуг								
Велика Британія	12,0	12,3	12,7	12,9	13,0	12,5	11,9	11,9
Італія	11,1	11,1	11,2	11,5	11,3	11,1	10,5	10,3
Німеччина	9,6	9,8	9,9	10,0	9,6	9,2	8,8	8,5
Франція	13,7	14,0	14,3	14,5	14,3	13,6	13,3	13,5
США	11,3	12,1	12,4	12,4	12,3	11,5	11,0	11,3
Японія	11,5	11,8	12,1	11,8	11,5	10,6	10,0	9,7
Корея	8,1	8,1	8,1	7,6	7,0	6,5	6,1	5,9
Польща	18,7	19,8	19,0	18,5	17,3	17,7	17,0	17,1
Угорщина	13,5	14,5	14,8	13,6	12,4	11,0	10,2	9,7
Чехія	11,8	11,7	11,8	11,2	10,3	9,6	8,5	8,1
Україна	17,3	20,3	20,2	21,1	18,7	19,0	17,7	16,9
У валовій доданій вартості								
Велика Британія	10,5	11,0	11,3	11,7	11,8	11,3	10,8	11,0
Італія	8,9	8,7	9,2	9,2	9,2	8,8	8,5	8,2
Німеччина	7,9	7,9	8,0	8,0	7,6	7,3	6,8	6,6
Франція	11,6	11,5	12,0	12,6	12,9	12,5	12,3	12,4
США	8,4	9,4	9,7	9,1	8,2	7,6	7,1	7,6
Японія	11,4	12,0	12,2	11,9	11,5	10,8	10,6	10,7
Корея	6,3	6,3	6,5	6,2	5,8	5,5	5,5	5,4
Польща	13,8	13,4	13,2	12,5	11,6	13,7	13,7	13,5
Угорщина	12,4	14,2	14,3	12,7	11,0	10,1	9,8	9,3
Чехія	11,1	11,9	12,3	11,5	10,1	9,6	8,6	7,6
Україна	13,2	15,1	15,7	16,8	14,4	16,9	16,2	15,0
У кількості зайнятих								
Велика Британія	12,0	12,1	12,3	12,8	13,0	13,2	13,4	13,3
Італія	7,9	7,7	7,6	7,6	8,2	8,2	8,2	8,2
Німеччина	10,9	10,8	11,2	11,5	11,5	11,6	11,5	11,3
Франція	13,5	13,4	13,9	14,3	14,4	14,6	14,9	14,9
США	9,1	9,5	10,1	10,4	10,4	10,3	10,3	10,5
Японія	12,4	12,8	13,3	13,5	13,7	13,3	13,5	13,8
Корея	6,6	6,8	6,7	6,7	6,5	6,3	6,2	...
Польща	15,2	15,3	16,0	16,9	16,7	16,3	15,6	15,5
Угорщина	15,3	15,2	15,6	15,4	14,6	14,9	15,1	14,2
Чехія	10,5	10,3	10,6	10,7	10,5	10,2	9,8	9,6
Україна	12,8	12,7	13,0	13,0	13,3	13,6	13,8	13,8

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epp.eurostat.cec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Необхідно відзначити, що майже у всіх розвинених країнах світу та країнах, що розвиваються, частка ВДВ у випуску харчової галузі була нижче, ніж у середньому в промисловості або в економіці (табл. 3.46).

На відміну від провідних країн світу в Україні питома вага харчової галузі у ВДВ промисловості зростала. Частка ВДВ у галузевому випуску також зростала, тобто відносна ефективність функціонування харчової промисловості в Україні збільшувалася. Проте частка харчової галузі у промислових обсягах ВДВ та випуску в Україні є значно вищою, ніж у розвинених країнах світу, а частка ВДВ у випуску – нижчою.

Таким чином, у вітчизняній харчовій промисловості існують проблеми для конкурентоспроможності на регіональному і глобальному ринках.

Структури ВДВ харчової промисловості за категоріями доходу суттєво відрізняються в різних країнах світу (табл. 3.48). Достатньо високою часткою оплати праці структура ВДВ харчової промисловості в Україні суттєво відрізнялася від розвинених країн світу у 2000 р. У більшості країн значно зменшилася частка валового прибутку. Слід відзначити значно вищі частки чистих податків на виробництво в доходних структурах ВДВ харчової промисловості США та особливо Японії порівняно з країнами ЄС.

Виробництво коксопродуктів і нафтоперероблення майже по всіх країнах, що розглядаються, збільшило свою питому вагу в промисловому випуску (табл. 3.51). Аналогічні зміни зафіксовані і щодо галузевої частки у промисловій ВДВ (окрім Німеччини, Франції та Чехії).

У розвинених країнах світу та країнах, що розвиваються, частка виробництва коксопродуктів та нафтоперероблення щодо кількості працівників промисловості є досить усталеною та незначною. В Україні вона набагато більша та має тенденцію до зростання.

Співставлення рівня та тенденцій цих структурних пропорцій галузі в Україні та інших країнах (табл. 3.47 та табл. 3.51) свідчить про сировинну орієнтацію української економіки та відносно низький рівень ефективності виробництва коксопродуктів і нафтоперероблення порівняно зі світовими лідерами.

У доходній структурі галузевої ВДВ більшості розвинених країн світу зафіксоване превалювання частки валового прибутку та досить інтенсивні структурні зрушення протягом 2000–2007 рр. При загальній схожості змін ця галузь в Україні порівняно з більшістю інших країн має нижчу частку валового прибутку та вищу – оплати праці.

Таблиця 3.51

**Частка виробництва коксопродуктів та нафтоперероблення у випуску,
ВДВ і кількості зайнятих у промисловості окремих країн, %**

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
У загальному випуску товарів і послуг								
Велика Британія	3,0	3,0	3,0	3,2	3,5	4,0	4,3	4,1
Італія	3,8	3,3	3,0	3,1	3,5	4,6	4,8	4,8
Німеччина	2,9	2,8	2,8	3,0	3,4	3,8	3,8	3,4
Франція	5,1	4,6	4,2	4,3	4,8	5,8	6,2	6,2
США	4,7	4,6	4,6	5,0	6,2	7,9	8,7	9,2
Японія	4,2	4,4	4,6	4,7	4,8	5,7	6,2	6,4
Корея	6,8	6,7	5,9	6,0	6,6	7,4	7,9	8,0
Польща	5,5	4,8	4,1	4,2	5,5	5,3	5,5	5,2
Угорщина	5,0	4,3	4,4	4,2	4,6	5,9	6,2	5,9
Чехія	2,8	2,1	1,8	2,0	2,0	3,2	2,7	2,3
Україна	7,6	9,8	9,9	8,9	10,6	10,6	8,7	7,8
У валовій доданій вартості								
Велика Британія	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3
Італія	1,6	1,5	1,1	1,2	1,4	1,9	1,8	2,2
Німеччина	1,1	1,5	1,0	0,9	1,0	0,9	1,1	0,7
Франція	2,3	1,8	1,3	1,6	1,9	2,3	1,9	2,1
США	1,4	1,9	1,5	2,1	2,9	3,4	3,3	3,0
Японія	4,5	4,8	5,3	5,0	5,1	5,3	5,5	5,7
Корея	3,8	3,8	3,6	4,1	5,1	4,9	4,5	4,7
Польща	2,3	2,0	1,9	2,2	5,8	2,8	2,1	2,3
Угорщина	5,1	3,6	5,4	4,4	5,2	6,2	5,8	5,2
Чехія	1,3	0,6	0,2	0,4	0,9	0,6	0,6	0,3
Україна	0,6	2,1	2,5	3,8	4,6	5,4	4,0	3,8
У кількості зайнятих								
Велика Британія	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8
Італія	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6
Німеччина	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Франція	1,0	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9	0,9
США	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Японія	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2
Польща	1,1	1,0	1,0	0,5	0,6	0,5	0,4	0,5
Угорщина	0,7	0,7	0,7	0,6	0,5	0,6	0,7	0,4
Чехія	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Україна	1,3	1,4	1,6	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epp.eurostat.cec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Питома вага металургії та оброблення металу в обсягах промислового випуску продукції, кількості зайнятих і ВДВ зростає протягом 2000–2007 рр. майже у всіх країнах, що розвиваються, та країнах з розвинутою економікою (окрім Великої Британії та США; табл. 3.52).

Утім в Україні металургійна галузь має значно більшу частку порівняно з розвиненими країнами світу при загальному співпаданні тенденції до зростання.

Таблиця 3.52

Частка металургії та оброблення металу у випуску, ВДВ і кількості зайнятих у промисловості окремих країн, %

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
У загальному випуску товарів і послуг								
Велика Британія	7,8	7,7	7,6	7,5	7,9	8,0	8,0	8,2
Італія	12,6	12,6	12,8	13,3	13,8	14,1	14,7	15,6
Німеччина	11,1	11,0	10,7	10,7	11,2	11,6	12,2	12,7
Франція	10,8	10,5	10,5	10,4	10,7	10,9	11,5	11,7
США	8,5	8,2	8,3	7,8	8,4	8,5	8,8	8,9
Японія	11,1	11,2	11,1	11,1	11,8	13,1	13,6	14,4
Корея	12,5	12,2	12,2	12,7	15,1	16,0	15,4	16,2
Польща	9,1	8,4	8,8	9,4	10,6	9,9	11,1	11,5
Угорщина	7,5	7,5	7,2	7,1	7,7	7,5	8,0	7,9
Чехія	12,4	12,5	11,7	12,3	13,8	13,9	13,3	13,2
Україна	21,6	18,9	19,8	20,5	23,6	22,5	23,6	24,7
У валовій доданій вартості								
Велика Британія	8,4	8,3	8,1	8,1	8,4	8,5	8,0	8,3
Італія	13,8	13,8	13,8	14,6	14,5	14,8	15,5	16,3
Німеччина	12,0	12,0	11,8	11,8	11,7	12,1	12,5	12,8
Франція	13,5	13,1	12,8	12,3	12,8	13,3	13,5	14,0
США	9,2	8,6	8,4	7,8	8,6	8,6	8,7	8,8
Японія	10,6	10,5	9,9	10,3	10,5	11,9	11,7	11,2
Корея	11,6	11,5	11,2	11,6	13,5	14,5	13,6	14,6
Польща	8,3	7,1	7,9	8,3	9,2	9,1	10,2	10,4
Угорщина	7,9	7,8	7,2	7,5	8,2	7,7	8,6	9,0
Чехія	12,5	13,0	12,6	12,9	13,5	13,9	13,9	14,4
Україна	19,8	14,7	14,4	15,1	18,7	17,9	20,5	20,2
У кількості зайнятих								
Велика Британія	12,5	12,3	12,3	12,3	12,2	12,3	12,4	12,5
Італія	15,5	15,8	16,0	16,7	16,5	16,6	17,3	17,9
Німеччина	13,2	13,4	13,3	13,4	13,4	13,6	13,6	14,0
Франція	15,7	15,9	15,9	15,8	15,9	15,9	16,0	16,2
США	12,2	12,0	11,8	11,8	12,0	12,1	12,3	12,5

Продовження табл. 3.52

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Японія	11,5	11,7	11,8	11,8	11,7	11,9	11,8	11,7
Корея	10,6	10,8	11,0	11,3	12,0	12,6	12,7	...
Польща	10,1	10,0	10,2	10,0	9,9	10,6	11,8	11,2
Угорщина	8,8	9,2	9,8	10,1	10,4	10,8	10,5	11,2
Чехія	15,1	15,0	14,6	14,4	14,9	15,1	15,0	15,2
Україна	10,6	11,2	11,7	12,0	12,2	12,4	12,8	12,8

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://epr.eurostat.cec.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Частка ВДВ у випуску металургії та оброблення металу як в Україні, так і в більшості інших країн світу збільшувалася (табл. 3.47). Світовими лідерами за цим показником протягом 2000–2006 рр. були Велика Британія та США, показники галузі в Україні – нижче майже у 1,5 раза.

Важливо відзначити, що у 2007 р. у більшості країн світу, що розглядаються, (крім Японії та Кореї) відносна ефективність структури випуску металургії та оброблення металу була вищою, ніж середня у промисловості, а в Україні, навпаки, нижче середньопромислової (табл. 3.52).

У розвинених країнах світу оплата праці найманих працівників є основним елементом у структурі ВДВ металургії та оброблення металу (табл. 3.53). У Німеччині, США та країнах, що розвиваються, її частка зменшувалася протягом 2000–2007 рр. з одночасним зростанням частки валового прибутку. В Італії та Франції вона, навпаки, збільшувалася за рахунок останньої.

У структурі ВДВ української металургії основні структурні зрушення були пов'язані зі зростанням частки оплати праці та скороченням частки валового прибутку.

Частки виробництва машин та устаткування у промисловій структурі випуску та ВДВ у розвинених країнах світу та країнах, що розвиваються, є відносно високими (табл. 3.53). Найбільшими в цей період серед розвинених країн світу вони були у Німеччині.

Таблиця 3.53

**Частка виробництва машин та устаткування у випуску, ВДВ
і кількості зайнятих у промисловості окремих країн, %**

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
У загальному випуску товарів і послуг								
Велика Британія	32,2	31,7	30,9	30,3	29,9	28,8	28,0	28,0
Італія	25,7	25,6	25,3	25,1	25,5	25,2	25,6	26,1
Німеччина	41,9	42,8	42,6	42,9	42,7	42,7	42,9	43,4
Франція	33,2	33,4	32,8	31,6	31,3	30,9	30,4	30,6
США	31,0	29,2	28,6	28,0	26,6	25,4	24,7	24,4
Японія	38,9	38,0	37,7	38,7	39,2	38,8	39,3	39,0
Корея	40,0	39,9	40,7	41,2	41,0	40,7	41,7	41,3
Польща	19,5	18,5	18,0	19,2	20,8	21,7	22,4	22,6
Угорщина	41,8	40,9	40,6	43,2	43,7	44,7	45,6	46,1
Чехія	30,9	32,5	33,5	33,3	34,6	36,1	38,9	41,6
Україна	9,9	10,4	11,5	12,4	13,2	12,6	13,1	15,0
У валовій доданій вартості								
Велика Британія	25,6	24,8	24,3	23,9	23,4	23,1	22,6	22,7
Італія	25,5	25,1	24,3	24,7	25,6	25,9	26,6	26,5
Німеччина	39,8	40,6	40,9	42,2	41,7	41,6	42,3	43,5
Франція	29,8	29,6	29,4	28,2	28,1	27,5	27,2	27,1
США	28,5	25,9	25,7	24,6	23,0	22,5	22,5	22,7
Японія	35,2	33,5	33,9	35,0	36,0	36,7	38,6	40,4
Корея	40,4	39,5	39,5	40,1	41,1	41,1	43,3	43,1
Польща	17,3	17,3	16,6	18,2	17,0	18,3	18,7	18,5
Угорщина	31,8	30,1	30,2	34,3	35,9	38,3	38,4	37,6
Чехія	27,0	27,2	26,2	27,4	28,6	29,6	30,6	31,7
Україна	12,6	15,0	15,5	14,8	15,6	12,0	11,8	14,7
У кількості зайнятих								
Велика Британія	30,2	30,3	29,5	28,8	28,8	29,0	28,7	28,7
Італія	27,3	27,2	27,3	27,6	28,1	28,8	29,4	29,5
Німеччина	38,6	39,3	39,4	39,6	40,0	40,1	40,4	40,3
Франція	29,7	29,9	29,6	29,4	29,0	29,1	29,3	29,3
США	27,3	29,9	29,0	28,4	28,5	28,6	28,6	28,5
Японія	35,4	36,0	36,1	36,3	36,5	37,1	37,5	38,1
Корея	40,9	40,9	41,5	42,3	43,9	44,7	45,7	...
Польща	15,6	15,5	15,3	16,1	17,4	17,8	18,5	20,1
Угорщина	26,1	27,9	27,7	28,7	29,4	29,9	31,2	32,5
Чехія	29,0	29,9	30,6	31,3	31,9	33,1	34,5	35,5
Україна	26,1	25,1	24,2	23,7	23,3	22,6	22,0	21,6

Джерело: розраховано за даними офіційних сайтів: Держкомстату України (<http://www.ukrstat.gov.ua>), Статистичного управління Європейського Співтовариства (<http://erp.eurostat.ecs.eu.int>), Управління національної статистики Великої Британії (<http://www.statistics.gov.uk>), Бюро Економічного Аналізу при Департаменті торгівлі США (<http://www.bea.doc.gov>), Інституту економічних та соціальних досліджень при Секретаріаті Кабінету Міністрів Японії (<http://www.esri.cao.go.jp/index-e.html>), Держкомстату Росії (<http://www.gks.ru>), Національного Бюро Статистики Китаю (<http://www.stats.gov.cn/english/index.htm>), Організації Економічної Організації та Розвитку (www.oecd.org).

Утім у ПРК основною є тенденція до скорочення відносних обсягів машинобудівного виробництва, а в країнах, що розвиваються, навпаки, – до зростання.

В Україні виробництво машин та устаткування у випуску, кількості зайнятих та ВДВ промисловості протягом 2000–2007 рр. мало порівняно меншу частку, ніж в розвинених країнах світу, з тенденцією до скорочення – по кількості зайнятих та до зростання – по обсягах випуску та ВДВ. За показниками кількості зайнятих, випуску та ВДВ структурні зрушення в українській промисловості відбувалися у зворотному напрямку до змін у країнах із розвинутою економікою.

Частка ВДВ у випуску машинобудування як в Україні, так і в більшості провідних країн скоротилася протягом періоду, що розглядається (табл. 3.47). Проте у 2007 р. в Україні цей показник був значно менший, ніж у розвинених країнах. Світовим лідером за власним рівнем ефективності у виробництві машин та устаткування в 2000 р. та 2007 р. були США.

Необхідно відзначити, що в провідних країнах світу відносна ефективність галузі виробництва машин та устаткування є трохи нижчою, ніж середньпромислова (табл. 3.47). В Україні ж, навпаки, цей вид промислової діяльності є відносно ефективнішим.

Принагідно звернімо увагу на яскравий приклад неспівпадання галузевих тенденцій – динаміку показника частки ВДВ у випуску по галузях виробництва коксопродуктів і виробництва машин. Якщо у першій галузі відносний показник по країнах зменшився в 1,3–1,7 рази, то в другій – лише на 2–3 в. п. Така динаміка наочно ілюструє більшу кон'юнктуру вразливість виробництв із низьким ступенем переділу, які водночас працюють на ринках енергоресурсів.

У розвинених країнах світу в структурі галузевого ВДВ частка оплати праці найманих працівників значно перевищувала частку валового прибутку (у 2007 р. – більше ніж в 2 рази). У країнах, що розвиваються, відмінності були не такими значними. В Італії, Франції, США та Кореї частка оплати праці найманих працівників зростала при одночасному скороченні частки валового прибутку. В Україні, Німеччині та Угорщині спостерігалися протилежні тенденції.

Виробництво машин та устаткування посідає провідне місце у загальнопромислових обсягах, оплаті праці найманих працівників і валовому прибутку у всіх без винятку розвинених країнах світу та країнах, що розвиваються, при тенденції зростання цих показників.

На відміну від розвинених країн світу в Україні частка виробництва машин та устаткування в оплаті праці найманих працівників промисловості скорочувалася, а у валовому прибутку – зростала протягом періоду, що розглядається. При цьому обидві частки були значно меншими, ніж у провідних країнах.

Найважливішими висновками з міжгалузевих і міжкраїнних аналітичних порівнянь є такі.

Як свідчить проведений аналіз, серед країн, які складають традиційно "ядро" промислового виробництва світу, зміни структурних характеристик, що спостерігаються, не є радикальними. Це вказує на певне вирівнювання промислового потенціалу цих економік в умовах розвитку регіональних і глобальної системи господарювання, функціонування інтегрованих ринків і формування спільного інституційного середовища. Відносна стабільність економічної структури в цих країнах є результатом тривалої еволюції ринкової економіки, для якої на сучасному етапі розвитку є характерною збалансованість існуючих інституцій та факторів виробництва.

Водночас очевидною є різна інтенсивність змін найважливіших економічних пропорцій промисловості по країнах, яка тісно корелює з досягнутим рівнем розвитку національної економіки і промисловості та її позиціями у міжнародному розподілі праці. Загальною є тенденція активніших і виразніших структурних змін у промисловості країн, які зазвичай йдуть у фарватері промислових лідерів (наприклад, Італія), а також країн, що розвиваються, трансформуються. Такі ознаки спостерігаються в Україні. При цьому напрямок цих змін може бути різним – як у бік поліпшення, так і в бік погіршення. Тобто є підстави говорити про порівняно більшу "чутливість" таких промислових комплексів до будь-яких макроекономічних, зовнішньокон'юнктурних чи геоелекономічних чинників. Найважливішим фактором, який спричиняє ці явища, є нижча ефективність та гірша структура промисловості (за технологічними та продуктовими характеристиками).

Упродовж періоду інституційної розбудови і ринкової трансформації національної економіки у промисловості України активно розвивалися неоднозначні тенденції структурних змін. Більшість з них мали протилежний напрямок розвитку порівняно з ПРК, що увійшли до аналізованої групи.

Висока економічна "вага" промислового сектора у таких макро-економічних показниках, як "випуск" та "кількість зайнятих" свідчить про збереження вираженого індустріального типу національної економіки. А беручи до уваги вихідні значення цих показників, які майже у півтора-два рази вже перевищували рівень ПРК, така динаміка взагалі не відповідає сучасним тенденціям постіндустріальних економік. Унаслідок цього структурні "розриви" між Україною та провідними країнами постіндустріальної орієнтації збільшилися від 1,8 (США, 2000 р.) до 1,95 рази (Велика Британія, 2006 р.) – за показником питомої ваги промисловості у випуску.

Зважаючи на загальну відсталість, диспропорційність та низьку ефективність національної промисловості, така тенденція несе суттєву загрозу для загальних перспектив розвитку економіки як динамічної системи, що має інтегруватися у регіональні та глобальні господарські структури й процеси.

Ця теза набуває об'єктивного економічного підґрунтя, оскільки одночасно зі зростанням вартісних обсягів українська промисловість втрачала свої позиції як продуцент валової доданої вартості (скорочення частки галузі у показнику по економіці). Це означає відносне зниження ефективності промислового виробництва. Подібність цієї тенденції до процесів у ПРК не можна вважати позитивом, який наближає вітчизняну промисловість до світових лідерів, бо вона формується саме як наслідок зниження ефективності, а не масштабів виробництва.

Не можна обійти увагою й такий принциповий момент, як надзвичайно висока динаміка погіршення важливих у конкурентному середовищі структурних характеристик в українській промисловості загалом та в окремих її видах. Тільки у такій інвестиційно важливій галузі, як виробництво машин та устаткування, за сім років Україна погіршила свій показник частки ВДВ майже на чверть, водночас ПРК, що мали таку ж спадаючу тенденцію, зменшили її лише в межах 0,4–3 в. п.

Таким чином, розвиток загальносвітової тенденції до падіння галузевої ефективності у виробництві машин в Україні був мультиплікативно прискорений макроекономічною нестабільністю та недосконалістю інституційного середовища. Наявність подібних різких коливань свідчить також про внутрішні структурні негаразди галузі, які зумовлюють її економічну вразливість та обмеженість стратегічних перспектив.

Зміни, що відбулися в українській промисловості в структурі первинного розподілу створеної ВДВ, привертають увагу по таких моментах.

Співставність показників структури ВДВ по категоріях доходу маскує принципово різний ступінь внутрішньої гостроти економічних суперечностей між факторами виробництва (трудом і капіталом) в Україні та ПРК. Зростання частки оплати праці фактично до рівня Німеччини та Франції не означає зближення вартості робочої сили та не забезпечує суттєвого збільшення доходів зайнятих у вітчизняній промисловості. Водночас зменшення частки валового прибутку (в умовах зниження ефективності) звужує інвестиційні ресурси галузі та її внутрішні відтворувальні стимули.

Як позитив може сприйматися тенденція до скорочення субсидювання виробництва (поява позитивного значення частки чистих податків), яке не є характерним для країн із ринковою економікою і спричиняє перешкоди на шляху інтеграції. За відносними показниками державна частка у первинному розподілі промислової ВДВ в Україні є найнижчою порівняно з іншими країнами.

Таким чином, національне промислове виробництво порівняно з ПРК менш переобтяжене податками (хоч існують протилежні оцінки). Однак наразі це не дало відчутного ефекту в сенсі нової динаміки та якості промислового виробництва. Навпаки, для японської промисловості, яка має високий світовий рейтинг і конкурентний статус, характерною і традиційною є висока частка чистих податків у структурі ВДВ. Всі ці явища і процеси вказують на існування в різних країнах, що мають близький за характеристиками промисловий потенціал, неоднакові моделі господарювання та регулювання, які більш-менш успішно адаптовані до національної специфіки.

Доцільно звернути особливу увагу на протилежні тенденції в Україні та ПРК у співвідношенні галузевих показників частки ВДВ у випуску з середньпромисловими. Зокрема, менший показник галузі "виробництво машин і устаткування" порівняно з промисловістю може бути індикатором домінування у промисловій структурі ПРК видів діяльності з більш високим ступенем технологічного розвитку, що дозволяє не тільки суттєво економити на витратах, але й виходити на високодохідні ринки інноваційної продукції.

В Україні навпаки – саме машинобудування має кращий показник за промисловий. Згадаймо принагідно, що інтенсивність зниження відносної ефективності промислової діяльності в цілому була вище, ніж безпосередньо у галузі. Тобто, загальний рівень ефективності національної промисловості визначають технологічно застарілі та високовитратні види діяльності, що суттєво звужує її конкурентний потенціал.

Динаміка промислового виробництва віддзеркалює незавершеність важливих системних перетворень, які б створили реальні передумови для стійкого зростання обсягів та ефективності провідних видів промислової діяльності в умовах висококонкурентного простору економіки, що глобалізується.

Зумовленість загального промислового приросту експортною складовою у базових видах діяльності (металургія, хімічна галузь) створює потенціальні ризики для їхнього подальшого динамічного зростання з боку тенденцій загальної ділової активності у регіонах та країнах присутності. Водночас існуюча на цих ринках конкуренція надає додаткових поштовхів для освоєння нових продуктових ніш.

Співставлення динаміки промислового виробництва з показниками інвестиційних, інноваційних процесів та ефективності дає підстави стверджувати, що вона утримується переважно на ґрунті повнішого завантаження існуючих низькотехнологічних потужностей у межах кон'юнктурних коливань попиту на освоєну продукцію. Наразі у вітчизняній промисловості ще не сформувалися високотехнологічні види виробництва, орієнтовані на сучасну продукцію та нові ринки. Саме такі галузі, які мають випереджаючі темпи зростання та високу, зумовлену інноваціями, ефективність, сприяють підтримці конкурентного рівня цих показників у промисловості розвинених країн.

Нові тенденції в динаміці промисловості України можуть сформуватися як результат масованих технологічних і продуктових інновацій на основі суттєвого розширення можливостей інвестиційного забезпечення.

Поряд із проблемами нестійкої динаміки однією з найактуальніших для національної промисловості залишається структурна проблема з огляду на стратегічні завдання соціально-економічного розвитку України та забезпечення національної безпеки.

Необхідність надання структурному оновленню пріоритетного значення серед інших чинників промислового зростання обумовлена орієнтацією обраної моделі розвитку на постіндустріальний варіант та міжнародну економічну інтеграцію.

В Україні практично вичерпано часовий ресурс для подальшого відкладення кардинальних структурних змін промислового виробництва в постіндустріальному напрямку. Тому саме середньострокова перспектива стає визначальною з точки зору гарантування національної економічної безпеки у сфері промисловості шляхом надання високого динамізму технологічним і продуктовим інноваціям "проривного" характеру.

Комплекс пріоритетів структурного розвитку національної промисловості у середньо- та довгостроковій перспективі має бути пов'язаний з досягненням таких стратегічних цілей:

- запобігання загрози перетворення промисловості України у відсталий сектор економіки переважно індустріального типу з високим рівнем концентрації основних фондів, що випрацювали свій ресурс, екологічно небезпечного, надзвичайно залежного від кон'юнктури зовнішніх ринків і впливу економічних агентів інших держав;
- здійснення промислового зростання в рамках концепції сталого розвитку й ефективного ресурсоспоживання як сучасної парадигми соціально-економічного прогресу;
- ефективна участь у процесах економічної регіоналізації і глобалізації на принципах паритетності можливостей та балансу інтересів суб'єктів господарювання.

Особливості існуючої структури промисловості України, чинники та умови її формування і функціонування вимагають враховувати ймовірність досить суперечливого впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів на подальші структурні зміни.

З одного боку, економічна глобалізація може стати серйозним чинником поглиблення існуючих структурних диспропорцій з ризиком втрати структурної цілісності національного промислового комплексу.

По-перше, це пов'язано: з загальною економічною диспозицією України в європейському і світовому економічному просторі як постачальника дешевих матеріально-сировинних ресурсів. І ця роль усіляко підтримується промислово розвиненими країнами. Тому ймовірність збереження дисбалансу між видобувними й обробними секторами, а всередині останнього – між галузями первинної переробки і високотехнологічними, дуже висока. Цьому сприяє сформований за останні роки економічно необґрунтований рівень експортної орієнтації національного виробництва.

По-друге, через відмінності в ринковій спеціалізації і рівнях розвитку види промислової діяльності мають різні інтеграційні можливості і перспективи. Це може спричинити істотні розбіжності в інтенсивності дифузії суб'єктів господарювання у світогосподарські структури і процеси.

По-третє, ймовірним може стати різновекторна та різношвидкісна "абсорбція" окремих видів промислової діяльності різними транснаціональними утвореннями, які є привабливими для ТНК у ресурсному (виробництво відносно дешевих сировинних матеріалів), технологічному (деякі проривні наукомісткі виробництва) або екологічному плані (виведення шкідливих виробництв з власної території). Внаслідок цього можуть суттєво погіршитися умови реалізації економічного суверенітету держави щодо структурно-технологічної і структурно-галузєвої стратегій у промисловості.

З тієї ж причини досить непропорційними можуть бути галузева структура інвестицій та інновацій, а також розвиток регіональних промислових комплексів.

З іншого боку, з поглибленням економічної глобалізації та інтеграції потенціал структурного удосконалення промислового комплексу України може істотно зрости за умови своєчасної розробки і реалізації програм зміцнення конкурентоспроможності виробництва, захисту внутрішнього ринку, випереджаючого розвитку науково-технологічної й інноваційної сфер, нарощування інвестиційної привабливості, всебічного розвитку людського капіталу.

3.3.3. Динаміка структурних зрушень в умовах економічного зростання

Аналіз структурних змін в економіці України демонструє технологічну розбалансованість випуску внаслідок критичного скорочення високотехнологічного виробництва, збереження сировинної спрямованості виробництва та надмірну залежність експорту від кон'юнктури світових ринків.

Перебіг світової фінансово-економічної кризи та специфіка інтеграційних і глобалізаційних процесів у виробництві, в умовах пролонгації існуючих тенденцій структурних змін у господарстві України корегує питання реальності економічних реформ на основі інноваційної модернізації виробництва. Внаслідок збереження інерційної структури економіки і, як наслідок, неефективного використання внутрішніх ресурсів відбулося подальше загострення внутрішніх протиріч та диспропорцій у виробництві, що призвело у 2008–2009 рр. до кризового спаду виробництва та суттєвого погіршення структурної динаміки.

В умовах кризової та посткризової економіки посилення впливу зовнішніх викликів вимагає радикального вирішення проблеми реструктуризації виробництва на основі подальшого розвитку методологічного інструментарію досліджень структурної динаміки шляхом визначення кількісних оцінок структурних зрушень та параметрів впливу внутрішніх й зовнішніх чинників як засобу обґрунтування стратегічних напрямів структурних перетворень та оцінювання відповідних регуляторних заходів державної політики.

Методологічні підходи до оцінювання структурної динаміки розроблено на прикладі промисловості як ключової галузі економіки, що визначає перспективи технологічної модернізації виробництва, шляхи та резерви ендогенного зростання у різних секторах національного господарства.

До основних чинників, які формували структурну динаміку у виробничій сфері України в 2000–2009 рр., належать:

- відновлення позитивної динаміки виробництва у 2000–2007 рр. та кризовий спад у реальному секторі з жовтня 2008 р.;*
- деформація системи внутрішніх цін, яка поглибилась під тиском глобальної фінансово-економічної кризи;*

- зниження рівня науково-технологічної й інноваційної активності підприємств та його подальша деградація за кризовий період;
- посилення дії зовнішніх чинників економічного розвитку в умовах зростання фінансової нестабільності;
- відсутність адекватної інституційної бази структурних реформ.

Запропоновані методологічні підходи базуються на застосуванні індексних методів макроструктурного аналізу, зокрема на використанні опрацьованої системи локальних та інтегральних індексів позитивності структурних зрушень, які дозволяють кількісно оцінювати ефекти поліпшення основних макроекономічних пропорцій виробництва (пропорцій між випуском галузей з виробництва кінцевого продукту та галузей, що виробляють переважно проміжний продукт; пропорцій між обсягами виробництва машинобудування та металургії тощо) з позицій їх наближення до прогресивної галузевої структури¹². Зазначений методологічний підхід до оцінювання та аналізу динаміки структурних зрушень передбачає групування видів промислової діяльності за секторами – сировинним і первинної обробки, інвестиційно спрямованим, соціальноорієнтованим і матеріаловиробляючим.

Відповідно до раніше розробленої концепції Стратегії структурних змін в економіці України, що передбачає посилення дії ендогенних факторів розвитку та активізацію інноваційно-інвестиційних складових розвитку¹³, під прогресивними (позитивними) структурними змінами в промисловості розуміється процес поліпшення основних міжгалузевих пропорцій за критерієм їх наближення до потенційно-можливої ендогенно орієнтованої структури виробництва. Тобто формування прогресивної структури промислового виробництва характеризується зміною міжгалузевих пропорцій за напрямками, що орієнтовані, *по-перше*, на прискорений розвиток видів діяльності, спрямованих на відтворення потужного інноваційно-інвестиційного потенціалу як головного

¹² Дагаев А.А. Новые модели экономического роста с эндогенным технологическим прогрессом // Международная экономика и международные отношения. – 2001. – № 6. – С. 40–51.

¹³ Приходько Т.І. Структурні зміни у виробництві // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К. : Ін-т економічного прогнозування НАН України, "Фенікс", 2003. – 1008 с.

джерела внутрішнього розвитку, *по-друге*, на активізацію видів діяльності споживчого призначення, що працюють на внутрішній ринок, *по-третє*, на сприяння випуску продукції з високим рівнем переробки та доданої вартості.

Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень промислового виробництва являє собою зведений показник, розрахований як середньозважене за обсягами виробництва значення локальних структурних індикаторів, кожен із яких відображає динаміку однієї із основних міжгалузевих пропорцій виробництва, а саме індекс таких пропорцій: *по-перше*, між продукцією видів діяльності з виробництва товарів кінцевого призначення (інвестиційно спрямованих й соціально орієнтованих) і видів діяльності, що виробляють переважно проміжний продукт (енерго-сировинної та первинної обробки); *по-друге*, між продукцією машинобудування та металургії; *по-третє*, між продукцією хімії та нафтохімії, з одного боку, і сукупним обсягом продукції паливно-енергетичного комплексу та металургії, виробів з деревини, випуску целюлозно-паперового виробництва й видавничої справи – з іншого.

Ідею, що покладена в основу методичного підходу до обчислення структурних індикаторів, демонструють окремі індекси:

1. Локальний індекс, який характеризує ступінь позитивності зміни базової пропорції виробництва між випуском продукції кінцевого призначення та проміжним продуктом ($ISKP_{\phi\psi}^t$), обраховується на основі визначення індикаторів зміни згаданих пропорцій за відповідний період у фактичних цінах:

$$ISKP_{\phi\psi}^t = \frac{SKP_{\phi\psi}^t}{SKP_{\phi\psi}^{t-1}} = \frac{VK^t}{VP^t} / \frac{VK^{t-1}}{VP^{t-1}} = \frac{IVK_{\phi\psi}^t}{IVP_{\phi\psi}^t} = \frac{IV(VIN + VCO)_{\phi\psi}^t}{IVP_{\phi\psi}^t},$$

де: $SKP_{\phi\psi}^t$ – структурне співвідношення обсягів випуску за видами діяльності з виробництва переважно кінцевого продукту та за видами діяльності, що виробляють в основному проміжний продукт у фактичних цінах у t -ому році; VP^t – обсяги випуску за видами діяльності, що виробляють переважно проміжний продукт (добування паливно-енергетичних і неенергетичних корисних копалин, металургії,

виробництва та розподілення електроенергії, газу, води) у фактичних цінах у t -ому році; VK^t – обсяги випуску за видами діяльності з виробництва кінцевого продукту у фактичних цінах, включаючи продукцію інвестиційно спрямованих видів діяльності та продукцію соціально орієнтованих видів діяльності в t -ому році; VIN^t – обсяги випуску за інвестиційно спрямованими видами діяльності (випуску машинобудування та виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції) у t -ому році; VCO^t – обсяги випуску за соціально орієнтованими видами діяльності, зокрема випуском легкої та харчової промисловості в t -ому році; IVP^t – індекс випуску за видами діяльності з виробництва переважно проміжного продукту в t -ому році.

2. Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень у промисловості за річний період визначається як середньозважена величина локальних індексів за допомогою вагових коефіцієнтів q_i , які дорівнюють часткам випуску за відповідними видами діяльності у загальному обсязі промислового виробництва та обраховуються через відносні структурні показники певних видів діяльності, обчислених у фактичних цінах для відповідного року (див. сегмент "Структура виробництва" табл. 3.54):

$$ISPR'_{\phi u} = q_1^{t-1} ISKP'_{\phi u} + q_2^{t-1} ISMAM'_{\phi u} + q_3^{t-1} ISHED'_{\phi u},$$

де:

$$\begin{aligned} q_1^{t-1} &= \frac{VK^{t-1} + VP^{t-1}}{VK^{t-1} + VP^{t-1} + VMA^{t-1} + VM^{t-1} + VH^{t-1} + VPA^{t-1} + VE^{t-1} + VD^{t-1}} = \\ &= \frac{(VIN + VCO + VP)^{t-1}}{VPR^{t-1} + VMA^{t-1} + VM^{t-1} + VPA^{t-1} + VE^{t-1}} = \\ &= \frac{k (VIN + VCO + VP)^{t-1}}{100 + k (VMA + VM + VPA + VE)^{t-1}}; \\ q_2^{t-1} &= \frac{k (VMA + VM)^{t-1}}{100 + k (VMA + VM + VPA + VE)^{t-1}}; \end{aligned}$$

$$q_3^{t-1} = \frac{k (VH + VE + VD + VPA)^{t-1}}{100 + k (VMA + VM + VPA + VE)^{t-1}}.$$

де: $ISPR_{\phi u}^t$ – інтегральний індекс позитивності структурних зрушень у промисловому виробництві у фактичних цінах за t -й річний період (до попереднього року); VPR^t – обсяг промислового виробництва у фактичних цінах у t -ому році за умов, коли $VPR^t = VK^t + VP^t + VH^t + VKN^t + VD^t$; kMA^{t-1} – питома вага обсягу випуску машинобудування у фактичних цінах у загальному обсязі промислового виробництва у попередньому році, у відсотках; kM^{t-1} – питома вага обсягу випуску металургії у фактичних цінах в загальному обсязі промислового виробництва попереднього року, у відсотках.

3. Для визначення кількісних оцінок впливу цінового фактора на формування динаміки структурних зрушень виконуються розрахунки локальних та інтегральних структурних індексів у порівнянних цінах.

Послідовність і зміст розрахунків у процесі обчислення кількісних оцінок структурної динаміки відображено у табличному форматі на прикладі обрахунку річних локальних та інтегрального індексів позитивності структурних змін у промисловості за 2007 р. (табл. 3.54). У сегменті "Факторні оцінки структурних зрушень" зазначеної таблиці представлено кількісні оцінки впливу зміни реальних обсягів виробництва на структурну динаміку й оцінки дії цінового фактора за всіма видами промислової діяльності та по промисловості в цілому.

4. Для обчислення інтегрального індексу позитивності структурних зрушень за період часу, що охоплює декілька років і визначає загальну комплексну характеристику структурних змін за період в цілому, індекси структурних змін (у фактичних або порівнянних цінах) для першого та останнього року досліджуваного періоду обраховуються, на відміну від наведених підходів, порівняно із базовим роком, тобто роком, що передує першому року аналізованого періоду (табл. 3.55).

Таблиця 3.54

**Розрахунок індексів структурних змін промислового виробництва України
у 2007 р., до попереднього року**

	Вид діяльності	Позначення	Структура виробництва, %				Факторні оцінки структурних зрушень, в. л.											
			2007 р. у фактичних цінах		2006 р. у фактичних цінах		2007 р. у цінах 2006 р.		номінальних обсягів випуску		зміни реальних обсягів							
			2	3	4	5	6	7	8	9	10	11						
	I																	
A	Паливно-сировинний та первинний обробки		48,1	48,4	46,7	48,3	1,7	1,4	-0,3	-1,7	1,4	0,2	-0,2	0,4	0,4	0,0	0,0	0,0
a1	Добування паливно-енергетичних корисних копалин	VPA	4,2	4,9	4,4	-0,7	0,5	-0,2										
a2	Добування корисних копалин крім паливно-енергетичних	-	3,7	3,3	3,3	0,4	0,0	0,4										
a3	Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	VE	18,2	18,3	17,3	-0,1	-1,0	0,9										
a4	Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	VM	22,0	21,9	21,7	0,1	-0,2	0,3										
B	Інвестиційно спрямований вид діяльності	VIN	17,5	15,8	18,2	1,7	2,4	-0,7										
b1	Машинобудування	VMA	13,7	12,5	14,7	1,2	2,2	-1,0										
b2	Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	-	3,8	3,3	3,5	0,5	0,2	0,3										
C	Споживчо орієнтований вид діяльності	VCO	16,3	16,6	16,6	-0,3	0,0	-0,3										
c1	Легка промисловість	-	1,0	1,1	1,0	-0,1	-0,1	0,0										
c2	Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	-	15,3	15,5	15,6	-0,2	0,1	-0,3										
D	Матеріаловиробляючий вид діяльності	VHD																
d1	Хімічна та нафтохімічна промисловість	VHI	6,1	6,4	6,2	-0,3	-0,2	-0,1										
d2	Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	VK	7,3	8,0	7,6	-0,7	-0,4	-0,3										
d3	Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавничі справи	VD	3,2	3,2	3,3	0,0	0,1	-0,1										

	Структурний індикатор		Індекси структурних змін, рази			
			2h	3h	4h	
E	Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої та переважно проміжної продукції	SKP				
e1	у фактичних цінах (B2+C2)/A2		0,703	0,669		
e2	у порівнянних цінах (B4+C4)/A4				0,745	
	Індекс зміни пропорцій між галузями з виробництва кінцевої та переважно проміжної продукції, до попереднього року, %	ISKP				
e3	у фактичних цінах (e1.2h/e1.3h)		105,0			
e4	у порівнянних цінах (e2.4h/e1.3h)				111,3	
F	Співвідношення продукції галузей машинобудування та металургійного виробництва і виробництва готових металевих виробів	SMAM				
f1	у фактичних цінах (b1.2/a4.2)		0,623	0,571		
f2	у порівнянних цінах (b1.4/a4.4)				0,677	
	Індекс зміни пропорцій між галузями машинобудування та металургійного виробництва і виробництва готових металевих виробів, до попереднього року, %	ISMAM				
f3	у фактичних цінах (f1.2h/f1.3h)		109,1			
f4	у порівнянних цінах (f2.4h/f1.3h)				118,7	

Структурний індикатор	Індекси структурних змін, рази				
		2h	3h	4h	
G	Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафто-хімічної промисловості, з одного боку, і виробництвом виробів з деревини, целюлозно-паперовим виробництвом; видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних копалин; виробництвом і розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого	SHED			
g1	у фактичних цінах (d1.2/d3.2+a1.2+a3.2)	0,238	0,242		
g2	у порівнянних цінах (d1.4h/d3.4h+a1.4h+a3.4h)			0,248	
	Індекс зміни пропорцій між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими і сировинними галузями, до попереднього року, %	ISHED			
g3	у фактичних цінах (g1.2h/g1.3h)	98,3			
g4	у порівнянних цінах (g2.4h/g1.3h)			102,3	
	Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень, до попереднього року, %	ISPR			
	у фактичних цінах Z(e3.2h; f3.2h; g3.2h)	104,5			
	у порівнянних цінах Z(e4.4h; f4.4h; g4.4h)			111,2	

Примітки: * показники міжгалузевих структурних співвідношень випуску у фактичних цінах за 2006 р. (стовп. 3h) обчислюються аналогічно розрахунку 2007 р. (стовп. 2h).

** визначається як середньозважена величина (Z) відповідних індикаторів, наведених у скобках.

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

**Розрахунок структурних індексів змін промислового виробництва України
за період 2001–2004 рр., до базового 2000 р.**

	Вид діяльності	Позначення	Структура виробництва, %			Факторні оцінки структурних зрушень, в. л.		
			2004 р. у фактичних цінах			номінальних обсягів випуску	зміни реального фактора	
			2004 р. у фактичних цінах	2000 р. у фактичних цінах	2004 р. у цінах 2000 р.		в т. ч. за рахунок	цінового фактора
	I		2	3	4	2-3	4-3	2-4
A	Паливно-енергетичний та металургійний комплекси		46,9	50,2	40,5	-3,3	-9,7	6,4
a1	Добування паливно-енергетичних корисних копалин	VPA	4,3	8,0	5,7	-3,7	-2,3	-1,4
a2	Добування корисних копалин крім паливно-енергетичних	–	3,0	4,0	3,3	-1,0	-0,7	-0,3
a3	Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	VE	16,3	15,2	10,6	1,1	-4,6	5,7
a4	Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	VM	23,3	23,0	20,9	0,3	-2,1	2,4
B	Інвестиційно спрямований вид діяльності	VIN	16,0	14,2	20,0	1,8	5,8	-4,0
b1	Машинобудування	VMA	13,4	11,3	16,9	2,1	5,6	-3,5
b2	Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	–	2,6	2,9	3,1	-0,3	0,2	-0,5
C	Споживчо орієнтований вид діяльності	VCO	17,0	19,4	21,4	-2,4	2,0	-4,4
c1	Легка промисловість	–	1,2	1,7	1,5	-0,5	-0,2	-0,3
c2	Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	–	15,8	17,7	19,9	-1,9	2,2	-4,1
D	Матеріаловиробляючий вид діяльності	VHD	18,5	13,7	16,5	4,8	2,8	2,0
d1	Хімічна та нафтохімічна промисловість	VH	6,2	6,7	6,9	-0,5	0,2	-0,7
d2	Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	VK	9,1	3,7	5,2	5,4	1,5	3,9
d3	Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	VD	3,2	3,3	4,4	-0,1	1,1	-1,2
	Промисловість, усього	VPR	100,0	100,0	100,0			

	Структурний індикатор		Індекс структурних змін, до базового року			
			2h	3h	4h	
E	Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої та переважно проміжної продукції*	SKP				
e1	у фактичних цінах (B2+C2)/A2		0,704	0,669		
e2	у порівнянних цінах (B4+C4)/A4				1,022	
	Індекс зміни пропорцій між галузями з виробництва кінцевої та переважно проміжної продукції, до базового року, %	ISKP				
e3	у фактичних цінах (e1.2h/e1.3h)		105,1			
e4	у порівнянних цінах (e2.4h/e1.3h)				152,7	
F	Співвідношення продукції галузей машинобудування та металургійного виробництва і виробництва готових металевих виробів	SMAM				
f1	у фактичних цінах (b1.2/a4.2)		0,575	0,491		
f2	у порівнянних цінах (b1.2/a4.4)				0,809	
	Індекс зміни пропорцій між галузями машинобудування та металургійного виробництва і виробництва готових металевих виробів, до базового року, %	ISMAM				
f3	у фактичних цінах (f1.2h/f1.3h)		117,1			
f4	у порівнянних цінах (f2.4h/f1.3h)				164,6	

Продовження табл. 3.55

Структурний індикатор	Індекси структурних змін, до базового року			
	2h	3h	4h	
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості, з одного боку, і виробництвом виробів з деревини, целюлозно-паперовим виробництвом; видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних копалин; виробництвом та розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого				
g1 у фактичних цінах (d1.2/d3.2+a1.2+a3.2)	0,261	0,253		
g2 у порівнянних цінах (d1.4h/d3.4h+a1.4h+a3.4h)			0,333	
Індекс зміни пропорцій між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими і сировинними галузями, до базового року, %				
ISHER				
g3 у фактичних цінах (g1.2h/g1.3h)	103,0			
g4 у порівнянних цінах (g2.4h/g1.3h)			131,8	
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень за період в цілому **, %				
ISPR				
у фактичних цінах Z(e3.2h; f3.2h; g3.2h)	106,7			
у порівнянних цінах Z(e4.4h; f4.4h; g4.4h)			144,6	

Примітки: * показники міжгалузевих структурних співвідношень випуску у фактичних цінах за 2000 р. (стовп. 3h) обчислюються аналогічно розрахунку 2004 р. (стовп. 2h).

** визначається як середньозважена величина (Z) відповідних індикаторів, наведених у скобках.

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Поряд з тим для оцінки ступеня інтенсивності структурних змін за часовий період, який включає декілька років, визначається також середньорічний індекс позитивності структурних зрушень, який обчислюється як середньгеометрична величина структурних індикаторів за відповідні роки.

Результати розрахунків структурних індикаторів доповнено визначенням факторних оцінок дії чинників зміни цін та обсягів виробництва, що дало змогу зробити порівняльний аналіз ступеня впливу конкретних факторів, які зумовили зміни макропропорцій промислового виробництва у визначених параметрах, і виявити найбільш впливові серед них.

За період економічного зростання у 2001–2008 рр. динаміка інтегральних і локальних індексів структурних зрушень у фактичних цінах свідчить про відсутність наявних тенденцій щодо подолання диспропорції, які існували на початок періоду реформ і додатково сформувалися у виробництві за роки трансформаційних перетворень (табл. 3.56).

Середньорічний інтегральний індекс позитивності структурних зрушень промислового виробництва у 2001–2008 рр. у фактичних цінах знаходиться на низькому рівні і становитиме 100,6% (у середньому за рік), що свідчить про відсутність просування на шляху позитивних структурних зрушень за аналізований період. Основні локальні індикатори, що характеризують пропорції випуску між кінцевим і проміжним продуктом та між обсягами випуску машинобудування і металургії, знаходяться на низькому рівні, тобто за своїм середньорічним значенням наближені до 100%, за винятком 2003 р. (у цьому випадку інтегральний індекс структурних зрушень збільшився до 111,8% унаслідок дії ефекту короткострокового відновлення попереднього трансформаційного спаду в хімічній та нафтохімічній промисловості).

Негативні тенденції структурних змін стали наслідком пасивної структурної політики держави, що здійснювалася за умов зневаги до ендогенних чинників економічного розвитку під тиском олігархічного капіталу, який на відміну від розвинених країн не пройшов етапів жорсткої капіталістичної конкуренції і діяв передусім на користь власних споживчих інтересів¹⁴.

¹⁴ Красильников О.Ю. Отражение структурных сдвигов в теориях экономического роста // Экономика: проблемы теории. – Саратов: Экономкнига, 2001. – С. 15–23.

**Індикатори структурних змін промислового виробництва України
по роках періоду 2001–2008 рр., у фактичних цінах**

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
	Структура виробництва								
Паливно-енергетичний комплекс та металургія	50,2	52,5	50,5	48,1	46,9	46,3	48,4	48,1	49,2
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	8,0	6,5	5,4	4,7	4,3	4,6	4,9	4,2	4,7
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	4,0	3,2	3,1	3,0	3,0	3,7	3,3	3,7	4,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	15,2	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	23,0	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0
Інвестиційно спрямований вид діяльності	14,2	12,9	13,4	14,8	16,0	15,6	15,8	17,5	17,0
Машинобудування	11,3	10,2	10,7	12,2	13,4	12,7	12,5	13,7	13,3
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,9	2,7	2,7	2,6	2,6	2,9	3,3	3,8	3,7
Споживчо орієнтований вид діяльності	19,4	18,0	18,5	18,3	17,0	17,4	16,6	16,3	16,1
Легка промисловість	1,7	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	17,7	16,6	17,1	17,0	15,8	16,3	15,5	15,3	15,2
Матеріаловиробничий вид діяльності	13,6	14,0	15,8	17,1	18,5	19,1	17,6	16,6	16,3
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,7	6,0	5,8	6,4	6,2	6,4	6,4	6,1	6,1
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	3,7	4,9	6,8	7,4	9,1	9,4	8,0	7,3	7,2
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	3,2	3,1	3,2	3,3	3,2	3,3	3,2	3,2	3,0
Промислове виробництво, всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Продовження табл. 3.56

Структурний індикатор	Річний індекс структурних змін, до попереднього року										
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та проміжної продукції	0,669	0,589	0,632	0,688	0,704	0,713	0,669	0,703	0,673		
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями з виробництва кінцевої та проміжної продукції, %		87,9	107,3	108,9	102,2	101,3	93,9	105,0	95,7		
Співвідношення продукції галузей машинобудування та металургійного виробництва та виробництво готових металевих виробів	0,491	0,567	0,588	0,610	0,575	0,575	0,571	0,623	0,605		
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями машинобудування та металургійного виробництва та виробництво готових металевих виробів, %		115,3	103,7	103,8	94,3	99,9	99,3	109,1	97,1		
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафто-хімічної промисловості, з одного боку, та обробленням деревини та виробництвом виробів з деревини, крім меблів; целюзно-паперовим виробництвом, видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних корисних копалин; виробництвом і розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого	0,254	0,174	0,179	0,225	0,261	0,269	0,242	0,238	0,239		
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріало-виробляючими та сировинними галузями, %		68,7	102,6	125,9	115,6	103,2	90,2	98,3	100,4		
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень, у фактичних цінах, до попереднього року, %		87,9	105,4	111,8	103,0	101,4	94,3	104,5	97,0		
Середньорічний індекс позитивності структурних зрушень, у фактичних цінах, %											
за кожний період економічного зростання		102,0									
за аналізований період в цілому					100,6			99,3			

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Низький рівень визначених інтегральних індексів структурних зрушень промисловості у 2000–2008 рр. зумовлений такими змінами структурних параметрів за видами промислової діяльності у фактичних цінах: питома вага сировинних галузей та виробництв з первинної обробки (паливно-енергетичний комплекс і металургія) зменшилася несуттєво (з 50,2 до 49,2%) при відчутному падінні частки споживчо орієнтованих видів діяльності (питома вага харчової промисловості знизилась на 2,5 в. п., а легкої – на 0,8 в. п.) на тлі деякого зростання (табл. 3.56) частки інвестиційно спрямованих видів діяльності (питома вага машинобудування зростає на 2,0 в. п.).

Подальший аналіз, проведений за допомогою індикаторів структурних змін у порівнянних цінах, дав змогу виявити специфічні риси структурної трансформації виробничої сфери економіки України, що пов'язані із кількісною оцінкою впливу чинників зміни реальних обсягів виробництва та зростанням цін.

Аналіз динаміки індикаторів позитивності структурних зрушень у порівнянних цінах за початковий період відновлювального економічного зростання, що охоплює 2001–2004 рр., дає підстави для висновку про формування стійких позитивних тенденцій стосовно структурних зрушень фізичних обсягів промислового виробництва за видами діяльності.

Так, значення інтегрального індексу позитивності структурних змін у виробництві в порівнянних цінах знаходиться за зазначений період на постійно високому рівні (становить по роках аналізованого періоду відповідно 111; 106; 114; 113%), тобто досягає найбільш високого рівня за всі роки економічного зростання (табл. 3.57). Це зумовлено відчутним поліпшенням пропорцій випуску між галузями з виробництва кінцевої та переважно проміжної продукції, про що свідчить динаміка відповідного локального індикатора: середньорічне значення індексу пропорцій між галузями з випуску кінцевого та проміжного продукту досягає високого рівня і становить 112%. У 2001–2004 рр. відбулось також суттєве поліпшення у макропропорції між галузями машинобудування та металургії (відповідний локальний індекс структурних зрушень становив 113,1% у середньому за рік), що зумовлено більш високими темпами відновлення фізичних обсягів випуску машинобудівної галузі порівняно із металургійним виробництвом за аналізований період.

**Індикатори структурних змін промислового виробництва України
по роках періоду 2001–2008 рр., у порівнянних цінах**

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
	Структура виробництва								
Паливно-енергетичний комплекс та металургія	59,2	55,0	53,1	50,9	48,8	47,8	48,4	46,7	45,2
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	6,8	6,4	6,0	5,4	5,0	5,0	4,9	4,4	4,6
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	3,6	3,3	3,3	3,2	3,1	3,2	3,3	3,3	3,2
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	25,1	23,1	22,0	20,3	18,3	18,2	18,3	17,3	17,4
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	23,7	22,2	21,8	22,0	22,4	21,4	21,9	21,7	20,0
Інвестиційно спрямовані види діяльності	9,9	10,3	10,7	12,4	14,2	15,0	15,8	18,2	20,3
Машинобудування	7,4	7,8	8,2	9,8	11,4	11,9	12,5	14,7	16,5
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,5	2,5	2,5	2,6	2,8	3,1	3,3	3,5	3,8
Споживчо орієнтовані види діяльності	12,9	13,7	13,8	14,5	14,8	16,2	16,6	16,6	16,9
Легка промисловість	1,3	1,4	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	11,6	12,3	12,5	13,3	13,6	15,0	15,5	15,6	15,9
Матеріаловиробляючі види діяльності	15,5	18,7	20,8	20,5	20,5	19,4	17,6	17,1	16,3
Хімічна та нафтохімічна промисловість	5,8	5,8	5,8	5,9	6,2	6,6	6,4	6,2	6,0
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	7,8	10,8	12,8	12,2	11,5	9,7	8,0	7,6	6,6
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	1,9	2,1	2,2	2,4	2,8	3,1	3,2	3,3	3,7
Промислове виробництво, всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Продовження табл. 3.57

Структурний індикатор	Річні індекси структурних змін, до попереднього року									
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та проміжної продукції	0,385	0,436	0,461	0,528	0,594	0,653	0,669	0,745	0,823	
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями з виробництва кінцевої та проміжної продукції, %		113,3	105,7	114,5	112,4	109,8	102,6	111,3	110,4	
Співвідношення продукції галузей машинобудування та металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів	0,312	0,351	0,376	0,445	0,509	0,556	0,571	0,677	0,825	
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями машинобудування та металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, %		112,5	107,1	118,4	114,2	109,3	102,6	118,7	121,8	
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості, з одного боку, та обробленням деревини та виробництвом виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперовим виробництвом, видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних корисних копалин, виробництвом і розподіленням електроенергії, газу, води — з іншого	0,172	0,184	0,192	0,210	0,238	0,251	0,242	0,248	0,233	
Індекс зміни пропорцій випуску між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріало-виробляючими та сировинними галузями, %		107,0	104,6	109,3	113,1	105,6	96,6	102,3	94,1	
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень, у порівнянних цінах до попереднього року, %		111,5	105,7	114,2	113,0	108,8	101,3	111,2	109,8	
Середньорічний індекс позитивності структурних зрушень у порівнянних цінах, %										
за кожний період економічного зростання			111,1						108,8	
за аналізований період в цілому									109,4	

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України, за відповідні роки.

Зазначені тенденції були сформовані в умовах відносно стабільної економічної ситуації періоду 2001–2004 рр., яка характеризувалась високими темпами зростання ВВП та промисловості (на рівні відповідно 9 і 12% у середньому за роки періоду), позитивним сальдо зовнішньої торгівлі (його значення коливалось в інтервалі 1,3–1,5% ВВП), відносно низьким інфляційним тиском (середньорічний рівень цін виробників та споживчих цін в основному не перевищував 10%) та прийнятним дефіцитом бюджету, що не являв загрози для економічної безпеки держави.

Причини та джерела цих позитивних структурних змін у 2001–2004 рр. пояснюють дані факторного аналізу: питома вага інвестиційно спрямованих і споживчо орієнтованих видів діяльності в обсязі промислового виробництва (у порівнянних цінах) зросла відповідно на 5,8 і 2,0 в. п. (див. табл. 3.55). Водночас частка паливно-енергетичного та металургійного комплексів у порівнянних цінах за цей період суттєво зменшилася (на 9,7 в. п.), що пов'язане із зниженням питомої ваги металургії в загальному обсязі промислового виробництва (на 2,1 в. п.) через коливання кон'юнктури світових ринків і вразливу залежність галузі від світових цін, а також є наслідком недостатньої активності у сфері впровадження прогресивних технологій.

Поряд із тим унаслідок неефективної антимонопольної політики держави уповільнення динаміки виробництва у паливно-енергетичному та металургійному комплексах було значною мірою компенсовано з боку зазначених галузей-монополістів через зростання цін: вектор цінових зрушень у цих галузях у 2001–2004 рр. був найбільшим серед поданих груп галузей промисловості і становив 6,4 в. п. (особливо значним він був у 2002 р. та 2004 рр.). Одним з лідерів в частині випереджаючих темпів зростання цін за ці роки стала металургія (вектор цінових зрушень за весь період становив 2,4 в. п.).

Як видно із наведених даних, у 2001–2004 рр. інвестиційно спрямовані та споживчо орієнтовані види діяльності, що працюють в основному на внутрішній ринок, функціонували за менш сприятливих умов: негативний вплив на структурні зміни чинника зниження цін на продукцію машинобудування та харчової промисловості становив відповідно "мінус" 3,5 і "мінус" 4,1 в. п.

Індекси позитивності структурних зрушень, визначені для періоду стабільного економічного зростання 2001–2004 рр. у реальному вимірі (у порівнянних цінах), свідчать про достатньо інтенсивні структурні зміни промислового виробництва за фізичними обсягами, але відсутність цілеспрямованої структурної політики з боку держави звела нанівець ці результати. Тому структурна динаміка у фактичних цінах характеризувалася за цей період неякісними параметрами (рис. 3.20).

Рис. 3.20. Індикатори структурної динаміки промислового виробництва за роки економічного зростання, %

Ламана крива (рис. 3.20), що відображає динаміку індикаторів структурних змін у реальному вимірі протягом періоду економічного зростання, знаходиться суттєво вище аналогічної кривої, яка відповідає структурним змінам у номінальному обчисленні (у фактичних цінах). Такий характер графічних даних наочно демонструє негативний вплив цінового чинника внаслідок відсутності зважених регуляторних заходів структурної політики з боку держави.

За даний період держава практично відмовилася від цілеспрямованого регулювання міжгалузевих пропорцій виробництва засобами цінової, бюджетної та грошово-кредитної політики. Це призвело до подальшого загострення протиріч між експортоорієнтованими галузями з виробництва переважно проміжного продукту та внутрішньоорієнтованими галузями переробної промисловості, призначеними в основному для випуску кінцевої продукції.

Ці протиріччя та структурні диспропорції за роки трансформаційних перетворень не були послаблені, оскільки внутрішні ціни в умовах прискореної лібералізації економіки, зростання її відкритості та орієнтації на зовнішній попит швидко наближались до цінових співвідношень, які сформувалися на світових ринках, тобто поступово набували характер екзогенної дії. Такі ціни не тільки не стимулювали, а навпаки, протидіяли прогресивним змінам структури вітчизняного виробництва через принципову відміну структурних параметрів економіки України (з її переважанням напівсировинного випуску та експорту) від економік розвинених країн, які лідирували на зарубіжних ринках і тому активно впливали на формування світових цін¹⁵.

На етапі 2005–2008 рр. негативні тенденції, що пов'язані з деструктивним екзогенним впливом цінового чинника, посилилися через загальне погіршення економічної ситуації, коли темпи приросту ВВП упали майже у 2 рази (до 5% у середньому за роки періоду), а промисловості – більш ніж у 3 рази (до 4,1%) порівняно з періодом 2001–2004 рр. Це відбулося на фоні збереження незваженої грошово-кредитної політики, що характеризувалася значним інфляційним тиском, коли середньорічні ціни виробників промислової продукції за аналізований період збільшилися у 2 рази (до 20,3% у середньому за роки зазначеного періоду), а споживчі ціни – у 1,5 рази (до 15,2%) порівняно із початковим періодом зростання економіки. За умов нарощування політичної нестабільності та посилення її впливу на економічну ситуацію обмеження інвестиційних, зокрема кредитних, ресурсів у про-

¹⁵ Геєц В.М. Проблемность структурных трансформаций экономики стран с развивающимися рынками // Економіка та прогнозування. – 2009. – № 1. – С. 54–69.

мисловості було пов'язано із кредитним бумом у сфері споживання і супроводжувалося посиленням тиску імпорту на вітчизняну продукцію. Через відсутність цілеспрямованої політики регулювання монопольно високих цін, що спостерігалось на фоні надмірної політизації урядових структур і посилення впливу корупційних схем в економіці, оцінка дії цінового чинника структурних змін для підприємств паливно-енергетичного та металургійного комплексів становила 4,1 в. п. (до базового 2004 р.), водночас для машинобудування і харчової промисловості цей параметр мав істотні від'ємні значення: відповідно -3,2 в. п. і -2,5 в. п. (табл. 3.58).

Причому на відміну від перших років економічного зростання негативні структурні зрушення за рахунок дії цінового чинника в інвестиційно спрямованих та споживчо орієнтованих видах діяльності практично не були нейтралізовані через активізацію відновлення виробництва (значення індикатора зміни реальних обсягів випуску харчових продуктів було меншим порівняно із ціновим вектором і становило 2,0 в. п., а в легкій промисловості цей показник впав до -0,2 в. п. і лише в машинобудуванні зазначені індикатори майже зрівнялися). Наслідком цих тенденцій у 2005–2008 рр. стало зниження середньорічного інтегрального індексу структурних зрушень у фактичних цінах до 99,3% (проти 102,0% у 2001–2004 рр.), що свідчить про погіршення динаміки структурних зрушень номінальних обсягів промислового виробництва за цей період.

Проведені міжнародні зіставлення динаміки структурних зрушень в Україні та країнах Східної і Центральної Європи з перехідною економікою, що досягли економічного зростання, виявилися не на користь нашої держави (табл. 3.59).

За результатами аналізу, середньорічний індекс позитивності структурних зрушень у фактичних цінах для країн Східної Європи за перші роки економічного зростання відчутно перевищував значення аналогічного показника для України. Так, для Чехії, Угорщини та Польщі зазначений індекс структурних змін досягатиме відповідно 115, 110 та 105%, а для України він ледь перевищує межу позитивності структурних змін і становитиме 100,6% (табл. 3.56).

Структурні індикатори та факторні оцінки зміни галузевих пропорцій промислового виробництва України за період 2005–2007 рр., до базового 2004 р.

Вид діяльності	Структура виробництва, %				Факторні оцінки структурних зрушень, в.п.	
	2007 р., у фактичних цінах	2004 р., у фактичних цінах	2007 р., у цінах 2004 р.	номінальних обсягів	у т. ч. за рахунок зміни реальних обсягів фактора	
	2	3	4	2-3	4-3	2-4
I						
Шаливно-енергетичний та металургійний комплекси	48,1	46,9	44,0	1,2	-2,9	4,1
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	4,2	4,3	3,7	-0,1	-0,6	0,5
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	3,7	3,0	3,1	0,7	0,1	0,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	18,2	16,3	15,1	1,9	-1,2	3,1
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	22,0	23,3	22,1	-1,3	-1,2	-0,1
Інвестиційно спрямований вид діяльності	17,5	16,0	20,1	1,5	4,1	-2,6
Машинобудування	13,7	13,4	16,9	0,3	3,5	-3,2
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	3,8	2,6	3,2	1,2	0,6	0,6
Сложивчо орієнтований вид діяльності	16,3	17,0	18,8	-0,7	1,8	-2,5
Легка промисловість	1,0	1,2	1,0	-0,2	-0,2	0,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	15,3	15,8	17,8	-0,5	2,0	-2,5
Матеріаловиробляючий вид діяльності	16,6	18,5	15,7	-1,9	-2,8	0,9
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,1	6,2	6,1	-0,1	-0,1	0,0
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	7,3	9,1	5,8	-1,8	-3,3	1,5
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	3,2	3,2	3,8	0,0	0,6	-0,6
Промисловість, усього	100,0	100,0	100,0			

Продовження табл. 3.58

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до базового року		
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та галузей, що виробляють проміжну продукцію			
у фактичних цінах	0,703	0,704	
у порівнянних цінах		0,884	
Індикатор зміни пропорцій між галузями з виробництва кінцевої продукції та галузями, що виробляють проміжну продукцію, до базового року, %			
у фактичних цінах	99,9		
у порівнянних цінах		125,6	
Співвідношення продукції галузей машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів			
у фактичних цінах	0,623	0,575	
у порівнянних цінах		0,765	
Індикатор зміни пропорцій між галузями машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, до базового року, %			
у фактичних цінах	108,3		
у порівнянних цінах		133,0	

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до базового року			
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості, з одного боку, та обробленням деревини та виробництвом виробів з деревини, крім меблів; целюлозно-паперовим виробництвом, видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних корисних копалин; виробництвом та розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого	0,238	0,261		
у фактичних цінах				
у порівнянних цінах		0,270		
Індикатор зміни пропорцій між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими і сировинними галузями, до базового року, %				
у фактичних цінах	91,5			
у порівнянних цінах		103,6		
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень за період в цілому, %				
у фактичних цінах	100,1			
у порівнянних цінах		123,3		

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Таблиця 3.59

Індикатори структурних зрушень за перші роки економічного зростання для Угорщини, Польщі, Чехії, у фактичних цінах

Вид діяльності	Угорщина		Чехія		Польща	
	1993	1998	1994	1997	1995	1999
	Структура виробництва					
Паливно-енергетичний та металургійний комплекси	22,1	18,6	37,1	29,6	28,1	24,5
Видобування енергетичних матеріалів	1,4	0,4	3,8	2,9	5,7	4,0
Видобування металевих руд	0,5	0,4	0,6	0,5	2,1	1,7
Виробництво енергії (електроенергії, газу, води)	11,6	9,5	14,2	11,6	9,9	9,7
Металургія та оброблення металу	8,6	8,3	18,5	14,6	10,4	9,2
Інвестиційно спрямований вид діяльності	19,7	37,0	21,8	29,6	20,2	24,3
Машинобудування	16,5	34,0	17,7	25,1	16,5	19,7
Виробництво неметалевих мінеральних виробів (будматеріалів, скловиробів)	3,2	3,0	4,1	4,5	3,7	4,6
Споживчо орієнтований вид діяльності	29,8	22,3	20,4	19,8	26,1	24,7
Легка промисловість	6,2	4,5	6,4	5,2	6,4	5,1
Харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів	23,6	17,8	14,0	14,6	19,7	19,5
Матеріаловиробляючий вид діяльності						23,8
Хімічна та нафтохімічна промисловість	11,0	10,0	7,1	8,6	10,1	9,8
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	7,9	5,0	4,3	2,5	4,2	3,9
Виробництво деревини та виробів із неї; целюлозно-паперова та поліграфічна промисловість	7,5	5,6	6,2	6,4	9,0	10,1
Промисловість, усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Продовження табл. 3.59

Вид діяльності	Угорщина		Чехія		Польща	
	1993	1998	1994	1997	1995	1999
	Індекс структурних зрушень, до базового року					
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та галузей, що виробляють проміжну продукцію	2,240	3,188	1,137	1,669	1,648	1,998
Індикатор зміни пропорцій випуску між галузями з виробництва кінцевої та галузей, що виробляють проміжну продукцію, %		142,3		146,7		121,2
Співвідношення продукції галузей машинобудування та металургії	1,919	4,096	0,957	1,719	1,587	2,148
Індикатор зміни пропорцій випуску між галузями машинобудування та металургії, %		213,5		179,7		135,4
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної, з одного боку, та виробництвом деревини; виробів із дерева, целюлозно-паперової, поліграфічної промисловості; видобування енергетичних матеріалів; виробництвом енергії – з іншого	0,537	0,645	0,293	0,411	0,411	0,413
Індикатор зміни пропорцій випуску між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими та сировинними галузями, %		120,2		140,3		100,7
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень за період в цілому у фактичних цінах, %		159,0		154,0		119,0
Середньорічний індекс позитивності структурних зрушень у фактичних цінах, %		110,0		115,0		105,0

Джерело: авторські розрахунки за даними Statistical Yearbook of Hungary. – Budapest, 1994–1999; Statistical Yearbook of Czech Republik. – Praha, 1994–1998; Revista Romande Statistika. – Buharest, 1997; Rochnik Statystychny. – Warsawa, 1998–2000.

Із наведених даних випливає, що незважена державна політика, яка здійснювалася за умов посилення політичної розбалансованості протягом аналізованого періоду і супроводжувалася нестачею в реальному секторі інвестиційних ресурсів (їхнім основним джерелом залишалися власні кошти підприємств), суттєво гальмувала процеси відтворення якісної динаміки структурних зрушень.

3.3.4. Факторна оцінка структурних змін в умовах фінансово-економічної кризи

Починаючи з другої половини 2008 р., під впливом світової фінансово-економічної кризи відбулося різке загострення проблем структурної трансформації економіки України, що накопичувалися в сфері промислового виробництва, як вище доведено, багатьма роками. Збільшення обсягів промислового випуску, який в першому півріччі 2008 р. становив 7,5%, за підсумками цього року обернувся падінням (-3,1%) і перевищив із великим розривом показники кризового 1998-го (-1,0%). У кризових умовах, починаючи з вересня 2008 р., банки після періоду кредитної експансії (переважно у сфері споживання) були вимушені функціонувати у пасивному режимі. У промисловості внаслідок дефіциту кредитних ресурсів спостерігалось помітне зниження рентабельності виробництва та різке скорочення інвестиційної активності.

Диспропорції між розвитком реального сектора економіки та фінансово-кредитною сферою, що сформувалися за попередні роки, суттєво посилилися, коли темпи зростання фінансових активів суттєво випереджали розвиток реальної економіки, кредитна експансія в секторах послуг та нерухомості супроводжувалася браком кредитних ресурсів у виробничій сфері, що гальмувало процеси стабілізації виробництва та позитивних структурних змін.

За умов нарощування кризових явищ у виробництві індекс позитивності структурних зрушень промисловості у фактичних цінах відповідно до результатів розрахунків упав до вкрай низького рівня (97% у 2008 р.), що відбулося через суттєве погіршення базових міжгалузевих пропорцій промисловості (локальний індикатор зміни пропорцій випуску між кінцевим і проміжним продуктами у фактичних цінах знизився до 95,7%, а індекс співвідношення продукції машинобудування та металургії – до 97,1%). Відсутність позитивних зрушень у *структурі промислового виробництва в фактичних цінах* пов'язана передусім із швидким погіршенням цінової ситуації в інвестиційно спрямованих та споживчо орієнтованих видах діяльності на фоні деякого поліпшення умов функціонування видів діяльності із вироблення сировини та її первинної обробки (оцінка впливу цінового фактора для двох груп галузей, орієнтованих на внутрішній ринок, становила відповідно -2,5 та -0,6 за умов позитивного значення у 2,6 в.п. для паливно-енергетичного та металургійного комплексів) (табл. 3.60).

Таблиця 3.60

Структурні індикатори та факторні оцінки зміни обсягів промислового виробництва у 2008 р., до попереднього року

Вид діяльності	Структура виробництва, %				Факторні оцінки структурних зрушень, в. п.					
	2008 р. у фактичних цінах	2007 р. у фактичних цінах	2008 р. у цінах 2007 р.	2	3	4	2-3	4-3	2-4	
	2	3	4							
I										
Паливно-енергетичний та металургійний комплекси	49,2	48,1	46,6				1,1	-1,5	2,6	
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	4,7	4,2	4,4				0,5	0,2	0,3	
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	4,7	3,7	3,6				1,0	-0,1	1,1	
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	17,8	18,2	18,3				-0,4	0,1	-0,5	
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	22,0	22,0	20,3				0,0	-1,7	1,7	
Інвестиційно спрямований вид діяльності	17,0	17,5	19,5				-0,5	2,0	-2,5	
Машинобудування	13,3	13,7	15,4				-0,4	1,7	-2,1	
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	3,7	3,8	4,1				-0,1	0,3	-0,4	
Споживчо орієнтований вид діяльності	16,1	16,3	16,7				-0,2	0,4	-0,6	
Легка промисловість	0,9	1,0	1,0				-0,1	0,0	-0,1	
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	15,2	15,3	15,7				-0,1	0,4	-0,5	
Матеріаловиробляючий вид діяльності	16,3	16,6	15,9				-0,3	-0,7	0,4	
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,1	6,1	5,9				0,0	-0,2	0,2	
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	7,2	7,3	6,4				-0,1	-0,9	0,8	
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	3,0	3,2	3,6				-0,2	0,4	-0,6	
Інші види діяльності	1,4	1,5	1,4				-0,1	-0,1	0,0	
Промисловість, усього	100,0	100,0	100,0							

Продовження табл. 3.60

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до попереднього року			
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та галузей, що виробляють проміжну продукцію у фактичних цінах	0,673	0,703		
у порівнянних цінах			0,777	
Індикатор зміни пропорцій між галузями з виробництва кінцевої продукції та галузями, що виробляють проміжну продукцію, до попереднього року, %				
у фактичних цінах	95,7			
у порівнянних цінах			110,5	
Співвідношення продукції галузей машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів у фактичних цінах	0,605	0,623		
у порівнянних цінах			0,759	
Індикатор зміни пропорцій між галузями машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, до попереднього року, %				
у фактичних цінах	97,1			
у порівнянних цінах			121,8	

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до попереднього року				
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості, з одного боку, та обробленням деревини та виробництвом виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперовим виробництвом, видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних корисних копалин; виробництвом і розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого					
у фактичних цінах	0,293	0,238			
у порівнянних цінах			0,224		
Індикатор зміни пропорцій між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими і сировинними галузями, %					
у фактичних цінах	100,4				
у порівнянних цінах			94,1		
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень, %					
у фактичних цінах	97,0				
у порівнянних цінах			109,7		

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Результати розрахунків доводять, що в експорто-орієнтованих галузях металургійної та добувної промисловості у 2008 р. зберігався суттєво більший запас міцності. Дійсно, збереження достатньо високої прибутковості виробництва (рівень рентабельності операційної діяльності в металургії на 68% перевищував відповідний показник у машинобудуванні і становив 5,2%), що супроводжувалося сприятливою ціновою ситуацією у зазначених галузях: середньорічний індекс приросту цін виробників металургійної продукції у 2008 р., за даними статистики, у 2,4 раза перевищував аналогічний показник у машинобудуванні і становив 47,7% (проти загального середньорічного індексу приросту цін виробників промислової продукції на рівні 35,5%)¹⁶.

Водночас *структурна динаміка промисловості у порівнянних цінах у 2008 р.*, незважаючи на поширення кризових явищ, характеризувалася позитивними змінами (індикатор структурних зрушень реальних обсягів промислового виробництва становив 109,7%, що відповідало достатньо високому рівню індексів основних міжгалузевих пропорцій виробництва, які знаходилися у межах 111–122%). Це пояснюється нівелюванням впливу екзогенно сформованого цінового чинника (відповідно до результатів розрахунку структурних індикаторів у порівнянних цінах), дія якого за умов майже хаотичного здійснення структурних зрушень за роки трансформаційних перетворень орієнтувала на більш інтенсивний розвиток сировинних і напівфабрикатних галузей (стосовно галузей з високим рівнем доданої вартості, що працювали на внутрішній ринок), оскільки забезпечувала для цих галузей суттєві цінові переваги.

Розрахунки свідчать, що, якщо припустити відсутність дії цінового чинника на структурну динаміку та додати (умовно) позитивний вплив зваженої цінової політики з боку держави, то факторна оцінка зміни обсягів машинобудування у фактичних цінах досягала би майже 2 в. п., а відповідний індекс позитивності структурних зрушень промисловості у фактичних цінах знаходився би на позначці не менше ніж 109,7%.

¹⁶ Моніторинг макроекономічних та галузевих показників. – Випуск 11 (115). – 2009. – листопад. – С. 18–19.

Результати виконаних розрахунків підтверджують ключову роль внутрішніх чинників для стабілізації економічного розвитку та забезпечення позитивної структурної динаміки, особливо за умов формування рецесійних тенденцій у виробництві та різкого зниження інвестиційної активності.

На відміну від тенденцій 2008 р. структурна динаміка фізичних обсягів промислового виробництва (у порівнянних цінах) за 2009 р. суттєво погіршилася. Рівень індикаторів зміни основних міжгалузевих пропорцій виробництва (із випуску кінцевого та проміжного продукту, із випуску продукції машинобудування та металургії) значно знизився і знаходився в інтервалі 75–90,3%, причому найбільшого падіння зазнав базовий індикатор зміни пропорцій між галузями машинобудування та металургії (75%), що констатує погіршення якісних параметрів структурних змін і пов'язане із суттєвим послабленням інноваційної складової розвитку економіки (табл. 3.61).

На нагромадження структурних деформацій та подальше посилення витратного характеру економіки за період трансформаційних перетворень вказує динаміка узагальнюючих макропоказників ефективності виробництва. У 1991–2008 р. питома вага проміжного споживання у складі валового випуску України у фактичних цінах збільшилася до 56,8% (проти 51,0% у 1991 р.), а у промисловості погіршення цих показників було ще більшим і становило відповідно 73,1 проти 61,1% (табл. 3.62). Для порівняння в Російській Федерації відповідний показник змінювався повільнішими темпами і тому залишався на нижчому рівні відносно витратної економіки України (становив 50,8 у 2007 р. проти 48,4% у 2000 р.). Різниця у значенні наведених критеріальних показників, які характеризують ступінь витратомісткості економік України та РФ (майже 10 в. п.) свідчить про менш ефективне використання матеріально-технічних та енергетичних ресурсів в умовах переобтяження структури виробництва України сировинними галузями із виробництва напівфабрикатної продукції та первинної обробки порівняно із сусідньою державою.

Таблиця 3.61

Структурні індикатори та факторні оцінки зміни обсягів промислового виробництва у 2009 р., до попереднього року

Вид діяльності	Структура виробництва, %				Факторні оцінки структурних зрушень, в. п.			
	2009 р. у фактичних цінах	2008 р. у фактичних цінах	2009 р. у цінах 2008 р.	Номінальних обсягів	у т. ч. за рядуюнок			
					зміни реальних обсягів	цінового фактора		
I	2	3	4	2-3	4-3	2-4		
Паливно-енергетичний та металургійний комплекси	48,0	49,2	50,7	-1,2	1,5	-2,7		
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	4,8	4,7	5,6	0,1	0,9	-0,8		
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	4,5	4,7	4,9	-0,2	0,2	-0,4		
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	19,1	17,8	19,9	1,3	2,1	-0,8		
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	19,6	22,0	20,3	-2,4	-1,7	-0,7		
Інвестиційно спрямований вид діяльності	14,3	17,0	12,1	-2,7	-4,9	2,2		
Машинобудування	11,1	13,3	9,2	-2,2	-4,1	1,9		
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	3,2	3,7	2,9	-0,5	-0,8	0,3		
Сложиво орієнтований вид діяльності	19,4	16,1	18,7	3,3	2,6	0,7		
Легка промисловість	0,9	0,9	0,8	0,0	-0,1	0,1		
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	18,5	15,2	17,9	3,3	2,7	0,6		
Матеріаловиробляючий вид діяльності	17,3	16,3	17,6	1,0	1,3	-0,3		
Хімічна та нафтохімічна промисловість	6,4	6,1	5,9	0,3	-0,2	0,5		
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	7,8	7,2	8,7	0,6	1,5	-0,9		
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперове виробництво, видавнича справа	3,1	3,0	3,0	0,1	0,0	0,1		
Промисловість, усього	100,0	100,0	100,0	100,0				

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до попереднього року			
Співвідношення продукції галузей з виробництва кінцевої продукції та галузей, що виробляють проміжну продукцію у фактичних цінах	0,702	0,673	0,607	
у порівнянних цінах				
Індикатор зміни пропорцій між галузями з виробництва кінцевої продукції та галузями, що виробляють проміжну продукцію, до попереднього року, %				
у фактичних цінах	104,4		90,3	
у порівнянних цінах				
Співвідношення продукції галузей машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів у фактичних цінах	0,566	0,605	0,453	
у порівнянних цінах				
Індикатор зміни пропорцій між галузями машинобудування і металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, до попереднього року, %				
у фактичних цінах	93,7		75,0	
у порівнянних цінах				

Структурний індикатор	Індекс структурних змін, до попереднього року	
Співвідношення продукції між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості, з одного боку, та обробленням деревини та виробництвом виробів із деревини, крім меблів; целюлозно-паперовим виробництвом, видавничою справою; добуванням паливно-енергетичних корисних копалин; виробництвом і розподіленням електроенергії, газу, води – з іншого	0,237	0,207
у фактичних цінах		
у порівнянних цінах		
Індикатор зміни пропорцій між галузями хімічної і нафтохімічної промисловості та іншими матеріаловиробляючими і сировинними галузями, %		
у фактичних цінах	99,1	86,5
у порівнянних цінах		
Інтегральний індекс позитивності структурних зрушень, %		
у фактичних цінах	100,9	86,3
у порівнянних цінах		

Джерело: авторські розрахунки за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Динаміка питомих проміжних витрат в економіці та промисловості України у 1991–2008 рр.

Валовий випуск та його складові	1991	1992	1997	1998	1998 до 1990	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2008 до 1998	2008 до 1990	
	Індекси випуску та його складових, до попереднього року																	
Економіка України																		
Валовий випуск	94,3	92,8	98,3	96,9	0,481	100,0	108,8	110,7	105,7	111,5	114,2	104,5	107,8	110,2	100,5	202,2	97,3	
Проміжне споживання	96,6	95,2	100,1	96,1	0,553	100,1	111,3	111,8	105,9	112,7	115,7	105,5	108,0	111,6	99,1	216,7	119,8	
Валова додана вартість	91,2	90,3	95,7	98,0	0,401	99,8	105,0	113,8	105,9	110,4	113,4	100,0	106,4	108,4	102,3	186,5	74,8	
Промисловість – усього																		
Валовий випуск	95,0	93,7	98,0	104,1	0,510	111,8	113,2	114,2	113,4	114,9	111,9	103,1	106,3	110,2	96,9	246,6	125,8	
Проміжне споживання	100,5	98,3	98,5	105,9	0,692	114,3	116,5	115,2	115,3	115,3	112,5	103,8	106,2	110,5	96,8	270,5	187,2	
Валова додана вартість	89,2	88,2	97,0	100,0	0,317	106,0	105,0	111,4	107,8	113,7	110,1	100,9	106,6	109,1	97,5	191,3	60,6	
Проміжні витрати на одиницю випуску																		
у фактичних цінах																		
Економіка України	51,0	54,3	60,3	60,6	116,8	60,7	61,4	60,8	60,1	60,2	61,4	61,0	59,9	59,4	56,8	93,8	109,6	
Промисловість	61,1	64,3	83,4	72,9	151,4	72,4	74,2	75,3	74,7	75,1	77,1	74,8	72,7	71,9	73,1	100,3	151,9	
у цінах 2001 р.																		
Економіка України	53,3	53,7	59,3	58,8	115,0	58,9	60,2	60,8	61,0	61,6	62,4	63,0	63,1	63,9	63,4	107,8	124,1	
Промисловість	54,4	57,1	68,6	69,8	135,8	71,4	73,5	74,1	75,4	75,7	76,1	76,6	76,5	76,7	76,6	109,7	148,9	

Джерело: обчислено за Національними рахунками України за відповідні роки.

Стійка тенденція погіршення динаміки узагальнюючого показника ефективності економіки України сформована випереджаючими темпами зростання обсягів проміжного споживання за аналізований період порівняно із змінами валової доданої вартості (119,8% по проміжному споживанню у 2008 р. до 1990 р. проти 74,8% по ВДВ). Як показав аналіз, у промисловості України кумулятивний індекс проміжного споживання за роки економічного зростання перевищував аналогічний показник з доданої вартості більше як у 3 рази, що свідчить про нагромадження макродиспропорцій у виробничій сфері України, зумовлене відсутністю структурних реформ, а також поширенням тіньової економічної діяльності.

У цілому за період зростання політичної нестабільності та посилення її негативного впливу на економічну ситуацію у 2005–2008 рр. рівень структурних диспропорцій у промисловому виробництві не був зниженим через падіння інвестиційної активності в цій сфері, що сталося внаслідок зневаги до внутрішніх джерел розвитку за умов прискореного зростання соціального навантаження на економіку, що не відповідало темпам зміни ВВП і супроводжувалося активізацією споживчого імпорту. Внаслідок посилення екзогенного впливу цінового чинника на тлі відсутності цілеспрямованої структурно-інвестиційної політики та збереження цінових перекосів у галузях, які характеризувалися значно вищими темпами зростання цін на продукцію сировинних та напівфабрикатних галузей, відбулася подальша диференціація умов функціонування експортно-сировинних виробництв та внутрішньо-орієнтованих переробних галузей з високим рівнем доданої вартості.

Тенденції накопичення структурних диспропорцій у виробничій сфері України відображають процеси формування екзогенно залежної споживчої моделі розвитку і через відсутність просування економіки України на шляху ефективних структурних реформ національне господарство зустріло світову кризу невідповідним та суттєво послабленим.

Найвагомішими факторами, що сприяли формуванню екзогенної складової структурної трансформації виробництва та

посиленню її негативного впливу за роки економічного зростання, були такі:

- стрімкі зміни внутрішніх цін в економіці України у напрямі їхнього наближення до цінових пропорцій, що панували на світових ринках, відбулися на тлі посилення глобалізаційних процесів у світі та формування надмірно відкритої економіки України. За результатами аналітичних розрахунків доведено, що швидкі зміни цінової ситуації всередині країни за роки економічного зростання гальмували позитивні структурні зрушення у виробництві через принципову відмінність галузевих структур вітчизняної економіки та розвинених країн, які формували основні цінові співвідношення на світових ринках;

- недостатня збалансованість у 2006–2007 рр. доходів та видатків бюджету, що значно посилилася, починаючи з 2008 р.;

- використання в основному інструментів монетарної політики для боротьби з інфляцією;

- брак кредитних ресурсів у сфері виробництва за роки економічного зростання на тлі високих кредитних ставок;

- накопичення зовнішніх боргів за умов, коли кредити, отримані Україною від міжнародних фінансових організацій на забезпечення структурних змін, витрачалися в багатьох випадках не за призначенням, а на поточні бюджетні потреби;

- відсутність результативного просування в напрямі проведення податкової реформи.

Перспективи подолання наслідків загальносвітової кризи та формування засад якісного економічного зростання в реальному секторі визначатимуться темпами відновлення внутрішнього і зовнішнього попиту та результативністю державної політики, спрямованої на реалізацію антикризових заходів і послідовне проведення системних реформ із метою розв'язання стратегічних завдань структурно-інноваційної модернізації економіки. Для системного подолання наслідків кризи слід забезпечити взаємоузгодження та реалізацію комплексу антикризових заходів, насамперед у сфері цільового управління грошовими ресурсами, із стратегічними цілями структурно-інноваційних перетворень в економіці, що потребує посилення ролі держави в регулюванні фінансових ресурсів та структурно-інноваційних змін виробництва.

Стратегічні напрями та орієнтири державної структурно-інноваційної політики мають включати:

- стимулювання та активізацію розвитку внутрішнього ринку як ефективного компенсатора втрат від кризового падіння зовнішнього попиту та умови стабільного розвитку вітчизняного виробництва.

Головним фактором відновлення внутрішнього попиту має стати стимулювання не стільки споживчого попиту (як це відбувалося у попередні роки політичної нестабільності та соціального популізму), а активізація, насамперед інвестиційного попиту.

- відновлення розвитку реального сектора на основі здійснення масштабних структурних реформ шляхом реалізації встановлених структурно-інноваційних пріоритетів розвитку;

- розв'язання проблеми ресурсного забезпечення пріоритетів структурно-інноваційної модернізації виробництва, що потребує створення системи цільового управління фінансовими ресурсами, спрямованої на вирішення завдань кредитного забезпечення технологічного оновлення виробництва на основі застосування з боку держави механізму цільового кредитування задля підтримки довготермінових інвестицій й інновацій з метою форсованого нарощування випуску конкурентоспроможної продукції;

- створення умов для забезпечення масштабного зростання національного капіталу як основи реалізації структурно-інноваційних зрушень у виробництві, насамперед, на основі запровадження методів запозиченого внутрішнього фінансування, наприклад, через залучення заощаджень населення як джерела потенційно значного обсягу внутрішніх інвестицій, для чого корисним може бути японський досвід централізованого використання заощаджень населення для цілей розвитку.

Посилення впливу зовнішніх чинників і зростання ризиків і загроз унаслідок сучасних зовнішніх викликів слід вважати імперативним сигналом до активізації ендогенної спрямованості структурно-інноваційних зрушень, яка розглядається як ключовий чинник модернізації виробництва на інноваційно-інвестиційній основі.

3.4. Галузевий та інституційний аспект структурних зрушень

3.4.1. Структурні зрушення у нафтогазовому секторі України

За останні роки в Україні відбулися певні зміни в енергетичному секторі економіки: обсяги і структура споживання первинних енергоносіїв у 2005–2009 рр. зменшилися, і однією з причин є підвищення ефективності їхнього використання та оптимізація паливно-енергетичного балансу (табл. 3.63), а щодо 2009 р., то ми не можемо виключати впливу кризи.

На сучасному етапі у загальносвітовому обсязі середньорічного споживання паливно-енергетичних ресурсів частка України становить 1,0%, у тому числі нафти – 0,4%, природного газу – 1,6, вугілля – 1,0, атомної енергії – 3,0 та гідроенергії – 0,4%. На відміну від інших країн світу в Україні пріоритет у споживанні первинних енергоносіїв належить природному газу – 37,5 проти 22,7% у світі, вугіллю – 31,1 і 29,4% та атомній енергетиці – 16,5 і 5,5%, тоді як по нафті цей показник становить 12,5 і 34,8% і гідроелектроенергії – 2,4 і 6,6% відповідно.

Таблиця 3.63

Споживання первинних енергоносіїв в Україні у 2005–2009 рр., млн т н.е.

Показник	2005		2006		2007		2008		2009	
	млн т н.е.	% від усього	млн т н.е.	% від усього	млн т н.е.	% від усього	млн т н.е.	% від усього	млн т н.е.	% від усього
Нафта	13,9	10,0	15,0	11,0	15,5	11,8	15,3	11,3	12,5	12,5
Газ	63,8	46,2	58,6	42,8	53,8	40,9	56,4	41,9	42,3	37,5
Вугілля	37,5	27,2	39,8	29,1	39,3	29,9	39,7	29,5	35,0	31,1
Атомна енергія	20,1	14,6	20,4	15,0	20,3	15,4	20,9	15,6	18,6	16,5
Гідроенергія	2,8	2,0	2,9	2,1	2,6	2,0	2,3	1,7	2,7	2,4
Всього	138,1	100,0	136,7	100,0	131,5	100,0	134,6	100,0	112,8	100,0

Джерело: The BP Statistical Review of World Energy June 2010. – 2010. – 45 р.

Світові запаси нафти на 01.01.2010 р. становили 181,7 млрд т: із урахуванням її щорічного видобутку цієї сировини повинно виста-

чити на 42 роки. Значна частина запасів даних вуглеводнів припадає на країни ОПЕК – 140,4 млрд т, або 77,2% загальносвітових і країни колишнього СРСР із запасами нафти обсягом 16,7 млрд т, або 9,2% відповідно (табл. 3.64).

Таблиця 3.64

Розвідані запаси нафти на кінець 2009 р., млрд т

Показник	2009		
	млрд т	% від усього	Запаси / видобуток, років
Країни Північної Америки, всього	10,2	5,5	15,0
Венесуела	24,8	12,9	понад 100
Країни Південної і Центральної Америки, всього	28,5	14,9	80,6
Азербайджан	1,0	0,5	18,6
Казахстан	5,3	3,0	64,9
Норвегія	0,9	0,5	8,3
Російська Федерація	10,2	5,6	20,3
Країни Європи та Євразії, всього	18,5	10,3	21,2
Іран	18,9	10,3	89,4
Ірак	15,5	8,6	понад 100
Кувейт	14,0	7,6	понад 100
Катар	2,8	2,0	54,7
Саудівська Аравія	36,3	19,8	74,6
ОАЕ	13,0	7,3	понад 100
Країни Близького Сходу, всього	102,0	56,6	84,8
Алжир	1,5	0,9	18,5
Ангола	1,8	1,0	20,7
Лівія	5,8	3,3	73,4
Нігерія	5,0	2,8	49,5
Країни Африки, всього	16,9	9,6	36,0
Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, всього	5,6	3,2	14,4
Країни світу, всього	181,7	100,0	45,7
з них: ЄС	0,8	0,5	8,2
країни ОЕСР	12,4	6,8	13,5
країни ОПЕК	140,4	77,2	85,3
країни, що не входять в ОПЕК	24,6	13,6	14,7
країни колишнього СРСР	16,7	9,2	25,5

Джерело: The BP Statistical Review of World Energy June 2010. – 2010. – 45 p.

Світове споживання нафти за 1998–2009 рр. характеризується безперервним зростанням – з 3439,2 млн т у 1998 р. до 3939,4 млн т у 2007 р. і падінням до рівня 3882,1 млн т у 2009 р.

В Україні у 2009 р. було спожито 11,495 млн т нафти та газового конденсату, або на 779 тис. т вище рівня споживання попереднього року. Важливо зазначити зниження частки нафти та газового конденсату з українських родовищ у загальній пропозиції з 38,8% у 2008 р. до 34% у 2009 р. за рахунок збільшення імпорту з 6,4366 млн т до 7,4398 млн т. У 2009 р. продовжилося зниження нафти в залишках за станом на кінець 2009 р. – 263,3 тис. т проти 402,3 тис. т у 2008 р., тоді як її експорт також впав до 7,5 тис. т у 2009 р., або на 3,8% у порівнянні з відповідним періодом 2008 р.

Дані обсягів переробки нафти в Україні за 2010 р. багато в чому пояснюють порушення поточних пропорцій між складовими внутрішнього ринку нафтопродуктів: збільшення на ньому частки імпортованих нафтопродуктів і зниження питомої ваги продукції місцевих НПЗ. Загальне зниження обсягу нафтопродуктів, які виробляються, у першу чергу пояснюється їхньою низькою якістю через неефективність переробки нафтової сировини (глибина нижче 70%) і відсутністю сучасних збагачувальних процесів.

Характерною тенденцією світового ринку нафтопродуктів є збільшення частки автомобільного бензину і дизельного палива (табл. 3.65). Надалі слід очікувати скорочення споживання екологічно небезпечних нафтопродуктів і заміщення їх більш чистими моторними паливами, у тому числі одержуваними з відновлюваних видів сировини.

Наповнюваність регіональних ринків нафтопродуктів багато в чому залежить від наявності та завантаження виробничих потужностей. Так, у 2009 р. виробничі потужності світової нафтопереробки зросли на 2,2%. У загальносвітовому обсязі виробничих потужностей нафтопереробки частка країн ОЕСР становила 49,9%, ЄС-27 – 17,2 і колишнього СРСР – 8,9%. Найвищий рівень використання середньорічних виробничих потужностей у 2009 р. був досягнутий в нафтопереробці Китаю (87,1%), у країнах Близького Сходу (81,4) і США (80,9%), тоді як у країнах Європи та Євразії він становив 78,8%, Японії – 78,4, Африки – 72,8 та в Україні – 20,92%.

**Регіональна структура споживання нафтопродуктів
у 2009 р., % до всього**

Нафтопродукти	Країни (регіони)					
	Країни світу в цілому	Колишній СРСР	Країни ЄС	США	Китай	Японія
Автомобільний бензин	31,3	28,0	22,2	49,3	27,8	38,1
Середні дистилати	35,9	30,8	49,2	28,3	37,5	31,4
Мазут	10,5	10,6	9,8	2,8	8,1	10,3
Інші	21,4	30,5	18,8	19,6	26,6	20,2
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: The BP Statistical Review of World Energy June 2010. – 2010. – 45 р.

Важливу роль у забезпеченні ринку нафтою відіграють нафтопроводи. За даними НАК "Нафтогаз України", сучасна мережа транспорту нафти в Україні складається з 19 магістральних нафтопроводів, які мають потужність на вході – 114 млн т і на виході – 56,3 млн т.

При загальній довжині трубопроводів 4600 км українська нафто-транспортна система нараховує 51 насосну станцію потужністю 550 МВт із 22 аварійними блоками. Система транспорту нафти складається з залізничного вантажного терміналу в м. Броди потужністю 4,5 млн т на рік і нафтового терміналу в порту "Південний" із нафтовідвантажувальною потужністю 14,5 млн т на рік. Існує також експортний термінал для відвантаження нафтопродуктів у м. Одеса потужністю 315000 бар./день і нафтовий термінал меншої потужності в м. Феодосія.

У 2009 р. обсяги транспорту нафти підприємствами магістральних нафтопроводів знизилися порівняно з 2008 р. на 2432 тис. т, або на 6% і становили 38534 тис. т. При цьому транзитом до країн Західної Європи перекачано 29111 тис. т, а для потреб України – 9423 тис. т. У цілому філію ВАТ "Укртранснафта" "МН Дружба" транспортовано 25882 тис. т нафти, що на 2,5%, або 637,2 тис. т більше порівняно з 2008 р., філію ВАТ "Укртранснафта" "Придніпровські магістральні нафтопроводи" – 12652 тис. т, що на 20%, або на 3069,2 тис. т менше, ніж у 2008 р. За минулий рік частка транзитного обсягу прокачування нафти в загальному обсязі перекачки нафти становила 75,5%, а частка перекачки нафти на нафтопереробні підприємства України – 24,5% (табл. 3.66).

Транспортування нафти українською нафтотранспортною системою у 2002–2009 рр., тис. т

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
ВАТ "Укр-транснафта", всього	48013,6	56684,2	54976,0	46698,0	44945,1	50904,0	40966	38534
транзит	27403,1	33206,7	32543,0	31377,0	33210,5	39755,7	32842,5	29111
для України	20610,5	23477,5	22433,0	15321,0	11734,6	11148,3	8123,5	9423
Філія МН "Дружба", всього	18519,5	21718,3	20418,0	23931,0	21692,3	26212,9	25244,8	25882
транзит	16407,0	19285,0	17964,0	22675,0	21276,2	25780,8	24862,0	25510
для України	2112,5	2433,3	2454,0	1256,0	416,1	432,1	382,8	372
Філія "ПМН", всього	29494,1	34965,9	34558,0	22767,0	23252,8	24691,1	15721,2	12652
транзит	10996,1	13921,7	14579,0	8702,0	11934,3	13974,9	7980,5	3601
для України	18498,0	21044,2	19979,0	14065,0	11318,5	10716,2	7740,7	9051

Джерело: за даними журн. "Енергобізнес" за відповідні роки.

Забезпечення діяльності і розвитку нафтотранспортної системи (НТС) України зумовлює більш жорсткі вимоги до її надійності та безпеки функціонування і це потребує дослідження сучасного стану основних засобів системи транспортування сирової нафти та нафтопродуктів трубопроводами.

Основні засоби, що належать НТС за станом на початок 2009 р. були оцінені в 4,1 млрд грн, тоді як, за даними експертів, ця система може коштувати близько 6 млрд дол. США.

Темпи приросту основних засобів у 2008 р. становили 8,4%, у тому числі будинків, споруд і передавальних пристроїв – 7%, машин та обладнання – (-)1,8%, транспортних засобів – 47%, інструментів, приладів інвентарю – 55,6%. У структурі основних засобів системи у 2008 р. на будинки, споруди та передавальні пристрої припадало 78,8%, на машини та обладнання – 12,7%, транспортні засоби – 6,5%, інструменти, прилади, інвентар – 1,9%. За 2008 р. найбільшими темпами зменшилася питома вага машин та обладнання – на 1,3%, тоді як транспортних засобів збільшилася на 1,7% (табл. 3.67).

Таблиця 3.67

**Динаміка і структура основних засобів НТС України
у 2005–2008 рр., дані на кінець року**

Показник	Динаміка, % до попереднього року			Структура основних засобів, % від усього			
	2006	2007	2008	2005	2006	2007	2008
Основні засоби – всього,	110,4	96,2	108,4	100,0	100,0	100,0	100,0
з них:							
Будинки, споруди та передавальні пристрої	118,6	98,0	107,2	76,1	78,1	79,6	78,8
Машини та обладнання	105,8	100,3	98,2	14,6	13,4	14,0	12,7
Транспортні засоби	106,5	77,8	147,0	6,4	5,9	4,8	6,5
Інструменти, прилади, інвентар	102,2	57,6	155,6	2,5	2,2	1,3	1,9
Інші основні засоби	103,7	84,3	54,8	0,4	0,3	0,3	0,1
Незавершені капітальні інвестиції	71,2	170,7	-	4,8	3,0	5,2	-

Джерело: розраховано за даними форми 11- ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.1 "Транспортування сирової нафти та нафтопродуктів трубопроводами" за відповідні роки.

Показник зносу основних засобів у 2008 р. становив 40,6%, що на 4,8% перевищує показник 2005 р. і знаходиться на цілком прийнятному рівні відносно іншого аналогічного виду діяльності – транспортування газу трубопроводами (50,42%) (табл. 3.68). На короткотермінову перспективу рівень зносу основних засобів НТС України буде підвищуватися, тому що середньорічний обсяг капітальних інвестицій не дозволяє забезпечити розширене відтворення виробничого потенціалу цього виду діяльності, а тільки дозволяє підтримувати життєдіяльність на рівні поточного ремонту та заміни відпрацьованої лінійної частини нафтопроводів (табл. 3.69).

Характеристика відтворення основних засобів НТС України не є позитивною, оскільки протягом останніх чотирьох років коефіцієнт уведення основних засобів збільшився від 19 у 2005 р. до 22% у 2008 р., або на 3%, а коефіцієнт оновлення впав від 6,1 до 1,5%, або на 4,6% (табл. 3.70).

**Розрахунок коефіцієнтів зносу основних засобів НТС України
у 2005–2008 рр., % до первісної (переоціненої) вартості**

Показник	Усього
	2005
Середньорічна вартість основних засобів, <i>тис. грн</i>	
первісна (переоцінена)	3545693,2
залишкова	2275196,9
знос	1270496,3
Коефіцієнт зносу, %	35,8
	2006
Середньорічна вартість основних засобів, <i>тис. грн</i>	
первісна (переоцінена)	3879543,6
залишкова	2389742,1
знос	1489801,5
Коефіцієнт зносу, %	38,4
	2007
Середньорічна вартість основних засобів, <i>тис. грн</i>	
первісна (переоцінена)	4066075,4
залишкова	2389742,1
знос	1676333,3
Коефіцієнт зносу, %	41,2
	2008
Середньорічна вартість основних засобів, <i>тис. грн</i>	
первісна (переоцінена)	3497047,0
залишкова	2075343,5
знос	1421703,5
Коефіцієнт зносу, %	40,6

Джерело: розраховано за даними форми 11- ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.1 "Транспортування сирової нафти та нафтопродуктів трубопроводами" за відповідні роки.

За зазначений період рівень вибуття основних фондів зменшилося від 13,8 до 6,7%, або на 7,1%, а рівень ліквідаційних списань – від 0,5 до 0,2%, або на 0,3%. Це свідчить про те, що відбувається головним чином передача вже готових об'єктів за балансом підприємства, а введення нових засобів зменшується.

Світова криза негативно вплинула на видобуток природного газу у 2008–2009 рр.: темпи падіння у світі – 3,8%, до 2987,0 млрд куб. м, Євросоюзі – на 9,3% (до 171,2 млрд куб. м), колишньому СРСР – на 12,0% (до 694,9 млрд куб. м), у той же час в Україні його виробництво скоротилося на 2,3% (до 18,7 млрд куб. м).

Таблиця 3.69

**Показники, що характеризують стан капітальних
інвестицій НТС України у 2004–2005 та 2007–2008 рр.,
у фактичних цінах**

Показник	2004		2005		2007		2008	
	тис. грн	% від усього	тис. грн	% від усього	тис. грн	% від усього	тис. грн	% від усього
Капітальне будівництво	107813	36,3	68020	53,2	186384	42,8	177955	35,8
Придбання (виготовлення) основних засобів	163948	55,1	24116	18,8	124830	28,5	61821	12,5
Придбання (виготовлення) інших необоротних матеріальних засобів	4784	1,6	2717	2,1	3170	0,7	2622	0,5
Придбання (створення) нематеріальних активів	2567	0,8	4409	3,4	862	0,2	1716	0,3
Формування основного стада	0	-	0	-	0	-	0	-
Інші	18736	6,2	28776	22,5	121790	27,8	253986	50,9
Усього	297848	100,0	128038	100,0	437036	100,0	498100	100,0

Джерело: [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.smida.gov.ua>>.

Таблиця 3.70

**Коефіцієнти, що характеризують відтворення
основних засобів НТС України у 2005–2008 рр.**

Роки	Коефіцієнт, %			
	введення	у тому числі оновлення	вибуття	у тому числі ліквідації
2005	19	6,1	13,8	0,5
2006	8,2	3,1	3,7	0,8
2007	29,6	3,8	32,2	0,1
2008	22,0	1,5	6,7	0,2

Джерело: розраховано за даними форми 11- ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.1 "Транспортування сирової нафти та нафтопродуктів трубопроводами" за відповідні роки.

У загальносвітовому обсязі виробництва природного газу частка України дорівнює 0,6%, тоді як на країни Євросоюзу припадає 5,7%, ОЕСР – 37,9%, колишнього СРСР – 23,2% та інші – 38,9%.

Зважаючи на пріоритетне використання природного газу, темпи його падіння за 2008–2009 рр. становили по світу в цілому 2,1%, тоді як загальне споживання енергоносіїв зменшилося тільки на 1,1%. Найбільші темпи падіння споживання природного газу спостерігалися по країнах колишнього СРСР – 7,3% і по країнах ЄС – 5,9%, водночас по Україні воно скоротилося на 21,5%.

Світове споживання природного газу досягло 2653,1 млн т н.е., а його частка в балансі первинних енергоносіїв у 2009 р. становила 23,7%, тоді як у США – 26,9%, Франції – 15,8, Росії – 55,2, Україні – 37,5 і в країнах Євросоюзу – 25,5%. Виходячи з аналізу наведених даних, можна зробити висновок про те, що цей показник значною мірою формується за рахунок країн ОЕСР.

В Україні споживання газу у 2009 р становило 46,450 млрд куб. м, в тому числі споживання населенням і бюджетними установами – 17,757 млрд куб. м, на виробничо-технологічні потреби газодобувних і газотранспортних підприємств витрачено 5,443 млрд куб. м, а на частку промисловості припадає 18,487 млрд куб. м.

Важливою характеристикою ресурсів природного газу вважається наявність їхніх резервів і показник, що характеризує можливий термін їхнього використання при фактично досягнутих обсягах видобування за минулий рік. Так, в Україні наявні резерви природного газу на кінець 2009 р. становили 0,98 трлн куб. м, або тільки 0,5% становить у світовому обсязі, тоді як показник потенційного видобутку – 51 рік при сучасному обсязі видобування у 2009 р. (табл. 3.71).

Зараз в Україні існує змішаний механізм ціноутворення на внутрішньому ринку, де домінують методи державного регулювання і монополізм держави. Все це дає підстави стверджувати, що ринок природного газу не відповідає ринковим умовам так само, як і законодавство країни у цій галузі, тому забезпечення потреби країни у газовому паливі давно вже перейшло з економічної площини в політичну.

До важливої частини світового ПЕК відносять його транспортну систему (ГТС), яка розвивається під впливом глобалізації нафтогазового комплексу.

Таблиця 3.71

Розвідані резерви природного газу на кінець 2005–2009 рр.,
трлн куб. м

Країни	2005	2006	2007	2008	2009
США	5,79	5,98	6,73	6,93	6,93
Канада	1,63	1,64	1,63	1,75	1,75
Країни Північної Америки, <i>всього</i>	7,83	8,00	8,88	9,18	9,16
Венесуела	4,32	4,71	4,84	4,98	5,67
Країни Південної і Центральної Америки, <i>всього</i>	6,84	7,24	7,36	7,32	8,06
Нідерланди	1,28	1,22	1,17	1,14	1,09
Норвегія	2,36	2,30	2,31	2,22	2,05
Російська Федерація	43,28	43,27	43,32	43,30	44,38
Україна	1,00	0,99	0,99	0,98	0,98
Країни Європи та Євразії, <i>всього</i>	57,26	57,06	56,99	62,26	63,09
Іран	27,58	26,85	28,13	29,61	29,61
Ірак	3,17	3,17	3,17	3,17	3,17
Кувейт	1,57	1,78	1,78	1,78	1,78
Катар	25,64	25,54	25,46	25,37	25,37
Саудівська Аравія	6,82	7,07	7,30	7,57	7,92
ОАЕ	6,12	6,44	6,44	6,43	6,43
Країни Близького Сходу, <i>всього</i>	72,80	72,75	74,18	75,82	76,18
Алжир	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50
Єгипет	1,90	2,05	2,07	2,15	2,19
Нігерія	5,15	5,21	5,29	5,25	5,25
Країни Африки, <i>всього</i>	14,07	14,38	14,62	14,71	14,76
Австралія	2,35	2,34	2,29	3,08	3,08
Китай	1,53	1,68	2,26	2,46	2,46
Індонезія	2,48	2,63	3,00	3,18	3,18
Малайзія	2,48	2,48	2,38	2,38	2,38
Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, <i>всього</i>	13,48	13,75	14,65	16,00	16,24
Країни світу, <i>всього</i>	172,28	173,18	176,68	185,28	187,49
<i>з них:</i> ЄС	2,97	2,80	2,62	2,49	2,42
країни ОЕСР	14,99	14,94	15,58	16,44	16,18
країни колишнього СРСР	51,85	51,87	51,96	57,46	58,53

Джерело: The BP Statistical Review of World Energy June 2010. – 2010. – 45 p.

Сучасна газотранспортна система (ГТС) України утворювалася у межах єдиної системи газозабезпечення колишнього СРСР і виконує такі функції: забезпечення природним газом внутрішніх потреб кінцевих споживачів в Україні; транзитне транспортування газу, видобутого в Росії та країнах Середньої Азії до країн Європи.

Ще однією функцією ГТС є зберігання природного газу у підземних газових сховищах (ПГС) для внутрішніх потреб та експортного газу з метою пом'якшення сезонних коливань його споживання, на випадок проведення ремонтних робіт або аварій. Використання ПГС значно підвищує якість транзитних послуг, хоча в останні роки можливості сховищ використовуються всього на 45–55%.

На даний час ГТС України, за винятком російської, є найпотужнішою у Європі і однією з найпотужніших у світі: це мережа газопроводів загальною довжиною 37,6 тис. км, 1607 газорозподільних станцій, парк газоперекачувальних агрегатів (703 од.) загальною потужністю 5,4 МВт. Це обладнання розміщене на 73 компресорних станціях (110 компресорних цехів). Споживачам України природний газ доставляють через мережі довжиною 287 тис. км та більш ніж 50 тис. газорегуляторних пункти.

Щорічна пропускна потужність ГТС України становить: на вході (проектна) – 290 млрд куб. м, на виході – 175 млрд куб. м., з яких 140 може надходити до країн Західної та Центральної Європи.

Безпосередньо основні засоби, що належали ГТС, за станом на початок 2009 р. оцінені у 22,0 млрд грн (оцінка за переоціненою вартістю). Така оцінка, як ми бачимо, надто (у 5–10 разів) відрізняється від ринкової, і не лише через недооціненість основних засобів (хоча і через це), але й через класифікаційні розбіжності.

Динаміка і структура основних засобів, що обслуговують систему транспортування газу, за даними Держкомстату України, представлені в табл. 3.72. Так, якщо в середньому по Україні приріст основних засобів у 2007 р. становив 6,01%, а у 2008 р. – 8,5%, то відповідні показники у сфері транспортування газу трубопроводами дорівнювали 11,98 і 1,83% відповідно. Випереджальними темпами (9,53% у 2007 р., 4,01% у 2008 р.) здійснюється збільшення кількості будинків, споруд та передавальних пристроїв.

Динаміка і структура основних засобів ГТС України у 2003–2008 рр.,
дані на кінець року

Показник	Динаміка, % до попереднього року					Структура, % до загального обсягу					
	2004	2005	2006	2007	2008	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Основні засоби – всього	107,13	109,89	105,67	111,98	101,83	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
з них:											
Будинки, споруди та передавальні пристрої	104,48	107,40	104,64	109,53	104,01	84,54	82,44	80,58	79,80	78,05	79,72
Машини та обладнання	118,83	125,59	109,56	128,30	92,98	11,72	13,00	14,74	15,29	17,52	15,99
Транспортні засоби	109,62	110,66	109,20	111,98	101,83	1,88	1,92	1,92	1,98	1,93	1,83
Інструменти, прилади, інвентар	113,82	108,14	121,29	118,02	99,18	1,10	1,17	1,20	1,38	1,46	1,42
Інші основні засоби	206,13	110,77	97,17	63,81	95,28	0,76	1,47	1,56	1,55	1,04	1,04
Незавершені капітальні інвестиції	250,88	153,60	130,30	84,34	-	1,97	4,62	7,48	9,22	6,94	-

Джерело: розраховано за даними форми 11-ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.2 "Транспортування газу трубопроводами" за відповідні роки.

З огляду на специфіку даного виду діяльності найвища (79,72%) питома вага у загальній вартості основних засобів припадає на групу, що містить споруди. Другою за часткою є машини та обладнання (15,99%) і завдяки високій динаміці зростання їхньої вартості в структурі основних засобів ГТС протягом 2003–2008 рр. відбулися певні зрушення: питома вага машин та обладнання збільшилася від 11,72 до 15,99%, тоді як частка вартості споруд знизилася від 84,54 до 79,72%.

Коефіцієнт зносу основних засобів ГТС протягом останніх 6 років коливався у межах 46–50% (табл. 3.73).

Є підстави очікувати, що у найближчому майбутньому середній рівень зносу основних засобів ГТС буде підвищуватися, оскільки відповідні відтворювальні характеристики мають тенденцію до погіршення. Аналіз основних засобів (табл. 3.74) показує, що коефіцієнт введення основних засобів скоротився від 11,7 у 2003 р. до 4,6% у 2008 р., в тому числі коефіцієнт оновлення впав від 8,7 до 3,08%. Також значно знизився коефіцієнт вибуття основних засобів, який у 2003 р. становив 4,5%, а у 2008 р. – 1,17%, а рівень ліквідаційних списань, який і у 2003 р. був неприпустимо низьким – 0,2% (за таких умов об'єкти основних засобів мають знаходитися в експлуатації 500 років) скоротився до 0,026% (3846 років експлуатації) у 2008 р.

Ураховуючи видову специфіку основних засобів ГТС – високу питому вагу споруд (див. табл. 3.72), можна було очікувати, що рівень ліквідаційних списань у цій сфері діяльності буде нижчим, ніж у середньому по економіці (0,71%), але ж не більш ніж у 27,3 раза. Наведені цифри показують, що процес модернізації ГТС іде повільно і уповільнення посилюється. Брак внутрішніх фінансових ресурсів на інвестиційну підтримку ГТС для України на сьогодні є проблемою номер один.

Старіння газотранспортної системи України викликає занепокоєння як у внутрішніх, так і європейських споживачів, а також у Росії як постачальника "блакитного палива". Окремі труби транспортних гілок унаслідок обмеження інвестиційних ресурсів використовуються без заміни та ремонту по 20–30 років. Понад 80% газоперекачувальних агрегатів є морально і фізично застарілими, працюють із заниженим ККД, що призводить до значної перевитрати газу (25–30%), забруднення атмосфери і зниження надійності транспортних робіт.

Таблиця 3.73

**Розрахунок коефіцієнтів зносу основних засобів ГТС України
у 2003–2008 рр., % до первісної (переоціненої) вартості**

	Усього
	2003
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	14881,7
залишкова	7966,7
знос	6915,0
Коефіцієнт зносу, %	46,47
	2004
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	16111,1
залишкова	8724,8
знос	7386,3
Коефіцієнт зносу, %	45,85
	2005
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	17623,85
залишкова	9442,8
знос	8181,05
Коефіцієнт зносу, %	46,42
	2006
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	18772,65
залишкова	9895,4
знос	8877,25
Коефіцієнт зносу, %	47,2
	2007
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	21013,67
залишкова	10791,5
знос	10222,17
Коефіцієнт зносу, %	48,6
	2008
Середньорічна вартість основних засобів, <i>млн грн</i>	
первісна (переоцінена)	21665,5
залишкова	10740,2
знос	10925,3
Коефіцієнт зносу, %	50,42

Джерело: розраховано за даними форми 11- ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.2 "Транспортування газу трубопроводами" за відповідні роки.

Для якісних структурних зрушень у нафтогазовому секторі України необхідно вживати не окремих заходів, а реалізувати комплексну стратегію модернізації, що передбачатиме:

- прискорення технічного переоснащення засобів АСУ ТП, автоматики, телемеханіки НТС та ГТС України як технічно і морально застарілих;

**Коефіцієнти, що характеризують відтворення
основних засобів ГТС України у 2003–2008 рр.**

Роки	Коефіцієнт, %			
	введення	у тому числі оновлення	вибуття	у тому числі ліквідації
2003	11,7	8,7	4,5	0,2
2004	7,3	3,9	1,4	0,2
2005	7,9	3,9	1,1	0,1
2006	6,1	4,1	0,86	0,12
2007	5,9	3,5	0,55	0,086
2008	4,6	3,08	1,17	0,026

Джерело: розраховано за даними форми 11- ОЗ "Звіт про наявність та рух основних засобів, амортизацію (знос)" Держкомстату України, код за КВЕДом 60.30.2 "Транспортування газу трубопроводами" за відповідні роки.

- прискорення виконання робіт із капітального ремонту нафтопроводів і створення високонадійних технічних засобів;
- необхідність будівництва нафтопровідної ділянки Броди-Плоцьк;
- здійснення технічного переоснащення газотранспортної системи України, що сприятиме економії природного газу та скороченню виробничо-технологічних витрат природного газу;
- реконструкцію лінійної частини газопроводів "Союз", "Дашава – Ужгород – Держграниця" і системи газопроводів Шебелинка – Дніпропетровськ – Кривий Ріг – Ізмаїл (Шебелинка – Дніпропетровськ – Одеса);
- реконструкцію технологічних споруд Угерського (Львівська область) ПГС з підвищенням його активної місткості і техніко-економічних показників експлуатації;
- забезпечення покриття виправданих витрат підприємств енергетичного сектора, що мають відношення до виробництва, транспортування, розподілу, зберігання та продажу нафти та газу;
- можливість використання дочерніми компаніями НАК "Нафтогаз України" отриманої плати за транзит для інвестицій у систему транспортування сирої нафти та нафтопродуктів трубопроводами та транспортування газу трубопроводами;
- розроблення заходів для залучення інвесторів до проектів із транспортування та збереження газу.

3.4.2. Оборонно-промисловий комплекс і необхідність структурних змін

Швидкоплинність світових змін, а також демонтаж світового порядку і будівництво нової архітектури безпеки безпосередньо впливають на процеси адаптації оборонної промисловості країн світу до сучасної ситуації у сфері безпеки і оборони. Незважаючи на те, що вже понад три роки панує світова фінансово-економічна криза, воєнні витрати не зменшуються, а навпаки збільшуються. Це є свідченням того, що рівень небезпеки значно виріс, а рівень свідомості людства знизився, якщо проблеми без військової компоненти не вирішуються.

Стокгольмський міжнародний інститут досліджень проблем миру повідомив, що воєнні витрати країн світу досягли рекордних показників, перевищивши 1,5 трлн дол. у 2009 р. Хоча на частку США припадає понад половини загального підвищення, Китай і Росія за останнє десятиріччя майже втричі збільшили обсяги своїх воєнних витрат, і тепер Китай поступається лише США. За 2009 р. воєнні витрати США становили 711 млрд дол., країн НАТО – 850 млрд дол., а Європейського Союзу – 301 млрд дол. США.

В Україні видатки на оборону за 2008 р. становили 2 млрд дол., а у 2009 р. – 1,6 млрд дол. США. У країн-сусідів аналогічні витрати становили: у Росії – 58 млрд дол., Туреччині – 22, Польщі – 11,8, Румунії – 3, Угорщині – 1,5, Білорусі – 0,5, Словачії – 0,42 млрд дол. США. Враховуючи фактор позаблоковості України, її територію і чисельність населення, а також наявні та потенційні виклики і загрози, виділені кошти удвічі менші за мінімально необхідні потреби, що негативно відображається як на стані обороноздатності держави, так і її ОПК. Ще гірша ситуація склалася у 2010 р. Так, законопроектом "Про Державний бюджет України на 2010 рік" передбачені видатки на потреби оборони в обсязі 13,03 млрд грн, у тому числі за загальним фондом – 8,3 млрд грн. На реформування та розвиток Збройних Сил України за загальним фондом передбачено 86 млн грн, на прикладні дослідження – 39 млн грн, а на закупівлю і модернізацію озброєння 0 грн, на програму будівництва житла для військовослужбовців теж 0 грн. Про яке реформування і який розвиток політики ведуть мову?

Тому воєнна організація держави потребує негайної структурної перебудови і модернізації ОПК.

Для України проблеми та процеси розвитку вітчизняного ОПК є не лише актуальними, а системоутворюючими факторами, такими як забезпечення безпеки і оборони, так і стійкого економічного зростання держави. Від рівня розвитку ОПК значною мірою залежить обороноздатність країни, реальні можливості національних збройних сил, а також наукомісткий сектор економіки держави розвиток якого визначає лідерство національних технологій на світовому ринку.

Також ефективне використання науково-виробничого потенціалу та технологій подвійного використання може підвищити рівень конкурентоспроможності пріоритетних галузей економіки, а також стати ядром формування інноваційної моделі розвитку держави.

Успішність реалізації стратегії розвитку ОПК буде залежати від того, наскільки глибоко проведено ретроспекцію і правильно визначено причинно-наслідкові зв'язки. Чи вірно поставлено діагноз сучасному стану ОПК, чи правильно визначена перспектива розвитку, яка залежить від того, як відповідають цілі завданням, наскільки точно враховані реальні і потенційні загрози, як розставлені пріоритети і які реальні механізми запропоновано для досягнення поставлених цілей та системи цілей.

До оборонно-промислового комплексу колишнього СРСР входили 9 галузевих міністерств з 60 тис. підприємств, так або інакше залучених до виробництва військової продукції. Безпосереднім виготовленням такої продукції займалися понад 1100 промислових підприємств та приблизно 920 науково-дослідних і дослідно-конструкторських організацій із загальною кількістю зайнятих, що перевищувала 9 млн осіб.

Оборонно-промисловий комплекс колишнього СРСР мав виробничі потужності, величина яких повністю задовольняла як власні потреби, так і потреби багатьох інших зарубіжних країн. Виробництво військово-технічної продукції було вигідним із погляду, як зараз прийнято говорити, бізнесу, оскільки вкладені кошти окупалися значно швидше, ніж в інших сферах матеріального виробництва.

З розпадом Союзу РСР добре збалансований оборонно-промисловий комплекс, який забезпечував країні одне з провідних місць у світі, було поділено між новими державами. До України відійшла

майже третина цього комплексу. На момент проголошення Акта незалежності України (кінець 1991 р.) до оборонно-промислового комплексу входили 3594 підприємств, які підпорядковувалися семи машинобудівним і дев'яти оборонним міністерствам колишнього СРСР, де працювали 2,4 млн осіб.

Суто військовою продукцією, за заявою колишнього міністра машинобудування, оборонно-промислового комплексу і конверсії України В.Антонова, було зайнято 700 підприємств, у тому числі 205 виробничих об'єднань і підприємств, 139 науково-виробничих об'єднань та організацій із загальною кількістю зайнятих 1 млн 450 тис. осіб.

Випуск продукції за рік становив 21 млрд 790 млн руб. у цінах 1984 р. (1 дол.=0,65 руб.). Кількість підприємств, які випускали основну частину оборонної продукції (приблизно 80%), дорівнювала 27.

На той період Україна брала участь:

- у фінішних поставках озброєнь – 15% (Росія – 79%);
- у фінішних розробках – 7% (Росія – 91%);
- у контрагентних поставках – 14% (Росія – 71%).

В Україні достатній розвиток набула радіоелектронна, ракетно-космічна, танкова та деякі інші галузі промисловості. До розпаду СРСР в Україні будувалося приблизно половина військово-морського флоту, стратегічних ракет, танків, радіоелектронного устаткування (засобів РЕБ, навігації тощо).

Одне з найбільших науково-виробничих об'єднань України – завод ім. Малишева у 1991 р. виготовив 800 танків. Через відсутність в Україні коштів на закупівлю танків для власних збройних сил виробництво цих бойових машин різко скоротилося, а згодом зовсім припинилося.

Так, у 1992 р. було виготовлено 43 танки, у 1993 р. – 0, у 1994 р. – завод не завершив складання трьох танків і їх закінчили у 1995 р. – до відкриття виставки озброєння в Об'єднаних Арабських Еміратах. Нові можливості для заводу відкрилися після підписання контракту на постачання танків Пакистану.

Високі потенційні можливості мала українська суднобудівна промисловість, у якої тоннаж суден, що випускалися, становив 30% усього обсягу колишнього СРСР, а за кількістю – 40%.

Від колишнього СРСР Україна успадкувала майже третину космічного потенціалу. До ракето- і супутникобудування залучено сотні підприємств та інститутів з тисячами працюючих. З 20 типів міжконтинентальних балістичних ракет 12 розроблялося і виготовлялося в Україні. Виробниче об'єднання "Хартрон" у Харкові було і залишається головним розроблювачем систем управління і контролю космічних програм. Павлоградський механічний завод виготовляв всесвітньо відомі твердопаливні ракети "СС-24". Світову славу здобули ракети-носії "Космос", "Циклон", "Зеніт", "Океан". На виробничому об'єднанні "Південмаш" розробили перспективний проект "Аріадна". Він увібрав у себе низку науково-технічних і технологічних програм з виведення на орбіти висотою до 1,5 тис. км космічних апаратів нового типу. В надійному робочому режимі продовжує працювати система з 24–28 супутників, забезпечуючи як космічні, так і наземні засоби телекомунікації.

В Україні є такі технології, про які іншим країнам-виробникам доводиться тільки мріяти. Наша держава має реальні засоби запуску супутників. Причому екологічно чистих, таких як киснево-часова ракета "Зеніт-2". За допомогою літака-велета Ан-225 "Мрія" вирішується проблема старту ракетноносіїв із верхніх шарів атмосфери. А облаштування мобільного космодрому на базі великого ракетного крейсера і забезпечення відповідного комплексу стартових умов у найзручніших для цієї мети південних широтах стали гордістю високого злету вітчизняної інженерно-конструкторської думки.

До позитивних можливостей військово-промислового комплексу України слід віднести й те, що у спадок від СРСР країна одержала розгалужену мережу науково-дослідних центрів і дослідно-конструкторських виробництв. Із 21 одиниці "критичних" технологій, що розроблялися і розробляються науковими центрами, Україна (у складі СРСР) опрацювала 17. Серед них – увесь блок проблем із електроніки й кібернетики, радіолокаційна станція для виявлення малопомітних цілей, технологія "стелс", композити, лазерна техніка, нові виробничі технології. Всі ці розробки відповідали тогочасному світовому рівню, мали (і мають понині) реальні шанси експортного і конверсійного використання.

Авіаційна промисловість України – одна з найбільш конкурентоспроможних галузей, що налічує 39 підприємств. На авіацію

працюють ще 28 виробництв, де виготовляються окремі комплектуючі, а також декілька науково-дослідних інститутів та організацій. На підприємствах України щорічно будувалося майже 350 літаків. Наразі у них практично відсутні військові замовлення, що раніше становили 70–90%.

Крім того, обсяг випуску озброєння та військової техніки на 80% залежав від зовнішніх поставок комплектуючих елементів з інших республік колишнього Радянського Союзу (у світовій практиці цей показник у розмірі 40 і більше відсотків вважається неприпустимим).

Підприємства оборонно-промислового комплексу України мали значні потужності з випуску військової (28% валового виробництва СРСР), але вкрай незначну питому вагу готової з повним замкненим циклом продукції і надміру залежали від зовнішніх поставок.

Усе це вимагало проведення конверсії оборонно-промислового комплексу України. Потрібно чесно визнати, що конверсія українського ОПК була проведена бездарно. Безумовно, що існували причини як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. А також значна кількість негативних зовнішніх і внутрішніх чинників, але кінцевий результат конверсії та реформування ОПК в цілому завдало значних збитків як обороноздатності держави, так і національній економіці в цілому.

Що стосується впливу процесів оборонної економіки на макроекономічну стабілізацію в Україні, то вони є негативними із-за своєї гіпертрофованості. Як випливає із наведеного ретроспективного аналізу, Україна успадкувала від Радянського Союзу гіпертрофовану у воєнному відношенні економіку. Для прикладу: при критичному рівні витрат на оборону не більше 6% від ВВП для мирного періоду часу Україна витратила 27% у 1990 р. Чисельність особового складу збройних сил, при критичній межі не більше 1% від чисельності населення, в Україні становила 2,3%. Співвідношення у промисловості між продукцією військового та цивільного призначення становила як 40 до 60%. У сфері ВПК було задіяно 2,7 млн чоловік висококваліфікованих трудових ресурсів. Україна мала третій у світі ядерний потенціал. Таких диспропорцій не могла витримати економіка жодної країни. Тому виникла нагальна необхідність у проведенні кардинальних реформ в оборонній сфері держави.

На етапі створення Збройних Сил України відбулося різке скорочення оборонних витрат і в подальшому темпи їхнього скорочення випереджали темпи падіння ВВП. Реальний оборонний бюджет був удвічі нижчий мінімальної потреби, що спричинило вичерпання резервів і призвело до розриву таких циклів: НДіДКР, виробництва систем озброєння та військової техніки, їхньої експлуатації, відновлення та модернізації, а також утилізації.

Усі діючі нормативно правові акти передбачають обсяги асигнувань, які значно нижчі за обсяг визначений ст. 2 Закону України "Про оборону України", тобто не менше 3% від запланованого обсягу валового внутрішнього продукту. Без відповідних фінансових ресурсів ми не зможемо відновити нормальне функціонування ОПК.

Так, фінансово-економічна тривалість оборонно орієнтованого ядра повинна забезпечуватися шляхом поєднання розробки і виробництва ОВТ у рамках завдань державної програми озброєння (державного оборонного замовлення) з розвитком військово-технічного співробітництва з іноземними державами і розширенням виробництва цивільної продукції на базі техніки і технологій подвійного призначення.

Концентрація військового виробництва повинна сприяти оптимізації виробничих процесів, підвищенню рентабельності і ефективності роботи підприємств (організацій), а також забезпечити необхідну основу для проведення уніфікації ОВТ.

Підприємства, що виводяться зі сфери оборонного виробництва, повинні максимально використовуватися для диверсифікації діяльності ОПК, що реформується, трансферту військових технологій до цивільного сектора, вирішення завдань промислового розвитку регіонів країни. Вони можуть ліквідуватися, перепрофілюватися і продаватися в приватну власність, якщо створювана ними продукція військового призначення може випускатися іншими підприємствами, а організація випуску продукції цивільного призначення економічно недоцільна.

При реформуванні оборонно-промислового комплексу необхідно враховувати таке.

Держава може фінансувати тільки мінімально необхідні оборонні потреби, що забезпечують:

– недопущення руйнування тимчасово незапитаних найбільш цінних елементів виробничого і науково-технічного потенціалів оборонної промисловості (кваліфіковані кадри, технології, експериментальна база, виробничі потужності);

– розробку новітніх зразків ОВТ як основи технічного оснащення збройних сил країни і завоювання нових ніш світового ринку зброї;

– збереження матеріально-технічних забезпечень військ на рівні, що не підриває їхньої боєздатності в найбільш імовірних варіантах військових дій.

При визначенні кола підприємств і організацій, що залишаються в оборонному виробництві, необхідно орієнтуватися на тих, у яких:

– власні можливості відповідають планам реформування збройних сил і потребам їх у ОВТ;

– високий експортний потенціал, який дозволить створювати високо-технологічну і конкурентоспроможну продукцію військового призначення;

– сучасні технології, сталі коопераційні зв'язки;

– мінімально можливе перепрофілювання науково-технічного і технологічного заділів;

– добре вирішені соціальні аспекти.

Слід відмітити, що комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями професійної служби потребує необхідного фінансового обґрунтування та реального матеріально-технічного забезпечення.

Отже, економічний чинник є одним із визначальних для розвитку Збройних Сил України загалом та комплектування їх особовим складом зокрема.

Разом з тим при визначенні загальних орієнтовних обсягів фінансового забезпечення переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, що проходять службу за контрактом Міністерства Оборони, підійшли не зовсім виважено. Про це свідчить в першу чергу аналіз видатків на забезпечення виконання заходів щодо комплектування Збройних Сил України військовослужбовцями, які проходять службу за контрактом, передбачених у Перспективному плані.

Так, у Перспективному плані до обсягів, необхідних для фінансового забезпечення переходу Збройних Сил України на контрактну основу на 2008–2010 рр. включені видатки на оновлення парку ОВТ, (415 млн грн), розвиток (удосконалення) навчальних полів

(полігонів) (18,2 млн грн), заходи навчально-бойової підготовки (16 млн грн) тощо.

Окрім усього вищезазначеного, вирішальними факторами мотивації до служби за контрактом є заробітна плата і житло. А якщо ще забезпечити дотримання норм і вимог Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їхніх сімей", організувати належним чином службу і навчальний процес, висвітлення цього у засобах масової інформації – привабливість військової служби за контрактом стане беззаперечною. Розвиток інфраструктури військових містечок і поліпшення рівня культурного забезпечення відіграють порівняно з наведеним вище друго- або навіть третьорядне значення. Як стимул для професійного зростання слід розглядати і можливість одержання освіти у вищих навчальних закладах за рахунок бюджету.

Для прискорення переходу на контрактну армію необхідно здійснити першочергові заходи щодо внесення змін у нормативно-правові акти з проходження військової служби.

Особливу увагу треба звернути на удосконалення законодавства, що регулює питання реалізації прав і свобод, соціального захисту військовослужбовців. На нашу думку, чинний зараз Закон України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їхніх сімей" не відповідає сучасному стану суспільних відносин у зазначеній сфері, не має гарантій і механізмів реалізації прав військовослужбовців і забезпечення їхнього соціального захисту.

Водночас варто зауважити, що контрактна армія сама по собі не спроможна забезпечити оборону держави, потрібно готувати і саму державу і її населення та національну економіку до оборони. На наше переконання, для України найбільш сприятлива форма – це змішана форма комплектування, що не дасть можливості відірвати армію від народу. Крім того, контрактна армія має і свої негативні сторони. У гонитві за збільшенням кількості "контрактників" потрібно не забувати якісні показники. Громадяни, які виявили бажання служити за контрактом на посадах рядового, сержантського і старшинського складу повинні бути призовного віку та мати повну середню, базову вищу або професійно-технічну освіту.

Таким чином, реформування Збройних Сил України і ОПК потребують негайних структурних змін, і якщо їх своєчасно не прове-

сти, то виникне ситуація, коли вони із елемента безпеки можуть перетворитись на елемент небезпеки.

Необхідно врахувати той факт, що український ОПК поки що залишається конкурентоспроможним на світовому ринку і при залученні прямих іноземних інвестицій може забезпечити значні валютні надходження до держави. Навіть в умовах кризи обсяг виробництва підприємств ОПК держави збільшився в 2009 р. відносно попереднього року на 58%, а в авіабудуванні він становив 77, суднобудуванні – 71%, у секторі виробництва озброєння і військової техніки – 16%.

Крім того, укладена ціла низка перспективних контрактів на найближчі 2–3 роки. Це модернізація військово-транспортних літаків Ан-32 для Індії (вартість понад 400 млн дол. США), поставка малих десантних кораблів на повітряній подушці типу "Зубр" до Китаю (на 315 млн дол. США), поставка Іраку шести військово-транспортних літаків Ан-32 (на суму 100 млн дол. США) і 420 нових бронемашин БТР-4 (на суму 46 млн дол. США), а також постачання газотурбінних установок для індійських ВМС і авіаційних двигунів АІ-20 на 110 млн дол. США для індійських ВПС. Таким чином, Україна посідає 6 місце у світі на ринку озброєнь після США, Росії, Франції, Німеччини та Ізраїля.

Тому результатом реформування ОПК повинно стати ядро високотехнологічних підприємств промисловості, що відповідає новим завданням військового будівництва в країні та її військово-технічного співробітництва з іноземними державами, здатне забезпечити також відновлення і прискорений розвиток виробництва конкурентоспроможної цивільної продукції. ОПК України потребує комплексної модернізації за рахунок створення сучасної інноваційної інфраструктури.

В авіаційній промисловості:

1. Розробка (можливо – "національна адаптація" ліцензійного взірця) і початок серійного випуску маневреного швидкісного (але дозвукового) навчально-бойового літака.

2. Формулювання і реалізація комплексної програми створення гами безпілотних літальних апаратів, призначених для застосування підрозділами рівня від взводу до армійського корпусу і з борту судів. При цьому основну увагу доцільно зосередити на "батальйонно-бригадному" БЛА літакового типу.

Тут час поки працює на Україну. Відносна новизна таких виробів і серйозні франко-германські розбіжності з приводу того, яким повинен бути сучасний основний тактичний розвідувальний БЛА, призвели до того, що в нинішній час і в рамках ЄС, і в рамках НАТО, і в усьому іншому світі питання про оснащення національних збройних сил "безпілотниками" вирішується винятково на рівні національного військово-політичного керівництва окремих країн, без всякої міжнародної координації.

3. Створення для потреб національних ВПС легкого військово-транспортного літака, дійсно здатного замінити Ан-12 не в сенсі рівності або переваги в технічних характеристиках, а в плані відповідності тим задачам військово-транспортної авіації, для яких Ан-26 вже надто малий, а застосовувати Іл-76 – це марнотратство.

У бронетанковій промисловості:

1. Форсоване доведення до серії і великомасштабного надходження в військова сімейства легких транспортно-бойових машин (ЛТБМ) "Дозор". Ситуація тут зараз знаходиться у "точці критичної рівноваги": з одного боку, ЛТБМ – одна з небагатьох видів військової техніки, яких в ЗСУ просто нема, з іншого – програми української ЛТБМ дуже сильно запізнились, з'явившись набагато пізніше, ніж належало б (до того ж – вибравши для цього "пізніше" один з найбільш незручних моментів). Якщо машина не встане на озброєння в найближчі 2–3 роки, потенційний внутрішній ринок для неї буде похований під натиском "колишніх у використанні" ранніх модифікацій "Хамерів", а сама тематика втрачена для України назавжди.

2. Розробка колісної бойової машини піхоти, що відповідає сучасним вимогам (або принаймні колісного гарматного БТР) з перспективою створення широкого сімейства бойових і допоміжних броньованих машин на його базі (на основі наробок із проекту БТР-4).

У галузі артилерійсько-стрілецького озброєння:

1. Розробка і прийняття на озброєння тих систем, яких в Україні немає або надзвичайно мало. Це частково 82-мм і 120-мм самохідні "комбіновані гармати" (гаубиці-міномети), 60-мм міномети, крупнокаліберні снайперські гвинтівки і деякі інші засоби, що будуть запитані в імовірних військових операціях ЗСУ (наприклад, "миротворчого" характеру) вже протягом найближчих років.

2. Створення універсальної по засобах запуску сучасної ПТУР високої бронейності з калібром 140 мм замість нинішніх 100–125-мм ПТУР вітчизняної розробки, що є занадто вузькоспеціалізованими, а головне – недостатньо потужними, щоб довго витримувати конкуренцію на ринку.

У галузі радіоелектронної техніки:

Створення серії АСК для керівництва бойовими діями в ланці від батальйону/корабля (або рівних їм формувань) та вище.

У галузі кораблебудування:

Створення кораблів, для успішного виготовлення і експлуатації яких слабкість України в виробництві військово-морського озброєння і обладнання (окрім газових турбін) не буде мати вирішального значення, але необхідних флоту вже для рішення задач мирного часу (в першу чергу – багатоцільового судна на повітряній подушці підкласу "великий катер").

Це дозволить у найбільш повному обсязі використати якраз те, в чому вітчизняне військово-суднобудування достатньо вагоме (корпусні роботи, вже означене виробництво суднових ГТД, великий досвід у будівництві і технічній підтримці експлуатації судів з динамічними принципами підтримання – на підводних крилах і на повітряній подушці). Крім того, запропонований вибір забезпечить мінімізацію негативного впливу на вітчизняні військово-морські програми великої "технологічної незбалансованості" військового суднобудування України.

Структурна перебудова ОПК реалізується на макро- та мікро- рівнях.

На макрорівні ОПК реформується як система в цілому. Визначаються масштаби, структура продукції і виробничих потужностей, структура ОПК, у тому числі структура мобілізаційних потужностей; основні форми виробництва, співвідношення державного і недержавного секторів оборонної промисловості; перелік виробництв, що не підлягають приватизації, і що залучаються до виконання мобілізаційних завдань, реформується структура системи державного управління ОПК.

На мікрорівні проводиться виробничо-технологічна реструктуризація ОПК і технологічна модернізація оборонних підприємств та організацій з метою формування якісно нової виробничо-технологічної структури, що сприятиме ефективному функціонуванню у ринковому середовищі.

Здійснюється технічне переоснащення виробничої, технологічної та експериментальної бази ОПК, перепрофілюються або ліквідуються безперспективні підприємства, створюються умови для поглибленої інтеграції оборонного і цивільного сектора економіки, міжнародної кооперації та інтеграції.

Виробничо-технологічна реструктуризація проводиться в напрямі консолідації оборонних підприємств, диверсифікації та конверсії надлишкових виробничих потужностей оборонних виробництв, інтеграції виробництва продукції військового та цивільного призначення, в тому числі міжнародної виробничої інтеграції.

Технологічна модернізація проводиться в напрямі:

– переходу до інтегрованої комп'ютеризації на всіх етапах життєвого циклу виробів;

– упровадження прогресивних технологій виробництва нових матеріалів та їхньої обробки;

– розвитку перспективних інформаційних технологій та впровадження сучасної елементної бази;

– створення енергозберігаючих технологій, перспективних джерел енергії та силових установок різного призначення.

Основними напрямками структурної перебудови ОПК є:

• *приведення структури та системи управління ОПК відповідно до сучасної ринкової моделі господарювання;*

• *створення економічно ефективних пропорцій між галузями ОПК, продукція яких повинна стати конкурентоспроможною на зовнішньому і внутрішньому ринках;*

• *розроблення економічного механізму стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів в ОПК, що передбачають структурні зрушення;*

• *формування разом із місцевими органами виконавчої влади сучасної регіональної галузевої структури, визначення напрямів цивільної диверсифікації підприємств ОПК;*

• *формування стратегічних альянсів і створення інтегрованих структур, які забезпечують увесь виробничий цикл виробів, у тому числі:*

– вертикально інтегрованих структур (транснаціональних і національних промислово-фінансових груп, концернів, холдингів тощо), що охоплюють увесь технологічний цикл виробництва продукції;

– поліфункціональних інтегрованих структур (транснаціональних і національних промислово-фінансових груп, концернів, холдингів тощо) для забезпечення внутрішніх і зовнішніх коопераційних поставок складових систем і компонентів до продукції військового та явного призначення;

– горизонтально інтегрованих територіальних науково-технічних структур (технополісів, технопарків, бізнес-інкубаторів тощо) на базі наукових організацій та підприємств ОПК, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів і банків для впровадження у виробництво високих технологій, комерціалізації науково-технічних розробок, виконання програм розвитку регіонів і програм реструктуризації підприємств ОПК.

Стратегічні альянси та інтегровані структури (холдинги, промислово-фінансові групи тощо) в ОПК формуються за принципом економічної доцільності у процесі реорганізації та реструктуризації підприємств.

Для успішного проведення трансформаційних перетворень ОПК організації держави також необхідно здійснити цілу низку таких заходів:

- провести повну і об'єктивну інвентаризацію та інспектування військових частин, організацій, установ і державних підприємств, які знаходяться в сфері управління Міністерства оборони України, Міністерства промислової політики та Національного космічного агентства з метою визначення реального рівня та стану боєздатності і боєготовності, наявності військової техніки та озброєння, матеріальних, технічних і фінансових ресурсів, укомплектованості особовим складом, стану дебіторської та кредиторської заборгованості, земель оборони та об'єктів незавершеного будівництва, реальних виробничих потужностей та фінансово-економічного стану підприємств;

- здійснити обґрунтування структури і кількісно-якісного складу Збройних Сил України. Разом із цим за результатами інвентаризації виявлені надлишкові резерви повинні бути задіяні в державних процесах економічної діяльності із компенсацією коштів на оборонні потреби;

- реформа збройних сил повинна розглядатися крізь призму системного підходу до реформування воєнної організації держави. Процес реформування має здійснюватись через оптимізацію системи

управління військами (силами), їхньої структури і чисельності, систем ресурсного забезпечення, мобілізаційної підготовки кадрів, необхідного правового та соціального захисту військовослужбовців. Результатом реформування має стати новий обрис Збройних Сил України, створення дієздатної оптимальної моделі, балансу економічної можливості держави та потреб її оборони – щоб Збройні Сили України були готові як до війн сучасності, так і майбутнього, спроможними забезпечити оборону України, захист її територіальної цілісності і недоторканності. Необхідно розробити баланс потреб і можливостей між новим обрисом Збройних Сил України і потенціалом ОПК України.

- для успішної реалізації етапів реформи насамперед необхідно визначитися із таких питань:

- необхідний обсяг витрат, враховуючи цілі національної безпеки, існуючі виклики, ризики, загрози і небезпеки, вартість озброєння, військову техніку та необхідну сучасну інфраструктуру;

- обсяг ресурсів, які може виділити Україна на оборонні потреби, і ступінь впливу як позитивного, так і негативного характеру оборонних витрат на економічний розвиток держави;

- чітко викласти цілі, задачі, логіку, етапи реформування, а також обсяги та реальні джерела фінансування на період мирного та воєнного часу;

- забезпечити економію коштів, засобів і ресурсів, які витрачаються на оборону шляхом впровадження ефективніших технологій і нових методів управління, а також пошук нових додаткових джерел надходжень до державного бюджету з наступним їхнім використанням на потреби оборони.

- процес оборонного планування спрямувати насамперед на підвищення боездатності, боеготовності та живучості збройних сил, а не на реалізацію окремих програм;

- основним напрямом реформування Збройних Сил України має стати підвищення ефективності процесів придбання ОВТ і їхнього матеріально-технічного забезпечення.

Слід також визначитися із номенклатурою озброєння і військової техніки, яку необхідно імпортувати або брати у лізинг, а також провести маркетингові дослідження експорту світових ринків, які треба освоїти не лише самим, а у кооперації із іншими партнерами.

Таким чином, структурні реформи та модернізація ОПК датуть можливість реформованим Збройним Силам України відповідати таким вимогам: бути оптимальними за чисельністю та масштабами; оснащені сучасними системами розвідки, враження, протидії та захисту; піддаватися постійному удосконалюванню (при цьому особлива увага повинна приділятися підвищенню рівня професійності та патріотичному вихованню особового складу); необтяжливими для економіки держави; мати можливість надійного захисту від високоточної зброї; зброї створеної на нових фізичних принципах, засобах масового враження, у тому числі хімічної і біологічної зброї; мати переважну орієнтацію на використання мобілізаційних можливостей та модульних трансформацій; стати найважливішою складовою забезпечення воєнної безпеки України. А модернізований на інноваційній основі ОПК повинен своєчасно, якісно, по справедливій ціні і у необхідних обсягах і згідно з номенклатурою забезпечити оборонні потреби держави.

3.4.3. Особливості структури власності українських промислових підприємств

На фоні висвітлення проблеми формування структури власності особливого значення набуває фактор концентрації власності. Особливе занепокоєння викликають загрози, пов'язані з надмірною концентрацією прав по прийняттю рішень у руках вузької групи осіб. Відмічається важливість участі в управлінні компанією всіх учасників корпоративних відносин – заінтересованих осіб¹⁷. Однак у країнах із перехідними економіками інвестори з великим капіталом відіграють значно важливішу роль у розвитку компаній, ніж дрібні акціонери. Окрім цього, надмірний захист дрібних акціонерів може збільшувати втрати від придбання контрольного пакету та управління підприємством великим власником, чим збільшуватиме трансакційні витрати на ринку корпоративного контролю.

¹⁷ Долгопятова Т.Г. Становление корпоративного сектора и эволюция акционерной собственности: препринт WP1/2003/03. – М. : Высшая школа экономики, 2003; Клейнер Г.Б., Качалов Р.М., Нагрудная Н.Б., Данилина Я.В. Влияние конкуренции в структуре корпоративного управления на эффективность деятельности корпорации // Экономическая наука современной России: [Материалы Всероссийской конференции], Москва, 28–30 ноября 2000 г. ; под ред. Г.Б.Клейнера. – Ч. II. – М. : ЦЭМИ РАН, 2000.

У рамках масової приватизації в Україні була зроблена ставка на формування розпорошеної структури власності й розвиток фондового ринку. Така політика супроводжувалася цілеспрямованою трансформацією колишніх державних підприємств у відкриті акціонерні товариства, акції яких належали б широкому колу осіб і повинні були б котируватися на біржі. Однак така модель виявилася неідеальною. Загалом спостерігалась тенденція до закриття таких компаній для зовнішніх інвесторів, тобто формування інсайдерської моделі корпоративного управління, під якою розумілося зосередження реального контролю над підприємством у руках менеджменту (директорату старої номенклатури). З основними недоліками такої моделі пов'язують масове виведення активів і грубі порушення прав акціонерів.

Проблема формування й удосконалення структури власності полягає у визначенні її ролі щодо показників роботи підприємств: наскільки різні типи власників можуть відрізнятися за впливом, який вони мають на показники роботи в перехідний період, оскільки структура власності, що склалася в умовах приватизації, носить трансформаційний характер. Така "розконцентрованість" (відносно рівномірна концентрація по різних пакетах акцій) створює перешкоди для адаптації корпоративного управління до вимог максимізації ефективності діяльності підприємств.¹⁸

Ключовими ознаками ефективності контролю над діяльністю компанії є ступінь концентрації акціонерної власності та ідентичність власників акціонерного капіталу. Тому необхідно враховувати фактор концентрації власності залежно від типу домінуючого власника.

Ступінь концентрації акціонерної власності та ідентифікацію власників акціонерного капіталу здійснено за вибіркою із 80 великих промислових підприємств за 7 років. Основними умовами формування вибірки стали:

- обсяг реалізації товарної продукції – входження підприємств до "Рейтингу 200 підприємств сфери діяльності Мінпромполітики України за реалізацією обсягу товарної продукції";
- форма функціонування підприємств – у вигляді відкритих акціонерних товариств;

¹⁸ Венгер Л.А. Особливості структури власності в промисловості України / Наукові праці Донецького національного технічного університету. – Серія : економічна. – Вип. 31–2 (117). – Донецьк : ДонНТУ, 2007. – С. 101–105.

– частка державної власності – не більше 25% станом на кінець досліджуваного періоду;

– прозора облікова політика – наявність звітності у Системі розкриття інформації на фондовому ринку України протягом усього досліджуваного періоду.

Структура вибірки в розрізі регіонів і видів діяльності вказує на те, що найбільше промислових підприємств сконцентровано в Східному (40%) та Придніпровському (26,3%) економічних районах. Дещо менше промислових підприємств розташовано у Північно-Східному економічному районі – 13,7%, а найменша кількість промислових підприємств – у Центральному (7,5%), Західному (6,3) та Південному (6,3%) економічних районах.

Найбільше промислових підприємств, що увійшли до вибірки здійснюють свою діяльність у галузі металургії (23,8%) та машинобудування (37,5), найменше – у виробництві іншої неметалевої продукції (5%) (табл. 3.75).

За обсягом реалізованої продукції питома вага вибірки становила від 14 до 19% по промисловості в цілому, в добувній промисловості – від 21 до 39% (по окремим видам діяльності частка сягає до 72%), у переробній – від 18 до 25% (по окремим видам діяльності частка сягає до 52%) (табл. 3.76).

Залежно від особливостей структури власності і контролю на досліджуваних підприємствах виділено три типології групування підприємств: за величиною пакета акцій домінуючого власника, за категоріями домінуючих власників, за галузями промисловості.

На підставі даних щодо структури власності за величиною пакету, яким володіє найбільший акціонер, виділено шість груп підприємств: до 10%, 10 + 1 голос – 25%, 25 + 1 голос – 40%, 40 + 1 голос – 50%, 50 + 1 голос – 75 і понад 75%.

Такий поділ зумовлений особливостями впливу акціонерів на корпоративне управління в компанії залежно від їх частки в акціонерному капіталі.

Протягом 7 років (2002–2008 рр.) структура власності досліджуваних підприємств не була усталеною й з року в рік змінювалася. Для виявлення піків концентрації чи розпорощення власності підприємства згруповано за величиною пакету, яким володіє найбільший акціонер: до 50 і від 50% + 1 голос. На рис. 3.21 зображено динаміку розподілу ВАТ за ступенем концентрації.

Структура вибірки промислових підприємств (ВАТ)

Вид діяльності	Економічний район ¹⁹						Усього
	Центральний	Західний	Північно-Східний	Східний	Придніпровський	Південний	
Добувна промисловість: – добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	1				2	7	10
Обробна промисловість: – виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення; – хімічна та нафтохімічна промисловість;	4	1	1	2	1	2	11
– виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції;				4			4
– металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів;			1	12	6		19
– машинобудування (виробництво машин та устаткування)	1	4	9	8	5	3	30
Усього	6	5	11	32	21	5	80

Джерело: розраховано за даними Системи розкриття інформації на фондовому ринку України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://smida.gov.ua>>.

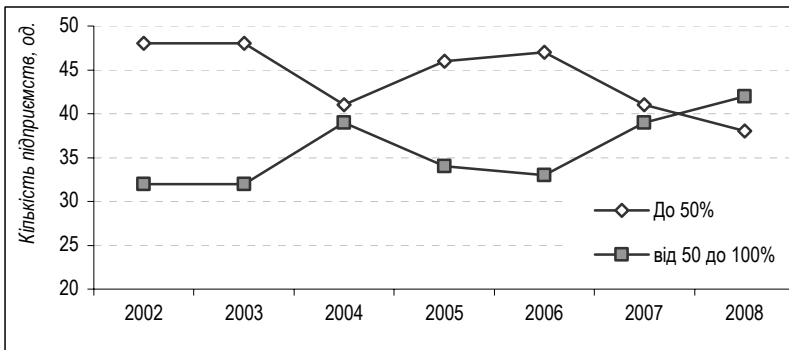

Рис. 3.21. Розподіл ВАТ за концентрацією власності, од.

Джерело: тут і далі на рис. 3.22–3.26 розраховано за даними Системи розкриття інформації на фондовому ринку України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://smida.gov.ua>>.

¹⁹ За результатами вибірки до Центрального економічного району увійшли Київська обл., Черкаська, Чернігівська обл.; до Західного – Волинська, Львівська, Рівненська, Хмельницька обл.; до Північно-Східного – Полтавська, Сумська, Харківська обл.; до Східного – Донецька, Луганська обл.; до Придніпровського – Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська обл.; до Південного – АР Крим, Миколаївська, Одеська обл.

Таблиця 3.76
Обсяг реалізованої продукції за основними видами економічної діяльності за 2002–2008 рр., млн грн

Роки	Показник	Промисловість	Добування промисловості	Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	Інші види діяльності добувної промисловості, що не увійшли до вибірки	Переробна промисловість	Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	Хімічна та нафтохімічна промисловість	Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	Виробництво машин та устаткування	Інші види діяльності переробної промисловості, що не включені до вибірки	Виробництво та розподілення електричної, газу та води
2002	Промисловість	239634,4	19642,2	7152,4	12489,8	155439,9	15632,0	13297,6	6198,5	41859,2	10292,2	63995,3	54552,3
	Вибірка	32134,1	4166,2	4166,2	0,0	27967,9	2408,5	2647,8	237,2	19314,2	3360,3	0,0	0,0
	Частка, %	14,0	21,2	58,2	0,0	18,0	15,4	19,9	3,8	46,1	32,6	0,0	0,0
2003	Промисловість	289117,3	22127,4	8601,5	13525,9	207906,3	21371,8	18519,7	7653,1	57871,1	13070,7	84574,5	59083,6
	Вибірка	46132,9	4665,6	4665,6	0,0	41467,3	3466,5	4244,1	310,3	27287,9	6158,5	0,0	0,0
	Частка, %	16,0	21,1	54,2	0,0	19,9	16,2	22,9	4,1	47,2	47,1	0,0	0,0
2004	Промисловість	400757,1	29059,0	11962,1	17096,9	306267,9	36346,1	24948,7	10468,0	93410,7	16988,5	117522,6	65430,2
	Вибірка	76763,6	8095,5	8095,5	0,0	68668,1	9760,0	5462,0	371,4	44714,6	8360,1	0,0	0,0
	Частка, %	19,2	27,9	67,7	0,0	22,4	26,9	21,9	3,5	47,9	49,2	0,0	0,0

2005	Промисловість	468562,6	38867,1	17497,6	21369,5	355079,9	44030,0	30161,6	13530,1	103331,4	20762,3	135585,7	74615,6
	Вибірка	89523,8	12742,8	12742,8	0,0	76781,0	8778,1	6699,8	435,6	51407,5	9460,0	0,0	0,0
	Частка, %	19,1	32,8	72,8	0,0	21,6	19,9	22,2	3,2	49,8	45,6	0,0	0,0
2006	Промисловість	551729,0	45077,4	18245,3	26832,1	405466,3	43895,5	35249,7	18351,5	120660,5	22423,2	156202,3	101185,3
	Вибірка	94352,9	12013,1	12013,1	0,0	82339,8	7894,6	7692,8	400,7	55476,5	10875,1	0,0	0,0
	Частка, %	17,1	26,6	65,8	0,0	20,3	18,0	21,8	2,2	46,0	48,5	0,0	0,0
2007	Промисловість	717076,7	56348,6	26720,3	29628,3	530162,7	52527,7	43911,4	27464,5	157450,5	30100,4	207817,9	130565,4
	Вибірка	129324,7	18860,5	18860,5	0,0	110464,2	10877,6	10845,0	529,6	72766,2	15445,8	0,0	0,0
	Частка, %	18,0	33,5	70,6	0,0	20,8	20,7	24,7	1,9	46,2	51,3	0,0	0,0
2008	Промисловість	779126,8	76985,3	41776,3	35209,0	588921,9	64778,5	49613,0	31199,3	189033,9	31184,1	214392,7	113219,6
	Вибірка	181273,5	30335,3	30335,3	0,0	150938,2	17916,6	13432,9	556,9	98623,2	20408,7	0,0	0,0
	Частка, %	23,3	39,4	72,6	0,0	25,6	27,7	27,1	1,8	52,2	65,4	0,0	0,0

Джерело: розраховано за даними Системи розкриття інформації на фондовому ринку України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://smida.gov.ua>>.

Існує два пікових моменти щодо збільшення кількості підприємств з високою концентрацією власності – у 2004 р. та 2008 р. Слід зауважити, що найбільші коливання у зміні частки домінуючого власника відбулися у періоди 2003–2004 рр. та 2006–2007 рр.

Детальний аналіз дозволяє виявити пріоритетні пакети акцій для домінування у акціонерному товаристві у той чи інший період. Розподіл підприємств за часткою одного найбільшого акціонера зображено на рис. 3.22.

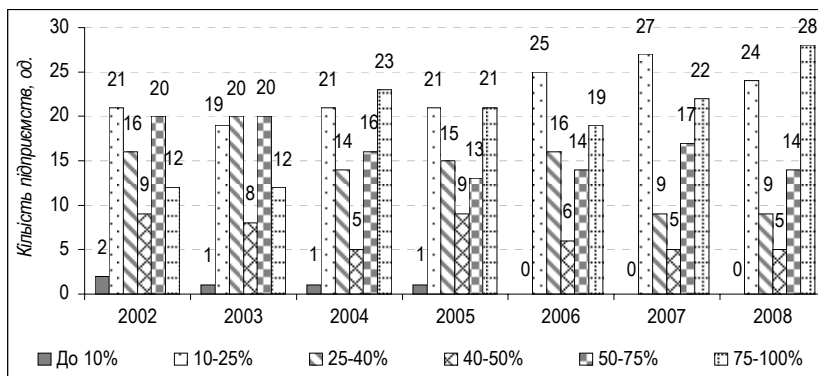

Рис. 3.22. Розподіл ВАТ за часткою домінуючого власника, од.

Підприємств з розпорошеною формою власності, де найбільший акціонер володів би пакетом менш ніж **10%** на кінець досліджуваного періоду немає.

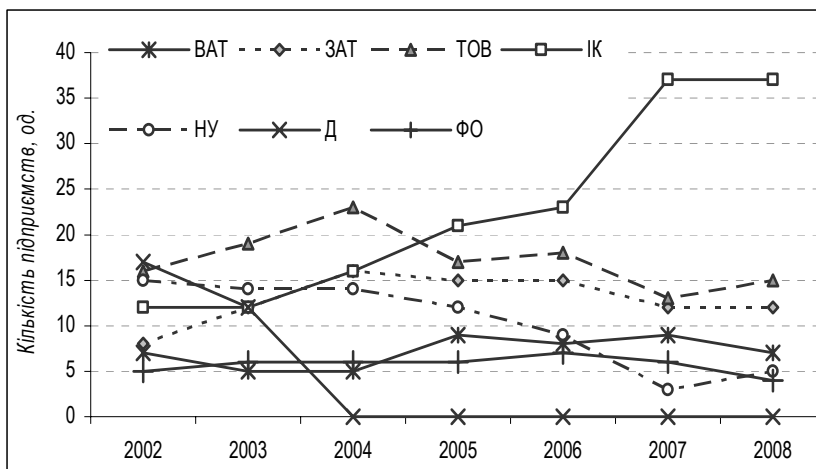
Кількість підприємств, на яких найбільший акціонер володів від **10 до 25%** акцій, що дозволяло мати відносний вплив на рішення загальних зборів акціонерів, до 2005 р. майже не змінювалася, лише з 2006 р. спостерігалось певне збільшення до 2007 р., а на кінець 2008 р. кількість таких підприємств становила 24.

Стосовно пакетів акцій від **25 до 40%** (малий блокуючий пакет) та від **40 до 50%** (великий блокуючий пакет), то ситуація мала такий вигляд. У першому випадку збільшення кількості таких підприємств відбувалося в 2003 р. Далі спостерігалася тенденція до зменшення, особливо стрімко у 2007 р. – із пікового значення в 2003 р. кількість цих підприємств на кінець досліджуваного періоду зменшилася більше ніж у 2,2 раза, у другому – до 2004 р. спостерігається зменшення кількості підприємств, у 2005 р. їх різке збільшення і далі знову спад.

Кількість підприємств з акціонером, що володіє від **50 до 75%** акцій (контрольний пакет акцій) зменшувалася, з 2006 р. спостерігається тенденція до збільшення, однак на кінець 2008 р. кількість цих підприємств залишилася на рівні 2006 р. Високий показник таких підприємств у 2002–2003 рр. пояснюється значною кількістю підприємств з домінуванням державної форми власності. У 2002 р. таких підприємств було 17 із середнім значенням 57,9%, у 2003 – 12 із середнім значенням 61%.

Найбільша кількість підприємств з висококонцентрованою формою власності (понад **75%** – абсолютний контрольний пакет акцій) спостерігалася у 2004 р. – 24, після чого ця кількість протягом 2005–2006 рр. поступово зменшується, однак з 2007 р. спостерігається тенденція до збільшення і на кінець 2008 р. кількість таких підприємств становила 28, що в 1,2 раза перевищило показник пікового значення 2004 р.

Кількість підприємств, що мають домінуючого власника у вигляді відкритого акціонерного товариства (ВАТ) та фізичної особи (ФО), відносно мала й протягом досліджуваного періоду змінювалася незначно (рис. 3.23).

Примітка: ВАТ – відкрите акціонерне товариство; ЗАТ – закрите акціонерне товариство; ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю; ІК – іноземний капітал; НУ – номінальний утримувач; Д – держава; ФО – фізична особа.

Рис. 3.23. Розподіл ВАТ за типом домінуючого власника

Значна частина підприємств з початку періоду відображає в системі розкриття інформації як домінуючого власника номінального утримувача (НУ), хоча з кінця 2004 до кінця 2008 р. кількість таких підприємств зменшилася з 15 до 5. По суті НУ не є власником, і така ситуація свідчить про значні прогалини в українській системі розкриття інформації.

До 2004 р. значна кількість підприємств мало домінуючого власника у вигляді товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) з найбільшим значенням у 2004 р. – 23 од., далі їхня кількість зменшилася до 15 од. на кінець 2008 р.

Також спостерігається збільшення (до 16 од. у 2004 р.) кількості підприємств із домінуючим власником у формі закритого акціонерного товариства (ЗАТ), але до кінця 2008 р. кількість таких підприємств зменшилася до 12 од. Однак, помітнішою тенденцією стало суттєве збільшення кількості підприємств з домінуванням частки іноземного капіталу (ІК). Якщо у 2002 р. таких підприємств було 12, то на кінець 2008р. їхня кількість збільшилася більше ніж у 3 рази і становила 37 підприємств. Це надзвичайно високий показник – частка підприємств з домінування ІК на кінець 2008 р. становила 46,3% від загальної кількості підприємств по вибірці. Таке стрімке збільшення відбувалося на фоні одночасного різкого зменшення кількості підприємств з домінуванням Д, ЗАТ, ТОВ та НУ. Стосовно частки товариств, де домінуючим власником на початку досліджуваного періоду була держава, то зауважимо, що із 17 таких підприємств, на кінець 2008 року 11 мали домінуючого власника – ІК (7–Кіпр, 1–Нідерланди, 1–Німеччина, 1–Австрі, 1–Вест Індія). Перебіг процесу зміни власника показаний у табл. 3.77.

Аналіз середньої частки домінуючого власника вказує на те, що при домінуванні в товариствах таких власників, як НУ, ВАТ, ЗАТ величина пакета акцій надзвичайно велика (рис. 3.24). У більшості випадків вони мають абсолютний контроль над товариством. Найвищий показник середньої частки домінуючого власника мають товариства з домінуючим власником – номінальний утримувач (НУ).

З 2002 р. частка НУ в товариствах зростала і в 2004 р. досягла значення – 74,3%, тобто це значення майже абсолютного контролю над товариством. До 2007 р. ця частка збільшилася до 89,3%, однак на кінець 2008 р. становила вже 68,7%. Частка домінуючого власника у вигляді ВАТ з 2002 р. також стрімко зростала. Найбільшого значення вона набула в 2004 р. (67,2%), у 2005 р. дещо зменшилася

(60,3) і далі до кінця 2007 р. практично не змінювалася (59,3), але в 2008 р. збільшилася до 65,7%.

Таблиця 3.77

**Зміна власності у ВАТ із домінуванням державної частки
на початок періоду**

№ підприємства	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
4	Д	Д	НУ	НУ	ЗАТ	ІК	ІК (Кіпр)
8	Д	Д	ТОВ	ТОВ	ІК	ІК	ІК (Нідерланди)
9	Д	Д	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ІК	ІК (Кіпр)
10	Д	Д	ЗАТ	ЗАТ	ІК	ІК	ІК (Кіпр)
14	Д	Д	ІК	ІК	ІК	ІК	ІК (Вест Індія)
20	Д	ТОВ	ТОВ	ІК	ТОВ	ТОВ	ТОВ
21	Д	Д	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ІК	ІК (Кіпр)
25	Д	ВАТ	ВАТ	ВАТ	ВАТ	ВАТ	ВАТ
34	Д	Д	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ТОВ
35	Д	Д	ЗАТ	ЗАТ	ЗАТ	ІК	ІК (Кіпр)
38	Д	ІК	ІК	ІК	ІК	ІК	ТОВ
41	Д	Д	ІК	ІК	ІК	ІК	ІК (Кіпр)
42	Д	НУ	НУ	ІК	ІК	ІК	ІК (Німеччина)
61	Д	Д	ВАТ	ВАТ	ВАТ	ВАТ	ВАТ
72	Д	Д	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ТОВ	ТОВ
73	Д	Д	ЗАТ	ІК	ІК	ІК	ІК (Кіпр)
79	Д	ІК	ІК	ІК	ІК	ІК	ІК (Австрія)

Примітка: ВАТ – відкрите акціонерне товариство; ЗАТ – закриті акціонерне товариство; ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю; ІК – іноземний капітал; НУ – номінальний утримувач; Д – держава; ФО – фізична особа.

Джерело: розраховано за даними Системи розкриття інформації на фондовому ринку України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://smida.gov.ua>>.

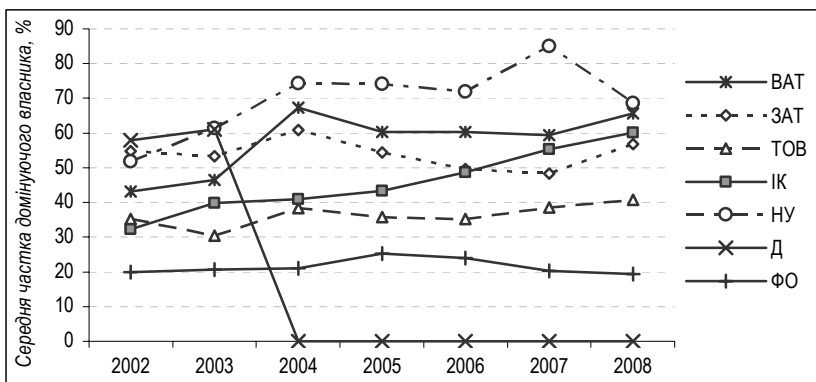

Рис. 3.24. Динаміка середньої частки домінуючого власника за його типом у ВАТ, %

У 2007–2008 рр. спостерігається значний рух капіталів між Україною та Кіпром. У цілому по Україні в 2007 р. майже вдвічі, порівняно з попереднім роком збільшився приплив капіталу із Кіпру і становив 5941,8 млн дол. У цей же період з України інвестовано в Кіпр майже 5825,5 млн дол., причому приріст за 2007 р. досяг 5821,1 млн дол., за 2008 – 0,6 млн дол.

За стрімкого збільшення у вибірці кількості товариств із домінування ІК до кінця 2008 р., відповідно спостерігалось збільшення середньої частки домінуючого власника майже у два рази – з 32,3% у 2002 р. до 60,2% у 2008 р.

Для розуміння причин такого зростання середня частка іноземного капіталу була зображена в розрізі – закритий капітал (ЗК) та відкритий капітал (ВК)²⁰. Ураховуючи те, що протягом досліджуваного періоду республіка Кіпр кілька разів змінювала статус – включення чи виключення з переліку офшорних зон, та керуючись тим фактом, що мав місце прецедент належності до вказаного переліку, підприємства із домінуванням середньої частки кіпрського капіталу було віднесено до закритого капіталу. Також, зважаючи на стрімке зростання кількості підприємств із кіпрським капіталом, такі підприємства було виділено окремо (табл. 3.78). Якщо в 2002 р. із 12 підприємств із домінуванням іноземного капіталу закритий капітал був присутній лише в чотирьох товариствах і до 2004 р. включно суттєвих змін не відбувалося, то збільшення кількості товариств із домінуванням іноземного капіталу в 2005–2006 рр., а також стрімке зростання у 2007–2008 рр. відбувалося здебільшого за рахунок закритого капіталу.

Середня частка домінуючого власника у ВК вища, ніж у ЗК, лише у 2004 р. цей показник майже зрівнявся – відповідно 39,5% і 39,9%, а по Кіпру середня частка домінуючого власника у 2004 р. становила 55,4%, у 2008 – 56%.

Станом на кінець 2008 р. у структурі іноземного капіталу питома вага підприємств із домінування закритого капіталу дорівнювала 56,8% проти 33,3% у 2002 р.

²⁰ Мається на увазі, що закритий капітал – це капітал, який протягом досліджуваного періоду (2002–2008 рр.) мав походження з країн, що входили до переліку офшорних зон, відкритий капітал – відповідно навпаки.

Динаміка розподілу іноземного капіталу

	2002		2003		2004		2005		2006		2007		2008	
	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %	кількість	середня частка, %
ІК усього	12	32,3	12	39,8	16	40,7	21	43,3	23	48,8	37	55,3	37	60,2
ВК	8	37,8	9	43,0	11	39,5	10	49,8	11	54,2	18	61,1	16	69,9
ЗК	4	21,4	3	29,9	5	39,9	11	37,4	12	43,8	19	49,9	21	52,8
<i>у т.ч.</i> Кіпр	3	20,5	3	29,9	3	55,4	7	48,2	10	48,0	17	53,1	19	56,0

Джерело: розраховано за даними Системи розкриття інформації на фондовому ринку України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://smida.gov.ua>>.

Аналіз (рис. 3.25) доводить зниження частки підприємств із домінуванням відкритого капіталу після 2004 і 2007 рр., а також стале стійке зростання частки підприємств із домінуванням закритого капіталу у структурі іноземного капіталу, причому саме за рахунок кіпрського капіталу.

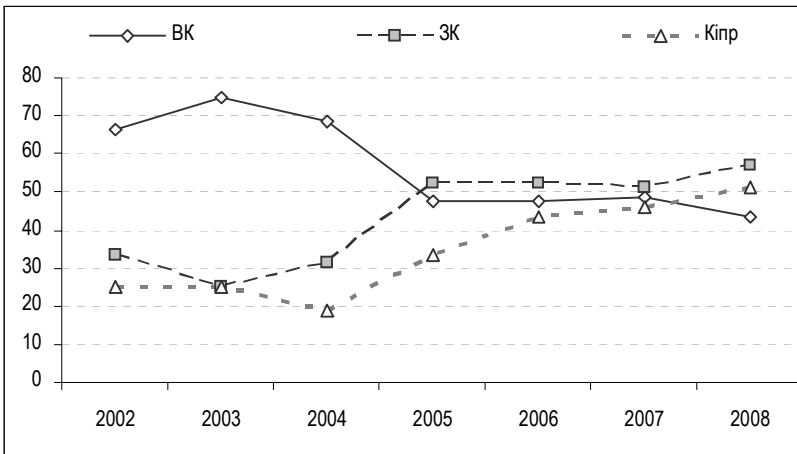

Рис. 3.25. Розподіл ВАТ із домінуванням іноземного капіталу

Динаміка концентрації власності за галузевим розподілом

У цілому по промисловості піки концентрації власності відбувалися у 2004 та 2008 р., Середня частка домінуючого власника на початок періоду становила 44,4%, далі до 2004 р. спостерігалось збільшення до 50,2%. Період 2005–2006 рр. позначився зниженням концентрації власності – середня частка домінуючого власника станом на кінець 2006 р. становила 47,5%, однак до кінця періоду дослідження концентрація власності знову зростає і досягла найбільшого значення – 55% (рис. 3.26).

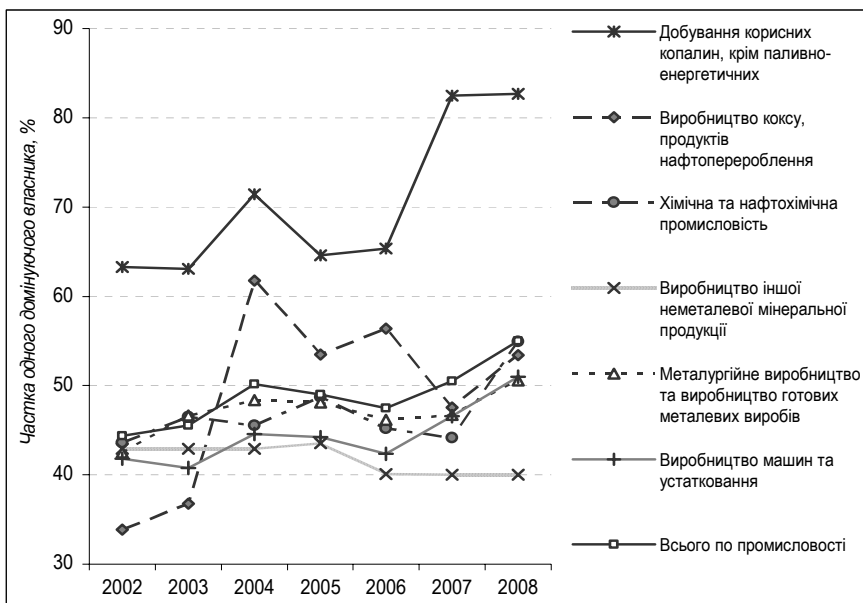

Рис. 3.26. Динаміка частки домінуючого власника у ВАТ за видами промислової діяльності, %

Найбільша концентрація власності спостерігається у добувній галузі і співпадає з піками концентрації власності по промисловості взагалі – до 2004 р. середня частка домінуючого власника зростає з 63,3 до 71,5%, далі – до 2006 р. відбувалося зниження до 65,4%, а до кінця 2008 р. набула найбільшого значення – 82,6. У 2002 р. із 10 підприємств добувної промисловості на 8 домінуючим власником виступала держава, а наприкінці періоду стільки ж підприємств мали домінуючого власника ІК.

Подібна ситуація спостерігалася у переробній промисловості за видами діяльності виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення, металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів та виробництво машин та устаткування. Піки концентрації власності також припали відповідно на 2004 р. і 2008 р. У хімічній промисловості пік концентрації власності спостерігався у 2005 р. і 2008 р., а по виробництву іншої неметалевої мінеральної продукції лише у 2005 р. Домінування іноземного капіталу на кінець періоду мало місце також і у металургійній галузі (12 із 19 підприємств) та виробництві коксу та продуктів нафтоперероблення (4 із 6).

Структура власності української промисловості характеризується як висококонцентрована. Динаміка структури власності виявляє два піки збільшення концентрації власності – у 2004 р. та 2008 р. Перший пік – кінець 2004 р., з великою долею ймовірності, було викликано президентськими виборами та нестабільною політичною ситуацією в країні, що обумовило намагання власників укрупнювати свої капітали. Другий пік – початок 2008 р. співпадає з першими проявами світової фінансової кризи. Прагнення власників до укрупнення капіталу в цей період зумовлене відчуттям незахищеності через недосконалий правовий захист власності та суспільну недовіру до влади.

Беручи участь у капіталі ВАТ, більшість домінуючих власників обирають спосіб участі через ЗАТ, ТОВ та ІК. Серед 17 ВАТ, які на початок періоду мали домінуючого власника державу, в 11 на кінець періоду домінуючим власником виступав ІК, причому у 8 – ЗК (7 – Кіпр, 1 – Вест Індія).

Середня частка домінуючого власника у вигляді НУ, ВАТ, ЗАТ надзвичайно велика. У більшості випадків вони мають абсолютний контроль над товариством, а середня частка домінуючого власника менше ніж 25%. Найменший показник серед власників фізичних осіб.

Протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція до збільшення кількості ВАТ із домінуванням іноземного капіталу більше ніж у три рази – у 2002 р. таких товариств було 12, а у 2008 р. – 37. За стрімкого збільшення кількості таких товариств відповідно спостерігалася збільшення середньої частки домінуючого власника майже у два рази – з 32,3% у 2002 р. до 60,2% – у 2008 р.

Найвища концентрація власності, особливо на кінець досліджуваного періоду, відмічається у добувній промисловості. У переробній промисловості концентрація спостерігається дещо менша, але також значна.

З викладеного випливають проблеми недосконалості системи розкриття інформації; тенденції до збільшення концентрації власності як наслідок суперечливого корпоративного законодавства, незахищеності прав власності та недовіри до влади; реінвестування коштів із метою зниження податкового навантаження.

Однією з фундаментальних проблем вітчизняного ринку акцій є система розкриття інформації. На ринку існує як мінімум два методи приховування інформації про реальних власників. По-перше, власником у базах даних системи розкриття інформації відображається номінальний утримувач, по-друге, у число акціонерів входять офшорні компанії. Формально немає даних про тих, хто стоїть за тією чи іншою офшорною компанією чи чії акції знаходяться в номінального утримувача. Навіть якщо Антимонопольний комітет України вирішить провести розслідування чи хтось із міноритаріїв звернеться в суд із метою отримати прозорий список акціонерів, то з'ясувати коло інсайдерів і пов'язаних осіб буде неможливо, оскільки слідство зіткнеться з офшорною стіною.

З 30 квітня 2009 р. був введений в дію Закон України № 514–17 від 17.09.2008 р. "Про акціонерні товариства". Введення даного закону в дію означає появу цивілізованих правил гри у сфері корпоративного управління. Новий Закон містить низку важливих нововведень щодо функціонування акціонерних товариств, найважливіші з яких це вдосконалення захисту прав міноритарних акціонерів і захисту від рейдерства. Закон про акціонерні товариства в цілому відповідає сучасним міжнародним стандартам корпоративного управління. У довгостроковій перспективі документ матиме значний вплив на розвиток корпоративного сектора економіки України. Норми цього Закону будуть діяти лише для новостворених акціонерних товариств, тоді як ВАТ і ЗАТ, створені раніше, матимуть два роки для того, щоб привести свої статuti та інші внутрішні документи у відповідність до норм нового Закону. Однак одна лише наявність указанного Закону не гарантує виконання всіх нововведень, прописаних у ньому. Висловлюються критичні зауваження з приводу перехідних положень

Закону та правової невизначеності, що виникла навколо їхнього застосування. Проблемні аспекти нового Закону зосереджені навколо питань лістингу публічних акціонерних товариств на українських біржах; реалізації акціонерами приватних акціонерних товариств переважного права на придбання акцій цих товариств, що відчужуються; проведення зборів акціонерів; управлінні товариствами з єдиним акціонером.

30 жовтня 2009 р. в Україні відбувся III Щорічний форум із корпоративного права, на якому різкої критики зазнали формулювання деяких положень Закону про акціонерні товариства. Зокрема, стосовно питань власності та контролю в акціонерних товариствах; контрольного пакету акцій; критики зазнали положення щодо визначення афілійованої особи, переважного права викупу акцій приватного АТ; переважного права акціонерів при додатковій емісії акцій; позбавлення права голосу акціонера тощо.

Ще однією істотною проблемою є те, що в Україні досі не підписаний законопроект "Про припинення дії Угоди між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Урядом Республіки Кіпр про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна". Згідно з положеннями цієї угоди від оподаткування звільнюються будь-які доходи, що виникають на території України або Кіпру, зокрема, дивіденди, відсотки, роялті, доходи від відчуження майна тощо, що перераховуються з однієї країни в іншу, за винятком деяких випадків оподаткування фізичних осіб і доходів постійних представництв. Угодою створено сприятливі можливості резидентам України цілком легально без будь-якого оподаткування виводити за кордон значні суми коштів. Вона також використовується багатьма українськими підприємствами для створення різних схем із мінімізації податкових зобов'язань.

Для поліпшення структури власності і ефективності управління промисловими підприємствами в Україні необхідно забезпечити максимальне наближення українського корпоративного законодавства до сучасних міжнародних стандартів корпоративного управління, здійснювати подальше організаційно-технічне вдосконалення системи розкриття інформації через інтернет-ресурс, прискорювати перехід до обов'язкового застосування міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IAS) та Міжнародних стандартів аудиту (ISA).

*Ураховуючи досвід ЄС, треба внести зміни до Закону України "Про акціонерні товариства" щодо обов'язкового дотримання принципів корпоративного управління, зафіксувавши цю норму як відомий принцип *comply or explain* (виконай або поясни), що вимагатиме у компанії, яка не прийме і не буде дотримуватися встановлених принципів корпоративного управління, обов'язкового пояснення регулятору чи інвесторам, чому компанія утримується від прийняття й наслідування загально розповсюдженої практики. Таке регулювання покликане посилити значення "м'якого права" – норм поведінки, що панують на міжнародному рівні й не мають обов'язкового характеру.*

Слід посилити персональну відповідальність директорів акціонерних товариств за несвочасне подання або зумисне приховування інформації, що підлягає обов'язковому розкриттю, використовуючи досвід світової практики, а також зобов'язати власників відкритих акціонерних товариств (публічних акціонерних товариств), які володіють пакетом акцій понад 10% розкривати свою фінансову інформацію, не алежно від типу їхньої власності.

Реалізація наведених Законів дасть можливість скоротити вплив капіталу з України, забезпечити державну підтримку українського власника задля нагромадження вітчизняного капіталу та істотно зменшити критичну залежність промисловості країни від іноземного капіталу.

3.4.4. Інститут держави та конкурентоспроможність промисловості

Деструктивні явища, що супроводжують розвиток вітчизняної економіки та промисловості, структурна і технологічна деградація останньої є наслідком не лише несприятливих економічних чинників, таких як внутрішня та зовнішня кон'юнктура, рівень цін, інфляція, валютний курс, доходи та структура споживання населення, рівень конкурентного тиску або, навпаки, концентрації чи монополізму виробників, сприйнятливості економіки до інновацій. В останні десятиліття усвідомлюється, що ключовим фактором розвитку країни, стабільності, прогресивності, конкурентоспроможності та ефективності її економічної системи є держава.

Керуючись таким підходом, можна однозначно стверджувати, що всі без винятку тенденції розвитку вітчизняної промисловості впродовж усього пострадянського періоду були сформовані внаслідок дії

нових формальних правил, установлених державою в економіці, або старих, успадкованих від колишньої системи, проте не скасованих. Ці правила стосувалися суб'єктів промисловості та визначали їхню поведінку й мотивацію до діяльності як безпосередньо, так і опосередковано, завдяки дії ефекту сполучення інститутів²¹. Формальні правила доповнювалися неформальними (успадкованими і тими, що почали формуватися в нових економічних реаліях) або підмінювалися останніми, коли перші не сприймалися економічними агентами. Серед новостворених формальних інститутів, які так чи інакше визначили поведінку суб'єктів промисловості, можна назвати інститути, що урегульовували відносини власності у суспільстві, податкову та грошово-кредитну систему, режими зовнішньої торгівлі, цінового та валютного регулювання, започаткування та ведення бізнесу, систему політичного, адміністративного та судового устрою тощо. До успадкованих від колишньої господарської системи формальних інститутів, які також чималою мірою визначили формування тих чи інших явищ у промисловості можна віднести інститути, що регулювали трудові відносини, соціальний захист, освіту, медичне обслуговування, організацію науки тощо.

Доведеним є факт, що між інститутами, створеними державою, станом економіки та рівнем розвитку країни існує тісний нерозривний зв'язок: чим кращі інститути, тим більш ефективна економіка і тим вищий рівень розвитку країни²².

Про ефективне управління економікою для досягнення цілей структурних перетворень у промисловості можна констатувати лише тоді, коли держава створює для цього ефективні інститути, зокрема ті, що надають як самій державі, так і господарюючим суб'єктам промисловості відповідні стимули для діяльності, визначають їхню бажану поведінку з точки зору дотримання визначених напрямів структурних трансформацій, мають внутрішню систему примусу, винагород і покарань за відповідність одержаних результатів діяльності поставленим цілям²³.

²¹ Про ефект сполучення див.: Элементы теории реформ / Полтерович В.М. – М. : ЗАО "Изд-во "Экономика", 2007. – 447 с. – С. 75.

²² Отчет о мировом развитии. 1997. Государство в меняющемся мире / Всемирный банк ; перевод с англ. – М. : "Прайм-ТАСС", 1997. – 322 с. – С. 45.

²³ Загальне визначення ефективних інститутів подано у роботі: Доклад о мировом развитии 2002 года. Создание институциональных основ рыночной экономики / Всемирный банк ; пер. с англ. – М. : Изд-во "Весь Мир", 2002. – 264 с. – С. 7.

Ефективність інститутів, створених державою, та самої держави як інституту визначає не лише внутрішні параметри й умови розвитку країни та структурний профіль її виробництва, але й конкурентоспроможність країни у світовій економіці. Тому оцінка останньої може свідчити про рівень ефективності інститутів країни у міждержавному співставленні та їхню спроможність забезпечувати структурні зміни.

За Індексом глобальної конкурентоспроможності (ІГК), що вимірюється Світовим економічним форумом, у 2007–2009 р. Україна втратила свої позиції, опустившись з 73 на 82 місце у рейтингу майже 130 країн²⁴. Уперед себе вона пропустила всі високорозвинені країни й більшість країн, що розвиваються, а залишила позаду лише окремі країни СНД (Грузію, Вірменію, Молдову, Таджикистан, Киргизтан), Центральної та Південної Америки й більшість країн Африки.

Критичним відставанням у формуванні загального потенціалу конкурентоспроможності та розвитку економіки України є фактор інститутів та ефективності товарного ринку, причому їхня якість щороку погіршується. Це пов'язано із високою корумпованістю держaparату та судів в ухваленні рішень, непрозорістю, нестійкістю та непередбачуваністю урядової політики, незадовільним станом захисту прав власності як щодо вирішення господарських спорів та неправомірного переділу власності владою, так і щодо захисту від кримінального захоплення власності господарюючих суб'єктів, зокрема рейдерства, низьким рівнем корпоративної культури, закритістю фінансової звітності компаній, монополізацією окремих стратегічних ринків, неефективною антимонопольною політикою, неефективним та обтяжливим оподаткуванням і стосовно встановлення ставок податків, і стосовно їх адміністрування, високими адміністративними бар'єрами для започаткування бізнесу тощо.

Потенційну загрозу для конкурентоспроможності (табл. 3.79) становлять фактори інфраструктури, макроекономічної стабільності, охорони здоров'я та початкової освіти, розвиненості фінансового ринку та бізнесу, технологічної готовності.

²⁴ У 2007 р. ІГК вимірювався для 131 країни, у 2009 – для 133. Позиції окремих країн у загальному рейтингу конкурентоспроможності та за її складовими детально представлені у Звітах про глобальну конкурентоспроможність (The Global Competitiveness Report) Світового економічного форуму за відповідні роки.

Якість окремих факторів у формуванні загального потенціалу конкурентоспроможності та розвитку України у 2007–2008 рр.

Фактор	Конкурентні переваги	Потенційні загрози	Критичні відставання
Базовий фактор	–	+	–
Інститути	–	–	+
Інфраструктура	–	+	–
Макроекономічна стабільність	–	+	–
Охорона здоров'я та початкова освіта	–	+	–
Фактор посилення ефективності	–	+	–
Вища освіта та професійна підготовка	+	–	–
Ефективність товарного ринку	–	–	+
Ефективність ринку праці	+	–	–
Розвиненість (витонченість) фінансового ринку	–	+	–
Технологічна готовність	–	+	–
Розмір ринку	+	–	–
Фактор інноваційності та витонченості бізнесу	–	+	–
Розвиненість (витонченість) бізнесу	–	+	–
Інновації	+	–	–

Примітка: принцип розподілу запропоновано Міністерством економіки України: до конкурентних переваг віднесено ті фактори, що перебувають у першій та другій чверті рейтингу країн за відповідним фактором – 1–65 місце; до потенційних загроз – ті, що перебувають у третій чверті – 66–98 місце; до критичних відставань – у останній чверті – 99–131 місце.

Джерело: складено автором.

Незадовільний рівень технологічної готовності бізнесу зумовлений надзвичайно низьким рівнем привнесення у країну передових зарубіжних технологій у формі прямих іноземних інвестицій (115 місце у рейтингу за цим субфактором).

Фактор низької технологічності виробництва тісно переплітається із факторами, що формують рівень розвиненості вітчизняного бізнесу. Зокрема, наша технологічна відсталість обумовлює лише сировинну природу наших конкурентних переваг через переважання у структурі промислового виробництва експортно орієнтованих галузей первинної обробки та видобутку сировини. Це в свою чергу визначає вузькість ланцюга нарощування вартості в середині країни, який обумовлений малою глибиною технологічної переробки продукції, що виробляється цими галузями.

Зв'язок між інститутами, що формують фактори конкурентоспроможності, та станом і структурою промислового виробництва є діалектично взаємозалежним. Інститути прямо чи непрямо, з різною мірою впливу і направленістю визначають процеси, що відбуваються в галузі, проте й стан промисловості накладає свій відбиток на якість цих інститутів і створює підґрунтя для їхньої модифікації, подальшої розбудови чи зникнення. Тому у визначенні напрямів інституційних трансформацій, виходячи лише із критеріїв підвищення конкурентоспроможності певних факторів, слід зважати, що ці трансформації матимуть своїм наслідком якісні і кількісні зміни у промисловому виробництві та його структурі, причому як позитивні, так і негативні для останнього. Так само, взявши за цільові орієнтири для проведення економічної політики певні параметри розвитку виробництва, слід мати на увазі, що вони обов'язково супроводжуватимуться зміною існуючих інститутів і появою нових, причому бажаних або небажаних.

На жаль, у проведенні інституційних трансформацій в Україні існування взаємозалежності та взаємообумовленості інститутів і стану виробництва фактично не враховувалося. Під впливом рекомендацій зарубіжних експертів реформування інститутів було прийнято як самоціль, що згубно відобразилося на ситуації в промисловості. Ці пропозиції насторожують тим, що мають універсальний характер для всіх країн, що потрапили у ту чи іншу групу за рівнем конкурентоспроможності в цілому та за окремими факторами, не враховують стан та рівень розвитку промисловості окремо взятої країни і не передбачають необхідності проведення активної промислової політики та цілеспрямованої зміни структурно-технологічних параметрів виробництва.

У зв'язку з цим для взаємоузгодження подальших напрямів здійснення державою інституційних трансформацій та розбудови промислового комплексу, виходячи із критерію високої конкурентоспроможності країни, бажано з'ясувати низку питань, відповіді на які недостатньо очевидні, як здавалося б на перший погляд. По-перше, як масштаби та динаміка розвитку промисловості, в тому числі її структурні й технологічні характеристики, впливають на рівень конкурентоспроможності країни в цілому та за окремими факторами, і навпаки – як приріст чи зниження конкурентоспроможності за окремими факторами позначиться на промисловому розвитку? По-друге, чи може і чи повинна держава з певним набором інституційо-

нальних характеристик, що визначають її якість наразі, цілеспрямовано чи опосередковано впливати на параметри розвитку промисловості, забезпечуючи тим самим досягнення певного заданого рівня конкурентоспроможності? По-третє, чи можна стверджувати, що якісні (прогресивні чи регресивні) зміни у промисловості, що можуть мати місце незалежно або внаслідок прямого чи непрямого державного впливу, впливатимуть на зміну якості самої держави як інституту і наскільки остання може виступати амортизатором чи, навпаки, каталізатором таких змін у тому чи іншому напрямі?

Наскільки виправданим є безумовне дотримання рекомендацій щодо підвищення конкурентоспроможності країни і розбудови відповідних інститутів без урахування промислового чинника можна судити з аналізу методології СЕФ по оцінці конкурентоспроможності. В останній закладено дві ключові ідеї. Відповідно до першої ідеї розвиток будь-якої країни відбувається у три стадії. Першою є стадія факторно орієнтованого розвитку за рахунок дешевих природних і трудових ресурсів. Конкурентоспроможність на цій стадії забезпечують чотири базові фактори. Друга стадія відповідає розвиткові, орієнтованому на ефективність за рахунок шести факторів, що її посилюють. Третя стадія передбачає розвиток завдяки інноваціям. Друга ідея в тому, що віднесення країни до тієї чи іншої стадії здійснюється за єдиним критерієм – розміром річного ВВП на душу населення. Якщо він менше 2,0 тис. дол. США, то країна перебуває на першій стадії, від 3,0 до 9,0 тис. дол. США – на другій, понад 17 тис. дол. США – на третій. Якщо показник потрапляє у проміжок від 2,0 до 3,0 тис. та від 9,0 до 17,0 тис. дол. США, то країна перебуває на перехідній стадії, відповідно з першої – на другу та з другої – на третю.

При такому підході рекомендації експертів щодо політики підвищення конкурентоспроможності зводяться до рекомендації підтримувати чи розвивати ті фактори конкурентоспроможності, що відповідають стадії, на якій перебуває країна²⁵, при чому незалежно від того, який вона має промисловий потенціал. Фактори, що відповідають за конкурентоспроможність на інших стадіях, вважаються другорядними, а їхня підтримка недоречною.

²⁵ The Ukraine Competitiveness Report 2008 / World Economic Forum. – Geneva, 2008. – P. 21–23.

Припускається, хоча і неявно, що розвиток промисловості є похідним і відбувається автоматично, при чому прогресивно, послідовно й однопідреслено – на кожній наступній стадії її рівень вищий, ніж на попередній, і є прямо залежним від зростання конкурентоспроможності факторів даної стадії. З такого припущення слідує висновок про недоцільність проведення промислової політики як такої, з чим важко погодитися.

Цей підхід має явні прогалини. Він нав'язує країнам, які не є світовими лідерами, певні шаблони і стереотипи поведінки у проведенні ними економічної політики, при цьому еталоном, на який слід рівнятися, приймаються саме країни-лідери. На практиці це зводиться до політики "безкінечного" наздоганяючого розвитку і постійно відтворювальної відсталості, а отже, і залежності перших від других. Не враховується циклічність розвитку економіки, в тому числі наявність у ній технологічних та інноваційних циклів, при переході у фазу спаду яких країна автоматично втрачає статус інноваційної, а тому згідно з встановлених стереотипів має конкурувати за рахунок факторів, не пов'язаних із інноваціями. Також слід зважати, що постійне накопичення наукової інформації зумовлює суттєві й майже кардинальні відмінності у системі знань, якою володіють різні покоління людей, навіть у межах однієї країни.

Поділ на стадії розвитку відповідно до жорстко закріпленого інтервалу доходів і формування рекомендацій щодо політики, виходячи з цього критерію, також видається нам недостатньо обґрунтованим, оскільки доходи, як і виробництво, піддані циклічним коливанням. Збільшення верхньої межі відповідно до зростання доходів у країнах-лідерах автоматично відкидає інші країни на нижчі стадії розвитку і зобов'язує дотримуватися рекомендацій, що їм відповідають, і де-факто спрямовані не на подолання утвореного розриву, а на його закріплення. Крім того, зростання доходів далеко не завжди є результатом прогресивних якісних змін у виробництві і, навпаки – якісні зміни у виробництві не завжди слідує за зростанням доходів або ж не гарантують такого зростання. Підтвердженням останньої тези може слугувати, наприклад, характер розвитку економік України, Китаю та Індії.

Україна протягом 2007–2009 рр. перемістилася у класифікації СЕФ з першої на другу стадію розвитку (табл. 3.80). Вона конкурувала за рахунок ресурсних факторів, зростання її економіки і доходів населення в останнє десятиліття не було зумовлено якісними прогресивними змінами у промисловому виробництві, а навпаки, супроводжувалося його деградацією.

Китай лише у 2009 р. віднесений до другої стадії, а Індія так і залишається на першій. Обидві ці країни, виходячи із рекомендацій СЕФ, мали б конкурувати за рахунок ресурсних факторів, натомість забезпечили зростання і прогресивні зміни у виробництві завдяки інноваційним факторам та активній політиці держави в сфері промисловості.

При дотримуванні рекомендацій щодо зростання за рахунок ресурсного фактора варто також зважати на загрозу потрапити у пастку так званої "голландської хвороби", коли зростання не супроводжується якісним прогресивним розвитком, а навпаки, у довгостроковій перспективі веде до занепаду економіки.

Таблиця 3.80

Зміни стадій розвитку окремих країн у 2007–2009 рр.

Країна	2007–2008	2008–2009	2009–2010
Україна	1 → 2	2	2
Китай	1 → 2	1 → 2	2
Індія	1	1	1

Джерело: The Ukraine Competitiveness Report 2008. – P. 23; The Global Competitiveness Report 2008–2009. – P. 9; The Global Competitiveness Report 2009–2010. – P. 12.

Слід з обережністю ставитися до рекомендацій стосовно підвищення конкурентоспроможності за фактором ефективності товарного ринку. Із закладених у методології критеріїв оцінки цієї ефективності виходить, що зростання інтенсивності місцевої конкуренції, мінімізація домінування на ринку, зниження тарифних ставок і торгових бар'єрів є шляхом до зростання конкурентоспроможності за цим фактором та загальної конкурентоспроможності країни. Безумовне прийняття цієї рекомендації, як це не парадоксально, закриває шлях до зростання конкурентоспроможності за інноваційними факторами та витонченістю бізнесу, а також до забезпечення прогресивних структурних зрушень у промисловому виробництві. При інтенсивній конкуренції у компанії зникають стимули до розробки і впровадження інновацій, оскільки отриманий від них ефект буде незначним і короткостроковим через те, що інновація одразу після появи буде запроваджена конкурентами, а чим більше останніх, тим відповідно ефект від неї є меншим. Країни, що досягли значних успіхів у розбудові власних економік, проводили політику поміркованої конкуренції, яка б не виснажувала вироб-

ників, а створювала їм додатковий ресурс для зростання і модернізації виробництва на інноваційній основі²⁶.

Слід також звернути увагу, що висока конкурентоспроможність більшості факторів, навіть тих, що належать до базових, апріорі не може бути досягнута за відсутності розвинутого промислового виробництва. Тому безпідставною є позиція, що розвиток такого виробництва буде похідним, "побічним" продуктом від зміцнення перших і не потребує окремої уваги держави до вирішення його проблем.

Підтвердженням цієї тези може слугувати приклад інфраструктури. Її розбудова потребує не лише значних фінансових і матеріальних ресурсів, але й відповідних виробничих потужностей щодо випуску, зокрема спеціальної будівельної техніки для будівництва і ремонту, експлуатаційно-технологічного обладнання, транспортних засобів різних видів, що забезпечуватимуть її функціонування. Варто зауважити, що поштовх для розвитку інфраструктури дає саме промислове виробництво щодо необхідності обслуговування територіально-розрізнених коопераційно-виробничих зв'язків між суб'єктами, так і щодо географії та обсягів доставляння виготовленої продукції і в середині країни, і назовні.

Більшість факторів конкурентоспроможності є також "промислово-залежними", тобто їхнє зростання напряму визначається попитом на них з боку промисловості, її структурно-технологічним рівнем і масштабами виробництва. Чим більш розвинена промисловість, тим більший попит вона пред'являє на підвищення якості тих чи інших факторів та кількісне збільшення їхнього потенціалу як ресурсів для виробництва, зокрема трудових, фінансових, інноваційно-технологічних, нормативно-регуляторних тощо. Відсутність, нерозвиненість або занепад промисловості в країні не створює економічно обумовленої потреби в наявності розвинених тих чи інших факторів конкурентоспроможності, а навпаки, виступає чинником деградації останніх. Подібний висновок наочно підтверджується деструктивними процесами у тих сферах економіки України, що визначають ці фактори.

²⁶ На цю обставину у своїх роботах звертає увагу В.Полтерович, див.: Полтерович В.М. К руководству для реформаторов: некоторые выводы из теории экономических реформ // Экономическая наука современной России. – 2005. – № 1(28). – С. 7–24; Полтерович В.М. Элементы теории реформ – М. ЗАО "Изд-во "Экономика", 2007. – 447 с. – С. 187–192.

Таким чином, цілеспрямована політика держави щодо прогресивної зміни структурних і технологічних параметрів виробництва виступає обов'язковою умовою і запорукою підвищення ефективності економіки України. Проте визнання цього факту зовсім не означає спроможність і зацікавленість української держави практично втілювати таку політику, навіть за можливості запозичення із-за кордону багатого інструментарію та методів її проведення. Це пов'язано насамперед із інституційними особливостями самої держави в Україні, а не з тим, який інструментарій вона використовує і наскільки він добре себе зарекомендував в інших країнах.

Серйозні прогалини в організації державного управління промисловістю, рентоорієнтована псевдореформаторська діяльність влади та суттєва залежність управлінських рішень від лобістського впливу створили розрив між задекларованими у програмних документах цілями та фактичними тенденціями розвитку промисловості та її структурними характеристиками.

За роки незалежності замість структурного удосконалення і технологічної модернізації виробництва промисловість фактично отримала наростаючу структурну деградацію та технологічний занепад.

Рентоорієнтованість влади та її залежність в ухваленні господарських рішень від галузевого лобізму, чия діяльність спрямована на задоволення поточної кон'юнктури, зумовлює відсутність стратегічних підходів до розвитку промисловості з підміною формально задекларованих стратегічних цілей всієї галузі на фактично підтримувані кон'юнктурні цілі окремих лобістських бізнес-груп. Саме цей факт є чи не основною причиною технологічної та структурної деградації вітчизняного виробництва і без його усунення немає підстав сподіватися на поліпшення стану промисловості у майбутньому.

Неможливість реалізації в промисловості довгострокових стратегій розвитку та позитивних структурних змін слід пов'язувати також із її прив'язаністю до політичних циклів і політичної кон'юнктури, часовий лаг існування яких в разі поступається періоду, необхідному для досягнення стратегічних завдань. Непримиренність політичних опонентів, що ведуть боротьбу за здобуття влади у наступному політичному циклі і підтримуються конкуруючими бізнес-угрупованнями, кардинальні розбіжності політиків у поглядах на існування країни та її економічну модель, зумовлюють існування постійної невизначеності перспектив промисловості. Відсутність спадкоємності влади щодо прин-

ципів і напрямів розвитку країни²⁷, небажання опонентів знаходити компроміси у своїх позиціях задля досягнення загального блага всього суспільства, призводить до того, що прихід нової владної команди (початок нового політичного циклу) супроводжується прямим скасуванням або призупиненням виконання значної кількості рішень, ухвалених їхніми попередниками, в тому числі й тих, що визначали формування поточної та перспективної ситуації в промисловості.

На жаль, в українській реальності надмірна залежність влади від політичних циклів і соціального популізму згубно відображаються на станові промисловості та її структурі. З одного боку, обмежені державні ресурси спрямовуються не на стимулювання, модернізацію та переструктурування виробництва як базис для майбутнього зростання доходів, а на продукування споживацьких настроїв, що посилює незацікавленість робітників у підвищенні продуктивності своєї праці та патерналізм у стосунках між владою та населенням. З іншого – невідкріплене зростання виробництва підвищення доходів, у тому числі за рахунок емісійних джерел чи запозичень, призводить лише до "розкручування" інфляції, наслідком якої є стагнація і скорочення виробництва у короткостроковому періоді та зростання боргового тягаря країни з обмеженням ресурсів для виробничої діяльності у середньо- і довгостроковій перспективі.

Таким чином, підводячи підсумки, можемо стверджувати, що деструктивні явища у вітчизняній промисловості слід пов'язувати насамперед із деградацією та неефективністю самої держави як суспільного інституту. Остання не може виступати екзогенно по відношенню до економіки, оскільки створювані нею формальні правила визначають поведінку суб'єктів господарювання та їхню мотивацію до діяльності у тих чи інших сферах виробництва, формуючі тим самим його структурні, технологічні й організаційно-управлінські характеристики.

Зв'язок між інститутами, що визначають конкурентоспроможність, та рівнем промисловості є діалектичним і взаємозворотним. Як інститути впливають на якість промислового розвитку, так і сам рівень промисловості обумовлює об'єктивне існування тих чи інших інсти-

²⁷ У даному випадку не слід ототожнювати спадкоємність влади як пряму передачу влади у спадок по закінченні політичної каденції одного державного керівника іншому – своєму наперед визначеному спадкоємцю. Тут йдеться про норми, які дозволяють країні дотримуватися обраних напрямів розвитку незалежно від змін політичної еліти.

тутів, які можуть надалі удосконалюватися і розвиватися або зникати під впливом змін, що відбуваються у виробництві. Автори схилиються до думки, що більшість факторів конкурентоспроможності є "промислово-залежними", тобто при акцентуванні уваги держави на розвиткові промисловості та зміні на краще її якісних характеристик зростатиме якість інститутів, що визначають фактори конкурентоспроможності з відповідним підвищенням рівня останніх. Приділення уваги лише підвищенню окремих факторів конкурентоспроможності без розвитку виробництва не матиме стійкого позитивного ефекту, оскільки якісні інститути, що їх визначатимуть, будуть незабезпечені відсталою промисловістю і з часом деградувать.

Припускаючи ймовірність існування у влади фактора політичної волі до змін і реформ (а не їхня імітація), здійснюваних за принципом "держава для ринку, а ринок для людей", а не "люди для ринку, а ринок для держави", можна сформулювати низку рекомендацій щодо вироблення відповідної стратегії перетворень.

Модернізація системи управління промисловістю має відбуватися за такими напрямками:

- запровадження принципів проектного управління для розробки та проведення промислової політики, що здійснюватиметься з єдиного управлінського центру; встановлення відповідальності органів влади за її результати та їхня відповідність поставленим цілям та завданням; останні слід формулювати, виходячи із конкретних кількісних параметрів-індикаторів (економічних, структурних, технологічних, соціальних, екологічних тощо);

- взаємоузгодження параметрів промислової політики із іншими видами державної економічної політики з метою уникнення нейтралізуючого ефекту від їх паралельного проведення; формування "ієрархії" політики залежно від визначеної стратегічної цілі розвитку країни;

- усунення дублювань функцій органів управління щодо їхнього регуляторного впливу на промисловість та запровадження незалежної періодичної оцінки ефективності діяльності останніх за показниками та критеріями, що використовуються в розвинених країнах²⁸;

²⁸ Більш детально про показники та критерії ефективності державного управління див., наприклад працю: Барцин И.Н. Показатели эффективности государственного управления (субъективный взгляд на международные стандарты) / [Электронный ресурс]. – Представительная власть XXI век: законодательство, комментарии, проблемы – 2008. – № 1, 2–3. – Доступний з: <<http://pvlast.ru>>

– унормування процесу розробки і проведення промислової політики задля формалізації і прозорості дій розробників і виконавців, мінімізації впливу суб'єктивного фактора на ухвалення управлінських рішень. Доцільним вбачаємо ухвалення базового нормативного методичного документу, який би формалізував розробку і проведення промислової політики в Україні, зокрема щодо визначення її цілей, пріоритетів, принципів, завдань, механізмів і критеріїв реалізації, організації виконання органами влади, відповідальності та підзвітності її суб'єктів тощо. Відповідно до базового документу слід ухвалювати загальну стратегію промислової політики, згідно з якою мають розроблятися інші взаємодоповнювані нормативні акти, що забезпечуватимуть виконання всіх без винятку визначених стратегією завдань. Усі нормативні акти мають бути піддані незалежній експертизі на предмет виявлення норм, що створюють підґрунтя для корупції чи є результатом лобістського впливу²⁹;

– розвиток промисловості відповідно до обраної стратегії має бути забезпечений від політичних циклів, політичної кон'юнктури і зміни владних команд. Тому слід запровадити законодавчі обмеження щодо обставин, можливостей, частоти і глибини перегляду затвердженої стратегії.

Розвиток промисловості й надалі може відбуватися еволюційним шляхом, без чіткого дотримання визначеної стратегічної мети, з постійним пристосуванням до поточної кон'юнктури та продовженням нещадної експлуатації зношених і застарілих виробничих потужностей. Зрештою, це зумовить фізичну руйнацію останніх, виснаження і незатребуваність вітчизняного виробництва внутрішнім і світовим ринком і стане поштовхом до серйозних економічних, а потім і політичних змін у країні.

²⁹ Методичні основи для такої експертизи існують, див наприклад: Аналіз корупційності законодавства: памятка експерту по первичному аналізу корупційності законодавчого акта / М.А.Краснов і др. ; под ред. В.Н.Южакова. – М. : Статус, 2004. – 64 с.

Розділ 4

ІНВЕСТИЦІЇ, ІННОВАЦІЇ,
ТЕХНОЛОГІЇ
У СТРУКТУРНИХ
ЗРУШЕННЯХ
ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Тенденції та структура капітальних вкладень в умовах фінансово-економічної кризи

Світова економічна криза внесла значні корективи в розвиток економічної сфери та негативно позначилася на інвестиційній діяльності в Україні. Суттєве погіршення умов доступу до зовнішнього фінансування та зростання його вартості, з одного боку, а також погіршення очікувань суб'єктів господарювання щодо найближчих перспектив економічного зростання, з іншого, зумовили суттєві обмеження для активізації інвестиційних процесів у реальному секторі.

Різка скорочення інвестиційних ресурсів на тлі зростаючої кількості гострих проблем унеможливорює розв'язання цієї проблеми традиційними методами і зумовлює необхідність удосконалення правових та організаційних важелів, які можна було б використовувати для протидії розвитку негативних наслідків в інвестиційній діяльності.

Відомі вітчизняні науковці¹ А.Гальчинський, В.Геєць, А.Даниленко, Я.Жаліло, Б.Кваснюк, В.Семиноженко та інші пропонують різні способи мобілізації інвестиційного потенціалу за рахунок власних і залучених ресурсів. Однак, враховуючи різнонаправленість рекомендацій і відсутність узгоджених пріоритетів у розвитку внутрішніх джерел, важливим є дослідження проблем, що не стимулюють підприємців збільшувати капіталовкладення у виробничу сферу.

¹ Див., наприклад: Гальчинський А., Геєць В., Семиноженко В. Україна: наука та інноваційний розвиток. – К, 1997; Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) "Шляхом Європейської інтеграції" / [А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозів. НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К. : Ін-т екон. прогнозування, Фенікс, 2003; Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. д. е. н. Б.С.Кваснюка. – К. : Ін-т екон. прогнозування, Фенікс, 2005; Стратегічні виклики XXI століття суспільству та економіці України : У 3-х т. / за ред. акад. НАН України В.М.Гейця, акад НАН України В.П.Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є.Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007; Потенціал України та його реалізація / Спільний аналітичний звіт Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України та Національного банку України. – К., 2008. – 109 с. ; Тактичні пріоритети та стратегічні орієнтири економіки України / [Я.А.Жаліло та ін.]. – К. : НІСД, 2008. – 88 с.

У період з 1991 р. по 1997 р. скоротилися капітальні інвестиції майже у п'ять разів, що стало причиною затухання і навіть припинення нагромадження основних засобів. Через згорання бюджетного інвестування, що відбулося у 90-ті роки, держава втратила серйозні важелі впливу на розвиток економіки, в результаті чого розгортання радикальних реформ та структурно-інноваційних зрушень уповільнилося.

У 2008 р. порівняно з 2000 р. загальний обсяг інвестицій в основний капітал у цілому по економіці збільшився майже у 10 разів і досягнув 233,1 млрд грн, при тому що ВВП у фактичних цінах за цей період зріс у 5,6 раза і становив 949,9 млрд грн (див. табл. 4.1). Слід зазначити, що частка інвестицій у ВВП в Україні в докризовий період була дещо вищою, ніж у більшості розвинених країн.

Таблиця 4.1

Макроекономічні показники за період 2000–2009 рр.

Показник	2000	2001	2003	2004	2006	2007	2008	2009
Валовий внутрішній продукт, <i>млрд грн</i>	170,1	204,2	267,3	345,1	544,1	720,7	949,9	914,7
Валовий внутрішній продукт, <i>зміна до відповідного періоду попереднього року, %</i>	5,9	9,2	9,6	12,1	7,3	7,9	2,1	-15,1
Інвестиції в основний капітал, <i>млрд грн</i>	23,6	32,6	51,0	75,7	125,2	188,5	233,1	151,8
Інвестиції в основний капітал, <i>зміна до відповідного періоду попереднього року, %</i>	14,4	20,8	31,3	28,0	19,0	29,8	-2,6	-41,5
Частка інвестицій в ОК у ВВП, %	13,9	15,9	19,1	21,9	23,3	26,2	24,5	16,6

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Збільшення обсягів інвестицій в економіку стало суттєвою макроструктурною передумовою економічного зростання в докризовий період, однак воно не супроводжувалося адекватною технологічною модернізацією та структурною перебудовою галузей реального сектора.

У докризовий період існували серйозні диспропорції між інвестиційно-будівельною діяльністю у певних галузях і сферах та економічно доцільністю їх розвитку. Наприклад, існувало величезне, економічно невиправдане недофінансування будівництва й оновлення об'єктів житлово-комунального господарства, яке фактично призвело до погіршення якості комунальних послуг при збільшенні їхньої ресурсомісткості і підвищенні вартості.

В Україні вкрай загострилася проблема забезпечення якісного оновлення та розширення основних засобів: понад 40% балансової вартості основних засобів становлять об'єкти віком понад 30 років. Середній ступінь зносу основних засобів перевищує 60%.

Низький рівень інтенсивності оновлення основних фондів вказує на те, що в Україні, як і раніше, гальмується реновація: свідченням цього є незадовільний фінансово-економічний та виробничо-технологічний стан галузей машинобудування.

Збільшення капіталовкладень у національну економіку передкризового періоду, не спонукало до перерозподілу інвестиційних ресурсів для масової заміни основних засобів, які відпрацювали нормативний термін. Навіть ті обсяги коштів, що для цього виділялися, не створили матеріально-технічне підґрунтя для ефективної роботи виробничого потенціалу.

З огляду на масштаб національної економіки, необхідність суттєвої модернізації її структури і технологічного оснащення, а також розбудови кардинально нової транспортної і комунікаційної інфраструктури, Україна потребує значно більшого обсягу фінансових ресурсів. Ця необхідність актуалізувалася із проведенням фінальної частини чемпіонату Європи з футболу у 2012 р. в Україні, що вимагатиме побудови та реконструкції великої кількості об'єктів спортивної, транспортної, готельно-туристичної, інформаційної та іншої інфраструктури. За підрахунками Національного агентства з підготовки до Євро-2012, сума необхідного зовнішнього інвестування для проведення чемпіонату становитиме до 18–20 млрд дол. США.

Недостатній рівень залучення інвестиційних ресурсів погіршив вплив світової фінансово-економічної кризи.

Наведені нижче дані свідчать про суттєві зміни, що відбулися в структурі капітальних інвестицій: у 2009 р. порівняно з 2008 р. на

7 в. п. зменшилася частка інвестицій в основний капітал (78,7%); до 9,8% загального обсягу капітальних інвестицій зменшилася частка коштів на поліпшення стану об'єктів, до 3,1% – у нематеріальні активи (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Капітальні інвестиції

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Відсотків до загального обсягу								
Усього,¹	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>у тому числі:</i>								
інвестиції у матеріальні активи, ²	96,9
<i>з них:</i>								
інвестиції в основний капітал,	79,8	85,2	84,8	83,7	84,1	84,6	85,7	78,7
<i>з них:</i>								
капітальне будівництво	44,7	47,6	46,9	45,5	48,0	49,2	49,5	41,5
машини, обладнання та транспортні засоби	35,1	37,6	37,9	38,2	36,1	35,4	36,2	33,9
земля ²	0,8
існуючі будівлі та споруди ²	3,4
нові будівлі, споруди, об'єкти незавершеного будівництва ²	1,6
довгострокові біологічні активи тваринництва ³	0,9	0,8	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	0,5
інші необоротні матеріальні активи	1,5	1,6	2,0	2,6	1,7	1,6	1,6	2,1
капітальний ремонт	8,7	10,0	10,3	10,4	10,7	10,6	10,1	9,8
інвестиції у нематеріальні активи	9,1	2,4	2,4	2,8	3,1	2,9	2,3	3,1

¹ До обсягу показників включається сума податку на додану вартість, що врахована в ціні придбання активів.

² Облік показників у складі капітальних інвестицій розпочато у 2009 р.

³ Починаючи з 2009 р. змінено назву показника (попередня назва – "витрати на формування основного стада").

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

У 2009 р. було освоєно 151,8 млрд грн інвестицій в основний капітал, що на 41,5% менше у порівнянні з 2008 р. (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Інвестиції в основний капітал
за видами економічної діяльності за 2008–2009 рр.**

Показник	Освоєно (використано) інвестицій в основний капітал				
	2008 р.		2009 р.		
	млн грн	% до загально- ного обсягу	млн грн	% до загально- ного обсягу	% до 2008 р.
Усього	233081,0	100,0	151776,8	100,0	58,5
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	16890,1	7,2	9381,7	6,2	49,8
сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	16682,1	7,1	9294,9	6,1	49,9
Добувна промисловість	16767,1	7,2	13914,0	9,2	74,9
Переробна промисловість	48975,9	21,0	35322,2	23,3	64,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	10874,7	4,7	8421,4	5,5	69,8
Будівництво	12469,1	5,3	5324,9	3,5	37,8
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	24694,5	10,6	14091,2	9,3	51,7
торгівля автомобілями та мотоциклами, їхнє технічне обслуговування та ремонт	3290,6	1,4	2184,3	1,4	60,5
оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі	11653,7	5,0	5237,0	3,5	40,7
роздрібна торгівля; ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку	9750,2	4,2	6669,9	4,4	62,3
Діяльність готелів та ресторанів	3221,9	1,4	2589,0	1,7	72,1
Діяльність транспорту і зв'язку	32558,4	14,0	24555,1	16,2	66,7
діяльність наземного транспорту	13366,3	5,7	6040,8	4,0	39,0
діяльність водного транспорту	56,8	0,0	34,8	0,0	56,5
діяльність авіаційного транспорту	160,1	0,1	123,9	0,1	70,9
додаткові транспортні послуги та допоміжні операції	8064,8	3,5	8787,2	5,8	96,0
діяльність пошти та зв'язку	10910,4	4,7	9568,4	6,3	79,9
діяльність зв'язку	10790,8	4,6	9465,9	6,2	79,9
Фінансова діяльність	4636,0	2,0	3358,8	2,2	64,6
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	48839,6	21,0	25677,6	16,9	47,2

Джерело: за даними Держкомстату України за 2008–2009 рр.

Особливо зменшилися інвестиції в галузях реального сектора. При цьому в усіх видах діяльності падіння обсягів інвестицій зафіксовано на рівні, що перевищує 20%. Слід зауважити, що зміна інвестиційної динаміки тісно корелює з тенденціями розвитку видів діяльності. Так, серед складових реального сектора економіки найбільше зниження інвестицій відбулося в будівництві й переробній промисловості. Капіталовкладення у житлове будівництво за 2009 р. становили 18,1 млрд грн, що на 54,4% менше, ніж у 2008 р. Їхня частка у загальному обсязі інвестицій в основний капітал становила 11,9%. Також суттєво зменшились обсяги інвестицій у посередницьких видах діяльності – сфері нерухомості, фінансовій діяльності, торгівлі. Тривожною ознакою є скорочення на 41,3% інвестицій у сільському господарстві, яке, демонструвало у 2008 р. позитивну динаміку виробництва.

Значно скоротилися інвестиції в ключові галузі промисловості. Інвестиції у розвиток добувної промисловості та у виробництво і розподілення електроенергії, газу та води скоротилися на 25,1 та на 30,2% відповідно. При цьому низка галузей, що формують більшу частину інвестицій, зазнали їхнього падіння на рівні, вищому, ніж у цілому в промисловості. Так, в машинобудуванні інвестиції на початку 2009 р. зменшилися на 50,8% порівняно з відповідним періодом 2008 р., у металургії – на 40,4%, виробництві харчових продуктів – на 51,7%. Найбільший негативний внесок зафіксовано в галузях, які були рушіями інвестиційної активності попередніх трьох років.

Перші ознаки стабілізації, які з'явилися навесні 2010 р., поставили на порядок денний питання доступу реального сектора економіки до фінансових ресурсів і здатність фінансового ринку забезпечити ефективний перерозподіл цих ресурсів.

Так, за даними Держкомстату України за I півріччя 2010 р. підприємствами за рахунок усіх джерел фінансування освоєно 60,6 млрд грн. капітальних інвестицій, що становить 92,6% від капіталовкладень за відповідний період 2009 р. У 2010 р. зменшили інвестиції більшість підприємств галузей промисловості: переробної, добувної та з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води. Так, у машинобудуванні інвестиції скоротилися на 13,3%; у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – на 36,0;

у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – на 45,0%. Значно менше за цей період освоєно інвестицій і іншими видами економічної діяльності.

Дослідження структури інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності у 2009 р. свідчить, що пріоритетними напрямками інвестування залишилися промисловість, операції з нерухомим майном та транспорт і зв'язок, куди було спрямовано 38,0, 16,9 та 16,2% відповідно від загального обсягу інвестицій в основний капітал. При цьому в добувну промисловість спрямовано 9,2, а в переробну – 23,3%.

Найбільше освоєно інвестицій у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – близько 27%, металургійному виробництві – 22, в машинобудуванні – 13, в хімічній та нафтохімічній промисловості – 11%, тобто в галузях, які за класифікацією ОЕСР належать до середньо- низькотехнологічних.

Детальніший аналіз структури інвестицій в основний капітал показав, що у галузі, які забезпечують пропорційно більшу частку виробництва інноваційної продукції, залучено значно менші обсяги інвестицій. Так недостатньо капіталовкладень спрямовується у виробництво: машин та устаткування, електричного, електронного та оптичного устаткування, с/г техніки, транспортних засобів тощо.

Окреслені пріоритети інвестування свідчать про переважаючу інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та швидким обігом коштів; про те, що структура інвестиційних витрат підприємств реального сектора залишалася малоефективною та не зорієнтована на реалізацію пріоритету інноваційного розвитку і призводить до консервації низькотехнологічної структури виробництва промислової продукції. Тобто інвестиційні процеси сприяють відтворенню і закріпленню деформованої структури економіки. Для цього треба змінити структуру інвестицій у бік інноваційних виробництв, що випускають сучасну техніку.

Розподіл інвестиційної діяльності за регіонами.

Характерною рисою стану української економіки є регіональна незбалансованість обсягів інвестиційних вкладень. Різноманіття і високий ступінь неоднорідності економічного стану в регіонах України свідчить про значну різницю рівнів інвестиційної активності.

Так, без урахування м. Києва, різниця в обсягах капітальних інвестицій у регіонах у 2009 р. становила 9,7 раза. В попередні роки вона була значно вища: у 2005 р. – 18,9 раза, у 2006 р. – 16,5 раза, у 2007 р. – 15,9 раза. За даними статистики за 2008 р. у цих регіонах зосереджено близько 50% валової доданої вартості та промислового виробництва.

Наочним виявом диспропорційності територіального розвитку України є відмінності в обсягах іноземних інвестицій на одну особу (табл. 4.4). Так, станом на 01.01.2010 р. співвідношення між максимальним (м. Київ – 5763 дол. США) та мінімальним (Тернопільська область – 61,1 дол. США) значенням складало 94 рази. Аналіз статистичних даних за попередні роки показав, що з кожним роком цей показник зростає: у 2005 р. – 47,6 раза, у 2006 р. – 54,2 раза, у 2007 р. – 77,7 раза, у 2008 р. – 91,9 раза (табл. 4.4).

Статистичні дані про структуру інвестицій дозволили виділити регіони – лідери за обсягами використаних інвестицій. На 5 регіонів України припадає 49% капітальних інвестицій та 58,2% іноземних. Найбільші обсяги капітальних інвестицій припадають на м. Київ: на кінець 2009 р. – 20,0% загального обсягу освоєних капіталовкладень; Донецька область – 8,7, Дніпропетровська – 8,2, Одеська – 6,6, Харківська – 5,4% від загального обсягу капітальних інвестицій.

Найменше освоєно капітальних інвестицій у Тернопільській області – 0,9%, м. Севастополі – 1,0, Закарпатській – 1,3, Херсонській та Сумській – по 1,4% від загального обсягу інвестицій. У цих областях використано всього 6% від загального обсягу капітальних інвестицій.

Протягом останніх 5 років саме в м. Києві сконцентровано найбільше інвестицій: 39,4% залучених прямих іноземних інвестицій та 20% капітальних, що пояснюється як наявністю розвиненої інфраструктури, основних фондів, високим рівнем заробітної плати, так і розміщенням у місті органів влади.

На нашу думку, основними причинами, що впливають на нерівномірність розподілу обсягів інвестицій в регіони України є: різномірність ресурсно-сировинної бази та інфраструктури регіонів; невизначеність регіональної інвестиційної політики; недосконалість регіональної законодавчо-правової бази; нерегульованість оподаткування; інформаційна непрозорість компаній; різномірність кваліфікації вітчизняного менеджменту.

Таблиця 4.4

Розподіл інвестицій по регіонах за 2009 р.

Регіон	Освоєно (використано) капітальних інвестицій		Іноземні інвестиції		
	млн грн	% до загального обсягу	млн дол. США на кінець 2009 р.	% до загального обсягу на кінець 2009 р.	дол. США на одну особу станом на 01.01.2010 р.
Україна	192878,0	100,0	40026,8	100,0	872,6
АР Крим	7044,4	3,7	718,4	1,8	367,0
Вінницька	3333,6	1,7	176,5	0,4	107,1
Волинська	2844,2	1,5	328,9	0,8	318,1
Дніпропетровська	15898,5	8,2	2813,6	7,0	837,0
Донецька	16790,2	8,7	1649,6	4,1	369,0
Житомирська	3499,5	1,8	215,4	0,5	166,9
Закарпатська	2429,3	1,3	355,0	0,9	286,0
Запорізька	5890,0	3,1	872,1	2,2	480,3
Івано-Франківська	4311,0	2,2	615,9	1,5	446,9
Київська	12208,8	6,3	1507,4	3,8	876,9
Кіровоградська	3303,4	1,7	66,0	0,2	65,0
Луганська	5646,3	2,9	577,9	1,4	249,4
Львівська	8382,2	4,3	1111,9	2,8	439,0
Миколаївська	4909,4	2,5	172,9	0,4	145,1
Одеська	12772,2	6,6	1043,2	2,6	438,2
Полтавська	9395,3	4,9	445,5	1,1	297,5
Рівненська	3263,5	1,7	275,5	0,7	239,5
Сумська	2786,7	1,4	225,6	0,6	191,9
Тернопільська	1667,0	0,9	66,5	0,2	61,1
Харківська	10446,9	5,4	2054,7	5,1	744,4
Херсонська	2653,7	1,4	180,5	0,5	164,9
Хмельницька	4080,5	2,1	219,7	0,5	164,6
Черкаська	3616,3	1,9	222,5	0,6	171,6
Чернівецька	3040,8	1,6	61,9	0,2	68,7
Чернігівська	2153,1	1,1	87,4	0,2	78,9
м.Київ	38751,5	20,1	15756,1	39,4	5763,0
м.Севастополь	1759,7	1,0	145,1	0,4	383,6

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за 2009 р.

Збереження регіональних диспропорцій в обсягах залучених внутрішніх та іноземних інвестицій та подальша стратифікація регіонів за рівнем інвестиційної активності гальмує процеси зміцнення господарських зв'язків та становлення регіонів як суб'єктів міжнародної інвестиційної діяльності.

Залучення інвестицій в регіоні стимулюватимуться такими заходами: забезпеченням реальної участі регіонів у реалізації загальнодержавних програм, які здійснюються за рахунок коштів державного бюджету та реалізуються на території певного регіону; удосконаленням механізму розподілу субвенцій, що виділяються з державного бюджету для підтримки розвитку економіки регіонів; посиленням фінансових можливостей місцевих бюджетів за рахунок збільшення їхньої доходної частини; суттєвим посиленням ролі та значення регіональних фінансових інститутів (страхових компаній, недержавних пенсійних фондів, венчурних інвестиційних фондів тощо) з метою накопичення фінансових ресурсів та їх застосування у програмах регіонального розвитку².

Практика застосування механізмів стимулювання розвитку регіонів свідчить, що обмеження підтримки регіонів лише бюджетними дотаціями малоефективне і практично вичерпало себе як таке, що знищує економічну мотивацію регіонів до саморозвитку та спричинює поширення "відцентрових" тенденцій, створення "замкнених" самодостатніх регіональних економічних комплексів³.

Створення сприятливих умов для збалансованого економічного розвитку на регіональному рівні та інвестиційного механізму ринкового перерозподілу інвестицій повинно стати пріоритетом державної структурної політики.

Таким чином, відновлення належних обсягів та структури інвестування, які критично необхідні для структурної перебудови національної економіки, потребує цілеспрямованої інвестиційної стратегії держави, яка б стимулювала інвестиційну активність економічних суб'єктів. Успішна реалізація пріоритетів інвестиційної стратегії залежатиме від впровадження ефективної системи мобілізації інвестиційних ресурсів та управління ними.

Реалізація інвестиційного процесу пов'язана з пошуком рішення про можливі джерела фінансування інвестицій, способи їхньої мобілізації, підвищення ефективності використання. Джерела формування інвестиційних ресурсів в ринковій економіці різноманітні.

² Яковенко, І. Державна фінансова підтримка регіонального розвитку: аналітичний звіт / Проект URBAN.– К. : Canadian Urban Institute, 2007. – С. 46.

³ Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / за редакцією к. т. н. Ю.Г.Рубана.– К., 2009.

Сучасна модель фінансування інвестиційної діяльності включає такі основні джерела: кошти підприємств, позичкові кошти, централизовані ресурси, іноземні інвестиції, кошти населення, кошти інвестиційних фондів, кошти від приватизації.

Дослідження структури інвестицій за джерелами фінансування свідчать, про вплив рецесійних процесів у національній економіці на залучення інвестицій у 2008–2009 рр. (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Інвестиції в основний капітал за джерелами фінансування

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Відсотків до загального обсягу								
Усього*	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>у тому числі за рахунок</i>								
коштів державного бюджету	5,0	7,0	10,5	5,5	5,5	5,6	5,0	4,4
коштів місцевих бюджетів	3,7	4,1	4,7	4,2	4,3	3,9	4,2	2,7
власних коштів підприємств та організацій	65,8	61,4	61,7	57,4	57,8	56,5	56,7	63,3
кредитів банків та інших позик	5,3	8,2	7,6	14,8	15,5	16,6	17,3	14,2
коштів іноземних інвесторів	5,6	5,5	3,6	5,0	3,7	3,5	3,3	4,5
коштів населення на будівництво власних квартир**	5,6	5,2	4,1	3,2
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	4,2	3,6	3,4	3,3	4,1	4,5	5,0	3,6
інших джерел фінансування	10,4	10,2	8,5	9,8	3,5	4,2	4,4	4,1

Примітки: * до обсягу показників включається сума податку на додану вартість, що врахована в ціні придбання активів;

** облік розпочато зі звіту за 2006 р. (до цього входили до складу інших джерел фінансування).

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Основними джерелами інвестицій в основний капітал в Україні є власні кошти підприємств та організацій, на які припадає 63,3% загального обсягу інвестицій, та кредити банків, інші позики, частка яких становила в 2009 р. 14,2%.

У 2009 р. частка власних коштів підприємств у структурі інвестицій в основний капітал збільшилася на 6,6 в. п. і становила 96 млрд грн, однак обсяги фінансування в основний капітал підприємства скоротилися на 27% порівняно з 2008 р.

Домінування частки власних коштів підприємств у фінансуванні інвестицій в основний капітал фактично означає закритий характер економічного відтворення. Слід також зазначити, що в Україні прибуток не є надійним джерелом для інвестування, оскільки Україна відрізняється порівняно високим податковим навантаженням на бізнес. Згідно звіту Doing Business 2009, в Україні середньозважена ставка оподаткування становить 58,4%, в той час як у Росії – 48,7, Польщі – 40,2, Латвії – 33%.

Такі умови оподаткування прибутку негативно впливають на інвестиційні рішення підприємств, не даючи змоги підприємствам вчасно покривати витрати, необхідні для оновлення основних засобів та впровадження новітніх технологій. На думку фахівців, в Україні не тільки висока ставка податку на прибуток підприємств, але й високі обов'язкові платежі до бюджету (з урахуванням внесків до Пенсійного фонду та з обов'язкового соціального страхування).

В умовах розгортання фінансово-економічної кризи основними обмежувачими чинниками для інвестицій стали значні збитки підприємств, дебіторська і кредиторська заборгованість.

У 2008 р. фінансові результати діяльності підприємств України скоротилися на 55,5%. На кінець року частка збиткових підприємств становила 33,9%. Одночасно відбулося стрімке зростання як дебіторської, так і кредиторської заборгованості. За станом на 01.10.2008 р. обсяг дебіторської заборгованості становив 706,7 млрд грн; обсяг кредиторської – 886,4 млрд грн.

Продовження економічного спаду в економіці в 2009 р. призвело до збільшення збитків суб'єктів господарювання порівняно з попереднім роком у півтора рази, або на 47,6 млрд грн. Найбільші збитки були сформовані у внутрішньо орієнтованих кредитозалежних видах економічної діяльності, внаслідок збільшення в умовах знецінення національної валюти неопераційних витрат – обслуговування боргових зобов'язань в іноземній валюті та поширення дебіторсько-кредиторської заборгованості в умовах фактичної відсутності кредитування.

У 2009 р. збитково працювали 41,3% суб'єктів господарської діяльності. При цьому темп зростання збитків у промисловості був одним з найвищих в економіці, збитки становила – 43559,8 млн грн.

Дослідження фінансового стану підприємств реального сектора економіки в період перебігу кризи свідчить, що скорочення інвестиційної діяльності підприємств зумовлене: згортанням зовнішнього та внутрішнього попиту на продукцію; падінням обсягів виробництва, збільшенням боргових зобов'язань у передкризовому періоді, ускладненням ситуації з поверненням кредитів під час кризи; зниженням оптових цін на продукцію, суттєвим зростанням операційних та неопераційних витрат за рахунок курсової різниці.

Для стимулювання бізнесу на активізацію інвестиційних процесів необхідно: вдосконалити амортизаційну політику і підвищити роль амортизаційних відрахувань; обґрунтувати пільги при активізації інвестиційної діяльності; а також переглянути умови оподаткування прибутку підприємств та сплати обов'язкових платежів підприємств.

Необхідно зауважити, що найбільш ефективним інструментом позитивного впливу держави на інвестиційну поведінку підприємств є надання можливості підприємствам застосувати прискорену амортизацію для виробничих інвестицій. Однак в Україні, на відміну від багатьох країн світу, практично не застосовується прискорена амортизація основних засобів.

Одним із найважливіших внутрішніх джерел інвестиційних ресурсів в Україні є банківські кредити.

У докризовий період питома вага кредитів банків та інших позик в основний капітал зростала: з 1,7% у 2000 році до 17,4% у 2008 р. (табл. 4.5). Оскільки в Україні існує невідповідність між обсягом заощаджень та потребою в інвестиціях, розширення доступу вітчизняної банківської системи до зовнішнього фінансування, як по каналах зовнішніх запозичень, так і отримання коштів від материнських компаній, значною мірою забезпечувало вирішення цієї проблеми.

Показники, які характеризують розвиток інвестиційного кредитування в Україні, свідчать, що в загальній структурі частка кредитів в інвестиційну діяльність, наданих нефінансовим корпораціям, зросла з 14,3 у 2006 р. до 19,1% у 2009 р., а у співвідношенні з ВВП України – з 4,2 до 9,7%.

Слід нагадати, що в банківській статистиці виділяються два види кредитів у інвестиційну діяльність: кредити на придбання,

будівництво і реконструкцію нерухомості та інші кредити в інвестиційну діяльність.

Через іпотечну кризу питома вага кредитів на придбання, будівництво і реконструкцію нерухомості зменшувалася і на кінець 2009 р. становила 3,8%; водночас обсяги інших кредитів у інвестиційну діяльність збільшилися на 54,2 млрд грн. Їхня питома вага становила у 2009 р. 15,3% і досягла 70,79 млрд грн (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Динаміка показників розвитку інвестиційного кредитування в Україні у 2006–2009 рр.

Показник	2006 р.		2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	Обсяг, млрд грн	Структура, %	Обсяг, млрд грн	Структура, %	Обсяг, млрд грн	Структура, %	Обсяг, млрд грн	Структура, %
Кредити, надані банками (крім НБУ), у т. ч.	245,23	-	426,87	-	734,02	-	723,30	
1. Нефінансовим корпораціям, з них:	160,50	100,0	260,48	100,0	443,66	100,0	462,22	100,0
1.1. на поточну діяльність	137,52	85,7	217,27	83,4	359,14	81,0	373,76	80,9
1.2. на інвестиційну діяльність, з них:	22,98	14,3	43,21	16,6	84,52	19,0	88,46	19,1
- кредити на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	6,41	4,0	10,62	4,1	18,26	4,1	17,67	3,8
- інші кредити в інвестиційну діяльність	16,58	10,3	32,59	12,5	66,26	14,9	70,79	15,3
Іпотечні кредити	10,51	6,5	49,10	18,8	79,19	18,6	75,65	16,4
2. Домашнім господарствам, з них:	82,01	100,0	160,39	100,0	280,49	100,0	241,25	100,0
2.1. споживчі кредити	58,45	71,3	115,03	71,7	186,09	66,3	137,11	56,9
2.2. кредити на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	20,41	24,9	40,78	25,4	88,35	31,5	98,79	40,9
2.3. інші кредити	3,15	3,8	4,58	2,9	6,05	2,2	5,34	2,2
Іпотечні кредити (із загальної суми кредитів домашнім господарствам)	20,52	25,0	73,08	45,6	143,42	51,1	132,76	55,0
Питома вага інвестиційних кредитів наданих нефінансовим корпораціям у ВВП, %		4,2		6,0		8,9		9,7
Питома вага іпотечних кредитів, наданих нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам у ВВП, %		5,7		16,9		23,4		22,8

Джерело: розраховано за даними Національного банку України за відповідні роки.

Зростання обсягів інших кредитів у інвестиційну діяльність у період кризи пов'язане з державною підтримкою розвитку окремих напрямів інвестиційного кредитування, що мають пріоритетне значення для економіки країни, насамперед підготовки до проведення в Україні чемпіонату з футболу Євро-2012.

Аналіз тенденцій в банківському кредитуванні свідчить, що підприємства незначну частину кредитних коштів використовують на інвестиційну діяльність, а кредитування поточної діяльності залишається домінуючим: його питома вага за останні чотири роки становила понад 80%. Щодо кредитів банків, наданих домашнім господарствам, то до інвестиційних можна віднести позички на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, обсяги яких за 2006–2009 рр. зросли майже у 5 разів – з 20,41 млрд грн (24,9%) до 98,79 млрд грн (40,9%).

Окреме місце серед напрямів кредитування належить іпотечним кредитам, які надаються нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам під забезпечення нерухомим майном на цілі як інвестиційного, так і поточного призначення. За період 2006–2009 рр. іпотечні кредити банків надані нефінансовим корпораціям зросли в 7,2 раза – з 10,51 млрд грн до 75,65 млрд грн, а домашнім господарствам – у 6,5 раза – з 20,52 млрд грн до 132,76 млрд грн.

Частка іпотечних кредитів у ВВП України за 2006–2008 рр. збільшилася з 5,7 до 22,8%. Такі темпи зростання іпотечного кредитування були найвищими і не мали аналогів серед інших напрямів банківського кредитування.

Дослідження показало, що надмірна частка кредитування галузей, попит на продукцію яких знижувався і відповідно прибутки яких падали, – будівництва, підприємств металургійної галузі та газотранспортної системи та залучення значних сум короткострокових депозитів фізичних осіб негативно вплинули на кредитоспроможність банків у період розгортання кризи. Високі ризики банківської системи та відірваність рівня відсоткових ставок від рентабельності реального сектора загострили ситуацію з нарощуванням кредитування галузей економіки, в тому числі інвестиційної діяльності.

У 2009 р. зменшення ресурсної бази банків унаслідок продовження відпливу коштів з банківської системи та обмеженого доступу до зовнішнього фінансування призвело до зменшення залишків за кредитами, наданим резидентам – до 723,3 млрд грн. За видами еконо-

мічної діяльності скорочення залишків спостерігалось за кредитами, наданими сільському господарству – на 9,7 та переробній промисловості – на 1,0%. Уповільнення темпів приросту заборгованості за кредитами відбулося за кредитами на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям – до 12,4%, у торгівлю – до 6,3, будівництво – до 6,1, транспорт – до 0,1%. У 2009 р. 53,2% загального приросту залишків за кредитами було забезпечено завдяки кредитам, наданим торговельним корпораціям. (табл. 4.7).

Збільшення заборгованості на 0,9 млрд грн відзначалося за кредитами, наданими підприємствам добувної промисловості як у національній, так і в іноземній валюті, що в основному було зумовлено зростанням кредитів на добування вуглеводнів та пов'язаних із ним послуг.

Таблиця 4.7

**Кредити, надані сектору нефінансових корпорацій,
за видами економічної діяльності в 2008–2009 рр.**

Показник	Залишки в загальному обсязі кредитів, %		Зміна у річному обчисленні, %					
	2008	2009	2008	2009				
				березень	червень	вересень	листопад	грудень
Усього	100	100	70,3	50,6	43	32,9	13,8	4,2
Сільське господарство	6,5	5,6	76,3	52,2	35,4	20,8	-3,4	-9,7
Промисловість	27,6	26,8	60,1	39,4	29,0	19,2	5,3	1,2
Будівництво	8,9	9,0	85,4	62,7	46,2	28,1	10,4	6,1
Інші види економічної діяльності	57,0	58,6	72,8	54,2	50,9	42,6	21,0	6,9

Джерело: розраховано за даними Національного банку України за відповідні роки.

Результати дослідження свідчать про разючий розрив між інтересами банків та потребами реального сектора економіки.

Ще одним джерелом – за обсягами інвестування – з 2006 р. стали кошти населення на будівництво власних квартир та будинків: у 2009 р. кошти населення на будівництво власних квартир становили 4791,7 млн грн, або 3,2% від загального обсягу інвестицій в основний капітал; кошти населення на індивідуальне житлове будівництво становили 5502,3 млн грн, або 3,6% від загального обсягу. З даних (табл. 4.5) видно, що порівняно з 2008 р. кошти населення на житлове будівництво скоротилися у 2 рази.

Активний розвиток інвестицій у житлову нерухомість як форму основного капіталу у будівництві за рахунок коштів населення в останні роки є позитивною тенденцією розвитку інвестиційної сфери України.

До початку кризи, в умовах зростання доходів населення, фінансування капітальних вкладень за рахунок коштів населення на індивідуальне житлове будівництво та на будівництво власних квартир залишалося на досить значному рівні – 12,2%.

У передкризовий період будівельна галузь успішно розвивалася. За підсумком 2008 р. будівельниками введено в експлуатацію 10495,6 тис. кв. м загальної площі житла, що на 2,5% більше, ніж у 2007 р. (рис. 4.1).

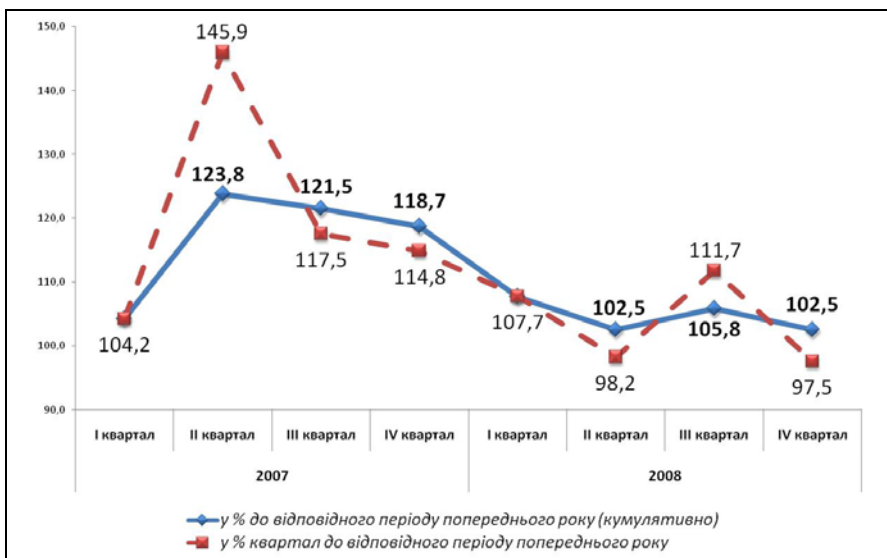

Рис. 4.1. Динаміка введення житла у 2007 та 2008 рр., %

Джерело: за даними Держкомстату за відповідні роки.

Обсяги будівництва житла зросли в 17 регіонах країни. Найбільше житлове будівництво зросло у Київській (на 35,9), Херсонській (на 22,8) та Чернівецькій (на 19,6%) областях; найбільше скорочення житлового будівництва – у Харківській (на 58,6%) Рівненській (на 32) областях та в Автономній Республіці Крим (на 20,4%).

Під впливом рецесійних процесів вітчизняні банківські установи згортали програми кредитування як забудовників, так і інвесторів, знижували обсяги фінансування будівельної галузі, що на фоні інфляційних процесів та девальвації національної валюти призвели до уповільнення впродовж 2008 р. темпів приросту будівництва житла.

На початок 2009 р. майже 75% регіональних девелоперів були змушені або заморозити реалізацію проектів, або перенести дату завершення будівництва на пізніший термін, що було пов'язано із зростанням собівартості будівництва, падінням попиту, ціновою нестабільністю, труднощами із залученням фінансування.

У регіонах призупинили будівництво на 30–70% об'єктів, при цьому близько 10% будівельних проектів "заморожено" на стадії, близькій до завершення.

За 2009 р. підприємствами країни виконано будівельних робіт на суму 37,9 млрд грн, що у порівнянних цінах становить 51,8% до обсягів будівництва попереднього року. Обсяги введення в експлуатацію житла у міських поселеннях порівняно з 2008 р. зменшилися на 32,4, а в сільській місцевості – на 56,7%. На скорочення обсягів житлового будівництва в 2009 р. суттєво вплинуло зменшення у 2,5 раза обсягів уведеного в експлуатацію індивідуальними забудовниками житла, частка якого у загальних обсягах становила 35,7, у 2008 р. – 55,6%.

Глибоке падіння обсягів будівництва зумовлене високою залежністю девелоперських і будівельних компаній від фінансового ринку. Значним ударом по платоспроможності цих компаній стало погіршення умов доступу до кредитів, оскільки більшість із них працювали на позичкових ресурсах населення, інституційних інвесторів, банків.

На зниження інвестиційної діяльності у будівельній галузі також вплинула економічна невизначеність, навіть ті компанії, які мали змогу кредитувати, загальмували свої інвестиції.

З метою реанімації будівельної галузі Мінрегіонбуд завершив складання переліків житлових об'єктів зі ступенем будівельної готовності більше 70%. Так, станом на 01.04.2009 р. зазначений перелік нараховував 465 об'єктів на загальну суму 7,5 млрд грн. Для спрямування на дані об'єкти фінансових ресурсів, що мають бути залучені державною іпотечною установою шляхом випуску облігацій під отримані державні гарантії, прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 127 від 11.02.2009 "Деякі питання іпотечного кредитування", якою затверджено порядок фінансування завершення будів-

ництва житлових об'єктів із ступенем готовності понад 70% із застосуванням механізму іпотечного кредитування громадян.

Важливе значення для вирішення невідкладних проблем у сфері будівництва має Закон № 800, що набрав чинності 14 січня 2009 р., яким передбачені організаційні заходи підтримки галузі і джерела їхнього фінансування.

Держава бере обмежену участь у фінансуванні капітальних вкладень. У структурі інвестицій в основний капітал (ОК) за джерелами фінансування в 2009 р. значно скоротилася частка коштів державного бюджету – на 0,6 в. п. і коштів місцевих бюджетів – на 1,6 в. п.

У 2009 р. за рахунок коштів бюджету в ОК інвестовано 6686,7 млн грн, що становить 58% від обсягу інвестицій у 2008 р. Суттєво скоротилося фінансування в ОК з місцевих бюджетів – в 2,4 раза порівняно з 2008 р. (табл. 4.5).

Ситуацію, яка склалася з фінансуванням за рахунок коштів місцевих бюджетів, можна пояснити тим, що у 2009 р. більша частина коштів місцевих бюджетів спрямовувалася на поточне споживання, а не на капітальні інвестиції. Зокрема, на поточні видатки використано 124,8 млрд грн, або 92,5% загального обсягу, на капітальні інвестиції використано всього 5,9 млрд грн, що становить 3,1% від загальних капіталовкладень в економіку.

Слід нагадати, що муніципальні позики є одним із важливих інструментів фінансування критичних суспільних потреб, таких як розвиток систем електро-, водопостачання та каналізації, будівництва житла, розвиток транспортних мереж, будівництво об'єктів освіти, охорони здоров'я тощо. Перерозподіл боргових зобов'язань між різними рівнями управління дозволяє реалізувати регіональні програми, підвищує фінансові можливості місцевого самоврядування та знижує тиск на загальнодержавний бюджет. Однак, як показують дослідження, в Україні кошти місцевих бюджетів використовуються на поточні витрати.

Зниження фінансування за рахунок державних коштів також пов'язано з економічною кризою, яка суттєво погіршила макроекономічні показники економічного і соціального розвитку і негативно вплинула на виконання державного бюджету у 2009 р.

Наслідком розбалансування між доходною та видатковою частинами бюджету стало формування значного дефіциту бюджету та невиконання видаткової частини (табл. 4.8). Так, видатки на еконо-

мічну діяльність порівняно із 2008 р. знизилися на 14,1% і становили 33,2 млрд грн. Разом із цим відбулося зростання видатків на дорожнє господарство – на 29%, на електроенергетичну галузь – у 2,1 раза, на обробну галузь – майже вдвічі. При цьому скоротилися видатки на вугільну галузь – на 13,3%, на нафтогазову галузь – на 44,1 та на повітряний транспорт – на 80%.

В умовах нестачі бюджетних ресурсів найбільш постраждали капітальні видатки. У 2009 р. капітальні видатки державного бюджету були профінансовані в обсязі 10,4 млрд грн, або майже в 2,5 раза менше, ніж у 2008 р., що є критично низьким показником.

У 2010 р., як і в попередні роки. капітальні видатки фінансуються на вкрай низькому рівні – лише 3,5 млрд грн за 1 півріччя, що на 4,5% менше, ніж у 2009 р. У січні–червні капітальні видатки зменшилися на 9,5%.

Таблиця 4.8

Структура видатків із Державного бюджету за 2005–2009 рр.

Видатки	2005	2006	2007	2008	2009
Обсяг видатків соціального спрямування, млрд грн	50,6	54,6	61,1	94,4	97,7
Питома вага видатків соціального спрямування в загальній сумі видатків, %	44,8	39,8	35,1	39,1	40,3
Капітальні видатки, млрд грн	11,0	15,5	25,8	25,6	10,4
Питома вага капітальних видатків в загальній сумі видатків, %	9,7	11,3	14,8	10,6	4,3
Видатки на економічну діяльність, млрд грн	14,0	20,4	29,7	38,7	33,2
Видатки на обслуговування державного боргу, млрд грн	2,1	2,2	2,6	2,9	4,4
Видатки на обслуговування внутрішнього боргу, млрд грн	1,0	0,9	0,7	0,9	4,7

Джерело: розраховано: за даними Мінфіну України за відповідні роки.

З метою подолання негативних наслідків світової економічної кризи і фінансової підтримки реального сектора у державному бюджеті 2009 р. було передбачено створення Стабілізаційного фонду у сумі 20 млрд грн, джерела надходження цих коштів і напрями їхнього використання. Однак через невиконання плану надходжень від приватизації державного майна як головного їхнього джерела, річний план було виконано лише на 9,5% – повністю наповнити Стабілізаційний фонд не вдалося.

За даними Міністерства фінансів, у 2009 р. уряд прийняв рішення щодо розподілу 12,0 млрд грн, котрі надійшли до Стабілізаційного фонду.

У таблиці 4.9 наведені дані щодо надання фінансової допомоги стратегічним підприємствам у 2008–2009 рр., які свідчать, що підтримка надавалася в основному підприємствам, які відносяться до державного сектора, у таких формах: внески до статутного капіталу; реструктуризація заборгованості у бюджет і спеціальні фонди; надання державних гарантій за кредитами; підтримка випуску корпоративних облігацій.

Таблиця 4.9

Фінансова допомога стратегічним підприємствам у 2008–2009 рр.

НАК "Нафтогаз України", "Укргазвидобування"	Розстрочення оплати податку на прибуток і ПДВ
ВО "Південмаш"	Реструктуризація боргів і погашення п'ятирічних єврооблігацій на суму 107,5 млн дол. США
Харківське державне авіаційне виробниче підприємство	Поповнення статутного фонду на 40 млн грн. Кошти призначені на виплату заробітної плати та митне оформлення закупленого обладнання
Державне підприємство "Київський завод "Авіант"	Поповнення статутного фонду на 28,8 млн грн. Кошти призначені на виплату заробітної плати та митне оформлення закупленого обладнання
Державне підприємств "Завод ім. В.О.Малишева"	Поповнення статутного фонду на 136,7 млн грн. Кошти призначені на виплату заробітної плати та митне оформлення закупленого обладнання
Харківське державне авіаційне виробниче підприємство і Державне підприємство "Київський завод "Авіант"31	Випуск облігацій на суму 1,6 млрд та 858 млн грн, відповідно, під гарантії держави та сплати нею відсоткового доходу на безповоротній основі. Цільове спрямування коштів – на видатки виробничої діяльності і погашення існуючої кредиторської заборгованості
НАК "Нафтогаз України"	Поповнення статутного капіталу на суму 18,6 млрд грн. Кошти призначені для оплати імпортного природного газу

Джерело: складено за даними Мінфіну України за відповідні роки.

Постановою Кабінету Міністрів України № 409 від 28.04.2009 р. уряд визначив три головні сфери державної підтримки зі Стабілізаційного фонду: авіабудування, оборонно-промисловий комплекс і машинобудування⁴.

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України № 409 від 28.04.2009 р. "Про затвердження Порядку використання коштів Стабілізаційного фонду, передбачених у державному бюджеті, які реалізуються на підприємствах авіабудування, оборонно-промислового комплексу і машинобудування" [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://www.kmugov.ua/cjntrol/uk/newsnpd?fromDate=26.10.20068npdlist_stind=6981>.

Кошти Стабілізаційного фонду в 2009 р. використані за 30 бюджетними програмами на загальну суму 6,036 млрд грн, або 50,1% планових обсягів, з яких, наприклад, Міністерство вугільної промисловості використало 4,3 млрд грн, або 72,2%, на виплату заробітної плати працівникам вугледобувних та шахтовуглебудівельних підприємств і державну підтримку будівництва об'єктів вугле- та торфодобувних підприємств. Міністерство транспорту та зв'язку – 330 млн грн, або 5,5% на будівництво залізнично-автомобільного мостового переходу через р. Дніпро у м. Києві.

Збільшення бюджетних інвестицій не стало відчутним фактором поліпшення інвестиційного клімату в Україні. За даними Колегії Рахункової палати, яка проаналізувала використання державних капіталовкладень в Україні у 2008–2009 рр.⁵, цей процес відбувався з порушеннями чинного законодавства.

Аудит Рахункової палати довів, що за відсутності чітких критеріїв щодо пріоритетності фінансування тих чи інших об'єктів централізовані капіталовкладення розподілялися безсистемно й непослідовно; не був запроваджений механізм конкурсного відбору інвестиційних проєктів, розпилювалися кошти. Під час проведення аудиту виявлено сотні об'єктів незавершеного будівництва, замовниками яких були облдержадміністрації. З порушенням Порядку державного фінансування капітального будівництва фінансувалися витрати на придбання і випуск промислової продукції. Спостерігалися й інші вади в розподілі державних капіталовкладень.

Отже, в інтересах стабільності економічного розвитку в посткризовий період зміни у структурному розподілі бюджетних інвестицій у реальний сектор економіки повинні бути обґрунтованими з позицій загальнодержавних інвестиційних інтересів, які у стратегічному плані не менш пріоритетні, ніж соціальні.

Зовнішнє фінансування стало невід'ємною частиною механізму функціонування економіки України. У 2009 р. за рахунок коштів іноземних інвесторів було освоєно 6859,3 млн грн інвестицій в основний капітал, що становить 4,5% від загального обсягу інвестицій.

⁵ Офіційний сайт Рахункової палати України [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www2.ac-rada.gov.ua>>.

Оскільки вітчизняна кредитна система не в змозі задовольнити потреби реального сектора в інвестиціях, необхідною складовою стратегій розвитку для господарських структур стало залучення ресурсів на світовому ринку капіталів, що давало змогу в період зростання економіки зменшити дефіцит національних заощаджень для фінансування необхідних проектів.

Протягом 2005–2008 рр. Україна була нетто-імпортером капіталу. Нестачу власних ресурсів для фінансування великих інвестиційних проектів підприємства та фінансові установи компенсували за рахунок альтернативних джерел фінансування, а саме – залучень на зовнішніх кредитних ринках.

Україна стала привабливішою для іноземних інвесторів, оскільки рівень віддачі від інвестицій досить високий. У деяких галузях економіки рівень прибутку від інвестицій значно перевищує рівень прибутку у відповідних галузях країн Західної Європи.

Динаміка надходження іноземного позичкового капіталу (рис. 4.2). свідчить, що у період 2001–2006 рр. іноземні інвестиції (ПІІ) в економіку зростали, однак вже з 2007 р. темпи їхнього зростання знизилися.

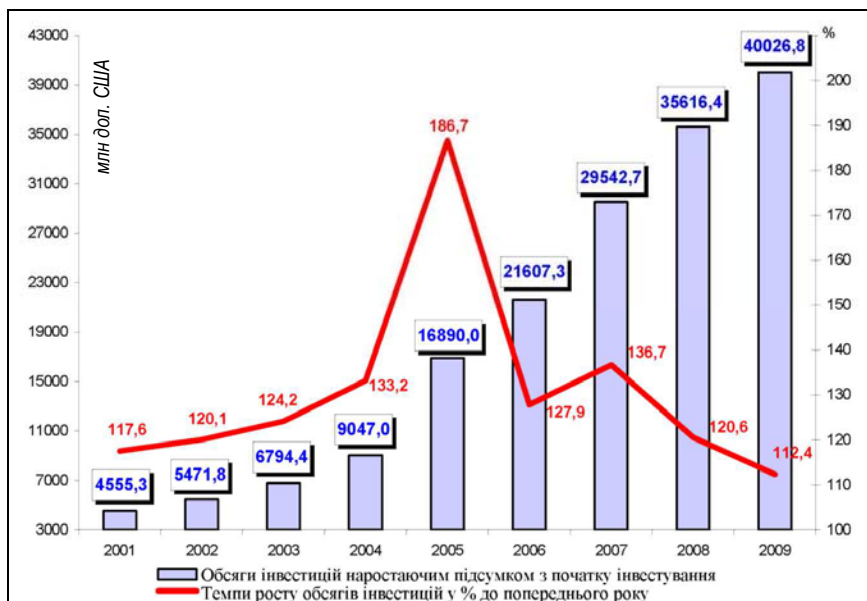

Рис. 4.2. Прямі іноземні інвестиції в Україну

Джерело: статистичні дані Держкомстату України за відповідні роки.

Значного падіння зазнало надходження прямих іноземних інвестицій на початку 2009 р. Приплив ПІІ в економіку України в першому кварталі 2009 р. порівняно з минулим роком скоротився більше, ніж учетверо – з 3364,8 млн дол. США до 819,5 млн дол. США, що стало закономірним наслідком світової фінансової кризи.

Спад темпів приросту прямих іноземних інвестицій в економіку України в 2009 р. пояснюється впливом світової фінансово-економічної кризи на рух капіталу, а також курсовою різницею, яка виникла у зв'язку із девальвацією курсу гривні до долара США.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в Україну, на 1 січня 2010 р. становив 40026,8 млн дол., що на 12,4% більше обсягів інвестицій на початок 2009 р. (у розрахунку на одну особу – 872,6 дол.).

У цілому приріст сукупного обсягу іноземного капіталу в українську економіку, з урахуванням його переоцінки, втрат і курсової різниці, за 2009 р. становив 4410,4 млн дол., або 72,6% від рівня попереднього року. У 2009 р. капітал нерезидентів зменшився на 941,0 млн дол. Сума кредитів і позик, отриманих підприємствами України від прямих інвесторів, на 1 січня 2010 р. становила 6615,2 млн дол.

При збільшенні чистого приросту прямих іноземних інвестицій частка коштів іноземних інвесторів у структурі інвестицій в основний капітал за джерелами фінансування зменшилася з 5,9 у 2000 р. до 4,5% у 2009 р., тобто вони не мають вагомого впливу на динаміку інвестицій в основний капітал.

Як і в попередні роки, найбільше прямих інвестицій надходить із країн ЄС – 71,3% загального обсягу, країн СНД – 18,9, з інших країн світу – 9,8%.

При цьому до десятки основних країн-інвесторів, на які припадає понад 81% загального обсягу прямих інвестицій, входять: Кіпр, Німеччина, Нідерланди, Російська Федерація, Австрія, Велика Британія, Франція, Сполучені Штати Америки, Віргінські Острови (рис. 4.3). У цілому ж інвестиції надходять зі 125 країн світу.

Як бачимо, традиційно серед найбільших інвесторів в економіку України помітні місця посідають країни з "офшорним" статусом, що дає підстави для твердження про переважно вітчизняне походження даних інвестицій.

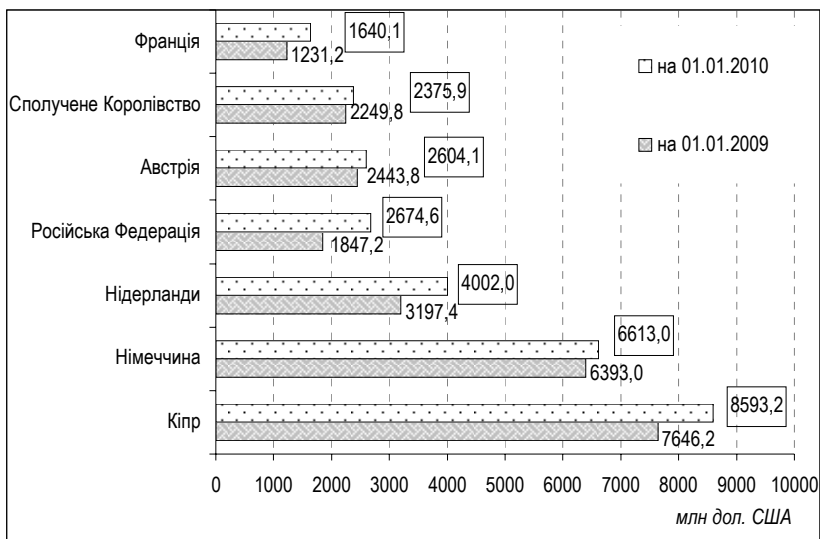

Рис. 4.3. Прямі іноземні інвестиції в економіку України за найбільшими країнами-інвесторами

Джерело: статистичні дані Держкомстату України.

Незважаючи на різке зниження обсягів приросту ПІІ в економіку України, структура напрямів вкладання іноземних інвестицій в неї фактично не змінилася: більша їхня частка спрямовується на підприємства, що здійснюють фінансову діяльність – 22,4%, торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів – 10,6, предметів особистого вжитку; операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям – 10,2, а також на підприємства промисловості – 22,5%. Серед галузей переробної промисловості найбільше зросли обсяги прямих іноземних інвестицій у хімічну та нафтохімічну промисловість (на 255,7 млн дол.) та у виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (на 151,3 млн дол.). Значні обсяги інвестицій зосереджено у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів – 1401,2 млн дол., машинобудуванні – 1094,1 млн дол., виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції – 834,2 млн дол.

Приріст у фінансовий сектор обумовлений продажем банку "Форум" та Укрсоцбанку. Вартість зазначених угод становила 2,7 млрд дол.

Зростання в галузі торгівлі у всіх регіонах України пов'язане з відкриттям п'яти магазинів Metro Cash & Carry в 2007 р., загальна сума інвестицій Metro Cash & Carry в українську економіку досягла 339 млн євро. В 2008 р. Metro Cash & Carry продовжила активний розвиток та збільшила обсяг продажів на 33% – до 818 млн євро.

Ще один приклад – шведська компанія "Сканія", світовий лідер серед виробників вантажівок, автобусів, морських і промислових двигунів, відкрила поблизу Києва найсучасніший та найбільш інтегрований дистрибуторський центр у Східній Європі.

Дослідження структури вкладання ПІІ в економіку показали, що найбільші зовнішні інвестиційні потоки спрямовуються насамперед у галузі, що дають відносно швидку економічну віддачу, а рівень інвестицій у високотехнологічні виробництва, венчурне інвестування у нові розробки, тобто інвестицій із подовженим терміном окупності, залишається на низькому рівні.

В Україні має місце таке явище, як вивіз фінансового капіталу, що здійснюється українськими резидентами до 51 країни світу у вигляді грошових внесків, кредитів та позик.

На початок 2010 р. загальний обсяг прямих інвестицій в економіку інших країн світу, враховуючи позичковий капітал, становив 6,3 млрд дол. США.

Необхідно враховувати, що вивіз капіталу з України істотно впливає на результати функціонування реального сектора та фінансової сфери навіть в умовах масштабного припливу іноземних капіталів.

На думку фахівців, широкомасштабне виведення капіталів створює в економіці "інвестиційний голод", провокує завищення рівня відсоткових ставок і змушує суб'єктів господарювання вдаватися до зовнішніх позик, що негативно впливає на фінансовий стан корпорацій і стабільність платіжного балансу в довгостроковій перспективі.

Кредити Міжнародних фінансових організацій (МФО) є важливим джерелом ресурсного забезпечення реалізації пріоритетних проектів та завдань соціального та економічного розвитку в Україні.

З метою концентрації зусиль міжнародних інституцій на пріоритетних напрямках розвитку національної економіки уряд схвалив Стратегічні напрями та завдання щодо залучення міжнародної технічної допомоги і співробітництва з міжнародними фінансовими організаціями на 2009–2012 роки. Це дозволило йому протягом 2009 р. залучити ресурси для підготовки десяти нових спільних із МФО інвести-

ційних проектів у державному секторі економіки – на загальну суму понад 4 млрд дол. США. Фінансові ресурси МФО планують спрямувати на будівництво метрополітенів у містах Донецьку та Дніпропетровську, на підвищення пропускної спроможності залізниць, реконструкцію автомобільних доріг в областях, електричних мереж та будівництва повітряних ліній в Центральній, Південній частинах України та Криму, розвиток системи електропостачання м. Києва, впровадження програми з енергоефективності та охорони довкілля, розвиток муніципальної інфраструктури та поліпшення надання послуг населенню міст України з тепло- та водопостачання тощо.

Українському уряду з 2008 по 2009 рр. вдалося мобілізувати та збільшити обсяги фінансування масштабних інфраструктурних проектів у державному секторі економіки у сфері енергетики, енергозбереження, будівництва, реконструкції автодоріг та залізничних шляхів, а також розвитку муніципальної інфраструктури. Портфель діючих проектів було збільшено у 2 рази до 3,4 млрд дол. США.

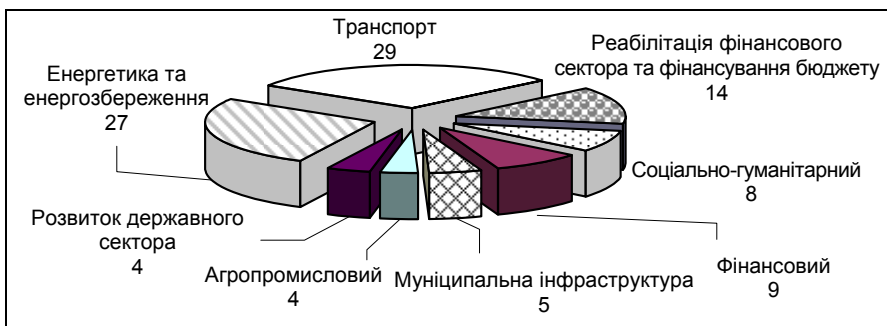

Рис. 4.4. Структура портфеля діючих проектів МФО на січень 2010 р., %

Джерело: за даними Мінекономіки України за 2010 р.

Слід зазначити, що за останні 15 років Світовий Банк (МБРР) запропонував Україні кредити на суму понад 6,9 млрд дол. США, з яких на початок 2010 р. використано 4,7 млрд дол. США.

Так, у 2010 р. МБРР розпочав роботу щодо налагодження безперебійного енергозабезпечення споживачів шляхом реконструкції гідроелектростанцій та електричних мереж, поліпшення надання послуг водопостачання для жителів ряду міст України.

За даними Мінекономіки на початок 2010 р., на стадії реалізації перебувало 11 інвестиційних проектів МБРР на загальну суму – 1,4 млрд дол. США. У реальному секторі реалізовано 2 інвестиційних проекти: в енергетичній сфері і один у транспортному секторі.

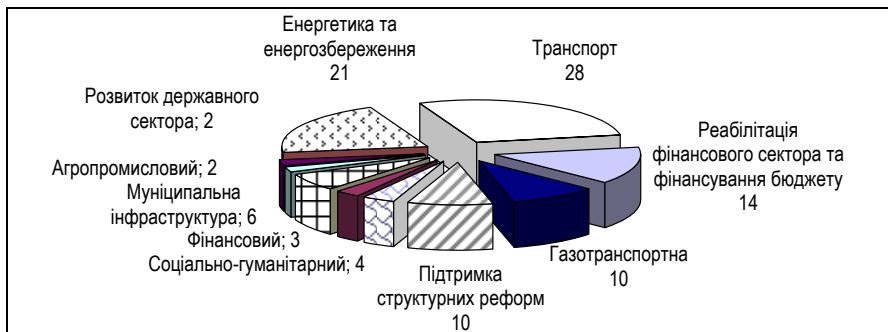

Рис. 4.5. Структура портфеля МБРР на всіх стадіях проектного циклу (на січень 2010 р.), %

Джерело: за даними Мінекономіки України за 2010 р.

Щодо співробітництва з ЄБРР слід відзначити, що загальний обсяг наданих інвестицій за всі роки співробітництва з Україною становить 4,8 млрд євро в 194 інвестиційні проекти. Найбільш пріоритетні сектори вкладання ресурсів ЄБРР – транспорт, енергетика, енергозбереження. На початок 2010 р. на стадії реалізації перебувало 9 інвестиційних проектів під державні гарантії, сума позик за якими становить понад 1 млн дол. США.

Разом із ЄБРР кошти для кредитування реального сектора економіки надає Європейський інвестиційний банк (ЄІБ).

На початок 2010 р. за підтримки ЄІБ на різних стадіях проектного циклу знаходилося 8 інвестиційних проектів у сфері розвитку транспорту, муніципальної інфраструктури, енергетики та енергозбереження, сума позик за якими становить понад 1 млрд євро.

Співпраця з МФО у сфері енергетики для фінансування пріоритетних проектів спрямована також на ефективне функціонування газотранспортної системи.

Таким чином, кошти, які передбачається отримати від МФО, будуть спрямовані також на фінансування пріоритетних проектів у реальному секторі економіки.

Інвестиційні фонди, як частина ринку заощаджень, поки що сектор слабо розвинений в Україні. У 2009 р. за рахунок коштів інвестиційних фондів було освоєно 1,7% інвестицій в основний капітал, що становить 2608,4 млн грн.

Слід зазначити, що в Україні процес формування й використання заощаджень має свою яскраво виражену специфіку. На українському ринку заощаджень склалася ситуація, коли, з одного боку, на руках у населення є значна кількість вільних коштів, з іншого – виробничий сектор економіки нагально потребує цих коштів. При цьому кожна зі сторін залишається при своїх нереалізованих інтересах, оскільки ефективна система залучення заощаджень населення в реальний сектор економіки, яка відповідає інтересам населення й підприємств відсутня. У результаті заощадження населення здебільшого неорганізовані, адже готівкові гроші зберігаються вдома. Неорганізовані заощадження не можуть перетворитися в потужне інвестиційне джерело економічного зростання країни.

Однак в останні роки у функціонуванні ринку заощаджень намітилася позитивна тенденція: збільшилося число фінансових інститутів, зросла їхня прибутковість; збільшилася кількість вкладників і, відповідно, акумульованих фінансових ресурсів. Але, як і раніше, діяльність фінансових посередників не можна назвати ефективною, тому що обсяги залучених ними заощаджень населення залишаються низькими, що не дозволяє повною мірою використовувати їх в економіці України.

В Україні найбільше поширення одержали такі інвестиційні інститути, як інвестиційні фонди, інвестиційні й страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, кредитні спілки тощо.

Згідно з даними Держфінпослуг, станом на 01.10.09 р. до Державного реєстру фінансових установ було внесено 2 057 компаній. Із них 879 – кредитні установи, 475 – страхові компанії, 345 – ломбарди, 198 – фінансові компанії, 109 – НПФ, 48 – адміністратори НПФ, 3 – довірчі товариства.

Загальні активи небанківського фінансового сектора станом на початок жовтня поточного року дорівнювали 62,5 млрд грн. При цьому активи страхових компаній становили 41,8 млрд грн, кредитних установ – 12 млрд грн, фінансових компаній – 7,3 млрд грн, НПФ – 0,8 млрд грн, ломбардів – 0,6 млрд грн.

Результати дослідження показали, що в процесі ринкових перетворень в Україні суб'єкти господарювання проводили неефективну економічну діяльність, примножуючи капітал не через відтворення виробничого процесу, а шляхом екстенсивної експлуатації основних виробничих фондів.

Водночас, держава не наважується запроваджувати прискорену амортизацію технологічного обладнання для інтенсифікації інвестиційного оновлення підприємств через податкову політику. Залучені іноземні фінансові ресурси здебільшого використовувалися не для розвитку вітчизняного виробництва, а для нарощування споживання імпортованих товарів. Усе це призвело до консервації застарілої пострадянської виробничої структури економіки.

Нині важливо відновити ефективний механізм залучення коштів населення як головної ресурсної бази для банківської системи та забезпечити оптимальні шляхи їхньої трансформації в інвестиції.

Потрібно розробити й запровадити дієвий механізм надання суттєвих пільг промисловим підприємствам, які впроваджують інвестиції та інновації на пріоритетних напрямках і реалізують конкурентоспроможну продукцію.

Необхідно посилити роль внутрішніх фінансових джерел для інвестицій, зменшити залежність національної економіки від світової кон'юнктури, відновити фінансову стабільність кредитних установ та переорієнтувати економіку на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку.

4.2. Структурно-технологічна трансформація промисловості України: стан, тенденції, перспективи

Проблема технологічних змін у контексті економічного зростання завжди привертала увагу як бізнесових кіл, так і науковців. Прискорення науково-технологічного прогресу в останній чверті минулого століття, яке порівнюють із науково-технічною революцією, посилює протистояння в конкурентній боротьбі багатьох країн світу, визначивши лідерів економічних перегонів, які отримали статус економічно і технологічно розвинених країн, середньої ланки, так званої наздогоняючої, і аутсайдерів.

П.Друкер, даючи наукову оцінку цьому історичному періоду, зазначає: "Зараз ми вступаємо в епоху розриву, як у світовій економіці,

так і в сфері технологій, ... в наших силах перетворити її в епоху великого економічного зростання, ... це буде період змін у технологіях і економічній політиці, в галузевих структурах і економічній теорії, в знаннях..."⁶.

У цих умовах особливо важливо визначити стан, в якому знаходиться вітчизняна промисловість і дати оцінку перспективам структурно-технологічної трансформації її потенціалу. На жаль, науково-практичні дослідження в цьому напрямі проводилися однобічно і навіть, на нашу думку, мали хибну спрямованість. Майже всі науково-аналітичні матеріали, концептуальні і програмні документи щодо напрямів розвитку промисловості базуються не на визначенні перспективних "точок зростання" та їх підтримці, а на принципі подолання негативних рис, притаманних вітчизняній промисловості в порівнянні з економічно і технологічно розвиненими країнами.

Увага акцентується переважно на структурних і технологічних недоліках, таких як матеріально-сировинний ухил виробництва, підвищена енергомісткість, надмірна експортна, а в останні роки й імпортна залежність, застарілі основні засоби, відсталий технологічний рівень виробництва, що на 95% знаходиться в межах III і IV технологічних укладів тощо.

Розбіжності в темпах розвитку окремих видів діяльності стали фактором позитивних зрушень у технологічній структурі промисловості за 2000–2007 рр. (табл. 4.10). Частка високотехнологічних виробництв у загальному обсязі реалізованої продукції промисловості зросла з 16,2 у 2001 р. до 19,8% у 2007 р.

Лідирують тут виробництво транспортних засобів (частка цього виду діяльності зросла з 2,7 у 2001 р. до 6,5% у 2007 р.), а також виробництво гумових та пластмасових виробів (відповідно з 1,3 до 1,8%). У загальній структурі промисловості переважали види діяльності з середнім і низьким технологічним рівнем виробництва, але їхня частка протягом 2001–2007 р. поступово зменшувалася. Наприклад, по групі виробництв середнього технологічного рівня вона зменшилася з 23,1 (2001 р.) до 22,5% (2007 р.). Причому така динаміка була характерна майже для всіх видів діяльності цієї групи окрім виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції (2001 р. – 2,7, 2007 р. – 3,8%).

⁶ Друкер Питер Ф. Епоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества: пер. с англ. – М.: ООО "И.Д.Вильямс", 2007. – С. 20.

Таблиця 4.10

**Структура обсягів реалізованої продукції промисловості
за технологічними рівнями виробництва, %**

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Високий	16,2	16,5	18,6	19,6	19,1	18,9	19,8	19,4	15,0
Виробництво машин та устаткування	4,8	4,5	4,5	4,3	4,4	4,1	4,7	4,1	3,2
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	2,7	2,7	2,9	4,1	2,9	2,8	3,0	2,8	2,5
Виробництво транспортних засобів та устаткування	2,7	3,5	4,8	5,0	5,4	5,6	6,5	6,4	3,4
Хімічне виробництво	4,7	4,4	5,0	4,7	4,7	4,5	4,3	4,4	4,3
Виробництво гумових та пластмасових виробів	1,3	1,4	1,4	1,5	1,7	1,9	1,8	1,7	1,6
Середній	23,1	23,7	23,4	22,1	22,8	22,3	22,5	22,0	24,2
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	16,6	17,1	17,0	15,8	16,3	15,5	15,3	15,2	18,2
Легка промисловість	1,4	1,4	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9	0,8
Целюлозно-паперове виробництво, видавнича діяльність	2,4	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,2	2,3
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,7	2,7	2,6	2,6	2,9	3,3	3,8	3,7	2,9
Низький	60,7	59,8	58,0	58,3	58,1	58,8	57,7	58,6	60,8
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	18,0	18,2	20,0	23,3	22,1	21,9	22,0	22,0	20,5
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	4,9	6,8	7,4	9,1	9,4	8,0	7,3	7,2	8,8
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини	0,7	0,7	0,8	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	0,7
Добувна промисловість	9,7	8,5	7,7	7,3	8,3	8,2	7,9	9,4	10,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	24,8	23,8	20,4	16,3	15,9	18,3	18,2	17,8	19,1
Інші галузі	2,6	1,8	1,7	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	1,1
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: розраховано автором за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки у фактичних цінах кожного року.

Низькотехнологічні виробництва зменшили свою частку з 60,7 (2001 р.) до 57,7% (2007 р.). Але в цій групі зменшення відбувалося переважно за рахунок виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (2001 р. – 24,8, 2007 р. – 18,2%) та деякою мірою добувної промисловості (2001 р. – 9,7, 2007 р. – 7,9%). Проте такі провідні види діяльності як металургійне виробництво та виробництво коксу досить стабільно не тільки утримували, а й нарощували свої позиції, відповідно з 18,0 до 22% і з 4,9 до 7,3% (табл. 4.10).

Проте криза внесла суттєві корективи в розвиток промислового виробництва, порушивши позитивний перебіг структурних змін, що мав місце у 2001–2007 рр.

Антикризова програма уряду виявилася прихильнішою до підприємств гірничо-металургійного комплексу і хімічної промисловості, аніж до машинобудівної галузі. До того ж ситуація на світовому ринку також селективно вплинула на динаміку виробництва в окремих галузях промисловості. Так, наприклад, експортоорієнтовані галузі гірничо-металургійної та хімічної промисловості вже з кінця 2008 р. почали відновлювати втрачені обсяги виробництва, тоді як галузь машинобудування, орієнтована переважно на внутрішній ринок, зазнала суттєвих втрат саме у 2009 р.

Істотну роль у структурно-технологічній трансформації промисловості відіграли інноваційно-інвестиційні чинники. Капіталоінтенсивність промислового виробництва за 2001–2008 рр. збільшилася в 2,7 рази. Оскільки основним джерелом фінансування були власні кошти підприємств і організацій, то і відтворювальна структура їхнього використання формувалася відповідно до інтересів суб'єктів господарювання. Переважну частку інвестицій в основний капітал (68,1%) було спрямовано на технічне переоснащення діючих виробництв (рис. 4.6).

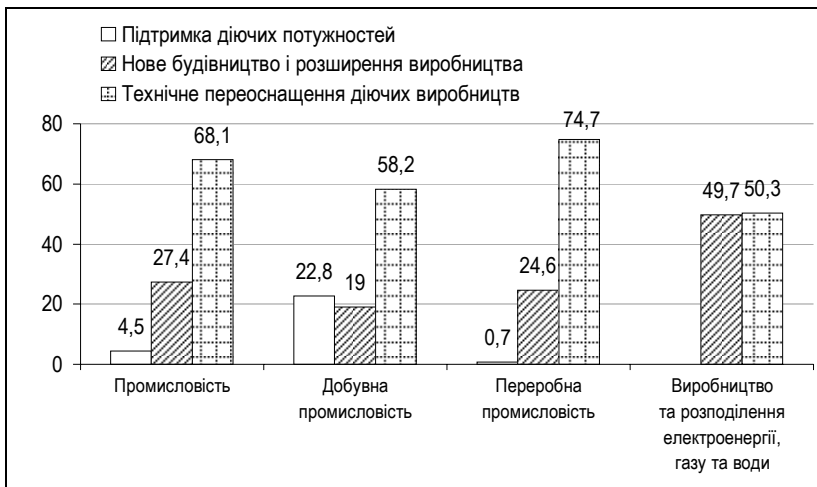

Рис. 4.6. Відтворювальна структура інвестицій в основний капітал промисловості за 2001–2008 роки, %

Враховуючи технічний занепад основних засобів, такий напрям інвестицій сприймається цілком слушно. Але розраховувати на істотні структурі зрушення в промисловості – як за видами діяльності, так і за технологічним рівнем – можливо, лише вкладаючи значні кошти в нове будівництво і розширення виробництва високотехнологічних підприємств переробної промисловості.

На жаль цього поки що не сталося. На нове будівництво і розширення в 2001–2008 рр. було спрямовано лише 27,4% загального обсягу інвестицій, ще 4,5% становили кошти на підтримку діючих потужностей.

Лідерами в освоєнні інвестицій виявилися саме інвестиційні галузі. Їхня капіталоінтенсивність зростала швидше, ніж у середньому по промисловості, а саме: у виробництві інших неметалевих мінеральних виробів, які представлені в основному матеріалами і продукцією для будівництва – в 5 разів, виробництві деревини та виробів із деревини – удвічі, виробництві гумових та пластмасових виробів – в 3,1 раза, електричного, електронного та оптичного устаткування – в 1,6 раза, транспортних засобів та устаткування – в 1,2 раза. Такі тенденції через підвищений попит на інвестиційну продукцію спостерігаються в динаміці розвитку окремих видів діяльності та галузевій структурі виробництва (табл. 4.10).

Коефіцієнти випередження (відставання) темпів зростання капіталоінтенсивності за видами діяльності порівняно із середніми по промисловості наведена на рис. 4.7.

Помітну роль у структурно-технологічній трансформації промисловості почали відігравати інноваційні чинники. Навіть при тому, що частка інноваційно активних підприємств у галузі знаходиться на рівні 13% (2008 р.) фінансування інноваційної діяльності за 2001–2008 рр. зросло у 6,8 раза, що стало істотним фактором активізації інноваційних процесів. Обсяг реалізованої інноваційної продукції у 2008 р. порівняно з 2000 р. збільшився у 3,8 раза, з неї – принципово нової – у 3,9 раза, а обсяг експорту інноваційної продукції зріс у 4,1 раза. Особливо активно інноваційність нарощувалася в галузях високих технологій. На рис. 4.8 показано ранжування видів промислової діяльності за рівнем інноваційної активності.

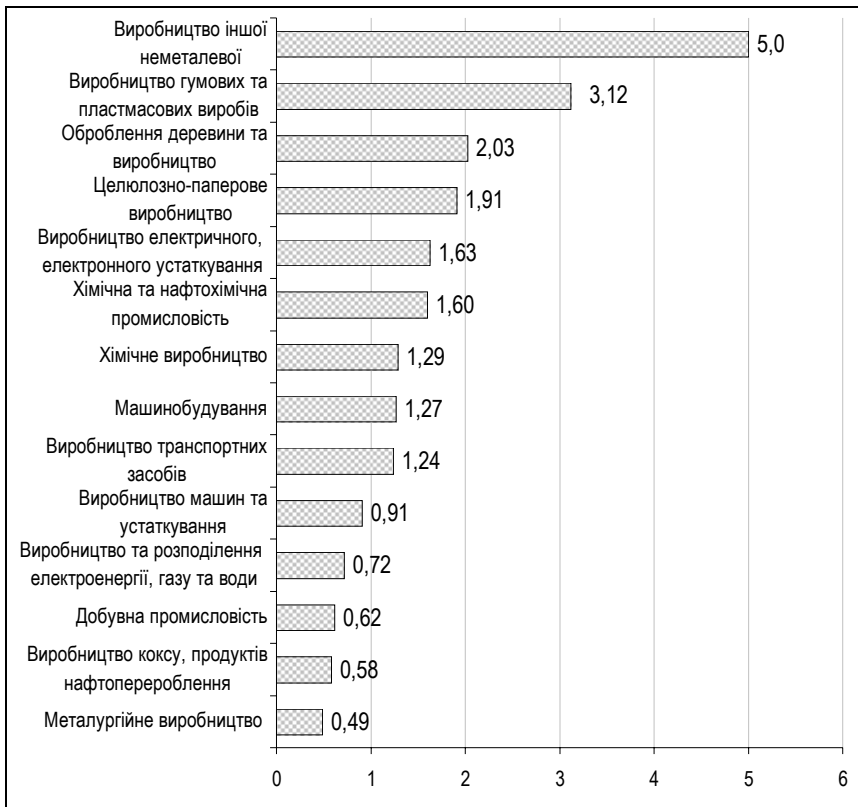

Рис. 4.7. Ранжування видів діяльності за коефіцієнтом випередження (відставання) темпів капіталоінтенсивності по відношенню до середніх по промисловості (= 1)

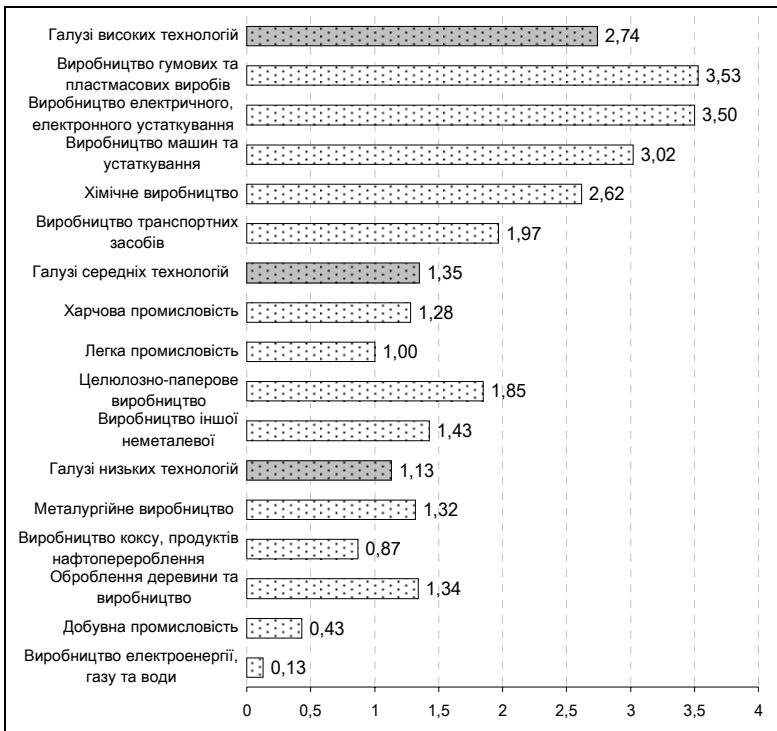
Порівняння індексів розвитку промисловості за основними показниками у 2001–2008 рр. свідчить про те, що види промислової діяльності з високим технологічним рівнем упевнено посідають перші місця в процесах структурної трансформації.

Таким чином, сучасний стан, внутрішні умови і прогресивні тенденції, що намітилися в розвитку промисловості, дають підстави позитивно оцінювати її потенційні можливості щодо створення матеріальної основи продуктивних змін, які протягом найближчих років зможуть забезпечити істотне прискорення і якісний рівень економічного зростання.

**Співвідношення індексів основних показників розвитку
виробництва за технологічними рівнями до середніх
по промисловості за період 2001–2008 рр.**

Основні показники	Технологічний рівень виробництва		
	високий	середній	низький
Обсяг реалізованої продукції промисловості	1,65	1,40	0,80
Інвестиції в основний капітал	1,72	1,96	0,72
Фінансування інноваційної діяльності	0,94	0,83	1,23
Обсяг інноваційної продукції	1,54	0,37	1,36
Експорт	1,04	0,79	1,02

Джерело: розраховано за даними Статистичних щорічників України за відповідні роки.

**Рис. 4.8. Ранжування видів діяльності
за рівнем інноваційної активності**

Джерело: розраховано автором за 2001–2008 рр. як відношення витрат на інноваційну діяльність до обсягу реалізованої продукції в діючих цінах відповідного року за даними Статистичних збірників Наукова та інноваційна діяльність в Україні та Статистичних щорічників України за відповідні роки.

Раніше вже зазначалося, що однією з критеріальних ознак ефективності, конкурентоспроможності і вдосконалення структури промислового виробництва є зростання ВДВ. У 2007 р. її приріст становив 136,5 млрд грн, або 220,8% від рівня 2002 р. (табл. 4.12). Але як показало дослідження, зміни галузевої структури помітно не вплинули на зростання ВДВ. Основний приріст (85,4%) було отримано за рахунок зростання валового випуску товарів і послуг (ВВ), ще 14,9% дало підвищення ефективності окремих видів діяльності. Незважаючи на досить істотні міжгалузеві зміни пропорцій ВВ, їхній балансовий вплив на приріст ВДВ мав незначне і навіть від'ємне значення (-0,3%). Це сталося через врівноваження ефектів, отриманих від зростання і зниження часток відповідних видів діяльності з різною питомою ефективністю виробництва в структурі валового випуску. На рис. 4.9 наводиться ранжування видів промислової діяльності за рівнем питомої ефективності.

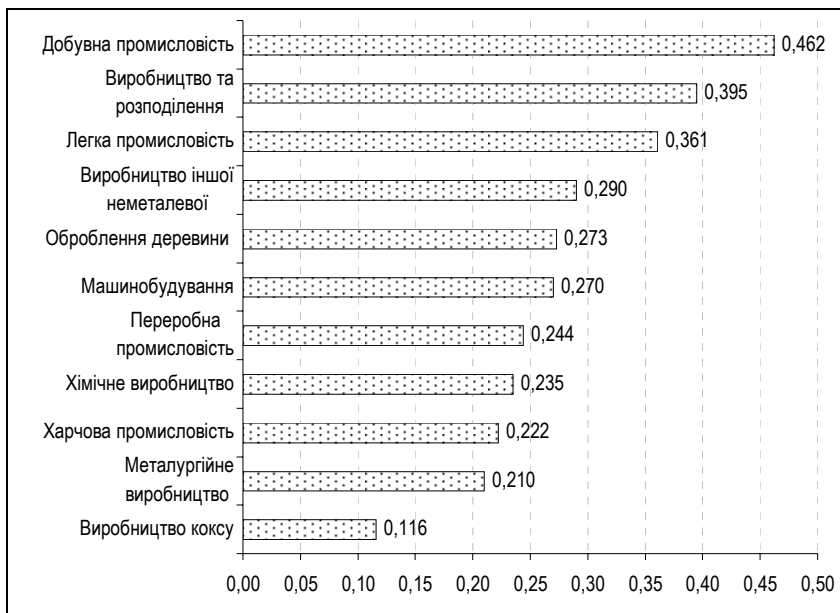

Рис. 4.9. Ранжування видів промислової діяльності в Україні за рівнем ефективності

Джерело: розраховано за даними Таблиць "витрати-випуск" в основних цінах у середньому за період 2002–2007 рр., як відношення ВДВ до ВВ (грн/грн).

Таблиця 4.12

Факторна оцінка змін ВДВ у промисловості за 2002–2007 рр.

Галузь	Структура ВВ, %		Коефіцієнт ефективності ВДВ/ВВ		ВДВ, млн грн		Збільшення (+), зменшення (-) ВДВ в тому числі за рахунок				питомої ефективності		
	2002	2007	2002	2007	2002	2007	всього за 2002–2007, млн грн	зростання виробництва, млн грн	зміна структури, млн грн	%	%	млн грн	%
Промисловість	100	100	0,253	0,281	61827	198368	136541	116557	85,4	-372	-0,3	20356	14,9
Добувна промисловість	10	8,2	0,411	0,551	10016	31695	21679	19007	87,7	-5381	-24,8	8053	37,1
Переробна промисловість	78,4	83,2	0,211	0,244	40386	143428	103042	75783	73,5	13546	13,2	13713	13,3
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	20,2	16,9	0,198	0,250	9720	29769	20049	18511	92,3	-4661	-23,2	6199	30,9
Легка промисловість	2,7	2,0	0,325	0,438	2157	6162	4005	4043	100,9	-1628	-40,6	1590	39,7
Оброблення деревини з деревини, крім меблів	3,3	3,6	0,301	0,276	2442	7143	4701	4574	97,3	774	16,5	-647	-13,8
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	9,9	7,8	0,063	0,137	1534	7557	6023	2882	47,8	-936	-15,5	4077	67,7
Хімічна промисловість	6,3	7,0	0,227	0,224	3492	11082	7590	6627	87,3	1146	15,1	-183	-2,4
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	2,6	4,2	0,307	0,301	1948	8914	6966	3696	53,1	3448	49,5	-178	-2,6
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	19,8	24,7	0,185	0,229	8925	40030	31105	16949	54,5	6418	20,6	7738	24,9
Машинобудування	11,6	15,0	0,339	0,275	9554	29112	19558	18239	93,3	8084	41,3	-6765	-34,6
Інші види діяльності	1,0	2,0	0,124	0,255	614	3659	3045	262	8,6	901	29,6	1882	61,8
Виробництво електроенергії, газу та води	11,6	8,6	0,405	0,382	11425	23245	11820	21767	184,1	-8537	-72,2	-1410	-11,9

Джерело: розраховано на підставі даних Держкомстату, Таблиць "витрати-випуск" у основних цінах за відповідні роки.

Сталося так, що в оцінці ефективності промисловості як аксіома сприймається положення, що галузі переробної промисловості створюють більшу додану вартість у розрахунку на одиницю продукції, ніж добувна промисловість або діяльність із виробництва та розподілення електроенергії, газу та води. Таке уявлення видається логічним як із теоретичної, так і з практичної точки зору. Тим більше, воно підтверджується досвідом економічно розвинених країн.

Українська дійсність виявилася дещо іншою. Ефективність переробної промисловості – відношення обсягу ВДВ до ВВ – за період 2002–2007 рр. майже вдвічі менша за добувну (відповідно 0,244 і 0,462 грн/грн) і в 1,6 раза менша, ніж у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води.

У цих умовах цілком позитивна динаміка зі зменшення часток добувної промисловості і діяльності з виробництва і розподілення електроенергії, газу та води при відповідному зростанні галузей переробної промисловості не дала бажаного результату щодо нарощування ВДВ.

Цей феномен потребує окремих ґрунтовніших досліджень. Проте декілька причин можна визначити вже зараз. По-перше, слід врахувати технологічну особливість виробництва. В добувній промисловості як і у виробництві й розподіленні електроенергії, газу та води майже відсутні сировинні компоненти. Тобто вони мають значно менші витрати на проміжне споживання, через що зростає частка доданої вартості.

Але найбільш суттєвою причиною ми вважаємо низьку конкурентоспроможність і недостатню активність підприємств у підвищенні технологічного рівня і ефективності виробництва в галузях переробної промисловості. За 2002–2007 рр. ефективність у галузі оброблення деревини та виробництва виробів із деревини впала на 8,3%, в хімічній промисловості – на 1,3, у виробництві інших неметалевих мінеральних виробів – на 2, машинобудуванні – майже на 19%. Не виключено, що підприємства цих галузей, намагаючись утриматися на ринку замість того, щоб модернізуватися, розширювати асортимент інноваційної продукції, отримуючи таким чином додатково інноваційну ренту, йдуть шляхом мінімізації ціни і обмежують свої можливості в оплаті праці та отриманні прибутку. Така стратегія може надати лише короткострокові дивіденди, а у перспективі призводить до втрати ВДВ і потенціалу економічного зростання.

4.3. Науково-інноваційні важелі модернізації промислового виробництва

Економічне зростання, яке намітилося в Україні, починаючи з 2000 р., позитивно вплинуло на динаміку наукової діяльності. Обсяг наукових і науково-технічних робіт (у фактичних цінах), виконаних власними силами наукових організацій, за період 2001–2008 рр. збільшився у 4,3 раза. Знаковим є те, що випереджаючими темпами зростали фундаментальні дослідження (7,2 раза), створюючи підґрунтя для активізації прикладних і науково-технічних розробок.

Фактично з урахуванням інфляційних процесів обсяги наукових і науково-технічних робіт зростуть дещо менше, але важливо, що піднесення спостерігалось у всіх секторах української науки. Суттєвий внесок у формування наукової складової інноваційного розвитку зробила академічна наука. За 2001–2008 рр. обсяг наукових і науково-технічних робіт, виконаних у цьому секторі, збільшився в 7,2 раза, в тому числі фундаментальних досліджень, які складають основний зміст академічної науки (62,1%), зріс у 9,4 раза.

Досягнення фундаментальної науки практично реалізуються переважно в секторі науки галузевої – на сьогодні найпотужнішої ланки української науки. У 2008 р. наукові організації цього сектору виконали 54,9% загального обсягу наукових робіт, 39,9 прикладних досліджень і 77,7% науково-технічних розробок, що створює об'єктивні умови для активізації інноваційної діяльності.

Такі сектори науки, як ВНЗ і заводський поки що, на жаль, недостатньо впливають на розвиток наукового потенціалу країни. Їхня частка в загальному обсязі наукових і науково-технічних робіт досить помірна, відповідно 6,6 і 7,5% за 2008 р. Але реалізація національної ідеї – підвищення конкурентоспроможності і перехід до економіки знань – стимулюють суспільний попит на наукову продукцію цих секторів.

Розгортання фінансово-економічної кризи вносить відповідні корективи в економічне і наукове життя країни, проте деякі негативні риси позначилися ще в період економічного зростання. Звертає на себе увагу нестабільність у науковому забезпеченні промислового розвитку з тенденцією зниження кількості робіт зі створення нових видів виробів, технологій і матеріалів, а також спадаюча тенденція щодо науково-технічних розробок, безпосередньо пов'язаних з інноваційністю продукції і технологій (табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Кількість, обсяг та структура наукових та науково-технічних робіт, виконаних за видами промислової діяльності у 2001–2008 рр.

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Кількість розробок, усього,	4185	6331	7883	9271	8076	6711	7504	7868
з них зі створення нових видів виробів	н.д.	2154	2016	2335	1897	1595	2513	2402
технологій	891	1011	1102	717	656	1000	901	1066
матеріалів	219	109	138	159	136	155	124	98
Обсяг робіт, млн грн	1356,4	1081,7	1633,8	1854,3	2234,7	2553,6	2736,5	3714,6
у % до попереднього року	109,1	79,7	151,0	113,5	120,5	114,2	107,2	135,7
у % до 2001 р.	100	79,7	120,4	136,7	164,7	188,3	201,7	273,8
Структура за видами робіт, %	100	100	100	100	100	100	100	100
фундаментальні	2,8	4,3	4,0	4,0	4,3	7,6	8,7	7,6
прикладні	7,5	6,7	6,5	7,1	7,1	7,2	8,0	7,2
науково-технічні розробки	79,1	76,5	78,1	76,6	74,1	74,8	71,1	75,9
науково-технічні послуги	10,6	12,5	11,4	12,3	14,5	10,4	12,2	9,3

Джерело: розраховано за даними "Наукова та інноваційна діяльність в Україні": стат. зб. – К.: Держкомстат України. 2009. – С. 128–130, 164–166.

Інноваційна активність промислових підприємств залишається на низькому рівні, а подекуди навіть спадає. Майже не розвивається ринок інноваційної продукції (табл. 4.14). Щоб стати істотним чинником конкурентоспроможності і економічного зростання науково-інноваційна діяльність має бути спрямована у бік винахідництва, створення принципово нових видів продукції і технологій, оскільки саме радикальні інновації мають високий потенціал ринкового проникнення, забезпечують додатковий прибуток і сприяють становленню нової технологічної парадигми суспільного розвитку.

Через уповільнення темпів розвитку науково-інноваційної сфери вітчизняна промисловість починає усе більше залежати від інноваційних запозичень із-за кордону. За дев'ять років (2000–2008 рр.) майже 38,7% загального обсягу нових технологій, необхідних для модернізації вітчизняної промисловості, придбали за межами України, із них: 25,6% усіх патентів і ліцензій, 10,9 – результатів досліджень і розробок, 51,1 – нових технологій, ноу-хау, 42,6% – устаткування. В окремі роки ці показники були навіть значно вищими (табл. 4.15).

Особливо хвилює те, що найбільші запозичення іноземних технологій робили галузі, які традиційно мають в Україні достатньо розвинену виробничу, а головне, наукову базу. Зокрема, у 2008 р. підприємства хімічної і нафтохімічної промисловості придбали за межами України 27,2% нових технологій, підприємства металургійні – 47,8; машинобудування – 25,8%.

Таблиця 4.14

Показники інноваційної діяльності промислових підприємств

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Частка підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, %	16,5	18,0	15,1	13,7	11,9	11,2	14,2	13,0
Частка підприємств, що впроваджували інновації, %	14,1	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5	10,8
Частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої, %	6,8	7,0	5,6	5,8	6,5	6,7	6,7	5,9
Частка інноваційної продукції, що зазнала суттєвих змін, %	54,7	45,6	43,8	50,8	43,0	58,9*	55,5*	32,1*

Примітка: * продукція, що була для ринку новою.

Джерело: розраховано за даними "Наукова-інноваційна діяльність в Україні" : стат. зб. – К. : Держкомстат України. 2009. – С. 205, 242, 273, 275.

Таблиця 4.15

Структура придбання нових технологій в Україні та за її межами для модернізації промисловості

Роки	Придбання нових технологій		з них за формами придбання												
			Патенти, ліцензії на використання ОППВ				Результати досліджень та розробок			Придбання технологій, ноу-хау			Придбання устаткування		
	Всього, од.	у т.ч. за межами України		Всього, од.	у т.ч. за межами України		Всього, од.	у т.ч. за межами України		Всього, од.	у т.ч. за межами України		Всього, од.	у т.ч. за межами України	
од.		%	од.		%	од.		%	од.		%	од.		%	од.
2000	2182	1465	67,1	26	5	19,2	117	2	1,7	1160	893	77,0	702	455	64,8
2001	1072	314	29,3	34	20	58,8	240	3	1,3	286	40	14,0	415	243	58,6
2002	1507	337	22,4	59	8	13,6	112	4	3,6	330	46	13,9	859	232	27,0
2003	765	258	33,7	53	11	20,7	80	25	31,3	70	15	21,4	475	203	42,7
2004	960	239	24,9	118	33	28,0	77	29	37,7	65	12	18,5	663	168	25,3
2005	383	146	38,1	81	36	44,4	40	-	-	38	11	28,9	205	123	60,0
2006	697	315	45,2	64	26	40,6	51	4	7,8	25	11	44,0	531	271	51,0
2007*	889	291	32,7	96	15	15,6	138	24	17,4	40	19	47,5	528	179	33,9
2008*	835	232	27,8	82	3	3,7	196	24	12,2	65	15	23,1	440	178	40,5
2000–2008	9284	3597	38,7	613	157	25,6	1051	115	10,9	2079	1062	51,1	4818	2052	42,6

Примітка: * без урахування кваліфікованих фахівців.

Джерело: розраховано за даними "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008. – Табл. 9.71, 9.74.

Тобто підприємства промисловості, замість того щоб підтримувати вітчизняну науку, фінансують закордонних інноваторів. А це не такі вже й малі гроші – тільки за 2008 р. їхній обсяг оцінюється у 4,1 млрд грн, а за 2005–2008 р. – у 12,4 млрд грн (табл. 4.16).

Слід сказати, що й вітчизняна наука не відстає в бажанні підтримувати інноваторів із-за кордону. Майже п'ята частина наукового потенціалу України виконує замовлення із-за кордону (2005 р. – 24,4%, 2006 р. – 19,4, 2007 р. – 15,9, 2008 р. – 15,6%). У галузі технічних наук ця частка у 2008 р. становила 23,8%, у секторі галузевої науки – 25,7 %, в інститутах Міністерства промислової політики – 41,1%.

Таблиця 4.16

Розподілення витрат на придбання нових технологій в Україні та за її межами для модернізації промисловості

Роки	Усього витрат			із них за формами придбання								
				дослідження і розробки			придбання нових технологій*			придбання машин, устаткування		
	млн грн	у т.ч. за межами України		млн грн	у т.ч. за межами України		млн грн	у т.ч. за межами України		млн грн	у т.ч. за межами України	
		млн грн	%		млн грн	%		млн грн	%		млн грн	%
2005	4996,5	2246,4	44,9	612,3	-	-	1235,1	356,9	28,9	3149,1	1889,5	60,0
2006	5596,1	2347,1	41,9	992,9	77,4	7,8	1114,0	490,2	44,0	3489,2	1779,5	51,0
2007	10556,1	3726,5	35,3	986,5	192,9	19,6	2128,4	1011,0	47,5	7441,2	2522,6	33,9
2008	11994,2	4101,8	34,2	1243,6	284,8	22,9	3085,8	712,8	23,1	7664,8	3104,2	40,5
2005–2008	33142,9	12421,8	37,5	3835,3	555,1	14,5	7563,3	2570,9	34,0	21744,3	9295,8	42,7

Примітка: * включаючи придбання виключних майнових прав.

Джерело: розраховано за даними "Наукова та інноваційна діяльність в Україні": стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2009. – Табл. 9.13.

Отже, це саме той сегмент науки, який мав би сприяти технологічній модернізації вітчизняної промисловості (табл. 4.16). Всього за 2005–2008 р. кошти іноземних держав у структурі джерел фінансування наукових і науково-технічних робіт становили майже 4,5 млрд грн, або 18,4% від загального обсягу фінансування.

Достить цікавою є структура іноземних замовлень – 9/10 своїх коштів вони спрямовують у технічні науки, галузевий сектор і інститути, що підпорядковані передусім Мінпромполітики та міністерствам закритого профілю.

На перший погляд, може здатися, що своїм фінансуванням іноземці підтримують нашу науку. Певною мірою так, але насправді Україна втрачає набагато більше, по-перше, авторські права на інтелектуальну власність, створену вітчизняними науковцями, по-друге, підприємці вимушені сплачувати надвисоку інноваційну ренту, імпортуючи інноваційний продукт, створений за нашими розробками.

I, по-третє, так країна поступово втрачає ринковий сегмент інноваційної продукції й інноваційну чутливість до формування національної інноваційної стратегії.

Є ще одна проблема. Іноземні інвестиції розглядаються як пріоритетні при укладанні ліцензійних угод на трансфер технологій. Але неврегульованість базових питань (насамперед, права власності, економічної доцільності інвестицій) призводить до негативного досвіду участі України у міжнародному трансфері технологій. Зокрема, відсутність достатніх матеріальних ресурсів навіть для збереження потенціалу вітчизняної науки та її досягнень, здобутих у попередні роки, спровокувала зростання імпорту технологій, і, як результат, скорочення зацікавленості підприємств у підтримці вітчизняних наукових досліджень та використанні інноваційних технологій.

Іноземні структури створюють в Україні багаточисленні "благодійні фонди", науково-технічні центри, бізнес-інкубатори, де не останню роль відіграє інформаційна зацікавленість щодо можливостей національної науково-інноваційної системи. Крім того, ключовим фактором для зарубіжних фірм є українські наукові ресурси, низькооплачувані, проте високої якості.

Тому у рамках багатьох ТНК, які працюють на українському ринку, на відміну від панівної думки, технології передаються не з Заходу на Схід, а навпаки – зі Сходу на Захід. Фінансування ж вітчизняної науки досить часто спрямовується на розробки минулих часів, більшість з яких не патентується, надруковані у пресі та частіше за все потрапляють за кордон.

За багатьма інвестиційними проектами трансфер відбувається в основному у вигляді західних управлінських і підприємницьких методик, тоді як передача технологій виробничих процесів сучасного рівня досить обмежена. Крім того, не можна ігнорувати і такі випадки, коли іноземні інвестори намагаються здійснити передачу технології шляхом надання морально застарілого обладнання.

Таким чином, механізм державного регулювання міждержавного трансферу технологій потребує вдосконалення. Зокрема, доцільно підвищити роль держави у проведенні експертизи технологій, які закуповуються не тільки за державні кошти, а й за кошти підприємств. Цей засіб може не мати якихось обмежувальних наслідків, але інформація щодо технологічного рівня і доцільності подібних закупівель сприятиме більш раціональному використанню національних ресурсів.

Таблиця 4.17
Частка коштів іноземних держав у фінансуванні наукових і науково-технічних робіт в Україні

Показник	2005				2006				2007				2008	
	Усього, млн грн		У т.ч. іноземні-ми державами		Усього, млн грн		У т.ч. іноземні-ми державами		Усього, млн грн		У т.ч. іноземні-ми державами		У т.ч. іноземні-ми державами	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Фінансування наукових і науково-технічних робіт, усього, млн грн	5160,4	24,4	5164,4	1000,9	19,4	6140,2	978,7	15,9	8024,7	1254,9	15,6			
із загального обсягу:														
технічні науки,	3428,3	1147,4	33,5	3178,8	902,1	28,4	3491,2	859,5	24,6	4423,5	1052,1	23,8		
%	66,4	91,2	61,6	90,1		56,9	87,8		55,1	83,8				
сектор гаузевої науки,	3136,1	1084,5	34,6	2869,2	915,7	31,9	3251,8	884,6	27,2	4231,3	1085,8	25,7		
%	60,8	86,2	55,6	91,5		52,9	90,4		52,7	86,5				
Мінпромполітики,	1271,4	721,5	56,7	1090,8	545,7	50,0	1041	430,8	41,4	1699,5	697,9	41,1		
%	24,6	57,4	21,1	54,5		17,0	44,0		21,2	55,6				
Інші міністерства														
закритого профілю,	1886,1	434,6	23,0	1876,8	388,5	20,7	2280,9	475,0	20,8	2576,6	468,0	18,2		
%	36,5	34,5	36,3	38,8		37,1	48,5		32,1	37,3				
Довідково:														
Разом по названих міністерствах	3157,5	1156,1	36,6	2967,6	934,2	31,5	3321,9	905,8	27,3	4276,1	1165,9	27,3		
%	61,1	91,9	57,4	93,3		54,1	92,5		53,3	92,9				

Джерело: розраховано за даними "Наукова та інноваційна діяльність в Україні": стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2009. – Табл. 4.3, 4.8, 4.10.

Не менш важливу роль у науково-інноваційному забезпеченні модернізації промисловості поряд із фінансуванням науки відіграє фінансування безпосередньо інноваційної діяльності. Межа між науковою і інноваційною діяльністю, як вже відзначалося, досить умовна. Тому оцінка фактора фінансового забезпечення має бути комплексною, з дослідженням як наукової, так і інноваційної складової фінансових ресурсів.

Останнім часом витрати на інновації в промисловості характеризуються стійкою тенденцією до зростання. У 2008 р. їхній обсяг перевищив рівень 2000 р. у 6,8 раза. Це свідчить про те, що інноваційна діяльність у системі заходів піднесення економіки потрапляє в зону все більшої уваги підприємців. Ще одним підтвердженням такої тенденції можна вважати досить високу частку власних коштів підприємств у структурі витрат на інноваційну діяльність за джерелами фінансування (2008 р. – 60,6%).

Але, на жаль, інноваційні уподобання так і залишаються поки що переважно на рівні окремих підприємств. Держава і органи влади на місцях майже не сприяють активізації інноваційних процесів, про що свідчить неприпустимо низький рівень бюджетного фінансування інноваційної діяльності: держбюджет – 2,8%, місцеві бюджети – 0,1% (2008 р.). Втрачають інтерес до фінансування інноваційних проектів вітчизняні і зарубіжні інвестори, їхня частка знизилася відповідно з 3,7 (2003 р.) до 1,4% (2008 р.) і з 4,2 до 1,0%.

Фінансове забезпечення, незважаючи на значне покращення в останні роки, лишається найбільш проблемною ланкою у здійсненні інновацій. Переважна більшість підприємств саме фінансові обмеження вважає основною перешкодою у здійсненні інновацій.

Проте, якщо порівняти динаміку фінансування інноваційної діяльності з розвитком промислового виробництва, то маємо констатувати зростаючий рівень інноваційності – як реалізованої промислової продукції, так і створеної ВДВ. Проблема, на наш погляд, загострюється не через абсолютні фінансові обмеження інноваційної діяльності, а у зв'язку з випереджаючим зростанням попиту на інновації, за яким поки що не встигають фінансові можливості підприємств. Усвідомлення важливості інноваційного шляху розвитку стає домінуючим принципом господарської стратегії підприємств. На жаль, на державному рівні цей принцип поки що лише декларується, бо не знаходить втілення а ні в бюджеті, ані у фіскальній політиці.

Важливим чинником науково-інноваційного забезпечення модернізації промисловості є кадровий потенціал, а саме його інтелектуальна складова. Інноваційний успіх майже завжди починається з виникнення ідей, що пропонують найбільш творчі особистості.

На жаль кількість винахідників, авторів промислових зразків та раціоналізаторських пропозицій у промисловості зменшується. У 2008 р. це було 11,9 тис. осіб, що понад удвічі менше, ніж у 2001 р. (25,6 тис.). Деяко заспокоює щодо оцінки наслідків такої динаміки зростаюча продуктивність творчої праці. Обсяг виконаних наукових і науково-технічних робіт у розрахунку на 1000 фахівців, зайнятих науковою діяльністю, у 2008 р. перевищив рівень 2001 р. у 3,5 раза (2001 р. – 35,3 млн грн, 2008 р. – 122,1 млн грн).

Проте навіть при зростаючій творчій віддачі тенденція до скорочення інтелектуального кадрового ресурсу – як із загальносистемних позицій, так і з позицій конкретної галузі – не може сприяти модернізації промисловості, переходу країни до економіки знань і побудові постіндустріального суспільства. В основі такої тенденції, як показує досвід останніх років, лежать дві групи факторів. З одного боку, держава та й значна частина підприємців все ще недооцінюють можливості наукової й інноваційної діяльності щодо підвищення ефективності виробництва і прискорення економічного зростання. Не виключено, що через брак переконливих прикладів із вітчизняного досвіду. З іншого, – самі суб'єкти інтелектуальної праці незадоволені як матеріальними і організаційними умовами проведення наукових робіт, так і рівнем оплати їхньої праці. Комплекс цих проблем став особливо відчутним в умовах відкритого ринку і ознайомлення з досвідом стимулювання інноваційної діяльності в розвинених країнах.

Щоб знайти консенсус щодо розв'язання цих протиріч, нам бачиться доцільним більш швидкими темпами підвищувати оплату праці вітчизняним науковцям, наближаючи її до рівня їхніх іноземних колег. Потребують суттєвого вдосконалення матеріальні та організаційні умови проведення наукової й інноваційної діяльності. Дослідникам та інноваторам, окрім оснащення робочих місць сучасним науковим обладнанням, мають бути надані більш широкі права щодо творчого поєднання наукового знання, комерційного розрахунку і розумної організації праці. Зокрема, цьому сприяло б активніше входження України у європейський і світовий науковий простір, розширення міжнародної співпраці між науковими організаціями,

виконання спільних наукових програм і проектів. Тобто українські вчені мають отримати більше можливостей для вільної участі в міжнародних наукових проектах і організаціях.

Проте свобода творчої праці і в умовах ринку має базуватися на традиційних і тривіальних вимогах щодо практичного ухилу досліджень (наука – виробництво), комерціалізації наукових результатів, моніторингу світових тенденцій інноваційного розвитку та їхньої адаптації до внутрішніх реалій. Крім того, держава має всіляко сприяти популяризації вітчизняних наукових відкриттів та досвіду їхнього використання в різних сферах економіки. Лише за таких умов можна розраховувати на піднесення в суспільстві престижу творчої праці, скорочення "відпливу мізків", активізацію наукової та інноваційної діяльності і, як наслідок, отримання можливостей для економічного зростання.

Розглянуті вище чинники – наукове, фінансове і кадрове забезпечення – утворюють ресурсну базу науково-інноваційної діяльності. Але якісний рівень інноваційного забезпечення модернізації промисловості значною мірою залежить і від організаційних факторів. Україна визнана країною з ринковою економікою, але стосовно науки ринкові відносини тут перебувають у зародковому стані, особливо щодо її організаційної структури. Принципи і форми своєї організації наука майже без змін успадкувала від попередньої адміністративно-планової епохи.

Ми не бачимо необхідності в кардинальних змінах структурної організації наукової сфери, що склалася в Україні. Навпаки, на відміну від деяких авторів, вважаємо, що її переваги – високоорганізований академічний устрій, потужна корпоративна наука, зростаючий потенціал науки ВНЗ, державний патронат із бюджетною підтримкою пріоритетних напрямів наукових досліджень тощо – значною мірою в суспільстві недооцінені через загальні негаразди в економічному і соціальному розвитку країни, що зміщує акценти в розумінні об'єктивного стану справ.

Проте зміни – це критерій розвитку, визнання еволюційності суспільства, суспільних відносин і суспільного мислення.

Головна проблема, яка привертає до себе увагу як напрям трансформації організаційної структури науково-дослідного сектора України, лежить у подоланні відомчої замкнутості й обмеженості кожного з наукових секторів.

На сьогодні ми маємо тематично та адміністративно відокремлені наукові інституції Академії наук України, інноваційні інституції міністерств і відомств галузевого профілю і безпосередньо промислові підприємства – виробників і споживачів інноваційного продукту. Зв'язок між ними, як показує досвід, здійснюється "тоненьким струмочком" за відсутності ефективного мотиваційного регулятора, який би формував комерційно-ринкову поведінку суб'єктів інноваційного процесу на всьому шляху від виникнення ідеї до її практичної реалізації, або навпаки – від виникнення суспільної потреби в новому продукті до ідеї щодо її задоволення.

Немає прямого і зворотнього зв'язку між суб'єктами інноваційного ринку. Це підтверджується даними опитувань, які проводив Держкомстат протягом декількох років⁷. Майже п'ята частина інноваторів серед факторів, які стримують інноваційну діяльність вбачають, такі: відсутність можливості для кооперації з іншими інноваторами (19,7%); нестачу інформації про нові технології або ринки збуту (17,4%); несприятливість підприємств до нововведень (15,5%); відсутність попиту на продукцію (16%).

За цих умов не лише актуальне, але і вкрай необхідне посилення корегуючої функції держави щодо активізації і покращення якісних показників наукового і інноваційного забезпечення промисловості і реалізації конкурентної стратегії економіки в цілому.

Внаслідок суттєвого послаблення, якщо не сказати втрати, державою контролю над розвитком науки і техніки та через відомчі бар'єри Україна не має ані національної концепції, ані національної програми науково-технічного розвитку, котрі повинні були б об'єднати інтелектуальний потенціал країни, визначити роль і місце кожної наукової організації, кожного науковця в розбудові економіки майбутнього, заснованої на знаннях.

Історично склалося так, що в державі є установа, яка за своїми функціями до вказаних проблем найближча – Національна академія наук України. Не можна погодитися з авторами проекту Концепції розвитку наукової сфери України, що "Головна задача академічного сектора науки – отримання нових знань світового рівня

⁷ "Наукова та інноваційна діяльність в Україні": стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2006. – С. 189.

та виконання прикладних досліджень загальнодержавного значення..."⁸. У статуті НАНУ записано, що її основними завданнями, окрім виконання на світовому рівні фундаментальних і прикладних досліджень, є:

- координація наукових досліджень;
- участь у формуванні державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності;
- підготовка наукових оцінок і прогнозів розвитку держави, її економічного стану;
- сприяння розвитку та інтеграції науки, освіти й виробництва в Україні;
- підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації;
- сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір та інші⁹.

Украї актуальним напрямом структурного вдосконалення науково-дослідного сектора України є розбудова інноваційної інфраструктури. В даному випадку йдеться про організаційно-господарські утворення, де найбільш плідно виявляється інтеграція наукового знання, комерційної вигоди і розумної організації інноваційної діяльності, а саме: технопарки, технополіси, наукогради, наукові парки, науково-технологічні центри тощо.

В Україні поки що єдиним видом такої інтеграції є технопарки. Проте, як свідчить світовий досвід, термінологічне розмаїття в назвах швидше пов'язане з національними особливостями і схильністю до використання тих чи інших організаційних структур. Головне завдання кожного з них полягає у створенні ефективних умов для реалізації творчого потенціалу науковців і інноваторів у процесі модернізації промислового виробництва. Виходячи з перспектив запровадження в Україні національної інноваційної системи (НІС), як організаційної форми упорядкування взаємопов'язаних ланок інноваційної діяльності і промислового виробництва, необхідно більш плідно використати переваги таких науково-технологічних утворень, як технопарки.

⁸ Концепція розвитку наукової сфери України (проект) // Економіст. 2006. – № 10. – С. 19–21.

⁹ Статут Національної академії наук України, розд. 11, ст. 11.

Держава повинна сприяти:

- поєднанню науково-дослідних установ секторів – академічного, ВНЗ і корпоративного;
- залученню до їхнього складу матеріально-технічної бази підприємств і фірм наукового та інноваційного профілю, проектно-конструкторських організацій, дослідних полігонів, будинків і споруд;
- посиленню цільового використання інформаційно-комунікаційних структур, а саме наукових фондів, бібліотек, баз даних, комп'ютерних мереж, патентних бюро, виставкових комплексів та рекламних агентств;
- організації та розвитку служб сервісу, комерціалізації та фінансового (венчурного) забезпечення наукової та інноваційної діяльності.

Особливої уваги з боку держави, як на наш погляд, заслуговує інтеграція освіти і науки – двох найважливіших складових інноваційної діяльності. Західні наукові парки, як показує світовий досвід, незважаючи на деякі структурні відмінності, мають характерну рису – наявність у своєму складі університету або іншого навчального закладу, який виконує роль ядра наукового парку, забезпечуючи генерацію нових перспективних ідей, підготовку фахівців, надання наукових консультацій та виконуючи наукові дослідження на замовлення фірм і компаній. В Україні, оскільки традиції інтеграції науки і освіти ще не склалися, головну роль у створенні науково-освітнянських асоціацій (об'єднань) можуть взяти на себе як провідні ВНЗ, так і науково-дослідні інститути академічного і галузевого секторів. Залучення академічної і галузевої науки до освітянського процесу стане важливим чинником активізації інноваційного розвитку і підвищення конкурентоспроможності економіки, а в подальшому ляже в основу формування в Україні економіки знань.

Розвиток інноваційної інфраструктури взагалі, а процеси інтеграції освіти і науки зокрема, мають отримати статус державних пріоритетів із визначенням нормативно-правових, економічних і організаційних засад їхнього утворення і функціонування. Необхідно прийняти Закон України "Про інноваційну інфраструктуру" та внести зміни і доповнення до Закону України "Про інноваційну діяльність". Звернути на це увагу спонукає те, що у чинному Законі України "Про інноваційну діяльність" до інноваційних підприємств

віднесено інноваційні центри, технопарки, технополіси, інноваційні бізнес-інкубатори – за критерієм обсягу інноваційної продукції чи послуг (більше 70% загального обсягу продукції). За нашим баченням, такі організаційно-господарські утворення швидше тяжіють до інноваційної інфраструктури, оскільки їхньою первинною місією має бути не стільки виробнича функція щодо обсягів інноваційної продукції (хоча це важливо), а створення сприятливих умов для розвитку і підвищення ефективності інноваційної діяльності. Зневажання саме цієї функції значною мірою стає на заваді як утворенню, так і функціонуванню інноваційної інфраструктури. Чіткіше визначення на законодавчому рівні функцій інноваційної діяльності та інноваційної інфраструктури сприятиме налагодженню плідної взаємодії між інноваційними підприємствами, суб'єктами інноваційної інфраструктури і промисловістю взагалі.

Посилення науково-інноваційних підойм розвитку економіки має стати невід'ємною складовою державних заходів із модернізації української промисловості – як умови підвищення її конкурентоспроможності та подальшої трансформації індустріальної економіки в економіку знань.

4.4. Зовнішні інвестиційні ресурси та відтворення наукомістких видів промисловості

В умовах дефіциту внутрішніх інвестицій закономірно постає питання про залучення зовнішнього капіталу. Розкриття ролі інвестиційного фактора у інноваційних перетвореннях потребує доповнення аналізу структури іноземного інвестування дослідженнями щодо результативності їхнього впливу на розвиток наукомісткої частини промислових видів діяльності.

Тенденції 2002–2008 рр. мають такі ознаки: (табл. 4.18):

- наукомісткі види діяльності продемонстрували абсолютно подібний тренд освоєння інвестицій, спрямованих з боку як резидентів, так і нерезидентів (винятком став 2007 рік. – *прим.*). Зазначений тренд не мав відмінностей навіть за результатами щорічних зіставлень і це при тому, що вплив іноземних інвесторів на формування обсягу капітальних інвестицій в економіці України обмежується рівнем щонайбільше 5%.

В економічному трактуванні це слугує підтвердженням факту відсутності суттєвої різниці у сприйнятті економічних наслідків регуляторних заходів, застосованих на внутрішньому інвестиційному ринку серед вітчизняних та іноземних суб'єктів інвестиційної діяльності¹⁰.

Таблиця 4.18

Питома вага наукомістких виробництв у структурі капітальних інвестицій, капвкладень та прямих іноземних інвестицій, %

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
В обсязі капітальних інвестицій, <i>всього по економіці</i>	3,82	4,33	3,87	3,50	3,66	3,56	3,86
В обсязі капітальних вкладень, <i>всього по економіці</i>	2,75	3,23	2,99	2,42	2,92	2,83	2,66
В обсязі капітальних вкладень, <i>всього по промисловості</i>	6,78	8,34	8,04	6,42	8,15	8,30	8,08
В обсязі прямих іноземних інвестицій	5,8	10,5	4,7	0,5	3,4	1,1	1,3

Джерело: розраховано з використанням офіційних даних статистичних форм звітності Держкомстату України (за відповідні роки) "Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності", "Основні економічні показники діяльності підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності", Статистичний щорічник України за 2007 рік.

- розбіжність зберігається лише у відносних показниках оцінок масштабу розвитку даного тренду: так, структурна частка наукомістких виробництв в обсязі капітальних інвестицій поступалась у 2002–2004 рр. питомій вазі цих видів діяльності в обсязі залучених ними прямих іноземних інвестицій. Кардинально ситуація змінилася за підсумками 2005–2007 рр., однак перевага, отримана внаслідок підвищення рівня вагомості найбільш наукомісткої сфери виробництва в обсязі загальноекономічних капітальних інвестицій, у 2006 р. становила лише 7,6% (усього 0,26 в. п.).

Це означає, що схильність іноземного інвестора до прийняття позитивних рішень стосовно комерційної доцільності інвестування наукомісткої індустрії України виявилася не меншою, а на початку періоду навіть вищою, за аналогічну схильність, котра характеризувала відповідні рішення внутрішнього інвестора.

¹⁰ *Одотюк І.В.* Інвестиційний фактор інноваційних зрушень у наукомісткому виробництві промисловості України // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 43.

Поряд із значним згортанням у 2005 р. інвестиційної активності у наукомістких виробництвах, у загальноекономічному масштабі зменшення їхньої частки в капінвестиціях та капвкладеннях становило порівняно з 2004 р. від 10 до 19%, а в обсязі прямих іноземних інвестицій спад сягнув 9,5 раза – подібна за характером тенденція, тим більше в таких розмірах, не мала жодного прояву в розвитку процесу інвестування нематеріальної частини економічних активів (рис. 4.10). Навпаки – мало місце зростання. І якщо у випадку економіки в цілому, промисловості загалом та її переробного сектора рівень фінансування даного виду активів мав поступову, проте, починаючи з 2004 р., висхідну динаміку до зростання і відповідно до результату 2003 р. збільшився станом на кінець 2006 р. у середньому в 1,6 раза, то у випадку високо- та середньотехнологічних видів діяльності приріст структурної частки вкладень у нематеріальні активи супроводжувався доволі різкими коливаннями в бік як зменшення, так і збільшення. Попри це, вже за підсумками 2006 р., позитивна динаміка приросту дозволила отримати показник інвестування нематеріальних активів у загальному обсязі освоєних капітальних інвестицій на рівні 10%, що фактично в 2,6 раза вище рівня аналогічного показника по економіці в цілому.

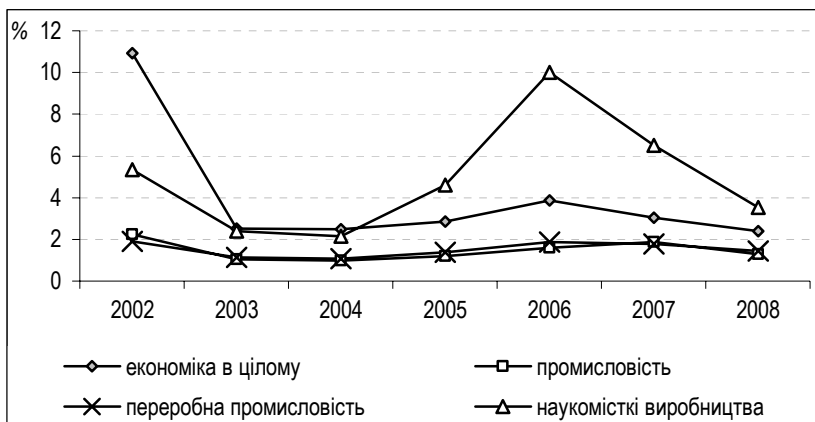

Рис. 4.10. Пріоритет нематеріальних активів у структурі здійснених валових капітальних інвестицій, %

Джерело: розраховано з використанням даних статистичної форми звітності 1-Підприємство; стат. бюлетенів "Основні економічні показники діяльності підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності" Держкомстату України за відповідні роки.

Із представлених даних (рис. 4.10) видно, що саме 2005 р., котрий набув ознак кризового у відношенні річного темпу приросту обсягів залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій у наукомістку сферу промислового виробництва, став переломним: тоді відбулося стрімке зростання капітальних інвестицій у розвиток нематеріальних активів (2,1 раза; питома вага – 4,6% за результатом 2005 р.). Наступного року характер тенденції та річні темпи її розвитку виявилися навіть дещо вищими за рівень попереднього року (2,2 раза). І хоча підсумок 2007 р. кардинально відрізнявся у частині досягнутої результативності, отриманий показник 6,5% перевершив результат 2002 р.

Разом із тим, на нашу думку, оцінка даної події далеко не така однозначна, як може видатися на перший погляд. Так, з одного боку, позитивом є той факт, що подвійний за обсягом темп зростання не був спричинений негативною динамікою здійснення капітальних інвестицій, у кожному з досліджуваних секторів позитивна тенденція освоєння даного виду інвестиційного ресурсу була безперервною впродовж зазначеного вище періоду.

Проте, з іншого боку, продемонстрований наукомісткими виробництвами високий рівень випереджальної динаміки вкладання внутрішніх інвестицій у розвиток власних нематеріальних активів, у результаті якої за підсумками 2007 р. перевага розміру частки цих інвестицій у структурі капітальних інвестицій над аналогічними показниками по економіці загалом та по промисловості сягнула 2,1 та 3,5 раза відповідно, не мав відповідного за масштабом економічних наслідків впливу на показники інноваційної результативності виробничого процесу (рис. 4.11).

Навпаки, на відміну від висхідного тренду структурної частки нематеріальних активів тренд рівня інновативності продукції, реалізованої наукомісткими виробництвами промисловості, відображає негативну динаміку даного показника впродовж 2003–2005 рр. Злам негативної тенденції хоча і відбувся у 2006 р., однак за своїм обсягом виявився недостатнім для того, щоб вийти принаймні на результат кінця 2002 р. Відставання в 4,2% – не суттєве за розміром, проте доволі інформативне за значенням (що і показав підсумок 2007 р. – прим.), адже за таких обставин економічна оцінка результативності шестирічного періоду реалізації державної політики стимулювання інноваційних зрушень в економіці загалом, не кажучи про найбільш технологічно розвинені її види діяльності, вже при першій спробі її формування набуває чіткого негативного забарвлення.

Оскільки цілком логічним буде припущення про те, що ціновий масштаб залучених у наукомістке виробництво інновацій, зокрема тієї їх частини, котра відноситься до невітлених, наразі залишається вкрай невисоким. Відтак якість або відповідність виробленого промислового продукту критеріям віднесення його до категорії "інноваційні", на нашу думку, залишає бажати кращого¹¹.

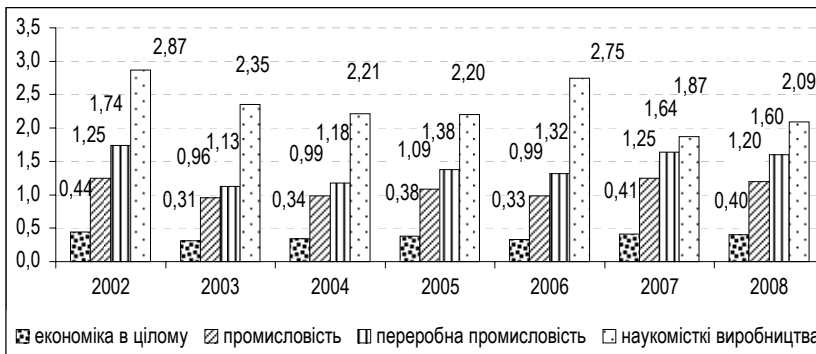

Рис. 4.11. Рівень інновативності реалізованого продукту за видами економічної діяльності, %

Джерело: розраховано з використанням офіційних статистичних даних Державного комітету статистики України – стат. бюлетенів "Основні економічні показники діяльності підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності" за відповідні роки; "Наукова та інноваційна діяльність за 2007 рік". – К., 2008. – С. 193–287.

Продовжувати процес вибудови для національної економіки якісно нової моделі економічного зростання, використовуючи при цьому управлінський інструментарій, випробуваний у попередні роки – значить практично повністю позбавити суспільство успішних перспектив на майбутнє. Адже утвердження базовими засадами нової моделі саме знаннєвих факторів стимулювання процесу соціально-економічного зростання в економічній системі, інноваційний рівень виробництва в якій становить 0,3% (у рамках досліджуваного шестирічного періоду це перевищує тільки підсумок 2003 р. – прим.), потребує докорінної зміни існуючих підходів щодо вибору важелів впливу на існуючу у сфері інноваційного розвитку економіки ситуацію¹².

¹¹ Там само. – С. 46.

¹² Там само.

Окрім непоказового стосовно економічних здобутків прикладу з інноваційним рівнем виробництва, ситуацію, що відображає неоднозначність сучасних процесів інвестування інноваційних зрушень у наукомістких видах промислової діяльності варто доповнити ще низкою порівняльних показників (табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Порівняльна характеристика показників результативності інноваційного процесу (за видами економічної діяльності), %

Вид економічної діяльності	Роки	Частка нових технологій в обсязі інноваційних витрат	Питома вага інноваційної продукції в обсязі реалізації	Рівень захищеності підприємств у придбанні нових технологій	Концентрація інноваційних підприємств*
Промисловість у цілому	2005	4,2	6,5	9,5	8,2
	2006	2,6	6,7	8,8	9,1
	2007	3,0	6,7	8,2	...
	2008	3,5	5,9	7,7	...
Переробна промисловість	2005	4,4	7,6	9,5	8,3
	2006	2,5	8,0	8,6	9,4
	2007	3,0	8,3	8,3	...
	2008	3,6	7,7	7,7	...
Наукомісткі виробництва промисловості	2005	0,7	18,2	9,1	8,6
	2006	1,3	14,8	8,6	10,3
	2007	1,1	15,6	10,9	...
	2008	1,3	16,8	10,5	...

Примітка: * показник "Групування промислових підприємств за часткою реалізованої інноваційної продукції та видами економічної діяльності" у статистичному збірнику "Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2007 році" не відображено. Причини відсутності статистичних даних Держкомстатом не вказані.

Джерело: розраховано з використанням офіційних статистичних даних Державного комітету статистики України: Наукова та інноваційна діяльність за 2007 рік: стат. зб. – К., 2008. – С. 193–287.

Україна нелогічним на фоні вражаючих результатів фінансування високо- та середньотехнологічними виробництвами нематеріальних активів є їхня абсолютно пасивна, а головне, найменша за розміром серед представлених видів діяльності роль у економічному процесі залучення до основного виду діяльності нових технологій. Має місце відставання як за часткою витрат на придбання нових технологічних процесів, так і за кількісним співвідношенням суб'єктів, котрі серед групи інноваційно активних займаються безпосередньо технологіч-

ним оновленням власної бази виробництва. Відзначені вище переваги наукомістких видів діяльності перетворюються в даному розділі нашого дослідження на втрати, і якщо в частині питомої ваги суб'єктів, економічно активних на ринку нових технологій, вони незначні, а за результатом 2007 р. взагалі відсутні, то щодо співвідношення загального обсягу інноваційних витрат та витрат на придбання нових технологій відставання від загальнопромислового рівня і рівня переробної промисловості, за підсумками 2007 р., фактично втричі перевищило за розміром структурний показник значення. За таких обставин лідерство індустрії наукомістких виробництв за показниками частки інноваційної продукції, а також питомої ваги інноваційних підприємств, не є випадковим явищем, швидше навпаки – таким, виникнення якого можна пояснити абсолютно логічно з економічної точки зору. Адже досягти порівняно з іншими вищого загалом по групі виробництв рівня реалізації інноваційної продукції, піднявши – знову ж таки на найвищий по промисловості рівень – частку інноваційних підприємств і при цьому вкладаючи в придбання нових інноваційних технологій найменший за відносним структурним показником обсяг інвестицій, можливо лише за умови, коли застосування невеликої кількості інновацій відбувається в крупносерійних за масштабом виробництва видах економічної діяльності. Саме поєднання, з одного боку, притаманних зазначеному виду виробництв економічних характеристик організації основного виробничого процесу, а з іншого – специфіки нинішнього етапу розвитку інноваційних процесів у національній економіці, спричинює неоднозначність економічних оцінок сучасного стану розвитку індустрії наукомістких виробництв в Україні.

Отже, підсумовуючи викладений вище матеріал, зокрема в частині, що стосується характеристики загальних тенденцій розвитку процесу іноземного інвестування вітчизняних економічних активів, впливу зовнішнього і внутрішнього інвестора на стан інноваційних перетворень у технологічно найбільш розвинених виробництвах національної економіки, варто зробити такі висновки:

1) позитивна тенденція 2005–2007 рр. щодо суттєвого, в порівнянні з попереднім періодом, підвищення середнього рівня річного обсягу залучених в економіку прямих іноземних інвестицій не має належного відображення у сфері наукомістких виробництв, пріори-

тет яких із-поміж решти видів економічної діяльності в інвестиційному відношенні було нівельовано нерезидентом до рівня, котрий нижче підсумку 2002 р.;

2) структура спрямованого в економіку України іноземного капіталу відображає відсутність у зовнішніх інвесторів позитивного сприйняття внутрішніх економічних умов на предмет можливості справдження їхніх комерційних очікувань від інвестування національної економіки шляхом вкладання нематеріальних активів. За рівнем інвестиційної доцільності застосування структурна вага останніх поступається навіть економічним операціям зі скасування зовнішнього боргу вітчизняним підприємствам (станом на початок 2007 р. – *прим.*);

3) обсяг, динаміка та структура вилучень прямих іноземних інвестицій з України свідчить про наявність у переважної більшості інвесторів-нерезидентів доволі високого рівня невпевненості у збереженні стабільності внутрішньої економічної ситуації та прозорості системи важелів державного управління, що застосовуватимуться для цього. Відтак, щорічні обсяги вилучення іноземного капіталу з економіки впродовж 2002–2007 рр. перевищували обсяги його нагромадження за відповідні роки у сфері наукомістких виробництв економіки, а загальноекономічний рівень вилучень в обсязі надходжень ПІІ досяг 13,3%. За 2005–2007 рр. виведення капіталу в грошовій формі сягнуло двох третин у структурі загального обсягу здійснених нерезидентом вилучень;

4) перші десять країн, котрі з точки зору обсягу вкладених ними в економіку України ПІІ є найбільшими зовнішніми інвесторами, формуючи 81,3% загального обсягу нагромаджених економікою ПІІ та 56,5% тієї його частини, котра освоюється наукомісткими виробництвами, значно скоротили власну частку інвестування наукомісткої індустрії в загальному обсязі інвестованого ними ресурсу, за період 2002–2007 рр. – у 1,7 раза. Таким чином, вони довели показник співвідношення наукомісткого і загального напрямку інвестування у власному інвестиційному портфелі до рівня 1:40;

5) рівень пріоритетності наукомістких виробництв для внутрішнього інвестора як за розміром структурного показника, так і за якісним характером його динаміки впродовж 2002–2006 рр. фактично не відрізнявся від аналога, продемонстрованого нерезидентами. Підсумки 2007 р. щодо інвестування зазначеної групи виробництв

не виявили позитивної динаміки їхньої структурної частки відносно рівня, зафіксованого станом на кінець 2002 р., і у випадку внутрішнього, і у випадку зовнішнього інвесторів;

б) економічні параметри інвестування резидентами інноваційних перетворень у національній індустрії наукомістких виробництв відображають існування в ній наразі ситуації, коли за припущенням, обсяг та інтенсивність здійсненого інвестиційного процесу недостатні для суттєвих інноваційних зрушень як у сфері наукомістких видів промислової діяльності, так і в економіці в цілому. Кількість та якість інновацій, залучених наукомістким сектором у власний виробничий процес, не відповідає економічному статусу таких виробництв, адже рівень зацікавленості підприємств у придбанні нових технологій та обсяг здійснених для цього витрат, за підсумками 2006 р., були найнижчими серед відповідних показників решти представлених у дослідженні видів діяльності. І хоча в 2007 р. показник зацікавленості дещо зріс, однак рівень витрат на придбання нових технологій залишився найменшим з-поміж представлених видів промислової діяльності.

4.5. Трикутник знань у національній інноваційній системі

Формування і розвиток національних інноваційних систем (НІС) розглядається в усьому світі як найдієвіший шлях для забезпечення технологічної модернізації та підвищення продуктивності економіки. Ефективність таких систем залежить від їхньої спроможності забезпечувати швидкий та безперервний рух знань по всіх ланках інноваційного ланцюга – від генерування знань до втілення у технологічні та організаційні інновації, що трансформуються у продукти високотехнологічних компаній, продуктивні робочі місця та національний дохід країни.

Потенціал України у сфері високих технологій стрімко скорочується: частка високо технологічних товарів (ВТТ) у товарному експорті скоротилася з 4,3 у 2003 р. до 1,87% у 2008 р. (табл. 4.20). При цьому лише 10% з 7639 обстежених підприємств заявило про використання передових промислових технологій.

**Питома вага експорту високотехнологічних товарів
у товарному експорті України, %**

Показник	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Обсяг ВТТ, млн дол. США	989,8	1 320,2	804,2	832,6	1 284,7	1 470,46
Питома вага ВТТ у загальному обсязі експорту, %	4,29	4,04	2,35	2,17	2,61	1,87

Джерело: за результатами державного статистичного спостереження суб'єктів господарювання за формою 1-технологія, проведеного у I кварталі 2009 р.

Рейтинг України за технологічною конкурентоспроможністю впав, за оцінками Всесвітнього економічного форуму до 83-го місця серед 139 країн світу у 2010 р. проти 65-го у 2008 р., а за інноваційною спроможністю – відповідно до 63-го місця проти 52-го.

Це обумовлене не в останню чергу низькою якістю та слабкою взаємодією установ трикутника знань, і відповідно, погіршенням таких індексів як "якість науково-дослідних установ" (68 місце), "видатки компаній на дослідження та розвиток" (69 місце), "взаємозв'язки університетів з промисловістю у сфері досліджень і розробок" (72 місце), "державні закупівлі нових технологій та продукції" (112 місце) (табл. 4.21).

Ефективність трансферу знань у підприємницьке середовище залежить, з одного боку, від нормативної та технологічної урегульованості процесів дифузії знань по різних каналах, а з іншого – від спроможності учасників інноваційної системи трансформувати їх у додану вартість, підвищення продуктивності та економічне зростання.

Розрізняють три види каналів передачі знань залежно від доступності останніх та ступеня їхньої комерційності:

- відкриті інформаційні канали передачі доконкурентних знань (це, як правило, кодифіковані знання, вони не мають комерційної таємниці);
- канали трансформації суспільного кодифікованого знання у доконкурентне та конкурентне знання;
- канали трансферу комерційних знань, уречевлених у технологіях (інвестування у машини та обладнання) або неуречевлених (придбання об'єктів інтелектуальної власності, навичок у вигляді ноу-хау, консалтингових та інжинірингових послуг тощо).

**Складові глобального індексу конкурентоспроможності
для України**

Показник	Роки					
	2008–2009		2009–2010		2010–2011	
	рейтинг з 134 країн	балл (1–7)	рейтинг з 133 країн	балл (1–7)	рейтинг з 139 країн	балл (1–7)
Глобальний індекс конкурентоспроможності	72	4,1	82	3,95	89	3,9
Технологічна готовність	65	3,4	80	3,37	83	3,4
Інноваційні фактори:	52	3,4	62	3,21	63	3,3
<i>у тому числі:</i>						
Інноваційна спроможність	31	3,8	32	3,7	37	3,5
Якість науково-дослідних установ	48	4,2	56	3,9	68	3,6
Видатки компаній на дослідження і розвиток (ДіР)	52	3,3	68	3,0	69	3,0
Взаємозв'язки університетів з промисловістю у сфері ДіР	49	3,6	64	3,5	72	3,5
Державні закупівлі нових технологій та продукції	54	3,7	85	3,3	112	3,1
Наявність науковців та інженерів	54	4,4	50	4,4	53	4,3
Кількість патентів, отриманих у 2009 р. (на 1 млн мешканців)	65	0,3	64	0,5	64	0,4

Джерело: Глобальні звіти про конкурентоспроможність 2008–2009, 2009–2010, 2010–2011 [Електронний ресурс]. – Доступний з: <www.weforum.org>.

Метою державної політики у цьому напрямі є забезпечення умов для вільного обміну ресурсів знань у системі, зокрема достатніх стимулів для їхнього розкриття, передачі та продуктивного використання. Початком проведення такої політики у розвинених країнах можна вважати прийняття у США у 1980 р. двох ключових законів, спрямованих на активну комерціалізацію результатів наукових досліджень, створених за підтримки Федерального уряду: Закону Бей-Доула (Bayh-Dole Act, 1980, Public Law 96-517) та Закону Стівенсона-Уайдлера (Stevenson-Wydler Technology Innovation Act, 1980), а також низки інших законів у сфері передачі федеральних технологій та регулювання доступу до комерційної інформації. Це спричинило зміну ставлення до результатів наукових досліджень, виконаних за державні кошти, – вони стали товаром.

Реформа організації вітчизняної науки, судячи з тих тенденцій, котрі склалися в період незалежності України, спрямована на підвищення ефективності роботи наукових установ із метою збільшення фінансування досліджень із позабюджетних джерел. Підставою для такого підходу може слугувати досвід країн-лідерів науково-технічного прогресу, насамперед США.

За 1990-ті роки частка державного фінансування наукових досліджень і розробок у загальному обсязі ВВП більшості європейських країн знизилася; при цьому значення приватних джерел фінансування, насамперед бізнесу, зросло. Але чи можна із зазначеного факту робити однозначний висновок про те, що зростання самоокупності є основною тенденцією сучасного етапу розвитку науки?

В розвитку дослідницьких університетів США після 1950 р. можна виділити два періоди, що розрізняються за роллю університетів у сфері науки і технологій і за ступенем їхньої інтеграції з іншими секторами економіки: 1950–1975 рр. і після 1975 р. Під час першого періоду спостерігалася швидке зростання федеральних витрат на НДДКР не тільки в абсолютному розмірі, але і у відсотковому вираженні частини ВВП, що виділялася на НДДКР. У кінці 1960-х рр. частка федерального уряду досягла 68% загальнонаціональних витрат на НДДКР, проте надалі цей показник почав знижуватися (в 1979 р. він становив 48%). Витрати університетів на НДДКР також зростали (в 1953 р. їхня частка становила 5,3% від загальнонаціональних витрат на НДДКР, у 1965 р. – 7,9, у 1975 р. – 10%)¹³; до 1975 р. (судячи з витрат) наукові дослідження в університетах проводилися інтенсивніше порівняно з приватним сектором і федеральними науково-дослідними організаціями. Тим часом, незважаючи на розквіт дослідницьких університетів, уже з кінця 1960-х рр. ці ВНЗ, як і вся сфера НДДКР США, зіткнулися з фінансовими проблемами. Американський бізнес під тиском конкуренції з боку Європи та Японії став виявляти невдоволення науково-технічною політикою федерального уряду, сконцентрованою лише на підтримці НДДКР університетів. Ситуація ускладнилася через бюджетні обмеження; отже, з 1968 до 1977 рр. федеральні витрати на НДДКР у цілому і сума, що реально виділялася університетам (з урахуванням індексу інфляції), знижувалися, хоча номінально зростали.

¹³ Семєко Г.В. Исследовательские университеты: мировой опыт и стратегия России // Экономика образования. – 2009. – № 3. – С. 77.

Із 1975 р. зазначені показники знову стали підвищуватися в реальному обчисленні. Так почався новий етап у розвитку дослідницьких університетів, який продовжується дотепер. *Найістотніша зміна після 1975 р. – розширення підтримки університетів приватним сектором.* До певної міри цьому сприяли ініціативи федерального уряду: NSF в 1978 р. ініціювала пілотну програму, що поставила завдання зміцнити співпрацю між ВНЗ і промисловістю. Вона виявилася успішною, і незабаром фундація розгорнула ще дві програми створення науково-дослідних центрів ("*Engineering Research Centers*" та "*Science and Technology Research Centers*").

Важливе значення для активізації інноваційної діяльності мало *вдосконалення законодавчої системи.* До 1980 р. результати НДДКР, що фінансувалися з держбюджету, були федеральною власністю; це не створювало у вчених та інженерів, котрі одержували фінансову підтримку від держави, особливої зацікавленості в комерційному використанні отриманих знань.

Закон Бей-Доула (Bayh-Dole Act), прийнятий у 1980 році, надав університетам, неприбутковим організаціям і малому бізнесу право передавати ліцензії на комерційне використання винаходів, зроблених протягом досліджень за фінансової підтримки уряду, промисловим компаніям. Після цього почалося швидке збільшення кількості підрозділів при університетах, що проводили консультування з оформлення ліцензій та впровадження нових винаходів.

Дослідницькі університети стали все тісніше співпрацювати з бізнесом, одержуючи від цього прями і непрямі вигоди. Багато викладачів університетів, що займалися науковими дослідженнями, почали створювати власні підприємницькі компанії з метою реалізації своїх наукових ідей. В період з 1998 по 2003 рр. кількість патентів, зареєстрованих викладачами університетів, зросла з 800 до 3200¹⁴. Для патентування результатів своїх НДДКР і передачі прав на їхнє використання приватним фірмам дослідницькі університети стали створювати власні організації з ліцензування (Technology Licensing Organizations, TLOs). Сьогодні ці структури перетворилися на життєво важливий для дослідницьких університетів канал трансферу результатів власних НДДКР до ринкового середовища.

¹⁴ Там же. – С. 79.

Особливістю державного фінансування НДДКР в Сполучених Штатах є те, що сьогодні 96% всіх федеральних витрат на фундаментальну науку здійснюються тут шістьма федеральними міністерствами і відомствами:

Міністерством охорони здоров'я і соціальних послуг (66%), Національною науковою фундацією (12%), Міністерством оборони (8%), Національним управлінням з дослідження і освоєння космічного простору (4%), Міністерством енергетики (3%) і Міністерством сільського господарства (3%)¹⁵.

Пріоритети державного фінансування в академічній сфері обумовлюються актуальною структурою системи наукових знань (структурні зсуви в загальному фінансуванні різних галузей наукових знань в США за період з 1975 по 2008 рр. наведені в табл. 4.22). На початку XXI ст. перші місця у вказаній структурі займали медико-біологічні, технічні і фізичні (фізика і хімія) науки, науки про Землю (включаючи атмосферні і океанічні науки); середні позиції посідали соціальні, комп'ютерні науки, фізіологія; на останньому щаблі пріоритетів знаходилася математика. Підтримка сфери соціальних наук значно сповільнилася, у тому числі, з боку федерального уряду: так, частка державних витрат у загальному їхньому обсязі на соціальні науки становила не більше 38%, у тому числі, економіки – 33,3, політології – 29, соціології – 45%. Участь федерального уряду у фінансуванні економічної науки скоротилася до драматичних розмірів (з 49 в 1980 р. до 27% в 1990 р.), що викликало сильне незадоволення в американському економічному суспільстві¹⁶.

Цільовими установками в галузі науково-технічного розвитку США на період до 2010 р. є: забезпечення дієвої координації в реалізації наукових програм федеральними міністерствами і відомствами в контексті їх включеності до мережі міжнародних програм, а також пошук ефективних форм "повсякденного" фінансового управління суб'єктами наукових досліджень, в першу чергу, в академічній сфері.

Принципи фінансування фундаментальної науки в університетах визначаються їхнім статусом неприбуткової, безакціонерної корпорації. Всі дослідження, які здійснюються тут, поділяються на спонсоровані (sponsored) і власне університетські (university and departmental).

¹⁵ Васильєв В.С. Американская политика в области науки // США – Канада: ЭПК. – 2005. – № 7. – С. 70 ; Супян В.Б. США: Фундаментальная наука и государство // США-Канада : ЭПК. – 2006. – № 11. – С. 4–5.

¹⁶ Васильєв В.С. Американская политика в области науки // США – Канада: ЭПК. – 2005. – № 7. – С. 70–72.

Таблиця 4.22

**Структурні зміни у відносних показниках фінансування
різних галузей наукових знань в США в 1975–2008 рр.,
% від загальної суми витрат**

Наукові дисципліни	1975 р.	1985 р.	1995 р.	2001 р.	2008 р.
<i>Усього:</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Медико-біологічні науки	55,8	54,5	55,0	58,6	58,6
Технічні науки	11,2	14,6	15,8	15,3	15,5
Фізичні науки	10,3	11,9	10,2	8,6	7,7
Науки про Землю	7,5	7,3	6,5	5,6	5,5
Соціальні науки	7,5	4,0	4,6	4,4	3,8
Комп'ютерні науки	1,3	2,9	3,1	2,9	2,9
Фізіологія	2,4	1,6	1,7	1,8	1,8
Математика	1,2	1,3	1,3	1,1	1,2
Інші наукові дисципліни	2,8	1,9	1,8	1,7	3,0

Джерело: Васильєв В.С. Американская политика в области науки // США – Канада : ЭПК. – 2005. – № 7. – С. 71 ; Бабанін О.С. Развитие научно-технологического потенциала США: опыт для Украины // Наука та наукознавство. – 2010. – № 3. – С. 136.

При цьому напрям і характер дослідницьких проектів визначається самим університетом, але на основі конкурсу між різними департаментами і окремими групами дослідників. Основним джерелом коштів для університетської науки сьогодні, як і раніше, є федеральний бюджет, хоча частка останнього невпинно знижується (64% загальних витрат на дослідження в університетах); за рахунок федерального бюджету в основному підтримуються фундаментальні роботи (72% бюджетних коштів)¹⁷.

Хоча все більша кількість академічних установ США залучається до проведення фундаментальних досліджень, переважна їх частина концентрується в провідних дослідницьких університетах. Зокрема, на 100 університетів припадає 81% всіх федеральних асигнувань на академічну науку, а 20 найбільших і престижних дослідницьких університетів одержують більше 32% всіх федеральних коштів і 31% всіх коштів на академічні дослідження¹⁸.

Сучасний дослідницький університет – це великий економічний суб'єкт, котрий має значну самостійність. Про обсяги бюджетів університетів та їхні витрати на НДДКР свідчать дані, наведені в табл. 4.23.

¹⁷ Кочетков Г.Б. Мировой опыт организации науки (на примере США) // Проблемы прогнозирования. – 2006. – № 4. – С. 147.

¹⁸ Сулян В.Б. США: Фундаментальная наука и государство // США-Канада: ЭПК. – 2006. – № 11. – С. 11–14.

Таблиця 4.23

Бюджети найбільших університетів світу (на 2006 рік)

Університет	Країна	Загальний бюджет, млн дол.	Бюджет НДДКР, млн дол.	Частка витрат на НДДКР в бюджеті університету, %
Гарвард	США	2800	589	21
Стенфорд	США	2300	975	42
МТІ	США	1600–2100	567,4	30–35
Оксфорд	Велика Британія	1000	334,7	33
Кембрідж	Велика Британія	1250	350	28
Хельсінкі	Фінляндія	509 (млн євро)	189 (млн євро)	37

Джерело: Семєко Г.В. Исследовательские университеты: мировой опыт и стратегия России // Экономика образования. – 2009. – № 3. – С. 82.

Оцінки норми прибутку на кошти, інвестовані в НДДКР, в офіційних економічних доповідях президента США в 1990-ті рр. декларувалися як перевищуючі норми прибутків у всій решті сфер економіки, і це зумовило поступовий відхід від запровадженої у 1950-ті рр. "моделі В.Буша" і формування "комерційної моделі" організації науки з основою у формі концепції утилітарно орієнтованих фундаментальних досліджень. У міру того, як у структурі академічних досліджень усе більшу роль стали відігравати медико-біологічні науки (приблизно з 1980-х рр.), у США сформувалася фігура вченого-підприємця, який успішно поєднує роботу в університеті (коледжі) з комерційною діяльністю у фірмі (фірмах), часто спеціально створеною ним самим (спільно з групою колег) для практичного втілення власного винаходу або відкриття¹⁹.

Поступово академічний світ США перетворився на мережу підприємницьких структур, що обумовило відхід від принципів "вільного обміну науковою інформацією" і зростання секретності академічних досліджень.

Ще в середині 1980-х рр. було встановлено, що якщо фінансові доходи від приватно-підприємницької діяльності, включаючи наукове консультування, перевищують 20% базової академічної заробітної плати вченого або дослідника, це створює потужний стимул для зменшення кількості його наукових публікацій.

¹⁹ Там само. – С. 3–18.

Одним із головних показників нової ситуації в академічному світі США стала стагнація кількості опублікованих наукових статей на тлі значного сплеску патентної активності університетів і коледжів.

Так, в 1990-ті рр. кількість опублікованих наукових статей стабілізувалася на рівні приблизно 200 тис. щорічно, хоча в попередній період спостерігалось стале зростання цього показника. Почастішали випадки публікацій результатів наукових досліджень постфактум – після виведення на ринок відповідного комерційного продукту, а у випадку біомедичних досліджень значно зменшилася кількість публікацій із негативними результатами.

За умов буму комерційної активності академічних центрів і інститутів (з 1991 до 2000 рр.) кількість академічних центрів, що активно патентують результати своєї наукової діяльності, збільшилася на 40%, нетто-доходи від їхнього використання – уп'ятеро, кількість отриманих патентів – в 2,5 рази, кількість стартових фірм – більш, ніж удвічі), університетські кафедри і факультети поступово перетворилися на простір жорстко конкуруючих фірм. І хоча доходи від ліцензування і патентів офіційно не перевищують 4% витрат академічних центрів на проведення всіх видів наукових досліджень, а дослідницькі університети постійно вдосконалюють механізми захисту прав на інтелектуальну власність з метою запобігання перетину особистих фінансових інтересів викладачів і дослідників, а також їхніх зобов'язань перед університетами, спеціалісти стверджують, що сьогодні не можна однозначно говорити про головну місію американських університетів у вигляді створювання і адаптування до використання знань, корисних всьому суспільству.

В руслі розпочатої структурної трансформації економіки України з урахуванням вище зазначеного світового досвіду доцільно було б провести системні зміни у секторі науково-освітніх послуг. Орієнтиром для модернізації сектора науково-освітніх послуг в Україні могла б слугувати концептуальна модель національної наукової політики Сполучених Штатів, що сформувалася до середини ХХ ст., а сьогодні знову відроджується. В основі її – неутилітарний підхід до фундаментальних досліджень (так звана "модель В.Буша"), за якою федеральний уряд забезпечує фінансування переважної частини фундаментальних досліджень, університети і коледжі (академічна сфера) їх здійснюють, а промисловість

(корпорації і фірми) доводять результати наукових розробок до дослідницьких зразків і налагоджують серійний випуск продукції. При цьому федеральний уряд фінансує більше 70% витрат коледжів і університетів на НДДКР.

За роки незалежності (з 1992 по 2007 рр.) загальна кількість наукових організацій в Україні збільшилася при одночасному скороченні працюючих у них наукових співробітників більш, ніж утричі; у світовій економіці склалися передумови формування шостого технологічного устрою, що знаменує новий етап розвитку науково-технологічної революції, тоді як в Україні дотепер домінує відтворення третього технологічного устрою, а частка вітчизняної наукомісткої продукції на світовому ринку становить 0,05–0,1%; у списку з 86 країн, обстежених ІНІОН, Україна посідає 26 місце за кількістю наукових публікацій і 54 – за показниками цитування; в списку 500 найбільших університетів світу немає жодного українського.

Істотною загрозою для народного господарства України є теперішні і майбутні втрати науково-технічного потенціалу внаслідок тенденції комерціалізації науки та економії держави на фінансуванні фундаментальних наукових досліджень унаслідок переконаності суспільства в тому, що зростання самокупності є основною тенденцією сучасного глобального розвитку наукової сфери.

Водночас досвід розвитку сектора науково-освітніх послуг у країнах із зрілою ринковою економікою за останні десятиліття не можна оцінювати однозначно. Історично американська система НДДКР є багаторівневою, порівняно децентралізованою і багатосекторною; при цьому найбільша питома вага фундаментальних досліджень припадає на дослідницькі університети, які мають статус неприбуткових неакціонерних корпорацій та реалізують головну цільову суспільну функцію – освітню, решта ж видів діяльності цю функцію підтримує.

Таблиця 4.24

Організаційні форми сучасних науково-дослідних структур в економіці США

Організаційна форма	Дослідницька структура
Підрозділ федерального уряду	Державні лабораторії
Підрозділи промислових фірм	Промислові лабораторії
Неприбуткові корпорації, орієнтовані на отримання суспільних благ	Університети, коледжі, незалежні дослідницькі корпорації

Динаміка фінансування НДДКР у розвинених країнах світу свідчить про посилення та стабілізацію ролі держави у підтримці сектора науково-освітніх послуг на рубежі ХХ–ХХІ ст. Зокрема, у Сполучених Штатах із 1940-х до кінця 1960-х років частка федерального уряду зростала з 19,4 до 68% загальнонаціональних витрат на НДДКР, проте надалі цей показник почав знижуватися і на початок ХХІ ст. становив близько 27%. Проте основним джерелом коштів для університетської науки США сьогодні, як і раніше, залишається федеральний бюджет, за його рахунок тут забезпечується більше 70% фундаментальних досліджень. Питома вага загальних витрат на НДДКР становить у США 2,82% від ВВП.

У пострадянських країнах традиції функціонування дослідницьких університетів західного зразка відсутні, але у межах розпочатого урядом України у 2008–2009 рр. системного реформування сектора науково-освітніх послуг було створено низку дослідницьких університетів. Проте механізми формування нових господарських суб'єктів суперечать світовому досвіду, який свідчить, що статус дослідницьких університетів слід визначати не адміністративно і не в межах цільових програм уряду, а на конкурсних засадах із подальшим розширенням державних інвестицій на фундаментальні наукові дослідження в університетському середовищі.

В Україні ці процеси врегульовані незадовільно, що не в останню чергу пов'язано з відсутністю цілісної науково-технологічної та інноваційної політики, слабкою мотивацією всіх учасників інноваційної системи до безперервного оновлення та реєстрації створеної інтелектуальної власності, обмеженим доступом до результатів досліджень, виконаних за державні кошти, та інших інформаційних ресурсів. Першочерговими напрямками дій у цій сфері мають бути: реформування системи науково-технічної інформації з розширенням доступу усіх економічних суб'єктів до державних електронних інформаційних ресурсів, формування ринку об'єктів права інтелектуальної діяльності з відповідним захистом прав на інтелектуальну власність на рівні світових стандартів та запровадженням стимулів для капіталізації інноваційних компаній.

Якісна інституційна основа НІС передбачає цілісний комплексний підхід до взаємодії її головних складових, які забезпечують генерацію знань (науково-дослідних інституцій та наукових частин вищих навчальних закладів), їхнє розповсюдження та накопичення

(освітні установи) і впровадження на ринку та виробництві (інновації та трансфер технологій).

Створюючи своєрідний рівнобічний трикутник (рис. 4.12), кожна з складових виконує свою функцію, формуючи власну частку створеної доданої вартості нового продукту або технології і поповнюючи запас знань, який циркулює у системі.

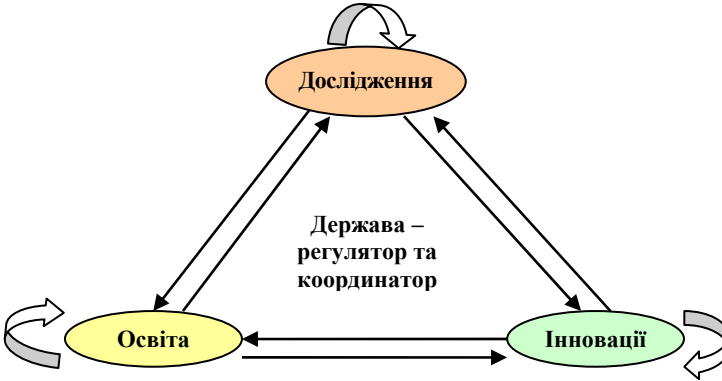

Рис. 4.12. Трикутник знань у національній інноваційній системі

Недооцінка будь-якої з складових веде з певним лагом до деформації всієї системи і зниження її ефективності у перспективі. Так, недостатність прогресу щодо інновацій у промисловості веде до послаблення попиту на результати досліджень та зниження результативності науки, слабкі зв'язки науки з вищими навчальними закладами підривають базу для зміцнення наукового потенціалу, некомпетентні випускники ВНЗ гальмують прогрес у сфері інновацій та технологічної модернізації виробництва.

Характерні особливості інноваційних систем п'ятого покоління, які сформувалися в останню декаду ХХ ст. у розвинених країнах, такі:

- ключова роль навчання;
- системна інтеграція, міждисциплінарна, еволюційна природа;
- поєднання продуктових, технологічних та організаційних інновацій;
- перехід від інженерних інновацій до інновацій на основі базових знань, тобто фундаментальних та близьких до них прикладних результатів;
- дифузна природа: домінування мереж, коопераційних зв'язків між складовими системи та між великою кількістю акторів.

Особливості еволюції п'яти поколінь інноваційних систем (ІС)

Покоління	Головні риси
Перше, друге (1950–1970-ті)	<i>Проста лінійна модель:</i> технологічний поштовх, ринковий попит
Третє (1980-ті)	<i>Послідовна модель:</i> взаємодія, зворотні зв'язки між різними елементами
Четверте (1990–2000-ті)	<i>Паралельна модель:</i> інтеграція процесів у межах фірм, акцент на зв'язки та альянси з ключовими постачальниками і споживачами
П'яте (1990–2000-ті далі)	<i>Системна інтеграція:</i> дифузна природа – домінування мереж, коопераційних зв'язків між складовими системи та акторами, гнучка відповідь на попит споживачів, безперервні інновації (завдяки Інтернету), багато акторів

Джерело: Marina Ranga. National and Regional Innovation Systems and Policies for Development [Електронний ресурс] / International Conference on Knowledge-based Development. – Minsk, Republik of Belarus, 11–12 June 2009. – Доступний з : <<http://www.unece.org/ceci/documents>>.

Подальший розвиток інноваційних систем пов'язують із посиленням регіонального фокусу на противагу національному через розвиток відкритих інновацій, транскордонних мереж, посилення процесів оффшорингу та аутсорсингу досліджень приватних компаній. Разом із тим національні інноваційні системи отримують нове життя завдяки системній взаємодії між різними компонентами трикутника знань на місцевому рівні.

Інтеграція складових трикутника знань (Knowledge triangle) визнана серцевиною оновленої у 2005 р. Лісабонської стратегії створення у Європі найбільш конкурентоспроможної у світі економіки знань, оскільки недостатня кооперація ключових акторів європейської інноваційної системи стала тим вузьким місцем для прискорення руху наукових результатів до виробництва, яке не дозволяє Євросоюзу наздогнати свого головного конкурента США за рівнем продуктивності. Метою зрушень у цій сфері стало забезпечення більшого синергетичного ефекту від інтеграції досліджень, освіти та інновацій, які впроваджують підприємства, через забезпечення єдності та компліментарності політики.

Головна мета п'яти ініціатив Єврокомісії відповідно до схваленого у грудні 2008 р. Бачення Європейського дослідницького простору (ЄДП) до 2020 р. – подолання фрагментарності ЄДП та поси-

лення його впливу на економіку через упровадження "п'ятої свободи" – вільного руху знань. Ініціативи охоплюють створення привабливих умов для дослідників, посилення координації досліджень та кооперації між акторами, спільне програмування досліджень, створення у ЄС розгалуженої дослідницької інфраструктури.

Обговорюючи наприкінці 2009 р. на міжнародній конференції у Брюсселі нові орієнтири Європейської стратегії до 2020 р. (так званий Лісабон пост-2010), європейські експерти визначали необхідність надання пріоритету підвищенню конкурентоспроможності ЄС, серйозним структурним зрушенням та зміцненню політики стосовно трикутника знань.

Остання формулюється як наріжний камінь Європейської стратегії – 2020. Поряд із значними інвестиціями у дослідження, освіту та інновації вона передбачає підвищення ефективності кожної з складових та їхню ефективну взаємодію, створення потужної дослідницької інфраструктури, чітку пріоритизацію державних видатків та зміцнення ролі приватного сектора у цих процесах.

Стратегічний підхід до формування нової комплексної Стратегії Євросоюзу до 2020 року також передбачає встановлення на рівні країн-членів ЄС пакетів цільових завдань стосовно складових трикутника знань, визначення основних очікуваних результатів та їхніх кількісних індикаторів, розроблення п'ятирічних дорожніх карт інвестування у знання, що кожні два роки мають оновлюватися.

У напрямі інтеграції складових трикутника знань у ЄС започатковано створення Спільнот знань та інновацій (Knowledge and Innovation Communities або KIC) на базі створеного у 2008 р. Європейського інституту інновацій та технологій (ЄІТ). KIC повинні об'єднувати як мінімум три організації з щонайменше трьох країн ЄС, у тому числі ВНЗ та одну приватну компанію. У 2009 р. започатковано реалізацію трьох проектів у різних напрямках досліджень.

Стосовно української економіки саме стратегічного підходу до визначення шляхів задіяння та оновлення інтелектуального й підприємницького потенціалу нам бракує понад усе. Країна живе від виборів до виборів, короткотермінові пріоритети переважають.

Найвужче місце української економіки – її інноваційна спроможність, яка розглядається здебільшого під кутом зору підприємницької діяльності, оскільки інституційне середовище вважається і дійсно є найменш сприятливим саме для інноваційної діяльності вітчизня-

них підприємств. Про це свідчать цифри скорочення частки інноваційно-активних підприємств у загальній кількості промислових підприємств України з 18 у 2000 р. до 12,8% у 2009 р. (табл. 4.26). До речі, ця частка становила у 2007 р. 65% у Німеччині та перевищувала 50% у Австрії, Люксембурзі, Ірландії, Ісландії, Бельгії, Данії та Швеції, а найнижчою вона була у нових членів ЄС: Болгарії (16,1%), Латвії (17,5%), Румунії (19,5%).

При цьому НДІ та університети стоять нібито осторонь проблеми, звітуючи про кількість завершених наукових робіт, створених корисних моделей, студентів-випускників та захищених дисертацій. А українська економіка між тим тупцює на місці.

Таблиця 4.26

Ключові індикатори розвитку науки та інновацій в Україні

Показник	1996	2009	2010
Фінансування досліджень і розробок (ДіР), % до ВВП	1,2	0,86	0,82
Кількість науково-дослідних організацій	1435	1340	1303
Чисельність зайнятих ДіР на 1 тис. осіб економічно активного населення	5,1	4,5	6,4
Питома вага інноваційно-активних промислових підприємств у загальній кількості, %	20,8	12,8	13,8
Інноваційні витрати у промисловості, % до ВВП	0,96	0,87	0,74
Нематеріальні активи у структурі балансу підприємств, %	1,6	0,7	0,7
Питома вага високотехнологічної продукції у загальному обсязі товарного експорту, %	5	1,83	2,7

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

За оцінками експертів Світового банку економічний вплив науково-дослідних інституцій (НДІ) країн пострадянського простору є низьким. Незважаючи на достатню кількість публікацій та патентів за деякими напрямками, якість досліджень та спроможність до дифузії знань є невисокою, а роботи українських дослідників на міжнародному рівні цитуються мало. Патенти здебільшого не комерціалізуються через ліцензування та контрактні угоди з промисловістю. Зв'язки між НДІ та виробництвом здійснюються через неефективних посередників – міністерства та відомства, які формують значну частину державного замовлення, а відтак механізм зворотного зв'язку між джерелами інновацій та їхніми кінцевими споживачами є слабким.

Результати маркетингових досліджень, проведених у рамках Державної програми прогнозування науково-технологічного розвит-

ку України на 2008–2012 рр., показали, що існує значний розрив між науковим рівнем досліджень та ступенем їхнього використання у національній економіці за переважною більшістю напрямів розвитку новітніх технологій, серед яких біотехнології, напівпровідники, нанокompозити, надпровідники тощо. Новітні технології не знаходять гідного поширення в Україні, компанії не мають достатніх стимулів для їхнього використання та підвищення продуктивності. Імпорт на внутрішніх ринках такої продукції переважає.

Заходи з реформування сектору наукових досліджень повинні включати:

– суттєве підвищення координації та якості управління на основі запровадження єдиного п'ятирічного стратегічного плану розвитку науки та інновацій, установлення цільових завдань відповідно до стратегічних пріоритетів країни, їхньої декомпозиції за рівнями управління та роками планового періоду, щорічного моніторингу ступеня досягнення цілей;

– перегляд на цій основі тематики та засад формування державного замовлення у сфері науки та інновацій у напрямі домінування конкурсного порядку відбору проектів із чітко визначеними кількісними критеріями, програмно-цільового фінансування порівняно з базовим, збільшення видатків на науково-технічні розробки та модернізацію приладової бази;

– підвищення вимог до оцінки результативності НДІ шляхом запровадження незалежного технологічного аудиту, системи визнаних у світовій практиці індикаторів наукових і технологічних результатів, критеріїв ефективності виконання програм і проектів;

– використання гнучкіших моделей державно-приватного партнерства для залучення приватних коштів у створення нових інноваційних компаній та проекти з впровадження вітчизняних розробок у виробництво.

Українська наука зараз перебуває у періоді руйнації дослідницької бази, тому потрібні радикальні кроки для підтримки того найбільш продуктивного, що залишилося, і спрямування цього потенціалу в ефективне русло. За оцінками експертів один рік руйнації вимагає 10 років відновлення.

Університети у сучасній економіці знань поряд з традиційною функцією здійснення навчання та базових досліджень виконують "третю місію" – інтеграції відкритої моделі науки з академічним підприємництвом та технологічною комерціалізацією. Роль університетів суттєво змінюється – вони беруть на себе більше відповідальності за комерціалізацію досліджень, за створення платформи для

взаємодії науки, освіти і бізнесу. У країнах із розвинутою економікою відбувається поступова трансформація університетів з чисто освітніх на дослідницькі, підприємницькі університети та університети – платформи для управління знаннями.

В Україні університети мають частково заповнити ті ніші, які вимушено звільнили галузеві НДІ під час корпоратизації державної власності та стагнації промисловості. На них покладається значний обсяг повноважень із розвитку професійних знань у сфері інноваційного менеджменту, комерціалізації наукових досліджень та трансферу технологій. Звідси такі додаткові вимоги:

- орієнтація на розширення прикладних досліджень для промисловості та використання наукового потенціалу студентів (за умови не скорочувати академічний сегмент);
- створення і розвиток нових підприємств для комерціалізації створеної університетською наукою інтелектуальної власності (офіси трансферу технологій);
- упровадження організаційних механізмів управління змінами: більша автономія та гнучкість, стратегічне планування, орієнтоване на результат;
- диверсифікація механізмів міжнародної співпраці, участь у глобальних освітянських мережах та міжнародних рейтингах університетів.

4.6. Екологізація промисловості як імператив розвитку економіки

Одним з наслідків активізації промислового розвитку в Україні за останнє десятиріччя стало загострення екологічної ситуації, оскільки промислові підприємства є одним з найбільш вагомих чинників негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Саме тому проблема взаємозв'язку економічного розвитку та екологічної безпеки надзвичайно актуальна, а її розв'язання необхідно починати з рівня підприємств виробничої сфери, які слід вважати первинною ланкою в процесі екологізації виробництва, та їхніх об'єднань за видами діяльності як організаційних структур промислового комплексу. Екологізація виробництва передбачає постійне відтворення наукових ідей, інформаційних матеріалів,

технічних засобів і технологічних рішень у забезпеченні екологічних умов виробництва²⁰.

Загальний обсяг шкідливих викидів усіх видів унаслідок виробничо-господарської діяльності промислових підприємств перевищує допустимі норми в 5–8 разів і продовжує зростати. В середньому за останнє десятиліття щорічно в розрахунку на кв. км території країни викиди шкідливих речовин зі стаціонарних джерел в повітря становило 6,4 т, утворювалося 3,8 т промислових відходів, а відведення забруднених зворотних вод у поверхневі водні об'єкти сягнуло 4,5 тис. куб. м. У розрахунку на душу населення ці показники відповідно становлять 0,1 т, 0,05 т, та 0,06 тис куб. м.

І хоча питома вага антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище по відношенню до обсягів реалізованої продукції промисловості має тенденцію до зменшення (викиди шкідливих речовин в атмосферу у розрахунку на 1 млн гр. ОРП за 2000–2008 рр. зменшилися на 23%, використання свіжої води – на 27%, утворення твердих відходів – на 8,4%), це не знімає гостроти питання щодо необхідності суттєвого покращення екологічного стану України. Одним із головних, а, можливо, найбільш дієвих заходів екологізації довкілля має стати активна державна політика у сфері екологізації промислового розвитку.

В усіх галузях промисловості, що чинять найвищий антропогенний вплив на навколишнє природне середовище, перші місця традиційно посідають базові галузі, такі як добувна, харчова, хімічна промисловість, машинобудування, металургія, виробництво електроенергії, газу та води. Несприятливий вплив зазначених галузей виявляється як при видобуванні і використанні природних ресурсів, так і при споживанні продуктів виробництва, але найбільш екологічно-руйнівним етапом промислової діяльності є видобування і використання природних ресурсів.

Розглянемо це на прикладі трьох найбільш критичних параметрів екологічного стану природного середовища – водних ресурсів, атмосферного повітря і промислових відходів.

Водні ресурси – це стратегічний, особливо важливий природний ресурс, який використовується в усіх сферах життя і господарської діяльності людини. Його наявність забезпечує можливості промис-

²⁰ Мельник Л.Г. Екологічна економіка: підручник. – 3-тє вид., випр. і допов. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2006. – 367 с.

лового розвитку і ведення сільського господарства, визначає розміщення населених пунктів, створює умови організації відпочинку та оздоровлення людей. Проте, як показує дослідження, на сьогоднішній день водне середовище значно потерпає через забруднення нафтопродуктами, фенолами, органічними речовинами, сполуками азоту та важкими металами.

Загальні ресурси прісних вод України у 2009 р. оцінювалася у 216,8 куб. км, з них ресурси річкового стоку становлять 209,8 куб. км, (96,8%) обсяг підземних вод, що враховується в ресурсній частині водогосподарського балансу – 7,0 куб. км (3,2%). Баланс використання води подано у табл. 4.27.

Серед позитивних тенденцій водокористування слід відзначити стійку тенденцію до скорочення використання свіжої води на виробничі потреби. За 2000–2009 рр. обсяг її споживання зменшився на 26%, а у розрахунку на 1 млн грн продукції промисловості майже в 6 разів, з 10796 до 6384 куб. м. Найзначніших успіхів було досягнуто на підприємствах добувної промисловості, де зменшення використання свіжої води сягнуло 55%, хімічної і нафтохімічної промисловості – на 42%, виробництва електроенергії, газу та води – на 34, машинобудування – на 35, металургійної промисловості – на 15%.

Таблиця 4.27

Основні показники водоспоживання і водовідведення в промисловості України, млн куб. м

Показник	2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009	2009 р. у % до 2000 р.
Використано свіжої води, всього	12991	11589	9973	10245	10995	10265	9513	73,0
На виробничі потреби	6957	6632	5685	5783	6162	5970	5149	74,0
Виведено (скинуто) зворотних вод	10964	10005	9065	8824	8917	8655	7692	70,1
із них:								
– забруднених	3313	2920	3326	3891	3854	2728	1766	53,3
– без очищення	758	782	758	1427	1506	616	270	35,6

Джерело: Довкілля України: стат. зб. – К. : Держкомстат України за 2002–2009 рр.

Значною мірою це відбулося завдяки залученню води в оборотні і повторно – послідовні системи, частка яких у загальному обсязі використання води на виробництво зросла у 2009 р. до 89%. За ра-

хунок цього лише протягом 2009 р. зекономлено 41,4 млрд куб. м свіжої води.

Проте практично всі поверхневі і значна частина підземних водних ресурсів, особливо в районах розміщення потужних промислових комплексів, інтенсивно забруднюються через низьку якість очищення стічних вод. Основними причинами цього є зниження ефективності роботи очисних споруд через їхню зношеність, відсталий технологічний рівень та високу енергомісткість.

Незважаючи на те, що обсяги промислового використання води поступово зменшувалися, ступінь антропогенного навантаження на водноресурсний потенціал країни продовжував зростати і зараз перевищує рівень 1990 р. Частка забруднених зворотних вод у загальному водовідведенні зросла з 30,3 у 2000 р. до 31,5% у 2008 р., але через кризове падіння виробництва у 2009 р. становила 23%.

Суттєву антропогенну проблему створює зростання обсягів забруднених стоків, що скидаються у поверхневі водойми без очищення. У 2007 р. їхній обсяг становив 1506 млн куб. м, що майже вдвічі вище ніж було у 2000 р. Лише через кризу у 2009 р. їхній обсяг зменшився до 270 млн куб. м, тобто на 43,8% порівняно з 2008 р.

Основними водозабруднювачами залишаються підприємства добувної промисловості (18% від загального обсягу забруднених стоків у 2009 р.), металургії (29,5) та електроенергетики (1,4%) (табл. 4.28).

Використання свіжої води зменшується як по промисловості в цілому, так і в окремих галузях. Незважаючи на деякі розбіжності у водовикористанні, таке зменшення, на жаль, не забезпечує здатність водних об'єктів відновлюватися.

На сьогодні практично всі регіони України потребують широкомасштабної реконструкції і модернізації існуючої матеріально-технічної бази виробництва, в процесі якої слід враховувати ресурсно-екологічні вимоги, стандарти та обмеження, особливо щодо водокористування. Має бути передбачено застосування новітніх екологічно збалансованих, енерго- і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних замкнутих виробничих циклів, а також подальший розвиток систем оборотного і повторного використання прісних, морських і стічних вод. Це дасть можливість підвищити комплексність використання водних ресурсів країни, сприяючи оздоровленню навколишнього середовища.

Таблиця 4.28

Використання свіжої води у промисловості за видами діяльності*

Вид промислової діяльності	Використано всього, млн куб. м										Обсяги скидання забруднених стоків, млн куб. м									
	2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009	2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009						
Промисловість	6271	5981	5055	5099	5434	5274	5149	1823	1751	1690	2256	2327	1352	942						
на 1 млн грн ОРП	10796,2	8426,7	5466,9	5036,5	4988,2	5106,9	6384,0	3138,5	2467,0	1827,7	2228,3	2136,1	1309,2	1167,9						
Добувна промисловість	38	33	21	22	21	19	17	559	474	508	445	414	351	314						
на 1 млн грн ОРП	635,9	522,6	302,8	287,2	267,2	252,6	252,8	9354,7	7506,2	7324,9	5809,1	5267,5	4666,6	4669,7						
Харчова промисловість	136	0,0058	153	167	150	131	107	12	15	17	16	12	8	7						
на 1 млн грн ОРП	1822,7	0,1	1186,5	1035,5	865,2	771,8	670,6	160,8	156,9	131,8	99,2	69,2	47,1	43,9						
Хімічна та нафтохімічна промисловість	182	155	158	149	151	131	106	121	95	80	61	50	44	27						
на 1 млн грн ОРП	5103,8	3690,2	2815,2	2345,0	2192,3	2080,9	2186,8	3393,2	2261,7	1425,4	960,0	725,9	698,9	557,0						
Металургійна промисловість	1567	1508	1547	1525	1623	1529	1338	956	788	804	1385	1464	626	521						
на 1 млн грн ОРП	11400,5	10066,2	8066,6	7413,2	7373,5	7920,7	9456,0	6955,3	5260,1	4192,3	6732,7	6651,1	3242,9	3682,0						
Машинобудування	82	0,0005	78	78	73	68	53	27	30	35	34	34	28	21						
на 1 млн грн ОРП	1625,9	0,0	672,9	562,0	470,0	436,5	617,5	535,4	449,9	301,9	245,0	218,9	179,7	244,7						
Виробництво електроенергії	4123	3927	2990	3037	3314	3307	2860	92	314	208	277	322	264	25						
на 1 млн грн ОРП	24118,5	22146,2	16284,2	15064,7	16069,2	16329,1	15885,2	538,2	1770,8	1132,8	1374,0	1561,3	1303,6	138,9						
Інші галузі	143	136	108	121	104	89	77	56	35	38	38	31	31	27						
на 1 млн грн ОРП	2750,5	1180,6	603,6	733,8	209,1	513,0	298,0	1077,1	303,8	212,4	230,5	62,3	178,7	104,5						

Примітка: * у порівнянних цінах, за які взято фактичні ціни 2009 рр.

Джерело: Довідля України : стат. зб. за 2001–2007 рр. – К. : Держкомстат України ; Статистичний щорічник України за 2006 рік : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008. – 575 с.

За цим найважливішим екологічним параметром розглянемо атмосферне повітря.

Атмосферне повітря разом із водою є визначальним чинником для життя людини і всіх складових біосфери. Але із розвитком промисловості його якість також суттєво погіршується через викиди промисловими підприємствами шкідливих речовин. Загальна кількість викидів від стаціонарних промислових джерел у 2009 р. становила 3,9 млн т, що дає підстави оцінити рівень забруднення атмосферного повітря в Україні як досить високий.

У 2009 р. промислові підприємства викинули в атмосферу 3600,2 тис. т забруднюючих речовин із вмістом метану, оксиду азоту, оксиду вуглецю і діоксиду вуглецю, що належать до парникових газів і суттєво впливають на зміну клімату на планеті. Серед інших викидів значну частку складають сполуки сірки та викиди у вигляді суспендованих твердих частинок (рис. 4.13).

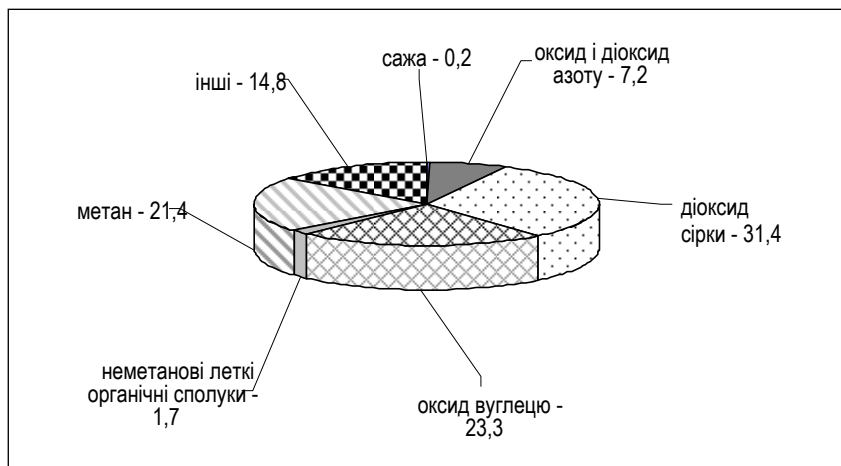

Рис. 4.13. Структура викидів забруднюючих речовин в атмосферу, %

На забруднення атмосфери безпосередньо впливають структурні особливості та обсяги промислового виробництва. Так, у 2009 р. проти 2000 р. обсяги викидів у розрахунку на 1 млн грн промислової продукції зменшилися майже на 23%, але через погіршення галузевої структури і зростання випуску промислової продукції загальний обсяг викидів менше ніж був у 2000 р. – 3600,2 тис. т (табл. 4.29).

Таблиця 4.29

**Динаміка викидів шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення
в атмосферне повітря за видами економічної діяльності**

Вид промисловості діяльності	Усього, тис. т										В розрахунку на 1 млн грн ОРП*										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Промисловість	377,4	384,6	377,0	538,9	447,1	945,6	841,6	630,2	360,2	6,50	5,80	5,31	4,19	4,42	4,09	4,04	4,04	4,04	4,46	4,46	4,46
Добувна промисловість	950,9	918,5	953,6	991,4	1046	1017,5	969,2	824,5	15,91	14,88	15,10	14,30	13,65	12,95	12,89	12,26					
Текстильна промисловість	1429,3	1491	1502,2	1635,4	1715,7	1780,8	1511,7	1204	3,67	3,27	3,02	2,43	2,33	2,20	1,99	2,15					
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	63,6	63,2	58,4	47,8	52	43	34,7	31,1	0,85	0,72	0,61	0,37	0,32	0,25	0,20	0,19					
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення та ядерних матеріалів	133,2	146,8	158,3	148,6	100,4	99,3	92,2	88,8	3,51	2,50	2,15	1,80	1,60	1,55	1,66	1,83					
Хімічна та нафтохімічна промисловість	68,4	66,9	65,7	86,7	96,3	94,8	89,3	72,9	1,92	1,70	1,56	1,54	1,52	1,38	1,42	1,50					
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	61,2	61	69,7	93,5	88,7	101,6	100,5	50,4	3,63	3,25	3,52	3,36	2,47	2,53	2,58	2,10					
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	1045,4	1096,3	1094,6	1210,1	1325,9	1398	1149,9	926,7	7,61	7,60	7,31	6,31	6,45	6,35	5,96	6,55					
Машинобудування	22,9	21,2	24,7	17,8	16,2	14	13	8,4	0,45	0,35	0,37	0,15	0,12	0,09	0,08	0,10					
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	1393,8	1439,1	1314,7	1252,1	1710,2	1658,5	1686,7	1571,7	8,15	8,21	7,41	6,82	8,48	8,04	8,33	8,73					

Примітка: * у порівнянних цінах, за які взято фактичні ціни 2009 р.

Джерело: Довідля України : стат. зб. за 2001–2007 рр. – К. : Держкомстат України ; Статистичний щорічник України за 2007 рік : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2007. – 575 с.

Найбільше забруднюють атмосферу підприємства галузі важкої індустрії, використовуючи процеси видобування й згорання (добувна промисловість – 23%, переробна – 33, металургія – 26, виробництво електроенергії, газу та води – 44%). Це переважно великі галузеві комплекси, які традиційно визначали структурний профіль української промисловості.

У середньому на одне промислове підприємство у 2009 р. припало 676 т викидів, що майже в 1,4 раза більше, ніж у 2000 р. (474 т). Найбільший питомий обсяг річних викидів у розрахунку на одне підприємство в металургії – 3,1 тис. т і добувній промисловості – 1,9 тис. т, що свідчить про відсталий технологічний рівень цих підприємств, а також про недостатність таких природоохоронних заходів, як впровадження нових сучасних безвідходних і маловідходних технологій та модернізації очисного обладнання.

Частково зростання загального обсягу викидів в атмосферне повітря в останні роки зумовлене нарощуванням виробництва на промислових об'єктах, які раніше не працювали, та деякою мірою через збільшення використання твердого палива замість природного газу. Проте головна причина незадовільного стану атмосферного повітря населених пунктів – недотримання підприємствами технологічного режиму експлуатації пилогазоочисного устаткування, низькі темпи нарощування сучасних технологій очищення викидів, недостатня ефективність очищення викидів від газоподібних домішок та порушення нормативних санітарно-захисних зон між розміщенням промислових підприємств та житлових районів.

Відходи – одна з найгостріших проблем промисловості, що порушує екологічну безпеку та заважає сталому розвитку економіки. Загальна маса накопичених на території України відходів уже перевищує 28 млрд т і щорічно зростає на 800–850 млн т. Значну частину з них можна розглядати як вторинну сировину, що підвищує суспільний інтерес до їхнього подальшого використання. Це підтверджує тенденція збільшення обсягів використання відходів за 2000–2007 рр. із деяким зниженням через кризу у 2008 р. (рис. 4.14). Відходи як сировина і обліковуються за окремою формою статистичної звітності № 14-мпт, яка налічує 51 найменування. Їхній обсяг у 2008 р. становив 225,8 млн т, у порівнянні з 2007 р. зменшився на 20%. Щодо галузей найбільша кількість відходів утворюється на підприємствах гірничо-металургійної, вугільної, хімічної промисловості та енергетики.

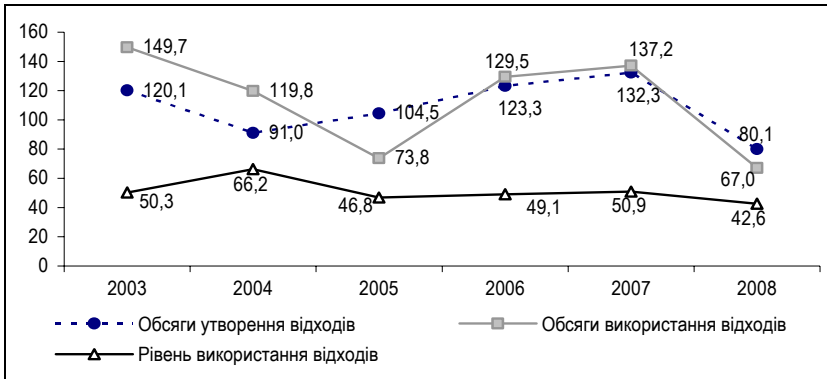

Рис. 4.14. Динаміка утворення та використання відходів у 2003–2008 рр., % до попереднього року

Майже 85% загального обсягу – це відходи первинного гірничо-збагачувального циклу – розкривні і шахтні породи, шлами та інші продукти збагачення корисних копалин, які були накопичені за попередні роки у вигляді відвалів та шламосховищ. У 2008 р. їхній обсяг збільшився ще на 4,5% порівняно з 2007 р. (рис. 4.15).

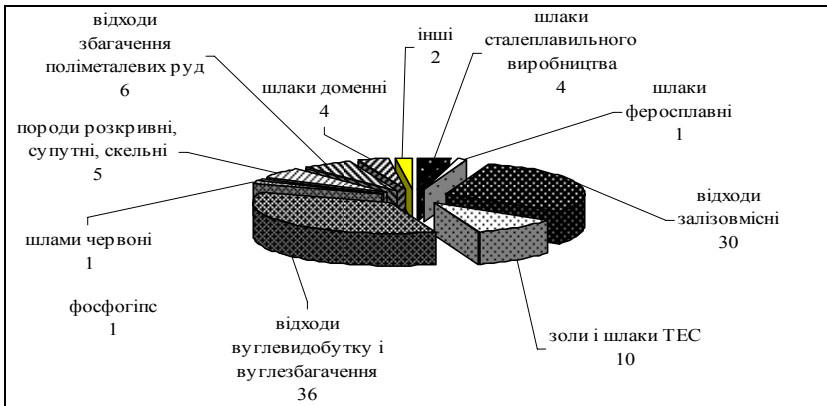

Рис. 4.15. Структура накопичення відходів у 2008 р. (звітність за формою № 14–мтп), %

Прогресуюча динаміка щодо збільшення обсягів утворення та накопичення відходів свідчить про те, що у найближчій перспективі, з урахуванням тенденцій щодо розвитку промислового сектора, обсяги накопичення відходів збільшуватимуться і надалі (табл. 4.30).

Таблиця 4.30

Обсяги утворення та накопичення відходів як вторинної сировини

Найменування відходів як вторинної сировини	Обсяги утворення відходів, тис. т												Обсяги накопичення відходів, тис. т	
	1990	1996	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2007	2008	2007	2008	
	Відходи паперу та картону	806	231	41,2	55,0	72,6	85,4	113,7	127,1	138,1	52,3	71,7		
Шлаки доменного виробництва	20500	8386	12259,4	13624,3	14179,1	14141,1	15416,3	16360,5	14207,2	77102,4	79995,3			
Шлаки сталеплавильного виробництва	7594	3336	4974,1	7761,2	7901,4	7073,7	7675,4	7959,3	7959,3	117726,0	119111,0			
Шлаки феросплавного виробництва	1952	1011	1121,7	1191,0	1445,0	1261,4	1434,8	1666,0	1189,1	18147,3	18144,0			
Зола і зопошлакові відходи теплових електростанцій та інших спалювальних установок	17000	10667	10198,6	8524,1	7333,7	7952,7	14565,3	8793,7	8977,3	296710,9	305153,1			
Відходи залізовмісні металургійного виробництва	6657	3133	4134,0	25239,1	26286,1	25555,7	36178,4	27894,3	23691,8	895565,9	906497,1			
Відходи вуглевидобутку і вуглезбагачення – всього			34457,4	35409,6	29166,5	28191,9	31063,1	30706,2	31645,2	1015948,5	1099332,4			
Відходи збагачення поліметалічних руд для виробництва піску формового	4262	3584	6870,1	7627,0	7930,8	9835,4	9466,0	7999,0	8467,6	189213,8	197161,3			
Відходи вапнякові	7000	1020	656,6	4282,0	3685,7	3338,9	3243,9	3398,7	2520,7	25639,4	26034,8			
Відходи вапняково-магнієві			1714,1	1767,9	1776,1	1818,8	1918,9	1900,7	1942,2	65968,0	67352,1			
Відходи тверді побутові					3235,3	3527,0	3618,4	4387,5	4369,9	14676,8	19573,9			
Шлами червоні			1172,1	1322,5	1505,7	1723,7	1750,1	1774,1	1839,2	32769,0	34395,6			
Породи розкриті, супутні скельні та інші для виробництва щебеню	78109,5	11802,0	10510,2	2040,1	979,8	841,0	3162,6	6970,9	8056,5	3819,3	5492,4			

Продовження табл. 4.30

Найменування відходів як вторинної сировини	Обсяги утворення відходів, тис. т											Обсяги накопичення відходів, тис. т	
	1990	1996	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2007	2008		
	Породи розкриті, супутні скельні та інші для виробництва піску закладного	1318	0,08		2682,3	5302,7	5879,7	5265,4	6886,1	7177,4			7378,6
Породи розкриті і попутні для будівництва гідросторуд та інших робіт	59935	2332	44193,5	52186,8	34450,3	40874,3	53420,7	28137,9	86143,2				
Жоли буряковий			8881,3	7509,6	8902,4	8787,8	13295,5	10093,4	7451,9	3402,6			
Барда зернокартопляна			1050,0	1606,8	1757,1	1865,9	1931,0	1786,7	1747,3	11,7			14,5
Сироватка молочна-товарна			949,5	1515,9	1919,8	2196,5	1702,7	1823,3	1916,4	2,5			2,6
Інші відходи	21598,6	42506,7	10013,2	10527,9	3512,5	2722,3	4054,3	3479	3743,8			9261,1	9503,5
Усього	358132,1	88008,8	151317,2	181750,4	165450,9	172838,2	213158,3	282050,4	225811,6	2935835,3	3071171,4		

Джерело: складено за формою № 14-мпт Держкомстату України.

Частковим вирішенням проблеми можна вважати видалення, знешкодження та захоронення відходів. У 2008 р. частка таких відходів становила 38–42% від їхнього загального утворення. Але цей спосіб кардинально не вирішує проблему, а лише перекладає її розв'язання на плечі майбутніх поколінь.

Згідно з даними статистичної звітності (за формою № 14-мтп) обсяг використання відходів у 2008 р. становив 96,3 тис. т, що на 33% менше, ніж у 2007 р. Але частка використаних відходів становить 50% річного обсягу їх утворення, що можна вважати незадовільним, оскільки у розвинених країнах світу відходи використовуються на 90%.

Проблема полягає в недостатньо налагодженій системі збирання і заготівлі вторинної сировини через відсутність механізмів реалізації законодавчих вимог щодо повноти збирання, належного зберігання та недопущення знищення і псування відходів, які є вторинною сировиною, а також унаслідок відсутності спеціального режиму поводження з відходами.

Найбільша кількість відходів утворюється на підприємствах видобутку та збагачення залізних, марганцевих руд та руд кольорових металів, щорічно їх утворюється 0,36–0,5 млрд т. Близько 95% із них – відходи залізорудних гірничозбагачувальних комбінатів (ВО "Кривбасруда", р/у ім. Кірова, р/у "Суха Балка", Запорізький ЗРК, шахти. "Центральна", Інгулецький ГЗК, Південний ГЗК, Новокриворізький ГЗК, Центральний ГЗК, Полтавський ГЗК), комбінатів зі збагачення марганцевої руди (Таврійський ГЗК, Орджонікідзенський ГЗК, Марганецький ГЗК); та комбінатів зі збагачення руд кольорових металів (Іршавський, Побузький нікелевий завод, Вільногірський ГМК).

У розрахунку на кв. км території країни утворення промислових відходів досить стабільно тримається на рівні 0,4 тис т, а на душу населення припадає 5 кг, що можна вважати як досить суттєвий тиск на екологічний стан природи. Незважаючи на позитивну динаміку щодо зменшення техногенного впливу, якщо його оцінювати за результатами розрахунку на одиницю виробленої промислової продукції, у цілому обсязі забруднення зростає.

Це робить актуальним подальше вдосконалення економічних механізмів природоохоронної діяльності. Дбайливе використання природних ресурсів має розглядатися як один із пріоритетів підвищення соціальних стандартів життя. В умовах ринку його реалізація, окрім технічних рішень, має спиратися на дієві економічні механізми підтримання екологічної рівноваги.

На сьогодні в Україні ринковим інструментом екологічного регулювання є збори за забруднення навколишнього середовища, що впроваджені з 1994 р. як обов'язковий державний податок. Вони виступають основним джерелом формування природоохоронних фондів усіх рівнів, за рахунок яких здійснюється фінансування екологічних програм і природоохоронних заходів.

Механізм екологічних платежів виконує дві функції: з одного боку, стимулює підприємства до зменшення забруднення довкілля, а з іншого – створює додаткове джерело інвестицій у сферу охорони навколишнього природного середовища на державному, регіональному та місцевому рівнях. Таким чином можна вважати, що в Україні в основному реалізовано важливий принцип природоохоронної діяльності – "забруднювач платить". Але попри позитивні наслідки введення платного природокористування можна почути багато критичних зауважень спеціалістів на адресу діючого механізму як недостатньо ефективного, який не забезпечує стимулювання підприємств-забруднювачів до реалізації природоохоронних заходів, не створює необхідних обсягів надходжень і не дає змоги суттєво зміцнити фінансову базу екологічної політики та реалізовувати масштабні екологічні проекти. Однією з причин такої критики була відсутність коригування платежів на індекс інфляції.

Для її виправлення Кабінету Міністрів України Постановою від 14.11.2007 р. № 1317 "Про доповнення додатка 1 до Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору" надав можливість платникам екологічних зборів своєчасно коригувати встановлені нормативи до рівня загального росту цін. Такий крок значно підвищив дієвість заходів і обсяги надходжень до державного бюджету.

У 2009 р. підприємства, організації та установи країни фактично сплатили 1111,4 млн грн зборів за забруднення НПС, порушення природоохоронного законодавства та в рахунок погашення забор-

гованості за попередні роки. Порівняно з 2001 р. сума зборів збільшилася у 8 разів.

Основна сума зборів припадає на промислові підприємства (99%), з яких найбільше заплатили підприємства з виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (543,5 млн грн, або 49% від загальних обсягів по країні), металургійні підприємства (191,7 млн грн, або 17,3%), добувної промисловості (255,4 млн грн, або 23%).

Проте попри позитивний вплив на еколого-економічні відносини підприємств і держави існуючий економічний механізм природоохоронної діяльності все ще недостатньо розвинений. Застосування деяких інструментів екологічного стимулювання, класичних для ринкової економіки, перебуває поки що в зародковому стані. Це стосується, зокрема, пільгових позик, пільгового кредиту, гнучких екологічних податків, матеріального заохочення екологізації виробничої діяльності, диференціації ціноутворення згідно з екологічним критерієм. Тобто слабка реалізація мотиваційної функції економічних інструментів екологічного регулювання не сприяє впровадженню господарюючими суб'єктами природозберігаючих технологій і зниженню питомої ваги продукції з екологічно шкідливим вмістом.

Крім того, фіскальна функція нинішньої системи екологічного оподаткування спотворюється нецільовим використанням зібраних коштів. Наприклад, сума зібраних коштів за спеціальне використання природних ресурсів у 2009 р. на 8,7 млрд грн перевищила видатки на ОНПС з державного бюджету. Тобто при наявності коштів простежується недофінансування екологічних програм і природоохоронних заходів.

Недостатньо впливає на реалізацію екологічних проектів держава і місцеві органи влади. Власні кошти підприємств, як і в попередні роки, залишаються основним джерелом фінансування витрат на охорону довкілля (90% від загальних витрат). Загальні витрати підприємств, установ та організацій України на ці заходи у 2009 р. становили 11,1 млрд грн. В їхній структурі переважають поточні витрати – 8 млрд грн, або 72,5% від загальних; майже третину становлять капітальні інвестиції – 27,4% (3 млрд грн), які в основному використовуються на капітальний ремонт природоохоронного обладнання – 18,2%.

Оскільки в структурі промисловості України переважають сировинні та низькотехнологічні галузі, які до того ж створюють високий рівень техногенного навантаження, то перехід до еколого- та енергоефективної моделі промислового розвитку значною мірою має стимулюватися державою шляхом регулювання та підвищення ролі екологічного оподаткування, через репресивні фінансові інструменти, зокрема вилучення у підприємств природно-ресурсної ренти та проведення державної політики екологічної модернізації економіки.

Отже, сучасний період розвитку промислового виробництва характеризується не тільки певними проблемами в економічній сфері, а й глобальною кризою в екології. Основний техногенний вплив на навколишнє середовище здійснюється через:

- неефективне використання водних ресурсів;
- забруднення атмосферного повітря;
- накопичення токсичних промислових відходів.

Незважаючи на загальну позитивну динаміку щодо зниження комплексного показника техногенного впливу на одиницю виробленої промислової продукції, загальний обсяг забруднення також знижується – пов'язано з фінансовою кризою в країні.

Збільшення фактично сплачених підприємствами, організаціями та установами екологічних зборів за забруднення довкілля, мало впливає на зміну загальної картини забруднення, що вказує на нерациональне використання цих коштів, на їхні недостатні обсяги для проведення ефективних природоохоронних заходів, а також на прорахунки у механізмах стимулювання природоохоронної діяльності.

Щоб запобігти забрудненню довкілля промисловим виробництвом, доцільно здійснити такі заходи:

➤ удосконалити економічний механізм природокористування, запровадити принципи "забруднювач платить", "природокористувач платить";

➤ забезпечити цільове використання державою коштів природоохоронних заходів і налагодження оптимальних процедур контролю за їхньою діяльністю шляхом розробки та затвердження на державному і регіональному рівнях відповідних програм;

- сприяти та економічно стимулювати впровадження природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних і безвідходних технологій, виробництва екологічно чистих видів продукції. Орієнтація на поглиблену переробку вторинної сировини;
- забезпечити державне фінансування ефективних методів і розробок щодо будівництва установок очистки газоподібних шкідливих речовин із газів (оксидів азоту, оксиду вуглецю), що виділяються основними технологічними агрегатами теплоелектростанцій та гірничо-металургійних виробництв;
- впровадити систему економічного стимулювання підприємств і організацій, що скорочують шкідливі викиди й поліпшать загальний екологічний стан виробництва, через надання пільгових кредитів і регресивне оподаткування;
- розробити та впровадити законодавчі та економічні механізми стимулювання енергозбереження.

Розділ 5

РЕГІОНАЛЬНИЙ
АСПЕКТ
СТРУКТУРНИХ
ЗМІН

5.1. Основні індикатори просторового розвитку України

Ринкова організація відтворення господарського простору, яка почала формуватися в Україні у пострадянську добу, завжди й усюди зумовлює нерівномірність перебігу цього процесу у його складових й відповідно нерівність у їхньому добробуті. Така властивість ринкової організації відтворення економічного простору є її "родимкою", яку на каїновому рівні неодноразово намагалися вибавити шляхом реалізації державою того чи іншого варіанту політики вирівнювання розвитку територіально-господарських утворень субнаціональних рівнів, зокрема регіонів. Для зазначеної політики характерні два вектори здійснення – перерозподільчий і стимулюючий соціально-економічний розвиток відповідних відстаючих регіонів. Перерозподіл державою наявних на підвідомчих їй територіях господарських ресурсів у рамках здійснюваної нею політики вирівнювання розвитку складових, зокрема регіональних, відповідного господарського простору завжди був і залишається важливим аспектом такої політики, хоча, з огляду на існуючий світовий досвід, вважається менш ефективним за ринковий, хіба що за винятком державних асигнувань, спрямовуваних на реалізацію інфраструктурних проектів. Домогтися вагомого вирівнюючого ефекту у відтворенні регіональних складових економіки за допомогою реалізації стимулюючих заходів також, як правило, не вдається, оскільки бізнес все одно обирає ті території (місця базування), що мають значні конкурентні переваги – ефект масштабу (агломерації), менші господарські відстані (вигідне місцезнаходження), кращі інститути, що знижують бар'єри для розвитку. Ця обставина як раз і є фундаментальним чинником нерівномірності відтворення складових господарського простору і наявності контрастів у ньому.

Унаслідок спаду господарської активності впродовж 1991–1999 рр. значно посилилася диференціація українських регіонів за рівнем економічного розвитку (регіональна дивергенція), насамперед за показниками валового регіонального продукту (ВРП) на душу населення, реальних доходів і його економічної активності.

Причинами такої ситуації є: по-перше, запуск механізму ринкової конкуренції, який поділив територіальні господарські комплекси за наявними конкурентними перевагами і недоліками, а також виявив різну адаптованість регіонів країни до ринку залежно від структури економіки, менталітету населення і влади; по-друге, значно послабшала регулююча роль держави, що виразилося в скороченні державних інвестицій в регіональний розвиток, відміні більшості регіональних економічних і соціальних компенсаторів; по-третє, виникла фактична нерівність різних територіальних суб'єктів країни в економічних відносинах із центром.

Упродовж 1991–2009 рр. у неоднорідному економічному просторі України перехід від однієї стадії економічної динаміки (наприклад спаду господарської активності у 1990-х роках та 2008–2009 рр.) до іншої (зростання у 2001–2007 рр. та 2010 р.) не міг відбуватися одночасно і повсюдно, неминучою стала розмитість економічних циклів в часі і просторі. Для української економічної динаміки 1996–2008 рр. характерна синхронізація моментів зростання і зниження фізичних обсягів ВВП країни і ВРП у більшості регіонів (рис. 5.1).

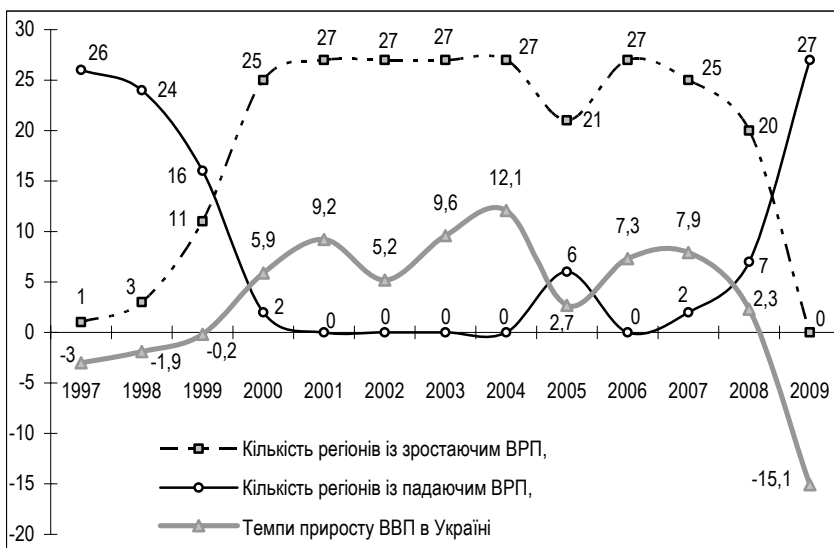

Рис. 5.1. Зв'язок щорічних темпів приросту/спаду обсягів ВВП України, % з кількістю регіонів із зростаючими та падаючими обсягами ВРП, од. у 1990–2009 рр.

У 1997–1998 рр. на тлі триваючого загального економічного спаду піднесення почалося з невеликого числа регіонів, які використали наявні на той час кон'юнктурні конкурентні переваги (м. Київ, Запорізька, Донецька, Луганська, Львівська, Закарпатська, Волинська області, АР Крим). У подальшому кількість регіонів із зростаючою економікою збільшувалася, утворюючи значно ширші ареали зростання, і, нарешті, просторова дифузія економічного зростання у 2000 р. результувалася в позитивних темпах приросту національної економіки в цілому, а переважно у регіонах падіння фізичних обсягів ВРП завершилося (крім Одеської та Полтавської областей).

Важливою характеристикою якості економічного зростання національної економіки та її регіональних складових є його безперервність. Протягом 2000–2008 рр. економіка України зростала в цілому (точніше, в середньому) безперервно, проте у половини регіонів піднесення господарської активності чергувався із короткочасним її спадом (табл. 5.1 та рис. 5.1).

Таблиця 5.1

Індекси валового регіонального продукту у 2001–2008 рр., %

Регіон	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Україна	113,6	105,8	110,7	112,1	102,7	107,3	107,9	102,3
Дніпропетровська	112,8	103,3	108,4	111,0	107,3	108,0	105,3	97,3
Івано-Франківська	107,9	110,9	114,4	107,6	105,9	102,5	100,8	97,5
Луганська	118,9	106,1	109,2	108,2	100,3	104,3	105,2	98,9
Хмельницька	112,3	106,6	108,7	112,7	103,9	104,2	104,0	99,9
Рівненська	109,4	105,6	109,5	113,1	102,1	106,9	104,5	99,5
Кіровоградська	120,9	104,6	101,9	118,9	102,4	105,1	97,9	113,7
Миколаївська	119,3	105,5	104,2	118,1	100,1	107,1	99,5	106,9
Закарпатська	110,6	109,0	118,7	106,4	98,5	106,6	108,2	103,9
Львівська	111,1	111,2	112,1	105,2	98,1	108,3	105,8	100,7
Одеська	112,3	109,3	109,1	108,1	99,6	103,5	106,3	111,9
Херсонська	118,0	101,3	107,9	111,2	99,2	104,0	100,4	109,8
Полтавська	116,3	117,1	105,0	116,7	99,2	108,2	105,8	94,9
Донецька	111,8	102,8	112,5	110,8	97,1	108,3	104,6	97,1

Джерело: за даними Держкомстату України за відповідні роки.

У спостережуваному діапазоні зміни річного темпу приросту ВВП від - 3,0% (1997 р.) до + 5,9% (2000 р.) кількість регіонів з падаючим ВРП зменшується з 26 до 2-х (Одеська - 3,1% та Полтавська - 6,7% області), а число регіонів з ВРП, що зростає, збільшується від 1 (м. Київ) до 24. Чисельності груп регіонів із ВРП, що "зростає" та "знижується", починають зближуватися та майже порів-

нюються (відповідно 11 та 16 регіонів) при темпі приросту ВРП, рівному - 0,2% (як це трапилося в 1999 р.).

Упродовж 2001–2007 рр. монотонність обох кривих порушується двічі:

- у 2005 р. (при переході від темпу ВВП + 12,1% до темпу + 2,7%) кількість регіонів з падаючим ВРП збільшується від 0 до 6 (Донецька -2,9%, Закарпатська - 1,5, Львівська - 1,9, Одеська - 0,4% та Полтавська і Херсонська - 0,8% області), а число регіонів з ВРП, що "зростає", також зменшується від 27 до 21-го;
- у 2007 р. (при переході від темпу ВВП + 7,3% до темпу + 7,9%) кількість регіонів з падаючим ВРП збільшується від 0 до 2-х (Кіровоградська - 2,1% та Миколаївська - 0,5% області), а кількість регіонів з ВРП, що "зростає", зменшується з 27 до 25-ти.

Так, у 2000-х роках якість економічного зростання в національному просторі характеризувалася двома позитивними властивостями: зростання охопило більшу частину економічного простору країни і стає переважно безперервним. Тобто економічне зростання набуває рис переважаючої безперервності з 2001 р., коли в 13-ти регіонах із 26 (тобто АР Крим представлений в подальшому аналізі й розрахунках разом із м. Севастополь)¹ воно підтримувався впродовж восьми років (включаючи кризовий 2008 р.), у 5-ти регіонів піднесення підтримувалося впродовж семи років (Дніпропетровська, Івано-Франківська, Луганська, Хмельницька, Рівненська області, для яких проблемним видався 2008 р.), а ще у 2-х регіонах піднесення підтримувалося впродовж шести років (Кіровоградська та Миколаївська області, для яких проблемним видався 2007 р.) або разом 20 регіонів.

Продемонстровані регіональними складовими української економіки під час її переходу на ринковий режим відтворення різні можливості адаптації до такого господарсько-відтворювального режиму, що визначалися співвідношеннями в цих складових "прогресивних адаптантів" (тих, хто зумів скористатися перевагами ринкового режиму господарювання, і кому адаптація до нього принесла більше зиску, ніж збитків), "регресивних адаптантів" (тих, хто освоївся у рин-

¹ Надання столиці України м. Києву регіонального статусу вбачається цілком доцільним як з політичної, так і з економічної точок зору, то наділення аналогічного статусу м. Севастополь, на нашу думку, носить переважно політичний характер. Тому розрахунки макроекономічних показників по АР Крим здійснювалися з урахуванням статистичних даних по м. Севастополь.

кових умовах господарювання регресивно, тобто більше зазнав утрат, ніж отримав зиску) і "регресивних неадаптантів" (тих, хто не знайшов надійних способів подолання (пом'якшення) проблем і труднощів у господарюванні, що виникли в нових умовах його здійснення, і не уявляє, як поводитися у цих умовах) зумовили нерівномірність відновлення їхньої позитивної динаміки.

Характерною ознакою тенденції нерівномірності (асиметричності) відновлення продуктивності регіональних складових української економіки впродовж 1997–2007 рр., стали відмінності у їхніх внесках у ВВП і сукупний ВРП України (табл. 5.2), які показували різні конкурентні позиції господарств українських регіонів на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Унаслідок поєднання елементів ринкової модернізації з фактором залежності їхнього відтворення від траєкторії їхнього попереднього розвитку (інерційності відтворення) до категорії "важковаговиків" у пострадянському господарському просторі України потрапили чотири її регіони – м. Київ, Донецька, Дніпропетровська та Харківська області. Якщо для м. Києва причиною приналежності до цієї категорії регіональних господарств в Україні ключове значення мала переважно прогресивна адаптація до ринкових умов відтворення (формування сервісної економіки), то перебування серед "важковаговиків" української економіки господарств інших згаданих регіонів стало наслідком збігу таких обставин, як посилення цінової конкурентоспроможності товарів, на випуску яких спеціалізуються ці господарства, сприятлива кон'юнктура на ринках ближнього і дальнього зарубіжжя для експорту окремих товарів, наявність резервів потужностей, придатних для випуску відповідних товарів, надання державних преференцій низці виробництв.

У сукупному ВРП, а також у створюваній в українській економіці валовій доданій вартості (ВДВ) й здійснюваному у ній валовому випуску товарів і послуг (ВВТП) питома вага згаданих регіональних складових – "важковаговиків" збільшилася впродовж 2001–2008 рр. відповідно у ВРП і ВДВ з 44,1 до 47,6%, у ВВТП з 43,7 до 46,6% (табл. 5.3). При цьому, внаслідок подальшої концентрації у м. Києві представництва основних бізнес-груп (зумовленої привабливістю для них столичного середовища), внесок економіки цього міста-регіону у відновлення господарської активності країни весь цей час зростав випереджальними темпами.

Таблиця 5.2

**Групування регіональних господарств України
за їхнім внеском у створення ВВП країни і динамікою
виробництва ВВП у 1997–2007 рр., % / разів**

Питома вага регіону у сукупному ВВП у 2007 р., %	Темпи зростання виробництва ВВП (Україна – 100% / 1,7 раза)				Кількість регіонів
	Понад 2 рази	Від 1,7 до 2,0 раза	Від 1,4 до 1,7 раза	нижче 1,4 раза	
Понад 15%	м. Київ 18,9 / 3,0				1
Від 10 до 15%			Донецька 12,8 / 1,5		1
Від 5 до 10%		Харківська 6,1 / 1,9	Дніпропетровська 9,9 / 1,65		2
Від 3 до 5%		Запорізька 4,6 / 1,9	Одеська 4,6 / 1,4		7
			Луганська 4,5 / 1,65		
			Львівська 3,9 / 1,56		
			Полтавська 3,9 / 1,5		
			АР Крим 3,6 / 1,6		
Нижче 3%		Волинська 1 / 1,9	Миколаївська 2,0 / 1,5	Чернігівська 1,6 / 1,38	15
		Закарпатська 1,5 / 1,8	Івано-Франківська 1,9 / 1,5	Херсонська 1,3 / 1,34	
			Черкаська 1,9 / 1,44	Вінницька 2,1 / 1,3	
			Хмельницька 1,7 / 1,45	Сумська 1,7 / 1,2	
			Рівненська 1,6 / 1,44		
			Житомирська 1,5 / 1,49		
			Кіровоградська 1,4 / 1,55		
			Тернопільська 1,1 / 1,5		
		Чернівецька 0,9 / 1,65			
Кількість регіонів	1	4	17	4	26

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Таблиця 5.3

Групування господарств регіонів України за їхньою питомою вагою у сукупному ВРП, ВДВ, ВВП країни у 2001–2008 рр.

Регіон	ВРП (у факт. цінах), його частка, %, темпи росту				ВДВ (у факт. цінах), її частка, %, темпи росту				ВВП (у факт. цінах), його частка, %, темпи росту						
	2001		2008		2001		2008		2001		2008				
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%			
Україна	183296	100,0	948056	100,0	183296	100,0	860714	100,0	1,8	460520	100,0	2072172	100,0	1,9	
Регіони-"важковаговики"															
м. Київ	31167	17,0	169564	17,9	2,6	31167	17,0	161220	18,7	2,6	62067	13,5	341375	16,5	2,6
Донецька	22863	12,5	117646	12,4	1,5	22863	12,5	103145	12,0	1,5	64212	13,9	273280	13,2	1,5
Дніпропетровська	16340	8,9	104687	11,0	1,7	16340	8,9	91514	10,6	1,6	48732	10,6	226479	10,9	1,7
Харківська	10465	5,7	59389	6,3	2,0	10465	5,7	54632	6,3	2,0	26189	5,7	125203	6,0	2,1
Разом 3 регіони	49668	27,1	207134	28,8		49668	27,1	410511	29,0		139133	30,2	624962	30,2	
4 регіони	80835	44,1	451286	47,6		80835	44,1	161220	47,7		201200	43,7	966337	46,6	
Регіони-"середньоваговики"															
Одеська	9525	5,2	46994	5,0	1,8	9525	5,2	44079	5,1	1,8	21521	4,7	98749	4,8	2,0
Луганська	7451	4,1	42985	4,5	1,6	7451	4,1	36732	4,3	1,6	24517	5,3	108213	5,2	1,8
Запорізька	7968	4,3	42445	4,5	1,8	7968	4,3	36717	4,3	1,7	25312	5,5	109486	5,3	1,9
Київська	6439	3,5	35687	3,8	1,7	6439	3,5	31727	3,7	1,7	16258	3,5	82926	4,0	2,0
Львівська	7305	4,0	35534	3,7	1,65	7305	4,0	32436	3,8	1,7	17100	3,7	75532	3,6	1,9
Полтавська	6638	3,6	34118	3,6	1,8	6638	3,6	28878	3,4	1,8	19134	4,2	76406	3,7	1,9
АР Крим*	6690	3,6	33670	3,6	1,8	6690	3,7	31780	3,7	1,9	14463	3,1	67801	3,3	1,9
7 регіонів	52016	28,3	271433	28,6		52016	28,4	242349	28,2		138305	30,0	619113	29,9	
Разом 11 регіонів	132851	72,4	549941	76,4		132851	72,5	403569	75,9		339505	73,7	1585450	76,5	

Продовження табл. 5.3

Регіони-«легкоавтовики»															
Вінницька	5008	2,7	20094	2,1	1,56	5008	2,7	18597	2,2	1,6	11629	2,5	42424	2,0	1,7
Миколаївська	4353	2,4	19410	2,0	1,8	4353	2,4	17829	2,1	1,8	10681	2,3	41967	2,0	1,9
Черкаська	3590	2,0	19101	2,0	1,95	3590	2,0	17282	2,0	1,9	9371	2,0	48995	2,4	2,3
Івано-Франківська	3901	2,1	17883	1,9	1,6	3901	2,1	15874	1,8	1,5	9181	2,0	34630	1,7	1,7
Сумська	4121	2,2	16210	1,7	1,4	4121	2,3	15038	1,7	1,4	10596	2,3	35038	1,7	1,5
Хмельницька	3611	2,0	16061	1,7	1,65	3611	2,0	14813	1,7	1,6	8838	1,9	35271	1,7	1,7
Житомирська	3173	1,7	15008	1,6	1,7	3173	1,7	13870	1,6	1,7	7554	1,6	30619	1,5	1,8
Чернігівська	3465	1,9	14918	1,6	1,5	3465	1,9	13796	1,6	1,6	8936	1,9	31681	1,5	1,6
Рівненська	3186	1,7	14074	1,5	1,6	3186	1,7	12843	1,5	1,6	7412	1,6	30651	1,5	1,8
Кіровоградська	3174	1,7	13951	1,5	1,8	3174	1,7	13045	1,5	1,8	6970	1,5	28084	1,4	2,0
Закарпатська	2781	1,5	13208	1,4	1,8	2781	1,5	12368	1,4	1,8	5803	1,3	28579	1,4	2,2
Херсонська	2999	1,6	13174	1,4	1,6	2999	1,6	12278	1,4	1,6	7637	1,7	27222	1,3	1,6
Волинська	2872	1,6	12784	1,3	1,9	2872	1,6	11743	1,4	1,9	6849	1,5	30510	1,5	2,2
Тернопільська	2347	1,3	10618	1,1	1,8	2347	1,3	9984	1,2	1,8	5567	1,2	23100	1,1	1,8
Чернівецька	1864	1,0	8833	0,9	1,8	1864	1,0	8494	1,0	1,8	3991	0,9	17951	0,9	1,9
15 регіонів	50445	27,4	225337	23,8		50445	27,5	207854	24,1		121015	26,3	486722	23,5	

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки, Статистичний збірник. – К.: Держкомстат, 2010. – С. 13–33.

Протягом 2001–2008 рр. виробництво регіонального ВРП і ВДВ у м. Києві збільшилося у 2,6 раза проти 1,5 раза у Донецькій області, 1,7 раза у Дніпропетровській області, 2,0 рази у Харківській області. Аналогічна динаміка впродовж 2001–2008 рр. була характерна і для виробництва реального обсягу ВВП (по м. Києву він збільшився у понад 2,6 раза проти відповідно майже 1,5, 1,7, 2,1 раза у Донецькій, Дніпропетровській і Харківській областях).

У зазначених 4-х регіональних складових української економіки – лідерах з пострадянського відновлення господарської активності у країні на кінець 2008 р. було зосереджено 52,6% наявних виробничих потужностей, 30,8% від загальної кількості офіційно найманих у країні працівників. Вищою в них була і середня продуктивність праці: ВРП у розрахунку на одну працюючу фізичну особу становило 69,9 тис. грн, проти 45,2 тис. грн по українській економіці у цілому (табл. 5.4).

У свою чергу сукупні частки регіональних складових української економіки, які (складові) потрапили до категорії "середньоваговиків" (а це господарства Запорізької, Одеської, Луганської, Полтавської, Львівської, Київської областей і АР Криму) у виробництві сукупного ВРП, ВДВ і ВВП кінець 2008 р. становили відповідно 28,6%, 28,2 і 29,9% (див. табл. 5.3). При цьому під час посттрансформаційного відновлення продуктивності української економіки у відтворенні жодного із зазначених 7 регіональних господарств не сформувався тенденція до здолання відставання у розвиненості від згаданих регіонів-"важковаговиків".

З огляду на те, що при концентрації у "середньоваговій" категорії українських регіональних господарств на кінець 2008 р. 25,5% наявних у країні виробничих потужностей і задіяних у цих господарствах 31,8% від загальної кількості офіційно найманих у країні працівників середня продуктивність праці в них була нижчою, ніж по українській економіці у цілому: 40,7 тис. грн проти 45,2 тис. грн (див. табл. 5.4), можна зробити висновок про регресивний характер їхньої адаптації до пострадянських умов відтворення.

Порівняно найменші внески у справу посттрансформаційного відновлення продуктивності української економіки були зроблені господарствами інших 15 областей країни, внаслідок чого вони потрапили до категорії українських регіональних господарств – "легковаговиків".

Таблиця 5.4

Динаміка і структура основних засобів і зайнятого населення у регіональному розрізі у 2001–2008 рр.

Регіон	ВРП на одного працівника у 2008 р.			Основні засоби у 2008 р.			Зайняте населення у віці 15–70 років у 2008 р.			Питома вага регіону в загальних обсягах інвестицій в основний капітал					
	тис. грн на особу	до середнього українського значення		млн грн	частка регіону		тис. осіб	частка регіону		частка, %	до (+/-) до 1997 р. 2000 р.				
		%	до 2001 р., +/- в. п.		%	до 2001 р., +/- в. п.		динаміка за 2001–2007 рр., рази	%			до 2001 р., +/- в. п.			
Україна	45,2	100	0	6,6	3149627	100,0	0	3,8	20972,3	100,0	0	1,04	100,0	0,0	0,0
м. Київ	119,4	264,1	-5,5	9,2	713320	22,6	14,7	12,6	1420,2	6,8	0,5	1,17	20,0	11,0	3,9
Донецька	66,3	121,7	1,7	7,7	301171	9,6	-1,9	3,0	2138,8	10,2	-0,2	0,99	9,5	-2,6	-2,8
Дніпропетровська	55,0	146,6	34,1	6,9	263677	8,4	-2,1	3,1	1580	7,5	-0,4	1,03	7,7	-2,5	-1,8
Харківська	45,2	100,0	10,8	6,9	379942	12,1	4,3	5,7	1312,9	6,3	-0,1	1,03	5,1	-1,6	-0,7
4 регіони-важкоавтовиків"	69,9	146,6	10,5	7,8	4807737	52,6	15,0		6451,9	30,8	-0,2		42,3	4,3	-1,4
Запорізька	49,9	110,4	3,5	5,3	136124	4,3	-1,4	3,0	850,4	4,1	0	1,05	3,2	-1,9	-1,8
Луганська	40,2	89,0	5,6	6,3	99572	3,2	-1,9	2,3	1068,8	5,1	0,2	1,06	3,9	-1,9	-0,5
Одеська	44,0	97,3	-3,1	6,3	123955	3,9	-1,1	2,9	1067,9	5,1	-0,1	1,05	5,4	1,1	-0,3
Львівська	32,5	72,0	-1,8	6,0	102942	3,3	-1,2	2,9	1092,5	5,2	-0,2	1,01	4,6	-0,4	0,1
Полтавська	49,3	109,1	1,3	5,8	122086	3,9	0,2	4,0	691,6	3,3	-0,1	1,03	3,8	-3,2	-2,3
АР Крим	30,5	67,4	-3,3	6,6	97550	3,1	-0,7	3,2	1105,6	5,3	-0,2	1,09	4,4	1,6	0,5
Київська	44,8	99,2	3,8	5,6	119813	3,8	-0,8	3,0	796,1	3,8	0,1	1,08	7,3	3,1	3,3
7 регіонів-середньоваговиків"	40,7	88,6	1,3	5,9	802042	25,5	-6,9		6672,9	31,8	-0,3		32,5	-1,7	-1,1
Разом 11 регіонів	55,1	121,8	6,3	7,1	5609779	78,1	8,1		13124,8	62,6	-0,5		74,8	2,6	-2,5

Регіон	ВРП на одного працівника у 2008 р.			Основні засоби у 2008 р.			Зайняте населення у віці 15–70 років у 2008 р.			Питома вага регіону в загальних обсягах інвестицій в основний капітал					
	млн грн на особу	до середнього значення		млн грн	частка регіону		тис. осіб	частка регіону		динаміка за 2001–2008 рр. рази	частка, %	(+/-) до 1997 р. 2000 р.			
		%	до 2001 р., +/- в. п.		%	до 2001 р., +/- в. п.		%	до 2001 р., +/- в. п.						
Миколаївська	35,4	78,3	-12,4	5,4	68060	2,2	-0,4	3,1	548,5	2,6	0	1,09	1,9	-0,4	0,0
Івано-Франківська	33,0	73,0	-7,4	6,2	41910	1,3	-0,7	2,4	541,9	2,6	-0,1	0,93	2,6	0,5	0,0
Черкаська	32,8	72,5	2,3	5,5	57227	1,8	-0,6	2,7	583,1	2,8	0	1,09	2,2	0,4	0,8
Вінницька	27,7	61,2	-7,2	6,1	86179	2,7	0,4	4,3	725,6	3,5	-0,5	0,86	2,0	-0,3	0,5
Закарпатська	23,9	52,9	-14,6	5,6	38069	1,2	-0,1	3,3	552,2	2,6	0,4	1,1	1,4	0,4	0,0
Хмельницька	27,0	59,8	-9,5	5,2	53078	1,7	-0,4	2,9	594,4	2,8	0	1,06	2,1	-0,7	0,2
Рівненська	29,4	65,1	-13,6	5,1	45643	1,4	-0,3	3,0	478,1	2,3	0,1	1,11	1,6	-0,4	0,1
Житомирська	26,4	58,4	-9,3	5,1	40793	1,3	-0,8	2,2	588,2	2,7	0,2	1,04	1,6	-0,2	0,5
Чернігівська	29,8	65,8	-8,1	5,1	44147	1,4	-1,5	2,3	501,4	2,4	-0,2	0,96	1,3	-0,6	-0,5
Кіровоградська	30,4	67,3	-13,5	6,1	48782	1,5	-0,5	2,8	489,1	2,2	0	1,06	1,3	-0,3	0,2
Сумська	29,8	65,9	-26,1	4,4	45541	1,4	-1,1	2,1	543,7	2,6	0,2	1,06	1,3	-1,2	-1,2
Волинська	29,1	64,5	0,5	6,4	30796	1,0	-0,4	2,5	438,6	2,1	-0,4	0,9	1,5	0,1	0,3
Херсонська	26,0	57,4	-12,6	5,3	42452	1,3	-0,5	2,4	507,5	2,4	0,1	1,06	1,7	0,2	0,5
Тернопільська	25,0	55,3	-11,9	5,6	24608	0,8	-0,6	2,0	424,9	2,0	0,1	1,04	1,6	-0,1	0,8
Чернівецька	23,2	51,3	-16,4	5,2	22190	0,7	-0,6	2,0	381,0	1,8	0,3	1,3	1,2	0,3	0,6
"15 регіонів-слетковаговиків"	28,7	63,5	-10,4	5,4	689475	21,9	-8,1		7848,2	37,4	0,2		25,2	-2,4	2,7

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополем.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстат України за відповідні роки; Статистичний збірник "Регіони України", 2009, Ч. І–К.; Держкомстат України, – 2010. – С. 58, 140–141; Статистичний збірник "Регіони України", 2009, Ч. І–К.; Держкомстат України, – 2010. – С. 14, 106–108.

Сукупні частки регіональних "легковаговиків" української економіки у виробництві сукупного ВРП, ВДВ і ВВТП на кінець 2008 р. становили відповідно 23,8%, 24,1 і 23,5%. При цьому впродовж 2001–2008 рр. відповідні частки зменшилися, зокрема у виробництві сукупного ВРП – на 3,6 в. п., у виробництві ВДВ – на 3,4, у ВВТП – на 2,8 в. п. (див. табл. 5.3). Ця обставина, а також той факт, що у зазначеній групі регіональних господарств середня продуктивність праці на кінець 2008 р. виявилася у 1,6 раза нижчою за відповідний показник по українській економіці у цілому (28,7 тис. грн проти 45,2 тис. грн), свідчать про переважно регресивну неадаптованість господарств згаданих українських регіонів до ринкових умов їхнього відтворення та їхню стагнацію. Підтримування "на плаву" господарств цих українських регіонів, де на кінець 2008 р. було зосереджено 21,9% наявних у країні виробничих активів і 37,4% від загальної кількості офіційно найманих у країні працівників (див. табл. 5.4), значною мірою забезпечувалося реалізацією вирівнювальної складової регіональної політики держави, внаслідок чого провідну роль у створюваному у відповідних господарствах ВРП відіграє так звана бюджетна економіка, тобто господарювання, що здійснюється за кошти держави і місцевих органів влади.

Що ж стосується відновлювального економічного зростання, яке демонстрували українські регіони-господарські "легковаговики" впродовж 2000–2008 рр., то воно стало наслідком мультиплікативних ефектів від підвищення попиту на наявні у цих областях України господарські ресурси і збільшення реальних доходів відповідних домогосподарств, зокрема за рахунок здійснення неформальної економічної діяльності й відходництва (трудова міграція).

Концентрація виробництва ВРП у м. Києві, Київській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській та Харківській областях тісно пов'язана з їхньою інвестиційною привабливістю, що наростала впродовж 10 років. Якщо в 1997 р. на ці шість регіони доводилося 23,3% усіх інвестицій в основний капітал, то в 2000 р. – 53,4 і в 2008 р. – 54,9%².

² Однак перевищити за обсягами інвестицій в основний капітал рівень 1990 р. вдалося лише 5 регіонам – м. Києву (377%), Івано-Франківській (128), Львівській (116), Київській (108), Харківській (103%) областям. Донецька, Дніпропетровська – 76–72%. Аутсайтери – Житомирська, Херсонська, Кіровоградська та Хмельницька області (34–47%). За десять останніх років найвищі темпи зростання інвестицій в основний капітал спостерігалися: у Чернівецькій області (або у 8 разів), м. Києві, Херсонській, Житомирській та Івано-Франківській областях (5 разів).

Перевагу від забезпеченості сировинними ресурсами, що затребувані світовим ринком, насамперед, отримали: Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська області (основні регіони-експортери), а також опосередковано – м. Київ через розташування в ньому штаб-квартир великих компаній-експортерів. Частка добувної промисловості цих областей у структурі валової доданої вартості коливалася в межах від 91,7 у 2001 р. до 89,3% у 2008 р. Друга конкурентна перевага "першої природи" – вигідне становище транзитних територій (особливо приморських, оскільки певна частина експортно-імпортних вантажів перевозиться морем) на основних шляхах світової торгівлі, виявилася лише в роки економічного зростання. За радянську добу, за "залізною завісою", ця перевага не могла виявитися повною мірою. Перевагами від вигідного географічного становища скористалися майже всі приграничні області, а особливо південні приморські регіони, що мають потужні морські порти і бази (Одеська, Донецька, Миколаївська області та АР Крим), через які йдуть основні зовнішньоторговельні потоки. Агломераційний ефект сприяв випереджаючому розвитку міст із спеціальним статусом – м. Києва (агломераційний ефект дуже істотно доповнюється перевагами столичного статусу) та м. Севастополя, потенційних міст-мільйонників (міста Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Одеса, Харків, Кривий Ріг, Львів), і розповсюджувався на оточуючу їх периферію та в цілому на регіон. Саме високоурбанізовані українські регіони – Київська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Одеська, Харківська, Львівська області увійшли у десятку розвинених українських областей.

Упродовж 2001–2008 р. усі регіони-"прогресивні адаптанти" та два (із семи) регіони-"середньоваговика" мали значення показника ВРП на одну особу вище за середньо українське значення (табл. 5.5), тобто їх можна вважати благополучними регіонами, що розвиваються із поліпшенням рівня розвитку.

У групі благополучних регіонів із середнім рівнем розвитку знаходяться три регіони-"середньоваговика" (Київська, Одеська і Луганська області) та Миколаївська область, а також Львівська області та АР Крим (тобто благополучні регіони із погіршенням рівня розвитку).

Таблиця 5.5

Групування регіонів України за рівнем розвитку, 1990–2008 рр.

	Національний дохід на душу населення	Валовий регіональний продукт на душу населення (Україна –100%)		
	1990	1997	2004	2008
200% і вище			м. Київ	м. Київ
Від 100 до 200%	Запорізька Полтавська м. Київ Харківська Львівська Дніпропетровська Миколаївська Одеська Черкаська Луганська	м. Київ Запорізька Полтавська Дніпропетровська Донецька Київська Харківська Одеська Сумська Черкаська	Донецька Полтавська Дніпропетровська Запорізька	Дніпропетровська Донецька Запорізька Полтавська Харківська
Від 80 до 100%	Чернігівська Херсонська Сумська Донецька Івано-Франківська Волинська Київська Кіровоградська Вінницька АР Крим Житомирська Чернівецька Рівненська Тернопільська Хмельницька	Миколаївська Чернігівська Луганська Хмельницька	Харківська Одеська Київська Миколаївська Луганська	Київська Одеська Луганська Миколаївська
Від 60 до 80%	Закарпатська	Житомирська Рівненська Вінницька АР Крим Львівська Кіровоградська Херсонська Івано-Франківська Волинська Тернопільська Чернівецька	Львівська Івано-Франківська Чернігівська Кіровоградська АР Крим Сумська Черкаська Рівненська Волинська Вінницька Херсонська Хмельницька Житомирська	Черкаська АР Крим Львівська Кіровоградська Сумська Волинська Чернігівська Рівненська Вінницька Івано-Франківська
60% і нижче	–	Закарпатська	Закарпатська Чернівецька Тернопільська	Хмельницька Херсонська Закарпатська Житомирська Тернопільська Чернівецька
Max/min (із м. Київ та без нього)	1,6 / 1,6	2,7 / 2,5	6,6 / 2,8	6,4 / 3,2

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки.

За рівнем розвиненості або за показником ВРП на одну особу 14 регіонів-"легковаговиків" (тобто без Миколаївської області) можна поділити на дві групи: 1) відсталі регіони із збереженням рівня розвитку (Черкаська, Кіровоградська, Сумська, Волинська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Івано-Франківська області); 2) відсталі регіони з погіршенням рівня розвитку (Хмельницька, Херсонська, Закарпатська, Житомирська, Тернопільська, Чернівецька області).

На тлі збільшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі та спираючись на статистичні дані, можна дійти висновку, що на сьогоднішній момент більшість українських регіонів (близько 17–20 регіонів) тяжіють до внутрішньої замкнутості й дуже сильно нагадують локальні ринки. Тобто переважно регіони виключені з активного економічного життя і перебувають поза новою просторовою організацією глобалізованого світу.

У цілому зростанню торгових зв'язків перешкоджає не лише низька конкурентоспроможність продукції, але й інституційний чинник – надконцентрація зовнішньоторговельних функцій у м. Києві. На кінець 2008 р. лідируючу позицію у зовнішніх операціях стало займали дев'ять регіонів-лідерів (табл. 5.6) – м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська, Київська та Полтавська області, частка яких у загальних обсягах зовнішньої торгівлі становила 84,1% (проти 65,5% у 2000 р.). Усі ці регіони є як головними експортерами, так і регіонами-імпортерами. Значна частина експорту "приписана" не до регіонів виробництва товарів, а до місця знаходження штаб-квартир компаній. Частка м. Києва дещо зменшилася за 2001–2008 рр. з 16,0% усього експорту з України до 12,9% (табл. 5.7). При цьому половина експорту з м. Києва доводиться на продукцію металургійного та хімічного комплексу, хоча відповідних виробництв у місті немає. Питома вага Донецької та Дніпропетровської областей у загальних обсягах експорту товарів і послуг зросла за цей час з 35,7% до 41,2%. У результаті м. Київ, Донецька та Дніпропетровська області забезпечують понад половину експорту країни.

Таблиця 5.6

Регіони, залучені у інтенсивні зовнішні обміни

2000				2008				
Регіони групи глобальних обмінів	частка регіону у ВВП	Обсяг зовнішньої торгівлі		Регіони групи глобальних обмінів	частка регіону у ВВП	Обсяг зовнішньої торгівлі		
		млн дол. США	частка, %			млн дол. США	частка, %	до 2000, рази
Україна	100,0	28528,5	100,0	Україна	100,0	109918,0	100,0	3,9
м. Київ	11,4	4763,0	16,7	м. Київ	18,9	29265,7	26,6	6,1
Дніпропетровська	9,5	3905,2	13,7	Дніпропетровська	9,9	15038,1	13,7	3,9
Донецька	12,5	3855,6	13,5	Донецька	12,8	14907,6	13,6	3,9
Запорізька	5,5	2077,5	7,3	Запорізька	4,6	7884,4	7,2	3,8
Одеська	5,1	952,5	3,3	Луганська	4,5	5448,2	5,0	6,0
Луганська	4,6	913,6	3,2	Одеська	4,6	3645,3	3,3	3,8
Миколаївська	2,4	805,9	2,8	Харківська	6,1	3435,9	3,1	4,5
Харківська	6,0	757,7	2,7	Київська	3,6	3347,2	3,0	6,1
Львівська	4,2	656,4	2,3	Полтавська	3,9	3041,5	2,8	4,7
9	61,2	18687,4	65,5	9	68,9	86013,9	84,1	

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки ; Моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів України за 2001 рік. – К.: Мінекономіки України, 2002. – С. 79–81 ; Моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів України за 2008 рік. – К.: Мінекономіки України, 2009. – С. 70–71.

У імпорті централізація ще вище і вона швидко зростала. Столицне місто відіграє роль головних "в'їзних воріт" до України. На м. Київ разом із столичною областю доводиться близько 46,2% усього імпорту, на Донецьку і Дніпропетровську – лише 16% (див. табл. 5.7). Більшість регіонів країни слабо пов'язані торговими відносинами з глобальним світом, і причина не тільки географічна, але й інституційна (для виправлення ситуації доцільно розширити канали зовнішніх зв'язків, зокрема збільшивши число пунктів митного пропуску в регіонах).

Посилення розшарування регіональних складових української економіки за величиною отримуваних ними доходів закономірно призвело до підвищення у суб'єктів господарювання схильності до імпорту і, як наслідок, до нарощування відповідних витрат у структурі сукупного попиту українського суспільства.

Таблиця 5.7

**Кластеризація регіонів України за ступенем залученості
в глобальні обміни**

2001 рік			2008 рік			
Регіон	млн дол. США	експорт/ імпорт товарів	Регіон	млн дол. США	експорт/ імпорт товарів	
		частка, %			част- ка, %	Динаміка ІШ до 2001 р., %
Регіони експортери						
Україна	16265	100,0	Україна	66954,4	100,0	7,90
Донецька	2955	18,2	Донецька	14409,5	21,5	4,15
Дніпропетровська	2845	17,5	Дніпропетровська	13163,5	19,7	8,11
м. Київ	2605	16,0	м. Київ	8653,5	12,9	6,29
Запорізька	1317	8,1	Луганська	6361,0	9,5	8,41
Луганська	1236	7,6	Запорізька	5370,1	8,0	2,84
Одеська	602	3,7	Полтавська	2574,6	3,8	2,84
Миколаївська	486	3,0	Одеська	2314,9	3,5	3,64
Полтавська	602	3,7	Миколаївська	1649,8	2,5	2,37
Харківська	430	2,6	Харківська	1551,5	2,3	9,76
Львівська	302	1,9	Закарпатська	1220,6	1,8	3,03
Київська	304	1,9	Львівська	998,5	1,5	4,48
Івано-Франківська	307	1,9	Київська	943,1	1,4	2,56
Закарпатська	254	1,6	Сумська	913,4	1,4	1,39
13	14245	85,1	13	60124,0	89,8	
Регіони імпортери						
Україна	3484	100,0	Україна	85535	100	7,90
м. Київ	973	22,1	м. Київ	36097,5	42,2	6,29
Дніпропетровська	830	6,2	Дніпропетровська	8684,9	10,2	8,11
Донецька	612	5,3	Донецька	4924,6	5,8	4,15
Львівська	592	3,9	Одеська	4762,8	5,6	3,64
Одеська	502	3,8	Запорізька	3591	4,2	2,84
Запорізька	475	3,2	Київська	3464	4	2,56
Харківська	386	3,0	Харківська	2475	2,9	9,76
Київська	266	2,5	Львівська	2572,4	3	4,48
Миколаївська	244	1,7	Закарпатська	1866,1	2,2	3,03
Закарпатська	199	1,5	Луганська	1780,7	2,1	8,41
Івано-Франківська	212	1,3	Полтавська	1295,3	1,5	2,84
Луганська	180	1,3	Волинська	1307,7	1,5	6,53
Волинська	170	1,1	Черкаська	1022,9	1,2	3,25
Полтавська	156	1,1	Миколаївська	916,5	1,1	2,37
Чернігівська	156	1,0	Івано-Франківська	726,4	0,8	6,84
15	5953	59	0	75487,8	88,3	75,1

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Статистичного збірника "Регіони України", 2009, Ч. II. – К.: Держкомстат України. – 2010. – С. 436, 437, 748.

Таке нарощування стимулювалося зовнішнім кредитуванням, яке збільшувалося з огляду на позитивну динаміку поточного рахунку платіжного балансу України, котра відповідними кредиторами помилково сприймалася як свідчення інвестиційної привабливості української економіки, підвищення її конкурентоспроможності й стійкості її піднесення. Так, у 2001–2008 рр. щорічно зростання обсягів імпорту країни випереджало нарощування обсягів експорту: експорт збільшився у 4,6 раза і на кінець 2008 р. становив 66,9 млрд дол. США (з яких понад ніж три чверті (або 75,4%) припадало на м. Київ (12,9%) та п'ять областей – Донецьку, Дніпропетровську, Луганську, Запорізьку і Полтавську, а імпорт – відповідно в 6 разів і досяг 85,5 млрд дол. США. Майже три чверті імпорту (або 74,9%) припадало на м. Київ (42,2%) та 6 областей – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Одеську, Харківську і Київську. Обсяги імпорту збільшилися майже у 13 разів у м. Києві та Тернопільській області, більше ніж у 11 разів – у Київській та Одеській областях, у 8–10 разів – у Закарпатській, Хмельницькій, Дніпропетровській та Кіровоградській областях.

Проте профіцит поточного рахунку платіжного балансу України, що мав місце впродовж 1999–2005 рр., спровокував зовнішню кредитну експансію в українську економіку, а також збільшення іноземних інвестицій в її активи (майже 55–61% загального обсягу інвестицій щорічно надходило до 6–7 українських регіонів, а саме – до м. Києва, Донецької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської та Луганської областей), чому до того ж сприяла наявність на світовому фінансовому ринку надлишку пропозиції міжнародної ліквідності.

Однак доба споживання в Україні³ настала чи не за повної неготовності внутрішнього виробника забезпечити достатній рівень товарного покриття зростаючих доходів населення. Це призвело до

³ Стрімке зростання споживчої активності в Україні, що мало місце у 2004–2008 рр., мабуть, у цілому не викликало б підвищеної стурбованості, якби відповідний бум стимулював нарощування виробництва у реальному секторі української економіки. Це гарантувало б її стійке зростання й водночас збільшення наявних доходів українських домогосподарств, корпоративного сектора, сектора державного управління, а, в кінцевому рахунку, повернення отриманих представниками цих секторів позик.

критичного збільшення імпорту як єдиної можливості ліквідувати локальний дефіцит.

Глобальна фінансова криза породила проблеми банків, будівництва і роздрібною торгівлі. Стрімкий спад у експортоорієнтованому виробництві і пов'язаних із ними галузях⁴ "вилився" (з певним часовим лагом) у зниження обсягів експорту серед більшості регіонів України у 2009 р. Незважаючи на те, що перебіг кризових подій впродовж 2008–2009 рр. болісно вдарив саме по найпотужніших регіональних складових української економіки, величина розриву між внесками у створюваний сукупний ВРП країні між ними і 15 регіонами-"легковаговиками" майже не змінилася⁵. Лише Одеська область за підсумками господарської діяльності у кризовий період поліпшила свій рейтинговий статус і спромоглася ввійти до "клубу" регіонів-"важковаговиків". Територіальна проекція перебігу кризових процесів наведена у табл. 5.8.

У перебігу розгортання кризових подій 2008–2009 рр. негативну дію на просторовий розвиток України надавали такі взаємозв'язані процеси.

По-перше, для міст Києва, Севастополя та інших великих українських міст і регіонів із високим рівнем концентрації фінансового сектора економіки (Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Одеська області) фінансова криза, що вдарила по банківському сектору і компаніях різних секторів економіки з великою зовнішньою заборгованістю, стала шоком.

Дифузія фінансової кризи йшла від цих фінансових центрів по ієрархічній системі міст-центрів, що склалася в економічному просторі країни – від найбільш великих міст до менших за розміром і статусом. Сильний вплив агломераційного ефекту та гео економічного становища пом'якшив кризовий перебіг подій у м. Києві та Одеській області.

⁴ Йдеться про виробництво коксу, видобуток руди, вугілля, нерудних матеріалів, загалом того, що пов'язано з будівництвом, де спад почався більш ніж півроку тому (виробництво металоконструкцій, будматеріалів і видобуток сировини для них).

⁵ Внаслідок реакції економіки регіонів на фінансово-економічну кризу у 2008–2009 рр. очікується незначне зменшення відриву к ВРП на душу населення між лідерами та аутсайдерами – до 2,6 разів.

Таблиця 5.8

**Групування регіональних господарств України
за їх внеском у створення ВВП країни і динамікою
виробництва ВРП у 2008–2009 рр., % / разів**

Питома вага регіону у сукупному ВРП у 2008 р., %	Темпи скорочення виробництва ВРП (Україна – 100% / -13,1%)				Кількість регіонів
	Понад -15 %	Від -10 до -15%	Від -5 до -10%	До -5%	
Понад 15%			м. Київ 17,9 / -9,7		1
Від 10 до 15%	Дніпропетровська 11,0 / -18,8				2
	Донецька 12,4 / -21,6				
Від 5 до 10%		Харківська 6,3 / -14,95		Одеська 5,0 / -2,8	2
Від 3 до 5%	Луганська 4,5 / -17,6	Львівська 3,7 / -12,2	Київська 3,8 / -8,0	АР Крим* 3,6 / -4,7	6
	Полтавська 3,6 / -19,4				
	Запорізька 4,5 / -22,7				
Нижче 3%	Закарпатська 1,4 / -15,2	Сумська 1,7 / -10,2	Вінницька 2,1 / -7,4	Херсонська 1,5 / +0,5	15
	Рівненська 1,5 / -17,7	Хмельницька 1,7 / -12,0	Чернівецька 0,9 / -8,2	Кіровоградська 1,5 / -1,4	
		Волинська 1,3 / -12,6	Житомирська 1,6 / -8,6	Тернопільська 1,1 / -2,5	
		Івано-Франківська 1,9 / -14,8	Чернігівська 1,6 / -9,9	Миколаївська 2,0 / -2,6	
				Черкаська 2,0 / -3,6	
Кількість регіонів	Понад -15%	Від -10 до -15%	Від -5 до -10%	До -5%	26

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки.

По-друге. Для розвинених експортно-імпоротно орієнтованих регіонів, що виробляють і постачають металургійну (у тому числі машинобудівну) і імічну продукцію⁶, переорієнтовану на експорт, через падіння попиту закрилися зовнішні ринки.

З одного боку, відбулося скорочення світового і внутрішнього платоспроможного попиту, перш за все в галузях інвестиційного циклу: експорт металургійної продукції знизився майже вдвічі, а з іншого – всередині країни різко впав попит на сталевий прокат, використовуваний в будівництві; у цементній промисловості і попит, і ціни знизилися на 30–40%. Болісно відреагували на такий перебіг кризових подій потужні українські регіони-"експортери" – Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Полтавська, Запорізька області⁷ та м. Київ. Найбільші проблеми виникли у містах з монофункціональною структурою економіки вказаного профілю⁸.

По-третє, найсильніші ризики були для більш модернізованих територій – такої кризи ще не було в пострадянській час.

Спад сервісної економіки і будівництва у містах-"мільйонниках" неминучий. Найбільше у всіх великих містах постраждали й небідне населення – покупці житла і малий бізнес. У регіональних центрах новий бізнес в секторі послуг тільки формується і тому вони також були уразливішими в умовах кризи. Але досвід попередніх криз свідчить, що поліфункціональна економіка агломерації більш адаптивна, особливо якщо інституційне середовище не душить бізнес, зокрема малий, який в цих регіонах розвинений краще. А м. Київ отримує територіальну ренту від концентрації економічних, передусім фінансових, ресурсів, перевагами столичного статусу.

⁶ За підсумками 2009 р. падіння металургійної продукції -26,6% (у тому числі машинобудівної 45,1%) і хімічної 23,2% продукції.

⁷ Саме в східних регіонах України, де переважно сконцентровані підприємства галузей, що найбільше постраждали від кризи (металургія, машинобудування та хімічна промисловість). На кінець 2008 р. порівняно з минулим роком відбулося зниження обсягів ВРП у регіонах-головних експортерах (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Полтавська області) та уповільнилося зростання у інших регіонах групи інтенсивних зовнішніх обмінах (Харківська, Запорізька, Закарпатська області).

⁸ Історично ці міста виникали внаслідок розвитку того або іншого виробництва на певній території, тому їхня спеціалізація часто визначається однією-двома галузями промисловості.

По-четверте, видається очевидним, що позитивна динаміка за підсумками 2008 р. та уповільнений спад у I півр. 2009 р. спостерігалися найвідчутніше у регіонах, чие виробництво орієнтоване на локальний ринок, а поточне споживання має нетривалий цикл та не є матеріало- чи капіталомістким.

Що ж стосується так званих "непромислових" регіонів, то їхня відносно менша чутливість до наслідків кризи дійсно пояснюється "легкою" структурою економіки (тобто відсутністю значних промислових виробництв), не залежної від коливань світової економічної кон'юнктури і різких змін обсягів сукупного попиту всередині країни.

Українська кризостійкість української економіки у цілому та її регіональних складових, продемонстрована під час останнього глобального спаду господарської активності, в усякому разі для фахівців не стала несподіванкою. Адже про вади у відтворенні української економіки й її регіональних складових сигналізували міжнародні рейтинги економічної конкурентоспроможності.

У "Звіті про конкурентоспроможність України 2009"⁹ країна за середнім показником глобальної господарської конкурентоспроможності регіонів посіла 76 місце серед 149 країн світу. При цьому м. Київ, Одеська та Запорізька область посіли відповідно 63-є, 64-є та 68-є місця (рівень Угорщини, Туреччини, Чорногорії, Казахстану), Дніпропетровська, Сумська та Донецька – відповідно 74-є, 79-є та 82-є (рівень В'єтнаму, Філіппін, Колумбії, Уругваю, Болгарії, Шрі-Ланки), Львівська, Полтавська та Хмельницька – 89-є, 92-є та 96-є (рівень Гондурасу, Перу, Гватемали, Сербії, Тринідаду та Кенії).

Нинішня криза відтворення української економіки та її регіональних складових, з одного боку, виявила вади і провали у здійснюваній урядом державної економічної (у тому числі регіональній) політики, зокрема невміння держави спиратися на конкурентні переваги "другої природи", з іншого, – стала природною межею другого етапу ринкових реформ в Україні і відповідним стартовим майданчиком для розгортання модернізації економіки країни та її територіальних складових. Для отримання відповіді на питання про особливості і напрями такої модернізації слід розглянути тенденції структурних змін регіональних складових національної економіки.

⁹ Навстречу економічному росту и процветанию: Отчет о Конкурентоспособности Украины 2009 [Электронный ресурс] / Фонд "Эффективное Управление" (в сотрудничестве с Всемирным Экономическим Форумом), 2009. – Доступен с: <www.feg.org.ua/docs/Final_Rus_2009.pdf>

5.2. Тенденції структурних змін регіональних складових національної економіки

У світовому господарстві в останні десятиліття почала чітко окреслюватися низка тенденцій щодо розвитку секторальної (та галузевої) структури національних економік. Серед них насамперед слід виділити деіндустріалізацію економіки, що визначається як абсолютне або відносне скорочення матеріального виробництва (галузей первинного і вторинного секторів економіки) порівняно із нематеріальним (третинним¹⁰) сектором. У постіндустріальній економіці¹¹ найбільший вклад у вартість матеріальних благ, які виробляються саме цією економікою, вносить кінцева складова виробництва – торгівля, реклама, маркетинг, тобто сфера послуг, інформаційна складова у вигляді патентів, НДДКР тощо, а також усе більшу роль відіграє виробництво інформації. До постіндустріальних країн відносять, як правило, ті з них, в яких на сферу послуг приходить понад половину ВВП.

Постсоціалістичні країни, включаючи й Україну, поступаються розвиненим країнам за темпами структурних перетворень в економіці. Наразі у секторальній структурі економік постсоціалістичних та постіндустріальних країн спостерігаються глибокі системні відмінності. Майже в усіх найбільш розвинених країнах вже тривалий час в сфері послуг зайнята значна частина населення країни, яка створює більш ніж 2/3 національного доходу. У свою чергу в структурі матеріального виробництва невпинно скорочується питома вага виробництв продукції найнижчого переділу (сільське господарство й добувна промисловість). Питома вага оброблювальної промисловості у ВВП розвинених країн стабілізувалася і залишається постійною з кінця 60-х – початку 70-х рр. XX ст. (хоча до цього спостерігалось її підвищення).

¹⁰ До третинного сектора відносять усі види торгівлі, фінансової діяльності (зокрема банківську справу, страхування, операції з фінансовими посередниками тощо) рекламні послуги, сферу інформатизації й комунікації та всі види прямих (у тому числі складські) послуг.

¹¹ Визначальною ознакою постіндустріального суспільства є теоретичні знання, а головними структурами — університет як місце їх виробництва й накопичення.

На кінець 2000-х років у секторальній структурі ВДВ України сталися зміни, що виявили збільшення питомої ваги третинного сектора та зменшення часток первинного і вторинного секторів економіки (табл. 5.9). Зменшилася загальна чисельність працівників, зайнятих у первинному і особливо у вторинному секторах, при зростанні чисельності зайнятих у третинному секторі. Швидко абсолютне і відносне зростання зайнятості в третинному секторі викликали перш за все такі об'єктивні обставини, як необхідність освоєння нового роду діяльності, пов'язаного з переходом до ринкової економіки (наприклад, організація фінансових інститутів), створення приватних підприємств для обслуговування населення, формування державних органів України як самостійної держави тощо.

Сектор сервісної економіки набув домінуючої позиції в структурі виробництва сукупної ВДВ країни і на кінець 2009 р. перетнув п'ятдесяті відсотковий бар'єр, зупинившись на позначці 53,0%. Так, якщо у 2001 р. співвідношення між питомими вагами первинного, вторинного (домінуючий на той час сектор) та третинного секторами економіки становило, відповідно, – 20,7% : 42,9 : 36,4%, то у 2007 р. під впливом випереджаючого розвитку галузей третинного сектора економіки міжсекторальні пропорції становили, відповідно, 12,0% : 40,8 : **47,2%**, а у 2009 р. – відповідно 15,6% : 31,4 : **53,0%**. Схожі до середньоукраїнських міжсекторальні пропорції у структурі ВДВ країни натеper мають: Львівська (14,7% : 31,9 : 53,4%), Київська (13,7% : 32,8 : 53,6%), Волинська (19,0% : 24,8 : 56,3%), Закарпатська (16,8% : 30,2 : 53,0%) області.

За цей час важливий внесок у формування "портфелю ресурсів" для розвитку національної економіки та її регіональних складових надійшов від прискореного зростання деяких галузей і сфер діяльності, що відносяться до третинного сектора економіки.

Так, у цілому впродовж 2001–2009 рр. у 4,5 раза зростає створена ВДВ у сфері фінансової діяльності, відповідно майже в 3 рази – у сфері операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям, у 2,1 раза – у сфері торгівлі; ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, 1,5 раза – у інших видах економічної діяльності¹².

¹² Йдеться про сфери державного управління, освіти, охорони здоров'я, надання соціальної допомоги, комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, готельного та ресторанного господарства, діяльність домогосподарств, діяльність екстериторіальних організацій.

Таблиця 5.9

Зміни у структурі ВДВ українських регіонів за секторами та видами економічної діяльності в 2001–2009 рр., % (групування за рейтингом питомої ваги у фінансовому секторі економіки)

Регіон	Первинний сектор			Вторинний сектор			Третинний сектор								
	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство			Усього			Переробна промисловість			Усього			Фінансова діяльність		
	2009	2001 (б. п.)	2009 до 2001 (б. п.)	2009	2001 (б. п.)	2009 до 2001 (б. п.)	2009	2001 (б. п.)	2009 до 2001 (б. п.)	2009	2001 (б. п.)	2009 до 2001 (б. п.)	2009	2001 (б. п.)	2009 до 2001 (б. п.)
Україна	15,6	-5,1	8,5	-7,5	31,5	-11,4	15,7	-3,7	53	18,5	10,3	7,4			
Регіон-мегаполіс (сервісна економіка)															
м. Київ	0	0	0	0	22,2	-12,9	4,9	-1,2	77,8	13,1	15,2	8,1			
Старо-промислові регіони															
Запорізька	9,9	-5,5	7,4	-6,8	43,8	-13,9	27,9	-5	46,3	21,2	12,8	9,6			
Дніпропетровська	2,7	5,4	4,6	-5,7	30,5	-21	20,3	-12,9	42,5	17,5	12,6	10,3			
Донецька	17,3	-0,4	3,2	-3,4	42,1	-12,1	28,8	-4	40,5	13,9	9,6	7,8			
Луганська	25,5	-2,6	5,9	-3,4	37,5	-6,4	26	-0,5	36,9	10,9	6,7	5			
Полтавська	32,2	-1,2	12,2	-8,3	33,7	-9,3	21,7	-4	34,3	12,4	6	4,5			
Сумська	31,9	-8,4	14,8	-10,5	29,6	-4,4	19,1	1,9	38,7	14,8	3,5	2,4			
Індустріально розвинені регіони															
Харківська	8,6	-12,5	5,9	-12,6	29,5	-13,9	14,9	-4,3	61,9	27,8	21,6	18			
Одеська	7,2	-7,2	7,2	-7,1	39,5	-17,4	13,3	-2,2	53,2	26,2	11,2	8,3			
Миколаївська	15	-6,8	14,4	-7,3	36,6	-10,2	16,7	-2,5	48,2	18,8	8,1	6,2			
Львівська	14,7	-9	11,5	-10,2	31,9	-8,3	13	-2,3	53,4	20,4	7,1	4,9			
Кіївська	13,7	-18,9	13,4	-19	32,8	-8	15,8	0,9	53,6	28,9	5,1	4			
м. Севастополь	2,7	1,9	0,1	0	24,5	-9,9	9,1	-2,5	72,9	10	10,5	8,2			
АР Крим	14	-7,1	11,2	-6,9	27,3	-7,2	10,9	-1,5	58,9	20,5	4,4	2,1			

Продовження табл. 5.9

Промислово-аграрні регіони												
Черкаська	22,1	-10,9	20,6	-11,6	32,3	-2,5	18,7	0,1	45,6	16,3	3,9	2,5
Івано-Франківська	22,6	-7,9	12	-11,4	30	-1,5	9,7	-7,2	47,4	25	8,3	6,3
Чернігівська	25,1	-9,7	19,8	-11	28,1	-7,7	14,7	-6,5	46,9	19,9	5,9	4,3
Житомирська	26,7	-7	19,7	-11,6	26,8	-6,2	14,2	-1,8	46,5	15,8	3,6	2,4
Кіровоградська	27	-8,8	22,6	-11,4	30	-3,6	13,1	0,3	43	14,9	4,7	3,5
Аграрно-промислові регіони												
Чернівецька	20,6	-10,4	20,5	-10,4	25,4	-1,5	9,2	-3,1	53,9	14,5	5,7	3,9
Закарпатська	16,8	-14,9	16,1	-15,2	30,2	-2,8	12	0,1	53	20,7	3,9	2,3
Тернопільська	21,9	-12,8	20,5	-14	28	-3,6	13	0,1	50,2	19,5	4,4	2,7
Хмельницька	21,6	-13,6	20,7	-14,3	31,6	-3,8	10,3	-2,1	46,6	19,5	4,4	3
Рівненська	21	-6,7	19,4	-8	35,3	-6,7	12,2	-1,2	43,7	15,7	6,7	5,5
Херсонська	24,8	-3,7	24,5	-3,9	28,8	-10,2	15,5	-8,6	46,5	16,7	4,7	3,6
Волинська	19	-13	17,6	-13,7	24,8	-0,9	9,3	0,2	56,3	15,9	6	4,2
Вінницька	23,9	-10,8	22,8	-11,6	30,5	-8	14,7	-2,3	45,6	21,2	5,3	4

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки. – К. : Держкомстат, 2010. – С. 101–124.

Однак пріоритетний розвиток у секторі послуг готельного і ресторанный господарства відбувався при стагнації низки соціально важливих секторів послуг (включаючи освіту, охорону здоров'я і соціальну допомогу, рекреаційні послуги і, як це не дивно, послуги з транспортування нафти і газу), скороченні сфери досліджень і розробок. Позитивним у цій загальній картині є хіба що помітне збільшення обсягу телекомунікаційних послуг. У цілому ж у всіх регіонах країни слід розширювати сферу послуг, покращувати якість обслуговування, але й при цьому шукати шляхи підвищення продуктивності праці в цьому секторі економіки.

За концентрацією обсягів ВДВ, створених у третинному секторі економіки, майже в усіх українських регіонах на кінець 2009 р. домінуючу позицію зайняв третинний сектор економіки (проти 16 у 2007 р. та 6 у 2001 р.).

На кінець 2009 р. у структурі економіки 11-ти українських регіонів питома вага третинного сектора економіки становить більше половини: м. Київ (77,8%), м. Севастополь (72,9), Харківська область (62,0), АР Крим (58,9), Волинська (56,3), Чернівецька (53,9), Київська (53,6), Львівська (53,4), Одеська (53,2), Закарпатська (53,0) та Тернопільська (50,2%) області (див. табл. 5.9).

Зростання фінансового сектора мало місце у господарствах усіх без винятку регіонах України. Агломераційний ефект, що пов'язаний з прискореним розвитком фінансового сектора і сервісної економіки (у тому числі нових постіндустріальних галузей), сприяв випереджаючому зростанню та концентрації 89,6% створеної в них ВДВ у 11-ти порівняно урбанізованих регіональних економіках (табл. 5.10): у м. Києві – 27,1%, відповідно у 5-ти старопромислових регіонах – 30,1 та 7-ми індустріально розвинених регіонах – 32,4%. З них за право відігравати після столичного міста роль регіональних фінансових центрів національного значення конкурують між собою, передусім – Харківська¹³ Дніпропетровська, Запорізька, Одеська та Львівська області, питома вага фінансового сектора економіки у структурі ВДВ кожної з областей подвоїлася.

¹³ Саме у структурі ВДВ Харківської області впродовж 2001–2007 рр. прискорені темпами зростала питома вага створеної ВДВ у третинному секторі економіки регіону (на 18,5 в. п.), яка на кінець 2007 р. становила її більшу половину (54,0%). Питома вага створеної ВДВ у первинному і вторинному секторах регіональної економіки наблизилася, відповідно, до 9,1 та 36,9%.

Таблиця 5.10

Частка регіонів у загальному обсязі ВДВ України за видами економічної діяльності у 2001–2007 рр., % (групування регіонів за типом господарських структур)

Регіон	Динаміка (2007 до 2001)		Промисловість		Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям		Фінансова діяльність		Торгівля; ремонт автотранспорту; мобільні та побутові засоби		Діяльність транспорту та зв'язку		Сільське господарство, мисливство, лісове господарство		Добувна промисловість		Будівництво		Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води		
	ВДВ	Інвестиції	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	
Україна	1,7	3,3	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0	100	0	100
м. Київ	2,4	3,8	6,7	1,4	41,9	7,7	27,1	-15,2	34,7	-3,5	26,7	4,1	0	0	0	0	24,4	6,1	6,4	-12,9	
Старопромислові регіони																					
Дніпропетровська	1,6	3,4	13,4	-1,9	8,5	-2,4	13,3	6,3	5,8	1,9	6,7	0,6	5,8	0,1	27,5	5,8	6,2	-1,5	8,7	0,3	
Донецька	1,5	2,6	21,4	0,3	7,4	-1,3	11,7	3,7	10,9	-1,5	8,3	-2,8	4,7	-0,4	25	-4,9	8,6	0,3	15,3	1,7	
Луганська	1,6	4,4	6,5	1	2,6	-0,8	2,7	0,2	1,9	-0,8	2,4	-0,3	3,3	1	14,4	-2	2,8	-0,3	5,1	1,6	
Полтавська	1,9	2,4	5,3	0,5	1,5	-0,5	1,8	-0,1	3	0,8	2,5	0,2	5,6	1	11,3	1,2	2,5	-2,2	1,9	-0,1	
Сумська	1,3	1,5	1,9	-0,1	1,1	-0,2	0,6	-0,2	0,8	-0,6	1,1	-0,3	3,4	-0,1	5,1	-2,1	1,4	-1,6	1,3	0,2	
Регіони: 5			48,5	-0,2	21,1	-5,2	30,1	9,9	22,4	-0,2	21	-2,6	22,8	1,6	83,3	-2	21,5	-5,3	32,3	3,7	

Регіон	Динаміка (2007 до 2001)		Переробна промисловість		Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям		Фінансова діяльність		Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку		Діяльність транспорту та зв'язку		Сільське господарство, мисливство, лісове господарство		Добувна промисловість		Будівництво		Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води		
	ВДВ	Інвестиції	2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		2007 до 2001 (+/-)		
			2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007	2001	2007
Індустріально розвинені регіони																					
Запорізька	1,7	2,6	8,3	0,9	2,6	-1,1	5,3	0,4	2,8	0,9	2,3	-0,4	3,8	0	1,2	0,2	2,2	-0,9	9,6	0	
Харківська	1,9	4,4	5,1	-0,5	7,2	-1,1	13,4	6,3	5,6	2,2	5,8	0,1	5,8	-0,8	2,8	-0,3	6,3	1,3	6,7	-0,2	
Київська	1,6	5,2	3,3	0,6	2,6	0,6	1,8	0,5	3,7	2,2	3,2	0,6	6,5	-0,6	0,1	0,1	4,8	-1,8	4,7	-0,2	
Львівська	1,6	4,0	3,2	0,1	3,2	-0,2	2,6	-0,5	3,1	0,1	5,1	0,1	5,6	0,2	1,9	0,3	5,1	0,6	3,2	0,8	
Одеська	1,6	2,9	3,1	-1,1	5,8	1,4	5,5	0,3	3,7	0,9	10,4	-2,6	3,6	-1	0	0	6,2	-1,1	2,4	0,4	
АР Крим	1,7	3,2	2,3	0	3,4	-0,5	2,1	-0,8	4	0,3	3,9	0,2	3,4	0	1,5	0,3	5,7	0,8	3,4	1,3	
Миколаївська	1,6	2,8	2,1	-0,3	1,4	-0,6	1,7	0,2	2,1	0,2	2,4	0	2,6	-0,6	0,2	0,2	2,1	0,2	4	-0,2	
Регіони: 7			27,4	-0,3	26,2	-1,5	32,4	6,4	25,0	6,8	33,1	-2,0	31,3	-2,8	7,7	0,8	32,4	-0,9	34,0	1,9	
Промислові і агропромислові регіони, переважно орієнтовані на локальні ринки																					
Черкаська	1,7	4,5	2	0,2	1,3	0,2	0,8	-0,2	1,8	0,1	1,5	0	4,3	0,3	0,4	0,2	2,3	1,2	1,4	0,2	
Вінницька	1,4	4,0	1,9	-0,5	1,1	0,1	1,1	-0,1	1,8	0,1	1,9	-0,4	5,6	-0,3	0,3	0,2	2,4	-0,2	2,9	0	
Закарпатська	1,7	2,9	1,6	0,7	0,9	0,2	0,6	-0,2	1,5	-0,1	1,6	0,1	2,9	-0,1	0,1	0	1,6	-0,7	0,6	0,2	

Продовження табл. 5.10

Регіон	Динаміка (2007 до 2001)		Промисловість		Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям		Фінансова діяльність		Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку		Діяльність транспорту та зв'язку		Сільське господарство, лісове господарство		Добувна промисловість		Будівництво		Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	
	ВДВ	Інвестиції	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)	2007 до 2001 (+/-)
Чернігівська	1,5	2,6	1,5	-0,6	0,8	-0,2	0,9	-0,1	1,1	-0,3	1,5	0,2	4,2	0,6	1,4	-0,3	1,6	0,2	1,2	0,5
Хмельницька	1,6	2,6	1,2	-0,1	0,9	0	0,7	-0,2	1,3	-0,1	1,5	0,3	4,1	-0,2	0,2	0,1	1,8	-0,3	6,1	2,7
Рівненська	1,6	2,1	1,2	0	0,6	-0,1	1	0,3	1,4	-0,3	1,4	-0,1	3,3	0,3	0,3	0,2	1,5	-0,1	5,2	1,3
Волинська	1,8	2,5	1,3	0,6	0,8	0	0,8	-0,2	1,6	-1,3	1,4	0,3	2,9	-0,2	0,2	0	1,7	-0,2	0,8	0,2
Житомирська	1,6	4,0	1,3	-0,1	0,8	0	0,6	-0,1	1,4	-0,2	1,3	-0,3	3,5	0,1	1,6	0,7	1,3	0,3	0,9	0,2
Кіровоградська	1,6	3,1	1,3	0,1	0,8	-1	0,7	0	1	-0,1	1,8	-0,1	3,5	-0,1	0,9	0,2	1,3	0,2	0,9	-0,1
Херсонська	1,4	3,5	1,1	-0,9	0,9	0,2	0,6	0	1,2	-0,4	1,2	0,2	2,8	-0,1	0,0	0	1,1	-0,3	0,9	0
Тернопільська	1,7	2,8	0,8	0	0,5	0	0,5	-0,3	1,1	-0,1	1,6	0,6	3,2	0,4	0,2	0,1	1,2	0	0,8	0
Чернівецька	1,7	4,6	0,6	0	0,5	-0,3	0,6	0	1,2	-0,2	0,7	0,1	2,5	0,6	0,0	0	1,5	0,5	0,7	0,2
Регіони: 13			17,3	-1,0	10,8	-1,0	10,4	-1,1	17,9	-2,5	19,2	0,5	45,8	1,2	8,6	1,1	21,7	0,1	27,3	7,3

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки. – К.: Держкомстат, 2010. – С. 59–73.

Саме регіони, у структурі створеної ВДВ яких домінуючу позицію займав фінансовий сектор економіки, стали лідерами прискореного зростання за підсумками діяльності регіональних складових української економіки у 2001–2008 рр. Першу сходинку у цьому рейтингу посіло місто Київ – мегаполіс із розвиненою сервісною економікою, що здійснює широкий спектр посередницьких функцій, відіграє роль фінансово-посередницького центру загальнодержавного значення.

Структура економіки столичного міста зазнала кардинальних змін: питома вага галузей третинного сектора економіки у структурі створеної ВДВ становила 71% (а фінансового сектора – 29,5%). Також у першу десятку регіонів, які за показником динаміки виробництва реальної ВДВ демонстрували прискорене відновлювальне економічне зростання (табл. 5.11), ще увійшли: Харківська область із пропорціями між первинним, вторинним і третинним секторами економіки – 9,1% : 36,9 : 54,0% (питома вага фінансового сектора 25,4%), АР Крим, відповідно – 10,5% : 35,5 : 54,0% (11,1%) і Чернівецька – 18,8% : 30,7 : 50,5% (8,9), Волинська – 38,9% : 20,6 : 45,7% (9,1), Закарпатська – 40,9% : 23,1 : 44,8% (8,1), Черкаська – 40,0% : 23,7 : 42,5% (9,4) та Тернопільська – 36,1% : 15,0 : 43,7% (6,6%) області.

Перебіг ж кризових подій 2008–2009 рр. засвідчив, що темпи зростання обсягів операцій з оплати фінансових посередників, який демонстрували українські регіони, виявився своєрідним індикатором глибини спаду їхніх економік. Так, у першу п'ятірку рейтингу регіонів, які за показником динаміки виробництва реальної ВДВ демонстрували уповільнений спад (див. табл. 5.11), увійшли області, в яких створена ВДВ у сфері оплати послуг фінансових посередників зросла на 23–29% (табл. 5.12), а саме: Херсонській, Тернопільській, Миколаївській, Одеській, Чернівецькій областях¹⁴.

¹⁴ У межах 13–21% зросли обсяги створеної ВДВ у сфері оплати послуг фінансових посередників у Львівській, Чернігівській, Сумській, Вінницькій та АР Крим (забезпечивши цим регіонам такі – 6–10 місця у вказаному рейтингу).

Таблиця 5.11
Рейтинг господарств регіонів України за динамікою виробленої ВДВ у 2001–2009 рр., %

Регіон	2007 до 2001 (наростаючим підсумком)		питома вага, % 2007 до 2001 (+/-, в. п.)		Регіон	2008 до 2001 (наростаючим підсумком)	Регіон	I піврічч. 2009 до I піврічч. 2008 рр.
	2007	2001	2007	2001				
Україна	1,75	100,0	Україна	1,77	Україна	1,77	Україна	
Лідери прискореного зростання								
м. Київ	2,43	19,7	2,7 м. Київ	2,49	Херсонська	2,49	Херсонська	90,8
Харківська	1,88	6,1	0,4 Волинська	1,94	Тернопільська	1,94	Тернопільська	90,0
Полтавська	1,88	3,7	0,1 Черкаська	1,89	Миколаївська	1,89	Миколаївська	89,9
Волинська	1,80	1,4	-0,2 Харківська	1,88	Одеська	1,88	Одеська	88,1
Закарпатська	1,74	1,5	0,0 Закарпатська	1,80	Чернівецька	1,80	Чернівецька	87,3
АР Крим*	1,68	3,7	0,0 Кіровоградська	1,78	Сумська	1,78	Сумська	87,2
Чернівецька	1,68	1,0	0,0 Чернівецька	1,78	Чернігівська	1,78	Чернігівська	87,1
Запорізька	1,66	4,4	0,1 Полтавська	1,76	Вінницька	1,76	Вінницька	86,4
Черкаська	1,66	1,9	-0,1 АР Крим*	1,76	Львівська	1,76	Львівська	86,0
Тернопільська	1,66	1,2	-0,1 Тернопільська	1,75	АР Крим*	1,75	АР Крим*	86,0
Інші регіональні економіки								
Дніпропетровська	1,64	9,5	0,6 Одеська	1,74	Житомирська	1,74	Житомирська	85,7
Луганська	1,62	4,2	0,1 Миколаївська	1,71	Київська	1,71	Київська	85,3
Львівська	1,62	3,9	-0,1 Запорізька	1,66	Харківська	1,66	Харківська	85,2
Миколаївська	1,62	2,1	-0,3 Київська	1,66	Івано-Франківська	1,66	Івано-Франківська	85,1
Київська	1,60	3,6	0,1 Львівська	1,62	Хмельницька	1,62	Хмельницька	84,9
Хмельницька	1,60	1,7	-0,3 Житомирська	1,61	м. Київ	1,61	м. Київ	84,7
Одеська	1,58	4,7	-0,5 Хмельницька	1,60	Черкаська	1,60	Черкаська	83,9
Кіровоградська	1,58	1,4	-0,3 Луганська	1,59	Кіровоградська	1,59	Кіровоградська	83,5

Продовження табл. 5.11

Регіон	2007 до 2001 (наростаючим підсумком)	питома вага, %		Регіон	2008 до 2001 (наростаючим підсумком)	Регіон	I півріч. 2009 до I півріч. 2008 рр.
		2007	2007 до 2001 (+/-, в. п.)				
Рівненська	1,57	1,6	-0,1	Дніпропетровська	1,58	Рівненська	82,3
Житомирська	1,56	1,6	-0,1	Херсонська	1,58	Луганська	80,9
Івано-Франківська	1,53	1,9	-0,2	Рівненська	1,57	Полтавська	79,8
Аутсайтери регіонального зростання							
Донецька	1,52	12,4	-0,1	Вінницька	1,54	Закарпатська	77,1
Чернігівська	1,51	1,6	-0,3	Чернігівська	1,53	Дніпропетровська	76,6
Вінницька	1,45	2,2	-0,5	Івано-Франківська	1,47	Донецька	75,5
Херсонська	1,45	1,3	-0,3	Донецька	1,46	Запорізька	75,2
Сумська	1,34	1,7	-0,6	Сумська	1,39	Волинська	75,1

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки. – К. : Держкомстат, 2010. – С. 13–33.

Таблиця 5.12

Індекси фізичного обсягу валового регіонального продукту та валової доданої вартості за видами економічної діяльності за 2008–2009 рр., %

		у тому числі:							
Валовий регіональний продукт	Валова додана вартість	сільське господарство, мисливство, лісове господарство	добувна промисловість	переробна промисловість	виробництво та розподілення електричної енергії, газу та води	будівництво	торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	діяльність транспорту та зв'язку	оплата послуг фінансових установ і релігійних організацій
Україна	86,7	116,8	88,2	71,7	84,1	44,6	85,8	97,4	111,4
АР Крим	93,5	125,3	83,9	81,2	88,0	49,8	107,9	92,9	120,3
Вінницька	94,1	124,8	61,9	81,6	85,0	35,6	105,2	91,4	120,3
Волинська	88,7	102,9	94,0	45,1	83,7	28,8	128,3	105,2	115,7
Дніпропетровська	81,0	126,8	83,0	66,8	78,8	42,7	84,8	95,8	104,1
Донецька	78,5	111,8	88,2	67,3	81,3	37,5	82,7	92,8	100,8
Житомирська	91,1	109,7	85,2	84,8	81,9	59,1	79,2	99,4	116,3
Закарпатська	85,1	105,6	74,0	50,2	83,4	58,7	95,0	103,4	110,2
Запорізька	77,2	119,9	77,1	63,6	81,1	42,2	75,9	88,9	99,4
Івано-Франківська	84,3	102,0	84,5	53,4	76,6	37,5	107,4	106,5	108,7
Київська	92,3	104,4	109,8	84,8	97,7	38,5	107,8	99,0	118,0
Кіровоградська	98,6	137,0	89,7	75,0	104,9	44,0	106,7	99,7	126,6
Луганська	82,6	105,4	93,7	70,3	80,7	37,0	90,0	90,8	106,4
Львівська	87,9	102,5	85,0	78,1	90,2	45,2	90,7	97,0	112,7

	Валовий регіональний продукт	Валова додана вартість	у тому числі:							
			сільське господарство, мисливство, лісове господарство	добувна промисловість	переробна промисловість	виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	будівництво	торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	діяльність транспорту та зв'язку	оплата послуг фінансових установ
Миколаївська	96,9	96,3	181,1	53,6	85,5	89,5	44,5	94,2	107,6	123,9
Одеська	96,4	95,7	148,1	77,8	100,9	108,5	46,9	106,4	96,1	123,3
Полтавська	80,1	79,9	115,5	98,6	61,2	71,5	63,5	66,9	87,3	102,8
Рівненська	83,7	83,1	104,1	74,6	65,6	70,9	97,8	60,9	90,9	107,1
Сумська	90,8	90,2	107,9	87,6	87,5	89,9	40,3	95,9	89,3	116,2
Тернопільська	98,8	98,2	104,1	101,9	94,6	95,2	57,9	131,6	85,3	126,4
Харківська	84,2	83,3	99,1	106,3	79,8	85,4	61,4	80,3	94,9	107,4
Херсонська	100,7	99,6	144,2	68,6	92,3	104,7	43,2	99,6	103,7	128,5
Хмельницька	88,5	88,5	107,0	72,6	70,4	85,4	46,3	91,2	91,4	113,8
Черкаська	97,2	96,3	142,5	50,0	87,6	129,4	35,1	98,6	94,2	124,3
Чернівецька	92,7	92,5	105,1	41,7	75,6	87,9	65,8	91,7	107,6	119,4
Чернігівська	90,2	89,8	103,2	97,5	78,3	89,1	39,6	105,6	91,1	115,7
м. Київ	89,3	88,9	78,9	8,0	69,3	75,5	39,0	74,1	102,8	114,7

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки.

Фінансово-економічна криза загальмувала здійснення фінансової діяльності у регіонах концентрації фінансового сектора, чим прискорила її активізацію в інших регіонах. За певним урядовим сприянням, з одного боку, деконцентрації фінансової діяльності у м. Києві та інших потужних регіонах і агломераціях, а з іншого – поширенню географії розвитку фінансового, страхового (насамперед страхування сільгосппродукції) і фондового ринків у наступні роки сектор фінансових послуг у регіонів-"легковаговиків" продовжить зростати порівняно прискореними темпами. Особливо в тих регіонах, де ця діяльність була найменш розвиненою – у Миколаївській, Тернопільській, Херсонській, Вінницькій, Сумській, Чернігівській, Чернівецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Кіровоградській та Черкаській областях.

Натомість внесок у сукупну ВДВ України видів діяльності, що відносяться до первинного та вторинного секторів економіки, був набагато скромнішим: створена галузями переробної та добувної промисловості ВДВ зросла відповідно у 2,0 та 1,4 раза, у сфері діяльності транспорту та зв'язку в 1,8 раза, у сфері будівництва в 1,6 раза та в галузях сільського і лісового господарств, мисливства та рибальства у 1,2 раза.

Упродовж 2001–2009 рр. у структурі ВДВ України та її регіональних складових за видами економічної діяльності помітно зменшилася питома вага первинного сектора (на кінець 2009 р. становила – 13,0% проти 12,0% у 2007 р. та 20,7% у 2001 р.).

Причому питома вага сільського і лісового господарств, мисливства та рибальства знизилася більше ніж удвічі – 7,2% у 2007 р. проти 16,0 у 2001 р. (передусім у 2,3–2,7 раза у структурі ВДВ індустріально розвинених регіонів – Харківської, Одеської, Київської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей). При цьому склад "опорних аграрних" регіонів майже не змінився, лише Одеська область поступилася статусом "опорного аграрного" регіону на користь Чернігівській області. Так, на кінець 2007 р. понад половину (52,2%) загального обсягу виробництва ВДВ у галузях сільськогосподарського виробництва, мисливства, лісового господарства сконцентрувалося у 10 регіонах, а саме: 16,3% – у Донецькій, Дніпропетровській та Харківській областях та 35,9% – у Київській,

Полтавській, Вінницькій, Львівській, Черкаській, Чернігівській, Хмельницькій областях. Вказані регіони потенційно здатні вирішити проблему продовольчого забезпечення України, а в перспективі збільшити експорт сільськогосподарської продукції та сировини за певної структурної перебудові АПК. Одночасно відбувається й інтеграція сільськогосподарства, промисловості, торгівлі в агропромисловий комплекс, який наразі являє якісно новий тип виробничих стосунків¹⁵.

Сільськогосподарське виробництво виявилось найбільш стійким до впливу фінансово-економічної кризи (див. табл. 5.12 і 5.13), що певною мірою дозволило пом'якшити економічний спад у 2008–2009 рр. у низці регіонів країни, зокрема, обсяги сільськогосподарської продукції (у розрахунку за наростаючим підсумком) зросли на 117%, а в регіональному розрізі, відповідно: у Миколаївській (181%), Одеській (148), Херсонській (144), Черкаській (142), Кіровоградській (137), Дніпропетровській (127) Вінницькій (125) областях та АР Крим (125%).

Створена у галузях добувної промисловості ВДВ зростала повільно (1,4 раза), а її питома вага у структурі ВДВ України впродовж 2001–2007 рр. залишилася майже не змінною (зросла на 0,2 в. п. до 4,8%). Упродовж 2007–2009 рр. в "опорних добувних" регіонах обсяги добувної промисловості зменшилися помірно, а саме – Дніпропетровській на 17%, Сумській на 12,4, Донецькій на 11,7, Луганській на 6,3, Полтавській лише на 1,4% (див. табл. 5.12). У подальшому українські бізнес-еліти посилять конкуренцію за право контролювати рентоутворюючі галузі цього сегмента первинного сектора економіки¹⁶. Водночас самі ці традиційні галузі в Україні мають стати об'єктами радикальної технологічної модернізації, впровадження новітніх технологій.

¹⁵ У Вінницькій, Хмельницькій, Кіровоградській, Черкаській, Херсонській областях інтегровані формування вже сьогодні є основними виробниками сільськогосподарської продукції й продуктів їхньої переробки.

¹⁶ Після 2000 р. характер впливу глобалізації на структурні пріоритети міжнародного обміну дещо змінився, що пов'язано з деяким відновленням ролі низки традиційних галузей, передусім паливних матеріалів, руд й інших копалин, а також виробів чорної металургії, деякі з яких (наприклад метали) до цього перебували у стані стагнації в 1990-х рр. Це пов'язано перш за все із змінами на гео економічній карті світу, де всезростаючу роль грають такі країни – потужні споживачі енергії і металів, як Китай, Індія, Бразилія.

Таблиця 5.13

**Групування регіонів України за їхньою часткою у ВДВ,
створеної у сільськогосподарському виробництві
та динамікою її виробництва у 2007–2009 рр.**

Частка регіону у ВДВ, % (станом на 2009 р.)	Темпи зростання виробництва (наростаючим підсумком), %. <i>Україна = 109%</i>				Кількість регіонів
	Понад 120,0	Від 110,0 до 120,0	Від 110,0 до 100,0	нижче 100,0	
Понад 4,5%		Вінницька (112)	Київська (106)	Донецька (103)	8
		Полтавська (116)	Дніпропетровська (106)	Харківська (100)	
			Львівська (102)	Одеська (98)	
Від 4 до 4,5%	Черкаська (133)	Херсонська (118)	Кіровоградська (102)		4
		Хмельницька (112)			
Від 3,5 до 4%	АР Крим (146)	Миколаївська (113)	Чернігівська (108)	Запорізька (95)	5
			Житомирська (106)		
Нижче 3%			Чернівецька (109)	Закарпатська (100)	8
			Рівненська (108)	Луганська (96)	
			Тернопільська (107)		
			Волинська (106)		
			Сумська (105)		
		Івано-Франківська (103)			
Кількість регіонів	2	5	12	6	25

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки. – К. : Держкомстат, 2010. – С. 59–73, 135–142.

Упродовж 2001–2009 рр. у структурі ВДВ України та її регіональних складових за видами економічної діяльності помітно зменшилася питома вага вторинного сектора¹⁷ (на кінець 2009 р. становила – 31,5% проти 40,8% у 2007 р. та 42,9% у 2001 р. (див. табл. 5.9).

¹⁷ До вторинного сектора економіки відносяться оброблювальні виробництва, що забезпечують переробку сировини в товари кінцевого споживання, випускають проміжну продукцію.

З одного боку, відбулося зростання питомої ваги ВДВ, створеної на підприємствах переробної промисловості та будівельної галузі (разом на 3,1 в. п. до 26,5%), з іншого – спостерігалось зменшення питомої ваги у структурі сукупної ВДВ, створеної на підприємствах у сфері: діяльності транспорту і зв'язку та виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (разом на -5,2 в. п. до 14,2%).

Промислове зростання також зумовлене конкурентними перевагами: лідерами залишаються експортно-сировинні регіони, до них наближаються регіони імпортозаміщення, вигідно розташовані поблизу ринків збуту найбільшої агломерації.

Концентрація промислового виробництва в Україні в обмеженій кількості регіонів значна і продовжує зростати. За останні 10 років просторова структура промисловості істотно змінилася на користь ресурсно-експортних регіонів і набула стійкого характеру. Якщо на Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську області у 1997 р. припадало 47,3% загального обсягу промислового виробництва, то 2008 р. – вже 55,4%.

Відновлення обсягів промислового виробництва в регіонах відбувається різними темпами. До кінця 2007 р. лише половина, або 14 регіонів України, перевищала рівень 1990 р. або досягла його (серед лідерів промислового зростання – м. Київ (233%), Закарпатська (276), Запорізька (212), Волинська (203) Миколаївська (142), Київська (141), Черкаська (137), Одеська (135), Хмельницька (123), Тернопільська (116), Чернівецька (110), Рівненська (106), Вінницька (104). Кіровоградська (102%) області. У 12 регіонів обсяги промислового виробництва становлять лише 70–95% від показників 1990 р. (Херсонська (49%), Сумська та Львівська (72–73) Чернігівська (77), Дніпропетровська і Донецька (82), Житомирська (86), АР Крим, Івано-Франківська, Харківська, Полтавська й Луганська (90–95%) області). Найбільш жорсткі бар'єри для аутсайдерів – слаборозвиненість або неконкурентоспроможність радянської індустріальної бази.

Маючи великий діючий виробничий потенціал, який у деяких випадках вимагає порівняно невеликої реконструкції, більшість регіонів мають обмежені інвестиційні ресурси для проведення структурних перетворень. Проте вони здатні акумулювати інвестиційні ресурси як за рахунок постачання на внутрішній і зовнішній ринки продукції підприємств прогресивних галузей і ВПК (авіаційно-

космічна, збройова, атомна промисловість тощо), так і за рахунок товарообміну й залучення капіталу з інших районів країни й закордонних держав, а надалі й шляхом відновлення власних можливостей до нагромадження, характерних для докризового періоду.

Упродовж 2007–2009 рр. зменшення обсягів переробної промисловості мало місце у господарствах усіх регіонів країни (табл. 5.14) і й найбільше – у Івано-Франківській (-51%), Закарпатській (-41), Полтавській (-40), Волинській (-37), Дніпропетровській (-32), Донецькій і Рівненській (-29), Запорізькій (-26%), областях та у містах Київ і Севастополь (відповідно -26 та -36%). Натомість певну кризостійкість виявила переробна промисловість п'яти регіонів, в яких темпи приросту ВДВ, виробленої підприємствами цієї галузі (розраховані наростаючим підсумком) коливалися в межах +15% – -5, а саме – в Одеській (+15%), Черкаській (+7), Тернопільській (-2), Херсонській (-1) областях та АР Крим (-5%). Найбільш постраждали виявилися 9 регіонів – Івано-Франківська (відповідно -51%), Закарпатська (-41), Полтавська (-40), Волинська (-37), Дніпропетровська (-32), Донецька та Рівненська (-29), Запорізька (-26%) області та міст Київ і Севастополь (відповідно -26 та -36%).

За типом внеску регіональних складових української економіки у ВВП країни та характером змін у їхній господарській структурі регіони країни можна поділити на декілька груп.

Столичне місто Київ – фінансово-посередницький центр національного значення¹⁸.

Унікальне положення м. Києва в загальнонаціональному каркасі міст визначає його особливу роль у довгостроковому процесі адаптації української економіки до сучасних ринкових умов її функціонування. Нинішній бум сфери інформаційних послуг у м. Києві закріплює його позиції як провідного інформаційного вузла України та потенційного міжнародного ділового центра європейського масштабу. Специфіка столичного міста проявляється в тому, що місто поки що є типовим і єдиним провідним поліфункціональним

¹⁸ На кінець 2007 р. у господарства столиці було сконцентровано виробництво 41,9% загальної ВДВ, створеної у сфері здійснення операцій з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та надання послуг підприємцям; відповідно 27,1% у сфері фінансової діяльності, 34,7% у сфері торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку.

мегаполісом. Для м. Києва характерні загальні процеси деіндустріалізації – особливо висока роль процесів формування фінансових інститутів (банки, страхові компанії тощо), а також підсекторів виробництва багатьох інших послуг для бізнесу та роллю.

Таблиця 5.14

Групування регіонів України за їхньою часткою у ВДВ, створеної у переробній промисловості та динамікою її у 2007–2009 рр.

Частка регіону у ВДВ, % (на початок 2009)	Темпи спаду/зростання виробництва (наростаючим підсумком), % (Україна = -23%)				Кількість регіонів
	Не більше -5%	Від -5 до -15%	Від -15 до -25%	Понад -25%	
10% і вище				Дніпропетровська (-32)	2
				Донецька (-29)	
Від 5 до 10%		Харківська (-13)	Луганська (-20)	Запорізька (-26)	4
				м. Київ (-26)	
Від 2 до 5%	Одеська (+15)	Львівська (-15)		Полтавська (-40)	8
	Черкаська (+7)	Миколаївська (-11)			
	АР Крим (-5)	Київська (-11)			
		Сумська (-7)			
Нижче 2%	Херсонська (-1)	Вінницька (-14)	Кіровоградська (-21)	Івано-Франківська (-51)	13
	Тернопільська (-2)	Житомирська (-11)	Чернігівська (-21)	Закарпатська (-41)	
		Чернівецька (-11)	Хмельницька (-20)	Волинська (-37)	
				м. Севастополь (-36)	
				Рівненська (-29)	
Кількість регіонів	5	8	5	9	27

Примітка: Автономна Республіка Крим разом з м. Севастополь.

Джерело: розраховано автором за даними: Держкомстату України за відповідні роки; Держкомстату України за відповідні роки; Валовий регіональний продукт за 2001–2008 роки. – К. : Держкомстат, 2010. – С. 59–73, 135–142.

Столиця має сильну базу для саморозвитку та завдання інтегруватися в каркас світових міст. Місто різко видається над іншими містами і регіонами й служить природною базою для розвитку нововведень або їхнього сприйняття з-за кордону з наступним поширенням по території країни. Однак взаємодія цього глобального полюсу зростання з іншими територіями країни є неможливою без мережі обласних центрів.

Столичне місто можна розглядати серед світових центрів у складі функціональних підкаркасів, маючи на увазі, насамперед, його роль як фінансового посередника (який являє собою в системі світових зв'язків економічний простір України), а також роль посередника в поширенні інновацій у сферах виробництва й споживання. Вкрай важлива й роль м. Києва як управлінського центра й міжнародного посередника для галузей машинобудівного комплексу, чорної металургії, хімічній промисловості, АПК, виробництві цементу. Як фінансовий центр національного значення м. Київ при сприятливих умовах має всі підстави претендувати на роль і статус міжнародного фінансового центру.

Старопромислові регіони (Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Полтавська та Сумська області), які характеризуються значною концентрацією і вмістом у власних структурах важкої промисловості, підприємств воєнно-промислового комплексу. Це вимагає для їхньої ефективної роботи значного обсягу експорту і імпорту сировини, матеріалів, комплектуючих виробів і особливо науково-технічної продукції.

Указані регіони отримали конкурентну перевагу завдяки забезпеченості сировинними ресурсами, що затребувані світовим ринком. Вони є основними виробниками та експортерами продукції добувних галузей, передусім сировинних ресурсів та їхніми напівфабрикатами (продукція чорної металургії, металопрокат та прості хімічні продукти з низькою доданою вартістю). У середньому питома вага добувної і переробної промисловості у структурі економіки цих регіонів коливається в межах 30,5–45,6%. Водночас найнижчою по країні у їхній секторальній структурі є питома вага третинного сектора економіки (34,3–46,3%). У середньому співвідношення між I-м, II-м і III-м секторами економіки – відповідно 26% : 38% : 36% (див. табл. 5.9).

Завдяки цьому сукупний внесок старопромислових регіонів у відновлення господарської активності у країні поступово знижувався

порівняно з іншими регіонами: на кінець 2009 р. у цих областях сконцентровано 33,2% виробництва загальної ВДВ проти 34,5% у 2007 р. та 35,7% у 2001 р. (у тому числі 86% – у добувній промисловості, 55,6 – у переробній промисловості та 25,1% – у сільському господарстві, а у фінансовому секторі – 35,1%).

Ця конкурентна перевага "першої природи" в період зростання вітчизняної економіки (2001–2007 рр.) забезпечувала високими доходами бюджети експортно-сировинних регіонів і працівників, зайнятим в цих галузях. Однак в умовах фінансово-економічної кризи ця перевага "першої природи" стала гальмом для розвитку цих регіонів та країни в цілому, тому що в першу чергу відчутно вдарила саме по регіонах, найбільш включених у світові глобальні обміни¹⁹.

Ситуативно, у нинішній економічній ситуації бізнес-еліти "старопромислових" областей зробили ставку на сировинну спеціалізацію власних виробництв, від чого ці регіони дійсно виграли, але ця перемога ніяк не сприяла (навіть струмувала розвиток всієї території України). Однак проблема не лише в цьому. Добувні галузі не породили інноваційної хвилі, взятої за основу нового укладу. Крім того, в Україні жодних кроків не було здійснено, щоб запобігти потраплянню надприбутків експортних галузей у повному обсязі в кишені олігархічних кіл, стимулюючи тим самим їх марнотратне та марнославне витрачання.

За темпами зростання ВДВ старопромислові регіони (за винятком Полтавської області) суттєво поступаються середньоукраїнському значенню. Так, упродовж 1997–2009 рр. сукупна ВДВ України збільшилася у 1,75 раза, а ВДВ Запорізької, Дніпропетровської і Луганської областей за вказаний період – у 1,6–1,7 раза, Донецької області – у 1,5, а Сумської області лише – у 1,3 раза. За підсумками діяльності у 2008–2009 рр. вказані регіони погіршили свої рейтинги за динамікою їхньої ВДВ: Полтавська область перемістилася з 3-го на 24 місце, Дніпропетровська – з 11-го на 23 місце, Луганська – з 12-го на 22 місце, Донецька – з 22-го на 25 місце, а Сумська область залишилася на останньому – 26 місці (див. табл. 5.11).

¹⁹ У 2008 р. – 98,5% та у 2009 – 89,3%. Питома вага ж ВДВ, створеної суб'єктами господарювання добувній промисловості у структурі ВДВ України за видами економічної діяльності дещо знизилася – до 4,7% у 2009 р. проти 4,8% у 2007 р. (відповідно -12%).

Експортоорієнтована модель регіонального розвитку східних регіонів України, а втім і всієї країни, могла би виявитися більш успішною, якщо б уряд своєчасно реалізував відпрацьовані у світовій практиці підходи і заходи. Так, корекція траєкторії зростання рено-торієнтованих виробництв у світі здійснювалася за рахунок бюджетно-податкових і митних важелів, що забирають у експортерів частину їх надприбутків на користь суспільства, перерозподіляючи їх не лише на соціальні потреби, але й на цілі стимулювання технологічного оновлення та модернізації галузей з випуску наукомісткої та технологічностісткої продукції. Успішна реалізація такої моделі дозволяє накопичити ресурси для радикального структурного маневру щодо вищих щаблів міжнародної конкурентоспроможності.

Резюмуючи деякі тенденції еволюції старопромислових регіонів України, доцільно виділити риси і основні закономірності, властиві розвитку таких територій. По-перше, старопромислові регіони переважно – це території, що розвинулися на "стику" технологічних укладів, у період першої промислової революції. По-друге, економічний занепад старопромислових регіонів обумовлений складнощами трансформації староіндустріальних галузей, тобто їхнього заміщення сучасними виробництвами, продукція яких затребувана і конкурентоспроможна на ринках збуту. По-третє, структурна невідповідність старопромислових регіонів сучасним умовам розвитку є наслідком відсталості самої індустрії, сконцентрованої в них, яка має певний технологічний уклад розвитку. Іншими словами, технологічно "відстає" не стільки розвиток галузі, а сама галузь: вона морально застаріває на тлі появи потреб у нових видах продукції, що випускаються новими виробництвами. По-четверте, еволюція старопромислових регіонів показала, що в їхній трансформації визначальну роль відіграє система інвестування, яка в одному випадку може спричинити інерційний сценарій розвитку, "консервацію" технологічної відсталості території, в іншому – ефективне заміщення або, як мінімум, ефективну реструктуризацію галузей старої індустрії. По-п'яте, формування в Україні інвестиційно-інноваційної моделі розвитку національної економіки стримують саме старопромислові регіони, а це є сигналом, стимул-реакцією прийняття державою заходів з ефективного заміщення домінуючих старих індустрій – новими сучасними виробництвами.

Пріоритетним завданням для модернізації старопромислових регіонів є: формування поверх цих старопромислових регіонів виробничо-технологічних зон; в інших місцях – реіндустріалізація, реабілітація і ревіталізація старопромислових поселень, надання їм нових функцій у просторовій організації країни (наприклад, зон інноваційного розвитку).

Промислово розвинені регіони (Запорізька, Харківська, Одеська, Київська, Львівська, Миколаївська області та АР Крим) останні десять років демонстрували прискорене відновлювальне економічне зростання²⁰.

Серед указаних регіонів спостерігається тенденція неоіндустріального розвитку, істотно зростає частка сфери послуг і зменшується питома вага первинного і вторинного секторів економіки. Вказані регіони володіли більш диверсифікованою структурою промисловості і не мали надвисоких обсягів експорту, і тому їхні промислові комплекси вже давно пережили шок від структурних змін і зуміли пристосуватись до нових кризових реалій. Крім того, за підсумками діяльності впродовж 2007–2009 рр. Одеська і Миколаївська області, АР Крим та Київська область у рейтингу регіональних економік за динамікою ВДВ посіли відповідно 4-те, 8-ме та 10-те місця (див. табл. 5.11).

За секторальною структурою регіональних ВДВ (низька питома вага добувної промисловості та висока частка переробної промисловості та фінансової діяльності) вказані регіони мають вищу "структурну" конкурентоспроможність своїх економік порівняно із "старопромисловими" регіонами, й тим самим значно кращі умови для перетворення у перші вітчизняні "неоіндустріальні" регіони. Наприклад, Харківська область із пропорціями між первинним, вторинним і третинним секторами економіки – 9,1%: 36,9%: 54,0% (питома вага фінансового сектора 25,4%) демонструвала упродовж 1997–2007 рр. разом із Запорізькою областю найвищі після столиці темпи зростання ВРП (1,9 раза). Висока динаміка Київської області обумовлена як впливом агломераційного ефекту від близькості столиці, так і прискореним розвитком торгових, фінансових функцій, різного роду посередництва, інформаційних технологій і телекомунікацій. Одеська область виявилася найбільш кризостійкою поміж найпотужніших регіональних економік ("важко- та середньоваговиків").

²⁰ У цих областях сконцентровано 29,7% створеної ВДВ у галузях переробної промисловості та 6,2% – у галузях добувної промисловості), а у фінансовому секторі – 62,4% (хоча понад половину з них припадає на м. Київ).

У структурі економік промислово розвинених регіонів первинний сектор економік аграрноорієнтований й у середньому по країні має найнижчу питому вагу – від 7,2% в Одеській до 15% в Миколаївській областях. У структурі первинного сектора цих регіональних економік домінує сільськогосподарське виробництво, наприклад від 5,9% в Харківській до 14,4% в Миколаївській областях. В них розвинена промисловість, питома вага якої у структурі цих регіональних економік коливається в межах 11,7–17,6% (див. табл. 5.9), а також вища по країні питома вага третинного сектора економіки (61,9–48,2% відповідно Харківська та Миколаївська області). У середньому співвідношення між секторами економіки – відповідно 10% : 30% : 60%.

Промислові і агропромислові регіони, переважно орієнтовані на локальні ринки (Черкаська, Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернігівська, Хмельницька, Рівненська, Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Херсонська, Тернопільська, Чернівецька області).

У цих регіонах сконцентрувалося майже 23% виробництва загальної ВДВ, у тому числі 45,8% у сільському, лісовому господарствах, мисливстві та рибальстві, 17,3% створеної ВДВ – у галузях переробної та 8,6% добувної промисловості, 27,3% – у виробництво та розподілення електроенергії, газу та води, 21,2% – у фінансовій сфері. У середньому співвідношення між I-м, II-м і III-м секторами економіки – відповідно 24% : 30% : 46% (див. табл. 5.9).

Упродовж 1997–2007 рр. в областях посилювалися процеси індустріалізації, внаслідок чого вони спромоглися після 2000 р. вийти на позитивну динаміку ВРП. Ураховуючи те, що у найбільш виграшному стані опинилися галузі споживчого комплексу, що традиційно орієнтовані на внутрішній ринок, можна стверджувати, що позитивна динаміка ВРП указаних регіонів була досягнута саме за рахунок їхнього зростання. При цьому їхнє виробництво зростало динамічно у всіх регіонах країни, що дозволило зменшити міжрегіональні диспропорції у макроекономічних показниках на душу населення.

Відносно "благополуччя" цих (найбільш кризостійких), а також деяких інших українських регіонів за підсумками 2008 р. та повільний спад у 2009 р. трималося на зростанні обсягів (див. табл. 5.12): – операцій з оплати фінансових посередників (створена у даній сфері діяльності ВДВ зросла в межах 18,0–28,5% у Херсонській, Кіровоградській, Тернопільській, Черкаській, Миколаївській, Одеській, Вінницькій,

Чернівецькій і Київській областях та АР Крим); – сільськогосподарського виробництва (відповідно ВДВ зростає в межах 20–81% у АР Крим, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Черкаській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях).

Таким чином, в Україні впродовж 2001–2007 рр. наслідком нерівномірності вкладу у відновлення позитивної динаміки ВДВ, здійснених суб'єктами господарювання, віднесених до різних секторів економіки, була зміна пропорцій у структурі національного господарства між галузями і сферами діяльності первинного, вторинного та третинного секторів економіки.

Відмітною рисою піднесення економіки України протягом 2001–2009 рр. стало набуття третинним сектором економіки домінуючої позиції в структурі виробництва сукупної ВДВ країни, що свідчить про певні неіндустріальні тенденції у розвитку її окремих регіональних складових. Більш ніж удвічі в структурах ВДВ українських регіонів скоротилася частка сільського, лісового господарств, мисливства та рибальства. Але ця на перший погляд позитивна структура зміна по суті виявляється швидше негативною – вказана сфера господарської діяльності залишається низькопродуктивним, неефективним, витратним, деградуючим²¹.

Рівень розвитку вітчизняного промислового виробництва стримує процеси неіндустріалізації національної економіки та її окремих регіональних складових. Структура економік старопромислових регіонів далека від сучасної – вони багаті за рахунок самого примітивного індустріального розвитку. Якщо висока питома вага у сукупному ВРП цих областей спричинена внеском сектора напівфабрикатів (чорна металургія, металопрокат і прості хімічні продукти з низькою доданою вартістю), то саме сировинна основа ринкової трансформації виступає одним із головних чинників наростання територіальних диспропорцій в країні. В умовах глобалізації розміщення на території країни базових виробництв продукції з низькою доданою вартістю загрожує перетворити Україну, якщо це вже не сталося, в старий "адміністративний" регіон у масштабах усього світу, тобто в сировинну й технологічну периферію – в постачальника сировинних ресурсів і зону скидання застарілих технологій.

²¹ Йдеться про згорання традиційних для України ринків сільгосппродукції – цукру, м'яса, молока, олії. Руйнація ринку цукру загальмувало розвиток буряківництва і цукрової галузі у Вінницькій, Хмельницькій, Черкаській, Київській, Полтавській та Тернопільській областях, м'яса, молока, олії.

5.3. Прогнозування та програмування структурних зрушень в економіках українських регіонів

Під впливом перебігу кризових явищ 2008–2009 рр. як в українській економіці, так і у її регіональних складових упродовж наступних п'яти років відбудуться певні зміни у просторовому розвитку, яким сприятимуть такі взаємозв'язані процеси.

По-перше, у структурі сукупних регіональних ВДВ очікуються повільне збільшення частки ВДВ, створеної у галузях третинного сектора економіки.

Сфера торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку є другою після переробної промисловості за питомою вагою у структурі ВДВ України за видами економічної діяльності. За наростаючим підсумком обсяги виробленої у цій сфері ВДВ України знизилися на 16,0% (відповідно у 2008 р – 101,8% та у 2009 р – 82,1%), а її питома вага у структурі ВДВ України за видами економічної діяльності майже не змінилася (15,4% у 2009 р. проти 15,5% у 2007 р.).

Відновлення секторів "нової економіки", зокрема сервісної економіки та фінансового сектора відбуватиметься повільно. Цими процесами будуть охоплені, передусім, економіки урбанізованих територій (м. Київ, міста-мільйонники, обласні центри). Характерні для них загальні процеси деіндустріалізації посиляться, особливо у сфері формування фінансових інститутів (банків, страхових компаній тощо), надання послуг бізнесу та населенню, в інформаційному секторі України. Вкрай важлива й роль м.Києва (що представляє в системі світових зв'язків економічний простір України) як фінансового та управлінського центра, міжнародного посередника для галузей промисловості й АПК, у поширенні інновацій у сферах виробництва й споживання. Нинішній бум сфери інформаційних послуг у м. Києві закріплює його позиції як потенційного міжнародного ділового центра європейського масштабу. У найближчу перспективу столиця повинна конкурувати не у виробничій сфері зі всіма регіонами країни, а з іншими міжнародними фінансово-посередницькими центрами (хоча б постсоціалістичних і східноєвропейських країн), претендуючи на роль і статус міжнародного фінансового центру.

У зв'язку з тим, що фінансово-економічна криза загальмувала здійснення фінансової діяльності у регіонах концентрації фінансового сектора (зокрема, у м. Києві, Харківській, Донецькій та інших областей), прискорилося її активізація в інших регіонах. У наступні роки очікується, що за певного урядового сприяння відбудеться, з одного боку, деконцентрація сектора фінансових послуг, а з іншого – розвиток фінансового, страхового (насамперед страхування сільгосппродукції) і фондового ринків, особливо в регіонах, де цей сектор є найменш розвиненим – у Миколаївській, Тернопільській, Херсонській, Вінницькій, Сумській, Чернігівській, Чернівецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Кіровоградській та Черкаській областях.

По-друге, під впливом зростання обсягів сільськогосподарського виробництва питома вага створеної ВДВ у вказаній сфері діяльності тимчасово зростає (передусім, у Черкаській, Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Волинській, Одеській та Миколаївській²² областях та АР Крим).

Однією з основних проблем, які перешкоджають піднесенню вітчизняного сільського господарства, є відсутність сучасних технологій і обладнання та невпинне погіршення стану інфраструктури. Стримуючими чинниками є відсутність приміщень для зберігання врожаю, низький показник використання добрив і слаборозвинена та неефективна маркетингова система. Ринок страхування сільгосппродукції вкрай слаборозвинений. Все це знижує прибутки виробників, перешкоджає конкуренції та зменшує обсяги приватних інвестицій у галузь. Державна система субсидування вітчизняних товаровиробників аграрної продукції є край неефективною – значна частина субсидій розміщується по регіонах нерівномірно та не прозоро. Удосконалюючи систему державної підтримки аграрного виробництва, варто зосередитися на поліпшенні ефективності державних витрат, а не на збільшенні їхніх обсягів.

Проте багато сільськогосподарських підприємств відрізняються високим ступенем концентрації ресурсів і спеціалізації виробництва, але відчувають дефіцит оборотних коштів, будучи залежним від сторонніх переробних організацій і через складності зі збутом про-

²² За підсумками 2008 р. Одеська область збільшила обсяги сільськогосподарської продукції на 60%, а Миколаївська – на 78%.

дукції. Всі ці проблеми знімаються у випадку створення кластерів. Важливо відзначити, що при формуванні агропромислового кластера господарський простір використовується максимально ефективно тому, що він заповнюється представниками різних укладів, а саме: великими сільськогосподарськими організаціями, селянськими господарствами й господарствами населення. Складний баланс між великим і дрібним виробництвом дозволяє використати переваги кожного укладу, що сприяє здоровій конкуренції.

По-третє, у структурі регіональних ВДВ очікується зменшення питомої ваги ВДВ, створеної у галузях промислового виробництва за рахунок падіння їхніх обсягів у всіх без винятку регіонах України. Перспективи регіонального інноваційного розвитку вирішальною мірою пов'язані з регіональними особливостями розвитку промисловості. Зараз уже не можна стверджувати, що лише оброблювальна промисловість є основним двигуном для розвитку технологічних інновацій. Індустрія зв'язку і комунікацій – це одна з сфер технологічного розвитку, що буквально створюють нові галузі промисловості на наших очах.

Для кожного регіону також складається своє співвідношення між галузями академічної, вузівської й галузевої науки, завдання якої буде в основному визначати регіональний економічний комплекс. Отже, розвиток наукових досліджень головним чином необхідно співвідносити із проблемами, що стоять і виникають перед регіональною економікою.

Посткризове відновлення економічного зростання в Україні та окремих її регіональних складових, в основному буде зумовлено активізацією розширення зовнішнього попиту, зважаючи на відновлення зростання світової економіки і провідних країн світу, та поліпшенням зовнішньоекономічної кон'юнктури для українських експортерів (зростання світових цін на окремих товарних ринках – металургійної та хімічної продукції), а також відновленням функціонування банківської системи.

По-четверте, у структурі ВДВ України продовжить знижуватися питома вага ВДВ, створеної у будівельній сфері та інших галузях вторинного сектора економіки (зокрема, діяльності транспорту та зв'язку, виробництва та розподіленні електроенергії, газу та води) за рахунок падіння їхніх обсягів у всіх без винятку регіонах України.

Питома вага ВДВ, створеної у сфері діяльності транспорту та зв'язку у структурі ВДВ України за видами економічної діяльності, на кінець 2009 р. збільшилася до 12,9% проти 10,8% у 2007 р. (наростаючим підсумком обсяги виробленої ВДВ зменшилися на 2,5%). Питома вага ж ВДВ, створеної у сфері виробництва та розподіленні електроенергії, газу та води у структурі ВДВ України за видами економічної діяльності, зросла до 4,0% у 2009 р. проти 3,5% у 2007 р. (відповідно – -16% наростаючим підсумком).

У 2007–2009 рр. питома вага ВДВ, створеної у будівельній сфері у її загальній структурі, знизилася до 2,9% у 2009 р. проти 4,6% у 2007 р. (відповідно -57,3% наростаючим підсумком). Криза у девелопменті і секторі послуг найсильніше відбивається на розвитку великих міст, в яких в основному зосереджені ці галузі. Ризики для найбільших міст, що неоднакові за статусом і величиною, були різними. Зоною ризиків в ході кризи стали міста-центри послуг. Насамперед, це міста-"мільйонники", в яких розвиток сектора послуг і модернізація споживання значно прискорилися лише в 2000-ті роки. Останнім часом помітно зросла їхня вага в роздрібній торгівлі за рахунок масового приходу великих, зокрема міжнародних, торгових мереж і зростання платоспроможного попиту населення. Крім того, завдяки зростанню житлового будівництва збільшилася частка міст-"мільйонників" у будівництві житла. Однак залишилася невирішеною основна проблема, пов'язана із невисокою їхньою інвестиційною привабливістю: питома вага цих міст у загальному обсязі інвестицій нижче за їхні частки в загальній чисельності населенні. Ті ж проблемами характерні і для невеликих регіональних центрів з населенням понад 250 тис. жителів, де експансія українських торгових мереж досягла піку напередодні кризи. Середні і малі міста країни не отримали такого ж значного імпульсу споживчої модернізації в період економічного піднесення. Проте слід зазначити, що, незважаючи на менші темпи падіння економіки (а в деяких випадках навіть її зростання), розрахункові економічні показники багатьох непромислових міст поступаються як середнім значенням по країні (у розрахунку на одного жителя), так і показникам промислових міст.

По-п'яте, формування в Україні "нових індустріальних регіонів", групи українських регіонів, в яких у наступному десятиріччі відбудуться якісні стрибки соціально-економічних показників.

Економіка цих регіонів за короткий строк має здійснити перехід від відсталого, типового для регіонів, що розвиваються, до високо-розвиненої та експортоорієнтованої економіки. Загальні риси нових індустріальних регіонів: вони демонструють високі темпи економічного розвитку (8% приросту обсягів ВРП на рік), а провідною галуззю є переробна промисловість (головна візитна картка – виробництво побутової техніки й комп'ютерів, одягу та взуття); наявні значні сировинні ресурси. Відбувається активна інтеграція у світову економіку; утворення власних ТНК (що не уступають провідним ТНК світу) за наявності привабливої для них дешевої робочої сили. Велика увага приділяється освіті, використанню високих технологій; розвитку банківського й страхового секторів економіки.

Триватиме погіршення параметрів входження України та окремих її регіональних складових у міжнародний поділ праці, про що свідчить залежність України від імпорту високотехнологічних товарів і практично відсутнє оновлення асортименту експортних поставок (переважно товарів із низькою доданою вартістю)²³. Сконцентрована в східних регіонах країни сировинна еліта, що відтворюється в рамках застарілого укладу, не може стати творцем інноваційного проекту (укладу) для України, оскільки не має об'єктивних потреб і стимулів пов'язувати своє майбутнє з технологічною модернізацією. При зростаючому значенні інноваційного укладу суспільство повинне бути відповідним чином організоване, а модернізаційна спрямовуюча – мати велику політичну вагу і створювати образ майбутнього, що надихає суспільство. Через ці причини проведення національної модернізації пов'язане з необхідністю змін у соціально-політичній структурі суспільства.

Таким чином, стійке зростання добробуту громадян країни, процвітання її регіонів та їхнє гідне місце в світовій спільноті досягаються нині лише в тому випадку, якщо структура економіки країни та її регіональних складових націлена на інноваційний розвиток, на використання науки і освіти як факторів зростання.

²³ Зберігається непаритетна структура зовнішньоторговельного обміну України за рівнем технологічності – 2008 р. майже $\frac{3}{4}$ (74,3%) вітчизняного товарного експорту формувалося низько- та середньо-низькотехнологічними товарами (відповідно до міжнародної класифікації OECD) – 17,5 та 54,3% (високотехнологічна – 1,6%, середньо-високотехнологічна – 24,1%).

Далі для вітчизняних регіонів відкривається два вкрай альтернативних сценарії просторового розвитку України у 2010–2015 рр.: песимістичний і оптимістичний²⁴.

Оптимістичний сценарій просторового розвитку України та окремих її регіонів у 2010–2015 рр. базується на "моделі випереджаючого розвитку". Сценарій припускає докладання серйозних зусиль для створення конкурентоспроможного сектора інноваційної економіки, виробництва продуктів із високою доданою вартістю, що створюється знаннями й уміннями. Лише тоді українська економіка зможе стабільно створювати більше валового внутрішнього продукту і рівномірно його розподіляти.

Оптимістичний сценарій просторового розвитку України щонайменше припускає скорочення відставання українських регіонів. А це потребує впродовж 5–10 років підтримувати середньорічні темпи зростання ВРП на рівні не менше 6–8% (і такі можливості для ряду регіональних економік є). Для цього досить підвищити продуктивність (ВРП на одного працівника) у 5–6 разів. У разі виходу всіх без винятку регіонів країни на таку траєкторію зростання в Україні в цілому стане реальним покращити добробут населення країни, вирішити соціальні проблеми, зокрема пов'язані з демографічною кризою, старінням населення і підвищенням його добробуту, навіть при відносному зменшенні числа працездатних.

Екстраполюючись від тенденцій у зростанні ВРП регіонів України, що склалися впродовж 2001–2007 рр., та здатності регіональних економік до адаптації, котра була ними продемонстрована у кризовий період у 2008–2009 рр., можна зробити такі прогностичні висновки щодо розвитку регіонів України на наступні п'ять років.

1. Імовірно економіки міст Києва і Севастополя, що збільшилися за 2001–2009 рр. удвічі, в змозі продовжувати зростати у такому ж ритмі (не менше 10,0% приросту ВДВ щорічно), можливо, із загасанням темпів до кінця другого десятиріччя. У такому разі впродовж 2010–

²⁴За прогнозом основних показників розвитку економіки України у 2010–2015 рр., здійсненим фахівцями Інституту економіки та прогнозування НАН України, на кінець 2010 р. очікується відновлення позитивної економічної динаміки в цілому по Україні. В середньостроковій перспективі (2010–2015 рр.) передбачається створення умов для забезпечення стабільного економічного розвитку України (зокрема, середньорічні темпи приросту ВВП прогноуються на рівні 6–7%). Унаслідок реалізації в країні антикризових заходів за оптимістичним сценарієм прогнозується поліпшення економічної динаміки з оцінкою темпів приросту ВВП на рівні відповідно до 6,0% у 2011 р. та 6,5–7,5% у 2013–2015 рр.

2015 рр. створена підприємствами (установами) ВДВ згаданих міських агломерацій може збільшитися у 1,7–1,8 раза.

2. ВДВ, створена підприємствами (установами) шести індустріально розвинених регіонів (Харківська, Миколаївська, Одеська, Київська, Львівська області та АР Крим), також зростатимуть, але меншими темпами. Прогресивні структурні зрушення в економіках цих регіонів минулих років та значна конкурентоспроможна структура господарств указаних областей, забезпечать їм вищі темпи щорічного зростання. Впродовж шести прогнозних років Миколаївська, Харківська й Одеська області підтримуватимуть середньорічні темпи зростання ВДВ на рівні близько 8,0% (за п'ять років їхнє ВДВ зросте в 1,6 раза), а Київська і Львівська області та АР Крим – відповідно 6,0–7,0% та в 1,4–1,5 раза.

3. У 2001–2009 рр. ВДВ, створена підприємствами (установами) старопромислових регіонів (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька, Полтавська та Сумська області), збільшилася лише у 1,2–1,4 раза, крім Полтавської області (1,5 раза). Впродовж шести прогнозних років Полтавська, Луганська, Дніпропетровська і Запорізька області підтримуватимуть середньорічні темпи зростання ВДВ на рівні не менше 4,5–5,0% (за п'ять років їхнє ВДВ зросте в 1,3–1,35 раза), а Сумська і Донецька області – відповідно 3,0% та 1,2 раза.

4. Регіони-"легковаговики" з перехідною економікою, подолавши трансформаційну кризу між 2008–2009 рр., у цілому розвиватимуться приблизно такими ж темпами, що намітилися у 2001–2009 рр. – створена ВДВ у цих регіонах збільшилася у 1,4–1,6 раза. Впродовж шести прогнозних років ці області підтримуватимуть середньорічні темпи зростання ВДВ на рівні не менше 3,0–4,0% (обсяги ВДВ збільшаться в 1,2–1,27 раза).

Інший сценарій просторового розвитку України – песимістичний – у 2010–2015 рр. припускає середньорічні темпи приросту ВРП регіональних економік на рівні 4–4,8% у рік. Це означає збереження накопиченого відставання і нестачі ресурсів для вирішення наростаючих соціальних проблем (не йдеться вже про виплату боргових зобов'язань). У кращому випадку українські регіони будуть, як і зараз, залишатися на останніх місцях у світовому таблиці про ранги за показником конкурентоспроможності.

Песимістичний сценарій просторового розвитку України базується на екстраполяції тенденцій структурних змін і структурної політики.

Економіка України з великою вірогідністю і на далі обиратиме металургійно-сировинну орієнтацію. Крім того, така перевага, як концентрація людського капіталу й інновацій поки що слабо впливає на розвиток регіонів України. В Україні (навіть серед регіонів-лідерів) немає розвинених індустріальних регіонів із високотехнологічними галузями машинобудування. Реалізація в Україні песимістичного сценарію просторового розвитку явиться своєрідним підсумком низької ефективності та результативності державної регіональної економічної політики, розвитку ринкової економіки та проведення ліберальних реформ.

Реалізувати оптимістичний сценарій просторового розвитку України та окремих її регіонів у 2010–2015 рр. можна лише за допомогою модернізації національної економіки та її регіональних складових.

Розвинені країни світу здійснювали структурну перебудову своїх господарств за класичною моделлю, забезпечивши перехід спочатку від примітивної аграрної економіки до індустріальної, а нині – до постіндустріальної. Спостерігається істотне прискорення темпів структурних зрушень на сучасному етапі. Якщо зрушення від доіндустріального до індустріального суспільства відбувалося століттями, то макрозрушення до постіндустріальної (інформаційної) формації, що відбувається зараз, укладається в десятки років.

Відносно України йдеться про актуальність вироблення такої стратегії модернізації національної економіки, яка б дозволила за короткіший строк подолати цю прірву. Однак до її реалізації окремі регіональні складові підготовлені неоднаково, причому одні з них розвиватимуться випереджальними темпами, створюючи базис для загальнонаціонального піднесення, інші – будуть гальмувати поступальний розвиток усієї країни.

Перспективи розвитку України багато в чому визначаються можливостями зростання і модернізації найбільш розвинених регіонів країни, а також поступового наближення до їхнього рівня територій, що мають конкурентні переваги: природні ресурси, людський капітал або вдале географічне розташування. Не менш важливим аспектом просторового розвитку є стан депресивних територій (великий розрив між регіонами провокуватиме зростання соціальної напруги і тим самими загальмує розвиток). Водночас інтенсивний перерозподіл ресурсів на користь відсталих регіонів може стримувати економічне зростання в передових містах і областях. Питання в тому, чи

вдасться при забезпеченні випереджаючого економічного поступу країни в цілому зменшити розрив між рівнями у розвитку регіонів країни, підтягуючи відстаючі територіальні утворення до рівня розвинених, чи розрив між ними поступово збільшуватиметься.

Невідкладне завдання вироблення нової парадигми державної регіональної економічної політики диктується кількома причинами: по-перше, посиленням нерівності між регіонами, що може привести до виникнення вогнищ соціальної напруженості і загроз територіальній цілісності країни; по-друге, розвиток і модернізація країни в цілому зумовлені зростанням у ключових регіонах; по-третє, майже всі складові структурної політики мають найважливіший просторовий аспект, що визначає успішність планованих проєктів; по-четверте, політика бюджетного вирівнювання продемонструвала низьку ефективність із точки зору довгострокової дії на економічне зростання; по-п'яте, більшою вірогідністю трактування регіональної політики як спеціалізації регіонів, встановленої урядом.

У керованих змінах динаміки в науково-технологічних потенціалах криється можливість забезпечити підвищення конкурентоспроможності економік регіонів та в найближчій перспективі здійснити форсовану модернізацію економіки України в цілому.

Концептуально "модель" організації й управління структурними змінами у територіалізації видів діяльності в країні можна представити так: формування уявлення про нову територіальну структуру національної економіки, що базується на інноваційній моделі територіального розвитку; забезпечення зацікавленості регіональних агентів господарювання (у тому числі великих інтегрованих корпорація, які є "містком" до іноземного капіталу), регіональних і територіальних громад в реалізації нових інноваційних проєктах; орієнтація при плануванні нових інноваційних проєктів на макро-, мезорайонування; диверсифікація джерел фінансування модернізації територіальної структури економіки на засадах організації спільного інвестування; правове і інституціональне забезпечення модернізації національної економіки тощо.

Найраціональнішою стратегією просторового економічного розвитку України на найближчі роки є опора на позитивні тенденції, що формуються природно²⁵. Розширення зони прискореного зрос-

²⁵ У перехідний період в Україні сформуватися ареали зростання, де виявляється кумулятивний ефект поєднання сприятливих факторів поступу.

тання на ширший круг розвинених, базових (опорних) для країни регіонів залишається найважливішим завданням на перспективу. На роль регіональних полюсів зростання (регіонів-"локомотивів") швидше мають претендувати регіони і території, де є кваліфікована робоча сила, вигідне географічне положення і якщо не сировині, то, наприклад, рекреаційні ресурси.

За такої політики держава зможе прискорити формування полюсів зростання, а потім швидко розширити їхній вплив на оточуючі території, підтримуючи природну дифузію інновацій. Проте у перспективі активна позиція української держави щодо модернізації територіальної структури національної економіки має базуватися на формуванні нового опорного каркасу просторової організації виробництва, що забезпечує досягнення заявлених цілей просторового розвитку. Складові (вузли) нового опорного каркасу регіонів України – це стратегічні опорні регіони і "точки зростання"; нові урбанізовані поселення – "регіони-міста" (мегаполіси, міста-мільйонники, великі міста тощо), великі міські агломерації – інноваційні та управлінські центри, що концентрують на своїй території економічну активність країни й виступають як джерела змін; кластери національного і міжнародного статусу. Всі ці опорні регіони можуть скласти каркас нової просторової організації країни на найближчі 10–15 років.

Одразу слід виключити можливість адміністративного втручання – нав'язуваних бізнесу рекомендацій вкладати свої гроші в ті або інші проекти, чи то Інтернет, освіта або гірськолижні курорти. Залишається один спосіб державної участі в інвестиційно-інноваційних проектах регіонів – державні витрати у вигляді прямих інвестицій, кредитів або гарантій. Але там, де при реалізації таких проектів можливі негативні наслідки дії ринкових сил, державна участь має бути посилена ресурсами (коштами, інструментами) державної структурної політики.

Таким чином, перспективи подальшого розвитку економічного простору України залежатимуть від адекватності здійснюваної в країні макро-ї регіональної господарської політики завданням посткризового відтворення української економіки та її регіональних складових. Крім того, слід зміцнити інститути державної влади, подолати слабкості, якої держава зазнала під час фінансово-економічної кризи, і проводити відповідальну бюджетно-податкову політику.

Розділ 6

ФІНАНСОВИЙ
СЕКТОР УКРАЇНИ:
СТРУКТУРНО-
ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ
АСПЕКТ

6.1. Структурно-функціональні проблеми банківської системи України

Одним із визначальних чинників економічної динаміки та структурних зрушень в економічних системах стала зміна ролі фінансових інститутів та фінансових ринків. Однак, як виразно продемонструвала нинішня глобальна економічна криза, в умовах посилення глобалізаційних процесів на фінансових ринках цей вплив є неоднозначним і суттєво відрізняється для різних країн світу – насамперед, залежно від рівня інтеграції у міжнародні фінансово-економічні відносини та структурно-функціональних особливостей національних фінансових систем.

До 2000 р. банківська система України розвивалася в несприятливих умовах, оскільки у період 1991–1999 рр. економіка України перебувала в глибокій кризі, характерними ознаками якої було падіння ВВП, високий рівень інфляції, платіжні кризи, погіршення життєвого рівня населення. Діяльність банків ускладнювали й інші фактори: відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів; непослідовна економічна політика та неузгодженість дій уряду, НБУ та Верховної Ради України; недосконалість законодавства та нормативно-правової бази НБУ; високий рівень кредитних ризиків, спричинений невиконанням зобов'язань позичальниками перед банками, насамперед через незадовільний фінансовий стан підприємств, а також через недосконалість законодавства відносно стягнення заборгованості; часті зміни законодавчих та нормативно-правових актів; недовіра до банків із боку населення.

Основна діяльність банків у період 1991–1994 рр. була тісно пов'язана з процесами первинного накопичення капіталу і його оборотом поза виробничою сферою, оскільки більшість комерційних банків існувала окремо від реальної економіки і функціонувала головним чином за рахунок спекулятивних операцій на валютному та фінансовому ринку (в умовах гіперінфляції при нестабільній грошовій одиниці доходність операцій могла досягати сотень відсотків).

Відокремлення діяльності комерційних банків від реального сектора економіки у вказаний період полягало у тому, що комерційні банки не обслуговували потреби реального сектора економіки насамперед у кредитуванні. Це пояснюється тим, що, з одного боку,

комерційні банки не були зацікавлені в кредитуванні виробничих підприємств через погіршення фінансового стану цих підприємств, з іншого – попит виробничих підприємств на кредити упав через їхню високу вартість. У цей період криза неплатежів і гіперінфляція практично задавили виробництво.

Високий рівень інфляції призвів до того, що майже всі банківські кредити надавалися на термін, який не перевищував трьох місяців, а в більшості випадків наближався до одного. Довгострокові кредити фактично не надавалися. Таким чином, кредитування виробництва стало проблемним. У результаті фінанси почали обертатися виключно у банківському та навколобанківському середовищі (численні трасти, страхові компанії тощо).

З 1995 р. НБУ почав проводити жорстку грошово-кредитну політику, спрямовану на створення умов для фінансової стабілізації, впровадження й укріплення національної грошової одиниці та підтримку макроекономічної стабілізації через зниження інфляції до керованого рівня. Завдяки жорсткій грошово-кредитній політиці НБУ впродовж 1995–1997 рр. було досягнуто значного зниження рівня інфляції та стабілізації валютного курсу. У вересні 1996 р. в Україні була проведена грошова реформа.

Водночас ситуація для розвитку банківського кредитування реального сектора економіки залишалася вкрай несприятливою. Насамперед через низький рівень капіталізації банків, що не дозволяв їм здійснювати великі кредитні вкладення. Лише окремі комерційні банки (найбільші та великі) мали можливість для відносно значних вкладень в економіку без ризику стати банкрутом через неповернення позик, еквівалентних 2–5 млн дол. США. Зміцнення гривні і зниження інфляції у 1996 р. призвело до зниження прибутків та, відповідно зменшення можливостей щодо нарощування статутних капіталів за рахунок прибутку. Зниження інфляції, низький рівень менеджменту, високі витрати в банках, та відповідно, зменшення прибутковості банківських операцій призвели до банкрутства окремих банків. Саме тому протягом 1995–1999 рр. кількість банків в Україні зменшувалася. У 1995 р. із 230 банків за рестром було 210 діючих, а 20 – переведено в стан фінансового оздоровлення; протягом 1996 р. 45 банків збанкрутували (пряме банкрутство), а 60 – перебували у стадії оздоровлення (непряме банкрутство). Ці цифри свідчать про збільшення в українській банківській системі кількості випадків неплатоспроможності.

За 1994–1996 рр. у багатьох банках змінилися акціонери, комерційні банки та їхні філії продавалися і перепродавалися. Найтяжчим для банківської системи України виявився 1998 р. – унаслідок кризи на фінансових ринках України та Росії постраждало багато банків.

2000 р. став переломним для економіки України – вперше після проголошення нею незалежності почало зростати ВВП, промислове виробництво і сільськогосподарська продукція. Україна скористалася перевагами, пов’язаними в першу чергу з кон’юнктурою на світових фінансових ринках та зростанням попиту на експорт на важливих для України ринках збуту.

За 2000–2007 рр. відбулися значні, на перший погляд, позитивні зміни в економіці країни, про що свідчить висока динаміка зростання ВВП, обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва, інвестицій в основний капітал, позитивне сальдо зовнішньої торгівлі впродовж 2001–2005 рр., значне зростання офіційних резервних активів, зниження темпів інфляції, забезпечення мінімальної дефіцитності державного бюджету.

На прискорення економічного зростання позитивно вплинула грошово-кредитна політика НБУ, що призвела до збільшення обсягів кредитних вкладень та зниження їхньої вартості, підвищення рівня монетизації, забезпечення стабільності валютного ринку та обмінного курсу при значному зростанні резервів НБУ.

Політичні події в Україні наприкінці 2004 р., що спричинили кризову ситуацію на фінансовому ринку, яка характеризувалася відпливом коштів клієнтів, насамперед, населення, з банківських рахунків, безумовно позначилися на показниках економічного розвитку України та банківського сектора. Незважаючи на це, діяльність банківського сектора відзначалася динамічністю розвитку та прибутковістю.

Національний банк України протягом 2000–2007 рр. дотримувався практично незмінних принципів грошово-кредитної політики, яка враховує особливості розвитку макроекономічної ситуації і спрямована на підтримку реального сектора економіки шляхом поступової і помірної ремонетизації економіки, зниження вартості грошей на кредитному ринку та на забезпечення стабільності національної грошової одиниці як монетарної передумови для економічного зростання і підтримки високого рівня зайнятості населення.

На економічне зростання в країні та політику, що проводив НБУ, банківський сектор зреагував покращенням практично всіх узагальнюючих показників, які характеризують його діяльність: збільшився капітал, активи і зобов'язання банків, високими темпами зросли кредитні вкладення і депозити, залучені від населення, багато українських банків вийшли на міжнародні ринки запозичень, після збиткового 2000 р. банківський сектор щорічно показує прибутки, рентабельність капіталу банків України щороку підвищується.

Покращення показників банківського сектора призвело до зростання його ролі в розвитку економіки України, про що свідчить головний індикатор значимості банків – відношення чистих активів усіх банків України до ВВП, який збільшився з 24 за 2001 р. до 97,5% за 2008 р. (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Окремі показники розвитку банківського сектора України

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Чисті активи, млрд грн	47,6	63,9	100,2	134,3	213,9	340,2	599,4	926,1	873,5
темпи зростання, %		134,3	156,9	134	159,2	159,1	176,2	154,5	94,3
Відношення чистих активів до ВВП, %	24	29	38	39	49	63	84	97,5	95,6
Кредитний портфель банків*, млрд грн	32,1	46,7	73,4	97,2	156,4	269,7	485,5	792,4	774,8
темпи зростання, %		145,6	157,1	132,3	160,9	172,5	180,0	163,2	97,8
Зобов'язання банків за коштами юридичних та фізичних осіб, млрд грн	26,8	38,8	60,1	81,3	133,8	183	275,5	357,1	326,4
темпи зростання, %		144,7	154,9	135,3	164,5	136,8	150,6	129,6	91,4
Власний капітал, млрд грн	7,9	10	12,9	18,4	25,4	42,6	69,6	119,3	120,2
темпи зростання, %		127	129	143	138	167	163,5	171,4	100,8
Фінансовий результат діяльності банків, млрд грн	0,5	0,685	0,8	1,3	2,2	4,1	6,6	7,3	-38,4

Примітка: * з урахуванням міжбанківських кредитів.

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Однак, незважаючи на позитивні в цілому тенденції в розвитку економіки України взагалі та банківського сектора зокрема, економічна політика уряду та грошово-кредитна політика НБУ, а також

діяльність банківського сектора були спрямовані на короткостроковий період і не враховували наслідки рішень та їхньої діяльності в довгостроковому періоді. Це і підтвердили події осені 2008 р.: фінансова криза, яка розпочалася в Україні унаочнила серйозні недоліки та прорахунки у фінансовій політиці уряду та грошово-кредитній політиці НБУ.

Накопичення ризиків та деформацій у банківському секторі в докризовий період віддзеркалює динаміка основних показників розвитку банків, рівень і динаміка співвідношення кредитів, наданих банками, до ВВП та рівень і динаміка відсоткових ставок (табл. 6.2).

З наведених даних можна зробити кілька висновків.

По-перше, кредити, надані банками України резидентам, упродовж 2001–2008 р. зростали дуже високими темпами, до того ж постійно (крім 2004 р.) спостерігалось прискорення темпів зростання кредитних вкладень банків України – лише за останні три роки обсяг кредитів, наданих банками України резидентам, збільшився на 590 млрд грн (із 143 млрд грн станом на 01.01.2006 р. до 734 млрд грн станом на 01.01.2009 р., або в 5,1 раза).

По-друге, темпи зростання кредитів, наданих банками України резидентам, суттєво перевищували темпи зростання номінального ВВП, унаслідок чого показник співвідношення таких кредитів до ВВП постійно підвищувався – з 2002 р. по 2008 р. цей показник виріс з 14 до 77%, тобто більше ніж у п'ять разів.

По-третє, склалася тенденція щодо значного перевищення темпів зростання кредитів, наданих банками фізичним особам, над темпами зростання кредитів, наданих суб'єктам господарювання, внаслідок чого показник співвідношення кредитів, наданих банками фізичним особам, до кредитів, наданих суб'єктам господарювання, з 2002 р. по 2008 р. зріс з 5,2 до 56,9%, тобто більше ніж у десять разів (зазначена тенденція найбільш чітко виявилася в 2005–2007 рр.).

По-четверте, динаміка показника співвідношення кредитів, наданих банками суб'єктам господарювання, до ВВП, значно відрізняється від динаміки показника співвідношення загального обсягу кредитів, наданих банками резидентам, до ВВП – лише за 2008 р. різниця між указаними показниками становила 27,5 в. п. (49,8 та 77,3% відповідно).

По-н'яте, частка кредитних вкладень банків України у загальному портфелі їхніх активів постійно збільшувалася і на 01.01.2009 р. становила понад 75%, що свідчить про агресивну кредитну політику банків у цілому.

Таблиця 6.2

Окремі показники стану кредитування економіки банківським сектором України за період 2001–2008 рр.

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. ВВП – номінальний, млрд грн	204,2	225,8	267,3	345,1	441,5	544,2	720,7	948,1	913,3
2. Кредити, надані банками резидентам*, млрд грн	28,6	42,2	67,9	88,6	143,4	245,2	426,9	734,0	723,3
% до попереднього періоду	145,1	147,8	160,8	130,5	161,8	171	174,1	172	98,5
3. Кредити, надані банками резидентам - суб'єктам господарювання (СГД), млрд грн	26,6	38,2	58	72,9	109,0	167,7	276,2	472,6	489,2
% до попереднього періоду		144	152	126	150	154	165	171	104
4. Кредити, надані банками резидентам - фізичним особам, млрд грн	1,4	3,3	8,9	14,6	33,2	77,8	153,6	268,9	237,1
% до попереднього періоду		237,1	272,8	164,4	227,1	234,5	197,6	175	88,2
5. Відношення кредитів фізособам до кредитів СГД, %	5,2	8,5	15,3	20	30,4	46,4	55,6	56,9	48,5
6. Відношення кредитів, наданих резидентам, до ВВП, %	14,1	18,7	25,4	25,7	32,5	45,1	59,2	77,3	79,2
7. Відношення кредитів, наданих банками резидентам - суб'єктам господарювання, до ВВП, %	13,2	16,9	21,7	21,1	24,7	30,8	38,3	49,8	53,6
8. Питома вага кредитного портфеля банків у загальних активах банків, %	56,3	62,3	64,3	62,6	64,3	69,5	69,0	75,4	83

Примітка: * без урахування міжбанківських кредитів.

Джерело: розраховано за інформацією Держкомстату та НБУ за відповідні роки.

Зазначені висновки дають підстави констатувати, що в передкризові роки:

– в Україні корінно змінилася спрямованість кредитування банківським сектором економіки – із сфери пропозиції в сферу попиту;

– банки України проводили агресивну кредитну політику, проте вона спрямована не в сферу матеріального виробництва.

Додатковим аргументом на користь наведеного висновку є тенденції в структурі кредитних вкладень банків України.

Аналіз кредитних вкладень банків України за секторами економіки показує, що впродовж 2002–2008 рр. обсяги кредитування збільшувалися у всі сектори, за виключенням сектора загальнодержавного управління. Разом із тим, темпи приросту кредитних вкладень у розрізі секторів економіки суттєво відрізнялися.

Так, кредитні вкладення банків у нефінансові корпорації, упродовж 2002–2008 рр. зростали у середньому на 50% щорічно (варіація значень від 25 до 70%), тоді як кредитні вкладення банків в інші сектори економіки, до яких входять домашні господарства (фізичні особи та фізичні особи – суб'єкти господарювання) та некомерційні організації, що обслуговують домашні господарств, зростали у середньому на 112% щорічно (варіація значень від 62 до 169%), а кредитні вкладення банків в інші (крім банків) фінансові корпорації (страхові компанії, недержавні пенсійні фонди, кредитні установи, фінансові компанії тощо) зростали у середньому на 85% щорічно (варіація значень від 2 до 174%).

Унаслідок цього відбулися істотні зміни у структурі кредитних вкладень банків України за секторами економіки, особливо у 2005 та 2006 рр. (табл. 6.3).

Наведені дані свідчать про те, що хоча на нефінансові корпорації припадає більша частина кредитних вкладень банків, ніж на інші сектори економіки та інші (крім банків) фінансові корпорації, проте питома їх вага у загальному обсязі кредитних вкладень банків постійно зменшується, а в інші сектори економіки та інші (крім банків) фінансові корпорації – зростає.

Аналіз тенденцій кредитної політики банків свідчить про зміну пріоритетів у їхній кредитній діяльності, а саме: за термінами пріоритетними стали довгострокові кредити, у розрізі валют – кредити в іноземній валюті. Зазначені зміни безпосередньо пов'язані зі змі-

нами в цільовому спрямуванні кредитів, що надавалися банками нефінансовим корпораціям та фізичним особам.

Таблиця 6.3

**Структура кредитних вкладень банків України
за секторами економіки (за заборгованістю на кінець року), %**

Сектор економіки	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Сектор загальнодержавного управління	0,5	0,1	0	0	0	0	0	0,8
2. Нефінансові корпорації – всього	90,3	84,6	80,8	74	65,4	61	60,5	63,9
а) державні нефінансові корпорації	8,6	7,4	6,2	4,5	3,6	3,1	5,1	5,9
б) інші нефінансові корпорації	81,7	77,2	74,6	69,5	61,8	57,9	55,4	58
3. Інші (крім банків) фінансові корпорації – усього, у т. ч.	0,4	0,7	1	1,1	1,1	1,4	1,3	1,9
а) страхові корпорації та недержавні пенсійні фонди	н/д	н/д	н/д	н/д	0,1	0,1	0,1	0,1
б) інші фінансові посередники та допоміжні фінансові організації	н/д	н/д	н/д	н/д	1	1,3	1,2	1,8
4. Інші сектори економіки – всього	8,8	14,6	18,2	24,9	33,5	37,6	38,2	33,4
а) домашні господарства	8,7	14,5	18,2	24,9	33,5	37,6	38,2	33,4
б) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Так, обсяги кредитів, наданих банками України нефінансовим корпораціям, збільшувалися як в поточну діяльність, так і на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, а також в інвестиційну діяльність, проте темпи приросту кредитних вкладень за цільовим спрямуванням суттєво відрізнялися. Так, кредити, надані банками нефінансовим корпораціям у поточну діяльність, за 2007–2008 рр. зростали у середньому на 62% щорічно (на 58 та 65,3%), тоді як кредити в інвестиційну діяльність – у середньому майже на 100% щорічно (96,5 та 103,3%), на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості – у середньому на 69% щорічно (65,8 та 72%).

Унаслідок цього змінилася структура кредитних вкладень банків у нефінансові корпорації за цільовим спрямуванням – зменшилася питома вага кредитів у поточну діяльність на користь кредитів в інвестиційну діяльність та кредитів на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

**Структура кредитів, наданих банками України
нефінансовим корпораціям, за цільовим спрямуванням
(за заборгованістю на кінець року), %**

Цілі, на які видано кредити нефінансовим корпораціям	2006	2007	2008	2009
1. Кредити в поточну діяльність – усього, у т. ч.:	85,7	83,4	80,9	80,9
- у національній валюті	51,2	50,9	42	51,2
- в іноземній валюті	34,5	32,5	38,9	29,7
2. На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	4,0	4,1	4,1	3,8
- у національній валюті	1,6	1,9	1,3	1,4
- в іноземній валюті	2,4	2,2	2,8	2,4
3. Інші кредити в інвестиційну діяльність	10,3	12,5	14,9	15,3
- у національній валюті	4,1	5,2	5,1	6,2
- в іноземній валюті	6,2	7,3	9,8	9,1
Усього	100	100	100	100
у національній валюті	56,9	58	48,4	58,8
в іноземній валюті	43,1	42	51,5	41,2

Примітка: через відсутність даних за попередні періоди структура кредитів за цільовим спрямуванням надається починаючи з 2006 р.

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Із наведених даних можна зробити висновки, що:

– незважаючи на тенденцію збільшення питомої ваги кредитів в інвестиційну діяльність у загальному обсязі кредитних вкладень банків у нефінансові корпорації, обсяг цих кредитів у декілька разів менший, ніж обсяг кредитів у поточну діяльність;

– у кредитних вкладеннях банків у нефінансові корпорації в цілому за 2006–2007 рр. переважали кредити в національній валюті, за 2008 р. – ситуація змінилася, проте вона пояснюється виключно девальвацією курсу гривні.

Обсяги кредитів, наданих банками України домашнім господарствам, зростали дуже високими темпами – за 2002–2008 рр. у середньому на 113% щорічно, при цьому спостерігалася вищі темпи зростання за кредитами, наданими в іноземній валюті, ніж у національній. Слід зазначити, що починаючи з 2002 р., в Україні спостерігалася стійка тенденція значного відриву темпів приросту кредитів домашнім господарствам від темпів приросту кредитів іншим, ніж домашні господарства, секторам економіки.

За декілька років іноземна валюта набула статусу основної валюти кредитування домогосподарств – якщо за 2001 р. питома вага кредитів домогосподарствам в іноземній валюті у загальному обсязі кредитів домогосподарствам становила 15%, то, постійно збільшуючись, уже на кінець 2003 р. вона становила понад 53%, на кінець 2007 р. – майже 64%, на кінець 2008 р. – майже 72%. В абсолютній сумі заборгованість за кредитами в іноземній валюті, наданими банками України домогосподарствам, зросла у доларовому еквіваленті з 31 млн дол. США на початок 2001 р. до 26,2 млрд дол. США на початок 2009 р., тобто на 26 млрд дол. США за 8 років, у тому числі за останні два – на 16 млрд дол. США.

Стрімке зростання кредитування домогосподарств в іноземній валюті призвело до того, що обсяги кредитів в іноземній валюті, наданих домогосподарствам, наблизилися до обсягів кредитів в іноземній валюті, наданих нефінансовим корпораціям (на початок 2008 р. це співвідношення становило 93%, на початок 2009 р. – понад 88%); на кінець 2008 р. обсяг заборгованості за кредитами, наданими домогосподарствам, досяг 44% від загальної суми наявних доходів населення України та у 1,5 раза перевищив суму видатків державного бюджету України.

Куди ж спрямовувалися ці кредити? Відповідь на це питання дає аналіз структури кредитних вкладень банків за цільовим спрямуванням (табл. 6.5).

Як видно із табл. 6.5, кредити, надані домогосподарствам, спрямовувалися як на споживчі цілі, так і на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, а також на інші цілі, проте темпи приросту кредитних вкладень за цільовим спрямуванням суттєво відрізнялися.

Найбільші темпи зростання спостерігалися за кредитами домогосподарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості, – у середньому приблизно на 108% щорічно (99,8 та 116,7%). Темпи зростання споживчих кредитів за 2007–2008 рр. також були досить високими і становили у середньому майже 80% щорічно (96,8% та 61,8%), у той час як інші кредити – у середньому майже на 39% щорічно. Внаслідок цього змінилася структура кредитів, наданих домогосподарствам, за цільовим спрямуванням: зменшилася питома вага споживчих та інших кредитів на користь кредитів на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості.

Таблиця 6.5

**Кредити, надані банками України домогосподарствам,
у розрізі валют та цільового спрямуванням
(за заборгованістю на кінець року)**

Показник	2006	2007	2008	2009
1. Обсяги кредитів домашнім господарствам – усього, <i>млн грн</i>	82 010	160 386	280 490	241 249
а) у національній валюті	30 693	58 403	78 822	66 669
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті	51 317	101 984	201 668	174 580
- у доларовому еквіваленті, <i>млн. дол. США</i>	10 162	20 195	26 191	21 863
1.1. Споживчі кредити – всього, у т.ч.;	58 453	115 032	186 088	137 113
а) у національній валюті	26 093	49 083	66 693	52 190
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті	32 360	65 949	119 395	84 923
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>	6 408	13 059	15 506	10 635
1.2. На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	20 412	40 778	88 352	98 792
а) у національній валюті	2 417	6 079	8 847	11 632
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті	17 995	34 699	79 505	87 162
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>	3 563	6 871	10 325	10 915
1.3. Інші кредити	3 145	4 577	6 050	5 343
а) у національній валюті	2 183	3 241	3 282	2 847
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті	962	1336	2 768	2 497
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>	190	265	359	313
2. Темпи приросту кредитів – усього, %	130	96	75	-14
а) у національній валюті	106	90,3	35,0	-15,4
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті	154	98,7	97,7	-13,4
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>	154	98,7	29,7	-16,5
2.1. Споживчі кредити – всього, у т.ч.:		96,8	61,8	-26,3
а) у національній валюті		88,1	35,9	-21,7
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті		103,8	81,0	-28,9
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>		103,8	18,7	-31,4
2.2. На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості		99,8	116,7	11,8
а) у національній валюті		151,5	45,5	31,5
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті		92,8	129,1	9,6
- у доларовому еквіваленті, <i>млн дол. США</i>		92,8	50,3	5,7
2.3. Інші кредити		45,5	32,2	-11,7
а) у національній валюті		48,5	1,3	-13,3

Продовження табл. 6.5

Показник	2006	2007	2008	2009
б) в іноземній валюті – у гривневому еквіваленті		38,9	107,2	-9,8
- у доларовому еквіваленті, млн дол. США		38,9	35,9	-13
3. Структура кредитів домогосподарствам, %				
а) у національній валюті	37,4	36,4	28,1	27,6
б) в іноземній валюті	62,6	63,6	71,9	72,4
3.1. Споживчі кредити – всього, у т.ч.:	71,3	71,7	66,3	56,8
а) у національній валюті	31,8	30,6	23,8	21,6
б) в іноземній валюті	39,5	41,1	42,5	35,2
3.2. На придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості	24,9	25,4	31,5	41
а) у національній валюті	2,9	3,8	3,2	4,8
б) в іноземній валюті	22	21,6	28,3	36,2
3.3. Інші кредити	3,8	2,9	2,2	2,2
а) у національній валюті	2,7	2,0	1,2	1,2
б) в іноземній валюті	1,1	0,9	1,0	1,0

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Аналіз структури кредитів, наданих нефінансовим корпораціям, за видами економічної діяльності (табл. 6.6) засвідчив, що:

– зростання обсягів кредитування нефінансових корпорацій відбувалося за всіма видами економічної діяльності, проте питома вага кредитів за видами економічної діяльності суттєво не змінилася, окрім кредитів на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, питома вага яких зросла за 2008 р. на 4,6 в. п. – за рахунок зменшення питомої ваги кредитів у торгівлю на 3,4 в. п. та незначного зменшення у всі інші види економічної діяльності;

– на торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку припадає понад третини кредитних вкладень банків у нефінансові корпорації – значно більша частина кредитних вкладень, ніж у будь-який інший вид економічної діяльності, причому як в національній, так і в іноземній валюті;

– на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям припадає понад 10% кредитних вкладень банків у нефінансові корпорації. Обсяг кредитів на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям на початок 2008 р. становив 45%, а на початок 2009 р. – понад 65% кредитних вкладень банків у всю переробну промисловість.

Таблиця 6.6

**Структура кредитів, наданих нефінансовим корпораціям,
за видами економічної діяльності (за заборгованістю на кінець року)**

Вид економічної діяльності	2007				2008				2009			
	Сума, млн грн – усього	у т. ч.		Пит. вага, %	Сума, млн грн – усього	у т. ч.		Пит. вага, %	Сума, млн грн – усього	у т. ч.		Пит. вага, %
		в нац. валюті	в ін. валюті			в нац. валюті	в ін. валюті			в нац. валюті	в ін. валюті	
Усього	265351	154475	110876	100	443665	214773	228892	100	462215	271907	190308	100
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	16508	12429	4079	6,2	28812	19454	9358	6,5	26026	17851	8175	5,6
Добувна промисловість	5633	3970	1663	2,1	7684	3916	3768	1,7	9607	5462	4145	2,1
Переробна промисловість, у тому числі:	64845	33677	31168	24,4	106029	38820	67209	23,9	104951	47340	57611	22,7
виробництво харчових продуктів, напоїв	19172	10903	8269	7,2	27384	12724	14660	6,2	27542	16242	11300	6
хімічне виробництво	4415	2839	1576	1,7	7496	4065	3431	1,7	7687	3955	3732	1,7
виробництво іної нечорної мінераль- ної продукції	4699	2545	2154	1,8	8363	3171	5192	1,9	7593	3159	4434	1,6
металургічне виробництво	7704	3556	4148	2,9	14146	2826	11320	3,2	13979	2904	11075	3
виробництво машин та устаткування	4533	2450	2083	1,7	8127	2837	5290	1,8	6370	2443	3927	1,4
виробництво автомобі- лів, причепів та наві- причепів	2651	861	1790	1,0	5473	1478	3995	1,2	6823	4073	2750	1,5

Продовження табл. 6.6

Вид економічної діяльності	2007			2008			2009			
	Сума, млн грн – усього	у т. ч.		Сума, млн грн – усього	у т. ч.		Сума, млн грн – усього	у т. ч.		
		в нац. валюті	в ін. валюті		в нац. валюті	в ін. валюті		в нац. валюті	в ін. валюті	
		Пит. вата, %			Пит. вата, %			Пит. вата, %		
виробництво інших транспортних засобів	3 943	2 057	1 886	6 513	2 711	3 802	5 621	2 957	2 664	1,2
інші галузі промисловості	17 728	8 466	9 262	28 525	9 007	19 518	29 336	11 607	17 729	6,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	6069	4851	1218	8630	6027	2603	9273	7801	1472	2
Будівництво	21279	12737	8542	39274	19935	19339	41678	23900	17778	9
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	102288	60240	42048	155818	72215	83603	165678	103282	62397	35,8
Діяльність транспорту та зв'язку	10889	6 670	4 219	15990	7 648	8 342	16007	8 710	7 297	3,5
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	29279	15041	14238	69260	41537	27723	77848	51756	26092	16,8
Інші	8561	4860	3701	12168	5 222	6 946	11147	5806	5341	2,5

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Зазначене дає підстави зробити висновки: роздрібне кредитування (кредитування домогосподарств) стало головною рушійною силою розвитку фінансової системи України; рівень кредитування реального сектора економіки, насамперед підприємств матеріального виробництва, надзвичайно низький порівняно з кредитуванням домогосподарств та підприємств невиробничої сфери; іноземна валюта набула статусу основної валюти кредитування домогосподарств.

Надзвичайно низький рівень кредитування реального сектора економіки можна пояснити як пропозицією кредитів для виробничої сфери з боку банків, так і попитом на кредити з боку виробничої сфери. Так, у 2002–2007 рр. питома вага збиткових підприємств в Україні, хоч і мала тенденцію до зменшення, проте становила від 33 до 42%. Цілком закономірно, що банки не зацікавлені кредитувати такі підприємства, тобто пропозиція кредитів для виробничої сфери з їхнього боку є дуже обмеженою.

Незважаючи на тенденцію щодо зниження відсоткових ставок за кредитами, яка спостерігалася в Україні впродовж останніх років (до фінансової кризи, що розпочалася у 2008 р.), рівень відсоткових ставок є доступним для обмеженого кола підприємств, які мають високий (порівняно з рівнем відсоткових ставок) рівень рентабельності, тобто обмежене коло підприємств може залучати кредитні кошти без ризику перейти до розряду збиткових. До таких насамперед відносяться підприємства невиробничої сфери, а саме підприємства з високою швидкістю обороту капіталу.

Попит на кредити за діючими відсотковими ставками з боку виробничої сфери є недостатнім. Саме тому, як свідчать дані щодо кредитів за видами економічної діяльності (табл. 6.6), на торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку припадає значно більша частина кредитних вкладень, ніж на будь-який інший вид економічної діяльності, а обсяг кредитів на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям практично в декілька разів перевищив обсяг кредитів в будь-яку галузь переробної промисловості.

Однією із причин, яка негативно впливає як на рівень відсоткових ставок за кредитами, так і на обсяги кредитних вкладень в окремі галузі, є низька якість кредитних вкладень. Саме рівень проблемності кредитного портфеля банків зумовлює необхідність

збільшення відрахувань для формування резервів для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями та, відповідно, здорожчання кредитів.

За станом на 01.01.2008 р. прострочена заборгованість за кредитами, наданими банками України резидентам – суб'єктам господарювання та фізичним особам, становила 7,1 млрд грн, або 1,66% наданих їм кредитів (у тому числі: суб'єктам господарювання – 4,5 млрд грн, або 1,67% наданих їм кредитів; фізичним особам – 2,6 млрд грн, або 1,65% наданих їм кредитів), проте за 10 місяців вона зросла майже вдвічі і на 01.11.2008 р. становила 13,6 млрд грн, або 2,2% наданих їм кредитів. Характерним є той факт, що якщо на початок 2008 р. питома вага прострочених кредитів у кредитах, наданих фізичним особам, практично не відрізнялася від питомої ваги прострочених кредитів у кредитах, наданих суб'єктам господарювання, то вже на кінець жовтня 2008 р. ця рівновага змінилася не на користь фізичних осіб – питома вага прострочених у кредитах, наданих фізичним особам, становить 2,6% (сума зросла до 6,1 млрд грн), а за кредитами суб'єктам господарювання – 2% (сума зросла до 7,5 млрд грн). Однією із причин зростання простроченої заборгованості за кредитами фізичних осіб у жовтні 2008 р. стала значна девальвація курсу гривні до долара США – майже на 19% за місяць. Подальше стрімке падіння курсу національної валюти призвело до здорожчання більше ніж у півтора раза (рівень падіння курсу) переважної частини кредитів, наданих фізичним особам, адже понад половину цих кредитів – у іноземній валюті. Внаслідок цього склалася "патова" ситуація з кредитами в іноземній валюті, наданими фізичним особам, та відповідно суттєво зросла прострочена заборгованість, проте офіційна інформація щодо неї за кредитами, наданими фізичним особам, за листопад–грудень 2008 р. та за 2009 р. відсутня – із січня 2009 р. змінено структуру Бюлетеня Національного банку України. Отже чинник за яким банки визначали пріоритетність кредитування фізичних осіб, а саме – зменшення ризиків, враховував ризик концентрацій, проте повністю ігнорував валютний ризик.

Слід зазначити, що до 2009 р. найгіршою була якість кредитних вкладень банків у сільське господарство – прострочені кредити становили 4–5% від суми заборгованості за кредитами, наданими підприємствам цієї галузі. У 2009 р. якість кредитних вкладень банків

різко погіршилася, причому щодо підприємств усіх видів економічної діяльності. Так, на 01.01.2010 р. прострочені кредити підприємств торгівлі становили понад 12% від суми заборгованості за кредитами, наданими підприємствам цієї галузі, підприємств, що займаються будівництвом, – 14,5, підприємств переробної промисловості – 10,2, підприємств, що займаються операціями з нерухомим майном, орендою, інжинірингом та наданням послуг підприємцям – 10,1%. У цілому прострочена заборгованість за кредитами, наданими банками України нефінансовим корпораціям за всіма видами економічної діяльності, за 2008 р. зросла на 5,8 млрд грн (удвічі), за 2009 р. – на 42 млрд грн (уп'ятеро) та станом на 01.01.10 р. становила 52,4 млрд грн, або 11,3% від наданих їм кредитів.

Характерною особливістю банківського сектора України є високий рівень концентрації фактично від десяти відсотків діючих банків залежать всі показники діяльності цього сектора та відповідно кредитування реального сектора економіки.

Йдеться про те, що, незважаючи на велику кількість банків в Україні (станом на 01.01.2009 р. кількість банків, що подають звітність до НБУ, тобто діючих, – 182), на 10% – тобто на 18 банків, які, відповідно до розподілу НБУ, віднесені до I групи (найбільші), припадає понад 70% кредитів, наданих усіма банками України нефінансовим корпораціям та домогосподарствам (відповідно 68% активів та 63% капіталу).

Надзвичайно високі темпи зростання кредитного портфеля найбільших банків можна пояснити справжнім "бумом" на ринку споживчого кредитування, насамперед активізацією надання кредитів на купівлю нерухомості та автомобілів. Найбільші банки мають розгалужену мережу, де вони стали активно пропонувати нові кредити: за більш низькими ставками, з мінімальним первинним внеском та на більший термін.

Кредитування фізичних осіб стало пріоритетним насамперед серед банків I групи, які в найбільшій мірі сприяли переорієнтації кредитів із реального сектора економіки у сектор домогосподарств.

Динаміка і пріоритети кредитної політики банків значною мірою були зумовлені особливостями формування їх ресурсної бази. Джерела фінансування активів банківського сектора України наведені у табл. 6.7.

Таблиця 6.7

Джерела фінансування активів банківського сектора України

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Відношення зобов'язань банків до чистих активів, %	84,4	87,1	86,3	88,1	87,5	88,4	87,1	86,9
Відношення власного капіталу банків до чистих активів, %	15,6	12,9	13,7	11,9	12,5	11,6	12,9	13,1
Відношення депозитів резидентів до чистих активів банків, %	61,8	62,3	63	63	54,7	47,4	38,8	38,0
Відношення зобов'язань банків за коштами, залученими від нерезидентів, до чистих активів, %	5,8	9,2	10,5	14,4	20,8	26,1	32,8	28,0
Питома вага депозитів резидентів у загальних зобов'язаннях банків, %	73,2	71,5	73	71,5	62,5	53,6	44,6	43,8
Питома вага коштів, залучених від резидентів шляхом розміщення ц/п на внутрішньому ринку, у загальних зобов'язаннях банків, %	1,3	0,7	0,2	0,4	0,2	0,0	0,1	0,3
Питома вага депозитів нерезидентів у загальних зобов'язаннях банків, %	1,4	3,3	4,0	4,7	3,0	3,3	6,0	5,5
Питома вага коштів, залучених від нерезидентів шляхом розміщення ц/п, у загальних зобов'язаннях банків, %	0	0,6	1,6	3,3	5,6	6,7	5,8	5,1
Питома вага кредитів, залучених банками України від нерезидентів, у загальних зобов'язаннях банків, %	5,4	6,7	6,5	8,3	15,1	19,5	25,8	21,5
Питома вага коштів, залучених банками України від нерезидентів, у загальних зобов'язаннях банків, %	6,9	10,6	12,1	16,3	23,7	29,5	37,6	32,2
Питома вага коштів НБУ у загальних зобов'язаннях банків, %	2,4	2,7	3,5	0,4	0,5	0,3	7,6	11,3
Відношення зобов'язань банків за коштами резидентів до ВВП, %	17,5	23,4	24,5	30,5	34,2	39,4	37,9	36,7
Відношення зобов'язань банків за коштами, залученими від нерезидентів, до ВВП, %	1,7	3,5	4,1	7,0	13,0	21,7	32,0	27,0

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

По-перше, протягом усього періоду основним джерелом формування коштів, необхідних для фінансування активних операцій банків України, були кошти, залучені на рахунки резидентів – юридичних та фізичних осіб. Проте показник відношення депозитів резидентів до чистих активів банків стрімко погіршився – за останні три роки він зменшився з 63 до 38,8%, тобто більше ніж на 24 в. п.

По-друге, до 2005 р. наступним, за обсягом, джерелом формування коштів, необхідних для фінансування активних операцій банків України, був власний капітал банків. Незважаючи на несуттєву зміну показника відношення власного капіталу до чистих активів, власний капітал став відігравати значно меншу роль у фінансуванні активів, оскільки другим джерелом формування коштів, необхідних для фінансування активних операцій банків України, з 2005 р. стали кошти нерезидентів. Відношення зобов'язань банків за коштами, залученими від нерезидентів, до чистих активів, на кінець 2008 р. становило 32,8%, у той час як відношення власного капіталу банків до чистих активів – усього 12,9%.

По-третє, зовнішні запозичення банків України зросли до таких обсягів, що стали загрозою функціонуванню банківської системи України та платоспроможності всієї економічної системи країни. За рахунок зовнішніх запозичень банків України на кінець 2008 р. фінансувалася практично третина активів усього банківського сектора України. Питома вага всіх коштів, залучених банками України від нерезидентів у загальних зобов'язаннях банків досягла 37,6% і наблизилася до питомої ваги депозитних коштів резидентів у загальних зобов'язаннях банків (44,6%).

По-четверте, банківський сектор України задіяв усі можливі способи зовнішніх запозичень, про що свідчить зростання у загальних зобов'язаннях банків питомої ваги зобов'язань за кредитами, депозитами та цінними паперами, а нерезиденти використали всі можливі інструменти для отримання доходів, які значно перевищують доходи від розміщення вільних коштів на інших ринках.

По-п'яте, залучення банками коштів шляхом розміщення цінних паперів серед нерезидентів у декілька разів перевищують обсяги коштів, залучених від резидентів на внутрішньому ринку, – на кінець 2008 р. питома вага коштів, залучених від нерезидентів шляхом розміщення цінних паперів, становила у загальних зобов'язаннях банків 5,8%, у той час як питома вага коштів, залучених від рези-

дентів шляхом розміщення цінних паперів на внутрішньому ринку, – усього 0,1%.

По-шосте, кошти НБУ в останні роки (крім 2008 р., коли окремі банки, внаслідок значного погіршення ліквідності у жовтні–грудні 2008 р., отримали від Національного банку України кредити рефінансування) фактично не впливають на формування ресурсної бази банків України, оскільки питома вага коштів НБУ у загальних зобов'язаннях банків упродовж 2005–2007 рр. становила менше одного відсотка.

У докризові роки в Україні докорінно змістилися джерела фінансування активів банківського сектора економіки – від мобілізації коштів на внутрішньому ринку до залучень на зовнішніх ринках. Зазначена обставина значною мірою вплинула на зміну пріоритетів у виборі банками валюти кредитування.

Через суттєве погіршення показника відношення депозитів резидентів до чистих активів банків, доцільно розглянути динаміку та структуру коштів, залучених банками України на рахунки резидентів – юридичних та фізичних осіб.

Зобов'язання банків України за коштами, залученими ними на рахунки резидентів – юридичних та фізичних осіб, упродовж 2001–2007 рр. зростали високими темпами, що суттєво перевищували темпи зростання номінального ВВП, внаслідок чого показник відношення зобов'язань банків за коштами резидентів до ВВП постійно підвищувався і на початок 2008 р. становив 39%. За останні шість років зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки резидентів (надалі – депозитні зобов'язання) збільшилися на 320 млрд грн (із 39 млрд грн станом на кінець 2002 р. до 360 млрд грн станом на кінець 2008 р., або в 9,1 раза). Водночас, починаючи з 2003 р. (окрім 2004 р.) визначилася тенденція щодо значного відставання темпів зростання депозитних зобов'язань від темпів зростання кредитів, наданих банками резидентам (зазначена тенденція найбільш чітко виявилася в 2006–2008 рр.).

Аналіз депозитної бази банків України за термінами показує, що її зростання відбувалося як в національній, так і в іноземній валюті. При цьому спостерігалася тенденція щодо випереджаючих темпів зростання строкових депозитів над зростанням депозитів на вимогу, внаслідок чого питома вага строкових депозитів у депозитній базі збільшилася із 50% на кінець 2002 р. до 70% на кінець 2008 р.

Таблиця 6.8

**Показники, що характеризують депозитні зобов'язання
банків України (за заборгованістю на кінець року)**

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Обсяг депозитів резидентів – усього, <i>млрд грн, у т.ч.:</i>	39,5	62,5	84,6	134,8	185,9	283,9	359,7	335
а) у розрізі термінів:								
- на вимогу	19,7	26,6	35,0	50,6	62,6	93,4	107,6	119,8
- строкові	19,8	35,9	49,5	84,1	123,4	190,5	252,1	215,2
б) у розрізі валют:								
– у національній валюті, <i>млрд грн</i>	27,3	42,5	53,2	87,8	115,1	192,3	201,8	173,1
– в іноземній валюті – у гривневому екв., <i>млрд грн</i>	12,2	20,0	31,4	47	70,8	91,6	157,9	161,9
– в іноземній валюті – у доларовому екв., <i>млрд дол. США</i>	2,27	3,76	5,9	9,3	14,0	18,1	20,5	20,3
в) у розрізі секторів економіки, <i>млрд дол. США</i>								
сектор загального державного управління	1,8	1,1	1,6	2,0	1,7	4,1	2,5	8,6
нефінансові корпорації	16,8	23,9	34,4	51	65,6	95,6	118,2	94,8
інші (крім банків) фінкорпорації	0,7	3,7	5,3	6,1	8,7	15,4	19,3	15,6
інші сектори економіки	20,2	33,8	43,3	75,7	109,9	168,8	219,7	216
– <i>домашні господарства</i>	19,7	33,1	42,5	74,8	108,9	167,2	217,9	214,1
– <i>некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства</i>	0,5	0,7	0,8	0,9	1,0	1,6	1,9	1,9
2. Темпи приросту депозитів резидентів – усього, %	47	58,3	35,4	59,3	38,0	52,7	26,7	-6,9
у т. ч. в розрізі валют:								
– у національній валюті	47	55,2	25,3	65,0	31,1	67,1	5,0	-14,2
– в іноземній валюті – у гривневому екв.	46	65,2	56,8	49,7	50,7	29,3	72,4	2,5
– в іноземній валюті – у доларовому екв.		65,2	57,6	57,3	50,7	29,3	13,1	-1,2
3. Питома вага депозитів, %								
а) у розрізі термінів:								
- на вимогу	49,8	42,6	41,5	37,6	33,6	32,9	29,9	35,8
- строкові	50,2	57,4	58,5	62,4	66,4	67,1	70,1	64,2
б) у розрізі валют:								
– у національній валюті	69,3	68,0	62,9	65,1	61,9	67,7	56,1	51,7
– в іноземній валюті	30,7	32	37,1	34,9	38,1	32,3	43,9	48,3

Джерело: розраховано за інформацією НБУ за відповідні роки.

Аналіз депозитної бази банків України за секторами економіки показує, що збільшення обсягів депозитів відбувалося за всіма секторами, за виключенням сектора загальнодержавного управління. Разом із тим, темпи приросту депозитів домашніх господарств та інших (окрім банків) фінансових корпорацій зростали більшими темпами, ніж нефінансових корпорацій (за виключенням 2004 р.), унаслідок чого відбулися істотні зміни у структурі депозитної бази банків України за секторами економіки (табл. 6.9).

Таблиця 6.9

**Структура депозитної бази банків України
за секторами економіки
(за заборгованістю на кінець року), %**

Сектор економіки	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Сектор загальнодержавного управління	4,4	1,8	1,9	1,5	0,9	1,5	0,7	2,6
2. Нефінансові корпорації – всього, у т.ч.:	42,5	38,2	40,6	37,8	35,3	33,7	32,8	28,3
а) державні нефінансові корпорації	9,8	9,2	7,8	6,6	3,8	3,3	3,4	3,7
б) інші нефінансові корпорації	32,7	29,0	32,8	31,2	31,5	30,4	29,4	24,6
3. Інші (крім банків) фінансові корпорації – всього, у т.ч.:	1,9	5,9	6,3	4,6	4,7	5,4	5,4	4,6
а) страхові корпорації та недержавні пенсійні фонди					2,2	2,5	2,4	2,2
б) інші фінансові посередники та допоміжні фінансові організації					2,5	2,9	3	2,4
4. Інші сектори економіки – всього, у т.ч.:	51,2	54,1	51,2	56,1	59,1	59,4	61,1	64,5
а) домашні господарства	49,9	53,0	50,2	55,5	58,6	58,9	60,6	63,9
б) некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства	1,3	1,1	1	0,6	0,5	0,5	0,5	0,6

Джерело: розраховано за інформацією НБУ за відповідні роки.

Найбільша частина депозитних зобов'язань банків припадає на депозити домашніх господарств: їхня питома вага у загальному обсязі депозитних зобов'язань постійно збільшується, а нефінансових корпорацій – зменшується. Питома вага кредитних вкладень банків у домогосподарства у загальному обсязі кредитних вкладень банків також постійно зростає, а в нефінансові корпорації – зменшується.

За 2006–2007 рр. різко скоротилося позитивне сальдо між депозитами та кредитами домогосподарств, а за 2008 р. взагалі стало від’ємним. Це означає, що якщо до 2008 р. мобілізованих від домогосподарств коштів – у гривневому еквіваленті в цілому – було достатньо не лише для кредитування домогосподарств, а й частково для фінансування кредитів, які надавалися банками нефінансовим корпораціям (в обсязі перевищення депозитів над кредитами домогосподарств), то у 2008 р. на кредитування домогосподарств було спрямовано коштів на 62 млрд грн більше, ніж мобілізовано від цього сектора економіки.

У розрізі валют ситуація ще гірша: починаючи із 2006 р. кредити домогосподарствам в іноземній валюті перевищували мобілізовані від домогосподарств кошти в іноземній валюті, тобто зовнішні запозичення здійснювалися безпосередньо для кредитування населення. На кінець 2008 р. це перевищення вже становило понад 12 млрд дол. США (табл. 6.10).

Таблиця 6.10

Співвідношення депозитів та кредитів за секторами економіки

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1. Співвідношення депозити/кредити, %								
Усього резиденти,	93,5	92,0	95,5	94,0	75,8	66,5	49,0	46,3
<i>у т.ч. за валютами:</i>								
а) у національній валюті	111	107	104	108	93	90	67	49
б) в іноземній валюті	69	71	84	76	58	43	36	44
<i>у т.ч. за секторами:</i>								
а) нефінансові корпорації	44	42	48	48	41	37	27	21
б) інші (крім банків) фінансові корпорації	407	752	628	369	325	259	197	111
в) домашні господарства	539	335	263	210	133	104	78	89
2. Сальдо між депозитами та кредитами – усього резиденти, млрд грн	-2,8	-5,4	-4,0	-8,7	-59,3	-143	-374	-388
<i>у т.ч. за валютами:</i>								
а) у національній валюті, млрд грн	2,7	2,8	2	6,5	-8,7	-21,5	-98,4	-182,4
б) в іноземній валюті, млрд дол. США	-1,0	-1,5	-1,1	-3,0	-10,0	-24,1	-35,8	-25,8
<i>у т.ч. за секторами</i>								
а) нефінансові корпорації, млрд грн	-21,4	-33,5	-37,2	-55,1	-94,9	-164,9	-325,5	-367,4
б) інші (крім банків) фінансові корпорації, млрд грн	0,6	3,2	4,4	4,5	6,1	9,4	9,5	1,6

Продовження табл. 6.10

Показник	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
в) домашні господарства – усього, млрд грн	16,0	23,2	26,4	39,1	26,9	6,9	-62,6	-27,2
– у національній валюті, млрд грн	9,8	14,9	15,4	28,4	29,2	44	31,2	34,4
– в іноземній валюті, млрд дол. США	1,2	1,6	2,1	2,1	-0,5	-7,4	-12,2	-7,7

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Слід зазначити, що в 1999 р. співвідношення депозитів до кредитів резидентів становило 102,1%, тобто мобілізованих від резидентів коштів повністю вистачало для фінансування кредитів резидентам, у наступні роки цей показник постійно знижувався. Це свідчить про неадекватність обсягів кредитування обсягам мобілізованих від резидентів коштів та переорієнтацію банківського сектора України на кредитування домогосподарств.

Із наведеного вище можна зробити висновки, що:

– банківський сектор України спрямовував мобілізовані від домогосподарств кошти на стимулювання попиту;

– для стимулювання попиту банківський сектор України задіяв ресурси не лише резидентів, а й нерезидентів – шляхом запозичень на зовнішніх ринках;

– зовнішні запозичення виключно на цілі кредитування населення на кінець 2008 р. становили 12 млрд дол. США (від'ємне сальдо в іноземній валюті за сектором домогосподарств між депозитами та кредитами домогосподарств) або майже третину (31%) зовнішнього боргу всього банківського сектора України. Зазначені кошти можна було б використати для фінансування реального сектора. Понад те, залучені від домогосподарств кошти в іноземній валюті у сумі 26,2 млрд дол. США можна було б використати для впровадження новітніх технологій у тому ж реальному секторі.

Таким чином, в докризові роки в Україні не існувало проблеми дефіциту грошей – була проблема неефективного розподілу грошової маси за секторами економіки та нераціонального її використання; до цього призвела відсутність належного контролю за грошовими і фінансовими потоками в економіці.

6.2. Модернізація грошово-кредитної політики НБУ: концептуальні пріоритети і механізми реалізації

6.2.1. Структурний потенціал грошово-кредитної політики

Структура економіки є показником її дієздатності, збалансованості, відображає можливості її пристосування до змінних умов, потенціал зростання, здатність захищатися від небезпек і загроз¹. Тому досліджувати і моделювати структурні процеси необхідно з точки зору узагальнюючих загальносистемних критеріїв. Це особливо актуально, коли йдеться про швидкі і різноспрямовані зміни умов зовнішнього і внутрішнього середовища, що загострює проблему системних реакцій².

Структура економіки детермінована не тільки пануючим технологічним устроєм, але і цілою низкою конкретно-історичних чинників і обставин, які необхідно враховувати при розробці національної структурної стратегії. Слабка в технологічному, інституційному і структурному плані економіка не може собі дозволити зберігати ті структурні елементи, які є життєво важливими для соціально-економічної системи, але водночас наразі недостатньо конкурентоспроможними; можлива й зворотна ситуація, коли не вигідні для національної економіки галузі одержують зовнішньоекономічне підживлення від сильніших партнерів, зацікавлених у збереженні системи міжнародного розподілу праці, що склалася.

Структурний потенціал монетарної політики повинен використовуватися в межах необхідних системних реакцій. Самі по собі структурні зміни економіки обумовлені, окрім грошово-кредитних, технологічними, інституційними і соціальними чинниками. В цьому випадку грошово-кредитні чинники можуть діяти: прямо; опосередковано через вплив на технологію, інститути і соціальну сферу; або ж як канал передачі зворотного впливу технологій, інститутів і соціальних чинників на структуру економіки.

¹ Див.: Белорус О. Стратегические императивы развития Украины в условиях глобализации // Економічний часопис. – 2001. – № 10. – С. 3–9.

² Див.: Иванов Н. Глобализация и проблемы оптимальной стратегии развития // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3. – С. 12–18.

Прямо грошово-кредитні чинники впливають на структуру економіки шляхом створення фінансових умов інвестування і деінвестування галузей; опосередковано: через технологічний розвиток – сприяючи ролі чинника зниження витрат; через інститути – сприяючи структурній ролі конкурентних механізмів; через соціальну сферу – сприяючи новим потребам шляхом стимулювання попиту.

Кредитування частково знімає невизначеність інноваційного процесу: інновації повинні відповідати критерію NPV (чистої дисконтованої вартості). Тому структурний розвиток набуває форми розширення критерію NPV шляхом його диференціації, сполучення і сумірності в процесі галузевої і міжгалузевої конкуренції. Зростання відсоткових ставок звужує коридор інвестиційних рішень, що обмежує невизначеність структурних змін ціною звуження їхніх масштабів. Структурна динаміка мінімальна, перевагу мають поліпшуючі інновації, що сприяють оптимізації існуючої структури. Навпаки, зниження ставок збільшує розмах траєкторії інноваційних змін, що підсилює невизначеність структурного розвитку, даючи шанс найрізноманітнішим інноваціям.

Інституційне середовище відіграє роль соціального фільтра, який пропускає тільки інституційно прийнятні інновації, тобто такі, котрі не виходять за межі інтеграційного потенціалу системи інститутів, що склалися. Каналом зв'язку між грошово-кредитною системою та інститутами виступає довіра. Підтримка довіри до грошей дає можливість інституційному середовищу виконувати свою селекційну функцію в автоматичному режимі. Інновації, що не відповідають цінностям і інститутам, не можуть подолати вхідний бар'єр. Завдяки цьому технологічний і структурний розвиток не супроводжується інституційними потрясіннями, хоча часткові кризи і розриви не виключені.

Якщо ж довіра до грошей підривається (виявом цього можуть служити прискорення обороту грошової одиниці і зростання доларизації економіки), то в інституційному середовищі виникають напруження, пов'язані з необхідністю компенсувати зростання ризиків і трансакційних витрат. Такі ущільнення і розриви порушують нормальний хід інституційної селекції, тому структурний розвиток набуває більш спонтанного характеру, меншою мірою обмежений цінностями та інститутами, що склалися. Інституційно несистемні іннова-

ції одержують шанс потрапити в економіку, але їхня роль з точки зору існуючого порядку може бути дестабілізуючою. Економіка платить за інноваційний розвиток посиленням процесів інституційної ерозії, коли конкурентні переваги одержують суб'єкти, котрі ухиляються від інституційних вимог.

Істотну роль у впливі грошово-кредитної системи на структурний розвиток економіки через інституційний канал відіграє принцип жорстких бюджетних обмежень. Розмивання цього принципу за допомогою необмеженої кредитної експансії призводить до надмірно низького рівня відсоткових ставок; низькі відсоткові ставки суттєво розширюють межі інновацій, включаючи недостатньо ефективні, формальні і навіть збиткові; переповнювання системи неефективними елементами і суб'єктами переносить центр тяжіння невизначеності з площини еволюції і динаміки в площину поточного функціонування; невизначеність функціонування швидко приводить систему до глибокої кризи, яка вибирає формальні і неефективні елементи (як інноваційні, так і консервативні). В результаті відсоткові ставки піднімаються, коридор інновацій робиться оптимально вузьким, а економіка знаходить нову структуру.

Соціальне середовище пов'язане з грошово-кредитною системою через канали доходів, попиту, цін, кредиту. Найбільш дослідженим механізмом є суперечливий зв'язок цін і зайнятості, вперше описаний у вигляді кривої Філіпса. Стабільні гроші сприяють оптимальному рівню соціальної нерівності і безробіття. У разі інфляції рівень нерівності і безробіття істотно відхиляється від оптимальних значень. Соціально детерміновані переваги і бюджетні обмеження послаблюють свій вплив на рішення суб'єктів. Структура платоспроможного попиту на якийсь час відривається від соціальної структури, що дезактуалізує переваги і соціальні заборони, що установлені. Іноді це може створювати сприятливий соціально-економічний фон для глибоких структурних змін з непередбачуваними наслідками.

Якщо монетарна політика виходить за рамки критеріїв довгострокової системної поведінки, вона стає неадекватною і деструктивною, чому ми бачили немало прикладів у перше десятиріччя ринкового реформування економіки України. З цієї точки зору критеріями монетарного забезпечення національного структурного розвитку виступають безпека, стабільність, зростання і керованість економічної системи.

Ці критерії можуть бути представлені як субординована послідовність, що має внутрішню логіку: вихідний критерій монетарного впливу на структуру – безпека; завершальний і інтегруючий – керованість, при цьому критерій будь-якого рівня включає істотні вимоги і обмеження всіх попередніх рівнів. Останнє означає, що стабільність повинна бути безпечною; зростання – стабільним і безпечним; керованість економіки – налаштовуватися на досягнення критеріїв безпеки, стабільності і зростання.

Якщо існує невідповідність принципів внутрішнього устрою суб'єкта і того середовища, в якому відбувається його життєдіяльність, його стан не може розглядатися як досить безпечний. Перед ним стоїть дилема: або змінювати середовище, або змінювати себе (структурно і функціонально). Наприклад, індустріальна і доіндустріальна економіка в глобальному постіндустріальному середовищі є структурно вразливою, і звідси стають зрозумілими спроби груп індустріальних держав Азії і Латинської Америки до консолідації своїх індустріальних комплексів перед зростаючою зовнішньою конкуренцією. Таким чином, структурна безпека соціально-економічного суб'єкта характеризує його суттєвий зв'язок із ресурсним та інформаційним середовищем.

У науковій літературі помічено, що безпосереднім віддзеркаленням низького рівня безпеки можуть виступати так звані ендегенні економічні шоки, під якими розуміються кризові імпульси, що зароджуються всередині економічної системи у зв'язку з дефектами її галузевої та інституційної структури³. Збіг ендегенних шоків із кризовими явищами в зовнішньому середовищі здатний завдати національній економіці збитку, який перевищує критичний рівень.

Можна виділити такі сучасні тенденції і особливості структурного розвитку, які необхідно враховувати при виробленні механізмів і цілей монетарної політики перехідних економік:

1. Посилення ролі структурного чинника в національній конкурентоспроможності, технологічному та інституційному розвитку. Збереження застарілої структури економіки України – це не просто збереження низького рівня національної конкурентоспроможності, а постійне його зниження, оскільки зовнішні конкуренти постійно і швидко йдуть уперед.

³ Афонцев С. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 10. – С. 30–39.

2. Принципово новий рівень поточних структурних флуктуацій, які допускаються системою без втрати для її цілісності і базисної якості. Можливість взаємного перетікання ресурсів і капіталу забезпечується цілою низкою інституційних, інформаційних і технологічних механізмів, серед яких далеко не останню роль відіграють інституційні канали руху ліквідності в національній господарській системі.

3. Ускладнення структурного чинника, формування нових структурних одиниць, нових структурних процесів і координат. Розроблені наукою концептуальні уявлення про структуру економіки і побудовані на них вартісні і натуральні методи вимірювання структурних параметрів не завжди відповідають реаліям сучасних технологічних і інституційних зв'язків і взаємозалежностей, що ускладнює обґрунтування і проведення ефективної структурної політики.

4. Актуалізація соціально-економічної (у тому числі й структурної) ролі третинного сектора (послуги, наука, освіта, інформаційні технології).

Перша тенденція обумовлена тим, що здатність до сприйняття екзогенних технологічних і інституційних новацій зумовлюється співвідношенням в національній економіці між стабілізуючими і розвиваючими галузями. Якщо в національній економіці велика роль застарілих галузей, то країна, застосовуючи інновації, вимушена ще й створювати спеціальні умови для збереження цих галузей. Якщо ж у разі реалізації якісних інновацій витрати збереження базисних умов національного відтворювання мінімальні, то це дозволяє досить швидко і ефективно оновлювати виробничий потенціал на новій основі. Виходить свого роду замкнене коло: щоб потрапити в число технологічно розвинених держав, необхідно спочатку змінити структуру національної економіки, проте без інтенсивного оновлення технологій це зробити практично неможливо.

Друга тенденція обумовлена низкою особливостей сучасного етапу соціально-економічного розвитку:

- глобалізація, яка приводить до істотного збільшення для кожної окремої країни сили і значення невідконтрольних зовнішніх чинників;
- прискорення технологічного прогресу, що має потенційно деструктивний характер щодо багатьох життєво важливих галузей і виробництв національної економіки;
- наростання перехідних і кризових процесів у світовій економічній системі.

Лише дуже гнучка і рухома в структурному відношенні національна економічна система може бути стабільною і рости. Уміння вчасно відмовлятися від минулих конкурентних переваг, заглядати вперед, формувати перспективну структурну позицію, ризикувати, шукати виявляється більш важливим для національної економічної безпеки, ніж прямолінійна орієнтація на збереження і структурну стабілізацію. Ця тенденція значною мірою суперечить сьогоднішнім актуальним завданням структурної політики в Україні, коли важливо дати можливість галузям "спрацюватися" одна з одною в умовах ринку без поспіху, провести конкурентну селекцію життєздатних і застарілих виробництв при збереженні необхідних основ національного відтворювання споживацьких і виробничих ресурсів.

Третя тенденція означає, що на початку ХХІ ст.. через низку обставин світова економіка увійшла до зони якісної нестабільності. Значні коливання основних макроекономічних показників, виникнення і зростання нових розривів у глобальному соціально-економічному просторі свідчать про нерівноважний стан світової господарської системи. Нестабільність у тимчасовому вимірюванні надалі розповсюджуватиметься і на просторове вимірювання світової економічної системи. Цілком можливо, що просторові зміни в концентрації економічних ресурсів, джерел технологічного розвитку відбуватимуться за ленінським сценарієм "боротьби за переділ уже поділеного світу".

За останнє десятиріччя головну роль у структурному розвитку економіки України відігравали структурні зсуви, що відображають вимушене пристосування господарської системи до зміни її інституційного строю.

Чи враховуються зсуви, що відбулися і відбувалися, у статистиці ВВП? Якщо ні, то це означає, що існує "недооблік" не тільки тіньової частини ВВП, а й тієї його частини, яка створюється в нових галузях. Офіційні дані виробництва ВВП на душу населення зараховують Україну до числа найбідніших країн світу, що явно не відповідає її реальному місцю як середньорозвиненої індустріальної держави.

Загальне падіння виробництва, що відбувалося в 90-ті роки ХХ ст., було структурно диференційованим, при цьому можна виділити відносно стабільні структурні одиниці або навіть такі, що зростають. Насамперед відбулася дуже серйозна зміна співвідношення між галузями, що орієнтуються переважно або на зовнішній, або на внутрішній попит. Значення цієї зміни дуже важливе як у поточно-

му плані, так і з точки зору довгострокових структурних наслідків. По суті, саме пристосування до зовнішніх умов виявилось вирішальним чинником змін.

Як було зазначено в літературі, грошово-кредитна система пов'язана з структурою індустріальної економіки складним комплексом прямих і зворотних зв'язків⁴. Ця система служить інформаційним каналом між суб'єктами ринку, забезпечує їхню необхідну взаємодію та єдність, інтегрує і координує діяльність відособлених господарських одиниць. Грошово-кредитні ресурси забезпечують відтворювання, функціонування і розвиток структури економіки, що склалася. Сучасні структурні одиниці народногосподарської системи не можуть існувати поза адекватним їм монетарним середовищем.

Водночас власна інституційна структура і функції монетарної системи породжуються і детермінуються потребами в обслуговуванні інформаційно-ресурсного і продуктового обміну між тими галузями, які функціонують і тими, що розвиваються. Гетерогенне ускладнення структурного аспекту господарської системи за рахунок посилення інтеграційних зв'язків і глобалізації технологічного і інституційного розвитку породжує сьогодні нові можливості і нові проблеми в організації і функціонуванні монетарного середовища.

Перехідна економіка після перших етапів ринкового реформування – зміни поверхневих стереотипів і форм господарської поведінки, вступила в етап глибокого внутрішнього переродження і формування себе як інституційної цілісності. В основі цих процесів лежить процес монетизації господарського життя суспільства. Завдяки цьому можливості саморозвитку і саморегулювання ринкової економіки поступово починають виявлятися не тільки як певні негативні ефекти неконтрольованості і стихійності, але вже і як можливості реальної адаптації і автоматичного відновлення рівноваги.

Дві найбільш завершені і в той же час альтернативні моделі грошового ринку – модель Дж.М.Кейнса і модель М.Фрідмена – прямо або опосередковано виключають із числа своїх передумов і побудов структурне вимірювання економічної системи. Їхня макро-економічна спрямованість змушує дослідників знижувати рівень

⁴ Див.: Галиев Э.Э. Воздействие монетарных факторов на структурную динамику переходной экономической системы // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 564. – С. 289–293.

агрегації і узагальнення до структурно визначених з точки зору попиту на гроші господарських об'єктів. Водночас окремі елементи і ефекти, які спостерігалися в результаті апробації цих моделей, свідчать про існування деяких структурних наслідків монетарної політики, які можуть за певних умов відігравати істотнішу роль. У моделі Дж.М.Кейнса – це можливість галузевої структуризації чинників цінової еластичності макроекономічної системи, а М.Фрідмена – особлива роль окремих інституційних передумов високо-стабільного характеру функції попиту на гроші.

Структурна динаміка ринкової економіки забезпечується за рахунок міжгалузевого перетікання капіталу і формування середнього для даної економіки співвідношення доход/ризик. Рух капіталу та ресурсів між локалізованими ланками суспільного виробництва відбувається, з одного боку, на основі довіри до грошової одиниці та стабільних і сприятливих у цілому інституційних умов, а з іншого боку – за умови певної невизначеності щодо доходності та ризику. Можливість перетворення цієї невизначеності у конкурентні переваги спонукає суб'єктів господарювання розробляти та приймати рішення щодо зміни локалізації.

Інституційна ідентифікація сучасної економічної системи України дає підстави припустити, що власне ринковий потенціал її реформування багато в чому вичерпаний і на порядок денний виходять завдання глибокого реформування інститутів держави на основі послідовної професіоналізації владних і координуючих функцій, а також завдання перебудови структури економіки. Роль монетарної політики держави в цих умовах повинна актуалізуватися.

Стосовно реалій перехідної економіки можна визначити дві групи чинників, які не дозволяють прийняти тезу про повну структурну нейтральність монетарного середовища. *По-перше*, це інституційна неповнота грошового механізму координації і структурної мобільності господарської системи перехідного типу, що змушує грошову масу шукати обхідні шляхи, рухаючись між суб'єктами й інститутами. Деякі з цих шляхів за характером структурно-диференційовані і через це їм притаманний значний структурний потенціал. *По-друге*, це початкова структурна незбалансованість і збитковість перехідної економіки, яка робить її особливо чутливою до змін ефективного попиту.

В результаті лібералізації і форсованої приватизації економічна система перехідного типу виявилася схильною до поверхнево-адаптивного типу структурних змін, які не змогли привести до істотної оптимізації структури. Це серйозним чином ускладнює концентрацію господарських ресурсів на дійсно перспективних напрямках національного економічного розвитку.

Господарючі суб'єкти, що ухвалюють рішення про галузеве розміщення свого індивідуального капіталу, обов'язково враховують не просто очікуваний дохід, а співвідношення дохід/ризик. Грошово-кредитна модель структурної динаміки включає механізми міжгалузевого переливу капіталу і механізми формування вже не середньої норми прибутку, а середнього для даної економіки співвідношення дохід/ризик.

Грошово-кредитні механізми та інститути відіграють в усіх цих процесах чи не найвирішальнішу роль – починаючи із забезпечення загальних фундаментальних основ ринкової діяльності, і закінчуючи відсотковими ставками, обмінними курсами і формами інвестиційних платежів і розрахунків. Найчутливішою точкою структурних механізмів, прямо зав'язаною на монетарних параметрах і чинниках, є згадане співвідношення дохід/ризик. Стабільність монетарних умов інвестування, рівень і передбачуваність зростання цін, доступність кредитних ресурсів і рівень плати за них, депозитні альтернативи інвестора можуть і прямо, і опосередковано позначатися на прибутковості інвестування в конкретні галузі і на ризику такого інвестування. Відхід капіталу з депресивних галузей різко пришвидшується, якщо загальна інвестиційна ситуація сприятлива. Вирішальним чинником активізації інвестицій є вирівнювання граничної ефективності капіталу і норми банківського відсотка.

Високі відсоткові ставки ведуть до зростання альтернативної вартості інвестицій і уповільнюють структурний розвиток. Висока варіююча інфляція прискорює оборот грошових ресурсів і ускладнює надання їм інвестиційної форми, що також консервує структуру економіки. В основі руху відсоткових ставок і інфляції лежить взаємодія попиту і пропозиції.

У ринковій системі попит і пропозиція грошей також включені в загальні ринкові механізми взаємодії попиту і пропозиції і є їхніми складовими елементами. Але природа і функції грошового ринку досить специфічні, що позначається і на зв'язку між структурними і монетарними чинниками.

Безпосереднім монетарним віддзеркаленням структури економіки є попит на гроші. Суб'єкти господарської системи потребують грошей для оплати поточних або інвестиційних операцій, а також для заощаджень. Грошова пропозиція ж виступає як функція монетарної політики держави і грошово-кредитних інститутів. Регулюється пропозиція грошей за допомогою встановлення і зміни норми обов'язкового резервування комерційних банків, шляхом операцій держави з цінними паперами на відкритому ринку, а також шляхом прямої емісії.

Взаємне балансування попиту і пропозиції відбувається на грошовому ринку. Формально потік грошової пропозиції поступає на грошовий ринок як немодульований, тобто такий, що не несе в собі жодної інформації, і тому структурно нейтральний. Інформаційне завантаження грошової пропозиції здійснюється вже на грошовому ринку за допомогою взаємодії з функцією попиту на гроші, яка, як ми відзначили, із самого початку збагачена інформацією про структуру економіки і переваги її суб'єктів. На грошовому ринку спостерігається або дефіцит/надлишок пропозиції порівняно з попитом, або їхня рівновага. Ринковий результат взаємодії попиту і пропозиції виявляється або у вигляді дефляційних або інфляційних процесів, або у вигляді стабільних цін.

Цей результат впливає на дві відносно незалежні групи економічних процесів: перша – процеси ціноутворення; друга – формування переваг споживацького і заощаджувального характеру, і, зокрема, на граничну норму заощадження. Ціноутворення, у свою чергу, прямо впливає на витрати і доходи суб'єктів господарювання, а норма заощадження – на потенційну пропозицію інвестиційних ресурсів і ринкові відсоткові ставки, і, зрештою – на інвестиційну активність. Тим самим кінцевий пункт руху грошової пропозиції – це структурно визначена система пропозиції ВВП, тобто структура виробництва. Роль цінового механізму в структурному розвитку полягає в тому, що він забезпечує більш-менш жорсткий контроль витрат, вибраковуючи явно неефективних виробників. Таким чином, галузь оптимізує свій склад і технології.

У цій схемі є низка ускладнюючих моментів:

– по-перше, потрібно обов'язково враховувати ефективність цінового механізму і свободу конкурентного ціноутворення в галузі, якщо у підприємств є можливість контролювати ціни за допомогою монопольних процедур, то ціновий механізм втрачає свій структурний потенціал;

– по-друге, потрібно враховувати еластичність пропозиції за цінами і доходами: якщо еластичність висока, то структурні ефекти будуть досить відчутними;

– по-третє, реалізуються товари (блага), а гроші одержують суб'єкти, тому продуктова і суб'єктна структури ВВП не збігаються, що знижує ефективність цінового механізму структурного розвитку господарських систем.

Дієвішим є інший механізм структурного розвитку – інвестиційний. Проте його можливості найбільше залежать від вартості грошей. В умовах стабільної вартості грошей (стабільності цін) роль інвестиційних чинників структурного розвитку зростає; в умовах нестабільної вартості грошей (інфляції) посилюється роль поточних доходів, що забезпечують відтворювання існуючої структури. З іншого боку, якщо відсоткові ставки дуже великі, це призводить до скорочення інвестиційної активності і обумовлює консервацію структури в умовах цінової стабільності. Тому політика дорогих грошей, що має антиінфляційну спрямованість, є інвестиційно ефективною на досить короткому інтервалі відсоткових ставок.

Наведені міркування дозволяють сформулювати загальні характеристики структурно орієнтованої монетарної політики. Об'єктами такої політики можуть бути чинники як з боку пропозиції грошей, так і з боку попиту на гроші. Грошова пропозиція регулюється стандартними інструментами державного регулювання, які дають доволі високий ступінь точності і надійності одержуваного результату у вигляді грошової маси, що обертається в країні. Попит на гроші регулюється за допомогою переважно непрямих бюджетно-фіскальних важелів і інструментів, тому надійність результату тут значно нижча.

Структурними ефектами володіють не самі по собі пропозиція грошей і попит на них, а результуюча складова їхньої ринкової взаємодії. Ці ефекти можуть бути згруповані на переважно поточні цінові і переважно перспективні інвестиційні. Державі і її регулюючим органам необхідно як мінімум враховувати існування структурних наслідків монетарних заходів та існування зворотної дії структурних чинників і обмежень на монетарне середовище національної економіки.

Часто саме структурним обмеженням належить вирішальна роль у колі так званих немонетарних чинників інфляції. Саме поняття

природної норми інфляції має у своїй основі структурні деформації функції попиту на гроші. З іншого боку, дуже специфічна структура грошової маси в країні перехідної економіки, з перекосом у бік готівки, не може не позначатися на структурних можливостях національної монетарної політики.

Плануючи поточні і довгострокові заходи контролюваного зростання, обмеження або стиснення грошової пропозиції, необхідно пройти по всьому ланцюжку можливих структурних ефектів і наслідків, порівнюючи ризики й очікувані результати таких заходів. Вирішення цього завдання в перехідній економіці України вимагає щоразу враховувати актуальні і перспективні соціально-економічні проблеми й цілі трансформованого суспільства, сучасні тенденції структурного розвитку господарських систем, специфіку інституційного устрою як економіки в цілому, так і її монетарного механізму. Зупинимось на цих проблемах докладніше.

Перехідний характер господарської системи накладає істотні обмеження на результативність монетарного механізму структурних змін. Узагалі роль грошово-кредитних чинників у такій економіці значно нижча, ніж у зрілій системі. Негрошовий характер зв'язків і пропорцій соціалістичної економіки глибоко вкорінився в прийнятий спосіб дій її суб'єктів. Швидкість передачі інформації і значущих економічних ефектів була низькою через бюрократичний характер повноважень і відповідальності, які прийняті в командній системі. Тому неефективні і застарілі, навіть з точки зору логіки цієї системи, структурні елементи і методи господарювання зберігалися десятиріччями, тоді як ефективніші рішення відкладалися або відкидалися.

Формальна лібералізація економіки на початку 1990-х років не була здатна відразу змінити ці стереотипи і логіку господарських дій. Економіка поводитись як переважно негрошова, тоді як її державні командні механізми офіційно демонтувалися. Стереотипи вільної і відповідальної конкурентної поведінки не могли бути вироблені одразу, тому і грошові зв'язки виявилися вузькими, неефективними і поверховими щодо тієї реальної проблематики інтеграції і координації, яка існувала в економіці⁵.

⁵ Братишко В. Национальная экономика как объект государственного управления // Экономика Украины. – 1994. – № 6.

Результатом цієї ситуації став парадокс іммобілізації ресурсів, який призвів до зниження рівня їхньої рухливості та обороту в господарській системі. Не можна сказати, що колишня структура збереглася в незмінному вигляді. Відбувся більш небезпечніший процес – ця структура почала деградувати. В результаті трансформаційного спаду підвищилася питома вага сировинних і енергетичних галузей і знизилася питома вага виробництва кінцевої продукції. Це обумовлено тим, що базисні галузі української економіки виявилися відносно конкурентоспроможними на зовнішніх ринках, тоді як фінішні галузі, що характеризуються довгими і складними технологічними ланцюжками, виявилися найбільш вразливими для процесів трансформаційної дезорганізації економіки.

Гіперінфляція початку 1990-х років цілком могла стати відправною точкою глибокої структурної катастрофи, від якої країну врятував процес монетизації господарських зв'язків. Але і через двадцять років ще не можна сказати, що новий механізм грошово-кредитної інтеграції і координації господарської системи запрацював із належною результативністю.

Бартеризація економіки в умовах гіперінфляції відобразила специфіку історичного переходу від переважно негрошових механізмів господарювання до переважно грошових. Бартер показав себе як компромісний проміжний механізм виживання підприємств в умовах деградації командних господарських зв'язків і недостатнього рівня розвитку ринкових зв'язків, тому структурні ефекти бартерних схем виявилися в основному негативними.

З точки зору фундаментального змісту ринкової системи головна вада бартеру полягає в тому, що він заперечує загальний характер відособленої спеціалізованої діяльності (утіленням якого в розвиненій системі розподілу праці виступає товарно-грошовий обмін) і ставить основним завданням одиничні операції⁶. Системна єдність спеціалізованих суб'єктів відступає на другий план, тому і структура економіки в цілому ніби втрачає актуальну регулюючу роль щодо одиничних суб'єктів. Бартер може бути охарактеризований як своєрідна інституційна пауза, що дозволяє старим адміністративно-командним інституційним конструкціям пристосуватися до нової

⁶ Любский М., Евстигнеев В.Р. Валютно-финансовая интеграция в ЕС и СНГ. Сравнительный семантический анализ // Вопросы экономики. – 1998.

ситуації. Економіка в певному значенні переміщується в попередні епохи, коли суспільний характер господарської діяльності був глибоко прихований у фундаментальних основах соціуму, а на перший план висуваються ієрархічні персоніфіковані та особисті форми суспільної залежності.

Приховане бартером верховенство вертикального зрізу господарської системи, активне використання бюрократичних преференцій знижують роль горизонтальних механізмів і практично усувають можливість оптимізації структури такої економіки. Лише в тій мірі, в якій економіка здатна замінити прямий товарообмін грошовим, вона виявляє себе як структурно цілісний і рухомий організм.

Завдання реальної конвертованості грошей у будь-які види економічних ресурсів (яка має не тільки монетарний, а й інституційний характер) наприкінці другого десятиріччя ринкових реформ стоїть вже не так гостро, як у середині 1990-х років, проте не може вважатися повністю вирішеною. Бартер укорінювався не тільки у вигляді реальних господарських процедур (чисельність яких різко скоротилася), а й у вигляді стереотипів, напрацьованих особистих зв'язків і неформальних традицій. Будь-які труднощі з ліквідністю відразу примушують цей механізм працювати. Тому і структурна мобільність господарської системи далека від інтенсивності і критеріїв постіндустріального рівня.

Інша група проблем структурної мобільності впливає з особливостей стартового рівня структурного розвитку перехідної економіки. Від епохи державного соціалізму Україні "дісталася" найважча частина його матеріально-технічної бази, яка з самого початку є структурно консервативною⁷. До цього слід додати низку прихованих адміністративних, корпоративних і соціальних обмежень, котрі роблять цю частину економічної структури перехідного суспільства інертною і стійкою щодо змінених грошових потоків. Держава змушена зважати на тиск таких корпоративних груп, а також на серйозні соціальні ризики, які генеруються розбіжністю, що поглиблюється, між ринковими критеріями доцільності і можливістю досягнення цих критеріїв.

Перші роки лібералізації і форсованої приватизації породили особливий тип структурних змін – поверхово-адаптивний, напрям

⁷ Литвицький В. 2001 рік: до сталого економічного зростання // Банківська справа. – 2001. – № 3. – С. 3–11.

якого був прямо протилежним глибинним тенденціям структурного розвитку ринкового типу. Максимальне падіння спостерігалось в галузях кінцевого споживання, відносно менше – в базисних галузях, і найменше – в енергетиці. В результаті економіка України зберегла приховану, і тому найстійкішу (разом з інституційними реліктами) основу державної монополії на господарську діяльність, що дісталася в спадок від соціалізму – переважання галузей першого підрозділу, а усередині цього підрозділу – галузей важкої промисловості. Через це ринкове реформування економіки набуває форми комерціалізації функцій і інститутів держави.

У цих умовах актуальність структурних завдань постійно зростає, оскільки несприятливі чинники зовнішнього і внутрішнього середовища не тільки стабільні, але іноді й посилюються. Інтеграція в СОТ і збільшення зовнішньої конкуренції, нестабільність і зростання цін на енергоносії, зношеність основних фондів уже в найближчі роки здатні викликати лавиноподібне наростання структурних проблем української економіки. Потреба в цілісному системному підході до обґрунтування і реалізації послідовної структурної політики постійно зростає. Необхідно забезпечити і концептуально, і практично таку монетарну політику, котра як мінімум не суперечитиме національній структурній стратегії.

Монетарне середовище прямо стосується механізмів самоідентифікації національної держави. Рефлексивним ставленням держави як суб'єкта в зовнішньому середовищі виступає державний суверенітет. Специфіка структурного відношення з точки зору суверенітету полягає в тому, що національна економіка сама виступає вже як метаструктурний елемент системи найвищого рівня, через що важливими чинниками структурної ролі виступають невідконтрольні національній державі фактори і процеси⁸.

Тому суверенітет – не просто раз і назавжди даний стан, але ще й процес, який потребує постійного відновлення і управління. Безпосередніми атрибутами (та інструментами) економічного суверенітету держави, що розуміється таким чином, є його монетарна, митна, валютна системи і зовнішньоекономічна політика, тобто невідконтрольне ззовні, усвідомлене і раціональне ставлення до інших суб'єктів державного суверенітету в зовнішньоекономічному середовищі.

⁸ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.

Такий аспект безпеки зазнає серйозних змін у зв'язку з міжнародною економічною інтеграцією і глобалізацією: "Скорочення автономії економічної політики національних держав є природним результатом процесів економічної і політичної глобалізації"⁹. Використання механізмів різного роду санкцій, ембарго тощо об'єктивно звужує рамки національного економічного суверенітету. Обмежує економічний суверенітет і слабкість національної валюти. Все це означає не відсутність у держави національних структурних пріоритетів, а їхнє співвідношення з початковою метою і місією держави в економіці.

Структурна свобода держави – це обмеження прив'язки інститутів і функцій держави до корпоративних груп і прошарків галузевої орієнтації, можливість реальної зміни (звуження або розширення) рамок державного контролю і управління, здатність заповнювати "провали ринку" продуманою структурною стратегією. З точки зору сучасних структурних тенденцій розвитку економіки, дуже важливими бачаться, по-перше, здатність держави до обмеження власної ролі в структурі національної економіки, по-друге, здатність у разі потреби до швидкого і адекватного розширення кола об'єктів державного контролю. За приклад такої реакції держави можна навести розширення інструментів і сфери контролю Комісії із цінних паперів і бірж США в 2002 р., що адміністративними заходами емітентів примусили розширити коло публікованої інформації і навіть принести свого роду "публічну клятву на чесність".

Стабільність національної економіки як критерій структурної політики і структурних змін має на увазі синхронізацію основних ресурсних потоків. Стабільність відображається в тимчасовому вимірюванні господарських процесів і означає, що протягом життєвого циклу базисних галузей і виробництв вони забезпечують взаємні ресурсні потреби. Стабільність структури пов'язана з циклічністю у функціонуванні і структурному розвитку господарських систем і має свої внутрішні і зовнішні аспекти. Зокрема, спостерігається істотний зв'язок між глобальними кондратьєвськими циклами і якісними структурними змінами в економіці індустріальних країн¹⁰.

⁹ Афонцев С. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу. // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 10. – С. 30–39.

¹⁰ Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике. – М., 1989. – С. 87–102.

Цілі зростання в механізмах національної структурної політики займають особливе місце. З одного боку, зростання дає системі шанс позитивно зняти невизначеність її існування, з іншого боку, сам характер динамічної рівноваги змушує економічну систему безперервно рухатися, змінюватися, оскільки рухоме середовище її функціонування і розвитку начебто "тікає з-під ніг".

Чинник конкурентного тиску і обмеження примушує національну економічну систему збільшувати свою потужність у захисних і наступальних цілях. Із точки зору структурного чинника все це означає необхідність випереджального зростання інвестиційних можливостей, прискороного розвитку технологічно і інтелектуально орієнтованих галузей.

Цілі керованості в системі цілей структурного розвитку є результатом елементом. Керованість – це можливість досягати мети попередніх трьох рівнів у прийнятні терміни і з прийнятними соціальними і економічними витратами. Структура економіки є керованою, якщо дає можливість уникати національних структурних загроз або нейтралізувати їхню дію і наслідки. Керованість, таким чином, – це насамперед можливість контролювати загрози і ризики з точки зору національних довгострокових і поточних критеріїв. З цієї точки зору питома вага галузей із високою часткою доданої вартості є і структурним, і фінансовим показником керованості національної економічної системи.

Таким чином, грошово-кредитна політика не може вийти за межі загальної траєкторії функціонування і розвитку господарської системи. Структурно неефективна економіка рано чи пізно підірве стабільність національної грошової одиниці. Водночас саме грошово-кредитна система є первинним механізмом трансформації невизначеності функціонування економіки та її суб'єктів у структуровані ризики, що дає шанс на підвищення загального рівня рівноваги господарської системи.

З одного боку, гроші додають господарській діяльності базову значеність у вигляді довіри як такої. Господарювати – значить одержувати гроші, віддавати їх, зберігати, витратити. Так роблять усі. А отже, сам факт входження суб'єкта в грошові потоки вже свідчить про дотримання певних базових правил, що знижує фундаментальну невизначеність діяльності до прийнятних меж і породжує чіткі очікування у процесі укладання договорів і виконання операцій.

З іншого боку, гроші і грошові оцінки перетворюють невизначеність на потенціал очікуваних збитків порівняно з потенціалом, ринковою позицією і структурним статусом господарюючого суб'єкта. Важливу роль у структурному розвитку економіки відіграє розширення кон'юнктури в умовах самофінансування підприємств. Успішні підприємства мають достатні ресурси для зростання, тому рівноважне ціноутворення в умовах низької інфляції є передумовою диференційованого зростання галузей, а значить, і структурних зсувів. Реалістичні грошові плани і розрахунки обов'язково включають і оцінку ризиків. Невизначеність, яка не отримала прямої або непрямой грошової оцінки, не порівнянна з діяльністю конкретного господарюючого суб'єкта і тому не може бути відмінена його раціональними діями.

Безпосереднім приводом для структурних змін виступає перетворення поточних ризиків у стійкі, що одночасно і вимагає, і робить можливими цілісні зміни технологій, суб'єктної структури, інститутів і грошових потоків. Таким чином, структурні зміни виступають як результат успішних системних спроб подолання невизначеності функціонування господарюючих суб'єктів.

Внутрішня неповнота такої моделі структурних зсувів полягає в тому, що стійкі ризики є несприятливим фоном для інвестиційних рішень, розрахованих на довгострокові зміни. Адже, крім загальної підвищеної ризикованості інвестиційної діяльності як такої, на неї накладаються ще й стійкі ризики довготривалого погіршення кон'юнктури. У разі інвестиційних помилок ці ризики можуть примножуватися, тому активна структурна інвестиційна політика може не знижувати, а підсилювати невизначеність структурного розвитку економіки.

Виходячи з високої невизначеності структурних змін на довгих інтервалах, держава змушена вибирати непрямі критерії структурної політики, які не мають безпосередньо фінансового характеру. Це можуть бути критерії соціальної спрямованості економіки, високої національної конкурентоспроможності, зниження зовнішньої залежності тощо. У цьому разі грошово-кредитна політика набуває зовнішніх критеріїв стабільності грошової одиниці, які беруться до уваги при розробленні поточних і середньострокових програм центрального банку.

6.2.2. Концептуальні засади формування нової парадигми грошово-кредитної політики

Сучасна грошово-кредитна політика будується на базі теоретичного аналізу макроекономічної та фінансової ситуації, моделювання процесів, які відбуваються на грошово-кредитному ринку, і прийняття на цій основі монетарних рішень. У своїх рішеннях центральні банки дедалі більше спираються на наукові концепції та математичні моделі. Проте кризові явища в економіці та фінансовій сфері демонструють нездатність теоретичних конструкцій дати відповіді на нові вимоги життя. Провальні рекомендації Вашингтонського консенсусу, що стали одним з факторів кризових явищ у Латинській Америці, та поглиблення трансформаційних криз у пострадянських країнах показали їхню відірваність від сучасних реалій і теоретичну неспроможність. Непередбачуваність фінансових криз і зрушень у ціноутворенні (наприклад, на нафтопродукти), нездатність знайти шляхи розв'язання глобальних проблем людства (наприклад, зближення рівнів розвитку багатих і бідних країн) і багато інших невіршених проблем слугують яскравими свідченнями розриву між теорією і практикою.

Знання дедалі більше набирає мережевого характеру, воно не має єдиного принципу, субординації, жорсткої послідовності, єдності критерію тощо. Суперечливі погляди спокійно можуть уживатися і співіснувати один з одним. А дослідники не відчувають дискомфорту від своєї непослідовності, вони її навіть не помічають.

Те ж саме стосується теоретичних розробок монетарної політики. Теорія іде вище, розвиває функціональні підходи, забуваючи про питання сутності, форм прояву, цілісності фінансово-економічної системи. Адаже в чому головне завдання монетарної політики? У тому, аби забезпечити розвиток економіки такою кількістю грошей і у такий спосіб, щоб реалізувати створену в економіці вартість і зберегти при цьому стабільність грошової одиниці. Гроші так чи інакше, незалежно від нашого розуміння і бажання, представляють в обігу рух реальної вартості. Отже, ключовим питанням у даному випадку є визначення (і теоретичне, і практичне) вартості, її співвідношення з грошима і ціною. Але сучасні дослідники так питання не ставлять. Вартість не розглядається як

самостійна реальність, що відрізняється від зовнішніх форм її прояву. Вона ототожнюється із зовнішніми функціональними формами. Звідси й теоретична непослідовність у розгляді проблеми і практичне безсилля у її розв'язанні.

Ототожнення вартості з ціною закриває шлях до розуміння глибинних економічних процесів і добре "працює" тільки у збалансованих економіках. Якщо ж виникає ситуація трансформації економічних систем, докорінних перетворень економіки, то така позиція стає неприйнятною і спричиняє істотні аберації. Невідповідність цінових і реальних вартісних характеристик, наприклад, виявляється тоді, коли підвищення ціни на експортні товари призводить до зростання вартісної величини експорту і ВВП, хоча при цьому ніяких реальних додаткових цінностей не створено.

А що відображає відоме рівняння (точніше, тотожність) обміну, яке часто використовується для визначення темпів зростання грошової маси? Адже якщо в ньому фігурує ВВП, який для реалізації має бути забезпечений грошима, то одразу постає запитання: хіба за гроші у кожній угоді реалізується лише новостворена вартість? А затрачені ресурси, а проміжний продукт? Цілком зрозуміло, що таке визначення параметра схоже на створення уявлення про предмет за його тінню, при цьому невідомо, де знаходиться джерело світла. Звичайно, і тінь, хоча вона може бути і більшою, і меншою за предмет, щось розкаже про нього, та головне – не можна думати, що тінь і є предмет. У рівнянні обміну всі "тіньові" помилки поглинаються швидкістю обігу грошей, що ніколи не вимірюється реально, а отримується як підсумковий результат розрахунку або фіксується як передумова. Це дуже ненадійний інструмент.

Формування "нової" економіки зумовлює принципово нові явища. Так, корисність мережевих благ, на відміну від ординарних, зростає разом із їхньою кількістю. Наприклад, чим більше мобільних телефонів, тим більше може бути зв'язків і вища корисність телефона. Інакше кажучи, із збільшенням кількості телефонів їхня корисність зростає. Відповідно зростає і попит. Тому крива попиту на мережеві блага має інший вигляд порівняно з кривою попиту на ординарні блага: вона зростає зі збільшенням чисельності учасників мережі¹¹.

¹¹ Стрелец А.И. Сетевая экономика. – М. : "Эксмо", 2006. – С. 166.

Інша ситуація з витратами на виробництво мережевих благ: якщо на ординарні блага поширюється закон спадної доходності в результаті підвищення граничних витрат, то гранична доходність мережевих благ зростає протягом досить тривалого періоду за рахунок істотного зниження витрат. "Наприклад, вартість обчислювальної операції в період становлення сучасного технологічного укладу 1960–1985 рр. знизилась у 10 тис. разів. У період його інтенсивного розвитку 1974–1992 рр. вартість одиниці корисного ефекту обчислювальної техніки знизилась у 20 разів, що супроводжувалося розширенням попиту на неї та відповідним збільшенням пропозиції"¹².

У такій ситуації криві попиту і пропозиції зростають за різними траєкторіями, перехрещуючись у певній точці. Але ще більше криві попиту і пропозиції взагалі перестають адекватно відображати реальну ситуацію і дають тільки поточну короткострокову характеристику ринку того чи іншого товару. Виникає парадоксальна ситуація. "...Якщо благо збільшує свою цінність зі зростанням його кількості і при цьому ціна блага падає зі зростанням його цінності для споживача, то ми доходимо такого висновку: найбільшу цінність в умовах нової економіки має таке благо, яке надається безплатно"¹³.

Ми є свідками того, що, наприклад, за новими моделями мобільних телефонів шикуються черги, але попит швидко задовольняється і ціни різко падають, проте на зміну цим моделям приходять нові. У таких умовах ціни переважно залежать не від витрат на виробництво і не від ізольованої потреби у придбанні блага, а від розподілу купівельної спроможності між різними благами за інтенсивністю суб'єктивного сприйняття їхньої корисності. Така ситуація описується зовсім іншою моделлю ціноутворення, характеристики якої тільки належить з'ясувати.

Якщо описувати ринкову рівновагу на ринку мережевих благ кривими граничних витрат і граничних доходів, то ситуація буде протилежною ситуації, що виникає із співвідношенням кривих граничних витрат і граничних доходів на ринку ординарних благ.

Якщо тепер, наприклад, увяйти сукупний попит, у якому інтегровано складові попиту на ординарні та мережеві блага, що мають протилежний нахил, то звичного вигляду кривої сукупного попиту не вийде.

¹² Глазьев С.О. практической количественной теории денег, или сколько стоит догматизм денежных властей // "Вопросы экономики". – № 7. – 2008. – С. 34.

¹³ Стрелец А.И. Сетевая экономика, – С. 166.

Така сама ситуація складається з пропозицією. Це означає, що звичні теоретичні моделі, за допомогою яких можна було зрозуміти і пояснити процеси ціноутворення, перестають діяти. Виникає інша макроекономіка, яка базується на законах, інших порівняно з макроекономікою ординарних благ. У ній криві попиту і пропозиції стають лише підпорядкованим моментом інших, ширших, закономірностей.

Співвідношення попиту і пропозиції на мережеві блага можна описати у такий спосіб. З появою нового мережевого блага і у процесі знайомства з ним споживачів попит зростає дуже швидко і досягає граничного обсягу мережі, після чого різко падає. Водночас пропозиція рухається за попитом із деяким відставанням, витрати істотно знижуються, а доходи підвищуються. Крива пропозиції наздоганяє криву попиту в точці, близькій до межі обсягу мережі, вони перетинаються, а потім, за інерцією трохи піднявшись, крива пропозиції стрімко падає вниз за кривою попиту, наздоганяючи її у найнижчій точці. Практично цьому відповідає розпродаж останніх екземплярів застарілої моделі за символічними (викидними) цінами. Потім з'являються нові моделі, і все повторюється, але вже в інших цінових і масштабних координатах. Зміщується сама система координат, оскільки вона є не що інше, як вибір системи відліку в конкретних умовах. Умови змінилися, змінюється і точка відліку.

Усе це дуже незвичайно. Але мережева економіка піднесе багато не тільки незвичайного, але й парадоксального. Якщо ми припустимо, що пропозиція практично відразу реагує на попит, то криві попиту і пропозиції збігаються, і тоді точка рівноваги або взагалі зникне, або ми матимемо безліч рівноважних точок. Що тоді можна сказати про рівноважний стан об'єкта? До речі, виготовлення одиничного блага на замовлення відповідає саме такій ситуації, і це набуває дедалі більшого поширення.

Можна звернути увагу також на те, що в самій системі координат "розмивається" зв'язок між незалежною і залежною змінними. В умовах, коли життєвий цикл товарів є дуже коротким, ситуація, при якій обсяги попиту і пропозиції залежать від ціни, а ціна, у свою чергу, – від попиту і пропозиції, моделлю кривих попиту і пропозиції адекватно не описується. Виникають різні синергетичні ефекти, де зв'язки мають нелінійний характер і зникають причинно-наслідкові залежності.

На яких же принципах проводити грошово-кредитну політику в таких умовах? На що орієнтуватись? Базові орієнтири для її здійснення втрачаються. Ми поступово наближаємося до ситуації, коли наші способи мислення, вироблення теоретичних моделей і практичних заходів, інструменти політики значною мірою стануть не адекватними новим економічним реаліям. Це супроводжуватиметься фінансовою нестабільністю, пошуком шляхів виходу з кризового стану і знаходження нових методів регулятивного впливу. На жаль, такий розвиток подій неминучий. Але якщо проблему буде своєчасно усвідомлено, якщо почнуться відповідні наукові розробки, пізнання нових закономірностей і пошуки шляхів пристосування до нових реалій, то втрати від таких трансформацій будуть меншими.

Осмислення принципово нових явищ повинне спиратися на поглиблення розуміння сутнісних процесів. З огляду на це, слід звернутися до вихідних методологічних основ грошово-кредитної політики – насамперед до категорій вартості, грошей і ціни, що являють собою найбільш фундаментальні поняття економічної теорії, ринкової економіки і грошово-кредитної сфери, з приводу яких тривають постійні дискусії і ставлення до яких слугує критерієм віднесення певних поглядів до того чи іншого наукового напрямку. Ще Д.Рікардо говорив, що "ніщо не породило так багато помилок і розбіжностей у цій науці (політичній економії. – *прим.авт.*), як саме невизначеність понять, які пов'язувались із словом "вартість"¹⁴. Те ж саме можна сказати про категорії грошей і ціни.

Принципові зміни, що відбуваються в економічній реальності, вимагають коригування концептуальних основ формування грошово-кредитної політики. Методологічними основами сучасних поглядів на грошово-кредитні відносини можуть слугувати соціально-часова теорія вартості, представницька теорія грошей і рефлексивна теорія ціни¹⁵. Ці три базові концепції дозволяють пояснити як історично минулі економічні реальності, так і нові, багато в чому незвичайні, процеси.

Соціально-часова теорія вартості розглядає соціальний час і простір як взаємоперехідні характеристики єдиної економічної реаль-

¹⁴ Рікардо Д. Сочинення. – Т. 1. – М., Держполітвидав, 1941. – С. 3.

¹⁵ Гриценко А. Економічна теорія у сучасному світі // Економіка України. – 2008. – № 10, – С. 48–54.

ності, інтегрує методологічні підходи трудової теорії вартості та маржиналізму, трактує вартість як *просторово локалізований суспільно необхідний час відтворення благ, корисність яких перевищує граничну*. Від трудової теорії вартості її відрізняє те, що вартість вона пов'язує не із затратами праці, а безпосередньо з часом відтворення блага, яке в ході історичного розвитку дедалі більше перестає характеризувати затрати праці, відокремлюючись від них і набираючи самостійної форми існування. Маржиналізм соціально-часова теорія вартості розглядає як окремий випадок знаходження основи суб'єктивного вибору блага, коли цей вибір ще не обтяжений необхідністю співвідносити його з втратою вже наявного альтернативного блага. У буденному житті такому випадку відповідає ситуація з вибором блага з можливих до того, як людина погляне на їх цінники. Соціально-часова теорія вартості пов'язує вільний, необхідний і додатковий час у єдину реальність, яка історично розвивається і змінює форми своєї єдності, що дозволяє адекватніше зрозуміти і оцінити зміст як минулих, так і майбутніх їхніх взаємоперетворень. Більш розгорнуто вартість можна визначити як *основу вибору блага, гранична корисність якого дорівнює корисності вільного часу, від якого необхідно відмовитися, перетворивши його на суспільно необхідний робочий час, який уречевлений і просторово локалізований у товарах, а потім – у своєму русі як особлива форма єдності економічного простору і часу – відособився від матеріально-речових благ і затрат праці і став у вигляді грошей еквівалентом часу відтворення блага*.

Представницька теорія грошей ґрунтується на соціально-часовій теорії вартості, є її природним продовженням і формою розвитку. Вона трактує гроші як представника вартісного еквівалента у процесі обміну. Цим представником можуть бути і реальний товар, і знак, і ідеальна форма (ідеальні гроші). Відповідно до реального розвитку відносин подання вартості в обміні розвиваються і теорії грошей. Тому представницька теорія грошей дозволяє розглядати інші існуючі в історії погляди на гроші як історично зумовлені спроби виразити сутність грошей через їхні найважливіші та найактуальніші для тих часів функціональні форми.

Рефлексивна теорія ціни відображає єдність вартості та грошей, їхнє взаємне відсвічування і проникнення одного в одне. У ціні

вартість за допомогою грошей пізнає саму себе і повертається до себе як виміряна і подана певною сумою грошей. Вартість тим самим знімає свою трансцендентальність і виступає дуже буденною і практичною річчю. Ця обставина відіграє досить підступну роль в історії людства. Вона, з одного боку, породжує ілюзії, що визначення цін і є безпосереднє визначення вартості, що аналіз грошових потоків дозволяє повністю відобразити її рух, а з іншого – створює основи для практичного ігнорування відриву руху вартості, *поданої* на фінансових ринках, від його реальної вартісної основи.

Але рефлексивними є не тільки ціна, але й всі взаємозв'язки у трикутнику "вартість – гроші – ціна". В розвиненій економіці вартість не може виявити себе інакше, як через подання її грошима, що і становить феномен ціни, а гроші є сам процес відсвічування вартості в ціні. Така рефлексивність має практичні наслідки. Наприклад, підвищення цін вимагає збільшення кількості грошей в обігу для реалізації даної маси товарів, а збільшення кількості грошей в обігу за наявності попередньої йому збалансованості обігу призводить до підвищення цін. При цьому вартість залишається реальною основою рефлексії та кількісною межею різноманітних цінових коливань. Реальна вартість і вартість, подана грошима, можуть не збігатися. Тоді частина поданої грошима вартості набуває фіктивного характеру. У наступному русі вона входить до обігу як реальна, оскільки обмінюється на реальний еквівалент. Фіктивна вартість, що потрапляє до реального обігу, стає реально-нереальною, віртуальною вартістю. Фіктивна вартість може мати як додатне, так і від'ємне значення. Наприклад, частина вартості нерухомості, яка з огляду на зміну умов не може бути реалізована на ринку за своєю реальною вартістю, перетворюється на фіктивну вартість, яка взагалі випадає з ринкового обороту.

Рух і нагромадження віртуальної вартості є передумовами для фінансових криз, які відсікають фіктивну вартість і приводять цінові пропорції у відповідність з реальними. Інакше кажучи, сучасні фінансові кризи є не що інше, як форма реалізації закону вартості в умовах зростання ролі фінансового ринку. Це підтверджується тією обставиною, що досить часто при потрясіннях на фінансовому ринку, внаслідок яких його суб'єкти втрачають сотні мільярдів доларів, реальний відтворювальний процес змінюється мало.

Сучасну систему грошового обігу, емісії грошей і нагромадження влаштовано у такий спосіб, що надлишковий випуск грошей в економіку не призводить одразу до відповідного зростання споживчих цін. Існують резервуари, які першими поглинають цей надлишок: фінансовий ринок, ціни на нерухомість, монопольні товари. Переповнення таких каналів спричиняють процеси, що викликають кризові явища і зрушення у структурі цін.

Одним із механізмів нагромадження диспропорцій у віртуалізації вартості є капіталізація. Якщо якийсь сектор економіки розвивається динамічно, то він має високі прибутки, відповідно до чого збільшується капіталізація, розширюються можливості залучення нових ресурсів, зростання кредитування тощо. Але вартість компаній, яка визначається котируванням їх акцій, і реальна вартість, втілена у виробничому потенціалі, в засобах виробництва і трудових ресурсах, є різними величинами. Вартість, визначена за капіталізацією, включає фіктивну вартість, яка починає обертатися, обмінюватися на реальну вартість, набирає віртуального характеру. Під цю фіктивну вартість видаються кредити, випускаються похідні цінні папери, і процес дедалі більше відривається від реальної основи. Врешті-решт, усе це призводить до фінансової кризи.

Інший канал нагромадження диспропорцій у світовій економіці пов'язаний з рефлексивністю ціни, попиту і пропозиції та механізмами емісії світових грошей. Якщо економіка є збалансованою і стабільною, то рефлексивність взаємозв'язків ціни, попиту і пропозиції себе не виявляє. Її складові нібито розпадаються на відносно самостійні зв'язки, локалізовані у просторі та розведені в часі.

Але якщо виникає істотна незбалансованість, то ціни і попит починають стимулювати одне одного, і запускається інфляційна спіраль. Що в ній може стати стабілізуючим якорем? Безумовно, гроші. У них втілюється ціна. Вони представляють попит на ринку. Отже, якщо гроші емітуються відповідно до зростання реальної вартості, то стабільність не порушується.

Проте механізм емісії світових грошей (якими виступає насамперед долар США) не пов'язаний безпосередньо із створенням реальної вартості. Він більше пов'язаний з попитом на гроші, представленим як реальною, так і фіктивною вартостями. Тому існує механізм нагромадження "зайвих" грошей в економіці.

У розвинених країнах додаткові доходи населення не виплескуються на споживчий ринок, оскільки споживчий попит в основному задоволено. Ці доходи інвестуються в банки, нерухомість, цінні папери. "Надлишок" грошей в економіці спричиняє не зростання споживчих цін, а збільшення капіталізації та підвищення цін на нерухомість. Під більш дорогу нерухомість і більш дорогі цінні папери одержують більш значні кредити тощо. Диспропорції нагромаджуються, і в певній точці починаються зрушення, що приводять структуру цін у відповідність до реальних пропорцій.

Такий механізм дає можливість зрозуміти, як може виходити, що ціни, наприклад, на нафту, без істотних змін у витратах виробництва, зростають у декілька разів, а потім істотно знижуються. У першому випадку починає працювати рефлексивний взаємозв'язок ціни й попиту, який спирається на механізми грошової емісії, неадекватні зростанню реальної вартості. У другому випадку відбувається приведення цінових пропорцій до реальних вартісних співвідношень.

Механізм емісії долара як світової валюти не дозволяє підтримувати стабільність у довгостроковому періоді, але дає можливість вирішувати проблеми американської економіки за рахунок інших країн. Це також відображає одну з фундаментальних диспропорцій у сучасному економічному світі.

Таким чином, кризи пов'язані з фундаментальними механізмами функціонування капіталу. Глибина і масштабність нинішньої кризи пов'язані з її архітектонічним характером. Це не тільки фінансова криза, але й економічна, вона не локальна, що стосується окремих ринків і регіонів, а всезагальна; вона має риси циклічної, але не вміщується у такі характеристики. Це криза фінансово-економічної архітектоніки світу, світового економічного устрою. Вихід з неї у довгостроковій перспективі буде пов'язаний із встановленням адекватного зв'язку фінансових ринків, мультиплікації капіталів із реальним процесом зростання вартості; з утворенням регіональних валют, кожна з яких частково візьме на себе світові функції, з тенденцією до наступної інтеграції; з пожорсткішанням міжнародних стандартів; із глобалізацією системи регулювання фінансових ринків; з урахуванням в економічній політиці змісту макроекономічних залежностей, який змінюється у процесі становлення інформаційно-мережевого суспільства.

Усе це передбачає істотні зміни у базових економічних концепціях. Соціально-часова теорія вартості, представницька теорія грошей і рефлексивна теорія ціни утворюють зовнішню методологічну основу формування грошово-кредитної політики. Її внутрішньою основою є концепція стабільності грошової одиниці. На жаль, як це звичайно буває в умовах панування функціональних підходів, у науковій літературі обговорюються окремі прояви стабільності грошової одиниці: цінова стабільність, стабільність обмінного курсу тощо. Але загальне поняття стабільності грошової одиниці не розкрито. У цьому зв'язку необхідно, на нашу думку, звернути увагу саме на ці методологічні питання.

Важливо визначитися насамперед із самим змістом поняття "стабільність грошової одиниці". Безумовно, стабільність є відносною (динамічною) величиною. Абсолютної стабільності не існує. Йтися може лише про певні параметри змін, які визначають межі стабільності однієї економічної величини залежно від інших економічних змінних. З урахуванням цих обставин можна дати таке визначення стабільності грошової одиниці.

Стабільність грошової одиниці – це відносна незмінність вартості, яку представляє грошова одиниця в обігу і яка виражається у купівельній спроможності грошей. Оскільки на гроші можна купити товари, послуги та іноземну валюту, то у стабільності грошової одиниці можна розрізняти внутрішню і зовнішню складові. Інфляція характеризує внутрішню, а обмінний курс валюти – зовнішню складові стабільності (нестабільності). Ця відмінність відіграє дуже істотну роль у країнах із відкритою економікою і високим рівнем присутності іноземної валюти (доларизації).

Доцільно відрізнити загальну нестабільність грошової одиниці від окремих її складових. Показник загальної нестабільності відображає узагальнений результат динаміки окремих її складових. Його можна розрахувати як середньозважену (за обсягами ВВП і торгівлі валютою на безготівковому валютному ринку) величину зміни дефлятора ВВП і офіційного обмінного курсу.

Нестабільність грошової одиниці для фізичних осіб також можна вимірювати як середньозважену (за роздрібним товарооборотом і обсягом торгівлі валютою на готівковому валютному ринку) величину зміни індексу споживчих цін і готівкового обмінного курсу.

У загальному вигляді формулу нестабільності грошової одиниці можна подати так:
$$N = \frac{i \cdot W + e \cdot C}{W + C},$$

де: N – нестабільність грошової одиниці; i – показник зміни цін на товари і послуги; e – показник зміни обмінного курсу; W – загальна вартість товарів і послуг; C – обсяг продажу валюти.

Формула нестабільності має загальний характер і може бути як ускладнена, конкретизована за допомогою введення нових складових, так і спрощена шляхом абстрагування від певних процесів. Зведення нестабільності до інфляції (що звичайно відбувається при таргетуванні інфляції) є окремий випадок формули нестабільності. Порівняння показників нестабільності грошової одиниці України та їхньої динаміки в 1996–2010 рр. наведено в табл. 6.11 та відображено на рис. 6.1.

Таблиця 6.11

**Показники нестабільності
національної грошової одиниці України, %**

Роки	Дефлятор ВВП	Інфляція середньорічна (товари і послуги)	Девальвація/ревальвація офіційного обмінного курсу	Девальвація/ревальвація готівкового обмінного курсу	Загальна нестабільність грошової одиниці (Н)	Нестабільність грошової одиниці для фізичних осіб (Нф)
1996	66,15	80,2	24,2	3,71	58,11	43,88
1997	18,07	15,9	1,76	0,62	13,01	7,97
1998	12,01	10,6	31,57	23,17	18,07	17,14
1999	27,4	22,7	68,62	81,75	44,49	37,47
2000	23,12	28,2	31,71	31,66	27,31	28,90
2001	9,95	12	-1,25	-2,01	4,54	9,70
2002	5,12	0,8	-0,85	-1,28	2,29	0,48
2003	8,0	5,2	0,11	0,65	3,96	3,28
2004	15,16	9	-0,25	-1,21	6,75	2,92
2005	24,5	13,5	-3,66	-3,61	10,00	3,43
2006	13,7	9,1	-1,46	-1,48	6,12	2,64
2007	22,7	12,8	0,00	-0,19	11,51	4,56
2008	29,2	25,2	4,30	3,57	16,26	12,50
2009	13,7	15,9	47,92	54,41	32,50	37,27
2010	15,0	9,4	1,85	-1,66	7,90	3,27

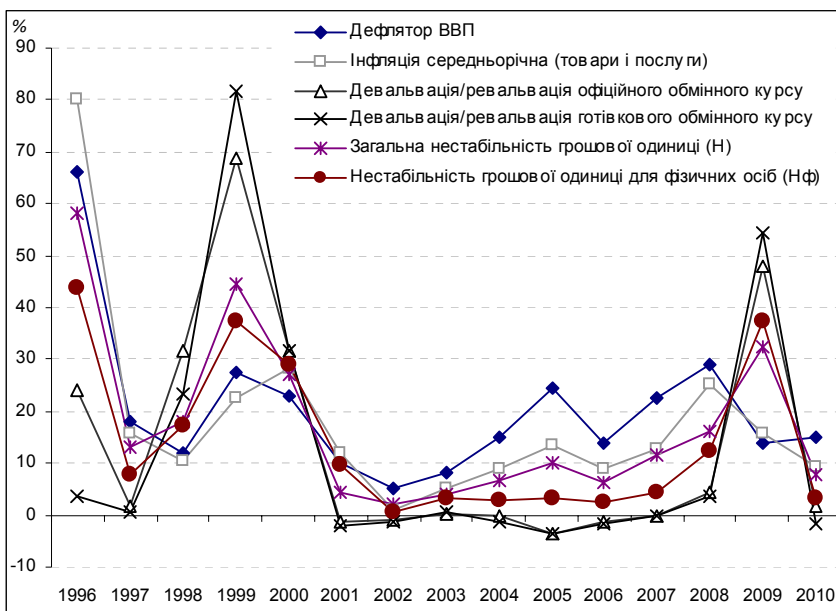

Рис. 6.1. Динаміка показників нестабільності національної грошової одиниці України, %

Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки; Бюлетень НБУ. – 2010. – № 1.

Використання запропонованого підходу дозволяє зробити більш точний, диференційований і адекватний аналіз нестабільності національної грошової одиниці. Так, у 1999 р. середньорічна інфляція становила 22,7%, дефлятор – 27,4%, а девальвація – 68,6%. Якщо судити про нестабільність грошової одиниці тільки за інфляцією, то ми отримаємо дуже перекручене уявлення про її рівень. Більш точним показником щодо цього є загальна нестабільність грошової одиниці, яка в 1999 р. досягла 44,5%. Така сама ситуація і в кризовому 2009 р. Середньорічна інфляція становила 15,9%, дефлятор – 13,7, а девальвація офіційного обмінного курсу – 47,9%. В результаті загальна нестабільність була на рівні 32,5%, тобто приблизно в 2 рази перевищувала рівень інфляції. Якщо існують відмінності між дефлятором, динамікою споживчих цін, зміною офіційного і готівкового обмінних курсів, то існують і відмінності між загальною нестабіль-

ністю грошової одиниці та нестабільністю грошової одиниці для фізичних осіб. Так, у 2003 р. ці показники були близькими (відповідно, 3,96 і 3,28%), а у 2004–2007 рр. загальна нестабільність грошової одиниці перевищувала показник нестабільності грошової одиниці для фізичних осіб приблизно в 1,5–3 рази. У кризовому 2009 р. вперше після 2001 р. показник нестабільності для фізичних осіб перевищив показник загальної нестабільності. Це означає, що населення від кризи постраждало більшою мірою, ніж уся економіка.

Грошово-кредитна політика націлена на підтримання стабільності грошової одиниці. Це може досягатися різними шляхами – залежно від конкретних обставин. Історично найбільшого поширення набували таргетування обмінного курсу, монетарне таргетування і таргетування інфляції. Проте всі ці монетарні режими виступають лише окремими проявами вирішення завдання забезпечення стабільності грошової одиниці.

Фактично завжди і в усіх країнах реально таргетується стабільність грошової одиниці. Водночас за умов існування збалансованої економіки, стабільних співвідношень між основними грошово-кредитними показниками таргетування стабільності грошової одиниці залежно від конкретної ситуації може бути зведене до таргетування одного показника (інфляції, обмінного курсу, грошового агрегату тощо).

Якщо мета грошово-кредитної політики полягає у забезпеченні стабільності грошової одиниці, а ця стабільність має внутрішню і зовнішню складові, то і мета розпадається на дві складові: ціну і обмінний курс. За своєю суттю така мета є сумісно-розділеною. При цьому кожна з її складових є відносно самостійною, відособленою і одночасно залежною від іншої. Їхній взаємозв'язок виражається у процесі суміщення розділених цілей в одну – у стабільність грошової одиниці. Досягнення такої мети можна назвати "сумісно-розділеним (розгорнутим) таргетуванням стабільності грошової одиниці".

Таким чином, концепція розгорнутого таргетування стабільності грошової одиниці є спільною основою для режимів таргетування обмінного курсу, монетарного таргетування і таргетування інфляції. Особливого значення концепція розгорнутого таргетування набуває у відкритій економіці, в умовах нестабільності, коли постає завдання відстежувати зміни ситуації і залежно від обставин переносити

акценти із зовнішньої нестабільності на внутрішню, і навпаки. Приблизно така ситуація склалася наразі в Україні. З одного боку, проголошено поступовий перехід до таргетування інфляції, і акценти зміщуються у цьому напрямі, а з іншого – з огляду на високий рівень доларизації економіки і традиційну орієнтацію населення на оцінку стабільності грошової одиниці за обмінним курсом, він залишається важливою метою грошово-кредитної політики. Розв'язання завдання зниження рівня інфляції має суміщуватися з регульованим "плаванням" обмінного курсу. В умовах кризи ці завдання стають ще актуальнішими.

На кожному історичному етапі, залежно від рівня розвитку економіки і товарно-грошових відносин, забезпечення стабільності грошової одиниці має свої особливості. Початково стабільність грошей забезпечувалася їхньою реальною вартістю (золоті гроші). У сучасному світі забезпечення стабільності пов'язане із спеціальними монетарними режимами (таргетуванням обмінного курсу, монетарним таргетуванням і таргетуванням інфляції). У майбутньому з розвитком комунікації центрального банку із суб'єктами господарювання і населенням, а також системи інструментів забезпечення стабільності, таргетуватиметься довіра до монетарної влади.

Істотні зміни в економіці, зростання ролі мережевих структур, посилення непевності в розвитку ускладнення взаємозв'язків, виникнення синергетичних ефектів тощо зумовлюють необхідність переходу до нової парадигми монетарної політики¹⁶, яку можна назвати "інформаційно-інституційно-поведінковою". Її утвердження пов'язане з переходом від панування механістичних підходів, закріплених у відповідному поняттєвому апараті (грошова маса, грошово-кредитний механізм, трансмісійні канали, монетарні інструменти тощо.), до врахування при проведенні монетарної політики переважного впливу квантово-континуумних ефектів взаємодії інформаційного поля та інституційного простору на поведінку суб'єктів господарювання.

¹⁶ Проблему формування нової парадигми монетарної політики порушено у праці: Stiglitz J., Greenwald B. *Towards a New Paradigm in Monetary Economics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 327 p. (Див. про це: Гриценко А.А., Кричевская Т.А. *Формирование информационно-поведенческой парадигмы монетарной политики // Экономическая теория*. – № 2. – 2007).

Таким чином, соціально-часова теорія вартості, представницька теорія грошей і рефлексивна теорія ціни утворюють три базові концепції для пояснення сучасних ринкових процесів. Вони відкривають простір і водночас указують реальні межі для формування нового розуміння процесу творення економічних цінностей та їхньої оцінки суб'єктами господарювання, а також утворюють зовнішні методологічні основи для формування грошово-кредитної політики. Її внутрішньою основою є концепція сумісно-розділеного (розгорнутого) таргетування стабільності грошової одиниці. Нарешті, власна основа для формування грошово-кредитної політики полягає в її інформаційно-інституційно-поведінковій парадигмі¹⁷. Теоретична розробка і практична реалізація цих підходів дозволять створити ефективні фінансові інститути і сформуванати адекватну грошово-кредитну політику.

Найбільш фундаментальну і довготривалу дію на економіку грошово-кредитна політика здійснює через вплив на її структуру. Вироблені товари можуть бути реалізованими, якщо на них є попит. Якщо попит відсутній або його структура не відповідає структурі товарної маси, то частина товарів не буде реалізована, а значить, частина витрат не набуде вартісної форми і виявиться невизнаною суспільством. Частина суспільного часу буде втрачена. Гроші виявляються сполучною ланкою між структурою потреб і структурою виробництва. Грошова маса певним чином розподіляється за інтенсивністю потреб, а потім співвідноситься з товарною масою. Якщо виникає невідповідність, то здійснюється автоматичне коректування через механізм цін і відповідні зміни грошових потоків, які викликають зміни у виробництві, спрямовані на досягнення структурної рівноваги. Ключовими чинниками, що опосередковують процес структурної збалансованості товарної і грошової маси, є інформація, інститути і поведінка суб'єктів.

¹⁷ Відмінність між зовнішньою, внутрішньою і власною основами спрощено можна пояснити на прикладі будинку. Земля, на якій стоїть будинок, утворює його зовнішню основу. Земля – це ще не будинок. Фундамент, на якому стоїть будинок, є також частиною цього будинку і утворює його внутрішню основу. Нарешті, стіни будинку утворюють його власну основу – те, що і створює будинок як життєвий простір. І в цьому відношенні стіни будинку як його власна основа стають тотожними обґрунтованому – самому будинку.

6.3. Фондовий ринок та економічний розвиток

6.3.1. Капіталізація фондового ринку України: структурні та якісні характеристики

При дослідженні структурних зрушень в економіках окремих країн поряд з аналізом макроекономічних показників не менш важливим є аналіз динаміки змін капіталізації національних фондових ринків, оскільки ці ринки не тільки формують вартість виробничих активів, а й опосередковано впливають на курси валют, вартість запозичень, а також на норму прибутку в економіці. Рівень капіталізації фондового ринку з певною точністю відбиває реальну ситуацію в економіці з урахуванням можливих перспектив, адже на відміну від класичних макроекономічних показників враховує не тільки поточний стан виробництва в окремих галузях і підприємствах, але й глобальні та регіональні тенденції на валютних, фінансових, товарних, сировинних ринках тощо, а головне – очікування (прогнозування) учасників ринку щодо зміни ситуації у галузях економіки з урахуванням їхньої імовірності, тобто ризиків помилок у такому прогнозуванні.

Капіталізація фондового ринку – це загальна вартість цінних паперів, які обертаються на ринку. Цей показник обумовлюється, з одного боку, розміром та ефективністю використання національного багатства, а з іншого – тією його часткою, яка розподілена шляхом емісії цінних паперів підприємств. Ця частка є одночасно і своєрідним показником прозорості розподілу власності в країні та публічності великого та середнього бізнесу, бо небажання оприлюднювати реальну фінансову звітність і фактичних власників підприємств є одним із головних чинників створення значних перешкод для ефективного використання найвигіднішого механізму запозичень, яким є емісія цінних паперів.

Для оцінки капіталізації національного фондового ринку доцільно розглядати її співвідношення до ВВП країни. Так, за даними МВФ у докризовому 2006 р. (рис. 6.2) для України цей показник становив майже 40%. Аналогічним було його значення для інших країн, що розвиваються, зокрема – східноєвропейських, азійських та латиноамериканських. Водночас у розвинених країнах Європи цей показник дорівнював майже 60%, а в таких країнах, як США та Велика Британія цей показник сягав понад 100 та 130% відповідно.

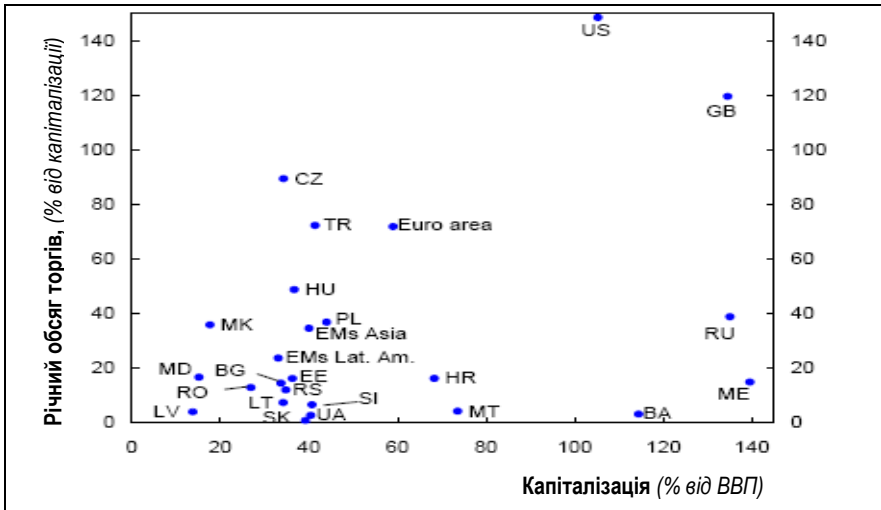

Рис. 6.2 Співвідношення капіталізації до ВВП та річного обороту до капіталізації для ринків акцій різних країн у 2006 р.

Джерело: Регіональний економічний огляд МВФ за листопад 2007 р. [Назви країн скорочено згідно зі стандартом ISO].

Високим, понад 130%, цей показник був і в Росії, що лише частково можна пояснити структурою промисловості, яка залишилася у спадщину від СРСР. Зважаючи на вражаючу різницю між значеннями цього показника (як і показника обсягів торгів) для фондових ринків Росії та України при подібних стартових умовах приватизації та утворення фондових ринків, з'ясування причин такої різниці потребує додаткового та достатньо детального дослідження, яке може дати можливість застосування позитивного досвіду Росії для удосконалення українського фондового ринку.

У табл. 6.12 наведені дані щодо капіталізації фондових ринків країн у передкризовий, кризовий та посткризовий періоди. Як видно з таблиці, капіталізація фондових ринків усіх без винятку країн демонструє подібну тенденцію, а саме: повільне зростання до 2007 р., стрімке зростання у 2007 р. ("перегрів ринків"), спад у кризовому 2008 р. та початок нового зростання у 2009 р. Однак для різних країн ця тенденція має свої особливості. За обсягом капіталізації, стандартами функціонування, ступенем розвитку інфраструктури та лібералізації фондові ринки розділені на три групи: розвинені, такі що розвиваються, та такі, що знаходяться у стані становлення.

Динаміка капіталізації фондових ринків країн у 2004–2009 рр., млн дол. США

Фондовий ринок	Країна	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>Розвинені ринки</i>							
Deutsche Borse	Германія	1 194 517	1 221 106	1 637 610	2 105 198	1 110 580	1 292 355
London SE	Велика Британія	2 865 243	3 038 182	3 794 310	3 851 706	1 868 153	2 796 444
NYSE	США	12 707 578	13 632 303	15 421 168	15 650 833	9 208 934	11 837 793
OMX Nordic Exchange	Швеція	728 769	802 561	1 122 705	1 242 578	563 100	817 223
SIX Swiss Exchange	Швейцарія	826 041	935 448	1 212 308	1 271 048	880 334	1 064 687
Tokyo SE	Японія	3 557 674	4 572 901	4 614 069	4 330 922	3 115 804	3 306 082
TSX Group	Канада	1 177 518	1 482 185	1 700 708	2 186 550	1 033 449	1 676 814
<i>Усього</i>							
		23 057 340	25 704 687	29 502 878	30 638 834	17 780 353	22 791 398
<i>Ринки, що розвиваються</i>							
Australian SE	Австралія	776 403	804 015	1 095 858	1 298 315	683 872	1 261 909
Bombay SE	Індія	386 321	553 074	818 879	1 819 101	647 205	1 306 520
Borsa Italiana	Італія	789 563	798 073	1 026 504	1 072 535	522 088	655 848
Hong Kong Exchanges	Гонконг	861 463	1 054 999	1 714 953	2 654 416	1 328 768	2 305 143
Istanbul SE	Туреччина	98 299	161 538	162 399	286 572	118 329	233 997
BOVESPA	Бразилія	330 347	474 647	710 247	1 369 711	591 966	1 337 248
Korea Exchange	Південна Корея	389 473	718 011	834 404	1 122 606	470 798	834 597
Shanghai SE	Китай	314 316	286 190	917 508	3 694 348	1 425 354	2 704 778
Singapore Exchange	Сінгапур	217 618	257 341	384 286	539 177	264 974	481 247
<i>Усього</i>							
		4 317 125	5 374 312	8 551 555	15 078 310	6 390 442	11 857 594
<i>Ринки, що знаходяться в стані становлення</i>							
		14 075	29 127	44 128	111 756	22 717	22 946
ІФТС	Україна	18 383	37 644	29 729	41 216	35 895	31 827
Amman SE	Оман	28 300	32 576	41 934	46 196	18 465	30 037
Budapest SE	Угорщина	25 223	50 501	56 204	101 956	87 716	140 520
Colombia SE	Колумбія	9 677	7 899	15 181	28 794	11 799	12 141
Ljubljana SE	Словенія	28 602	39 818	68 270	103 007	52 031	86 349
Philippine SE	Філіппіни	71 547	93 602	151 809	211 620	90 815	150 962
Warsaw SE	Польща	195 807	291 167	407 256	644 545	319 439	474 781
<i>Усього</i>							
		27 570 272	31 370 165	38 461 689	46 361 689	24 490 233	35 123 773

Джерело: ІФТС, World Federation of Exchanges members. – С. 672.

Структура капіталізації ринків кожної з трьох категорій неоднорідна. Серед розвинених ринків, наведених у таблиці, найбільшу частку становлять ринки США (понад 50%), Японії (понад 15%) та Великої Британії (понад 10%). Така статистика визначає провідне місце фондових ринків цих країн у світовому фондовому ринку та їхню найбільшу ефективність у залученні фінансових ресурсів в економіку.

У 2004–2008 рр. простежується тенденція до поступового зменшення загальної частки капіталізації фондових ринків трьох зазначених країн у структурі капіталізації ринків розвинених країн з 83 до 80%. При цьому частка ринку США зменшилася на 3%, Великої Британії – на 2%, а частка капіталізації фондового ринку Японії зросла на 2%.

Структура капіталізації ринків, що розвиваються, представлених у табл. 6.12, є більш однорідною. Найсуттєвіші зміни у цій структурі в досліджуваному періоді пов'язані із динамічним зростанням частки капіталізації фондового ринку Китаю з 7% у 2004 р. до 27% у передкризовому 2007 р. та зменшенням до 23% у кризовому 2008 р.

У структурі капіталізації ринків, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.12, простежуються істотні коливання через відносно невеликі та схильні до коливань значення капіталізації зазначених ринків. Найбільшим серед них є фондовий ринок Польщі, частка якого протягом досліджуваного періоду зменшилася з 33 до 28%. Капіталізація ринку України у 2004 р. становила 7% від загальної капіталізації країн, що знаходяться у стані становлення, зросла до 17% у передкризовому 2007 р. та знов зменшилася до 7% у кризовому 2008.

Аналіз структурних змін загальної капіталізації фондових ринків трьох зазначених груп (рис. 6.3) дає таку картину: передкризові 2004–2007 рр. відбувалося збільшення частки капіталізації країн, що розвиваються, з 16 до 33% за рахунок зменшення частки розвинених ринків з 84% до 66%. У кризовому 2008 р. відбувається зворотній перерозподіл у межах 7%, що свідчить про те, що ринки країн, що розвиваються, зазнали більших втрат від кризи, ніж розвинені країни. Однак у посткризовому 2009 р. поновлюється докризова тенденція, продовження якої можна очікувати і в подальшому.

Частка ринків, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.12, була і залишається незначною (близько 1%).

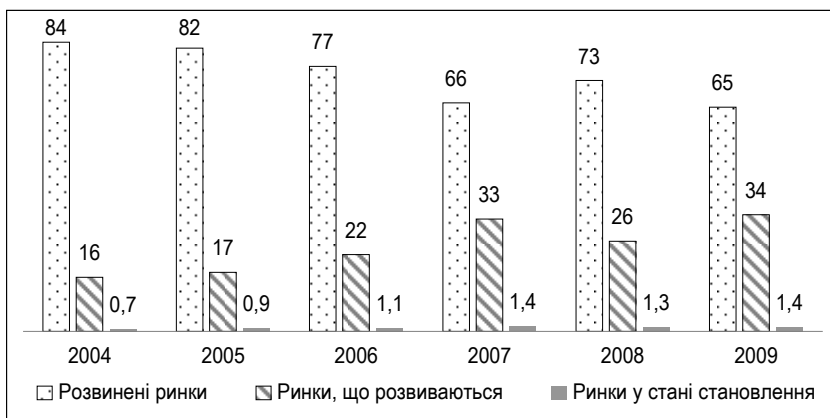

Рис. 6.3. Структурні зміни у капіталізації фондових ринків країн у розрізі груп у 2004–2009 рр., млн дол. США

Джерело: побудовано за даними табл. 6.12.

На рис. 6.4 наведено усереднені показники капіталізації у зазначених групах ринків. Як видно з рисунку, усереднена капіталізація розвинених ринків коливалася у значно меншому ступені, ніж ринків, що розвиваються, та ринків, що знаходяться у стані становлення. Така відмінність пояснюється, з одного боку, впливом спекулятивного капіталу, частка якого на розвинених ринках є значно меншою, а з іншого – істотним падінням під час кризи курсів валют країн, що розвиваються, по відношенню до валют розвинених країн.

Капіталізація фондового ринку України зменшувалася та збільшувалася аналогічно іншим ринкам (рис. 6.4), але із значно більшою волатильністю. Її коливання значно перевищували усереднені показники навіть у групі ринків, що знаходяться у стані становлення. У передкризові роки український фондовий ринок був одним із лідерів за зростанням капіталізації. Проте інвестиційні та політичні ризики інвестування в українські активи, а також нерозвиненість та непрозорість національного фондового ринку обмежили інвестиції лише спекулятивним капіталом, орієнтованим на швидке отримання прибутку від інвестування у недооцінені активи. Це підтвердив кризовий 2008 р., коли значна частина іноземного капіталу виводилася з фондового ринку та з країни із значним знеціненням вітчизняних цінних паперів і національної валюти.

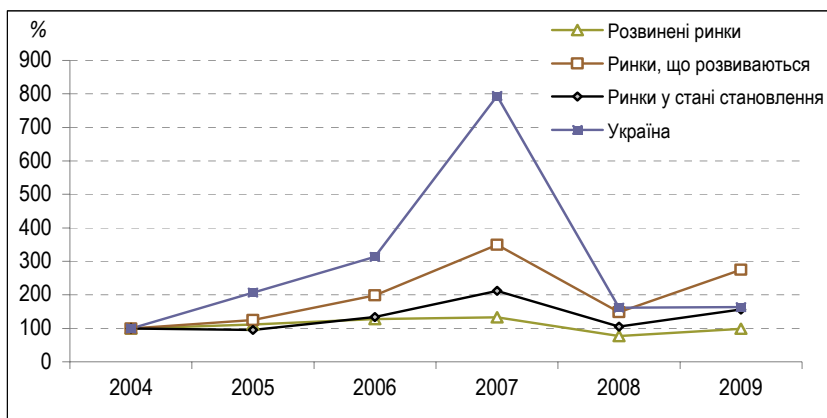

Рис. 6.4. Динаміка усередненої капіталізації фондових ринків країн за групами та капіталізації фондового ринку України у 2004–2009 рр. по відношенню до 01.01.2004 р., %

Джерело: побудовано за даними табл. 6.12.

Показники капіталізації національного фондового ринку визначають перш за все обсяги конкурентних пропозицій корпоративних цінних паперів вітчизняних підприємств, які намагаються таким чином залучити необхідні їм фінансові ресурси, зокрема для модернізації свого виробництва. Але виникає закономірне питання: чому ж при гострій потребі більшості підприємств у таких ресурсах і обмежених можливостях їх залучення через банківські кредити залишаються такими низькими обсяги пропозицій корпоративних цінних паперів на фондовому ринку? Адже залучення фінансових ресурсів шляхом додаткової емісії акцій у всьому світі є важливим джерелом фінансування модернізації виробництва. При цьому, навіть якщо питома вага акцій власників підприємств знижується такою емісією, їхні прибутки в результаті проведеної модернізації зростають завдяки підвищенню ефективності виробництва та конкурентоспроможності продукції.

Відповідь на поставлене питання значною мірою криється в особливостях української приватизації та функціонування приватизованих підприємств. На першому етапі приватизації були створені певні структури (часто напівкримінальні), засновані у багатьох випадках за участю (не завжди добровільною) керівників тоді ще

державних підприємств. Такі структури у вигляді посередницьких фірм отримували на реалізацію за заниженими цінами продукцію цих підприємств та поставляли їм за завищеними цінами сировину, вилучаючи при цьому на свою користь значну частину створеної на підприємствах доданої вартості. Саме через приватизацію менеджменту з послідуючим використанням схем "штучного банкрутства" був встановлений контроль над великими підприємствами їхніми теперішніми власниками¹⁸.

Щодо функціонування приватизованих підприємств, то випробувана та удосконалена схема вилучення значної частини їхнього прибутку була продовжена на користь в основному офшорних компаній, що належать новим власникам, тепер вже з метою як захисту від нищівної інфляції, так і ухилення від податків. Ці конвертовані у валюту та вивезені з України капітали стали основним прибутком власників приватизованих підприємств, а для їхнього стабільного отримання без сплати податків їм необхідно було мати контрольний пакет акцій, що давало змогу практично безперешкодно укладати договори на поставку сировини та реалізацію готової продукції зі своїми офшорними фірмами. Тому ці власники не зацікавлені у додатковій емісії акцій підприємства зі зниженням питомої ваги своїх акцій. Такі емісії з продажу додаткових акцій особам, які пов'язані з власниками, хоч і мотивувалися у перспективі емісії необхідністю залучення коштів для модернізації виробництва, значною мірою мали на меті позбавлення певної частини інвесторів блокуючого пакету, а тому часто оскаржувалися у судах.

Залучення фінансових ресурсів на фондовому ринку шляхом додаткової емісії акцій для фінансування модернізації виробництва, як це широко практикується у світі, в Україні використовується у незначних обсягах ще й з таких причин:

– виконання записаних майже у всіх приватизаційних договорах і прийнятих новими власниками умов щодо оновлення виробництва практично не контролюється;

– у виконанні цих умов власники підприємств не були зацікавлені (принаймні до останнього часу), оскільки, з одного боку, відносна дешевизна робочої сили та використовуваних ресурсів сприяла

¹⁸ День народження українського бізнесу // Власть денег. – 2006. – № 34.

певній конкурентоспроможності продукції як на внутрішньому, так і на світовому ринках, дозволяючи отримувати значні доходи на існуючих виробничих потужностях, а з іншого – накопичені за кордоном капітали значно вигідніше було використовувати для придбання на непрозорих приватизаційних аукціонах нових підприємств, ніж для модернізації придбаних раніше;

– власниками приватизованих підприємств, особливо в останні роки, ставали безпосередньо офшорні компанії (вочевидь лише формально), для яких вихід на фондовий ринок з додатковою емісією своїх акцій при необхідності розкриття своїх власників, проведення аудиту і таке інше є неприйнятним;

– зазначена вище сумнівна легітимність більшості приватизацій стала підґрунтям для поширення у нашій країні такого негативного явища, як рейдерство, загроза якого для підприємств, оголошуючих додаткову емісію акцій, значно зростає;

– неприйняття закону про легалізацію вивезених капіталів і політична нестабільність з загрозою реприватизації, що періодично виникає, ніяк не сприяють ані поверненню капіталів в Україну, ані проведенню власниками підприємств потрібного інноваційного оновлення виробництва з залученням фінансових ресурсів шляхом додаткової емісії акцій своїх підприємств.

Динаміка капіталізації національного фондового ринку тісно пов'язана з обсягом та динамікою торгів цінними паперами на ньому. Обсяги торгів на фондовому ринку визначаються загальною сумою укладених на біржі угод за певний період (день, місяць, рік). Обсяги торгів, що відбуваються визначальною мірою на вторинному ринку, залежать від наявності та активності інвесторів, які бажають вкладати кошти в українські цінні папери.

Слід особливо підкреслити, що кошти, необхідні для фінансування інноваційних проектів, емітенти корпоративних цінних паперів залучають на первинному ринку, але без вторинного ринку, який забезпечує ліквідність цих активів, тобто можливість швидко та без істотних втрат обміняти їх на гроші, первинний ринок не міг би існувати. Чим більші обсяги торгів на фондовому ринку країни, тим більша ліквідність активів, що на ньому обертаються, і тим привабливіші ці активи для інвесторів як на вторинному, так і на первинному ринках.

Для порівняння обсягів торгів на фондових ринках різних країн доцільно аналізувати їхнє співвідношення до капіталізації відповідних ринків. Як видно з рис. 6.2, співвідношення обсягів торгів до капіталізації більшості ринків країн, що розвиваються, не перевищує 40%. Водночас для розвинених ринків країн Європи цей показник перевищує 70%, а лідером за цим співвідношенням (майже 150%) є найбільш ліквідний у світі фондовий ринок США.

У табл. 6.13 наведені дані про середньоденні обсяги торгів на фондових ринках у передкризовий, кризовий та посткризовий періоди. Хоча можна було б очікувати, що у досліджуваному періоді обсяги торгів змінюватимуться пропорційно капіталізації, це виявилось справедливим лише для частини фондових ринків.

Український фондовий ринок має одне з найгірших серед усіх ринків світу співвідношення обсягів торгів до капіталізації, що становить менше 5%. Значною мірою це визначає його вразливість до спекулятивного капіталу, адже навіть відносно незначні припливи чи відливи інвестицій призводять до значних коливань вартості активів. Тут необхідно зауважити, що у табл. 6.13 до уваги прийняті лише обсяги торгів на організованому ринку, оскільки тільки вони визначають "справедливі" ціни активів та сприяють їхній ліквідності. Між тим, 96% торгів в Україні відбувається на неорганізованому ("телефонному") ринку. Фахівці зазначають, що таке превалювання неорганізованого ринку є безпрецедентним у світовій практиці¹⁹ і різко знижує ліквідність українських активів та, відповідно, їхню привабливість для інвесторів.

Структура обсягів торгів у цілому відповідає структурі капіталізації, однак ця тенденція не є абсолютною. Серед розвинених ринків, наведених у таблиці, найбільша частка обсягів торгів належить ринку США. За 2004–2008 рр. вона зросла з 49 до 64%, що свідчить про найбільшу ліквідність цього ринку, яку не було втрачено навіть під час кризи. Водночас, частка обсягів торгів на фондових ринках Японії та Великої Британії зменшилася з 22 до 11% та з 14 до 10% відповідно. Зазначені тенденції були особливо наочними у кризовий 2008 р., під час якого ліквідність перетікала до найбільш розвиненого в світі фондового ринку США.

¹⁹ Назарчук М., Карпенко Л. Про деякі особливості розвитку організованого ринку цінних паперів в Україні // Економіка України. – № 10. – 2005. – С. 33–41.

Динаміка річних обсягів торгів на фондових ринках у 2004–2009 рр., млн дол. США

Фондовий ринок	Країна	2004	2005	2006	2007	2008	2009
<i>Розвинчені ринки</i>							
Deutsche Borse	Германія	1 541 123	1 915 305	2 737 195	4 324 928	4 696 702	2 186 433
London SE	Великобританія	5 169 024	5 677 721	7 571 699	10 333 686	6 271 521	3 391 103
Tokyo SE Group	Японія	3 218 113	4 481 722	5 822 822	6 412 701	5 607 322	3 990 909
	NYSE	11 618 151	14 125 292	21 789 471	29 113 787	33 638 937	17 784 586
OMX Nordic Exchange	Швеція	793 241	951 421	1 332 369	1 818 208	1 338 181	733 388
Swiss Exchange	Швейцарія	791 888	973 509	1 396 534	1 883 262	1 500 526	759 369
TSX Group	Канада	651 059	900 493	1 281 799	1 634 870	1 716 228	1 239 945
<i>Усього</i>		23 782 598	29 025 463	41 931 889	55 521 441	54 769 417	30 085 732
<i>Ринки, що розвиваються</i>							
Australian SE	Австралія	523 668	672 388	859 574	1 371 745	1 213 240	931 555
Bombay SE	Індія	118 248	158 982	214 488	343 776	301 648	263 352
Hong Kong Exchanges	Гонконг	439 464	464 273	832 400	2 133 643	1 629 782	1 501 638
Borsa Italiana	Італія	969 234	1 293 682	1 591 188	2 311 194	1 499 457	885 576
Istanbul SE	Туреччина	146 605	200 838	222 724	294 295	247 893	301 128
BOVESPA	Бразилія	103 990	165 276	276 150	597 995	724 199	626 222
Korea Exchange	Південна Корея	625 186	1 210 662	1 342 086	2 005 641	1 432 480	1 559 040
Shanghai SE	Китай	322 829	238 521	736 357	4 028 590	2 600 209	5 061 643
Singapore Exchange	Сінгапур	107 296	116 457	180 243	381 289	259 885	245 425
MICEX	Росія	112 745	140 097	564 648	1 261 163	498 621	448 874
<i>Усього</i>		3 469 265	4 661 196	6 819 856	14 729 331	10 407 414	11 824 453
<i>Ринки, що зникаються у стані становлення</i>							
ПФТС	Україна	5 300,0	11 300,0	22 400,0	35 600,0	35 600,0	2 028
Budapest SE	Угорщина	12 994	24 151	31 158	47 586	30 706	25 394
Ljubljana SE	Словенія	1 474	1 351	2 050	4 252	2 338	1 216
Warsaw SE	Польща	16 269	30 422	56 373	87 962	69 499	57 012
Philippine SE	Філіппіни	3 681	6 982	11 214	29 172	17 090	20 802
Colombia SE	Колумбія	2 080	9 419	14 845	16 775	20 274	18 632
Amman SE	Оман	5 350	23 816	20 054	17 427	28 690	13 647
<i>Усього</i>		47 148	107 441	158 094	228 775	204 196	138 730
УСЬОГО		27 299 011	33 794 100	48 909 838	70 479 547	65 381 027	42 048 916

Джерело : ПФТС, World Federation of Exchanges members.

Структура обсягів торгів ринків, що розвиваються, представлених у табл. 6.13, є більш однорідною. Найсуттєвіші зміни у цій структурі в досліджуваному періоді пов'язані із динамічним зростанням частки обсягів торгів на фондовому ринку Китаю з 9% у 2004 р. до 43% у 2009 р.

У структурі обсягів торгів на ринках, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.13, суттєвих змін не відбувалося. Обсяги торгів на ринку України зросли з 11% у 2004 р. до 17% у 2008 р.

На рис. 6.5 проаналізовано структурні зміни обсягів торгів фондових ринків трьох зазначених груп. Як видно, що подібно до капіталізації у передкризові 2004–2007 рр. відбувалося збільшення частки обсягів торгів країн, що розвиваються, з 13% до 21% за рахунок зменшення частки розвинених ринків з 87% до 79%. У кризовому 2008 р. відбувається зворотний перерозподіл у межах 5%, а у посткризовому 2009 р. поновлюється тенденція, яка мала місце до кризи.

Частка ринків, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.13, була і залишається незначною – близько 0,3%.

Рис. 6.5. Структурні зміни у обсягах торгів на фондових ринках країн у розрізі груп у 2004–2009 рр., млн дол. США

Джерело: побудовано за даними табл. 6.13.

Динаміку обсягів торгів на фондових ринках узагальнено за групами ринків на рис. 6.5. Як видно з рисунку, обсяги торгів на розвинених ринках зростали у передкризових 2006 р. та 2007 р., а у 2008 р. залишилися на тому ж рівні, що на тлі зменшення капіталізації слід трактувати як незначну активізацію інвесторів під час кризи.

Ринки, що розвиваються, продемонстрували найбільшу волатильність (змінність) обсягів торгів. Значне зростання показника у 2007 р. свідчить про зростання привабливості ринків з цієї групи для інвесторів з розвинених країн. Падіння обсягів торгів у 2008 р. вказує на те, що інвестори виводили свої капітали під час кризи помірними темпами. Отже інвестиції в ці ринки були орієнтовані на більш довгострокову перспективу і мали менш спекулятивну природу порівняно з вкладеннями у ринки, що знаходяться у стані становлення.

Рис. 6.6. Динаміка усереднених за групами обсягів торгів на фондових ринках та обсягів торгів на фондовому ринку України у 2004–2009 рр. по відношенню до 01.01.2004 р., %

Джерело: побудовано за даними табл. 6.13.

За динамікою обсягів торгів на ринках, що знаходяться у стані становлення, можна зробити висновок про те, що вони привернули значно меншу увагу інвесторів як у передкризовий, так і у кризовий періоди. Одним із виключень з цього правила став український фондовий ринок, обсяги торгів на якому стрімко зростали у 2005–2006 рр., підтвердивши кредит довіри, виданий вітчизняній економіці в період лібералізації національної фінансової системи. Однак 2008 р. виявив умовність цієї довіри, адже під час кризи вихід капіталу відбувався із суттєвим зростанням обсягів торгів.

Констатуючи низький обсяг торгів на національному фондовому ринку, що знижує ліквідність цінних паперів, які на ньому обертаються, і, відповідно, їхню привабливість для інвесторів, необхідно проаналізувати причини такого становища.

Обсяги торгів залежать, з одного боку, від кількості конкурентних пропозицій корпоративних цінних паперів вітчизняних підприємств, про що йшлося вище при розгляді показника капіталізації фондового ринку, а з іншого – від наявності та активності внутрішніх та іноземних портфельних інвесторів, які бажають вкладати кошти в українські цінні папери.

Внутрішніми інвесторами є частина населення, яка інвестує на фондовому ринку свої заощадження та юридичні особи, які використовують для цього тимчасово вільні кошти. Інвестування може здійснюватися безпосередньо або через інституційних інвесторів, таких як інститути спільного інвестування, пенсійні, страхові та інші фонди тощо.

Заощадження населення в Україні переважно концентруються у банківській системі. На кінець жовтня 2009 р., депозити домашніх господарств становили близько 207 млрд грн²⁰. Проте висока вартість залучення коштів при підвищеному ризику довгострокових кредитів орієнтує банки на короткострокові (рідше – середньострокові) кредити посередницьким та торговельним фірмам, які мають високу доходність і швидкий обіг коштів. Ставки ж по середньо- та довгостроковим кредитам, потрібним для інвестиційно-інноваційної діяльності, залишаються занадто високими для підприємств.

У країнах з розвинутою ринковою економікою модернізація виробництва істотною мірою фінансується за рахунок заощаджень населення. Так, наприклад, у США 80% своїх заощаджень населення вкладає саме у цінні папери, що стимулюється наданням податкових пільг.

Як неодноразово зазначав Б.Кваснюк, заощадження населення є одним із найперспективніших резервів фінансових ресурсів, і їхнє залучення в реальний сектор економіки є важливою передумовою економічного зростання²¹. Однак поки що населення України практично не бере безпосередньої участі у фінансуванні модернізації через купівлю цінних паперів²², що негативно відбивається на обсягах торгів.

²⁰ За даними НБУ.

²¹ Держава та економічне зростання / за ред. д.е.н. Б.С.Кваснюка, – К. : Інститут економічного прогнозування НАНУ, 2001. – С. 5.

²² Інформаційний огляд УАІБ, Участь населення в Інститутах Спільного Інвестування (ІСІ) // Ринок цінних паперів України. – 2006. – № 5–6. – С. 77–79.

Ефективне стимулювання населення до достатньо прибуткового вкладання заощаджень у корпоративні цінні папери мало б не тільки велике значення для збільшення фінансування через фондовий ринок інноваційно-інвестиційного розвитку вітчизняної економіки, але й суттєве ідеологічне значення для адаптації громадян України до умов ринкової економіки.

Залучення в українську економіку іноземних інвестицій як прямих, так і портфельних через фондовий ринок, є необхідною передумовою масштабного переозброєння виробництва у прийнятні строки. У січні–червні 2009 р. обсяг капітальних інвестицій становив 65,96 млрд грн, з яких самофінансування сягало 69,5%²³. За оцінками експертів, при таких обсягах фінансування реалізація тільки першочергових інвестиційно-інноваційних програм, які у перспективі дадуть мультиплікативний ефект, затягнеться на десятки років, що є неприйнятним. Відтак, важливим завданням є пошук і використання всіх можливих додаткових фінансових ресурсів.

Особливо привабливим виглядає світовий фінансовий ринок, на якому щоденно обертається майже 4 трлн дол.²⁴, а загальний обсяг його активів прогнозується у 2010 р. в сумі 209 трлн дол.²⁵. Потенційна можливість залучення цих коштів базується на принципах функціонування світового ринку капіталів, які визначаються перетіканням капіталу до тих країн та галузей, де він приносить найбільший прибуток. Попри те, що внаслідок значного перевищення попиту над пропозицією прибутковість капіталу в Україні достатньо висока²⁶, істотного припливу інвестицій не відбувається насамперед через те, що інвестори вважають занадто високими економічні та політичні ризики своїх вкладень в Україні.

Важливим джерелом фінансування може стати *залучення* в економіку України, у тому числі через фондовий ринок, *вивезених* з неї *капіталів*, які оцінюються експертами у 40–50 млрд дол. Для цього,

²³ За даними Держкомстату України.

²⁴ Макаревич Л. Наш капитал на европейском рынке // Российская Федерация сегодня. – 2006. – № 11.

²⁵ Лютий І.О. Міщенко В.І. Проблеми розвитку сучасного міжнародного фінансового ринку та інтеграційний курс України // Фінанси України. – 2006. – № 5. – С. 21–31.

²⁶ Данилов О. Україна: загадка для західного інвестора // Український діловий тижневик "Контракти". – 2003. – № 27.

на нашу думку, потрібно змінити концепцію внесених на розгляд до Верховної Ради України, але так і не прийнятих, законопроектів щодо легалізації вивезених капіталів за умови їхнього повернення до банківської системи України, поклавши в її основу оподаткування прибутків від цих капіталів у місці їх теперішнього знаходження. Недавня угода між країнами ЄС щодо оподаткування доходів нерезидентів з послідуєчим перерахуванням податків у країну їхнього громадянства створила умови для реалізації такого закону шляхом приєднання України до цієї угоди.

На рис. 6.7 порівнюється відсоткова зміна вартості *індексів фондових ринків*²⁷ країн з досліджуваних груп по відношенню до початку передкризового 2007 р.

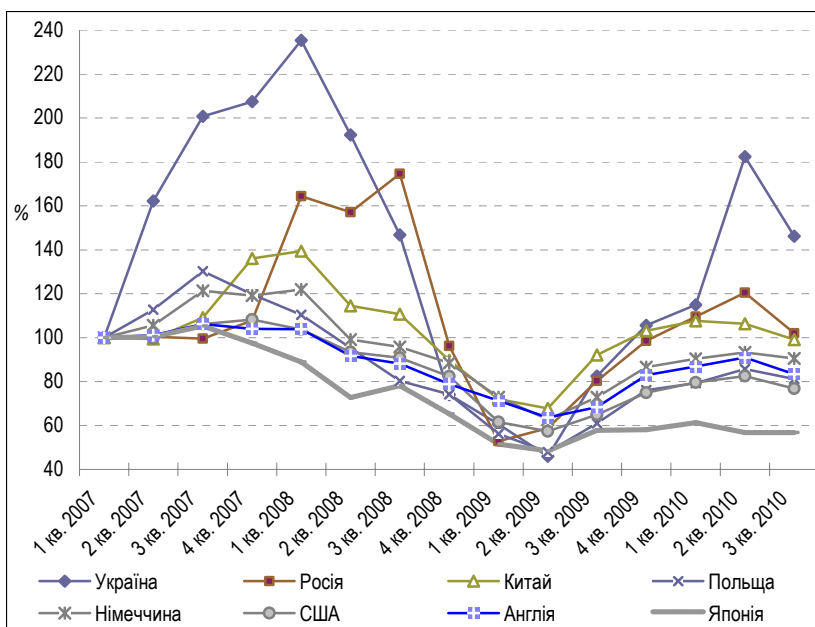

Рис. 6.7. Динаміка вартості фондових індексів країн у 2007–2010 рр. по відношенню до 01.01.2007 р.

Джерело: побудовано за даними Bloomberg.com та ПФТС.

²⁷ Індекс фондового ринку – це умовний набір цінних паперів, зазвичай, у рівних співвідношеннях або співвідношеннях, пропорційних капіталізації емітентів цих цінних паперів.

Низька капіталізація та ліквідність національного фондового ринку відбилися на зміні вартості репрезентативних індексів фондових ринків у кризовий період. Український фондовий ринок разом з китайським і російським продемонстрували найбільш динамічне зростання вартості активів у 2007 р., за яким послідувало не менш стрімке її падіння у 2008 р. У 2009–2010 рр. розпочався новий період зростання, у якому знов лідирує вітчизняний ринок.

Дані за 2009–2010 рр. свідчать про те, що світові фондові ринки розпочали відновлення після кризи, причому воно відбувається швидкими темпами, за так званою V-подібною моделлю. Так, з I кв. 2009 р. майже всі досліджувані фондові індекси перейшли від падіння до зростання, а на кінець III кв. 2009 р. фондові ринки, що зазнали найбільших утрат, зокрема український, досягли рівня початку передкризового 2007 р. Утім у I–II кв. 2010 р. намітилася певна корекція ринків, обумовлена певним випередженням швидкості зростання фондових індексів відносно швидкості зростання макроекономічних показників країн, а також імовірністю другої хвилі кризи внаслідок нестабільної фінансової ситуації у деяких країнах Єврозони.

У передкризові 2004–2007 рр. відбувалося збільшення частки капіталізації країн, що розвиваються, з 16 до 33% за рахунок зменшення частки розвинених ринків з 84 до 66%. У кризовому 2008 р. стався зворотний перерозподіл у межах 7%, що вказує на те, що ринки країн, що розвиваються, зазнали більших утрат від кризи, ніж розвинені країни. У посткризовому 2009 р. поновлюється докризова тенденція, продовження якої можна очікувати і в подальшому.

Частка ринків, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.13 була і залишається незначною (близько 1%), але її зростання відбувалося досить динамічно.

Подібно до капіталізації у передкризові 2004–2007 рр. відбувалося збільшення частки обсягів торгів країн, що розвиваються, з 13 до 21% за рахунок зменшення частки розвинених ринків з 87 до 79%. У кризовому 2008 р. відбувається зворотний перерозподіл у межах 5%, а у посткризовому 2009 р. поновлюється тенденція, що мала місце до кризи.

Частка ринків, що знаходяться у стані становлення, представлених у табл. 6.13, була і залишається незначною – близько 0,3%.

Наведені дані показують про те, що структура світового фондового ринку продовжуватиме змінюватися від стану, коли вона переважно складалася з декількох розвинених ринків (насамперед, США, Японії та Великої Британії), до стану, коли у цій структурі все більшу роль відіграватимуть ринки, що розвиваються (зокрема, Китаю, Росії тощо). Водночас роль ринків, які знаходяться у стані становлення, до яких відноситься і український фондовий ринок, була і залишається незначною. Зазначені ринки є швидше джерелом нестабільності вітчизняної економіки, ніж джерелом підвищення ефективності її фінансування. Відтак, заходи, спрямовані на стимулювання переходу національного фондового ринку на якісно новий рівень функціонування, є одним із важливих завдань, які стоять перед нашою державою.

Національні фондові ринки значною мірою інтегровані між собою і тісно взаємопов'язані з іншими інституціями світової економіки. Через особливості механізмів ціноутворення на фондових ринках основні показники їхнього функціонування та їхня динаміка дозволяють спрогнозувати початок і закінчення кризи, виявити її поточну стадію, а також перспективи подальших змін як в окремих галузях, так і у економіці країн в цілому.

Однією з основних передумов виникнення кризи на світовому фондовому ринку стало стрімке зростання вартості активів у 2007 р., диспропорційне по відносно темпів зростання світової економіки.

Імпорт кризи з розвинених ринків до ринків, що розвиваються та знаходяться у стані становлення, переважно відбувався через спекулятивний капітал.

Вітчизняний фондовий ринок зазнав найбільших утрат від кризи через диспропорційність між його капіталізацією та обсягами торгів, а також через послаблення національної валюти під час кризи.

Передкризові роки виявили високу інвестиційну привабливість вітчизняного фондового ринку, що свідчить про те, що інвестори вбачають значний потенціал зростання вітчизняної економіки у найближчій перспективі. Враховуючи поновлення зростання вітчизняного фондового ринку у 2009 р., можна очікувати нового припливу іноземного капіталу. При цьому головними завдання-

ми держави стане забезпечення умов для залучення не тільки спекулятивного, а й довгострокового капіталу та спрямування одержаних на фондовому ринку інвестицій на модернізацію вітчизняного виробництва.

Основними вадами на шляху розвитку вітчизняного фондового ринку як механізму залучення інвестицій для масштабного переозброєння виробництва є його невелика капіталізація та вкрай низька ліквідність (обсяги торгів). У подоланні цих вад визначальну роль має відіграти державна політика, спрямована на створення умов як для широкого виходу вітчизняних підприємств на фондовий ринок з конкурентоспроможною емісією корпоративних цінних паперів, так і для максимального залучення до національного фондового ринку всіх потенційних покупців цих паперів (інвесторів).

Зважаючи на проаналізовані основні причини найнижчої порівняно з іншими країнами капіталізації національного фондового ринку, що стримує реалізацію державної інноваційно-інвестиційної політики, невідкладними, на нашу думку, постають такі заходи:

- протидія з боку податкової адміністрації ухиленню від оподаткування значної частини прибутків підприємств та відпливу капіталу шляхом закупівлі у посередницьких фірм (часто – офшорних) сировини та обладнання за завищеними цінами та реалізації таким фірмам готової продукції за заниженими цінами; доцільним було б також посилення з тією ж ціллю можливостей контролю за господарсько-фінансовою діяльністю керівництва підприємства з боку трудового колективу та профспілок;

- законодавче закріплення прав міноритарних інвесторів на розподіл певної частки прибутку з можливістю контролю за його формуванням;

- компромісний для власників підприємств перегляд умов первинної приватизації щодо модернізації виробництва з конкретизацією етапів і строків їхньої реалізації, а також визначення наслідків невиконання оновлених вимог, виключаючи, як правило, реприватизацію;

- законодавче посилення захисту прав власності у всіх її формах та боротьби з рейдерством.

Для збільшення обсягів торгів і, відповідно, підвищення ліквідності українських корпоративних цінних паперів необхідним є:

– розробка науково обгрунтованих заходів ефективного стимулювання населення до достатньо прибуткового вкладання заощаджень домогосподарств у корпоративні цінні папери, зменшуючи частку вкладень у банківські депозити, що відповідає практиці розвинених країн і є одним із найперспективніших джерел фінансування інноваційної діяльності підприємств;

– залучення в економіку України, у тому числі через фондовий ринок, вивезених з неї капіталів. Для цього, на нашу думку, потрібно законодавчо легалізувати вивезені капітали, передбачивши оподаткування прибутків від цих капіталів у місці їхнього теперішнього знаходження. Недавня угода між країнами ЄС щодо оподаткування доходів нерезидентів створила умови для реалізації такого закону шляхом приєднання України до цієї угоди;

– скорочення безпрецедентно великої питомої ваги (96%) неорганізованого сегмента фондового ринку України шляхом посилення державного регулювання і контролю за його учасниками.

В Україні існують значні потенційні можливості підвищення ефективності залучення інвестицій для фінансування інноваційної діяльності підприємств через фондовий ринок за рахунок удосконалення цього ринку, збільшення конкурентних пропозицій корпоративних активів, розширення джерел фінансових ресурсів і суттєвого зниження інвестиційних ризиків українських цінних паперів. Але ці можливості можуть бути реалізовані тільки за умови досягнення політичної стабільності в країні та посилення регулюючої і контролюючої ролі держави на національному фондовому ринку.

6.3.2. Особливості інституційного інвестування на фондовому ринку України

Протягом останніх років надії на розвиток національного фондового ринку небезпідставно покладалися на впровадження технологій Інтернет-трейдингу та залучення на ринок значної кількості індивідуальних інвесторів. Збільшення кола учасників ринку за рахунок тисяч (а в перспективі, можливо, й мільйонів) нових гравців дійсно може суттєво підвищити рівень ліквідності. І певні результати можемо спостерігати вже зараз.

За даними ДКЦПФР, у вересні 2010 р. обсяг торгів на організованому ринку цінних паперів становив 14,5 млрд грн – у 7,6 разів більше, аніж за вересень 2009 р. Загалом за 9 місяців 2010 р. обсяг біржових торгів збільшився до 79 млрд грн – у 5,3 раза більше, ніж за аналогічний період попереднього року.

Збільшилася і кількість договорів, укладених на біржовому ринку²⁸. У січні 2009 р. кількість угод, укладених на ПФТС, не перевищувала 2 тис., а на інших фондових біржах не дотягувала й до сотні. У вересні ж 2010 р. 70,0 тис. договорів було укладено на ВАТ "Українська біржа", 41,7 тис. – на ПрАТ "ФБ "ПФТС", 2,2 тис. – на ПАТ "ФБ "Перспектива", 0,7 тис. – на інших 7 біржах, загалом по 10 біржах – 114,5 тис. договорів. Таким чином, лише за один місяць було укладено майже вдвічі більше біржових договорів, аніж за весь 2008 р.

Утім, якщо проаналізувати структуру торгів на організованому фондовому ринку у розрізі фінансових інструментів (рис. 6.8), можна дійти висновку, що найбільші обсяги торгів спостерігаються за борговими цінними паперами (ОВДП та облигаціями підприємств та місцевих позик), а не за акціями та деривативами, які є предметом цікавості Інтернет-трейдерів.

Наразі біржовий ринок досяг певного плато у своєму розвитку: обсяг торгів акціями у березні–вересні стабілізувався на рівні 3,2–3,8 млрд грн. З них 1,3–1,8 млрд грн – на ВАТ "Українська біржа", 1,2–1,7 млрд грн – на ПАТ "ФБ "Перспектива", 0,3–0,4 млрд грн – на ПрАТ "ФБ "ПФТС". Частка Інтернет-трейдерів у цьому обсязі оцінюється у 0,25–0,5 млрд грн²⁹.

Тобто і у сегменті акцій частка Інтернет-трейдерів поки що не перевищує 9–13%.

Таким чином, якщо не загальна ліквідність ринку (яку сьогодні досить модно декларувати, але важко визначити кількісно), то загальний обсяг торгів все ще забезпечується професійними учасниками фондового ринку та інституціональними інвесторами.

²⁸ Досить зрозумілий критерій ліквідності ринку, який ДКЦПФР чомусь не вважає за потрібне розкривати ані в річній, ані в оперативній інформації про стан фондового ринку. Тому розрахунки доводиться проводити, базуючись на даних фондових бірж, які теж не завжди приділяють достатню увагу цьому показнику.

²⁹ [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://m-ns.org/world/itogi-konkursu-internet-trejderov-00247>>.

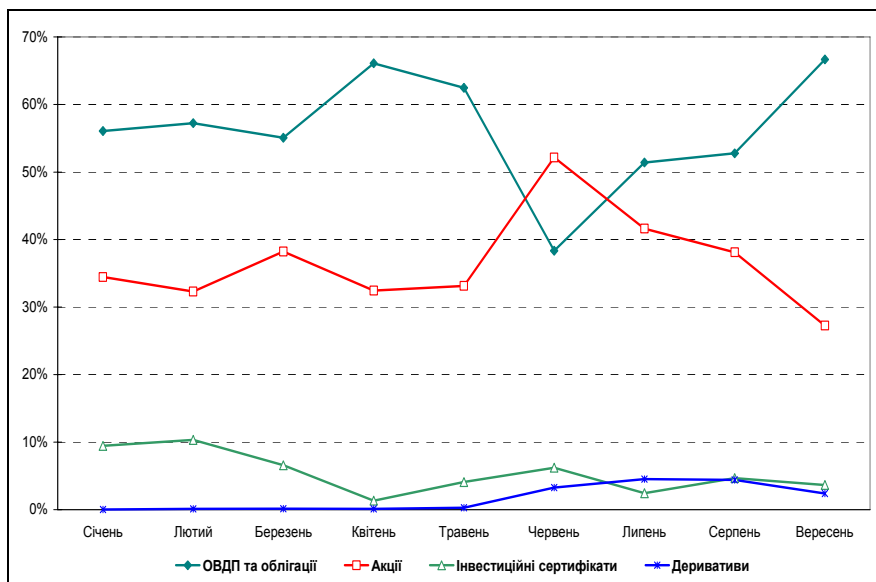

Рис. 6.8. Структура торгів на фондових біржах України протягом січня–вересня 2010 р., %

Джерело: побудована за інформацією Інтернет-сайту ДКЦПФР [Електронний ресурс]. – Доступний з: <[http://ssmsc.gov.ua/\(X\(1\)S\(m3uwlb45kscvk355aqb0wh55\)\)/CurrentData.aspx](http://ssmsc.gov.ua/(X(1)S(m3uwlb45kscvk355aqb0wh55))/CurrentData.aspx)>.

Це і не дивно, оскільки інституційні інвестори вже накопичили в активах цінних паперів та інших фінансових інструментів на загальну суму в 16 млрд дол. США³⁰. Це, звичайно, менше, аніж

³⁰ За даними УАІБ, у 2009 р. активи ІСІ збільшилися на 30,5% та станом на 01.01.2010 р. досягли 82,54 млрд грн. З них вкладення у цінні папери становили 58,37 млрд грн (70,7% загальної вартості активів).

Банки у 2009 р. поступилися ІСІ за обсягами цінних паперів у власності: за даними НБУ, інвестиційний портфель банків України за 2009 р. скоротився на 1,8% та станом на 01.01.2010 р. оцінювався у 39,86 млрд грн (4,6% активів). Але вже станом на 01.07.2010 р. інвестиційний портфель банків збільшився до 58,53 млрд грн.

За даними Держфінпослуг, станом на 01.01.2010 р. страховиками в цінні папери вкладено 11,6 млрд грн, або 49% суми активів за визначеними ст. 31 Закону України "Про страхування" категоріями, прийнятими для формування страхових резервів; 0,39 млрд грн (45% активів) вкладено в цінні папери недержавними пенсійними фондами.

Таким чином, загальний обсяг вкладень українських інституційних інвесторів можна оцінити в 128,89 млрд грн, або 14% ВВП.

50–60 млрд дол. США (оцінювана експертами сума коштів приватних осіб, які знаходяться поза банківською системою³¹), але навряд чи всі ці кошти вдасться залучити на фондовий ринок.

Якщо індивідуальні інвестори (та, напевне, брокери, які їх обслуговують) значною мірою являють собою спекулятивно налаштовану складову національного фондового ринку³², то більшість інституційних інвесторів зацікавлена у прогнозованості цінової динаміки, надійності фінансових інструментів. Тому коло інструментів, серед яких доцільно обирати об'єкти інвестування, досить обмежене.

Найоб'єктивніший аналіз напрямів інвестування для вітчизняних ІСІ та НПФ дає ситуація з акціями – цінними паперами, що найбільш активно торгуються на фондових біржах світу та на всіх українських біржах.

Першою їхньою вадою є надмірна волатильність. І цей фактор не компенсує навіть надвисока доходність національного ринку акцій, яку можна оцінити за допомогою фондових індексів. Якщо індекси постійно коливаються на десятки відсотків на місяць, а за рік – у рази, то це зрозуміла причина відсутності інтересу до України іноземних інституційних інвесторів – перш за все пенсійних фондів, які досить консервативно обирають напрями інвестування.

До того ж є багато питань до структури індексних кошиків українських фондових індексів. У складі емітентів, які використовуються для розрахунку національних фондових індексів, переважають підприємства, створені ще за часів Радянського Союзу – промислові гіганти та нечисленні банки. Підприємств "нової економіки" практично немає. Істотною проблемою є те, що індексів начебто багато, але їхні кошики практично не відрізняються. Цілком зрозуміло, задля чого ВАТ "Українська біржа" розраховує власний Індекс Українських акцій, але він, як і практично всі інші, майже не відрізняється за динамікою від коливань індексу ПФТС. За період з 27.03.2009 р. по 30.09.2010 р. коефіцієнт кореляції між цими найбільш відомими українськими фондовими індексами становить 0,9967 – тобто з точки зору статистики зв'язок практично функціональний.

³¹ [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2010/07/15/203728>>.

³² Як буде показано нижче, орієнтуватися на дивідендний доход від володіння акціями українських емітентів наразі не досить доречно.

Натомість частіше на провідних ринках капіталу розраховуються різномірні індекси – галузеві (і такі приклади в Україні є) та так звані "широкі" індекси (індекси "широкого ринку" з вибіркою в 500–3000 акцій емітентів однієї чи навіть кількох країн) – на відміну від традиційних індексів, які розраховуються на підставі динаміки нечисленних "блакитних фішок". Такий індекс в Україні намагалася впровадити ДКЦПФР. До бази розрахунку індексу входило не 10–20, а 150–300 акцій. Але цей індекс не мав значного успіху. І справа, мабуть, не в тому, що він розраховувався лише раз на місяць. *По-перше*, виявилася, що Індекс фондового ринку, який розраховувався ДКЦПФР, ще більш волатильний, аніж Індекс ПФТС (рис. 6.9).

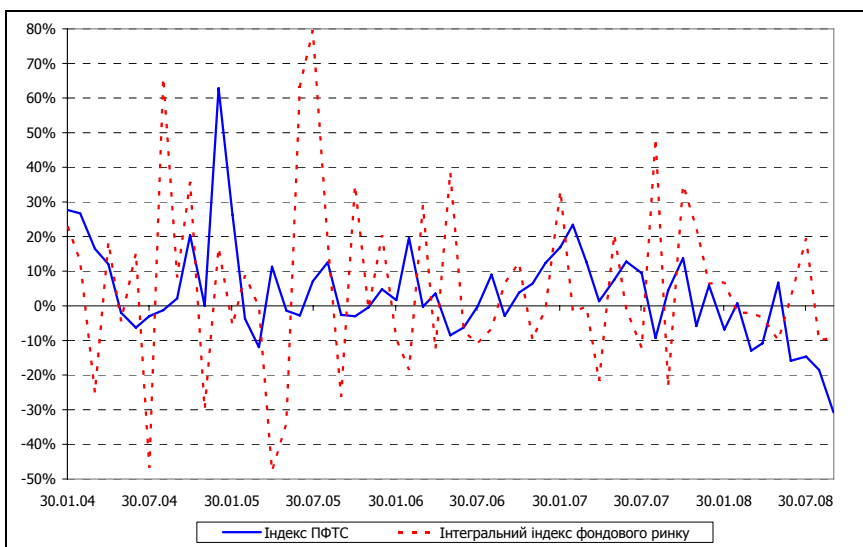

Рис. 6.9. Місячна зміна Індeksu ПФТС та Індeksu фондового ринку протягом 2004–2008 рр.

Джерело: побудована за інформацією Інтернет-сайту ДКЦПФР [Електронний ресурс]. – Доступний з: <[http://ssmsc.gov.ua/\(X\(1\)S\(m3uwlb45kscvk355aqb0wh55\)\)/ShowPage.aspx?PageID=276](http://ssmsc.gov.ua/(X(1)S(m3uwlb45kscvk355aqb0wh55))/ShowPage.aspx?PageID=276)>.

По-друге, ці індекси практично ніяк не корелювали між собою. Коефіцієнт кореляції між місячними змінами індексів за 2004–2008 рр. становив 0,0486, тобто аналогічні коливання траплялися лише випадково. За ці 57 місяців напрями коливань (зростання / па-

діння) співпали лише 24 рази (у 42% випадків). Не випадково, що у III кв. 2008 р. ДКЦПФР згорнула цей проект³³.

Можна було б стверджувати, що акції, які входять до бази розрахунку Індексу ПФТС, більш ліквідні, їхні емітенти без винятку – лідери у своїх галузях, тому динаміка цих акцій краще відображає динаміку ринку, аніж інші акції. Питання вибору акцій до складу фондового індексу – дійсно складне питання, і лише кількісний критерій (кількість цінних паперів у кошику індексу) не завжди є визначальним. Утім, до бази розрахунку Індексу фондового ринку входили не якість абстрактні акцій невідомих емітентів у кількості 1–2% від загальної кількості емітентів в Україні, а ті ж такі "блакитні фішки" та інші акції, з якими українськими торговцями цінними паперами (за даними звітності³⁴) укладалося найбільше договорів на біржовому та позабіржовому ринках.

Оскільки Індекс фондового ринку являє собою значно (на порядок) ширшу вибірку, аніж Індекс ПФТС, можна вважати, що останній не дуже добре відповідає загальній динаміці українського фондового ринку.

Додамо, що волатильність фондових індексів є дуже високою не тільки протягом значних проміжків часу (коливання становлять до 60% за місяць – див. рис. 6.8), але й протягом дня. Це стало легко оцінити після того, як ВАТ "Українська біржа" першою почала розраховувати власний фондовий індекс практично в он-лайні. В середньому за період 27.03.2009 р.–30.09.2010 р. коливання³⁵ Індексу українських акцій становили 3%. Однак за ці 376 торговельних днів коливання індексу 9 разів перевищували 10% (в деякі дні сягаючи 18% та навіть 25%), 42 рази – перевищували 5% (рис. 6.10).

Таким чином, інвестор має ризик лише за один день втратити понад 10% капіталу, вкладеного у найбільш ліквідні українські акції, з вірогідністю 2,4%³⁶ та 5–10% капіталу – з вірогідністю 11,2%.

³³ Принаймні це був останній період розрахунку, про який повідомлено на Інтернет-сайті ДКЦПФР.

³⁴ Відповідно до Методики розрахунку інтегрального Індексу фондового ринку, затвердженої Рішенням ДКЦПФР від 20.12.2000 р. № 237.

³⁵ Співвідношення максимального та мінімального значення індексу за торговельний день.

³⁶ $9:376*100\%=2,4\%$.

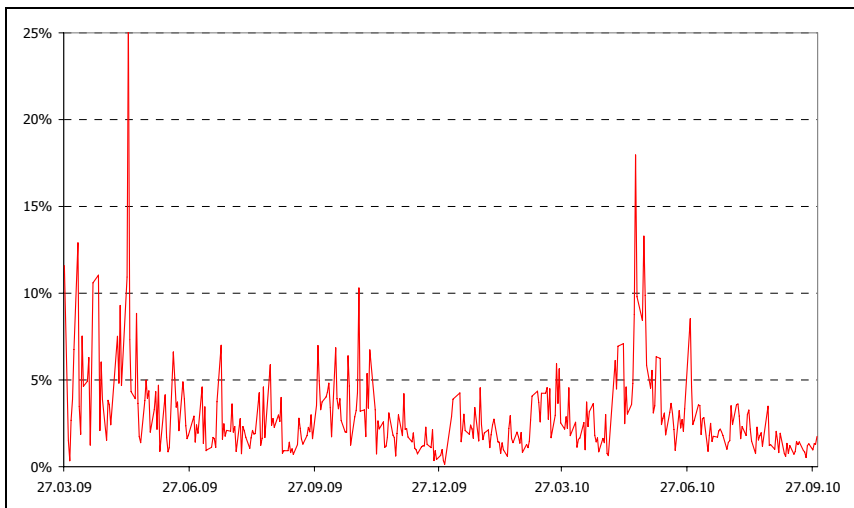

Рис. 6.10. Щоденне коливання Індексу українських акцій протягом 27.03.09 р.–30.09.10 р., %

Джерело: побудована за інформацією Інтернет-сайту ПАТ "Українська біржа": [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://ux.com.ua/ru/index/stat/dailyhistory.aspx?code=UX>>.

Така волатильність абсолютно неприйнятна для інституційних інвесторів.

У світі інституційні інвестори мають певну перевагу над індивідуальними з точки зору більш професійного формування портфелю через більші інформаційні можливості. Наявність у штаті інвестиційних компаній та пенсійних фондів аналітичних підрозділів дозволяє витратити менші кошти для отримання необхідної інформації про фундаментальні показники діяльності емітентів, для застосування різних методів оцінки справедливої вартості цінних паперів. Такий консервативний підхід до формування інвестиційних портфелів і впровадження процедур мінімізації ризиків дає можливість інституційним інвесторам на розвинених ринках капіталу, з одного боку, отримувати підвищений прибуток від придбання недооцінених ринком фінансових інструментів, з іншого – оперативно фіксувати збитки (коли вони не перевищують 5–10%) у тих нечисленних випадках, коли фундаментальна оцінка кардинально не відповідає руху ринку.

В Україні ці переваги практично нівелюються. По-перше, глибина та ліквідність ринку досить часто заважає оперативно реалізувати значний пакет цінних паперів з портфелю. По-друге, достовірно оцінити не тільки прогнозу (хоча б на тиждень), а навіть поточну вартість українських акцій важко – на різних біржах ціни коливаються в значних діапазонах. По-третє, щоденна волатильність не дозволяє швидко зреагувати на коливання ринку та мінімізувати потенційні збитки.

Така ситуація, що складається в Україні, характеризує вкрай слабку (якщо не відсутню) ступінь ефективності ринку щодо виконання ним макроекономічної функції визначення справедливої ціни. Як справедлива вартість може колитися в таких значних діапазонах? Ринок фактично не в змозі визначитися стосовно того, яка ж достовірна ринкова вартість фінансових інструментів.

Це може пояснюватися низкою причин:

1) неправильним вибором акцій, що входять до розрахунку фондових індексів, але фактично можуть називатися "блакитними фішками" тільки в Україні;

2) низькою ліквідністю ринку (недостатньою кількістю укладених договорів, які б призвели ринок тих чи інших цінних паперів у стан рівноваги);

3) недостатністю актуальної інформації про фінансові показники емітентів та неоперативністю (незручністю) інформування учасників про події, що можуть вплинути на їхню ціну;

4) системним маніпулюванням цінами, що виступає загрозою ефективності ринку;

5) саме вірогідніше – комбінацією цих причин.

Якщо піти від індексів глибше – до емітентів, які позиціонуються як "блакитні фішки", то виявляється, що окрім більш високої (за українськими, а не світовими мірками) ліквідності, їхня інвестиційна привабливість залишає бажати кращого.

По-перше, більшість цих акцій має занижкий free-float.

Існуючі лістингові вимоги, прийняті всіма українськими фондовими біржами на рівні, встановленому ДКЦПФР, роблять акцент лише на високих (як для України, то занадто високих) фінансових показниках, передбачають мінімальну ліквідність біржового обігу,

лише рекомендують відповідність нормам корпоративного управління, а до free-float взагалі не встановлюють ніяких вимог. Це не відповідає існуючим тенденціям встановлення лістингових вимог на провідних фондових ринках світу.

Концентрація виключно на фінансових показниках емітента характеризує застарілий ще у минулому сторіччі підхід до допуску емітента у лістинг біржі. Інвестори наразі, додатково до фінансової надійності емітента (яка не є абсолютною гарантією і може в будь-який час змінитися), повинні бути впевнені в тому, що:

- їхні права як акціонерів не будуть порушені,
- цінні папери матимуть достатню ліквідність (що забезпечується маркет-мейкерами),
- акції не сконцентровані в руках мажоритарних акціонерів, які можуть проігнорувати інтереси міноритаріїв,
- керівництво не має конфлікту інтересів,
- на ринку завжди знаходиться достатня кількість акцій тощо.

Стандартною мінімальною вимогою до free-float на більшості фондових бірж світу є 25% (іноді для альтернативних сегментів біржових торгів встановлюються нижчі вимоги – 15%).

В Україні всі (!) 15 найбільш ліквідних акцій, що входять не тільки до лістингів, але й до кошика розрахунку Індексу українських акцій, не відповідають цим мінімальним вимогам. Середній free-float цих акцій становить 8–9% та коливається в розрізі емітентів у межах 4–24%³⁷.

Така ситуація призводить до того, що внесення запропонованих змін до Закону "Про акціонерні товариства"³⁸, що дозволять власникам понад 95% акцій АТ примусово викуповувати акції міноритаріїв, на думку учасників фондового ринку³⁹, може спровокувати масовий відплив ліквідності з українського фондового ринку, що зумовить до фактичного знищення біржової торгівлі в Україні та "стане могильною плитою для фондового ринку".

³⁷ Список акцій для розрахунку Індексу з 15.09.2010 р. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://fs.ux.ua/files/59>>.

³⁸ Проект від 19.03.2010 р. № 6216. Ч.1, ст. 65-1.

³⁹ Дмитро Тарабакін, керуючий директор ДІК Dragon Capital, директор ІК "Тройка Діалог Україна" Артемій Єршов. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.kommersant.ua/Doc.html?docId=1512741>>, <<http://news.finance.ua/ua/~/1/0/all/2010/07/15/203728>>.

На перший погляд, досить дивно, що просте виконання вимог законодавства (фактично гармонізація з директивою Євросоюзу 2004/25/ЄС від 21.04.2004 р. "Про пропозицію публічного викупу"⁴⁰) може спричинити проблеми для фондового ринку. Проте 5 з 15 акцій, що входять до складу Індексу українських акцій, характеризуються free-float менше 5%, тому можуть перестати торгуватися, якщо мажоритарні акціонери не приймуть відповідних заходів щодо підвищення публічності обігу акцій та, відповідно, поліпшення корпоративного управління. А на ці 5 акцій приходиться третина ліквідності українського фондового ринку⁴¹.

По-друге, емітенти українських "блакитних фішок" сплачують своїм акціонерам менші дивіденди, ніж у середньому по ринку.

У річних звітах за 2008 та 2009 рр. ДКЦПФР наведено інформацію не тільки про загальні суми сплачених протягом попереднього року дивідендів у розрізі галузей, як зазвичай, але й виокремлено суми прибутків, збитків і дивідендів, сплачених емітентами "блакитних фішок"⁴².

У 2007 р., коли глобальна фінансова криза в Україні ще сприймалася як далеко явище, що не має до України прямого відношення, а фондовий Індекс ПФТС збільшився на 135%, емітенти 18–20 акцій, що були класифіковані ДКЦПФР як "блакитні фішки", сплатили акціонерам у середньому 5,37% чистого прибутку – на 1,57% менше, ніж в середньому по Україні (табл. 6.14). Наступний, кризовий для України, 2008 р., призвів до тотального падіння рентабельності, причому "блакитні фішки" були в авангарді цього процесу. Лише одиничні емітенти ліквідних акцій сплатили дивіденди.

⁴⁰ Аналогічні норми містить також законодавство США та Росії.

⁴¹ Якщо ставити знак рівності між українським фондовим ринком і торгами акціями на ПАТ "Українська біржа". До речі, цю оцінку Д.Тарабакіна легко перевірити: дійсно, частка акцій таких емітентів, як Алчевський металургійний комбінат, Авдівський коксохімічний завод, Азовсталі, Райффайзен Банк Аваль та Укрсоцбанк (по 4% free-float) у загальному обсягу торгів цінними паперами на ПАТ "Українська біржа" протягом червня 2010 р. становила 34,4%.

⁴² Вони не повністю співпадають з даними річних і квартальних звітів емітентів, оприлюдненими ДКЦПФР, та інформацією з Інтернет-сайтів інших професійних учасників фондового ринку. Загальновідомо, що між інформацією про результати фінансового року, поширеною емітентом на початку року у тих чи інших ЗМІ, та звітами, посвідченими аудитором та наданими до ДКЦПФР, може бути багато відмінностей.

Частка чистого прибутку, виділена акціонерам, скоротилася вшестеро. Натомість компанії другого, третього (а можливо й четвертого ешелону, які не бажають або не можуть через існуючі лістингові вимоги виходити на біржу) змогли краще проявити себе у кризових умовах та навіть більш щедро, аніж в попередньому році, винагородили акціонерів.

Насправді значна кількість українських "блакитних фішок" – спорадично збиткові підприємства, які практично ніколи не виплачують дивідендів. Хоча міжнародна практика свідчить, що для поважних респектабельних компаній нормальною є виплата акціонерам 40–50% чистого прибутку.

А якщо порівняти співвідношення сплачених дивідендів і ринкової капіталізації емітентів, то можна чітко стверджувати: надії отримати дивідендний дохід після придбання "блакитної фішки" – досить примарні.

Таблиця 6.14

Фінансові результати та сплачені акціонерними товариствами дивіденди у 2007–2008 рр.

Показник	"Блакитні фішки"		Емітенти, що надали звітність ДКЦПФР		Частка "блакитних фішок", %	
	2008	2007	2008	2007	2008	2007
Чистий прибуток	7,60	4,09	77,29	32,74	9,83	12,49
Чисті збитки	-6,34	-0,21	-68,63	-6,30	9,24	3,29
Дивіденди	0,07	0,22	9,92	2,27	0,68	9,67
Частка дивідендів в чистому прибутку, %	0,89	5,37	12,83	6,93		

Джерело: річні звіти ДКЦПФР за 2008–2009 рр.

По-третє, волатильність конкретних ліквідних акцій, зрозуміло, ще вища за волатильність фондових індексів. Дуже важко визначитися із тим, чи має місце звичайна неефективність ринку у виконанні цінової функції, чи має місце маніпулювання при такому розмаху коливань. Найбільш яскравий приклад – акції Єнакіївського металургійного заводу. Все залежить від точки зору: коливання

ціни акцій наприкінці 2009 р. – на початку 2010 р. (розбіжність цін на провідних біржах) у 4 рази була сприйнята кількома КУА як маніпулювання (напевне, тому що не було ними прогнозоване), а зростання цих акцій у 2007 р. у 15 (!) разів було сприйнято як цілком позитивний чинник. Саме після цих цінових рекордів акції Єнакіївського металургійного заводу були включені до складу Індексу ПФТС (28.02.2008). Не менш стрімким було й падіння біржової ціни цих акцій після такого рішення: за 2008 р. – у 8,3 разів.

Чи можна після таких коливань серйозно ставитися до прогнозів аналітиків та порівняння галузевих мультиплікаторів?

Проведений аналіз дає підстави для невтішних висновків: переважно існуючі в Україні можливості для інвестування пов'язані із надмірними ризиками (ціновими, кредитними, валютними, правовими, ліквідності). Але досить дієві напрями їхнього зниження все ж таки існують⁴³.

По-перше, зміна підходів до лістингових умов, аби вони включали не тільки фінансові показники емітента, але й такі аспекти:

- стимулювання ліквідності обігу цінних паперів емітента (обов'язкова наявність андеррайтерів, маркет-мейкерів, підтримка з боку стратегічного інвестора);

- обов'язковість та оперативність розкриття інформації (і не тільки до ДКЦПФР, але й до фондової біржі);

- обов'язковість (а не рекомендація) відповідати кращими стандартам корпоративного управління, в тому числі виплата дивідендів, підтримання рівня free-float, достатнього для формування ліквідного ринку та захисту інтересів міноритарних акціонерів, тобто зацікавленість у залученні інвестицій.

По-друге, концентрація торгів цінними паперами та іншими фінансовими інструментами на біржовому ринку.

По-третє, це стимулювання обігу на ринку цінних паперів принципово нових емітентів. Саме такий підхід дозволить поступово змінити існуючу сировинну, застарілу структуру національної економіки на більш диверсифіковану та конкурентоспроможну.

По-четверте, удосконалення законодавчого регулювання відносин публічного боргу.

⁴³ Брагін С., Макаренко О. Недержавні пенсійні фонди на неефективному фондовому ринку: приклад України // Вісник НБУ. – 2011. – № 1. – С. 18–24.

6.3.3. Шляхи підвищення ефективності вторинного ринку державних цінних паперів в Україні

Складність макрофінансової ситуації в державі, особливо щодо ефективності фіскальної та бюджетної політики, вимагає швидких і адекватних заходів, насамперед щодо пом'якшення боргового навантаження на державні фінанси, оптимізації видатків держбюджету з тим, щоб сформувати підвалини макроекономічної і фінансової стабілізації в Україні. Важливим механізмом у вирішенні цих складних завдань має стати вторинний ринок державних цінних паперів, потенціал якого в останні роки залишався фактично незадіяним.

Протягом 2009–2010 рр. обсяг ОВДП в обігу значно збільшився (табл. 6.15), однак половину з цього обсягу викуплено Національним банком України. Суттєво зросли й обсяги торгів ОВДП на біржовому ринку – до 51% загального обороту біржового ринку за 9 місяців 2010 р. Тим не менше, ліквідність обігу ПФТС залишається низькою: співвідношення обсягу біржових торгів та суми ОВДП в обігу становить наразі лише 31,6%.

Таблиця 6.15

Характеристика ринку державних облігацій України у 2006–2010 рр.

Показник	01.01. 2007	01.01. 2008	01.01. 2009	01.01. 2010	01.10. 2010
ОВДП, які знаходяться в обігу, <i>млрд грн</i>	7,3	9,1	29,2	85,7	128,5
– до ВВП, %	1,3	1,3	3,1	9,4	12,5
Структура боргу, %:					
– НБУ	-	-	29,3	58,5	49,9
– банки	54,4	61,3	58,2	24,0	33,7
– інші	11,0	16,0	10,9	17,0	10,1
– нерезиденти	34,7	22,8	1,6	0,5	6,3
Обсяг біржових торгів ОВДП, <i>млрд грн</i>	8,5	2,8	8,6	7,9	40,6
Співвідношення обсягу біржових торгів та суми ОВДП в обігу, %	116,8	30,3	29,3	9,2	31,6
Частка біржових торгів ОВДП у загальному біржовому обороті, %	29,3	7,9	22,6	21,9	51,2
Частка біржових торгів ОВДП, <i>% до ВВП</i>	1,6	0,4	0,9	0,9	4,2

Джерело: розраховано за даними ДКЦПФР, НБУ за відповідні роки.

Для порівняння можна проаналізувати роль ринку державних облігацій у Російській Федерації. Обсяг державних облігацій Росії в обігу на початок 2010 р. сягнув 49 млрд дол. США, що становить 3,8% ВВП (*табл. 6.16*). Ліквідність цього (практично виключно біржового) ринку вражає: протягом 2007–2009 рр. обсяг біржових торгів ДКЗ-ОФП у Росії перевищує обсяг державних облігацій в обігу в 9–11 разів (тобто в 27–33 рази вище за український показник⁴⁴), забезпечує досить стабільну частку біржових торгів цінними паперами та збільшився до третини обсягу номінального ВВП (у 8 разів більше, ніж в Україні).

Таблиця 6.16

**Основні показники ринку державних облігацій
у Російській Федерації у 2000–2009 рр.**

Показник	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Обсяг державного внутрішнього боргу РФ по ДКЗ-ОФП (на кінець року), <i>млрд руб.</i>	558	722	876	1 047	1 144	1 470
– до ВВП, %	3,3	3,3	3,3	3,1	2,8	3,8
Обсяг біржових торгів ДКЗ-ОФП, <i>млрд руб.</i>	200	1 230	1 815	3 245	9 399	13 328
Співвідношення обсягу біржових торгів і суми ДКЗ-ОФП в обігу, %	221	252	371	897	1165	908
Частка біржових торгів ДКЗ-ОФП у загальному біржовому обороті, %	21,6	19,6	13,1	14,2	17,9	18,1
Частка біржових торгів ДКЗ-ОФП, % до ВВП	7,2	8,4	12,1	28,3	32,2	34,2

Джерело: розраховано за даними Росстату, ММВБ за відповідні роки.

Негативним чинником є й зниження інтересу до українських державних облігацій іноземних інвесторів. З 2008 р. почалося стрімке падіння популярності ОВДП серед нерезидентів: за рік обсяги їх вкладень у державні облігації України скоротилися з 2 млрд грн до 0,46 млрд грн, а їхня частка серед інших власників

⁴⁴ Потенційно, якщо б всі торги щодо ОВДП проходили на біржах, то відношення загального обсягу торгів ОВДП до суми ОВДП в обігу станом на 01.10.2010 р. було б навіть вищим за російські показники: 1850,2 млрд грн : 128,5 млрд грн * 100% = 1439%.

ОВДП зменшилася з 23% до 1% (рис. 6.11). Нещодавнє відновлення інвестування на цьому ринку з боку іноземних інвесторів пов'язане не стільки з підвищенням інвестиційної привабливості цих інструментів, скільки зі збільшенням доходності ОВДП (через випуск ПДВ-облігацій).

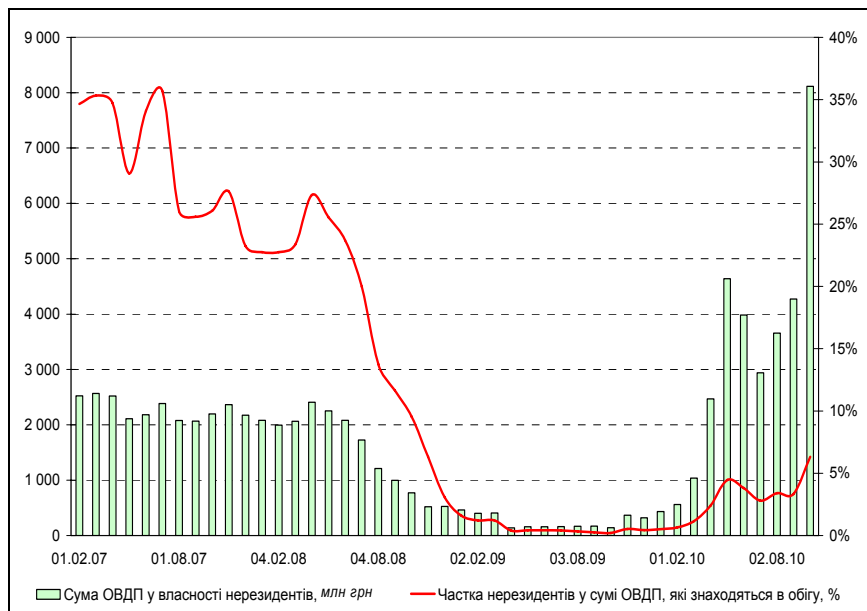

Рис. 6.11. Роль нерезидентів на ринку державних облігацій України у 2007–2010 рр.

Джерело: розраховано за даними Національного банку України за відповідні роки.

Частка біржового сегмента торгів ОВДП залишається низькою. Навіть після того, як біржові торги за 9 місяців 2010 р. уп'ятеро перевищили річний показник попереднього року, частка біржових договорів у загальній кількості договорів щодо ОВДП у 2010 р. коливалася в межах 8–27% (у середньому 172 біржових договори на місяць проти 1081 позабіржових, тобто 14%), а сума укладених на біржі договорів (за номінальною вартістю) становила в середньому 18% від загального обсягу договорів щодо ОВДП (рис. 6.12).

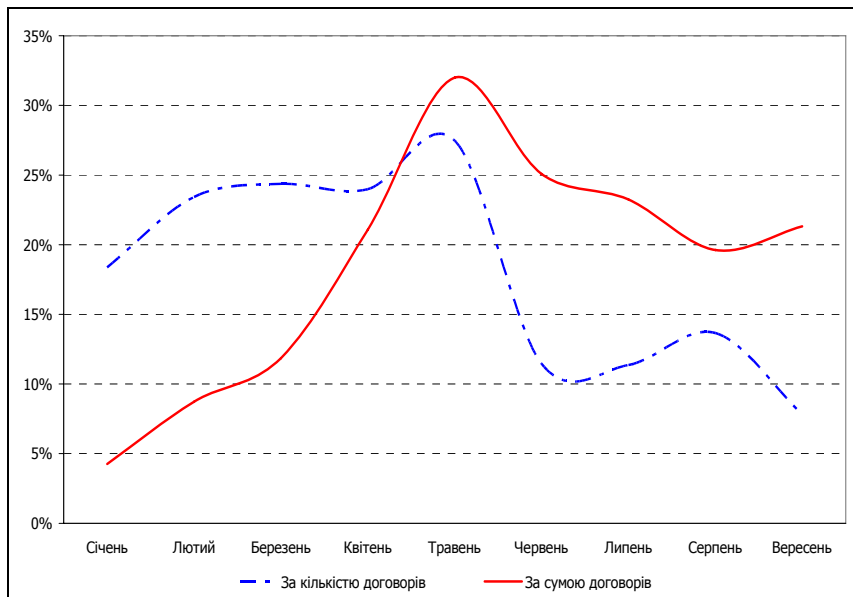

Рис. 6.12. Частка біржового ринку в загальному обсягу торгів щодо ОВДП у 2010 р, %

Джерело: розраховано за даними НБУ за відповідні роки.

Але найбільш негативним фактором функціонування ринку державних облігацій України є неефективність його біржового сегмента.

По-перше, більшість біржових договорів укладаються на так званому ринку котировок, де розрахунки не гарантовані (ОВДП попередньо не блокуються), торги не анонімні (договори укладаються за адресними заявками, що створює передумови для маніпулювання цінами). Традиційно угоди на біржовому ринку лише реєструються, а не укладаються на конкурентних засадах.

По-друге, використання простого послідовного клірингу з грошовим урегулюванням за кожним укладеним договором при проведенні розрахунків за ОВДП в НБУ (який виконує функції депозитарію для ОВДП), коли за операційний день при значному операційному напруженні можна розрахувати не більше 2-х операцій, відштовхує цей ринок від бірж.

Переказ коштів за договорами щодо ОВДП наразі контролюється Національним банком України, але висока надійність розрахунків нівелюється їхньою недостатньою операційною зручністю (через надмірний час, необхідний для виконання розрахунків банками, що обслуговують учасників біржових торгів). Так, для кожного учасника торгів можливе здійснення лише однієї операції за результатами кожної торговельної сесії: або купівля пакету ОВДП та перерахування коштів за цінні папери, або продаж пакету ОВДП та одержання коштів. Упродовж торговельної сесії виключена можливість багаторазового укладання договорів купівлі-продажу ОВДП.

Таким чином, якщо у світовій практиці найбільш зручними та оперативними є договори, укладені на біржовому ринку, то у випадку ОВДП укладення біржового договору частіше за все призводить лише до затягування розрахунків.

Досвід взаємодії учасників ринку (фондових бірж, зберігачів, брокерів) з НБУ, що виконує функції депозитарію щодо державних цінних паперів, показує, що для активізації вторинного біржового обігу ОВДП ринок готовий інтегруватися до діючої моделі. Однак для зростання ліквідності цього сегменту ринку (збільшення кількості договорів з ОВДП протягом торговельного дня) доцільно реалізувати можливість отримання депозитарним підрозділом НБУ відомості сквитованих документів не з поодиначними парними документами, а з низкою послідовних розпоряджень по результатах біржових торгів – за умови використання відповідних розрахункових моделей.

По-третє, доцільне використання досвіду інших депозитарних систем, що функціонують в Україні, щодо забезпечення обліку цінних паперів у межах депозитарію не тільки стосовно зберігачів-клієнтів депозитарію, але й стосовно брокерів-учасників біржових торгів. Недостатня ідентифікація власників ОВДП у межах депозитарію НБУ створює значні технологічні проблеми для бірж, брокерів та зберігачів:

– у випадку, коли торговці цінними паперами обслуговуються в одного зберігача, біржа на підставі повідомлення депозитарію НБУ про заблоковані на рівні зберігача ОВДП не може розрізнити, в інтересах якого брокера вони заблоковані і вимушена отримувати

додаткову інформація від зберігача, який не пов'язаний із нею безпосередніми договірними відносинами;

– так само і зберігач на підставі повідомлення депозитарію НБУ про результати біржових торгів не може без додаткової інформації розрізнити залишки ОВДП у розрізі брокерів.

Додатковою проблемою є недоліки існуючої Національної депозитарної системи – організаційна, нормативна та технологічна неуніфікованість обслуговування зберігачів у трьох депозитаріях, які функціонують в Україні (ВДЦП, НДУ та НБУ⁴⁵).

Важливим фактором підвищення ефективності ринку та його привабливості для інвесторів є ефективність його інфраструктури, яка забезпечується високою надійністю та оперативністю розрахунків, мінімізацією ризиків і транзакційних витрат, технологічною розвиненістю для забезпечення надійних комунікацій між елементами інфраструктури (брокерами, банками, біржами, розрахунково-кліринговими установами, інвесторами).

⁴⁵ Кожен із них використовує індивідуальні, суттєво відмінні одне від одного, програмні засоби, регламенти взаємодії зі зберігачами, емітентами, фондовими біржами та навіть системи депозитарного обліку.

Наразі програмне забезпечення ОВДП-online2, за допомогою якого відбувається участь в торгах та розрахунки щодо ОВДП, має надійний, але недостатній функціонал для активізації біржових торгів. Відсутність в існуючій розрахунковій моделі щодо ОВДП ідентифікації брокерів призводить до неможливості ведення зберігачем за допомогою ПЗ ОВДП-online2 рахунків у цінних паперах стосовно брокерів та/або їхніх клієнтів. Після отримання від ТЦП-Покупця первинного документу (виписки з реєстру договорів біржі) зберігач звіряє інформацію про угоду з Журналом розпоряджень і видає виписку. Однак ПЗ ОВДП-online2 не передбачає можливість формування виписки. На сьогодні зберігач формує виписку з рахунку вручну або у напівавтоматичному режимі шляхом використання інших депозитарних продуктів.

Технологічні можливості зберігачів обмежені програмними продуктами, переданими їм депозитаріями:

– ОВДП-онлайн від Національного банку України,

– Держрег від ПАТ "Всеукраїнський депозитарій цінних паперів" (далі – ВДЦП),

– Оберон Депо від ВАТ "Національний депозитарій України" (далі – НДУ).

Указані програмні продукти практично не кореспондують між собою, а часом і конфліктують один з одним на програмному рівні. Жоден із них не виконує функцій перед- і посттрейдингу стосовно біржових торгів, тобто не комунікується з програмними продуктами брокерів-учасників торгів на фондових біржах. Кожен зберігач зацікавлений, аби незалежно від того, з яким депозитарієм він співпрацює, мав можливість отримувати інформацію від професійних учасників фондового ринку, не переключаючись до іншого програмного забезпечення.

Відсутність ефективних депозитарних і розрахунково-клірингових процедур є головними факторами низької привабливості біржового сегмента ринку державних облігацій України та недостатньої ліквідності вторинного обігу ОВДП.

Наразі підвищення ліквідності обігу ОВДП, скорочення вартості та часу проведення трансакцій, орієнтація саме на біржовий обіг (як основний механізм достовірного визначення справедливої вартості фінансових інструментів) є головними чинниками забезпечення інвестиційної привабливості державних облігацій України.

Таким чином, головними заходами щодо модернізації вторинного ринку ОВДП є:

– зосередження вторинного обігу державних цінних паперів виключно на біржовому ринку;

– більш активна участь держави (в першу чергу – НБУ) у вторинних торгах ОВДП;

– впровадження клірингу (неттінгу) та побудова надійної, оперативної та ефективної моделі розрахунків щодо ОВДП, а також здешевлення посттрейдингових процедур;

– модернізація ПЗ ОВДП-online² та інтеграція з іншими депозитарними програмними продуктами (в першу чергу – з програмним забезпеченням депозитарію, який отримує статус центрального).

Отже, необхідна активна участь держави (в особі зацікавлених органів державної влади) у розбудові ефективного, ліквідного, прозорого, технологічного, інвестиційно привабливого ринку ОВДП.

ЗМІСТ

Слово про вчителя і колегу	5
Вступ	7
Розділ 1. ЗРОСТАННЯ, РОЗВИТОК І СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ: ГЕНЕЗІС ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ.....	13
1.1. Економічна динаміка, структурні зміни та структурна політика: контури взаємодії	14
1.1.1. Економічний розвиток та економічне зростання: міра спільності та взаємозв'язку	14
1.1.2. Структурні трансформації у глобально модифікованій системі ...	30
1.1.3. Сталий розвиток як вимога ХХІ століття	36
1.1.4. Структурні зміни у системі економічних явищ та процесів	45
1.1.5. Структурна політика та проблеми модернізації	52
1.2. Глобальні чинники розвитку і формування сучасної структури економіки.....	69
1.2.1. Глобалізація та процеси структуроутворення: інтеграція в світову чи дезінтеграція національної економіки?.....	69
1.2.2. Експортоорієнтований розвиток та експортна залежність: довгострокові наслідки для національної економіки	81
1.2.3. Дилеми політики відкриття національного ринку	91
1.2.4. Стратегія опори на іноземний капітал і ТНК: вигоди та ризики ...	100
Розділ 2. СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ: МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ	113
2.1. Структурні характеристики національної економіки у контексті міжнародних порівнянь	114
2.2. Макроекономічні пропорції та структурні зміни в економіці України	132
2.3. Сучасні тенденції структурування національного багатства України	149
2.4. Структура і динаміка зайнятості та ринку праці	181
2.5. Структурні дисбаланси зовнішнього сектора як результат недостатності внутрішніх перетворень	196

Розділ 3. СТРУКТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У РЕАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	217
3.1. Процеси відтворення реального сектора у Системі національних рахунків	218
3.1.1. Структурні індикатори реального сектора	218
3.1.2. Капіталоутворення сектора як основа відтворювальних процесів.....	241
3.1.3. Структурний аспект відтворення корпоративного сектора	250
3.1.4. Структурні характеристики відтворення транспортного сектора	263
3.2. Структурні процеси в агропродовольчому комплексі.....	278
3.2.1. Структурні зміни в агросфері у контексті сталого розвитку	278
3.2.2. Сільське господарство та структурні зміни національної економіки	291
3.3. Промисловість у структурі реального сектора	304
3.3.1. Динамічні та структурні характеристики промисловості України	304
3.3.2. Структурні зміни у світовій промисловості та їх особливості у промисловому комплексі України.....	326
3.3.3. Динаміка структурних зрушень в умовах економічного зростання	348
3.3.4. Факторна оцінка структурних змін в умовах фінансово-економічної кризи	374
3.4. Галузевий та інституційний аспект структурних зрушень.....	387
3.4.1. Структурні зрушення у нафтогазовому секторі України	387
3.4.2. Оборонно-промисловий комплекс і необхідність структурних змін	402
3.4.3. Особливості структури власності українських промислових підприємств	416
3.4.4. Інститут держави та конкурентоспроможність промисловості.....	432
Розділ 4. ІНВЕСТИЦІЇ, ІННОВАЦІЇ, ТЕХНОЛОГІЇ У СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕННЯХ ПРОМИСЛОВОСТІ	445
4.1. Тенденції та структура капітальних вкладень в умовах фінансово-економічної кризи	446

4.2. Структурно-технологічна трансформація промисловості України: стан, тенденції, перспективи	475
4.3. Науково-інноваційні важелі модернізації промислового виробництва	485
4.4. Зовнішні інвестиційні ресурси та відтворення наукомістких видів промисловості.....	497
4.5. Трикутник знань у національній інноваційній системі	505
4.6. Екологізація промисловості як імператив розвитку економіки	521
Розділ 5. РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ СТРУКТУРНИХ ЗМІН	537
5.1. Основні індикатори просторового розвитку України	538
5.2. Тенденції структурних змін регіональних складових національної економіки.....	560
5.3. Прогнозування та програмування структурних зрушень в економіках українських регіонів.....	585
Розділ 6. ФІНАНСОВИЙ СЕКТОР УКРАЇНИ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	595
6.1. Структурно-функціональні проблеми банківської системи України	596
6.2. Модернізація грошово-кредитної політики НБУ: концептуальні пріоритети і механізми реалізації.....	620
6.2.1. Структурний потенціал грошово-кредитної політики	620
6.2.2. Концептуальні засади формування нової парадигми грошово-кредитної політики	638
6.3. Фондовий ринок та економічний розвиток	653
6.3.1. Капіталізація фондового ринку України: структурні та якісні характеристики	653
6.3.2. Особливості інституційного інвестування на фондовому ринку України	671
6.3.3. Шляхи підвищення ефективності вторинного ринку державних цінних паперів в Україні.....	683

ДЛЯ ПОДАТК

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

Наукове видання

Геєць Валерій Михайлович
Шинкарук Лідія Василівна
Артюмова Тетяна Іванівна
Бобух Ірина Миколаївна
Бурлака Володимир Григорович
Венгер Лілія Анатоліївна
Волощенко Лада Юріївна
Гахович Наталія Георгіївна
Гаркавенко Валентина Івановна
Голікова Тетяна Володимирівна
Гриценко Андрій Андрійович
Сщенко Петро Степанович
Збаразьська Лариса Олександрівна
Кіндзерський Юрій Вікторович
Кірсєв Станіслав Іванович
Левчук Наталія Іванівна
Лопатенко Дар'я Борисівна
Луцков Віталій Олегович
Меламед Марк Якович

Москвіна Оксана Дмитрівна
Мунтян Валерій Іванович
Мусіна Людмила Олександрівна
Овчарова Любов Петрівна
Одотюк Ігор Васильович
Пасхавер Борис Йосипович
Петровська Ольга Станіславівна
Попова Ольга Леонтіївна
Приходько Тетяна Іванівна
Ревенко Андрій Пилипович
Ромусік Яніна Василівна
Сакун Ігор Юрійович
Сіденко Володимир Романович
Чебанов Олександр Олександрович
Чемодуров Олександр Михайлович
Шелудько Наталія Михайлівна
Шишков Станіслав Євгенійович
Якубовський Микола Миколайович
Яременко Олег Леонідович

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

За редакцією д-ра екон. наук Л.В. Шинкарук

Редактори: *Бажал І.І., Нестеренко І.І., Тацій Т.П.*
Оператор *Трефілова Г.І.*
Оригінал макет *Мірецька Н.А.*

Підписано до друку 11.05.2011 р.
Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 43,5. Обл.-вид. арк. 31,0.
Наклад 350 прим. Замовлення № _____

Віддруковано у Виробничо-поліграфічному центрі "Експрес"
вул. Е.Потьє, 16а, м. Київ
тел: 229-27-40, 229-27-41
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1956 від 27.09.2004 р.